

श्री काशी संस्कृत ग्रन्थमाला ३७

श्रीमद्विद्वद्वरवामन-जयादित्यविरचिता
पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

का शि का

सटिप्पण 'प्रकाश' हिन्दीव्याख्योपेता

व्याख्याकारः—

श्रीनारायण मिश्रः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः

उपोद्घातलेखकः—

पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः

(प्रथमो भागः)

425
वामन/का-1

चैतन्यम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा प्रचारक

पो० आ० चैतन्यम्भा, पो० बाक्स नं० १३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोगाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

३७

श्रीमद्विद्वद्वरचामन-जयादित्यविरचिता

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

का शि का

सटिप्पण-‘प्रकाश’-हिन्दीव्याख्योपेता

व्याख्याकारः—

श्रीनारायण मिश्रः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः

उपोद्घातलेखकः—

पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः

(प्रथमो भागः)

चैरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा प्रचारक

पो० भा० चौखम्भा, पो० बाक्स नं० १३६

जहाब भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पंचम, वि० संवत् २०४०

मूल्य : प्रथम भाग रु० ७५-००

४२५
वाक्य/का-२

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस ग्रन्थ का परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल पाठ

एवं टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं ।

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स नं० ८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

37

PĀṆINĪYAVYĀKARAṆASŪTRAVṚTTI

KĀSIKĀ

OF

Pt. VĀMANA AND JAYĀDITYA

Edited with

The 'Prakāśa' Hindī Commentary and Introduction

By

ŚRĪ NĀRĀYAṆA MIŚRA

Lecturer in Sanskrit, B. H. U., Varanasi.

Preface By

Pt. BRAHMADATTA JIJÑĀSU

(Part I)

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, Post Box No. 139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Fifth Edition : 1983

Price Rs. 75-00

Also can be had of—

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 84

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

शुभाशंसा

डॉ० मङ्गलदेव शास्त्री

एम. ए., डी. फिल (आक्सन)

भूतपूर्व अध्यक्ष गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, बनारस,

तथा

वर्तमान अध्यक्ष, वैदिक स्वाध्याय मन्दिर, बनारस

चौखम्बा संस्कृत सीरीज, बनारस के अध्यक्ष महोदय काशिका वृत्ति के नये संस्करण को प्रकाशित कर रहे हैं, यह जान कर मुझे प्रसन्नता है। पाणिनि-व्याकरण के परिपूर्ण ज्ञान के लिये काशिका वृत्ति की अद्वितीय उपयोगिता विद्वानों से छिपी नहीं है। मैंने नये संस्करण के कुछ भाग को देखा है। इसमें सन्देह नहीं कि इस वृत्ति के अब तक के संस्करणों की अपेक्षा यह नया संस्करण कहीं अधिक उपयोगी और प्रामाणिक सिद्ध होगा। मेरी बराबर इच्छा रही है कि यह प्राचीन ग्रन्थरत्न अपने शुद्ध रूप में विद्वानों और छात्रों को सुलभ हो। आशा है इस नये संस्करण का विद्वन्मण्डली स्वागत करेगी।

बनारस

वि० सं० २००९

—मङ्गलदेव शास्त्री

उपोद्धातः

पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ (अथर्ववेदः) ॥

कस्याविदितमेतद् यत् सर्वेषामप्यार्यधर्मावलम्बिनां धार्मिकं साहित्यं देववाण्यामेव वर्तते । भारतीयानामस्माकं मूर्द्धन्या वेदाः, ऋषिमुनिप्रणीताश्च शाखा-उपवेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-साहित्य-आयुर्वेद-विज्ञान-गणित-इतिहास-गीतादयः सर्वेऽपि गीर्वाणवाण्यामेव विरचिता वर्तन्ते । भारतीयायाः संस्कृतेः सभ्यतायाः साहित्यस्य, भारतीयपरम्परायाश्च सर्वमप्यस्यामेव देवभाषायां वरीवृत्त्यते । आजीवनं तपांसि तपस्वि-भारतीयैराचार्यैरपि सङ्ग्रथितानि ग्रन्थरत्नानि देववाण्यामेवोपलभ्यन्ते । किं बहुना, भारतीयानामस्माकं गौरवं सर्वस्वं-सर्वमपि संस्कृतभाषायामेव निहितं विद्यते ॥

वेदाध्ययनस्यानिवार्यता

शाखस्यैष आदेशः—

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”

(महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः)

‘ब्राह्मणेन’ इत्युपलक्षणम् । द्विजमात्रेण षडङ्गाध्ययनपूर्वकं वेदानामध्ययनं निष्काम-भावेन (अनेन कर्मणा वृत्तिं लप्स्यामहे नवेत्यनपेक्ष्य) अवश्यमेव कर्तव्यम् । महर्षि-मनुनाऽपि स्वमानवधर्मशास्त्रे उक्तम्—

“शूद्रेण हि समं तावद् यावद् वेदे न जायते ॥”

“अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रास्त्रिधांमति ॥”

अनेनापि वेदाध्ययनस्यानिवार्यतैव प्रतिपाद्यते । सन्मात्रसंस्कारनिबद्धबुद्धयः, शिथिली-भूतकर्मग्रहग्रन्थः समासादितस्थिरसमाधयः, साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयः, अपि च पूर्वा-परज्ञा विदितवेदितव्याः समधिगतसकलशास्त्रज्ञानविज्ञानाः सम्मर्शिनोऽल्लुप्ता धर्मकामाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः, किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गता-स्तत्र भवन्त आसाश्च किमेतदपि नाजानन् यद् वेदाध्ययनादुदरपूर्तिः कथं सम्प्रत्स्यत इति । कथं तैर्निष्कारणो धर्म इत्युक्तम् ? आसीत्तेषां हृद्येषा निश्चिता धारणा—

“सैनोपत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ॥” (मनुः)

अत एव तैः “निष्कारणो धर्मः” इत्युक्तम् । पूर्वोक्तशास्त्रवचनैः सुव्यक्तं यदस्माकं पूर्वजानां हृद्येषा धारणाऽसीद् यद् वेदाध्ययनमन्तरा सर्वेऽपि शूद्राः, वेदाध्ययनेन विना द्विजमात्रस्य गतिर्नास्ति । तेन च न केवलं निःश्रेयससिद्धिरेव, अपि त्वभ्युदयनिःश्रेयसयो-रुभयोरपि सिद्धिर्निश्चिता ॥

वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था

साम्प्रतिकपठनपाठनक्रमेण वेदाध्ययनं न सम्भवति, न चाद्यत्वे तज्जायत इति सर्व-विदितमेव । काशीस्थराजकीयसंस्कृतकालेजस्य परीक्षायां १६००० परीक्षार्थिषु १४५०० व्याकरणमेवाधीयते । १००० साहित्यम्, अवशिष्टेषु त्रिंशत्संख्यकाश्छात्रा वेदविषये मध्यम-शास्त्रि-आचार्य-परीक्षायां समुपतिष्ठन्ते । तत्रापि वर्षे प्रायेण द्वित्रा एव छात्रा आचार्य-परीक्षोत्तीर्णा भवन्ति । एवं १००० मध्ये द्वौ छात्रावपि वेदं नाधीयाते । १७ विषयाणा-माचार्यपरीक्षाऽद्यत्वे प्रचलति । प्रतिविषयमाचार्यपरीक्षायां ६ वर्षाणि मध्यमापर्यन्तम्, ६ वर्षाणि शास्त्रि-आचार्यपरीक्षाभ्यां चापेक्ष्यन्ते, एवं $१७ \times ६ = १०२$ वर्षाणि १७ विषया-णामाचार्यपरीक्षार्थमपेक्ष्यन्ते । इत्थं $६ + १०२ = १०८$ वर्षाणि सर्वाण्यपेक्ष्यन्ते सर्व-विषयाणामाचार्यपदवीं लब्धुमिति तथ्यम् । १६ वर्षाण्ययनकालः प्रायेणास्ति । आजीवनं पठन्नपि न कश्चित् सर्वविषयाणामाचार्यपरीक्षायाः पारं गन्तुं समर्थः स्यात् । एतदप्यत्रावगन्तुं शक्यते यद् १०८ वर्षाण्यधीत्यापि तेषां शास्त्राणां परीक्षोपयोगि तात्का-लिकं ज्ञानमेव जायते । न च तेषां शास्त्राणां मार्मिकं ज्ञानं सम्पद्यत इति सर्वविदितमेव । व्याकरणाचार्याः प्रायेणान्यविषयेभ्योऽनभिज्ञा एव भवन्ति । वेदाचार्या आचार्यपरीक्षा-मप्युत्तीर्यैतदपि न जानन्ति यत् के के वैदिकग्रन्था अस्माकं सन्ति, के च वेदभाष्यकाराः सन्त्यासन् वा, किञ्च तेषां वेदार्थे वैशिष्ट्यम्, कति पक्षा वेदार्थे निरुक्तकृता वर्णिताः, के चाद्यत्वे तिरोहिता इत्यादि किमपि ज्ञानं तेषां न भवति । वेदाध्ययनं नाममात्रमेव वर्त्तते । वेदाङ्गैर्विना वेदाध्ययनस्य किं फलम् ? मूलमात्रमेव जोषुष्यमाणानां कथमर्थावगमः स्यात् ? वैयाकरणा न केवलं वेदज्ञानशून्याः प्रायेण सर्वत्र दरीदृश्यन्तेऽपि तु वेदाङ्गोपाङ्गज्ञानरहिता अपि प्रायशो यत्र तत्र द्रष्टुं शक्यन्ते । साम्प्रतिकाध्ययनाध्यापनक्रमस्यैवैष दोष इति निर्विवादम् ।

कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः ?

अस्ति तत्र कश्चिदुपाय इत्याकाङ्क्षायामुच्यते । अष्टवर्षपर्यन्तं गृहे पाठशालायां वा मातृभाषाया ज्ञानं पूर्वं स्यात् । तदनन्तरम्—

४ वर्षाणि व्याकरणार्थम् ।

१ वर्षं साहित्ये ।

१ वर्षमुपवेदार्थैकस्मै ।

२ वर्षे षडङ्गपूर्वम् ।

२ वर्षे उपाङ्गेभ्यः ।

६ वर्षाणि सब्राह्मणवेदाध्ययने ।

१६ वर्षाणि योगः ।

२४ वर्षेषु १६ वर्षाणि प्राप्स्यन्त्यध्ययनार्थम् । षडङ्गवेदाध्ययनस्यैव एव क्रमो न्याय्यः । एतावति काले मूलग्रन्थानां तत्तदार्थभाष्याणाञ्चाध्ययनं सम्भवति । टीकोपटीकापठनक्रमेण तु १०८ वर्षेऽपि तेषां समाप्तेरसम्भवः, सम्यगवगतेषु का कथा ?

व्याकरणं साधनं न तु साध्यम्

यदा षडङ्गवेदाध्ययनार्थं व्याकरणाय ४ वर्षाण्येवास्माकमन्तिके वर्त्तन्ते, तत्र च “रक्षार्थं

वेदानामध्येयं व्याकरणम्” व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनानि ब्रुवता भगवता पतञ्जलि-
मुनिना “साधनं व्याकरणं न तु साध्यम्” इति समुद्धोषितं भवति । व्याकरणरूपाया
नद्याः पारे गत्वैवान्यशास्त्रेषु लभते गतिमित्यादि सर्वमभिलक्ष्य समुद्धोष्यते तर्ह्यस्माभिः
‘अष्टाध्यायीक्रमेणैवास्य सम्भवः” “अष्टाध्यायीपठनपाठनमेव शरणम्” इति ।

अन्यथाऽऽप्रलयमपि वेदाध्ययनस्य प्रचारो न सम्पत्स्यते । न चैतदनुष्ठानं विना
संस्कृतभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति ॥

आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्

आचार्यपाणिनिर्न केवलं शब्दशास्त्रस्यैवर्षिः (साक्षात्कृतधर्मा) आसीत्, अपि तु
सम्पूर्णोऽपि वैदिकलौकिकवाङ्मयेऽव्याहतगतिः स आसीदिति सर्ववादिसम्मतम् । वैदिक-
वाङ्मयविषयस्य निर्देशस्तु तदीयाष्टाध्याय्याः सूत्रेषु यत्र तत्र दृश्यत एव, भूगोल-इतिहास-
मुद्राशास्त्र-लोकव्यवहारस्यापि महान् वेत्ताऽऽसीदिति पाणिनिशास्त्रस्यावगाहनेनावगम्यते ।
तस्य शब्दशास्त्रं न केवलं व्याकरणज्ञानस्यैव प्रतिपादकं वर्तते, अपि तु भूगोलेतिहासादि-
विषयाणां ज्ञानार्थमप्यस्य शास्त्रस्याद्भुतो महिमा महत्युपयोगिता चानुभूयते विद्वद्भिः ।

पाणिनीयाष्टाध्याय्या गौरवं न केवलमस्माभिरेवोद्धोष्यते, भगवता पतञ्जलिनाप्याचार्य-
पाणिनेर्गौरवातिशयो महता कण्ठेन समादरेण च प्रदर्श्यते । तद्यथा—

(१) “प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख उपविश्य
महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयतिस्म । तत्राशङ्क्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं
किं पुनरियता सूत्रेण” । (महाभाष्ये १।१।१ पृष्ठे १३४ चौखम्बा-संस्करणे) ।

(२) पुनरप्युच्यते—“सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं
स्यात्” (अ० ६।१।७७ महाभाष्ये) ।

(३) जयादित्योऽपि ‘उदक्च विपाशः’ (अ० ४।२।७४) इति सूत्रस्य वृत्तावाह—
“महती सूदमेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य” ।

(४) चीनदेशीयो यात्री ह्यूनसांगश्चेत्थमाह—“महर्षिः पाणिनिः पूर्णमनोयोगेन
शब्दभण्डारतः शब्दराशिं सञ्चेतुमारब्धवान् । १००० पद्येषु (४००० सूत्रे-
ष्वित्यर्थः) सर्वा व्युत्पत्तिः समाप्ता । प्रत्येकं पद्यं ३२ अक्षराणामस्ति ।
एतावतैव सर्वोऽपि प्राचीनो नवीनश्च ज्ञानराशिः परिसमाप्तः । शब्दाक्षर-
विषयकं किमपि ज्ञानं नावशिष्टमभूत्” (ह्यूनसांग हिन्दी-अनुवादप्रथमभागस्य
२२१ पृष्ठत उद्धृतः)

पाश्चात्य-विदुषामपि पाणिनिविषये महत्युत्कृष्टभावना विद्यते । तद्यथा—

(१) मोनियरविलियमश्चाह—“संस्कृतव्याकरणं (अष्टाध्यायीग्रन्थः) मानव-
मस्तिष्कस्य प्रतिभाया आश्चर्यतमो भागोऽस्ति, यो मानवमस्तिष्कस्य
समक्ष आगतः” ॥

(२) हण्टरश्चाह—“मानवमस्तिष्कस्यातीव महत्त्वपूर्ण आविष्कारोऽयम् (अष्टा-
ध्यायीग्रन्थः)” ।

(३) लेनिनग्राडस्य प्रो० टी० शेरवात्सकी—“मानवमस्तिष्कस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेयं वर्तते (अष्टाध्यायी)” ।

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिप्राचीनः

अद्यत्वे सर्वत्रैव भारतवर्षे प्रायेण संस्कृतविद्यालयेषु प्रारम्भिकशिक्षणे लघुकौमुदी मध्य-कौमुदीसिद्धान्तकौमुद्येवोपलभ्यते । केवलमाङ्गलविद्यालयेषु संस्कृतस्याध्ययनाध्यापनमाङ्गलभाषाविद्वद्भिरेव निर्मितग्रन्थैः प्रचलति । संस्कृतविद्यालयेषु सर्वत्र कौमुदीरीत्येव व्याकरणशास्त्रस्य समस्तमपि पठनपाठनं चतुश्शताब्दीभ्य एतावद् व्यापकं जानमरिति यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्याध्ययनं सम्भवतीति ज्ञानं विश्वासो वा प्रायेण नोत्पद्यते केपाञ्चित् साम्प्रतम् । साधनिका (प्रयोगसिद्धिः) कथं सम्भवित्यतीत्याद्याशङ्कमाना उच्चकोटिकविद्वांसोऽपि दृश्यन्ते, अन्येषां तु का कथा ? कालक्रमेणाष्टाध्याय्या लोप एव जात इति मन्तव्यम् । हा हन्त ! काश्यामन्यत्रापि वैदिकानामृगवेदिनां गृह्यपञ्चाङ्गमीमत्तिशुद्धां धाराप्रवाहरूपां कण्ठस्थीकृत्यापि ते बालाः पुनः सवृत्तीनि लघुकौमुदीसूत्राणि (तेषां सूत्राणामर्थानप्यनवबुध्यैव) घोषन्तः सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । अहो ! कीदृश्यपाठनार्थपरम्परा प्रचलिता !! अष्टाध्यायीं कण्ठस्थीकृतवतोऽपि बालान् साम्प्रतिकव्याकरणव्याकरणस्याध्ययनं लघुकौमुदीमन्तरा कारयितुं न पार्यत इत्यनिर्वचनीयानर्थपरम्परा, दुर्भाग्यमेवैतद्देशस्य किमन्यत् ?

भट्टोजिदीक्षितमहोदयस्य कालः सं० १५१०-१५७५ वर्तते । ततः पूर्वं त्वष्टाध्याय्या एव पठनपाठनस्य प्रचार आसीत्, नात्र शङ्कालेशस्याप्यवसरः । तद्यथा चीनदेशस्य यात्री इत्सिङ्गनामा भारते कतिपयवर्षेभ्यः (सन् ६८१-६९१ ईस्वी पर्यन्तम्) अस्थात् । अष्टाध्याय्युपशमेव संस्कृताध्ययनं तेनात्र कृतमिति स्वयं तेन स्वयात्राविवरणे विवृतं वर्तते । तद्यथा—

(१) “इस (अष्टाध्यायी) में १००० श्लोक (४००० सूत्रों का १००० श्लोक बनता है—लेखक) हैं । यह पाणिनि की रचना है जो प्राचीनकाल में बहुत भारी विद्वान् था..... । आजकल केभारतवासियों का प्रायः इसमें विश्वास है । बच्चे ८ वर्ष की आयु में इस (पाणिनि) सूत्रपाठ को सीखना आरम्भ करते हैं और ८ मास में इसे कण्ठस्थ करते हैं ॥” (इत्सिङ्ग की भारतयात्रा, पृ. २६४)

(२) “वृत्तिसूत्र (काशिकावृत्ति)—

यह ऊपर के सूत्र (अर्थात् पाणिनि के सूत्र) की टीका है । पहले समय में अनेक टीकाएँ रची गई थीं और यह उन सबमें उत्तम है । यह सूत्र का अर्थ देती और इसके अनेक प्रकार के अर्थों की बड़ी बारीकी से व्याख्या करती है । पन्द्रह वर्ष के लड़के इस वृत्ति को पढ़ना आरम्भ करते हैं और पाँच वर्ष में (सम्भवतः महाभाष्यसहित—लेखक) इसे समझ लेते हैं” ॥ (पृ० २८)

(३) “चीन के मनुष्य भारत में अध्ययन के लिए आते हैं, तो उन्हें सबसे पहले (व्याकरण के) इस (अष्टाध्यायी) ग्रन्थ का अध्ययन करना पड़ता है, फिर

दूसरे विषय । यदि ऐसा न करें तो उनका परिश्रम व्यर्थ जायगा.....”
(इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २६८)

(४) “इस वृत्ति का अध्ययन कर चुकने के पश्चात् विद्यार्थी गद्य और पद्य की रचना सीखना आरम्भ करते हैं और हेतुविद्या तथा अभिधर्मकोष में लग जाते हैं । न्याय द्वारा तर्कशास्त्र के अध्ययन से वे ठीक तौर पर अनुमान करते हैं और जातकमाला के अध्ययन से उनकी ग्रहण शक्ति बढ़ती है । इस प्रकार अपने उपाध्यायों से शिक्षा पाते और दूसरों की शिक्षा देते हुए वे प्रायः मध्यभारत के नालन्दा विहार में, या पश्चिमी भारत में वल्लभी (वला) देश में २, ३ वर्ष व्यतीत करते हैं.....”
(इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २७०-२७१)

(५) अपनी बुद्धि की तीक्ष्णता की परीक्षा के लिए वे राजा की सभा में जाकर (अपनी योग्यताओं का) तीक्ष्ण शस्त्र उगके सामने रख देते हैं, वहाँ वे व्यावहारिक शासन में अधिकार पाने के उद्देश से अपनी कल्पनायें उपस्थित करते और अपनी राजनीतिक योग्यता प्रदर्शित करते हैं । जब वे विवादभवन में उपस्थित होते हैं तब अपने आसन को उठा कर अपनी आश्चर्यजनक चतुराई प्रमाणित करने की चेष्टा करते हैं । जब वे नास्तिकवाद का खण्डन करते हैं, तब उनके सभी प्रतिपक्षी विस्मित हो जाते हैं और अपनी हार स्वीकार करते हैं । तब उनकी कीर्तिध्वनि से (भारत के) पाँचों पर्वत गूँज उठते हैं और उनकी प्रसिद्धि मानों चारों सीमाओं के ऊपर से बढ़ने लगती है । उन्हें भूमि मिलती है और उनकी पदोन्नति की जाती है । उनके विख्यात नाम, पुरस्कार के रूप में, उनके ऊँचे द्वारों पर सफेदी से लिखे जाते हैं । इसके पश्चात् जो व्यवसाय उन्हें पसन्द हो उसे वे कर सकते हैं ॥”
(इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २७१-२७२)

(६) “प्रौढ विद्यार्थी उसे (चूणि अर्थात् महाभाष्य को) ३ वर्ष में सीख लेते हैं”

(अर्थात् काशिका और महाभाष्य में सब मिला कर ५ वर्ष लगते हैं ऐसा प्रतीत होता है—लेखक) इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २७३ ।

(७) “सन् ९११ ई० में इन्द्रवर्मा तृतीय राजा बना । यह इस (भृगु) वंश का अन्तिम राजा था । इसके ८ लेख मिलते हैं, इनसे पता चलता है कि इन्द्रवर्मा पण्डित का पण्डित था, काशिका सहित व्याकरण में पारंगत था और बौद्धदर्शन का भी अच्छा ज्ञाता था । यह अपने समय का भारी विद्वान् था ।”

(चन्द्रगुप्त वेदालङ्कार कृत बृहत्तरभारत पृ० ३४२) अयं चम्पादेशस्य (‘अनाम’ इति वर्तमाना संज्ञा) राजासीत्, देशोऽयं हिन्दचीनीद्वीपेषु वर्तते । अनेनैतत् सिद्धयति यदौद्धा अप्यष्टाध्यायीपद्धत्यैव व्याकरणमधीयते स्म ॥

पूर्वोद्धरणैरेतत्पष्टं यद् इत्सिङ्ग (६७१-६९५ ई०) समये (सन् ९११ ई०) इन्द्रवर्म-
राज्यसमयेऽप्यष्टाध्याय्या अध्ययनं न केवलं भारतवर्षे एवासीत्, अपि तु भारताद् बहिः
'चम्पादेशे (अनामदेशे)' अपि विस्तृतमासीत् । कालक्रमेणैवास्या अष्टाध्याय्या एतावान्
लोपोऽभूत्, यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्य ज्ञानं सम्भवतीत्यत्र विद्वांसोऽपि सन्दिहाना
दरीदृश्यन्ते किमुत छात्रा इति ।

प्रक्रियानुसारिक्रमस्यारम्भः

इत्सिङ्गसमये (सन् ६८१-६९१ ई०) अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रम आसीदिति
सप्रमाणमुक्तं पूर्वमस्माभिः । स क्रमः कथं लुप्तः ? तत्रारुचौ किं बीजम् ? प्रक्रियाक्रमे च
जनानां प्रवृत्तौ किं निदानमित्यभिलक्ष्येदानीं किंचिदुच्यते—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, धातुपाठः, उणादिपाठः, गणपाठः, लिङ्गानुशासनं समुदितमेतत्-
'पञ्चपाठी'त्युच्यते सर्वविदितमेतत् । समुदितमेतत् पठित्वैव 'अधीताष्टाध्यायीक' इति मन्त-
व्यम् । 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रमधीयानश्छात्रोऽस्य सूत्रस्य पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-
उदाहरणादि सर्वं पठन् तत्र चोदाहरणानां (शालीयः, भागः, नायकः, अचैषीत्, अला-
वीत्, मार्ष्टि, इत्यादीनां) सिद्धिं सर्वैस्सूत्रैराष्टाध्यायीपद्धत्या सम्पादयति । एवमष्टाध्यायीं
धातुपाठञ्च सम्यग्भ्यस्य प्रथमावृत्तावेव (उदाहरणानां सिद्धिं कुर्वन्नेवेत्यर्थः) छात्राः सर्वां
तिष्ठन्तप्रक्रियां सुबन्तप्रक्रियां कृदन्तप्रक्रियां तद्धित-समासप्रक्रियाञ्च विनापि प्रक्रिया-
ग्रन्थाश्रयेणावबुद्ध्यन्ते स्म । तत्र च सर्वधातूनां सर्वलकारेषु सर्वप्रक्रियासु चैकैकशो रूपाणि
सूत्रपुरस्सरं संसाधयन्तः प्रक्रियाग्रन्थानामभावेऽपि ते छात्रा न कीदृशीमपि न्यूनतां
तत्रानुभवन्ति स्म । अयं क्रमस्तदानीं सर्वसाधारणेषु प्रचलित आसीत् । प्रक्रियाग्रन्थ-
निर्माणस्य प्रश्न एव नोदतिष्ठत । कालप्रभावाद्यदा ह्यध्यापकास्तद्गीत्या छात्राणामध्यापने
प्रमादाद् भूयांसं क्लेशमनुभवन्तः शैथिल्यमाजहस्तदा ते तामेव प्रयोगसाधनसमये छात्रै-
लिपिकृतां प्रयोगसाधनप्रक्रियां ग्रन्थरूपेण निर्मापयाञ्चक्रुः । शनैः शनैराष्टाध्यायीक्रमेण
प्रयोगसाधनप्रक्रिया तु शिथिलतामगात् । प्रक्रियाग्रन्थानामाश्रयग्रहणमेवोत्तरोत्तरमवर्द्धत ।

तदानीमप्येतत्वासीदेव यदष्टाध्यायीमभ्यस्य तत्कमानुरूपं सूत्रार्थं विज्ञायैव प्रक्रिया-
ग्रन्थरूपेण परिणतानां सिद्धान्तकौमुदीपूर्ववर्तिनां रूपावतार-प्रक्रियारत्न-रूपमाला-
प्रक्रियाकौमुद्यादीनां, प्रक्रियासर्वस्वप्रभृतीनाञ्चाष्टाध्यायीकालिकच्छात्रकर्तृकप्रयोगसाधन-
लिपिरूपाणामाश्रयमध्येतारो गृह्णन्ति स्म । अष्टाध्याय्याश्रयणन्तु तदानीमनिवार्यमेवासीत् ।
यथा काशीस्था महाविद्वांसः "तात्या"शास्त्रिप्रभृतयोऽपि 'न मया समयाभावादद्याष्टा-
ध्यायीसूत्राणामावृत्तिः कृता' इति स्वच्छात्रेयूदघोषयन् ।

प्रक्रियाग्रन्थानां निर्मित्यनन्तरमपि यद्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य त्यागो नाभविष्यत्,
तदाप्यष्टाध्याय्या उपस्थित्या प्रक्रियाग्रन्थेभ्योऽपि साधारणबुद्धिभ्यश्छात्रेभ्यस्तत्रकिञ्चित्-
सौकर्यमभविष्यत्-(यदि मूलं त्यक्त्वा शाखासु गमनं नाभविष्यत्) । एवमष्टाध्यायी-
सूत्रक्रमपाठाश्रयेण प्रक्रियाग्रन्थानामभ्यासो बहुकालाय प्राचलत् । अग्रे बहुतिथे काले
गतेऽष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठः प्रमादात् सर्वथाऽपि विलुप्तः, केवलं प्रक्रियाग्रन्थानां पठनपाठन-
क्रम एव सर्वत्र प्रचलितोऽभूत् । तदारभ्यैवैतेषां प्रक्रियाकौमुदी-सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीना-
मुत्पत्तिपरम्परा तेषां व्यापकता च समजनि । एतत्कालमध्य एवैकैकस्योपर्यपरस्य प्रक्रिया-
ग्रन्थस्य निर्माणप्रवाहः प्रवृत्तः । प्रक्रियाग्रन्थानामुत्पत्तिक्रमविषय इदानीं किञ्चिदत्र
विमृशामः—

प्रक्रियाग्रन्थानामितिहासः

(१) रूपावतारः—(सं० ११४० विक्रमीयः)

अष्टाध्यायीग्रहणेऽसमर्थेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यश्च व्यावहारिकज्ञानमात्रधिया बौद्धभिन्नुणा धर्मकीर्तिना प्रक्रियाक्रमस्य सर्वप्रथमो ग्रन्थः 'रूपावतार'नामकोऽष्टाध्यायीसूत्रैर्व्यरचि । अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाध्यायीक्रमं परित्यज्य केवलं प्रयोगसाधनमभिलक्ष्य संज्ञा-संहिता-सुबन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्धितप्रकरणानि प्रथमभागे सङ्ग्रहितानि । दशलकार-दशप्रक्रिया-कृदन्तश्चापरभागे । (स्वरवैदिकप्रकरणं विहाय) २६६४ सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण व्याख्यातानि । प्रक्रियाग्रन्थानामुत्पत्तिर्बौद्धकाल एवाभूत् इत्यपि ध्येयम् ।

(२) प्रक्रियाकौमुदी—(सं० १४८० वि०)—

यद्यपि 'प्रक्रियारत्नम्' 'रूपमाला' इमौ प्रक्रियाग्रन्थौ रूपावतारानन्तरं निर्मिताविति ज्ञायते तथापि तयोरनुपलम्भात् प्रक्रियाकौमुदीविषय एवोच्यते । प्रक्रियाकौमुदीनामकोऽयं ग्रन्थो रामचन्द्राचार्येण, सूत्राणां व्याख्यानं किञ्चिद्विस्तरेण विधाय, स्वरवैदिकप्रकरणे च संयोज्य २४७० सूत्राणि व्याचक्षणेन रूपावतारानन्तरं निरमायि । तेन च प्रक्रियाक्रमस्य विस्तारः प्रचारश्च प्राचुर्येणाभूत् । ग्रन्थोऽयं सिद्धान्तकौमुद्या आधार इति मन्तव्यम् ।

(३) सिद्धान्तकौमुदी—(सं० १५१०-१५७५ वि०)—

भट्टोजिदीक्षितमहोदयेनाष्टाध्यायीक्रमं परित्यज्यैव पूर्वप्रचलितप्रक्रियाकौमुदीक्रममेवाश्रित्य सिद्धान्तकौमुदीनामकस्वग्रन्थो व्यरचि । तत्र च प्रायः सर्वाण्यपि सूत्राणि (३९७८) व्याख्यातानि । तेन चायं यत्नः कृतो यन्मद्वरचितोऽयं ग्रन्थः "सिद्धान्तकौमुदी" एव सर्वत्र प्रचलेत् । व्याकरणविषये सिद्धान्तकौमुदीं विहाय कस्याप्यन्यग्रन्थस्याध्ययनाध्यापनं न तिष्ठेत् । अनेन कियन्महत्काठिन्यं छात्रेभ्यो भविष्यतीति तु न विचारितम् । तस्यैवैतत्फलं यत्संस्कृतस्याध्येतारो द्वादशवर्षाण्यधीत्य व्याकरणार्णवस्यापि पारं न यान्ति, अन्यशास्त्राणां तु का कथा ? तदपि "द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते" इति श्रवणमात्रं, ज्ञानं पुनरपि सन्दिग्धमेव ॥

(४) मध्यकौमुदी—

शिखरमध्याख्येयं सिद्धान्तकौमुदी यदा छात्रेभ्योऽतीव दुःखावहा-दुरूढा-भतीव-परिश्रमसाध्या-अतिकालसाध्या चेत्यनुभूतवान् वरदराजस्तदेव सः २११७ सूत्राणि व्याख्याय मध्यकौमुद्या निर्माणं कृतवान् । मध्यकौमुदीनिर्माणमेव सिद्धान्तकौमुद्यासाफल्यस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अन्यथा काऽऽसीदावश्यकता मध्यकौमुदीनिर्माणस्य ? एवं शिखरान्मध्यमागं समागता संस्कृताध्ययनपद्धतिरिति सुव्यक्तम् ॥

(५) लघुकौमुदी—

मध्यमार्गेणापि यदा सन्तोषो नाभूत् तदानीमन्यदपि लघुतरमार्गमन्विच्छता तेनैव वरदराजेन स्वपूर्वनिर्मित्या असन्तुष्य ११८८ सूत्राणि व्याख्याय लघुकौमुदी विरचिता । शिखरान्मध्ये, मध्याह्नीचैरागतोऽयं व्याकरणस्य पठनपाठनक्रमः । यदि सिद्धान्तकौमुद्यां काठिन्यं नाभविष्यत्तर्हि मध्यकौमुदीलघुकौमुदीग्रन्थयोर्निर्माणं कदापि नाभविष्यदिति सुव्यक्तम् । तयोर्निर्माणं प्रत्यक्षं प्रमाणं यत् सिद्धान्तकौमुदीक्रमेण न सर्वेषामध्ययनं सुकरं समभवत्—नात्र सन्देहावसरः ॥

अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः

“वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता”-(अथर्व) ॥

यथा चायं भूगोलो वर्तुलाकारः, तत्र ‘यतश्चलितुमारब्धस्य तत्रैव पुनः प्रत्यावृत्तिर्भवतीति’ जनश्रवस्तथ्यश्च, तथैवायमष्टाध्यायीक्रमोऽद्य स्वतन्त्रभारते पुनरपि यथाक्रमं सम्प्राप्तः ।

मूलतोऽतिदूरङ्गता व्याकरणस्याप्येतार इति पूर्वमस्माभिः प्रतिपादितम्, यस्य वृत्तस्य मूलात् सम्बन्धो विच्छिद्यते, कालक्रमेण स्वयमेव तस्य वृत्तस्य पञ्चाणां पुष्पाणाञ्च नाशो दुर्निवारः, अतः पुनर्मूलस्यैवाश्रये कल्याणसम्भव इति सुधिय एव प्रमाणम् । अतोऽधुनाऽ-
ष्टाध्यायीपद्धत्याश्रयणं संस्कृताध्यायिनां भारतस्य च कृते कल्याणकरं स्वश्रेयस्साधकञ्च भवेदित्याशास्यते ॥

नान्यश्रुतोऽयं वादः, अपि तु स्वानुभूत एव । स च स्वानुभव इदानीं स्वमित्राणामा-
ग्रहेण समादरणीयविदुषां, व्याकरणाध्येतॄणां, व्याकरणमधिजिगमिषूणाञ्च पुरतः प्रकाश्यते मनाक् ।

व्याकरणसारलये स्वानुभवः

(१) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञानां द्वित्राणां कन्यानाम्, अष्टाध्यायीमूलसूत्राणां कण्ठस्थी-
करणेन विनापि, अष्टाध्यायीक्रमेण पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धि-
(सर्वैः सूत्रैः) इत्यादि-सम्पादनेन व्याकरण एतावती प्रगतिरभूत्, यदष्टाध्यायी-
क्रमेण व्याकरणमधीयानाभिस्ताभिः पञ्जाबविश्वविद्यालयस्य विशारदपरीक्षा दशमा-
सैरेवोत्तीर्णा । अस्यां परीक्षायां व्याकरणेन सह संस्कृतसाहित्यग्रन्थाः, दर्शनग्रन्थाः,
धर्मशास्त्रं, भगवद्गीता, संस्कृतेऽनुवादो निबन्धश्चेत्यादिसर्वेष्वपि विषयेषु योग्यता
सम्पादनीया भवति । ताभिरेव विशारदपरीक्षानन्तरं सप्तमासैरेव पञ्जाबविश्वविद्या-
लयस्य शास्त्रिपरीक्षाऽप्युत्तीर्णा । शास्त्रिपरीक्षायामपि वेदो निरुक्तं, संस्कृतसाहित्य-
ग्रन्थाः, महाभाष्यं, दर्शने सांख्ययोगौ सभाष्यौ, अनुवादो निबन्धश्चेत्येतावन्तो
विषया भवन्तीत्यपि ध्येयम् । सप्तदशमासैः (सार्द्धवर्षेणैव) सर्वथाऽपि संस्कृता-
नभिज्ञाः कन्या विशारद-शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णा जाता इति श्रुत्वा सामान्यजनास्तु
विश्वाप्तमपि न कुर्वन्ति, विशिष्टास्तु चकितचकिता विस्मिताश्च जायन्ते । परञ्च सर्व-
मेतदधुनाऽपि मर्मज्ञैः प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यते ॥

(२) अपरञ्च—वी० ए० एल-एल० वी० इत्युपाधिवारिण इञ्जीनियरपदवीमलङ्कुर्वाणा
अपि ३५, ४० वार्षिकाः प्रौढाः सज्जनाः सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञाः, सप्तदिनैरेव
‘पठति’ ‘शालीयः’ ‘पुरुषः’ इत्युदाहरणानां पूर्वापरसूत्रनिर्देशपुरःसरं सिद्धिमष्टाध्यायी-
सूत्रैः (तच्चापि विना रटनेन) कुर्वन्तीत्यपि द्रष्टुं शक्यते ॥

(३) एफ० ए० परीक्षार्थ्यपि छात्रः २। सपादद्वयमासेनैवाष्टाध्यायीक्रमेणाष्टाध्यायीसूत्राण्य-
कण्ठस्थीकृत्यापि केवलमवबुद्धयैव ६०० पटशतसंख्यकानि सूत्राणि पदच्छेद-विभक्ति-
समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धिपुरःसराणि सम्यगधीतवान् । तत्र च ‘स्थानिवदादेशोऽ-
नस्त्रिधौ’ इत्यादिकठिनतमप्रकरणस्यान्येषां प्रकरणानाञ्च कठिनतमसूत्राणां व्याख्यानं,
तेषामुदाहरणानां सिद्धिञ्च (प्रत्येकं ५०, ६० सूत्रैः) सम्यगवबोध्य (विनापि रटनेन)

काशीस्थवैयाकरणविद्वत्समाजेऽन्यत्रापि च प्रदर्शितवान् । येन ते सर्वेऽपि विद्वांस आश्चर्यचकिता अभूवन् ।

अत एवास्माभिरुच्यते यदष्टाध्याय्येव संस्कृतज्ञानस्य व्याकरणज्ञानस्य च परमं साधनम् ॥

कुतो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते ?

नहि व्याकरणेन विना संस्कृतभाषायामधिकारस्तत्र च सम्यक् प्रवेशो भवतीत्यस्माकं सिद्धान्तः । किन्तु तदेव व्याकरणमद्यत्वे दुरुहतयाऽर्थरहितघोषणपुरःसरतया च संस्कृताध्येतॄणां मार्गेऽवरोधकत्वेन सुदृढार्गलरूपेण समुपतिष्ठते । यावदस्यावरोधकत्वज्ञापाकृतं स्यात्तावन्नास्या देववाण्याः पुनरुद्धारः सम्पत्स्यत इत्यपि सुनिश्चितमेव । ये केचन स्वमनीषिकयाऽन्वेषां प्रेरणया, धर्म-देशभक्तिभावनया वा संस्कृताध्ययनमारभन्ते, ते पूर्वोक्तामर्थरहितघोषणपुरःसरतां दुरुहताञ्च दृष्ट्वैव संस्कृताध्ययनतः पलायिता हताशाश्च यत्र तत्र सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । एवम्भूतानां संस्कृताध्ययनतः पराङ्मुखानां पलायितानां भुक्तभोगिनां संख्या न जाने भारते कति लक्षाणि स्यात् । तैः (स्कूलकाले जादिव्यधीतवद्भिः 'वी० ए०, एम० ए०' इत्युपाधिधारिभिः, आर्यभाषाविशेषज्ञैर्वा) न केवलं स्वयमेव संस्कृताध्ययनं परित्यज्यतेऽपि त्वग्रे स्वसन्ततेरपि संस्कृताध्ययनस्य मार्गेऽवरोध्यते । एवम्भूता जनाः स्वसन्ततिभ्य एवमुपदिशन्तो दृश्यन्ते—“वत्स ! मया स्ववाक्यकाले संस्कृताध्ययनमारब्धमासीत्, किन्तु तत्किञ्च महाकष्टसाध्यमर्थरहितघोषणप्रायिकं दुरुद्ध्वेदं संस्कृताध्ययनमिति कृत्वाऽनिच्छताऽपि मया त्यक्तं पुरा, स्वयापि नात्र समयनाशः शक्तिनाशो वा कर्तव्यः” इत्थंभूतैः प्रवादैः संस्कृताध्ययनं देशे लुप्तप्रायमेवाभूत् । ये केचनोत्कृष्टमस्तिष्कास्ते पूर्वमाङ्गलीयैः प्रायेण नवनीतवत् संगृह्येङ्गलैण्डादिदेशेषूपाधिलोभं प्रदर्श्य, महार्घाश्छात्रवृत्तीः प्रदाय विदेशीय-वेश-भूषा-भावनायुक्ता अन्ते राजकार्येषु नियोजिताः, येन च ते स्वयं भारतीयसंस्कृतेः, सभ्यतायाः, संस्कृतसाहित्याच्च पराङ्मुखा अभूवन् । ये भिन्नवृत्तयः साधारणमस्तिष्का देशस्य संसारस्य वा भूतवर्तमान-भविष्यद्विषये सर्वथाप्यनभिज्ञास्ते प्रायेण कलमुवत् संस्कृताध्ययनेऽवशिष्टा दरीदृश्यन्ते, ते च न संस्कृताध्ययने स्वकर्तव्यबुद्ध्या प्रवृत्ता भवन्ति, अपि त्वर्थाभावे एव तेषां प्रवृत्तिहेतुर्दृश्यत इत्येवम्भूतायां विषमसमस्यायां कथं स्यात् संस्कृताभ्युदय इति सुधीभिर्विमर्शनीयम् ।

तत्र व्याकरणाध्ययनस्यातीव सरलोपायः

व्याकरणाध्ययनं यदाऽनिवार्यं, नानेन विना संस्कृतसाहित्ये प्रवेशस्यापि संभव इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम्, अस्यामवस्थायां “व्याकरणाध्ययनस्य कश्चन सरलोपायः स्यात्” इति विचारे समुत्पन्नेऽस्माभिरेकमेव सूत्रमुद्घोष्यते—

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययनस्य पुनरुद्धार एवास्य सर्वस्य महौषधम् ।

अस्यां विंशतितम्यां शताब्द्यामस्याष्टाध्यायीक्रमस्य पुनरुद्धारं बहुकालानन्तरं प्रथमः प्रयासः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां वर्तते । तदनन्तरं तच्छिष्याणां श्रीमतां परमहंसपरिव्राजकाचार्यदयानन्दसरस्वतीस्वामिनामेव कृपा वर्तते, यद् वयं साम्प्रतमष्टाध्यायीपठनपाठनक्रमस्य विषये किञ्चिद् वक्तुं समर्थाः स्मः ।

अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम्

(१) किमत्र रहस्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते—मूलाष्टाध्यायीग्रन्थाभ्यास एवात्र रहस्यं नान्यत् किञ्चिदपि । ‘आदगुणः’ (अष्टा० ६-१-८७) इति सूत्रमस्माभिरित्थं पाठ्यते—‘आत् ५-१ (पञ्चम्येकवचनम्) । ‘गुणः’ १-१ (प्रथमैकवचनम्) पदम् उपरिष्ठाद् “एकः पूर्वपरयोः” (अष्टा० ६-१-८४) ‘इको यणचि’ (अष्टा० ६-१-७७) ‘संहितायाम्’ (अष्टा० ६-१-७२) इति सूत्रेभ्यः ‘एकः’ ‘पूर्वपरयोः’ ‘अचि’ ‘संहितायाम्’ इति पदानामनुवृत्तिरपकृत्यते, अनुवर्तन्ते इमानि पदानीत्यर्थः । तदानीं बाह्यशब्दस्याध्याहारेण विनापि सूत्रस्यार्थ इत्थं सम्पद्यते—‘आत् अचि संहितायाम्-पूर्वपरयोः-गुणः-एकः’ । अग्रे ‘स्यात्’, ‘भवेत्’, ‘भूयात्’, ‘भविष्यति’, ‘भवति’, ‘वर्तते’, ‘सम्पद्यते’, ‘जायते’ एषु कतरदपि पदमध्याहर्तुं शक्यते, नात्र विवादोऽस्ति । ‘सूत्र एव सूत्रस्यार्थः’ इति रहस्यम् । स चार्थः छात्रेभ्यः (स्युस्ते बालाः प्रौढा वा) सूत्रत एव बोधनीयो भवति । मूलाष्टाध्यायी-पुस्तक एव छात्राय सर्वमेतत् प्रदर्शयतेऽवबोध्यते च । सूत्राणां घोषणेन विनाऽपि छात्र एवं प्रदर्शितं सूत्रार्थमचिरेणैवावबुध्यते । पाठनसमयेऽध्यापकेन पुनः पुनरावृत्त्या सूत्रार्थं कृते, तस्यार्थस्य स्वयमेव छात्रस्य हृदये स्थितिर्जायते, न तत्र घोषणस्यावसर उपतिष्ठते । पुनःपुनरावृत्तावध्यापकस्य परिश्रमो भवति न छात्रस्य । अन्ते स छात्रस्तत्सूत्रं तस्यार्थञ्च सम्यग् गृहीत्वा स्वस्मृतौ सञ्चिनोति । अयं हि प्रत्यक्षदर्शनस्य विषयः । इदमेव सामान्यैर्जनै रहस्यमित्युच्यते ।

(२) लघुकौमुदी-मध्यकौमुदी-सिद्धान्तकौमुदी-प्रक्रियाकौमुदीप्रभृतीन् कौमुदीपरिवारान् जोषुष्यमाणाश्छात्रा आजीवनमेतदपि नावबुद्ध्यन्ते, यत् सूत्रस्यार्थः कथमेवं सम्पन्नः । व्याकरणाचार्या भूत्वाऽप्यनुवृत्तिविषये सर्वथाऽनभिज्ञा एव प्रायेण सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । सूत्राणां कण्ठस्थीकृतोऽप्यर्थः (चतुर्गुणः १६००० षोडशसहस्रपादपरिमितः) न चिराय स्मृतौ स्थातुमर्हति, इच्छतोऽनिच्छतो वा । स्वाभाविकञ्चैतत्, सम्यगनवगतोऽनवबुद्धः सम्बन्धविज्ञानविरहितोऽर्थः स्मृतौ कथमवतिष्ठेत्, अवस्थातुं वा शक्नुयादिति सर्वजनीनेयमनुभूतिः सर्वत्रापि द्रष्टुं शक्यते, दृश्यते च ।

(३) अष्टाध्यायीक्रमे चायमपि विशेषः—प्रौढाश्छात्रा अष्टाध्यायीसूत्राणि विना रटनेन पूर्वं बुद्धावध्यापकद्वारा पठनसमये स्थापयन्ति, अग्रे च पुनः पुनस्तेषां सूत्राणां प्रयोगसाधनावसरेऽध्यापकद्वाराऽभ्यासः सम्पद्यते, तदनु तानि सूत्राणि तेषामर्थाश्च स्वयमेव बुद्धौ स्थिरा जायन्ते । यानि यानि सूत्राणीत्थमवबुद्ध्यन्ते तेषां नीचै रक्ततूलिकया चिह्नानि क्रियन्ते कार्यन्ते च । येन स्वावगतसूत्राणां ज्ञानं स्मृतिर्वा तेषामनायासेनैव सम्पद्यते । स्वाभ्यस्तचिह्नितसूत्रावलोकनेन प्रौढच्छात्रस्याध्ययनोत्साहोऽपि भृशं समेधते । एतदप्यस्ति रहस्यमष्टाध्याय्या अध्ययनपद्धतौ । इतरपद्धतौ तु नैवं सम्भवति, न च सम्पद्यते तादृशं ज्ञानमिति प्रत्यक्षगोचरोऽयं विषयो न श्रवणपरः ।

(४) अष्टाध्याय्यां सर्वाणि प्रकरणानि वैज्ञानिकेन विधिना सुसम्बद्धानि वर्तन्ते, तेन तत्तत्प्रकरणस्य ज्ञानं सुतरामनायासेन जायते । तद्यथा—सर्वनाम-इत्संज्ञा-आत्मनेपद-परस्मैपद-कारक-विभक्ति-समास-द्विवचन-संहिता-सेट्-अनिट्प्रकरणानां सूत्राणि परस्परं सुसम्बद्धानि वर्तन्ते, अतस्तेषामर्थावगमे न काचनापि बाधा छात्राणां

जायते । यदि कस्यचिच्छात्रस्येद्विषये द्विर्वचनविषये वा शङ्कोत्पद्यते तर्ह्यष्टाध्यायी-
क्रमेणाधीतवांश्छात्रो द्वित्रैरेव पलैस्तत्प्रकरणस्य समस्तसूत्राणां पाठं कृत्वा निःसंशयो
जायते । कौमुदीक्रमेणाधीतवांश्छात्रस्तु काटिन्येनातिपरिश्रमेण चापि व्युत्क्रमेण सूत्र-
विन्यासहेतोर्न तत्र निस्सन्दिग्धः सम्पद्यते । कुतः ? तस्य क्रमे तु सूत्राणि विभिन्न-
प्रकरणेषु विकीर्णानि वर्त्तन्ते, तेषां विभिन्नप्रकरणपठितसूत्राणां परस्परं ज्ञानं कथङ्कारं
सम्भवेत् ?”

(५) अष्टाध्यायीयां ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ ‘असिद्धवदत्राभात्’ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्याद्यधिकार-
सूत्राणां कार्येषु सूत्रक्रमज्ञानस्य महत्यावश्यकतैव न विद्यते, अपि तु तेषां क्रमज्ञान-
स्यानिवार्यताऽप्यपेक्षिता भवति । सूत्रपाठक्रमज्ञानमन्तरा ‘पूर्वम्’ ‘परम्’ ‘आभात्’
‘त्रिपादी’ ‘सपादसप्ताध्यायी’ बाध्यबाधकभावश्चेत्यादिज्ञानं न कदापि सम्भवन्त्यधो-
तृणामध्यापकानाञ्चापि । सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियाक्रमेणाधीतवतां छात्राणां सूत्रपाठ-
क्रमज्ञानस्याभावान्महाभाष्यं पूर्णतया बुद्धौ नाधिरोहति । प्रतिपदं प्रतिसूत्रं वा तत्र
महत् कष्टमनुभूयते, स्वाभाविकञ्चेतत् । स्वप्रत्यक्षीकृतमेतत् सर्वं यदत्रास्माभिः
प्रतिपाद्यते ।

(६) सिद्धान्तकौमुदीक्रमेणाधीतं व्याकरणं छात्राणां स्मृतिपथाच्छीघ्रं विलुप्यते । पुनः पुन-
र्घोषणेनापि सत्वरमेव विस्मृतं भवति । सर्वेषामेव व्युत्क्रमेणाधीतवतां छात्राणां
स्वानुभूतिरेवात्र प्रमाणम् । नास्त्यत्र कस्यचिदन्यस्य कथनावसरः ।

(७) अष्टाध्यायीक्रमे सूत्राणां प्राप्तिः सामान्येनावबोध्यते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु यत् सूत्रं
यत्रोल्लिखितं विद्यते तत्रैव तस्य प्राप्तिश्छात्रस्य मस्तिष्कमारोहति, न चान्यत्रापि तस्य
प्राप्तिश्छात्रस्य मस्तिष्के सौकर्येणोपतिष्ठते । एकस्मिन्नुदाहरणे प्रयुक्तसूत्रस्य तत्सदृश
उदाहरणान्तरे प्रयोक्तुमाधुनिकप्रक्रियानुसारेणाधीतवन्तश्छात्राः सर्वथैव बिभ्यन्ति ।
‘उपेन्द्रः’ इति प्रयोग उदाहरणे वा प्रयुक्तं ‘आद्गुणः’ इति सूत्रं ‘दिनेशः’ इत्युदाहरणे
प्रयोगे वा प्रयोक्तुं ते छात्रा बहुधा बिभ्यन्ते दृश्यन्ते ॥

(८) लेटि रूपाणि, स्वरवैदिकसूत्राणामर्थोदाहरणानि, तेषां सिद्धिर्वाऽष्टाध्यायीक्रम आर-
म्भादेव ‘वृद्धिरादैच्’ इति सूत्रस्योदाहरणसिद्धावेवावबोध्मन्ते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे
तु ग्रन्थस्यान्ते संस्थापितत्वादाजीवनमपि तत्र यतो न क्रियते । यतो ह्युपेक्षिते तत्प्रक-
रणे, अतस्तत्र कथं गतिः स्यादिति सर्वजनीनोऽप्यमनुभवः । अन्येऽपि बहवो दोषाः
सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियया व्याकरणाध्ययनाध्यापने च सन्ति, विस्तरमिमां विरम्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययने ये गुणाः सन्ति ते, ये सम्पूर्णाष्टाध्यायी पूर्वं कण्ठस्थीकृत्या-
धीयते, तेभ्य एवोपकारिणो भवन्ति, तत्र महाभाष्याध्ययनपर्यन्तमष्टाध्यायीसूत्राणां पारा-
यणस्यावश्यकता भवति । येषामष्टाध्यायी कण्ठस्था न भवति, अष्टाध्याय्याः पठनञ्चार-
भन्ते, ते तु तेभ्यो गुणेभ्यो वञ्चितास्तिष्ठन्ति । तत्रैवं सत्यष्टाध्यायीक्रमज्ञानाभावे तैर्महा-
भाष्यादिपठने महत् कष्टमनुभूयते । अतो महाभाष्यस्याद्यन्ताध्ययनकर्तॄणां संप्रतिपक्षमा-
ध्याय्याः कण्ठस्थीकरणमनिवार्यमेवेति दिक् ।

ये तु प्रौढाः पठनार्थिनो लघुकौमुदीं मध्यकौमुदीं वाऽधीयते (यत्र च तेषां घोषणस्य
महान् परिश्रमः कालश्चापि सुमहान् वृथैव जायते) तेभ्योऽप्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य कण्ठस्थी-
करणेन विनापि तावज्ज्ञानमष्टाध्यायीक्रममात्रेण (केवलं सूत्रार्थप्रयोगसिद्धिमात्रेणेत्यर्थः)

षट्स्वेव मासेषु सम्पद्यते, यावत् ताभ्यां लघुकौमुदीमध्यकौमुदीभ्यां द्वित्रेषु वषण्वपि न सम्भवति । समयस्य परिश्रमस्य च महान् लाभोऽष्टाध्यायीक्रमस्य महद् वैशिष्ट्यम् ।

अत एव “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” अष्टाध्याय्येवैतत् सर्वं सम्भवति नान्यथेत्य-
स्माभिर्मुहुर्मुहुर्बुध्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौरवम्

यदैतद् बुद्धौ स्थितं भवति, यदष्टाध्यायीक्रम एवास्माकं व्याकरणाध्ययनस्य महाना-
श्रयीभूतो वर्तते, तदानीमष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यानग्रन्थस्याप्यपेक्षा जायते । यद्यपि पुरा
पाणिनिसूत्राणां वृत्तिग्रन्था बहव आसन्, तद्यथा—पाणिनि-कुणि-माथुर-माथुरी-श्रोभृत्यादयो
विक्रमपूर्वाः, वररुचेर्विक्रमसमकालिका, देवनन्दी-दुर्विनीतचुल्लिभट्टि-निल्लरविरचिता
विक्रमानन्तरा अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तयः काशिकायाः पूर्वा आसन्, तथाप्युद्धरणमात्रमेवासा-
मुपलभामहे साम्प्रतम्, अतः काशिकावृत्तिरेवाष्टाध्याय्यध्येतृणामद्यत्वे शरणम् । सा चेयं
वृत्तिः (सं० ६५०-७०० वि०) पञ्चमाध्यायपर्यन्तं जयादित्येन विरचिता, शेषाश्चान्तिमास्त्र-
योऽध्याया (६-७-८) वामनेन विरचिताः । जयादित्यापेक्षया वामनस्य व्याख्यानं प्रौढ-
तरं वर्तते । वर्तमाना काशिकावृत्तिर्जयादित्यवामनयोरुभयोरपि कृतिनात्र सन्देहावसरः ।
पदमञ्जरीन्यासादिषूभयकृताया अस्याः काशिकवृत्तेर्व्याख्योपलभ्यते । इदमप्यत्रावधेयं
यज्जयादित्यवामनाभ्यां सम्पूर्णा काशिकावृत्तिः पृथक् पृथगपि निरमायि । काशिकाव्याख्या-
कारो जिनेन्द्रबुद्धिः स्वन्यासग्रन्थे जयादित्यस्य वृत्तिमन्तिमेषु (६-७-८) अध्यायेषु
दर्शयति, वामनस्य वृत्तिञ्च पूर्ववर्तिषु पञ्चाध्यायेषु विवृणोति—

(१) “नास्ति विरोधः भिन्नकर्तृत्वात् । इदं हि जयादित्यवचनम् । तत्पुनर्वाम-
नस्य । वामनवृत्तौ तु (अष्टा० ३-१-३३) “तासिसिचोरिकार उच्चार-
णार्थो नानुबन्धः पठ्यते । तेन विरोधा नाशङ्कनीयः ।” (न्यासः
३-१-३३, पृष्ठ ५२४) । अत्र न्यासकारेण (अष्टा० ३-१-३३) इति सूत्रस्य
वामनवृत्तेः पाठ उद्धृतः । वामनेन ६-७-८ अध्यायानां वृत्तिर्विरचिता, जयादित्येन
च पूर्ववर्तिनां पञ्चाध्यायानामित्येव सर्वैर्ज्ञायतेऽद्यत्वे । अनेनोद्धरणेन सम्पूर्णग्रन्थस्य
वृत्त्योः सद्भावे प्रमाणं सुव्यक्तं जायते ।

(२) “आभाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्यम् । अनित्यत्वन्तु तस्य तत्रैव (अष्टा०
६-४-२२) प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन” (न्यासः, अष्टा० ३-१-३३,
पृ० ५२४) अनेनाप्येतत् स्पष्टं ज्ञायते यज्जयादित्येन षष्ठाध्यायस्यापि वृत्ति-
र्विरचिता ॥

(३) “प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः” (हरदत्तमिश्रकृता पदमञ्जरी,
पृ० ४२८) । अत्र पदमञ्जरीकृतः “तत्र” इति प्रयोगः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्य चतुर्था-
ध्यायस्यैव बोधकः, तत्र च वामनेन प्रत्ययपक्षोऽभिमत इति हरदत्ताभिप्रायः ।
वामनेन तु ६-७-८ अध्यायानामेव वृत्तिर्विरचितेत्यद्यत्वे सर्वप्रसिद्धिः, अनेन
वामनस्य पूर्वभागेऽपि वृत्तेः सद्भावः सिद्ध एव । उभयवृत्त्योः कदा कथञ्च सम्मिश्रण-

मभूदिति तु न विद्मः । भागवत्सुद्धरणेषु यतो जयादित्यवामनयोः खण्डनमुपलभ्यते, तेनानुमीयते यत्ततः पूर्वमेव (सं० ७०० वि०) तयोर्मिश्रणं जातं स्यात्* ॥

काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

- (१) उपलब्धवृत्तिषु सर्वाभ्यः प्राचीनेयं वृत्तिः ।
- (२) अस्यां प्रतिसूत्रमनुवृत्तिः, वृत्तिः, उदाहरणानि, प्रत्युदाहरणानि च शङ्कासमाधाननिर्देशपुरःसरमुपलभ्यन्ते, अत्र च प्रौढतया तत्प्रतिपादनं वर्तते ।
- (३) काशिकावृत्तावुदाहरणानि प्राचीनानि क्रमागतान्येवोपलभ्यन्त इत्यप्यस्य वैशिष्ट्यं येन परम्पराया रक्षाऽपि जायते ।
- (४) सन्त्यस्यां वृत्तौ कतिपयानि स्थलानि महाभाष्यविरुद्धानि, सत्यप्येवमस्या उपपत्तिर्वहुशोभना वर्तते ।
- (५) साक्षाद् भाष्यविरुद्धानि स्थलानि त्वत्पसंख्यकान्येव सन्ति, भाष्यानुक्तानामनेकविषयाणां प्रतिपादनमत्र काशिकायामन्यव्याकरणग्रन्थेभ्योऽपि दृश्यते ।
- (६) कार्यां विरचनात् काशिकेति संज्ञाऽभूत् ।
- (७) काशिकायाः प्राचीनासु वृत्तिषु कुप्यादिषु गणपाठो नासीत्, अस्यां तु यथास्थानमुपलभ्यते ।
- (८) सूत्राणां व्याख्या प्राचीनवृत्तीनामाधारेण बहुषु सूत्रेषूपलभ्यते, तेन च तासां वृत्तीनामर्थप्रकारस्य च ज्ञानमपि जायते ।

काशिकायाः पूर्ववर्त्तिनीनामार्षवृत्तीनामभावेऽस्या आर्षत्वरहिताया आश्रयणं दुर्निवाचारमित्यपि बोध्यम् । ऐतिहासिकसामग्रीदृष्ट्याऽप्ययं ग्रन्थोऽतीव मूल्यवानित्यैतिहासिकविदुषां मतम् । तद्धितविषयमवलम्ब्यैतस्मिन् ग्रन्थे गम्भीरानुशीलनस्य महत्यावश्यकताऽनुभूयते ।

काशिकाव्याख्याग्रन्थाः

अस्या वृत्तेर्व्याख्यारूपौ द्वौ ग्रन्थौ स्तः । प्रथमस्तत्राचार्यजिनेन्द्रबुद्धिकृतः (संवत् ७८२-८०७ वि०) 'काशिकाविवरणपञ्जिका' न्यासो वाऽपरनामको ग्रन्थोऽस्ति । स चाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिः प्रामाणिको बौद्धाचार्य आसीत् । ग्रन्थोऽयं काशिकाऽध्येतॄणां कृते महानुपकारकः, अध्यापकेभ्यश्चापि गम्भीरानुशीलनेऽत्युपयोगी वर्तते । नन्वयं छात्राणां पाठ्यग्रन्थः, अपि तु स्वयमनुशीलन एवोपयुज्यते । अस्य ग्रन्थस्य शैल्यतीव सुग्राह्या गम्भीरज्ञानप्रदा च वर्तते । अत एव काशिकाऽध्येतृभ्योऽस्य ग्रन्थस्य महत्यावश्यकता वर्तते । दुर्भाग्यवशादयं ग्रन्थो भारतविभाजने 'पाकिस्तान'-अन्तर्गत-पूर्ववङ्गप्रदेशे 'राजशाही' नगरे 'वरेन्द्ररिसर्चसोसाइटी' इति संस्थाया अधिकारे वर्तते, यत्रासौ मुद्राविनिमयहेतोर्महत्कष्टमनुभूयतेऽस्माभिर्भारतीयैः संस्थाया वा तस्याः कुप्रबन्धान्न प्राप्यत इदानीम् । अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रापणस्य महत्यावश्यकता वर्तते, यतो हि तत्रापि समासप्रायोऽयं ग्रन्थ इति श्रूयते ।

* विस्तरशस्त्वस्मिन् विषये सामान्येन व्याकरणस्येतिहासविषये च सर्वमपि ज्ञातव्यं, महावैयाकरण श्री० पं० युधिष्ठिरमीमांसककृते "संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास" इति नामके बहुमूल्यसामग्रीसंयुतेऽपूर्वग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

अपरश्च—हरदत्तमिश्रेण (सं० १११५ वि०) पदमञ्जरीनामकः काशिकाया व्याख्या-
भूतो ग्रन्थो व्यरचि । ग्रन्थोऽयं प्रौढः प्रायेण कैयटस्याधारेण निर्मितः । ग्रन्थकर्तुः स्वपा-
ण्डित्यप्रदर्शनपर इति हेतोर्न्यास इव नायं छात्राणां कृते तावदुपयुज्यते । काशिकानुशीलने
तु विदुषां कृते समुपयुक्त एव । अस्य ग्रन्थस्यापि ३० त्रिशद्वर्षेभ्योऽभाव एव वर्तते ।
एतावान् महोपयोगो ग्रन्थोऽद्यावधि कस्यचित् प्रकाशकस्य मुद्रणयन्त्रालयस्य वा कृपा-
पात्रतां न प्रापदिति महदाश्चर्यम् । आशास्यते यद् इमावुभावपि न्यासपदमञ्जरीग्रन्थौ
काशिकया सहैव कदाचित् केनापि प्रकाशकेन मुद्रापयिष्येते ॥

काशिकाऽनन्तरं भागवत्तिरष्टाध्याय्या बहुप्रौढा विस्तृता च वृत्तिरासीत् । एतस्या
उद्धरणमात्राण्येवोपलभ्यन्ते, येषु यत्र तत्र काशिकायाः खण्डनमुपलभ्यते । भर्तृश्वर-जयन्त-
भट्ट-केशव-इन्द्रमित्र-मैत्रेयरक्षित-पुरुषोत्तमदेव-शरणदेव-अप्पय्यदीक्षित-नीलकण्ठवाजपेयि-अन्नभट्ट-
औरम्मट्टेयैवमादिभिराचार्यैर्बह्व्यः पाणिनीयसूत्रवृत्तयो निर्मिताः, यासु च कतिपया एवो-
पलभ्यन्ते । न चासु कापि वृत्तिः काशिकासमकक्षा वर्तते । साधारणा एव ताः सर्वाः ।
तथैव काशिकाग्रन्थस्यापि न्यासपदमञ्जरीव्यतिरिक्ता बह्व्योऽनुवृत्तयो निर्मिताः, कालव-
क्षा न ता उपलभ्यन्ते ।

काशिकापाठः

यावन्त्यपि संस्करणानि काशिकाया उपलभ्यन्ते, सर्वाण्यपि तान्यशुद्धानीत्येव तथ्यं
वर्तते । महत्त्वपूर्णस्यैवम्भूतस्य ग्रन्थस्य प्रामाणिकं परिशोधितं संस्करणं स्यादित्यत्र नास्ति
कस्यापि विवादावसरः ।

काशिकायाः पाठस्यान्यवस्था त्वत्तिचिरादेवोपलभ्यते । अत एव न्यासकारेण “विडिति”
सूत्रस्य व्याख्यान उच्यते—

“अन्ये तूत्तरसूत्रे कणिताश्चो रणिताश्च इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवितव्यम् ।
इह तु दुर्विन्यस्तकाकपदजनितभ्रान्तिभिः कुलेखकैर्लिखितमिति वर्णयन्ति”
(न्यास । अ० १।१।१५, पृष्ठ ४६) ।

अनेनैतत् स्पष्टं विज्ञायते यत् काशिकाग्रन्थस्य पाठो न्यासकृतोऽपि पूर्वत एव व्यस्त
उपलभ्यते ।

न्यासपदमञ्जर्योः काशिकायाः पाठान्तराणि यत्र तत्रोपलभ्यन्ते । तद्यथा—उदात्तयणो
‘हल्पूर्वात्’ (अष्टा० ६।१।१७४) इति सूत्रस्य प्रत्युदाहरणे—

“हल्पूर्वादिति किम् ? बहुनावा ब्राह्मण्या”

अत्र शुद्धपाठस्तु “बहुतितवा ब्राह्मण्या” इति वर्तते । पाठस्य व्यस्ततैतावतैव सुव्यक्ता,
किमधिकेन ॥

वर्तमानं संस्करणम्

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽद्यत्वे कतिपयवर्षेभ्यः पुनः प्रचलितः । सर्वैर्लघुमध्य-
सिद्धान्तकौमुद्यधेतृभिरप्यनुभूयत इदानीं यत्सूत्राणामर्थज्ञानाय क्रमज्ञानस्य सर्वकालमेव

महत्यावश्यकता वर्तते (अस्माकं मते तु क्रमज्ञानस्यानिवार्यता वर्तते) । तेनैव च सूत्रार्थो बुद्धौ स्थिरीभवितुमर्हति, अतो मूलाष्टाध्याय्यास्तस्या व्याख्याग्रन्थस्य चाप्यनिवार्यता दुर्निवारा । तत्र चाष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यारूपः प्रामाणिकः प्रौढश्च ग्रन्थः काशिकामन्तरो नान्यः कश्चिदुपलभ्यत इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादावसरः । एतस्मात् कारणात् काशिकाग्रन्थस्य महत्यावश्यकतेदानीं सर्वैरनुभूयते, न च प्राप्यते केनापि मूल्येनेति कारणाद्धेतारो व्याकुलीभूता दरीदृश्यन्ते ।

एतत् सर्वमभिलक्ष्य काशीस्थचौखम्बाप्रकाशनाध्यक्षेण श्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिना पं० शोभितमिश्र न्यायन्याकरणाचार्यमहोदयद्वारा सुसम्पाद्य काशिकाया नवीनमिदं संस्करणं प्रकाशितम् । अनेन चेमे महानुभावाः सर्वेषामप्यस्माकं संस्कृत-प्रणयिनां विशेषतस्तु व्याकरणाध्येतणामध्यापकानाञ्च धन्यवादार्हा आशीर्वादभाजश्च सन्ति यत् तैर्ग्रन्थमिमं प्रकाश्याध्येतृणां कृते महानुपकारः समपादि । काशिकाग्रन्थाभावे तु व्याकरणाध्येतृणां सर्वेषा मपिमहानध्ययनोत्सादोऽभविष्यत् । सर्वऽप्युदारधियो विद्वांसः प्रार्थ्यन्ते यदस्य संस्करणस्याशुद्धीनामुल्लेखः प्रकाशकानामन्तिकेऽवश्यमेव प्रेषणीयः । येनास्य ग्रन्थस्य संशोधनं न्यूनातिन्यूनमग्रिमसंस्करणे त्ववश्यमेव सम्पद्येत । काशिकाग्रन्थस्य वर्तमानं संस्करणं सत्त्वस्मेव समाप्नुयाद्, येनाग्रिमसंस्करणमतीव संशोधितं प्रकाशयितुं शक्येतेत्याशास्महे ।

मोतीझील बनारस नं० ६ ।
श्रावण शुक्ल ७ सं० २००९ ।

विदुषां वशंवदः—
ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुः

प्रस्तावना

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥
इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं व्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

(काव्यादर्श ३-४)

मानव स्वभावतः एक सामाजिक जीव है। समाज के सम्पर्क में आए बिना यह एकान्तवासी नहीं हो सकता। 'वानप्रस्थ' या 'सन्न्यास' की दशा में शास्त्रविहित एकान्तवास भी अपनी भूमिका के रूप में मानव की सामाजिकता का ही समर्थन करता है।^१ इतना ही नहीं, विचार करके देखने पर यह भी स्पष्ट हो जाता है कि क्रमशः 'वानप्रस्थ' तथा 'सन्न्यास' आश्रम में शास्त्रविहित दान^२ एवम् भिक्षाचरण^३ आदि कृत्य इन आश्रमों में भी मनुष्य की एक उच्चस्तरीय सामाजिकता के ही प्रमाणक हैं। साथ ही वानप्रस्थों तथा सन्न्यासियों के अपने-अपने समाज का भी अपलाप नहीं किया जा सकता।

मानव की इस सामाजिकता का निर्वाह परस्पर अभिप्राय-संक्रमण (Communication of ideas) के बिना असम्भव है। यद्यपि अभिप्राय-संक्रमण के साधनों में संकेत (Gesture) आदि का भी समावेश हो सकता है, और व्यवहार में बहुत कुछ काम भी संकेत आदि से किए जाते हैं, तथापि शब्द—व्यक्त शब्द—से अतिरिक्त अन्य कोई

१. ब्रह्मचर्य परिसमाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।
यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ॥ जाबालोपनिषत्—४ ॥

(इस प्रसङ्ग में 'मनुस्मृति' आदि में वर्णित आश्रमधर्म का भी अवलोकन करना चाहिए ।)

२. वानप्रस्थो जटिलः..... दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात्..... दद्याद् देवपितृमनुष्येभ्यः, स गच्छेत् स्वर्गम् आनन्त्यम् ॥ मिताक्षरा—३।४५ में उद्धृत वशिष्ठस्मृति ॥

३. सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परित्यज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

याज्ञवल्क्यस्मृति—३।५८ ॥

४. अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते—अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ॥

महाभाष्य—पा० सू० २।१।१ ॥

और भी देखिए—

Encyclopaedia Britannica के ११ वें संस्करण में Philology शब्द पर लेख ।

५. येषां वाच्यकरादयो वर्णा व्यज्यन्ते..... त इमे व्यक्तवाचः ॥

महाभाष्य—पा० सू० १।३।४८ ॥

भी साधन असन्दिग्ध एवं सरल नहीं माने जा सकते ।^१ मुख-विकास आदि से हर्ष आदि की अभिव्यक्ति तो सम्भावित है किन्तु यह समझाना कठिन या असम्भव है कि वे हर्ष आदि किस कारण से उत्पन्न हुए हैं—परीक्षा में सफलता से या सम्पत्ति-प्राप्ति से या पुत्र-जन्म से । प्रकरण (Context) आदि की सहायता भी कारण-निश्चय में सर्वत्र सुलभ नहीं हो सकती है ।

इस प्रसङ्ग में चिरकाल से एक विवाद प्रचलित है कि शब्द से सभी पदार्थों की अभिव्यक्ति पूर्णतः हो सकती है या नहीं । ज्ञानमात्र को शब्दानुविद्ध माननेवाला व्याकरण सम्प्रदाय प्रथम पक्ष का समर्थन करता है ।^२ अभिधेयत्व को केवलान्वयी धर्म मानने वाला न्याय वैशेषिक दर्शन भी प्रकारान्तर से प्रथम पक्ष का ही समर्थक है । इसके विपरीत ब्रह्म को अनिर्वचनीय माननेवाला वेदान्त दर्शन द्वितीय पक्ष का अनुयायी है । अत्यन्त स्पष्टरूप में 'स्याद्वाद' के प्रख्यापक जैन दर्शन में किया गया पदार्थ की पूर्णतः शब्दाभिधेयता का निराकरण तो सर्वप्रसिद्ध ही है । शास्त्रविशेष के प्रति पक्षपात की वासना से सर्वथा शून्य प्राचीन तथा अर्वाचीन प्राच्य तथा पाश्चात्य आलोचकों की दृष्टि में भी शब्द में पदार्थमात्र के पूर्णस्वरूप की अभिव्यक्ति का सामर्थ्य नहीं माना जाता है । इन आलोचकों के अनुसार अल्पज्ञ व्यक्ति के अल्प (= आंशिक) ज्ञान की अभिव्यक्ति ही शब्द से कथञ्चित् सम्भावित है । एक पुस्तक को पुस्तक विक्रेता एक दृष्टि से, अध्येता दूसरी दृष्टि से और पुराना कागज खरीदनेवाला व्यक्ति तीसरी दृष्टि से देखता है । अत एव तीनों प्रकार के व्यक्तियों द्वारा उच्चारित पुस्तक शब्द पुस्तक पदार्थ के परस्पर विभिन्न तीन स्वरूपों की अभिव्यक्ति करने में ही समर्थ माना जा सकता है न कि अविशेष रूप में उसके सभी स्वरूपों की अभिव्यक्ति सभी व्यक्तियों द्वारा उच्चारित पुस्तक

१. अभिनया अपि व्यासिमन्तः पाणिविहारान्निकोचादयः, तैरेव कार्यसिद्धिरस्त्विति ?.....सत्यम्, अभिनया अपि व्यासिमन्तः, न त्वणीयांसः । ते (अभिनयाः) महता यत्नेन व्याप्नुवन्ति, न च निस्सन्दिग्धं कुर्वन्ति । तत्प्रतीतार्थसम्बन्धस्यैव नेतरस्य । शब्दस्त्वपरिमितमर्थम् अल्पीयसा यत्नेन उच्चारितो व्याप्नोति । तस्मादणीयस्त्वादिति विशेषहेतूपपत्त्या शब्देनैव संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके इत्युपपन्नम् ॥

निरुक्त—१।१।५ पर दुर्गाचार्य की वृत्ति ॥

तुलना कीजिए—

अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थ प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते ॥

महाभाष्य—३।१।७ ॥

अर्थगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः ॥

धर्मोत्तरप्रदीप—३।३४ ॥

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ॥

वाक्यपदीय—१।१३ ॥

सदपि वाग्व्यवहारेणानुपगृहीतमर्थरूपमसता तुल्यम् ॥

वाक्यपदीय—१।१२२ पर स्वोपज्ञवृत्ति ॥

सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते ॥

तन्त्रवात्तिक—१।३।८ ॥

२. न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेद् अवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शनी ॥

वाक्यपदीय—१।१२४-१२५ ॥

शब्द से सम्भावित है। मेरी समझ में शब्द को ज्ञान का बाह्यरूप माननेवाले महाभाष्य-कार आदि के सिद्धान्त का भी यही अभिप्राय है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि अल्प ज्ञान की भी अभिव्यक्ति शब्दों के माध्यम से सर्वदा एवं सर्वथा नहीं हो सकती है। कुछ वस्तुओं के परिज्ञान की अभिव्यक्ति करने में शब्द के असामर्थ्य तथा कुछ की अभिव्यक्ति में शब्द के काठिन्य का अपलाप नहीं किया जा सकता। अतः व्यावहारिक स्थिति को दृष्टि में रखकर यही कहना उचित है कि शब्द से सभी पदार्थों की अभिव्यक्ति नहीं हो सकती है।

अस्तु! उपर्युक्त विषय के विप्रतिपक्ष होने पर भी इतना तो निश्चित है कि शब्द अभिप्रायप्रकाशन का सरलतम तथा निस्सन्दिग्ध, अत एव सर्वोत्कृष्ट, साधन है। शब्द के इस महत्त्व का प्रतिपादन आधुनिक भाषा-शास्त्र भी करता है। सम्भवतः शब्द के इसी महत्त्व को दृष्टि में रखकर शास्त्रों में शब्द को सृष्टि का मूलकारण तक मान लिया गया है।^५

१. अयमपि योगः (आख्यातोपयोगे) शक्योऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीते इति ? अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् (इति अपादाने एव पञ्चग्युपपद्यते) । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति ? सन्ततत्वात् । अथ वा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

महाभाष्य—पा० सू० १।४।२९ ॥

ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम्—

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दस्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेऽनवस्थितः ॥ (वा० प० १।१०८)

इति ॥ प्रदीप १।४।२९ ॥

इसके विशेष विवरण के लिए वाक्यपदीय—१।१।३३-१।१।६ कारिकाएँ भी अवलोकनीय हैं।

२. इच्छुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ काव्यादर्श ॥

३. शिल्पा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभयं साधु स शिल्पाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥

मालविकाग्निमित्र—१।१।६ ॥

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।

नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा गभीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम् ॥ किरात०—१।४।४ ॥

४. इन्द्राच्छन्दः प्रथमं प्रास्यदन्नं तस्मादिमे नामरूपे विपृची ।

नामप्राणाच्छन्दसो रूपमुत्पन्नमेकं छन्दो बहुधा चाकशीति ॥

वागेव विश्वा भुवनानि यज्ञे वाच इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम् ।

अथेद्वारुभुजे वागुवाच पुरुत्रा वाचो न परं यच्च नाह ॥

वा० प० स्वोपज्ञवृत्ति पृ० १०८-१०९ में उद्धृत ऋग्वर्ण ॥

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ महाभारत, शा० प० २३।२४ ॥

अभिप्राय-सङ्क्रमणारम्भक उपर्युक्त उद्देश्य के सम्पादन में समर्थ 'शब्द' का अर्थ वाक्यात्मक शब्द ही लिया जा सकता है, क्योंकि वाक्य में ही पूर्ण अर्थ की अभिव्यक्ति का सामर्थ्य रहता है। जहाँ अभिप्राय-प्रकाशन के लिए एक ही पद सुनाई देता है वहाँ भी कर्त्ता के श्रवण होने पर 'अस्ति', 'भवति' तथा 'विद्यते' एवम् 'ज्ञायते' क्रिया का और यदि क्रियापद सुनाई देता है तो योग्य कारक का अध्याहार शास्त्र-सम्मत होने के साथ-साथ व्यवहारसिद्ध भी है। इसीलिए व्याकरण-शास्त्र में 'वाक्यस्फोट' का सिद्धान्त माना गया है।

[प्रसङ्गात् यहाँ संक्षेप में यह जानना चाहिए कि 'वाक्यस्फोट' के भी तीन प्रकार

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ मनुस्मृति—१।२१॥

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतरवं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ वाक्यपदीय-१।१॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याभ्यायविदो विदुः ।

छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्त्तत ॥ वही—१।१२१॥

१. वर्णस्फोटादीनामाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वाभावादवास्तवत्वम् ॥

वैयाकरणभूषणसारदर्पण, कारिका—६१॥

तुलना कीजिए—

वाक्यभावमवासस्य सार्थकस्यावबोधतः ।

सम्पद्यते शब्दबोधो न तन्मात्रस्य बोधतः ॥

शब्दशक्तिप्रकाशिका, कारिका—१२॥

२. अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते ।

वृत्तः, प्लुतः (इत्युक्ते) अस्तीति गम्यते ॥ रत्नाभाष्य—२।३।१॥

[भवन्ती = लङ्लकार]

सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः—वृत्त इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । न च सत्तां पदार्थो व्यभिचरति इति, न ह्यसाधना क्रिया अस्तीति । तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणां मात्तेपः..... ॥ योगसूत्रव्यासभाष्य—३।१७ ॥

इसकी स्पष्टता के लिए निम्नलिखित भर्तृहरि-वचन भी द्रष्टव्य है :—

यावच्चापवादभूताः क्रियाविशेषाः शब्दप्रवृत्तिकारणम् अस्तित्वं न निवर्तयन्ति तावदस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽपि वृत्तादिभिः पदैराक्षिप्तः प्रतीयते । तानि च एकपद-सरूपाणि आक्षिप्तक्रियापदानि वाक्यानीति व्याख्यायन्ते ॥

वाक्यपदीय स्वोपज्ञवृत्ति—१।२४॥

३. 'त्रयः कालाः' आदि प्रसङ्ग में 'ज्ञायन्ते' क्रिया का अध्याहार अपेक्षित है, क्योंकि वहाँ 'अस्ति' क्रिया के अध्याहार से काम नहीं चल पाता है ।

४. पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।

वाक्यात्पदानामव्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

वाक्यपदीय—१।७३॥

शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।

विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्वान् प्रतिपद्यते ॥ वही २।१३ आदि ॥

शास्त्रवर्णित हैं—अखण्ड वाक्यस्फोट, सखण्ड वाक्यस्फोट तथा वाक्यजातिस्फोट । इनके स्वरूप तथा इनकी स्वीकृति में प्रमाण का परिज्ञान 'शब्दकौस्तुभ' आदि ग्रन्थों से प्राप्त करना चाहिए । प्रकृत में विशेषतः ज्ञातव्य यह है कि दीक्षित प्रभृति प्राचीन वैयाकरणों की दृष्टि में वाक्यजातिस्फोट मौलिक है जब कि नागेश आदि वैयाकरणों के अनुसार अखण्ड वाक्यस्फोट (व्यक्तिस्फोट) । किन्तु इन पक्षों में युक्तायुक्तत्व का विचार प्रस्तुत कार्य में अत्युपयोगी नहीं है । अत एव मैं यहाँ इस विषय की चर्चा नहीं करना चाहता ।]

व्याकरण-शास्त्र के 'स्फोटवाद' के विप्रतिपक्ष होने पर भी प्राचीन आचार्यों से लेकर आधुनिक भाषा-शास्त्री तक यह मानते हैं कि भाषा का मूल रूप वाक्यात्मक ही था ।

[यद्यपि यार्स्क आदि के 'पदप्रकृतिः' शब्द में षष्ठी-तत्पुरुष समास-पदानां प्रकृतिः—करने पर वाक्य की मौलिकता और बहुव्रीहि समास—पदानि प्रकृतिः यस्याः—में पदों की मौलिकता सिद्ध होने के कारण यह निर्णय करना कुछ कठिन-सा प्रतीत होता है तथापि पूर्वोक्त युक्तियों के आधार पर वाक्य को ही मौलिक मानना उचित है ।^६]

भाषा के मूलतः वाक्यात्मक होने पर भी सुकरता से भाषातत्त्व को समझने तथा समझाने के लिए अन्वय-व्यतिरेक के आधारपर वाक्यांश रूप में पदों तथा पदांश रूप में प्रकृति-प्रत्यय आदि का कल्पित विभाजन करना आवश्यक है^७ । अन्यथा जनसाधारण

१. यद्यपीहाप्यौ पक्षा उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्य ग्रन्थकृताम् । तत्रापि जातिस्फोट इत्यवधेयम्, पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरोपन्यासात् ॥ शब्दकौस्तुभ—पृ० ९ ॥

२. तत्र वाक्यस्फोटः (अखण्डवाक्यस्फोटः) एव मुख्यः ॥ लघुसम्बन्धा—पृ० १ ॥

३. पदप्रकृतिः संहिता ॥ निरुक्त—११७१४॥

पदप्रकृतिः संहिता ॥ ऋक्प्रातिशाख्य—२११॥

४. And this brings us directly to the fundamental principle in dealing with languages, that the Sentence is the unit of language. Elements of the Science of the language—P. 8.

५. तुलना कीजिए—

पदप्रकृतिभावश्च वृत्तिभेदेन वर्ण्यते ।

पदानां संहिता योनिः संहिता वा पदाश्रया ॥ वाक्यपदीय—२१५९ ॥

६. किं पुनरत्र ज्यायः—पदानां प्रकृतित्वम् संहिताया विकारत्वम्, उत वा विकारत्वं पदानाम् प्रकृतित्वं संहिताया इति ?

उच्यते—संहितायाः प्रकृतित्वं ज्यायः । किं कारणम् ? उच्यते—मन्त्रो ह्यभिव्यज्यमानः पूर्वमृपेर्मन्त्रद्वयः संहितयैवाभिव्यज्यते, न पदैः । अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्यनूचाना ब्राह्मणाः, अधीयते चाध्येतारः...तस्मात्संहितैव प्रकृतिरित्येतदेव साधीय इति ॥

निरुक्त—११७१४ पर दुर्गाचार्य की वृत्ति ॥

७. वाग्वै परास्यव्याकृताऽवदत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्—इमां नो व्याकुर्विति... तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ॥ तैत्तिरीय संहिता—६१४७ ॥

पदकृतीनि सर्वचरणानां पार्यदानि ॥ निरुक्त—११७१४ ॥

को भाषातत्त्व का परिज्ञान नहीं हो सकता । [वाक्य में पदांश तथा पद में प्रकृति-प्रत्ययांश की कल्पना का आधार है वाक्यार्थ में अंशात्मक अर्थ की तथा अंशात्मक अर्थ में भी अंशान्तर की अन्वय-व्यतिरेक-निर्भर कल्पना ।] कल्पित प्रकृति-प्रत्ययादि के माध्यम से पदों के तथा कल्पित पदों के माध्यम से वाक्यों के साधुत्व का सरलतापूर्वक प्रतिपादन करने के लिए ही 'व्याकरण-शास्त्र' का प्रणयन किया गया है । अत एव 'व्याकरण-शास्त्र' का अन्वर्थ नाम 'शब्दानुशासन' है ।

उपर्युक्त कथन से यह सिद्ध है कि व्याकरण शास्त्र से शब्द के साधुत्व का ज्ञान होता है । साधारणतः आनुभविक स्थिति यही है कि ज्ञान अपनी उत्पत्ति से पूर्व अपने विषय की सत्ता की अपेक्षा रखता है । इस दृष्टि से व्याकरण-शास्त्र द्वारा ज्ञाप्यमान साधुत्व की सत्ता शब्दों में पहले से ही होनी चाहिए । इसी से यह भी स्पष्ट है कि शब्दसाधुत्व का निर्धारण व्याकरण-शास्त्र से नहीं हो सकता है किन्तु पूर्वनिर्धारित शब्दसाधुत्व का ज्ञानमात्र इस शास्त्र से सम्भावित है । अतः यह प्रश्न उठता है कि शब्दसाधुत्व में प्रमाण क्या है ? इसके उत्तर में महाभाष्यकार का कथन है कि शिष्टलोक-व्यवहार ही शब्दसाधुत्व में प्रमाण है और व्याकरण-शास्त्र शिष्ट-व्यवहार के परिज्ञान में ही उपयोगी है । यद्यपि महाभाष्यकार की शिष्ट शब्द की व्याख्या सङ्कुचित होने से वर्तमान युग के विवेचकों के लिए मान्य नहीं हो

इस प्रसङ्ग में महाभाष्य—१।२।४५ (सप्रदीपोद्योत) ; योगसूत्रव्यासभाष्य—३।१७ (तत्त्वैशारद्यादिसहित) ; वाक्यपदीय—२।१०, ३।१ तथा इस पर हेलाराज की विशिष्ट व्याख्या ; पदमञ्जरी—पृ० १७ ; न्यास—पृ० १७ ; शब्दकौस्तुभ—पृ० ९-१० ; व्याकरण-मतोन्मज्जन (व्याकरणभूषणसारव्याख्यासहित)—कारिका—६८-७२ ; न्यायभाष्य—२।१।५६ आदि द्रष्टव्य हैं ।

१. महाभाष्य—पा० सू० १।२।४५ ; हेलाराजव्याख्या—वाक्यपदीय—३।१।११।

२. साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरण-स्मृतिः ।

अविच्छेदेन शब्दानामिदं स्मृतिनिबन्धनम् ॥ वाक्यपदीय—१।१४२॥

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादते ॥ वही—१।१३॥

तुलना कीजिए—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।

बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

वा० रामायण, किष्किन्धाकाण्ड—३।२९॥

अतः संक्षेप में शब्दसाधुत्व का परिज्ञान प्राप्त करना ही व्याकरणशास्त्र के अध्ययन का भी प्रयोजन है । इसी में रत्ना, ऊह, लघु, असन्देह आदि महाभाष्योक्त प्रयोजनों का अन्तर्भाव भी स्पष्ट-प्राय है ।

३. शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् ॥ महाभाष्य—पस्पशाह्निक ॥

४. कैः पुनरुपदिष्टानि ? शिष्टैः । यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम् किमष्टा-ध्याय्या क्रियते ? शिष्टपारेज्ञानार्था अष्टाध्यायी ॥ महाभाष्य—पा० सू० ६।३।१०९॥

५. एतस्मिन् आर्यावर्त्ते आर्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः अगृह्य-माणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चित् विद्यायाः पारं गतास्तेऽत्र भवन्तः शिष्टाः ॥ वही ॥

सकती है तथापि संस्कृत भाषा के प्रसङ्ग में उनकी शिष्ट शब्द की व्याख्या बहुत ही उपयोगी है, क्योंकि संस्कृत भाषा का मूल स्थान आर्यावर्त को मानने में अधिक विद्वानों की सम्प्रतिपत्ति है। इससे यह भी सिद्ध हो जाता है कि यदि मुख्यतः आर्यों की ही भाषा संस्कृत रही है और आर्यों की शिष्टता का प्रथम सोपान वैदिक युग—संहितायुग—ही है तो संहितायुग में निर्णीत शब्दसाधुत्व के परिज्ञापक 'शब्दानुशासन' का आविर्भाव संहितोत्तर युग में होना चाहिए। संहितोत्तरयुग के वैदिक साहित्य में उपलब्ध व्याकरणशास्त्र की शब्दावली की व्याख्या का सङ्कलन पंडित युधिष्ठिर मीमांसकजी ने अपने ग्रन्थ—'व्याकरणशास्त्र' का इतिहास' में किया है। किन्तु जिस प्रकार भारत के अन्यान्य आर्यसम्बद्ध साहित्यभागों का अल्पाधिक संकेत वैदिक संहिताओं में मिलता है उसी प्रकार व्याकरणशास्त्र का भी संकेत संहिता-ग्रन्थ में उपलब्ध होता है। उदाहरणार्थ हम 'चत्वारि^१ वाक्' आदि ऋक् को ले सकते हैं जिसकी व्याकरणशास्त्रानुगामी व्याख्या महर्षि यास्क^२ तथा पतञ्जलि ने की है। आचार्य पतञ्जलि ने तो अन्यान्य ऋचाओं की भी व्याकरणशास्त्रपरक व्याख्या परस्पाह्निक में प्रस्तुत की है।

अतः हम संक्षेप में कह सकते हैं कि व्याकरण-शास्त्र का बीजवपन तो संहितायुग में ही हो चुका था और संहितोत्तर युग में इसका विकास चिरकाल तक अविच्छिन्न रूप में होता आ रहा है।

व्याकरण-शास्त्र का प्रथम प्रवक्ता

"अन्यान्य शास्त्रों के प्रथम प्रवक्ता के रूप में ब्रह्मा के अभ्युपगम के समान ही व्याकरण शास्त्र का भी प्रथम प्रवक्ता ब्रह्मा को माना गया है। 'ऋक्तन्त्र'^३ में यह बतलाया गया है कि अक्षरसमागनाय का प्रथमोपदेश ब्रह्मा ने बृहस्पति को, बृहस्पति ने इन्द्र को, इन्द्र ने भरद्वाज को, भरद्वाज ने अन्य ऋषियों को तथा उन ऋषियों ने ब्राह्मणों को दिया।

ब्रह्मा के द्वारा व्याकरण-शास्त्र के प्रथम प्रवचन का उपर्युक्त मत प्रायः इसी परम्परा पर आधारित है कि इस विश्व की सृष्टि ब्रह्मा द्वारा की गई है। यदि विश्व की सृष्टि ब्रह्मा द्वारा हुई है तो इसके अन्तःपाती व्याकरण-शास्त्र की उत्पत्ति ब्रह्मा से अतिरिक्त किस व्यक्ति से मानी जाय ?

१. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१. पृ० ५५-५८ ॥

२. ऋग्वेद—१।१६४।४५॥

३. निरुक्त—१३।९।१॥

४. परस्पाह्निक—व्याकरणाध्ययनप्रयोजन ॥

५. ऐतिहासिक विवरण करते समय मैंने युधिष्ठिर मीमांसकजी के महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ—'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'—का बहुधा उपयोग किया है। एतदर्थ मैं मीमांसक महाशय का कृतज्ञ हूँ।

६. ऋक्तन्त्र—१।४॥

किन्तु उपर्युद्धृत ऋक्तन्त्र-वचन की प्रवृत्ति अक्षर-समागनाय अर्थात् वर्णमाला^१ के प्रवक्ता के रूप में ब्रह्मा की प्रतिपत्ति के लिए हुई है। अक्षरसमागनाय और व्याकरण-शास्त्र अभिन्न नहीं हैं। अतः उक्त वाक्य के प्रामाण्य पर व्याकरण-शास्त्र के प्रथम प्रवक्ता के रूप में ब्रह्मा का अभ्युगम कहाँ तक उचित है—विवेचनीय है। 'हैमवद्वृत्यवचूणि' तथा 'ऋग्वेद-कल्पद्रुम' में निर्दिष्ट यामलाष्टकतन्त्रोक्त आठ व्याकरणों में^२ ब्राह्म व्याकरण का उल्लेख भी प्रायशः ब्रह्मा के व्याकरण शास्त्र के मूलभूत अक्षरसमागनाय के प्रवर्तक होने के कारण ही किया गया है, क्योंकि अन्यत्र निर्दिष्ट आठ या नौ व्याकरणों के बीच ब्रह्मा कृत व्याकरण-शास्त्र का परिगणन नहीं किया गया है।

प्रसङ्गतः यह भी अवगन्तव्य है कि अक्षरसमागनाय के अन्तर्गत क्रम का समावेश नहीं है। समसंख्यक वर्णों का ही उपदेश भिन्न-भिन्न क्रम से भिन्न-भिन्न लौकिक तथा शास्त्रीय परम्पराओं में प्रचलित है। जिस क्रम से अक्षरसमागनाय पाणिनि-व्याकरण का उपयोगी है उस क्रम से इसका प्रथमोपदेश 'महेश्वर' द्वारा पाणिनि को दिया गया था। अत एव ब्रह्मा द्वारा उपदिष्ट अक्षरसमागनाय में वर्णों का क्रम किस प्रकार था—यह निर्णय करना सम्प्रति मेरे लिए कठिन है। नागेश^३ भट्ट के वर्णन-क्रम से ऐसा प्रतीत होता है कि ब्रह्मा द्वारा उपदिष्ट वर्णसमागनाय में भी वर्णों का क्रम यही था जो माहेश्वर अक्षरसमागनाय में मिलता है। किन्तु नागेश के शब्दों का ऐसा अभिप्राय भी उनकी शब्दावली के अस्पष्ट होने के कारण विवादास्पद ही है।

यह विचार-विमर्श तो 'अक्षरसमागनाय' में प्रयुक्त 'अक्षर' शब्द को वर्णार्थक मान कर प्रस्तुत किया गया है। परन्तु यदि 'अक्षर' शब्द का अर्थ पद अथवा वाक्य लिया जाय तब तो 'ऋक्तन्त्र' के अक्षरसमागनाय शब्द का अर्थ मौलिक अथवा अन्वयव्यतिरेक के आधार पर वाक्य में कल्पित पदों का व्युत्पादक व्याकरण शास्त्र भी हो सकता है और इस दृष्टि से ब्रह्मा को ही व्याकरण का आदि प्रवक्ता मानना होगा। किन्तु व्याकरण सम्प्रदाय में अक्षरसमागनाय शब्द में प्रयुक्त 'अक्षर' शब्द का यह अर्थ प्रसिद्ध नहीं है। इसकी पुष्टि 'ऋक्तन्त्र' के 'अक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तम्' कथन से भी होती है।

१. वर्ण वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे ॥ महाभाष्य-शिवसूत्र-७-८ ॥

[पूर्वेषां वैयाकरणानां सूत्रे अक्षरशब्देन वर्णमेव पूर्वाचार्या आहुः, 'वर्णा अक्षराणि' इति व्याकरणान्तरवचनात् इत्यर्थः ।]

२. द्रष्टव्य—संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ० ६४ ॥

३. द्रष्टव्य—लघुशब्देन्दुशेखर—'अहुण्' सूत्र ॥

४. अश्नुतेर्वा सरोऽक्षरम् ॥ महाभाष्य—शिवसूत्र-७-८ ॥ अश्नुते अर्थम्, यस्मादर्थं व्याप्नोति, तेन वा अर्थेन व्यासम्, तस्मादक्षरम्। तच्च पदं वाक्यं (वा)—भक्त-हरिटीका ॥ सरन् प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृतेऽनुकरणं सर इति। तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरम्—पदं वाक्यं वा—कैयट ॥

५. द्रष्टव्य—वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते।

तदर्थमिष्टबुद्धयर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

महाभाष्य—शिवसूत्र-७-८ ॥

स्पष्टनार्थं प्रदीप आदि भी द्रष्टव्य हैं।

इस प्रसङ्ग में एक बात और भी विवेचनीय है कि 'ऋक्तन्त्र' में ही बृहस्पति द्वारा इन्द्र को ब्रह्मा से अधिगत अक्षरसमाग्नाय के उपदेश दिए जाने का उल्लेख है। महाभाष्यकार पतञ्जलि ने भी इन्द्र के लिए बृहस्पति द्वारा 'शब्दपारायण' के उपदेश का उल्लेख किया है। इस सम्बन्ध में पतञ्जलि ने 'नान्तं जगाम' की बात भी कही है। यदि 'ऋक्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' के कथन का तात्पर्य एक ही हो तब तो 'नान्तं जगाम' शब्द पर ध्यान देते हुए यही प्रतीत होता है कि 'ऋक्तन्त्र' में प्रयुक्त अक्षर-समाग्नाय के अङ्गभूत अक्षर शब्द का अर्थ पद (या वाक्य) ही है और ऐसी दशा में ब्रह्मा को व्याकरण-शास्त्र का प्रथम प्रवक्ता माना जा सकता है।

किन्तु 'ऋक्तन्त्र' के 'वर्णशः समनुक्रान्तम्' तथा 'महाभाष्य' के 'प्रतिपदोक्तानां शब्दानाम्' कथनों में परस्पर असामञ्जस्य, व्याख्याकारों द्वारा 'शब्दपारायण' शब्द को ग्रन्थविशेष का नाम मानना तथा व्याकरण सम्प्रदाय में अक्षरसमाग्नाय शब्दघटक अक्षर शब्द की वर्णसमानार्थकता की प्रसिद्धि 'ऋक्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' के कथनों में साक्षात् समन्वय की स्थापना में बाधक प्रतीत होते हैं। हाँ, यह कल्पना कुछ अधिक उपपन्न प्रतीत हो रही है कि जिस प्रकार पाणिनि ने महेश्वर से अक्षरसमाग्नाय का अधिगम कर इस विशाल व्याकरण-शास्त्र का प्रणयन किया उसी प्रकार ब्रह्मा से अक्षर-समाग्नाय (= वर्णसमाग्नाय) की प्राप्ति कर बृहस्पति ने भी एक विशाल ग्रन्थ 'शब्दपारायण'—की रचना की थी और पश्चात् उसी ग्रन्थ का अध्यापन इन्द्र को कराया था।

अन्ततः विशेष प्रमाण की अनुपलब्धि तक हम इसी निष्कर्ष पर पहुँच पाते हैं कि ब्रह्मा द्वारा अक्षरसमाग्नाय—वर्णसमाग्नाय—के उपदेश से अतिरिक्त किसी व्याकरण-शास्त्र का प्रथमोपदेश नहीं किया गया था। इसका समर्थन इस तथ्य से भी होता है कि व्याकरण कार्य का प्रथम सम्पादक इन्द्र को ही माना गया है जैसा तैत्तिरीय संहिता के कथन से प्रमाणित है।

१. नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते—बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम ॥ महाभाष्य—पस्पशाह्निक ॥

२. शब्दपारायणमिति—रुडिशब्दोऽयं कस्यचिद् ग्रन्थस्य वाचकः ।

भर्तृहरिटीका—पृ० २१ ॥

शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य ॥ प्रदीप ॥

३. तथा च ऐन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाग्नायते—“वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्रमब्रुवन्—इमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीत्—वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्याते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वापुच्यते” (तै० सं० ६।३।७।३॥) इति । “अग्निमीले पुरोहितम्” (ऋ० वे० १।१।१।) इत्यादिवाक् पूर्वस्मिन् काले पराची सामुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः, प्रत्ययः, पदम्, वाक्यम् इत्यादिविभागकारिग्रन्थरहिता आसीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्रः एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहण-

बृहस्पति

‘ऋक्तन्त्र’ तथा ‘महाभाष्य’ में इन्द्र के लिए बृहस्पति द्वारा क्रमशः अक्षरसमाप्ताय तथा ‘शब्दपारायण’ के उपदेश के सङ्केत का उल्लेख किया जा चुका है। बृहस्पति के ग्रन्थ के ‘शब्दपारायण’ संज्ञक होने की सम्भावना भी बतलाई जा चुकी है। किन्तु यह निर्णय करना कठिन है कि बृहस्पति के ‘शब्दपारायण’ में प्रकृति-प्रत्ययादि-प्रदर्शनपूर्वक शब्दानुशासनात्मक व्याकरण का सङ्ग्रथन था या नहीं। महाभाष्य के उपर्युक्त उद्धरण से तो साधारणतः यही प्रतीत होता है कि ‘शब्दपारायण’ ग्रन्थ में केवल साधु शब्दों का सङ्कलन था। इस विषय का समर्थन भर्तृहरि के व्याख्यान से भी होता सा प्रतीत होता है।

यहाँ एक समस्या और भी प्रस्तुत है। पूर्वोक्त तैत्तिरीय संहिता के उद्धरण से यह प्रतीत होता है कि प्रथमतः वाणी प्रकृति-प्रत्यय, पद-वाक्य के विभाग से रहित थी, पश्चात् देवों के आग्रह पर इन्द्र ने उसमें प्रकृति-प्रत्ययादि का विभाजन किया। किन्तु ‘शब्दपारायण’ के विषय में उपलब्ध विवरण से तो यही प्रतीत होता है कि यदि प्रकृति-प्रत्ययादि के रूप में नहीं तो कम से कम पद के रूप में तो वाणी का विभाजन इन्द्र से पहले ही हो चुका था। ऐसी स्थिति में तैत्तिरीय संहिता के कथन तथा ‘शब्दपारायण’ के उक्त रूप में सामञ्जस्य की स्थापना निश्चित रूप में एक विवादास्पद विषय है। क्या इस कल्पना में आधुनिक आलोचकों की आस्था हो सकती है कि प्रथम कल्प के इन्द्र का उल्लेख तैत्तिरीय संहिता में किया गया है जब कि बृहस्पति द्वारा अध्यापित इन्द्र द्वितीय कल्प के इन्द्र हैं ?

यदि ‘शब्दपारायण’ का उपर्युक्त स्वरूप ही वास्तविक हो तब तो यह मानना कठिन होगा कि बृहस्पति द्वारा भी किसी शब्दानुशासनात्मक व्याकरण-शास्त्र का प्रणयन किया गया था। जयन्त भट्ट द्वारा उद्धृत बृहस्पतिवचन—जिसमें बृहस्पति के प्रकृति-प्रत्ययादिकल्पनापूर्वक शब्दानुशासन करने वाले व्याकरण-शास्त्र का उल्लेख किया है—वस्तुतः बृहस्पति—वैयाकरण बृहस्पति—का वचन है या नहीं, यह विषय सन्दिग्ध है,

रूपेण वरेण तुष्टः तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् ।
तस्मादियं वाक् इदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिर्भिव्याकृता सर्वैः पठ्यते इत्यर्थः ॥

सायण—ऋग्वेदभाष्यभूमिका (व्याकरणप्रयोजननिरूपण) ।

१. शब्दपारायणमिति रुद्धिशब्दोऽयं कस्यचिद्ग्रन्थस्य वाचकः । यथा शिरोरोगः कुक्षिं बाधते इति । शिरोरोगशब्दः कुक्षिरोगशब्दश्च व्याधिविशेषस्य रुद्धिः, स शिरः कृत्स्नं कृत्स्नं च कुक्षिं बाधत इति एवं शब्दपारायणं नाम ग्रन्थः ॥ भर्तृहरिटीका, पृ. २१ ॥

यद्यपि यह पाठ कुछ अष्ट है तथापि यह विषय तो इससे स्पष्ट ही हो जाता है कि ‘शब्दपारायण’ में सभी साधु शब्दों का संग्रह था। यहाँ पाठशुद्धि के लिए ‘यथा शिरो-रोगः कुक्षिं बाधत इति’ के स्थान पर ‘यथा शिरोरोगः कुक्षिरोगश्च इति’ पाठ माना जा सकता है।

२. तथा च बृहस्पतिः—प्रतिपदमशक्यत्वात्कृत्तणस्याप्यव्यवस्थानात् तत्रापि स्वल्पित-दर्शनात् अनवस्था प्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधिर्व्याकरणमित्यौशनसाः ॥

न्यायमञ्जरी, प्रमाण प्र०, पृ० ३८५ ॥

क्योंकि जयन्त भट्ट के समय में तो कहना ही नहीं है, लाक्षा पाणिनि के समय भी बार्हस्पत्य व्याकरण की वर्तमानता में कोई प्रमाण सम्प्रति उपलब्ध नहीं है।

उपर्युक्त तर्क से अतिरिक्त एक बात यह भी विचारणीय है कि 'महाभाष्य' के उपर्युक्त उद्धरण की व्याख्या करते समय नागेश ने बृहस्पति तथा इन्द्र के गुरु-शिष्यभाव के प्रतिपादक उपर्युद्धत वचन को 'अर्थवाद' कहा है। यदि इस अर्थवाद की मीमांसा-शास्त्रसम्मत व्याख्या की जाय तो बृहस्पति द्वारा 'शब्दपारायण' के प्रणयन तथा इन्द्र के प्रति उसके प्रवचन की कोई बात ही नहीं उठती, फिर बृहस्पति—देवपुरोहित बृहस्पति—के व्याकरणकर्तृत्व की बात तो दूर ही रह जाती है। हाँ, बृहस्पति द्वारा इन्द्र के लिए अक्षरसमाप्तायोपदेश का तो अपलाप नहीं किया जा सकता।

इन्द्र

'ऋक्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' के उद्धृत (पूर्व-निर्दिष्ट) वचनों से बृहस्पति के शिष्य इन्द्र के व्याकरणत्व का परिज्ञान होता है। उपर्युद्धत 'तैत्तिरीय संहिता' का वचन तो सबसे अधिक पुष्ट प्रमाण है। 'अन्यान्य ग्रन्थों में भी ऐन्द्र व्याकरण का निर्देश मिलता है।

पं० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने अपने ग्रन्थ—'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' में ऐन्द्र व्याकरण के निम्न-लिखित सूत्र भी सङ्कलित किए हैं :—

- (१) अथ वर्णसमूहः,
- (२) अर्थः पदम्,
- (३) अन्त्यवर्णसमुद्भूता धातवः परिकीर्त्तिताः।

इन्द्रप्रणीत व्याकरण बहुत ही विशालकाय था। मीमांसक जी ने 'महाभारत' के टीकाकार देवबोध की टीका से एक श्लोक उद्धृत किया है जिससे यह प्रतीत होता है कि इन्द्र का व्याकरण पाणिनि के व्याकरण से बहुत अधिक विशालतर था। 'सारस्वत-भाष्य' के निम्नलिखित श्लोक से भी इन्द्र-प्रणीत व्याकरण की पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' की तुलना में दीर्घतरता प्रतिपादित होती है :—

समुद्रवद्व्याकरणं महेश्वरे तदर्धकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ।

तद्भागभागाच्च गतं पुरन्दरे .कुशाग्रबिन्दूत्पतितं हि पाणिनौ ॥

मेरी दृष्टि में 'महाभारत' में उपलभ्यमान सहस्र अपाणिनीय प्रयोगों को देखने के कारण पाणिनीय व्याकरण के संस्कार से अनुरक्त चित्त वाले मनीषियों में व्यास के प्रति सम्भावित अनास्था का परिहार ही देवबोध के उक्त कथन का मूल आधार है,

१. तत्रार्थवादमाह भाष्ये—बृहस्पतिरिति। उद्योत—(पस्पशाह्निक) ॥

२. मीमांसा-शास्त्र के अनुसार विध्यर्थवाद का तात्पर्य स्वार्थ (अभिधेयार्थ) में नहीं प्रत्युत विधि अथवा विधेय की प्रशंसा में ही माना जाता है। देखिए :—

विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युः। पू. मी. दर्शन १।२।७ ॥

३. द्रष्टव्य—संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, भाग-१, पृ. ८३-८४ ॥

४. यान्युज्जहार माहेन्द्रात् व्यासो व्याकरणार्णवात्।

पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे ॥

सं. व्या. शा. का इतिहास, भाग—१, पृ. ८५ पर उद्धृत ॥

क्योंकि अन्यान्य भाषाओं के विपरीत संस्कृत भाषा का स्वरूप चिरकाल से इतना (अपरिवर्तित दशा में) व्यवस्थित रहा है कि यह कल्पना प्रायशः सुसङ्गत नहीं हो सकेगी कि ऐन्द्र व्याकरण तथा पाणिनीय व्याकरण में शब्द-साधुत्व के प्रसङ्ग में इतना अधिक वैमत्य रहा ! सम्प्रति उपलब्ध विभिन्न सम्प्रदाय के व्याकरणों में भी ५ से १० प्रतिशत से अधिक वैमत्य हूँदना असम्भव-सा है । मेरा यह दुराग्रह नहीं है कि ऐन्द्र व्याकरण का परिमाण बहुत बड़ा हो ही नहीं सकता, किन्तु जिस आधार पर देवबोध के कथन की निर्भरता प्रतीत हो रही है उस आधार पर ऐन्द्र व्याकरण की दीर्घकायता का निर्धारण दृढमूल नहीं हो सकता । 'सारस्वतभाष्य' के उपर्युक्त वचन का भी इस दृष्टि से बहुत महत्त्व नहीं है । इस वचन की शिथिलमूलता में यह भी एक प्रमाण है कि इसके अनुसार महेश्वर, बृहस्पति, इन्द्र तथा पाणिनि के एक ही सम्प्रदाय के उत्तरोत्तर आचार्य होने की बात उपर्युद्धत 'ऋकतन्त्र' आदि के साथ सामञ्जस्य नहीं रखती । मुझे तो ऐसा प्रतीत हो रहा है कि महेश्वर, बृहस्पति तथा इन्द्र के शास्त्रप्रतिपादित उत्तरांतर बौद्धिक अपकर्ष को दृष्टि में रखकर ही सारस्वतभाष्यकार ने व्याकरण के परिमाण में भी उत्तरोत्तर अपकर्ष की कल्पना कर डाली है । वर्तमान समय में यह बात तो कथमपि विश्वसनीय नहीं हो सकती है कि देवबोध तथा सारस्वतभाष्यकार के समय महेश्वर, बृहस्पति तथा ऐन्द्र व्याकरण उपलब्ध रहे होंगे । साथ ही, अक्षरसमागनाय के उपदेश से अतिरिक्त तन्मूलक किसी व्याकरणशास्त्र का प्रणयन महेश्वर ने किया था— इस विषय में कोई प्रमाण उपलब्ध नहीं है ।

उपर्युक्त स्थिति पर ध्यान देते हुए हम यही निष्कर्ष कर सकते हैं कि ऐन्द्र व्याकरण का परिमाण तब तक निश्चित नहीं किया जा सकता जब तक इसके निश्चय के लिए कोई प्रबल प्रमाण उपलब्ध न हो जाय ।

महेश्वर

दिव्य आचार्यों के अन्तर्गत ही महेश्वर का नाम आता है । ये महेश्वर 'शिव' से अभिन्न माने जाते हैं । महेश्वर द्वारा व्याकरण शास्त्र के निर्माण का संकेत 'शिव-सहस्रनाम'^१ में सर्वप्रथम मिलता है । किन्तु अक्षरसमागनाय से अतिरिक्त महेश्वर व्याकरण की स्थिति सन्दिग्ध है । 'पाणिनीय' 'शिखा' में यह कहा गया है कि महेश्वर के प्रसाद से अक्षरसमागनाय का अधिगम कर पाणिनि ने विख्यात 'अष्टाध्यायी' की रचना की है । नन्दिकेश्वरकृत 'काशिका'^२ में भी यही बात मिलती है । महेश्वर के प्रसाद के अर्जन का सारा वृत्तान्त जयरथ के 'हरचरित-चिन्तामणि' काव्य के २६ वें प्रकाश में विशद रूप में वर्णित है । इतना होने पर भी पं० युधिष्ठिर मीमांसक^३

१. "वेदात् पडङ्गान्युद्धृत्य....." महाभारत-शान्तिपर्व ।

२. "येनाक्षरसमागनायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥" पा० शि० ॥

३. "नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥"

नन्दिकेश्वरकाशिका ॥

४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग-१, पृ. १८१ ॥

जी तदनु श्री पंचोली^१ जी भी इस बात को निष्प्रमाणक ही प्रायः मानते हैं।

ब्रह्मा, बृहस्पति, इन्द्र तथा महेश्वर से अतिरिक्त वायु^२, भरद्वाज^३, चन्द्र^४ (ये वर्तमान चन्द्रगोमी से भिन्न हैं), यम, रुद्र, वरुण, सोम तथा विष्णु द्वारा भी व्याकरण शास्त्र के प्रणयन का संकेत मिलता है।

परन्तु 'चान्द्र-व्याकरण' से भिन्न सौम्य व्याकरण का अर्थ समझ में नहीं आता। साथ ही, पाणिनि के उपदेष्टा के रूप में अभ्युपगत महेश्वर तथा प्रकृत में उल्लिखित रुद्र एक हैं या भिन्न-भिन्न व्यक्ति—यह भी सन्दिग्ध है। उपर्युक्त सूची के कुछ आचार्यों के व्याकरणज्ञत्व या व्याकरणनिर्मातृत्व का संकेत अन्यत्र भी अल्पाधिक रूप में उपलब्ध होता है, किन्तु अधिक आचार्यों का संकेत अत्यल्प है।

उपर्युक्त सभी वैयाकरणों के काल का निर्णय करना कठिन ही नहीं असम्भव है। हमारी भारतीय आध्यात्मिक पद्धति के आधार पर एक कल्प के ब्रह्मा, विष्णु आदि के विषय में भी पौर्वापर्य का निर्णय असाध्य-सा है, फिर 'यः कल्पः स कल्पपूर्वः' के सिद्धान्त की मान्यता का ध्यान रखने पर तो कुछ कहना और भी कठिन है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि आज के वैज्ञानिक युग के लोगों के लिए यह विश्वसनीय नहीं है कि उपर्युक्त देवलोकवासी आचार्यों द्वारा व्याकरणशास्त्र—ऐहलौकिक व्याकरण-शास्त्र—का प्रणयन किया गया था। किन्तु प्राचीन ग्रंथों के प्रमाण तो उक्त आचार्यों की पारलौकिकता का ही समर्थन करते हैं। ऐसी विषम परिस्थिति में जब उक्त आचार्यों के व्यक्तित्व का भी निर्धारण कठिन है तो फिर उनके काल आदि का निर्णय करना कैसे सम्भव हो सकेगा? इस सन्देह के समर्थन में पाणिनि जैसे सर्वतोभद्र वैयाकरण का ब्रह्मा, बृहस्पति आदि के विषय में मौनावलम्बन का भी योगदान उपेक्षणीय नहीं है। इतना होने पर भी इन्द्र के ऐतिहासिकत्व का खण्डन नहीं किया जा सकता। किन्तु वैयाकरण के रूप में इतिहासप्रसिद्ध इन्द्र तथा 'ऋक्तन्त्र' आदि के इन्द्र की एकता सन्दिग्ध है। नामसाम्य के आधारपर अमेदभ्रम के निदर्शन प्राचीन ग्रंथों में कम नहीं हैं। यही स्थिति 'ऋक्तन्त्र' आदि में उल्लिखित भारद्वाज तथा 'अष्टाध्यायी' में निर्दिष्ट भारद्वाज^५ की भी है।

जो आचार्य निस्सन्दिग्ध रूप में ऐतिहासिक हैं उन्हें हम प्रथमतः दो वर्गों में विभक्त कर सकते हैं :—

(१) पाणिनि से पूर्ववर्ती,

(२) पाणिनि से उत्तरवर्ती,

प्रथम वर्ग के आचार्यों को भी पाणिनि के संकेत के आधार पर दो उपवर्गों में बाँटा जा सकता है :—

१. हिन्दी सिद्धान्तकौमुदी : चौखम्बा प्रकाशन, पृ० २

२. तैत्तिरीय संहिता ६।१।७।६ ॥

३. ऋक्तन्त्र—१।१॥

४. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ. ७४-७५ ॥

५. अष्टाध्यायी—७।२।६७ ॥

(१) पाणिनि द्वारा अनुलिखित,

(१) पाणिनि द्वारा उल्लिखित ।

प्रथम वर्ग के प्रथम उपवर्ग में निम्न-लिखित आचार्यों का समावेश है :—

(१) इन्द्र, (२) भागुरि, (३) पौष्करसादि, (४) चारायण, (५) काशकृत्स्न,
(६) वैयाघ्रपद, (७) माध्यन्दिनि, (८) रौहि, (९) शौनक, (१०) गौतम तथा
(११) व्याडि ।

इस वर्ग के द्वितीय उपवर्ग में निम्न-निर्दिष्ट आचार्यों की गणना है :—

(१) आपिशलि^१, (२) काश्यप,^२ (३) गार्ग्य,^३ (४) गालव,^४ (५) चाक्र-
वर्मण,^५ (६) भारद्वाज,^६ (७) शाकटायन,^७ (८) शाकल्य,^८ (९) सेनक^९ तथा
(१०) स्फोटायन^{१०} ।

इन सब वैयाकरणों का तथा द्वितीय वर्ग के वैयाकरणों का विशद विवरण पं० युधि-
ष्ठिर मीमांसक जी के 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' भाग—१, के तृतीय, चतुर्थ
तथा सप्तदश अध्यायों से प्राप्त करना चाहिए ।

'अष्टाध्यायी' में कुछ सर्वनामों—उदीचाम्^{११}, आचार्याणाम्,^{१२} एकेषाम्,^{१३}
प्राचाम्^{१४}—का भी प्रयोग मिलता है । किन्तु यह निर्णय करना कठिन है कि पाणिनि
ने इन सर्वनाम शब्दों द्वारा उन्हीं उल्लिखित आचार्यों के मत को रखा है या अन्य
आचार्यों के मत को ।

उपर्युक्त वर्गद्वय के आचार्यों में कितने के व्याकरण विषयक ग्रन्थ रहे और कितने के
नहीं—यह कहना कठिन है । यद्यपि मीमांसक जी का यह कथन है कि सभी आचार्यों
के व्याकरणविषयक ग्रन्थ थे तथापि मेरा दुराग्रह नहीं है । जब तक कोई प्रमाण
न मिल जाय तब तक जोर देकर कुछ कह देना उचित नहीं प्रतीत हो रहा है ।

अस्तु, अब मैं महर्षि पाणिनि की चर्चा करना ही अधिक उचित समझता हूँ ।

१. अष्टाध्यायी—६।१।९२ ॥

२. वही—१।२।२५ तथा ८।४।६७ ॥

३. वही ७।३।९९; ८।३।२०; ८।४।६७ ॥

४. वही—६।३।६१; ७।१।७४; ७।३।९९, ८।४।६७ ॥

५. वही—६।१।१३० ॥

६. वही—७।२।६७ ॥

७. वही—३।४।११; ८।३।१८; ८।४।५० ॥

८. वही—१।१।१६; ६।१।१२७; ८।३।१९; ८।४।५१ ॥

९. वही—५।४।११ ॥

१०. वही—६।१।१२३ ॥

११. वही—४।१।५३ ॥

१२. वही—८।३।१०४ ॥

१३. वही—४।१।१७ ॥

१४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ५०० ॥

महर्षि पाणिनि

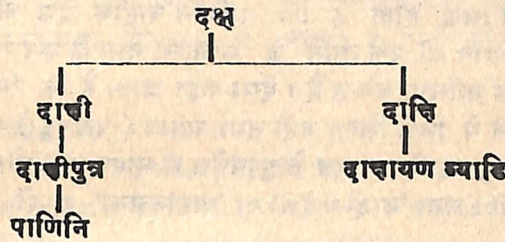
(क) पाणिनि के नाम :—

‘अष्टाध्यायी’ के निर्माता महर्षि पाणिनि के निम्नलिखित नाम उपलब्ध होते हैं :—

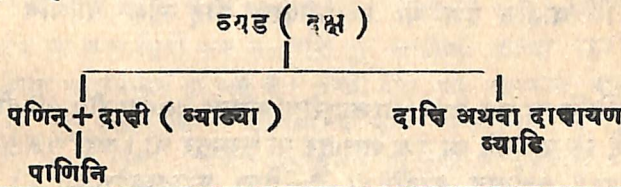
(१) पाणिन , (२) पाणिनि, (३) दाक्षीपुत्र^३, (४) शालङ्कि^४, (५) शालातुरीय^५ अथवा सालातुरीय^६ तथा (६) आहिक^७ । इनसे अतिरिक्त पं० शिवदत्त शर्मा जी द्वारा ‘महाभाष्य’ के प्रथम भाग की प्रस्तावना में उद्धृत केशवीय ‘नानार्थार्णवसंक्षेप’ के वाक्य से मातुरीय (१) तथा दाक्षेय नाम भी पाणिनि के प्रतीत होते हैं । ‘पाणिनीय शिक्षा’ के याजुष पाठ में पाणिनेय तथा सोमेश्वर के ‘यशस्तिलकचम्पू’ में पणि-पुत्र शब्द का भी प्रयोग मिलता है ।^८

(ख) पाणिनि का वंश :—

पाणिनि के वंश के विषय में बहुत वाद-विवाद चिरकाल से प्रचलित हैं । किन्तु उपर्युक्त प्रमाण के आधार पर निम्नलिखित वंशावली का संकेत मिलता है :—

यह वंशावली म० म० शिवदत्त.शर्मा जी की है । परन्तु मीमांसक जी निम्नलिखित वंशावली के पक्ष में हैं :—

१. पाणिनस्स्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ । शालातुरीयः ॥ त्रिकाण्डशेष (महाभाष्य की प्रस्तावना पृ०, १४ पर उद्धृत);
काशिका—६।२।१४; चान्द्रवृत्ति—२।२।६८ ॥
२. महाभाष्य—१।१।१९ ॥
३. वही—१।१।१९; वैजयन्तीकोश, पृ० ९५ ॥
४. महाभाष्य—प्रथम भाग—प्रस्तावना, पृ० १४ ॥
५. न्पास—५।१।१; गणरत्नमहोदधि, पृ० १; महाभाष्य प्रथम भाग की प्रस्तावना, पृ० १४ में उद्धृत त्रिकाण्डशेष तथा नानार्थार्णवसंक्षेप ॥
६. वैजयन्तीकोश, पृ० ९५; काव्यालङ्कार ६।६२ ॥
७. महाभाष्य प्रथम भाग की प्रस्तावना, पृ० १४ पर उद्धृत त्रिकाण्डशेष तथा नानार्थार्णवसंक्षेप एवम् वैजयन्तीकोश, पृ० ९५ ॥
८. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० १७४ ॥

मीमांसक जी की दृष्टि में दाक्षि तथा दाक्षायण एक ही अर्थ के प्रतिपादक हैं ।

उपर्युक्त वंशावली तो मातृपक्ष की है । आचार्य पाणिनि के पिता के विषय में म० म० पं० शिवदत्त शर्मा जी का मत है कि पाणिनि शलङ्क के पुत्र थे । इसका आधार पाणिनि के नामान्तर 'शालङ्कि' शब्द की व्युत्पत्ति है—'शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः' । कैयट^१, हरदत्त^२ तथा गणरत्नमहोदधिकार वर्धमान भी शालङ्कि शब्द को शलङ्क शब्द से ही निष्पन्न मानते हैं । मीमांसक जी ने अपने 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' के प्रथम भाग के पृ० १७८ पर यह लिखा है कि म० म० शिवदत्त शर्मा जी ने पाणिनि के पिता के रूप में शलङ्क को माना है, परन्तु प्रायः इसका कारण दृष्टिदोष है, क्योंकि 'महाभाष्य' की प्रस्तावना में शलङ्क शब्द का ही उल्लेख मिलता है ।

अन्यत्र पिङ्गल को पाणिनि^३ का जनुज बतलाया गया है ।

(ग) पाणिनि का निवासस्थान :—

अष्टाध्यायी के 'उदक् च' विपाशः तथा 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' सूत्रों के 'महाभाष्य' के ग्रामाण्य पर ऐसा सिद्ध होता है कि पाणिनि वाहीक देश से विशेष परिचित थे । 'वाहीक' शब्द पञ्जाब की एक जाति के सामान्य नाम के रूप में प्रयुक्त होता था और इस जाति का देश वर्तमान बलख है । ऐसा कहा जाता है कि 'वाहीक' लोग पञ्जाब के उस प्रदेश में रहते थे जिसे सिन्धु नदी तथा पञ्जाब (पञ्चनद) की अन्य पाँच नदियाँ सींचती थीं । परन्तु यह क्षेत्र भारत के पुण्यक्षेत्र से बाहर था । घोड़ों तथा हाँग के लिए^४ इसकी प्रसिद्धि थी । अतः 'वाहीक देश' या 'वाहीकग्राम' शब्दों में षष्ठीतत्पुरुष समास मानना चाहिए ।

'वाहीक' देश से विशेष परिचित होने के कारण पाणिनि के देश के विषय में यह सम्भावना है कि 'वाहीक' देश या तत्समीपस्थ कोई प्रदेश पाणिनि का जन्मस्थान रहा होगा ।

यद्यपि पाणिनि का एक नाम 'शालातुरीय' अथवा 'सालातुरीय' भी होने के कारण यह प्रतीत होता है कि पाणिनि का देश शालातुर या सलातुर था । यह 'शालातुर' या 'सलातुर' अटक के समीपस्थ वर्तमान लाहौर ही है—ऐसा पुरातत्त्ववेत्ताओं का मत है । किन्तु पाणिनि ने 'तूदीशालातुरवर्मती' सूत्र^५ में शालातुर शब्द का पाठ किया है । जिससे यह सिद्ध होता है कि 'शालातुरीय' उसे ही कहा जा सकता है जिसका अभिजन^६, अर्थात्

१. महाभाष्य प्रदीप—४११९० ॥

२. पदमञ्जरी—२।४।५९॥

३. गणरत्नमहोदधि—पृ० ११५ ॥

४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ० १७९ ॥

५. अष्टाध्यायी—४।२।७४ ॥

६. वही ॥ ४।२।११७ ॥

७. Apte—Skt. Eng. Dictionary, p. 663.

८. अष्टाध्यायी—४।३।९४॥

९. अभिजन तथा निवास में अर्थ-भेद के लिए महाभाष्य—४।३।९० द्रष्टव्य है ।

पूर्वजों का निवासस्थान, 'शलातुर' हो। अतः पाणिनि का जन्मस्थान 'शलातुर' को मानना उचित नहीं है।

(घ) पाणिनि के आचार्य :—

पाणिनि के आचार्य के विषय में परम्परागत मत तो यही है कि पाणिनि ने गोपर्वत पर तपस्या करके साक्षात् महेश्वर शिव से ही 'अक्षरसमाध्याय' का उपदेश प्राप्त किया था। इसी अक्षरसमाध्याय को आधार बनाकर पाणिनि ने 'अष्टाध्यायी' का निरमाण किया था। 'कथासरित्सागर' में उपवर्ष के अग्रज वर्ष उपाध्याय को पाणिनि का गुरु माना गया है। जयरथ के 'हरचरितचिन्तामणि' के अवलोकन से भी यही ज्ञात होता है कि प्रारम्भ में वर्षोपाध्याय के शिष्य होने पर भी जब पाणिनि अपनी जड़ता के कारण उनसे कुछ सीख न सके तब उन्होंने अपनी जड़ता को दूर करने के लिए हिमालय पर्वत पर जाकर भगवान् शंकर की तपस्या की और वहीं भगवान् शंकर ने उन्हें व्याकरणशास्त्र का उपदेश दिया। परन्तु इसमें भी पूर्वोक्त 'स्कन्दपुराण' के कथन—गोपर्वत पर पाणिनि ने शङ्कर की आराधना की थी—से कुछ भिन्नता अवश्य है। गोपर्वत तथा हिमालय की एकता में कोई प्रमाण नहीं मिल रहा है।

(ङ) पाणिनि की शिष्यपरम्परा :—

पाणिनि के शिष्यों में सर्वप्रथम कात्यायन वररुचि का नाम आता है। यह तथ्य 'संख्या वंशयेन' सूत्र के ऊपर लघुशब्देन्दुशेखरकार नागेश की व्याख्या से ध्वनित होता है—ऐसा मीमांसक जी भी मानते हैं। 'हरचरितचिन्तामणि' का मत कुछ भिन्न ही है। वहाँ कहा गया है कि जब पाणिनि शंकर की कृपा से व्याकरणशास्त्र का पाण्डित्य प्राप्त कर लौटे तो उन्होंने वररुचि आदि अपने सतीथ्यों का उपहास करना शुरू कर दिया। उस पर क्रुद्ध वररुचि का सात दिनों तक पाणिनि से शास्त्रार्थ चलता रहा और अन्त में आठवें दिन पाणिनि परास्तप्राय हो गए थे। वैसा देख कर भगवान् शङ्कर ने हुंकार की आकाशवाणी की और उसके बल से पाणिनि ने पुनः वररुचि के ऊपर विजय प्राप्त कर ली। तत्पश्चात् खिन्न होकर वररुचि हिमालय की गुफा में शङ्कर की आराधना के लिए चले गए और वहाँ शङ्कर को प्रसन्न कर उनसे पुनः पाणिनि के लिए प्रदत्त व्याकरण शास्त्र का अधिगम किया।

'महाभाष्य' में एक उदाहरण मिलता है—'उपसेदिवान् कौत्सः^६ पाणिनिम्'।

१. गोपर्वतमिमं स्थानं शम्भोः प्रख्यापितं पुरा।

यत्र पाणिनिना लेभे वैयाकरणिकाग्रता ॥

स्कन्दपुराण, उत्तरार्ध—२।६८ (बङ्गवासी संस्करण) ॥

२. येनाक्षरसमाध्यायमधिगम्य भगेश्वरात्।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तम् तस्मै पाणिनये नमः ॥ पाणिनीय शिक्षा ॥

३. कथासरित्सागर, लम्बक—१, तरङ्ग—४, श्लो० २० ॥

४. हरचरितचिन्तामणि—१७।७२-७५ ॥

५. वही. १७।७५-८१ ॥

६. महाभाष्य—३।२।१०८ ॥

‘काशिका’ में भी ‘अनूषिवान्’ कौत्सः पाणिनिम् आदि उदाहरण उपलब्ध होते हैं। इन उदाहरणों से यह सिद्ध होता है कि पाणिनि के शिष्यों में कौत्स भी अन्यतम थे। भारतीय वाङ्मय में अनेक ग्रन्थों में कौत्स नाम के व्यक्ति का उल्लेख मिलता है। परन्तु पाणिनि के शिष्य कौत्स का उन ग्रन्थों में उल्लिखित कौत्स से भेद या अभेद का निर्णय करना कुछ कठिन है। किन्तु ‘निरुक्त’ तथा ‘रघुवंश’ में उल्लिखित कौत्स का पाणिनि-शिष्य कौत्स से भिन्न मानना ही उचित प्रतीत होता है।

यद्यपि ‘महाभाष्य’ १।४।१ के उल्लेख से तथा ‘काशिका’ १।२।१०४ के उदाहरण से पाणिनि के अनेक शिष्यों का निश्चय करना ही पड़ता है तथापि कौत्स से अतिरिक्त किसी शिष्य का नाम अब तक उपलब्ध नहीं हो सका है।

(च) पाणिनि का काल:—

पाणिनि के काल के विषय में चिरकाल से प्राच्य तथा पाश्चात्य विद्वानों में वैमत्य बना हुआ है। गैरोला महाशय ने कुछ प्रसिद्ध प्राच्य एवं पाश्चात्य विद्वानों के मतों का सङ्कलन निम्नलिखित रूप में किया है:—

पं. सत्यव्रत सामाश्रमी	२४०० ई. पूर्व
राजवाडे तथा वैद्य	९००-८०० ई. पूर्व
वेलवेलकर	७००-६०० ई. पूर्व
भाण्डारकर	७०० ई. पूर्व
उपाध्याय	५०० ई. पूर्व
मेकडॉनल	५०० ई. पूर्व
मक्समूलर	३५० ई. पूर्व
कीथ	३०० ई. पूर्व

पं. युधिष्ठिर मीमांसक जी ने अनेक अन्तरङ्ग-बहिरङ्ग प्रमाणों के आधार पर यह निर्णय किया है कि पाणिनि का समय स्थूलतया विक्रम से २९०० वर्ष प्राचीन है।

परन्तु मेरी दृष्टि में डॉ. वासुदेवशरण अग्रवाल द्वारा निर्धारित तिथि—ई. पूर्व पञ्चम शतक का मध्य—अधिक विश्वसनीय है। इस तिथि के अभ्युगम में पाणिनि को ई० पू० पञ्चम शतक के जैमिनि के ‘मीमांसादर्शन’ पर वृत्ति लिखने वाले उपवर्ष के अग्रज वर्ष उपाध्याय के शिष्यों में अन्यतम मानने की प्राचीन परम्परा का भी निर्वाह हो जाता है। डॉ० सुनीति बाबू का भी यही मत है।

(छ) पाणिनि क ग्रन्थ:—

‘अष्टाध्यायी’ से अतिरिक्त ‘अष्टाध्यायी’ के खिल के रूप में ‘धातुपाठ,’ ‘गणपाठ,’

१. काशिका—३।२।१०८ ॥

२. गोभिलगृह्यसूत्र—३।१०।४; आपस्तम्बधर्मसूत्र—१।१९।४, १।२८।१; आपुर्वेदीय कथ्यप-संहिता, पृ. ११५; सामवेदीय निदानसूत्र—३।११, ८।१० ॥

३. निरुक्त—१।१५ ॥

४. रघुवंश—५।१ ॥

५. संस्कृत साहित्य का इतिहास—पृ० ६३३ ॥

६. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग-१, पृ० १९० ॥

७. India as known to Panini, PP. 456-475.

‘उणादिसूत्र’ तथा ‘लिङ्गानुशासन’, ‘अष्टाध्यायीवृत्ति’, ‘शिखासूत्र’, ‘जाम्बवतीविजय’ अथवा ‘पातालविजय’ एवं ‘द्विरूपकोश’ भी पाणिनि की कृतियों के रूप में माने जाते हैं। उपर्युक्त कृतियों में ‘उणादिसूत्र’ की पाणिनिनिर्मिता विप्रतिपन्न है जब कि ‘द्विरूपकोश’ का ‘सन्दिग्ध’। ‘न्यास’ की प्रस्तावना के पृ० ४ पर श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती महाशय ने ‘जाम्बवतीविजय’ को भी पाणिनि—वैयाकरण पाणिनि—की कृति नहीं मानी है। चक्रवर्ती महाशय ने अपनी प्रस्तावना के षष्ठ पृष्ठ पर ‘गणपाठ’ को भी पाणिनीतर व्यक्ति की कृति मानी है और इसके लिए उन्होंने छाड्यादि (६२।८६), गहादि (४।२।१३८) तथा क्रोड्यादि (४।१।८०) गणों में ‘व्याडि’—जो उनकी दृष्टि में पाणिनि से परवर्ती अर्थात् पाणिनि के मातुल के युवापत्य—कम से कम पौत्र (अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्—पा० सू० ४।१।१६२) हो सकते हैं—के पाठ को भी अन्यतम प्रमाण के रूप में प्रस्तुत किया है।

अष्टाध्यायी

पाणिनिप्रणीत व्याकरण शास्त्र के आठ अध्यायों में विभक्त होने के कारण इसका विशेष अभिधान ‘अष्टाध्यायी’ शब्द से होता है। यद्यपि आपिशल^१ व्याकरण के भी आठ अध्यायों में विभक्त होने का प्रमाण उपलब्ध है तथापि ‘अष्टाध्यायी’ शब्द पाणिनि व्याकरण में ही योगरूढ़ है। वस्तुतः आपिशल व्याकरण के पाणिनि पूर्वकालिक होने के कारण ‘अष्टाध्यायी’ शब्द को पाणिनीय व्याकरण के अर्थ में योगरूढ़ मानने की अपेक्षा इसे एकदेशप्रयोग—‘पाणिनीय अध्याध्यायी’—‘अष्टाध्यायी’—मानना ही अधिक उपयुक्त है। पाणिनि की ‘अष्टाध्यायी’ की अत्यधिक प्रसिद्धि के कारण लोक में एकदेश से समुदाय के अवगम में कठिनाई नहीं रह गई है।

‘अष्टाध्यायी’ के समान ‘अष्टक’ शब्द का प्रयोग भी पाणिनीय तथा आपिशल व्याकरण के लिए उपलब्ध होता है।^२ पाणिनीय व्याकरण शास्त्र का एक नाम ‘शब्दानुशासन’ भी है। किन्तु ‘शब्दानुशासन’ शब्द का अर्थ भी व्याकरण-सामान्य मानना ही युक्तियुक्त है।

‘महाभाष्य’ तथा चीनी यात्री ह्वेत्सङ्ग के यात्राविवरण^३ में पाणिनीय सूत्र को ‘वृत्तिसूत्र’ कहा गया है। नागेश भट्ट का कहना है कि ऋषिप्रणीत होने तथा

१. इन ग्रन्थों के विशेष विवरण के लिए देखिए—संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास-भाग-१, पृ० २२५—२३१ ॥

२. अष्टका आपिशलपाणिनीयाः ॥ शाकट्यायन व्याकरण अमोवा वृत्ति-३।२।१६१;

” ” चिन्तामणिवृत्ति—२।४।१८२ ॥

३. देखिए—उद्धरण सं० २ ॥

४. शब्दानुशासनं नाम शास्त्रम्...परपञ्चादिक ॥

व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम—‘शब्दानुशासनम्’ इति । प्रदीप ॥

५. महाभाष्य—२।१।१; २।२।२४ ॥

६. ह्वेत्सङ्ग की भारतयात्रा, पृ० २६८ ॥

७. वातिकेवपि सूत्रलक्षणसत्त्वेन आर्षत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणिनिसूत्राणां

बहुर्य सूचक होने के कारण योग—‘अष्टाध्यायी’ का एक-एक सार्थक अंश—तथा प्रत्येक वार्तिक के भी अथवा समस्त अष्टाध्यायी एवं वार्तिकों की समष्टि के भी ‘सूत्र’ कहलाने योग्य होने से पाणिनीय सूत्र तथा वार्तिककारीय वार्तिकापरपर्याय सूत्र में भिन्नता के प्रतिपादन के लिए ही भाष्यकार ने पाणिनि वचन को ‘वृत्तिसूत्र’ कहा है। यतः पाणिनि-सूत्र पर वृत्तियों का निर्माण हुआ है, वार्तिकात्मक सूत्र पर नहीं, अतः विशेषण की सार्थकता स्पष्ट है। वार्तिकात्मक सूत्र ‘भाष्यविशिष्ट’ हैं जब कि पाणिनीयसूत्र वृत्तिविशिष्ट हैं—यहाँ तात्पर्य है। ‘वृत्तिसूत्र’ शब्द की अन्यान्य व्याख्याएँ भी ‘मीमांसक जी ने प्रस्तुत की हैं, परन्तु उनका औचित्य इस प्रसङ्ग से बहुत स्पष्ट नहीं प्रतीत होता है।

मेरी दृष्टि में तो ‘वृत्तिसूत्र’ शब्द भी पाणिनीयव्याकरणमात्र का अन्वर्थ नाम नहीं हो सकता। इसे भी ‘अष्टाध्यायी’ की तरह योगरूढ़ या एकदेशप्रयोग मानना ही उचित है। संक्षेप में कहा जा सकता है कि पाणिनीय विशेषण के स्पष्ट या अस्पष्ट रूप में सम्बन्ध के बिना ऐसा कोई शब्द नहीं है जिसका प्रयोग पाणिनीय व्याकरण शास्त्र के लिए उचित माना जा सके।

‘अष्टाध्यायी’ का स्वरूप

वैयाकरणों में कैंयट आदि का मत है कि ‘अथ शब्दानुशासनम्’ यह वाक्य ‘महाभाष्य’ का है और प्रत्याहारसूत्र महेश्वरकृत हैं। किन्तु मीमांसक जीने ‘अथ शब्दानुशासनम्’ तथा प्रत्याहारसूत्रों को भी पाणिनिप्रणीत माना है। इस विषय में उनके द्वारा उद्धृत वृत्तियाँ उनके ग्रन्थ—‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’—भाग १, पृ० २०१—२०७—में देखी जा सकती हैं। पक्षद्वय में कुछ न कुछ प्राचीन लेख मिलने के कारण निर्णय करना कठिन है कि ‘अथ शब्दानुशासनम्’ तथा प्रत्याहारसूत्र पाणिनि-रचित हैं या नहीं।

‘अष्टाध्यायी’ इस नाम से ही स्पष्ट है कि पाणिनीय व्याकरण आठ अध्यायों में विभक्त है। प्रत्येक अध्याय में चार-चार पाद हैं। समस्त ‘अष्टाध्यायी’ की सूत्रसंख्या या पादगत सूत्रसंख्या में ऐकमत्य नहीं है, क्योंकि ‘काशिका’ आदि ग्रन्थों में कुछ ऐसे भी सूत्र मान लिए गए हैं जो अन्य वैयाकरणों की दृष्टि में वार्तिक या वार्तिकात्मक सूत्र हैं, पाणिनीय सूत्र नहीं। प्रत्यक्ष निदर्शन तो प्रथमाध्याय के प्रथम पाद की सूत्रसंख्या ही है जो ‘अथ शब्दानुशासनम्’ तथा प्रत्याहार सूत्रों में अन्यतर या उभय के पाणिनिसूत्रत्व एवम् तदभावा के वैमत्य के अनुसार परस्पर-भिन्न हो जाती है। इससे अतिरिक्त भी कुछ ऐसे सूत्र हैं जिनके ‘वृत्तिसूत्र’ या ‘भाष्यसूत्र’ होने में सन्देह है। ‘महाभाष्य’ सभी सूत्रों (के वार्तिकों) पर तो है ही नहीं; अतः इसके आधार पर सूत्रसंख्या का निर्धारण भी कुछ कठिन कार्य है। तथापि स्पष्टता के लिए ‘काशिका’ तथा ‘सिद्धान्तकौमुदी’ के आधार पर सूत्र संख्या का विवरण नीचे प्रस्तुत किया जा रहा है—

वृत्तिस्त्रावात् वार्तिकानां तदभावाच्च तयोर्वैषम्यबोधनायेदम्। वृत्तियुक्तं सूत्रं वृत्ति-
सूत्रम् इत्यर्थः ॥

महाभाष्य प्रदीपोद्योत—२।१।१॥

१. द्रष्टव्य—संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० २१३—२१४॥

२. वही—पृ० २१३—२१४ ॥

अध्याय

पाद

सूत्रसंख्या

काशिका

सिद्धान्तकौमुदी

१	१	७५	७५
१	२	७३	७३
१	३	९३	९३
१	४	११०	११०
		<hr/>	<hr/>
		योग—३५१	३५१
२	१	७२	७२
२	२	३८	३८
२	३	७३	७३
२	४	८५	८५
		<hr/>	<hr/>
		योग—२६८	२६८
३	१	१५०	१५०
३	२	१८८	१८८
३	३	१७६	१७६
३	४	११७	११७
		<hr/>	<hr/>
		योग—६३१	६३१
४	१	१७८	१७६
४	२	१४५	१४५
४	३	१६८	१६६
४	४	१४४	१४४
		<hr/>	<hr/>
		योग—६३५	६३१
५	१	१३६	१३६
५	२	१४०	१४०
५	३	११९	११९
५	४	१६०	१६०
		<hr/>	<hr/>
		योग—५५५	५५५
६	१	२२३	२२०
६	२	१९९	१९९
६	३	१३९	१३९
६	४	१७५	१७५
		<hr/>	<hr/>
		योग—७३६	७३३

अध्याय	पाद	सूत्रसंख्या	
		काशिका	सिद्धान्तकौमुदी
७	१	१०३	१०३
७	२	११८	११८
७	३	१२०	१२०
७	४	९७	९७
		<u>योग—४३८</u>	<u>४३८</u>
८	१	७४	७४
८	२	१०८	१०८
८	३	११९	११९
८	४	६८	६८
		<u>योग—३६९</u>	<u>३६९</u>
		<u>महायोग—३९८३</u>	<u>३९७६</u>

उपर्युक्त सङ्कलन से यह सिद्ध है कि 'न्यास' की प्रस्तावना में चक्रवर्ती महाशय द्वारा उद्धृत श्लोक^१ काशिकाकारसम्मत ८१३।९९—१०० सूत्रों को छोड़कर सूत्रसंख्या के साथ 'अथ शब्दानुशासनम्' तथा १४ प्रत्याहार सूत्रों की संख्या के सङ्कलित रूप को ही प्रस्तुत^२ करता है।

अब 'अष्टाध्यायी' के सूत्रों में पाठ-तारतम्य की सूची नीचे प्रस्तुत की जा रही है :—

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१) समो गम्यच्छिप्रच्छि- ^३ स्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः ॥ १।३।२९ ॥	× × ×	समो गम्यच्छिभ्याम् १।३।२९ ॥

१. त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च।

षण्णवतिञ्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥

न्यास की प्रस्तावना—पृ० ४ ॥

२. इस सूची में 'काशिका', 'महाभाष्य' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' में उपलब्ध परस्पर पाठतारतम्य, 'काशिका' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' अथवा केवल 'काशिका' में ही उपलब्ध तथा 'महाभाष्य' में वास्तविक रूप में उपलब्ध सूत्रों और उक्त ग्रन्थत्रयीसम्मत होने पर भी व्याख्याकार द्वारा उद्धृत शुद्ध अथवा अशुद्ध पाठतारतम्य का विवरण दिया जाएगा। यदि भ्रम से कुछ न्यूनता आ गई हो तो विद्वान् पाठक मुझे क्षमा-प्रदान करें।

३. "समो गम्यच्छिभ्याम्" इत्येतावत्सूत्रम्। प्रच्छयादयस्तु वास्तिकदृष्टाः सूत्ररूपेण पठिताः, सूत्रवद्वार्त्तिककारोऽपि शास्त्रस्य कर्त्ता न व्याख्यातेति दर्शयितुम् ॥

पदमञ्जरी—१।३।२९ ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(२) छन्दसि परेऽपि; न्यहिताश्च ^१ ॥ १।१।८१-८२ ॥	वार्तिक—१।१।७९	छन्दसि परेऽपि; न्यहिताश्च ॥ १।१।८१-८२ ॥
(३) युवा...जरतीभिः ^२ २।१।६७ ॥	युवा...जरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥	युवा...जरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥
(४) कृत्याः प्राङ् ^३ ण्वुलः ॥ ३।१।९५ ॥	कृत्याः ॥ ३।१।९५ ॥	कृत्याः ॥ ३।१।९५ ॥
(५) प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽछन्दसि ^४ ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥	प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥	प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥
(६) आसुयुवपिरपिलपित्रपि- दमश्च ॥ ३।१।१२६ ॥	आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ३।१।१२६	आसुयुवपिरपित्रापि- चमश्च ॥ ३।१।१२६ ॥
(७) अध्यायन्यायोद्यावसंहार- राधारावायाश्च ^५ ३।३।१२२ ॥	अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥ ३।३।१२२ ॥	अध्यायन्यायोद्यावसंहार- राश्च ३।३।१२२

१. 'महाभाष्य' (सूत्र—१।१।७९) में 'छन्दसि परव्यवहितवचनं च' इस वार्तिक की उपलब्धि से यह स्पष्ट है कि ये दोनों सूत्र नहीं हैं।

२. 'युवजरन्' उदाहरण की सिद्धि के लिए इस सूत्र में कैयट, हरदत्त तथा न्यासकार ने 'जरद्भिः' पाठान्तर माना है। परन्तु तीनों के मत में अन्तर भी है, जो तीनों के वाक्यों से ही स्पष्ट हो जाता है :—

'जरद्भिः' इत्यपि पाठं शिष्या आचार्येण (पाणिनिना) बोधिता इति 'युवजरन्' इत्यपि भवति ॥ प्रदीप—२।१।६७ ॥

युवजरन्निति । 'जरद्भिः' इत्यपि पाठः केनचिदाचार्येण बोधित इति पुल्लिङ्गेनापि समासो भवतीति भावः ॥ पदमञ्जरी—२।१।६७ ॥

वृत्त्यन्तरे हि 'जरद्भिः' इति पठ्यते । उभयथाप्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः ॥ न्यास—२।१।६७ ॥

परन्तु उद्योतकार का अभिमत निम्नलिखित है :—

'जरद्भिरित्यपि' इति । अत्र मानं चिन्त्यम् । युवजरन्निति बहुलग्रहणेनापि सुसाधम् ॥ उद्योत—२।१।६७ ॥

३. 'प्राङ् ण्वुलः' यह अंश मौलिक नहीं है—यह विषय 'भाष्य', कैयट, 'पदमञ्जरी' आदि से स्पष्ट होता है ।

४. 'छन्दसि' यह अंश प्रकृत-सूत्र-भाष्योल्लिखित वार्तिक का है ।

५. 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) सूत्र के 'भाष्य' में वार्तिक है :—'लपिदभिभ्यां च' । इससे यह प्रतीत होता है कि 'अपि' का पाठ भाष्यादिसम्मत नहीं है ।

६. "हलश्च" (३।३।१२१) सूत्र के 'महाभाष्य' में 'वज्रविधौ अवहाराधारावायाना-मुपसंख्यानम्' इस वार्तिक के उपलम्भ से यह प्रतीत होता है कि सूत्र में आधार तथा अवाय शब्द का पाठ प्रचलित है (द्रष्टव्य—पदमञ्जरी तथा प्रदीप ३।२।१२२) ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(८) टिड्ढाणञ्..... कञ्करपख्युनाम् ^१ ॥ ४१११५ ॥	टिड्ढाणञ्... कञ्करपः ॥ ४१११५ ॥	टिड्ढाणञ्... कञ्करपः ॥ ४१११५ ॥
(९) दैवयज्ञि...काण्डेविद्धि ^२ - भ्योऽन्यतरस्याम् ४११८१ ॥	X X	दैवयज्ञि...काण्डेविद्धि- भ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ४११८१ ॥
(१०) चटकाया ^३ ऐरक् ॥ ४१११२८ ॥		
(११) वृद्धस्य च पूजायाम्, ^४ यूनश्च कुत्सायाम् ॥ ४१११६६-१६७ ॥	वार्त्तिक	वार्त्तिक
(१२) लाचारोचनाशकल- कर्ममाहुक् ^५ ॥ ४१२१२ ॥ ४१२१२ ॥	लाचारोचनाहुक् ॥ ४१२१२ ॥	लाचारोचनाहुक् ॥ ४१२१२ ॥
(१३) ग्रामजनवन्धु-सहायेभ्य- स्तल् ^६ ॥ ४१२१३ ॥ ४१२१३ ॥	ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ॥ ४१२१३ ॥	ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ४१२१३ ॥

१. भाष्ये तु 'कञ्क्वरपः' इत्येतावत् सूत्रम्, ख्युनः पाठोऽनार्थ इति तस्याप्युपसंख्या-
नमेव कृतम् ॥ पदमञ्जरी—४१११५ ॥

२. सिद्धान्तकौमुदीकार ने 'काण्डेविद्धिभ्यः' के स्थान में 'काण्डेविद्धिभ्यः' पाठा माना
है । पदमञ्जरीकार ने भी इसका निर्देश किया है :—

काण्डेविद्धिभ्य इत्यन्ये पठन्ति ॥ पदमञ्जरी—४११८१ ॥

३. इस सूत्र में न्यासकार का कथन है कि मूल सूत्र 'चटकादैरक्' था, सम्प्रति उप-
लब्ध 'चटकायाः' यह प्रमादपूर्ण पाठ है । किन्तु 'महाभाष्य' में (प्रकृत सूत्र के) उपलब्ध
विवरण से यह स्पष्ट है कि वार्त्तिककार का यह अनुमत है कि 'चटकादैरक्' सूत्र ही
आचार्य के लिए कर्त्तव्य था, किन्तु किया नहीं । यह विषय 'पदमञ्जरी' के अवलोकन से
अत्यन्त स्पष्ट हो जाता है :—

एवं च पुल्लिङ्गनिर्देश एव कर्त्तव्यः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि भवि-
ष्यति, तथा तु न कृतमित्येव ॥ पदमञ्जरी ४१११२० ॥

ऐसी स्थिति में न्यासकार की उक्ति की मौलिकता चिन्त्य है ।

४. वार्त्तिककारीयं चेदं सूत्रम् । वृत्तिकारेण तु सूत्रेषु प्रसिद्धम् । एतेनोत्तरसूत्रं
व्याख्यातम् ॥ पदमञ्जरी—४१११६६ ॥

५. इस सूत्र के भाष्य में 'ठक्प्रकरणे शकलकर्ममाभ्यामुपसंख्यानम्' वार्त्तिक के कारण
सूत्र में शकल तथा कर्म का पाठ पाणिनीय नहीं है :—शकलकर्मयोर्वार्त्तिके दर्शनात्
सूत्रे प्रवेपः ॥ पदमञ्जरी ४१२१२; शकलकर्मयोः सूत्रे पाठोऽनार्थः ॥ प्रदीप—४१२१२ ॥

६. भाष्यकार आदि के अनुसार सहायशब्द का पाठ सूत्र में नहीं, किन्तु वार्त्तिक में
है—गजसहायाभ्यान्चेति वक्तव्यम् । किन्तु काशिकाकारने सहायशब्द को सूत्र में समा-
विष्ट कर 'गजाच्चेति वक्तव्यम्'—यही वार्त्तिक माना है ।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१४) कौपिञ्जलहास्तिपदा- दण् ; आथर्वणिकस्येक- लोपश्च ॥ '४।३।१३२-१३३॥	वार्त्तिक—४।१।१३१ ॥	वार्त्तिक—४।१।१३१ ॥
(१५) बह्वचपूर्वपदादृच् ॥ ४।४।६४॥	× ×	बह्वचपूर्वपदादृच् ॥ ४।४।६०॥

१. पूर्वसूत्रमिदञ्च वार्त्तिके दर्शनात् सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ पदमञ्जरी—४।३।१३३ ॥

सिद्धान्तकौमुदीकार भी यही मानते हैं। कैयट के अनुसार प्रथम तो सूत्र नहीं है लेकिन द्वितीय सूत्र ही है—(कौपिञ्जलहास्तिपदादण्, कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वक्तव्यः—कौपिञ्जलाः, हास्तिपादाः—भाष्य)। अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह—प्रदीप ॥ (आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्यः। आथर्वणः—धर्मः, आथर्वणः आरुनायः—भाष्य) ।

अण्वक्तव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' इत्यस्यापाणिनीयत्वात्—प्रदीप ॥

कैयट के आशय—अर्थात् 'कौपिञ्जल०' सूत्र नहीं है और 'आथर्वणिक०' सूत्र है—को समझने के लिए निम्नलिखित 'उद्योत' ग्रन्थ भी द्रष्टव्य है :—

न नु आथर्वणिकेत्यत्र (कौपिञ्जलहास्तिपदादण् इत्यतः) अणुवृत्त्यैव सिद्धे 'अण्वक्तव्यः' इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति (प्रदीपे) । (कौपिञ्जलेत्यादि) वार्त्तिकस्थस्य (अणः आथर्वणिकेत्यादि—) सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभा इत्यर्थः । इदमपि (आथर्वणिकेत्यादि-वाक्यम्) वार्त्तिकमिति हरदत्तः । 'काभ्ये रोः' इत्यादि (८।३।३८) वार्त्तिकानां सूत्रेऽनुवृत्तिदर्शनात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥

उपर्युक्त अन्तिम वाक्य से नागेश का भी यही अभिप्राय प्रतीत होता है कि 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' पाणिनीय सूत्र है, वार्त्तिक नहीं ।

यहाँ एक समस्या यह है कि यदि 'महाभाष्य' के 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' को वार्त्तिक मान लिया जाय तो व्याख्यानभाष्य—आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्यः—की उपपत्ति नहीं होती है, क्योंकि 'महाभाष्य' में किसी भी वार्त्तिक के अव्यवहितोत्तरवर्त्ती व्याख्यान-भाष्य में वार्त्तिकोल्लिखित पदार्थ से अतिरिक्त पदार्थ का समावेश नहीं किया गया है, जब कि यहाँ वार्त्तिकोल्लिखितातिरिक्त 'अण्' का समावेश स्पष्ट है । अतः 'आथर्वणिक०' को वार्त्तिक नहीं माना जा सकता है । तथापि दूसरी समस्या यह है कि यदि 'आथर्वणिक०' को सूत्र मान लिया जाय तो उसके अव्यवहितोत्तर में वर्त्तमान "आथर्वणिकस्येकलोपश्च वक्तव्यः"—आथर्वणः—धर्मः, आथर्वणः—आरुनायः" की उपपत्ति नहीं होती, क्योंकि 'महाभाष्य' में सूत्र के बाद किसी वार्त्तिक के उल्लेख के बिना "वक्तव्यः" आदि व्याख्यानभाष्य प्रायशः उपलब्ध नहीं होता है । अतः 'आथर्वणिक०' के बहुसंमत सूत्रत्व को ध्यान में रखकर मेरी कल्पना है कि 'महाभाष्य' में 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' तथा 'आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्यः' के बीच एक वार्त्तिक—'आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च' की स्थिति रही जो किसी कारणवश विलुप्त हो चुकी है ।

२. इस सूत्र के पाठभेद में मुझे सन्देह अवश्य है, किन्तु सम्प्रति विनिगमक नहीं मिलने के कारण मैंने विद्वानों के अवलोकन के लिए उद्धृत कर दिया है । 'महाभाष्य' में इस सूत्र (के वार्त्तिक) की व्याख्या उपलब्ध नहीं है ।

काशिका	सहाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१६) 'भवेच्छन्दसि ॥ ४।४।११०॥	x x	भवेच्छन्दसि ॥ ४।४।११०॥
(१७) सहस्रेण ^२ संमितौ घः ॥ ४।४।१३५॥	x x	सहस्रेण संमितौ घः ॥ ४।४।१३५॥
(१८) दण्डादिभ्यो यः ^३ ॥ ५।१।६६॥	(दण्डादिभ्यः ॥) ५।१।६६॥	दण्डादिभ्यः ॥ ५।१।६६॥

१. इस सूत्र का पाठभेद—भवे च छन्दसि—वृन्दावनस्थ श्रीधर गुरुकुल ग्रन्थमाला में प्रकाशित अष्टाध्यायीसूत्रपाठ में उपलब्ध होता है ।

२. वृत्तिकार ने यहाँ स्वयम् 'समितौ' इस पाठान्तर का उल्लेख किया है ।

३. न्यासकार के अनुसार 'दण्डादिभ्यो यः' पाठ ही मौलिक है, क्योंकि उत्तर सूत्र—छन्दसि च—में चकारबल से पूर्व सूत्र—दण्डादिभ्यो यः—द्वारा विहित 'यः' की सम्भावित प्रतीति को रोकने के लिए उन्होंने लिखा है—छन्दसि च ॥ ५।१।६७ ॥ यदनुवर्तते, नानन्तरो यः, यत् एव स्वरितत्वात् ॥ न्यास—५।१।६७ ॥

किन्तु हरदत्त का कथन है कि 'भाष्य' में 'वध्यः' तथा 'घातः' पदों के व्युत्पादन के लिए भाष्यकार ने 'हन्' धातु से वैकल्पिक यत् प्रत्यय का विधान तथा तत्सन्नियोगशिष्ट 'हन्' के स्थान में 'वध' आदेश के प्रतिपादक वार्त्तिक—'हनो वध च' (हरदत्तानुसारी-पाठ) की व्याख्या करते समय वार्त्तिकान्तर—'तद्धितो वा' का उल्लेख किया है । उत्तर वार्त्तिक का तात्पर्य यह है कि अर्हार्थकप्रत्ययान्त 'वध्यः' पद के व्युत्पादनमात्र के लिए 'हन्' धातुसे वैकल्पिक 'यत्' प्रत्यय तथा तत्सन्नियोगशिष्ट 'वध' आदेश का विधान अनावश्यक है, क्योंकि 'वध' शब्द के दण्डादिगण (५।१।६६) में पाठ के कारण तद्धित प्रत्यय से ही 'वध्यः' रूप की निष्पत्ति हो जाती है । अब प्रश्न उठता है कि वार्त्तिकोक्त दण्डादिगणविहित तद्धित प्रत्यय 'यत्' है या 'य' । यदि 'यत्' प्रत्यय मानते हैं तो कृत् 'यत्' प्रत्यय या तद्धित 'यत्' प्रत्य के विधान होने पर "यतोऽनावः" (६।१।२१३) सूत्र से आयुदात्तत्व ही होगा और ऐसी अवस्था में कृत् 'यत्' प्रत्यय का विधान न करके तद्धित 'यत्' प्रत्यय का विधान करने में भी कोई अनुपपत्ति नहीं होगी । यदि तद्धित प्रत्यय द्वारा सङ्केतित दण्डादिगणविहित प्रत्यय 'य' प्रत्यय हो तो स्वरभेद होने के कारण तद्धित प्रत्यय से कृत् प्रत्यय की गतार्थता का प्रतिपादन अप्रामाणिक हो जाएगा । अतः दण्डादिगण पठित शब्दों से 'यत्' प्रत्यय ही विधेय है और ऐसी दशा में 'दण्डादिभ्यः' इतना ही सूत्रपाठ मानना चाहिए, क्योंकि पूर्व सूत्र—'शीर्षच्छेद्याद्यच्च' (५।१।६५) से 'यत्' की अनुवृत्ति सिद्ध है । इस प्रसङ्ग में पदमञ्जरीकार ने अन्य युक्तियाँ भी प्रस्तुत की हैं ।

'अचो यत्' (३।१।९७) के भाष्यव्याख्यान में प्रदीपकार कैयट तथा उद्योतकार नागेश ने भी यही माना है । 'प्रौढमनोरमा' में भी यही बात है ।

इस प्रसङ्ग में तीन बातें द्रष्टव्य हैं :—

(१) 'पदमञ्जरी' तथा 'प्रौढमनोरमा' में उक्त वार्त्तिकद्वय का निर्देशस्थान क्यविविधि को बतलाया गया है । परन्तु यह कथन प्रामादिक है, क्योंकि क्यविविधि में ये दोनों वार्त्तिक उपलब्ध नहीं होते, अपि तु यद्विधि (३।१।५७) में ही ।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१९) कडङ्कर ^१ दक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥	× ×	कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥
(२०) न नञ्.....वटबुध ^२ कत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥	न नञ्.....वटयुधकत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥	न नञ्.....वटयुधकत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥
(२१) एतदोऽश् ॥ ५।३।१५ ॥	एतदोऽन् ॥ ५।३।१५ ॥	एतदोऽन् ॥ ५।३।१५ ॥
(२२) अभूततद्भावे ^३ कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः ॥ ५।४।५० ॥	कृभ्वस्तियोगे सन्पद्य- कर्त्तरि च्विः ॥ ५।४।५० ॥	कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य- कर्त्तरि च्विः ॥ ५।४।४० ॥
(२३) अव्यक्तानुकरणात् द्वयजव- रार्धादिति ^४ डाच् ॥ ५।४।५७ ॥	अव्यक्तानुकरणात् द्वय- जवरार्धादिति ^४ डाच् ॥ ५।४।५७ ॥	अव्यक्तानुकरणात् द्वयजवरार्धादिति ^४ डाच् ॥ ५।४।४७ ॥
(२४) अचि शीर्षः ^५ ॥ ६।१।६२ ॥	वार्त्तिक-६।१।६१ ॥	वार्त्तिक-६।१।६१ ॥
(२५) नित्यमात्रेडिते ^६ डाचि ॥ ६।१।१०० ॥	वार्त्तिक-६।१।९९ ॥	वार्त्तिक-५।४।५७ ॥

(१) 'पद्मञ्जरी', 'प्रौढमनोरमा' तथा 'तत्त्वबोधिनी' में उद्धृत भाष्यपाठ भी उपलब्धमान भाष्यपाठ से अक्षरशः नहीं मिलता है। इन तीनों में भी तत्त्वबोधिनीकार का पाठ अधिक दूर है।

(२) इतना होने पर भी 'बालमनोरमा' आदि संस्करणों में "दण्डादिभ्यो यत्" इस प्रकार का सूत्रपाठ अयुक्त है।

१. न्यासकारसम्मत पाठ 'कडङ्कर' है। हरदत्त तथा दीक्षित प्रभृति वैवाकरण 'कडङ्कर' ऐसा पाठ मानते हैं। तत्त्वबोधिनीकार के अनुसार 'अमरकोश' (२।२।२२) तथा 'रघुवंश' (५।९) में भी 'कडङ्कर' यही पाठ है। किन्तु मल्लिनाथ के अनुसार 'रघुवंश' में 'कडङ्करीयैः' पाठ ही मान्य है। इसी प्रकार 'अमरकोश' में भी 'कडङ्कर' पाठ ही उपलब्ध है :—

कडङ्करौ वुसं वलीवे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ (निर्णयसागर-१९५०)

२. इस सूत्र में बुध तथा युध अंश में पाठभेद है।

३. इह केचिदशं पठन्ति, केचिदनम्। तत्र उत्तरपाठापेक्षया (भाष्ये) विचारः—
क्रायं नकारः (भ्रूयते) इति ॥ प्रदीप—५।३।१५ ॥

केचिदिति—वृत्तिकृतः। अत्र द्वितीयपाठ एव सूत्रकृतः, भाष्य-सम्मतः ॥

उद्योत—५।३।१५ ॥

४. अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्ट्वा अन्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् ॥ प्रदीप—५।४।५० ॥

वार्त्तिककारेण च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्, तदवश्यं कर्त्तव्यम् इति मन्यमानः सूत्र एव प्रक्षिप्य व्याचष्टे... ॥ पद्मञ्जरी—५।४।५० ॥

५. इस सूत्र में वृत्तिकार ने पाठभेद का स्वयम् उल्लेख किया है :—केचित् द्वयजव-
रार्धादिति यकारं पठन्ति, स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥ काशिका—५।४।५७ ॥

६. यह ६।१।६१ सूत्र का वार्त्तिक है, सूत्र नहीं :—

'अचि शीर्षः' इति वार्त्तिके दर्शनात् सूत्रे कैश्चित् प्रक्षिप्तम् ॥ प्रदीप—६।१।६१ ॥

७. यह भी ६।१।९९ सूत्र के भाष्य में वार्त्तिक के रूप में उल्लिखित है। अतएव पद्म-
मञ्जरीकार का भी कथन है :—

४ का० भू०

काशिका

महाभाष्य

सिद्धान्तकौमुदी

(२६) प्रकृत्यान्तः^१—पादमव्यपरे ॥ नान्तः-पादमव्यपरे ॥ प्रकृत्यान्तः-पादमव्यपरे ॥

६।१।११५ ॥

६।१।११५ ॥

६।१।११५ ॥

(२७) यजुष्युरः^२ ॥ ६।१।११७ ॥ X X यजुष्युरः ॥ ६।१।११७ ॥

वार्तिकमेवेदम् वृत्तिकृता सूत्ररूपेण पठितम् ॥ पदमञ्जरी—६।१।१०० ॥

१. इस सूत्र का स्वरूप निर्धारण बहुत ही कठिन है। काशिकाकार ने स्वयम् इस सूत्र की वृत्ति में लिखा है—केचिदिदं सूत्रम् 'नान्तः पादमव्यपरे' इति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥ इस कथन से स्पष्ट है कि यद्यपि काशिकाकार के समय उभयविध सूत्रपाठ प्रचलित था तथापि काशिकाकार का प्रथम पाठ ही अभिमत है। भट्टोजिदीक्षित तथा नागेश (उद्योत—पृ० १२६) आदि भी 'प्रकृत्यान्तः' पाठ ही मानते हैं। 'महाभाष्य' में तो सूत्र के स्थान में 'नान्तः पादमव्यपरे' (६।१।११५) पाठ उपलब्ध होता है और 'कस्यायं प्रतिषेधः ? नान्तः पादम् इति सर्व-प्रतिषेधः' इस सभाष्यकारकृताचतरणवार्तिक से भी 'नान्तः पादम्' पाठ ही भाष्य-वार्तिककारसम्मत सिद्ध होता है। (निर्णयसागर संस्करण के सम्पादक महाशय ने अपनी 'च' तथा 'क्ष' पुस्तकों में 'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः' वाक्य के वार्तिक रूप में उपलब्ध होने पर भी अनेक पुस्तकों में इस वाक्य के वार्तिक रूप में उपलब्ध न होने के कारण इसे वार्तिक नहीं माना है। परन्तु 'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः' के अव्य-वहितोत्तर 'नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः' इस व्याख्यानभाष्य के आधार पर इसे वार्तिक मानना ही उचित है) किन्तु 'इकोऽसवर्णे' 'ह्रस्वश्च' (६।१।१२७) के 'भाष्य' में—'किमर्थश्चकारः ? प्रकृत्येत्येतदनुकृत्यते' इत्यादि वाक्य के उल्लेख से यह सिद्ध है कि 'प्रकृत्यान्तः पादम्' पाठ ही 'इकोऽसवर्णे' सूत्र-भाष्य-सम्मत है। क्या इससे इस कल्पना को बल मिल सकता है, के समस्त 'महाभाष्य' किसी एक व्यक्ति की रचना नहीं है ?

निर्णयसागर संस्करण के सम्पादक महाशय का समाधान है कि पाणिनिप्रणीत सूत्र-पाठ 'नान्तः पादम्' ही है और इसीलिए महाभाष्यकार ने भी प्रथमतः 'नान्तः पादम्' रक्खा है। परन्तु महाभाष्यकार के मत में 'प्रकृत्या' पाठ ही उचित है। इसीलिए उन्होंने 'इकोऽसवर्णे' सूत्रभाष्य में 'प्रकृत्येत्येतदनुकृत्यते' लिखा है। (महाभाष्य—पृ० १२५, भाग—५)

परन्तु सम्पादक महाशय की कल्पना सुदृढ़ नहीं है, क्योंकि महाभाष्यकार ने कहीं स्पष्टतः 'नान्तः पादम्' का खण्डन कर 'प्रकृत्यान्तः पादम्' पाठ की युक्तता नहीं बत-लाई है। ऐसी स्थिति में क्या यह विश्वसनीय तथा उचित है किसी के मानस शब्द की अनुवृत्ति सूत्रान्तर में होती है ?

२. इस सूत्र में 'यजुष्युरो' इस पाठभेद का निर्देश स्वयम् काशिकाकार ने किया है :—

अपरे 'यजुष्युरो' इति सूत्रं पठन्ति, उकारान्तमुक्ताब्दं सम्बुद्धयन्तमधीयते । त इद-मुदाहरन्ति—'उरो अन्तरिक्षं सजुः' इति ॥ काशिका—६।१।११७ ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(२८) इन्द्रे च नित्यम् ^१ , प्लुत- प्रगृह्या अचि ॥ ६।१।२४-१२५ ॥	इन्द्रे च, प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।२४-१२५ ॥	इन्द्रे च, प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।२४-१२५ ॥
(२९) आडोऽनुनासिक ^२ श्छन्दसि ॥ ६।१।२६ ॥	आडोऽनुनासिक- श्छन्दसि ॥ ६।१।२६ ॥	आडोऽनुनासिक- श्छन्दसि ॥ ६।१।२६ ॥
(३०) ^३ अद्वयवासव्यवायेऽपि ॥ ६।१।२६ ॥	वार्त्तिक— ६।१।२५ ॥	वार्त्तिक— ६।१।२५ ॥

१. यहाँ अष्टाध्यायी का क्रम चिरकाल से विप्रतिपन्न है। 'महाभाष्य' तथा 'हरदत्त आदि के अनुसार "इन्द्रे च प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" पाठ-क्रम है। महाभाष्य की व्याख्या में कैयट का कथन है—नित्यग्रहणम् (किमर्थम्) इति। 'इन्द्रे च' इति ये सूत्रं पठन्ति 'प्लुत प्रगृह्या अचि नित्यम्' इति द्वितीयम्, तन्मतेनैष प्रश्नः ॥

प्रदीप—६।१।१५ ॥

'प्रदीप' के अवतरण में उद्योतकार का कथन है :—

ननु 'इन्द्रे च नित्यम्', 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति पाठात् प्रश्नोपमयुक्तोऽत आह—
इन्द्र इतीति ॥ उद्योत—६।१।२५ ॥

यहाँ निर्णय सागर संस्करण में 'प्रदीप' का पाठ—'तन्मते नैष प्रश्नः' अशुद्ध छपा है। शुद्ध पाठ 'तन्मतेनैष प्रश्नः = तन्मतेन एष प्रश्नः' होना चाहिए। टिप्पणी में मुद्रित 'नष प्रश्नः' यह प्रतीकपाठ भी प्रामादिक है। प्रक्रियाकौमुदीकार ने वृत्तिस्थ पाठ को ही माना है।

२. इस सूत्र की 'काशिका' वृत्ति में लिखा है :—

केचित् 'आडोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्' इत्यधीयते। तेनेह न भवति—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥
काशिका—६।१।२६ ॥

वृत्तिकार का यह कथन निम्नलिखित 'भाष्य' का संकेत करता है :—

"आडोऽनर्थकस्य ॥ आडोऽनर्थकस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुलवचनाज्ञ भविष्यति । आडोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् ॥" महाभाष्य—६।१।२६ ॥

प्रायः 'भाष्य' में 'बहुलवचनात्' शब्द को देखकर ही काशिकाकार ने उक्त पाठान्तर प्रस्तुत किया है। परन्तु भाष्यकार का तात्पर्य 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' (१।४।९) सूत्र में स्वोक्त योगविभाग—'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि', '(छन्दसि) वा' से है, जिस के कारण उत्तर योग—'छन्दसि वा' से यह सिद्ध किया गया है कि छन्दोविषय में सभी विधियों वैकल्पिक हैं (द्रष्टव्य—महाभाष्य—१।४।९)। परन्तु वृत्तिकार ने १।४।९ सूत्र में भाष्योक्त योगविभाग का उल्लेख नहीं किया है। प्रायः इसी कारण से 'भाष्य' (६।१।२६) को देखकर वृत्तिकार का ध्यान झट से पाठान्तर की ओर चला गया। किन्तु जो लोग प्रथम से पञ्चम तक जयादित्य की वृत्ति तथा षष्ठ से अष्टम तक वामन की वृत्ति मानते हैं उनकी दृष्टि में यह कहना कठिन होगा कि षष्ठाध्याय के वृत्तिकार के ध्यान में १।४।९ का योगविभाग नहीं था।

३. 'महाभाष्य'—६।१।३५ में 'अद्वयवाय उपसंख्यानम्' तथा 'अभ्यासव्यवाये च'

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(३१) सम्परिभ्यां भूषणे, समवाये च, उपात्प्रतियत्न- वाक्याऽध्याहारेषु ॥ ६।१।१३७-१३९ ॥	सम्परिभ्यां भूषणसम- वाययोः करोतौ (?), उपात्प्रतियत्नवाक्या- ध्याहारेषु च (?) ॥	सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे, समवाये च, उपात्प्रति- यत्नवाक्याध्याहारेषु च ॥ ६।१।१३७-१३९ ॥
(३२) विष्किरः शकुनिर्विकरो वा ॥ ६।१।१५० ॥	विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० (१४६) ॥	विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥

इन दो वार्त्तिकों के उपलम्भ से यह प्रतीत होता है कि 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' यह सूत्र नहीं है। प्रायशः पूर्वोदाहरणों की तरह यहाँ भी वृत्तिकार ने इन दोनों वार्त्तिकों को मिलाकर एक सूत्र मान लिया है। पदमञ्जरीकार का कथन है कि 'पूर्व धातुः साधनेन युज्यते' इस सिद्धान्त के अनुसार यह सूत्र अनावश्यक है :—

यद्यपि 'पूर्व धातुः साधनेन युज्यते' इत्यत्रापि दर्शने सुतरामेतदनारम्भणीयम्... ॥

पदमञ्जरी—पृ० ६१४, भाग-४॥

सिद्धान्त जो कुछ भी हो, परन्तु इसके सूत्रत्व मे भाष्य-वार्त्तिककारादि की असम्मति सन्दिग्ध नहीं है।

१. वस्तुस्थिति में कोई परिवर्त्तन न होने पर भी पाठभेद की दृष्टि से उपर्युक्त सूत्रपाठ का महत्त्व है ही। इस प्रसङ्ग में पदमञ्जरीकार की निम्नलिखित उक्ति भी विवेचनीय है :—

अथैवं कस्मान्न कृतम्—'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणसमवाययोः' 'उपात्प्रतियत्न वाक्याध्याहारेषु च' इति ? सूत्रकारं पृच्छ ॥

पदमञ्जरी—६।१।१३९॥

परन्तु 'अत उत्सार्वधातुके' (६।१।११०) के 'महाभाष्य' के निम्नलिखित कथन से 'पदमञ्जरी' के पूर्वपक्ष के सूत्रकारसम्मतत्व की अधिक सम्भावना प्रतीत होती है :—

इह सम्परिभ्यां भूषणसमवाययोः करोतावितीहैव स्यात्—संस्करोति; संस्कृतां, संस्कृतमित्यत्र न स्यात् ॥

महाभाष्य—६।१।११०॥

किन्तु शब्दरत्नकार उक्त 'भाष्य' का उद्धरण करने के बावजूद भी 'सिद्धान्तकौमुदी' के पाठ का विरोध नहीं करते हैं।

दृष्टव्य—शब्दरत्न—पृ० ६१२ ॥ (श्वादि समाप्त्यन्त भाग)

२. यथा तु भाष्यं तथा 'विष्किरः शकुनौ वा' इत्येतावदेव सूत्रम् ॥

पदमञ्जरी—६।१।५०॥

'महाभाष्य' में शकुनि अर्थ में विकल्प से तथा अन्यार्थ में नित्य सुडागम की व्यवस्था के लिए 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' वार्त्तिक का उल्लेख कर पश्चात् इसका खण्डन किया गया है कि सूत्र में 'विकिर' शब्द का भी पाठ आवश्यक है। यद्यपि प्रकृत-सूत्रभाष्यप्रदीप के—'विष्किरः शकुनौ वा' इति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्त्तिकारम्भः—कथन की व्याख्या में उद्योतकार का कहना है कि 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा इत्यनार्थः पाठः' तथापि कैयट के अक्षरस्वारस्य से इतना तो स्पष्ट है कि 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' सूत्र में कैयट का बहुत अनादर नहीं है।

उभयविध सूत्र-पाठ में वृत्तिकारने अपने सूत्र-पाठ का समर्थन विकिर शब्द का भी प्रयोग शकुनि अर्थ में ही होता है—ऐसा मानकर किया है जब कि भाष्यकार का यह

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(३३) कारस्करो वृत्तः ॥ ६।१।१५६ ॥	× ×	कारस्करो वृत्तः ॥ ६।१।१५६ ॥
(३४) आत्मनश्च पूरणे ^२ ॥ ६।३।६ ॥	वार्त्तिक—६।३।५ ॥ (आत्मनश्च—?)	आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥
(३५) स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ^३ ॥ ६।३।४० ॥	स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥	स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥

तात्पर्य है कि विकिर शब्द का प्रयोग शकुनिभिन्न पदार्थ के अभिधान के लिए भी होता है। प्रयोगानुसारी मत भाष्यकार का ही है।

१. इसे कुछ लोग पारस्करादि (६।१।५७) में ही पढ़ते हैं, और स्वतन्त्र सूत्र नहीं मानते हैं :—

केचित् पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृत्त इति पठन्ति ॥ काशिका—६।१।१५६॥

सिद्धान्तकौमुदीकार ने दूसरी ही बात लिखी है :—

केचित्तु कस्कादिष्विवं पठन्ति, न सूत्रेषु ॥

किन्तु कस्कादि के आकृतिगण होने पर भी 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) सूत्र में 'विसर्जनीयस्य' (८।३।३४) की अनुवृत्ति के सर्वसम्मत होने के कारण 'कारं करोतीति' (वालमनोरमा, तुलना कीजिए—रुडिशब्दा एते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः । पारङ्करोतीति पारस्करः—पदमञ्जरी ६।१।१५७) इस अर्थ में निष्पन्न 'कारस्करः' पद में 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) की प्राप्ति उचित नहीं है। अतः पारस्करगण में पाठ ही श्रेयस्कर है। 'महाभाष्य' में भी ६।१।१५७ सूत्र के अन्तर्गत ही 'कारस्करो वृत्तः' यह उदाहरण दिया गया है।

२. 'महाभाष्य' में 'आज्ञायिनि च' ६।३।५॥ 'आत्मनश्च पूरणे' इस तरह का पाठ उपलब्ध है जिससे 'आत्मनश्च पूरणे' का वार्त्तिकत्व सिद्ध होता है (द्रष्टव्य—उद्योत-६।३।५)। परन्तु भट्टोजि दीक्षित ने 'आत्मनश्च' को भी सूत्र (६।३।६) मान लिया है और 'पूरणे' अंश को वार्त्तिक। 'महाभाष्य' की कुछ प्रतियों में भी ऐसा ही पाठ है :— 'आज्ञायिनि च ॥६।३।५॥ आत्मनश्च ॥ ६।३।६॥ पूरणे'। परन्तु 'आत्मनश्च पूरण इति वक्तव्यम्' इस व्याख्यानभाष्य की ओर ध्यान देने से मुझे ऐसा लगता है कि भाष्यकार 'आत्मनश्च पूरणे' इस विशिष्ट को ही वार्त्तिक मानते हैं, क्योंकि वार्त्तिकानुक्त विषय का व्याख्यानभाष्य में समावेश प्रायशः भाष्यकार नहीं करते हैं। इस दशा में ६।३।७ सूत्र में वार्त्तिकोक्त 'आत्मनः' की ही अनुवृत्ति माननी होगी। इस प्रकार की कल्पना 'इणः षः' (८।३।३९) सूत्र में ८।३।३८ सूत्रस्थ 'रोः काम्ये नियमार्थम्' की अनुवृत्ति के लिए भी करनी पड़ती है। नागेश के अनुसार ६।३।७-८ सूत्रों की एकवाक्यता के कारण वार्त्तिक से अनुवृत्ति नहीं करनी पड़ती है। किन्तु स्वयम् नागेश ने ही ४।३।१३३ सूत्र के 'उद्योत' में 'काम्ये रोः' इत्यादि वार्त्तिकानां सूत्रे (इणः षः—८।३।३९) अनुवृत्तिदर्शनात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् यह लिखा है। फिर इस सूत्र के 'उद्योत' में 'काम्ये रोरित्यपि न सम्बध्यते' लिखा है। अतः समन्वयप्रकार विवेचनीय है।

३. 'महाभाष्य' में 'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि' (६।३।४०) वार्त्तिक के उपलब्ध होने के

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(३६) प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ^१ ॥	प्रकृत्याशिषि ॥	प्रकृत्याशिषि ॥
६।३।८३ ॥	६।३।८३ ॥	६।३।८३ ॥
(३७) विष्वग्देवयोश्च टेर्द्रयञ्चतौ ^२	× ×	विष्वग्देवयोश्च टेर्द्रयञ्च-
वप्रत्यये ॥ ६।३।९२ ॥		तावप्रत्यये ॥ ६।३।९३ ॥

कारण 'अमानिनि' यह सूत्रांश नहीं है :—अमानिनीति वार्तिके दर्शनात् सूत्रे प्रक्षिप्तम् ॥
पदमञ्जरी—६।३।४० ॥

१. प्रकृत्याशिषि-सूत्र-भाष्य में 'प्रकृत्याशिष्यगोवत्सादिषु' यह वार्तिक उपलब्ध होता है जिससे स्पष्ट है कि भाष्यवार्तिककारमत में 'अगो'... अंश मौलिक नहीं है। कैयट के 'अगोवत्सहलेष्विति भाष्यवार्तिकदर्शनात् सूत्रे कैश्चित् प्रक्षिप्तम्'—इस कथन से ऐसा प्रतीत होता है कि वार्तिक का मूलरूप था—'प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु'। किन्तु नागेश भट्ट के अनुसार कैयट का कथन तात्पर्यकथन है, वार्तिक का मूलरूप नहीं। 'अगोवत्सहलेषु' अंश को हरदत्त ने भी प्रक्षिप्त माना है :—

'प्रकृत्याशिषि' इत्येतावत्सूत्रम्, परिशिष्टं भाष्यवार्तिकदर्शनात् सूत्ररूपेण पठितम् ॥

पदमञ्जरी—६।३।८३ ॥

२. व प्रत्यय, अर्थात् क्त्वि, क्त्वि आदि, विहित हुए हों जिससे ऐसे 'अञ्च्' धातु के उत्तरपदत्व में विष्वक्, देव तथा सर्वनामसंज्ञक शब्दों के 'टि' के स्थान में 'अद्रि' आदेश हो जाता है—यह सूत्रार्थ वृत्तिकारसम्मत है। वप्रत्यय का सर्वापहार लोप हो जाता है। ऐसी दशा में केवल 'अञ्च्' धातु ही उत्तरपद के स्थान में रहेगा; फिर वप्रत्ययविशिष्ट 'अञ्च्' धातु के निर्देश की आवश्यकता नहीं रह जाती है, क्योंकि उत्तरपदस्थान में केवल 'अञ्च्' धातु के उल्लेख से भी वही 'अञ्च्' धातु लिया जाएगा जो वप्रत्ययान्त होगा, अन्य नहीं। अतः वृत्तिकार ने सूत्रस्थ 'वप्रत्यये' की सार्थकता बतलाते हुए यह कहा है कि यदि धातुग्रहण से प्रत्ययविशिष्टधातुग्रहण (तदादिग्रहण) सूत्रकार का अभिमत नहीं होता तो वप्रत्ययान्त से अतिरिक्त 'अञ्च्' धातु के उत्तरपदत्व में सूत्र की प्राप्ति ही नहीं होती, अतः 'वप्रत्यये' यह विशेषण निरर्थक होकर यह ज्ञापन करता है कि धातु-ग्रहण से धात्वादि-ग्रहण भी सूत्रकारसम्मत है। एवञ्च 'वप्रत्यये' विशेषण के अभाव में विष्वक्+अञ्चनम् आदि स्थान में भी अञ्चूत्तरपदत्व के आधार पर सूत्र-प्राप्ति हो जाती, उसे रोकने के लिए 'वप्रत्यये' विशेषण सार्थक है। अत एव तदादिग्रहण के आधार पर 'अयस्कार' आदि शब्दों में 'अतः कृकमि०' (६।३।१६) सूत्र से विसर्ग के स्थान में सकारादेश भी उपपन्न हो जाता है। 'प्रक्रिया-कौमुदी' में भी यही सूत्रपाठ उपलब्ध होता है।

सिद्धान्तकौमुदीकार वप्रत्यय के सर्वापहार लोप की दृष्टि से तात्पर्यतः 'अप्रत्ययये' अर्थात् 'लुप्तप्रत्यये' पाठ मानते हैं। इनके मत में 'धातुग्रहणे धात्वादिग्रहणः' इस अर्थ का ज्ञापन 'न हि वृत्ति०' (६।३।१६) सूत्रोक्त 'कौ' शब्द से होता है। किन्तु ज्ञापकता 'वप्रत्यये', 'अ-प्रत्यये' तथा 'कौ' इन तीनों में हो सकती है। वृत्तिकार ने 'कौ' की ज्ञापकता का उल्लेख तो नहीं किया है। कौमुदीकार का पक्ष भाष्यानुमोदित है।

उद्योतकार के कथनानुसार 'काशिकावृत्ति' के 'विष्वग्देवयोश्च टेर्द्रयञ्चतौ वप्रत्यये' (६।३।९२), 'समः समि' (६।३।९३), 'तिरसस्तिर्यलोपे' (६।३।९४) तथा 'सहस्य सध्रिः'

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(३८) ईषदर्थे च ^१ ॥ ६।३।१०५ ॥	× ×	ईषदर्थे ॥ ६।३।१०५ ॥
(३९) जश्शसोः ^२ शिः ॥ ७।१।२० ॥	जश्शसोः शिः ॥ ७।१।२० ॥	जश्शसोः शिः ॥ ७।१।२० ॥
(४०) गोतो णित् ^३ ॥ ७।१।९० ॥	गोतो णित् ॥ ७।१।९० ॥	गोतो णित् ॥ ७।१।९० ॥
(४१) तीषसहलुभरुपरिषः ॥ ७।२।४८ ॥	तीषसहलुभरुपरिषः ॥ ७।१।४८ ॥	तीषसहलुभरुपरिषः ॥ ७।२।४८ ॥

(६।३।९५) इस सूत्रक्रम के स्थान में 'समः सस्यञ्जतावप्रत्यये', 'विष्वग्देवयोश्च ढेरद्भिः' 'सहस्य सद्भिः' ('तिरसस्तिर्यलोपे') इस प्रकार का सूत्र-पाठक्रम भाष्यसम्मत प्रतीत होता है (द्रष्टव्य—उद्योत—६।३।९५, पृ० २५९, भाग—५, नि० सा०) परन्तु उद्योत-निर्दिष्ट क्रम के अनुसार 'विष्वग्देवयोश्च' सूत्र में 'च' से पूर्वसूत्रोक्त 'सम्' का संग्रह क्यों नहीं होता ? इस प्रश्न का यथाकथञ्चित् समाधान यह हो सकता है कि 'सम्' के स्थान में 'समि' आदेश के विधान के बल से 'चकार' से उसका उत्तर सूत्र में समुच्चय नहीं होता है। फिर भी इस पक्ष में कल्पनालाघव क्या है—यह विषय विवेचनीय है।

यद्यपि 'महाभाष्य' में 'समः समि' के बाद 'विष्वग्देवयोः' से पूर्व ही 'न हि वृत्ति०' (६।३।११६) की व्याख्या से भी क्रमविभ्रम हो सकता है तथापि कैयट आदि की व्याख्या देखने से ही यह दूर हो जाता है :—

विचारस्य समानत्वात् 'न हि' आदिग्रहणं कृतम् ॥ प्रदीप—६।३।११६ ॥

प्रदेशान्तरस्थ 'न हि वृत्ति०' इत्यनेनास्य विचारः कथम् ? अत आह—विचारस्येति (प्रदीप) ॥ उद्योत—६।३।११६ ॥

१. 'काशिका' में 'का पथ्यज्ञयोः' (६।३।१०४) से 'का' की अनुवृत्ति के बोधक चकार का सूत्र में समावेश कर दिया गया है। प्रक्रियाकौमुदीकार भी इसी पाठ के अनुयायी हैं। परन्तु सिद्धान्तकौमुदीकार ने चकाररहित पाठ माना है। सम्भवतः सिद्धान्तकौमुदीकार ने 'चानुकृष्टं नोत्तरत्र' को ध्यान में रखकर ही ऐसा पाठ माना है, क्योंकि चकारबल से प्रकृत सूत्र में पूर्वसूत्र से 'का' की अनुवृत्ति मानने पर अग्रिम सूत्र—'विभाषा पुरुषे' (६।३।१०६) में 'का' की अनुवृत्ति मानने में कठिनाई आ सकती है।

२. सर्वत्र 'जश्शसोः शिः' पाठ ही उपलब्ध होता है। किन्तु न्यासकार पूर्वाचार्यानुरोध से 'आजसेरसुक' (७।१।५०) की तरह यहाँ भी 'जश्शसोः शिः' पाठ मानते हैं। परन्तु 'स्वौजसमौट्' (४।१।२) सूत्र की व्याख्या करते समय न्यासकार ने इस पूर्वाचार्यानुरोध की चर्चा नहीं की है।

३. इस सूत्र में वृत्तिकार ने भी "ओतो णित्" इस पाठभेद का उल्लेख किया है।

४. यहाँ 'तीष' इस पाठान्तर का उल्लेख 'काशिकावृत्ति', प्रकृत सूत्र के 'भाष्य-प्रदीप' तथा 'उद्योत' एवम् 'प्रक्रियाप्रसाद' आदि ग्रन्थों में किया गया है। 'पदमञ्जरी', 'प्रदीप' तथा 'उद्योत' का मनन कुछ अधिक उपयोगी होगा।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(४२) सनीवन्तर्ध ^१भरज्जपि- सनाम् ॥ ७।२।४९ ॥	X X	सनीवन्तर्ध.....भर- ज्जपिसनाम् ॥ ७।२।४९ ॥
(४३) अतो येयः ^२ ॥ ७।२।८० ॥	अतो येयः ॥ ५।२।८० ॥	अतो येयः ॥ ७।२।८० ॥
(४४) इषुगमियमां छुः ^३ ॥ ७।३।७७ ॥	इषुगमियमां छुः ॥ ७।३।७७ ॥	इषुगमियमां छुः ॥ ७।३।७७ ॥
(४५) पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ८।१।६७ ॥	पूजनात् पूजितमनु- दात्तम् ॥ ८।१।६७ ॥	पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ८।१।६७ ॥
(४६) नामन्त्रिते ^४ समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ; विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ८।१।७३-७४ ॥	नामन्त्रिते समानाधि- करणे; सामान्यवचनम् विभाषितं विशेषवचने ॥ ८।१।७३-७४ ॥	नामन्त्रिते समानाधि- करणे सामान्यवचनम्, विभाषितं विशेष- वचने ॥ ८।१।७३-७४ ॥

१. इस सूत्र में 'भरज्जपिसनितनिपतिदरिद्राणाम्' इस पाठभेद का उपन्यास स्वयम् वृत्तिकार ने किया है। वृत्तिकार स्वयम् इस पाठान्तर से सहमत नहीं प्रतीत होते हैं। किन्तु सिद्धान्तकौमुदीकार आदि के समान 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड् वाच्यः' इस प्रकार का उपसंख्यान भी इन्होंने कण्ठतः नहीं किया है यद्यपि व्याख्या-कारों ने उपसंख्यान की मूलधृत पाठ के अनुसार आवश्यकता बतलाई है।

२. ७।२।४८ सूत्र के 'भाष्य' के आधार पर कैयट ने यह निर्णय किया है कि 'धातुपाठ' में वार्तिककार के मत से 'इष्' धातु है ही नहीं, अपि तु सर्वत्र निरनुबन्धक धातु का ही पाठ है। इसका समर्थन प्रकृत सूत्र में 'इषुगमि' पाठ से भी होता है। परन्तु धृत्तिकार आदि 'धातुपाठ' में 'इष्' धातु को भी मानते हैं। अतः इन सबों ने उकारान्त पाठ—'इषु०' माना है। कैयट का कथन है कि उकारान्त पाठ अनार्थ है (द्रष्टव्य—प्रदीप—७।३।७७) ॥

३. 'महाभाष्य'—८।१।६७ सूत्र में 'पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः' इस वार्तिक के आधार पर यह स्पष्ट है कि वार्तिककार आदि के मत में सूत्र में 'काष्ठादिभ्यः' अंश प्रचलित है।

४. यहाँ वृत्तिकार ने ही 'अतो यासियः' इस पाठभेद का निर्देश किया है।

५. 'भाष्य' तथा कैयट की व्याख्या के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि प्राचीन योग-विभाग का स्वरूप था :—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे ॥ ८।१।७३ ॥ सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ॥ ८।१।७४ ॥' परन्तु इस दशा में समानार्थत्वरूप सामानाधिकरण्य के आधार पर 'अध्वे देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते अध्वे नामानि' इस वेद-वाक्य में भी समानार्थकात्मक समानाधिकरण आमन्त्रितान्त उत्तरपद के परे पूर्व पद के अविद्यमानत्व के प्रकृत सूत्र द्वारा प्रतिषिद्ध हो जाने पर 'आमन्त्रितस्य च' (८।१।१९) सूत्र से सर्वानुदात्त—निघात—की आपत्ति हो जाती है। एतदोषपरिहारार्थ महाभाष्य-कार ने स्वयम् योग-विभाग किया है :—नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ८।१।७३ ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ ८।१।७४ ॥ उत्तर सूत्र में भी 'बहुवचनम्' यह अंश मौलिक नहीं है अपि तु महाभाष्यकार द्वारा जोड़ा गया है। वृत्तिकार तथा सिद्धान्त-कौमुदीकार ने महाभाष्यकारकृत नवीन योगविभाग को मानकर सूत्रद्वय का उपन्यास

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(४७) आसन्दीवत्-अष्टीवत्-चक्रीवत्- कक्षीवत् ^१ -रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥	आसन्दीवत्-अष्टीवत्- चक्रीवत्-(कक्षीवत्-) ८।२।१२ ॥ रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥	आसन्दीवत्-अष्टीवत्- चक्रीवत्-कक्षीवत्- ८।२।१२ ॥ रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥
(४८) अदसोऽसेर्दादु ^२ दो मः ॥	अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥	अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥
८।२।८० ॥	८।२।८० ॥	८।२।८० ॥
(४९) एति संज्ञायामगात् ^३ ॥	× ×	एति संज्ञायामगात् ॥
नचत्राद्वा ॥ (८।३।९९-१००) ॥		नचत्राद्वा ॥ ८।३।९९-१०० ॥

किया है। वृत्तिकार ने 'बहुवचनम्' इस परिवर्धित अंश को भी सूत्र में प्रक्षिप्त कर दिया है (द्रष्टव्य—महाभाष्य—८।१।७३-७४) ॥

१. 'न सम्प्रसारणे' (६।१।३७) सूत्र के 'भाष्य' में "(रयेर्मतौ बहुलम्), कक्ष्यायाः संज्ञायाम्, कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं कर्त्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । कण्वः—कक्षीवान्" की व्याख्या करते समय प्रदीपकार का कहना है कि 'आसन्दीवत्' (८।२।१२) सूत्र में 'कक्षीवत्' शब्द की निपातन से उपपत्ति हो जाने के कारण 'कक्ष्यायाः संज्ञायाम्' यह वार्त्तिक करना अनावश्यक है। किन्तु उद्योतकार का मत है कि 'कक्ष्यायाः संज्ञायाम्' वार्त्तिक के आधार पर यह मानना चाहिए कि 'आसन्दीवत्' सूत्र में कक्षीवत् शब्द का पाठ अपाणिनीय है। परस्पर-विरुद्ध 'प्रदीप-उद्योत' से तथा 'न सम्प्रसारणे' सूत्र में 'कक्ष्यायाः संज्ञायाम्' इस वार्त्तिक का अनुवलेख करनेवाले वृत्तिकार के आधार पर भी यह प्रतीत होता है कि प्रकृत सूत्र में कक्षीवत् शब्द के पाठ के पाणिनीयत्व में विप्रतिपत्ति चिरन्तन तथा व्यापक है। परन्तु 'भाष्य' में भी छपा हुआ सूत्र वृत्तिस्थ सूत्र के समान ही है।

२. पदमञ्जरीकार के अनुसार इस सूत्र में भी पाठभेद है। कुछ लोग—'अदसोऽसेर्दादुदोमः' ऐसा सूत्र पाठ मानते हैं। परन्तु दपरकरण के अनावश्यक होने से यह सूत्रपाठ अनावश्यक है :—केचिदत्राप्युकारं पठन्ति—'उदोमः' इति, तेषामयमौत्पत्तिको दकारो मुखसुखार्थः' न पुनः तकारस्य जस्त्वम्, तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात् । अदपर-पाठस्तु भद्रः ॥ पदमञ्जरी—८।२।८० ॥

३. मुद्रित 'काशिका' (मूल प्रति) में सर्वत्र उपर्युक्त दोनों वाक्यों को सूत्र माना गया है। 'सिद्धान्तकौमुदी' की भी यही दशा है। 'प्रक्रियाकौमुदी' की 'प्रसाद' व्याख्या में भी इन दोनों को सूत्र माना गया है। 'न्यास' तथा 'पदमञ्जरी' में प्रथम के विषय में तो क्रमशः 'एतद्ग्रहणकवाक्यम्' एवम् 'एति संज्ञायामगादिति गणसूत्रम्' इस तरह का विवरण है किन्तु 'नचत्राद्वा' के लिए कुछ नहीं कहा गया है। 'सिद्धान्तकौमुदी' की 'तत्त्व-बोधिनी' व्याख्या में इन दोनों को सुषामादिगणसूत्र कहा गया है। किन्तु पाणिनीय शास्त्र में बहुत ऐसे भी गणसूत्र हैं जो सूत्रों की प्रतिलिपि हैं। उदाहरणार्थ, हम 'पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्', 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' तथा 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' को ले सकते हैं जो क्रमशः सूत्र-१।१।३४, ३५, ३६ के प्रति-रूप मात्र हैं। अतः उपर्युक्त दोनों का सूत्रत्व या सूत्रत्वाभाव का निर्णय करना

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(५०) सदिष्वञ्योः ^१ परस्य लिटि ॥ ८।३।११८ ॥	सदेः परस्य लिटि ॥ ८।३।११८ ॥	सदेः परस्य लिटि ॥ ८।३।११८ ॥
(५१) विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ^२ ॥ ८।४।६ ॥	विभाषौषधिवनस्प- तिभ्यः ॥ ८।४।६ ॥	विभाषौषधिवनस्पति- भ्यः ॥ ८।४।६ ॥
(५२) उपसर्गाद्वहुलम् ^३ ॥ ८।४।२८ ॥	(उपसर्गादनोत्परः) उपसर्गाद्वहुलम् ॥ ८।४।२८ ॥	(उपसर्गादनोत्परः इति सूत्रम् , तद् भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—) उपसर्गाद्वहु- लम् ॥ ८।४।२८ ॥
(५३) अ अ ^४ इति ॥ ८।४।६८ ॥	अ अ ॥ ८।४।६८ ॥	अ अ ॥ ८।४।६८ ॥

कठिन है । इसीलिए मैंने प्रस्तुत संस्करण में दोनों का समावेश सूत्ररूप में कर दिया है ।

१. 'प्रक्रियाकौमुदी' में "सदिष्वञ्योः परस्य लिटि" यह पाठ है । किन्तु प्रकृत सूत्र के 'भाष्य' में 'सदे लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जरेपसंख्यानम्' इस वार्तिक के उपलब्ध से ऐसा प्रतीत होता है कि वार्तिककारादि के अनुसार सूत्र में 'स्वञ्जि' धातु का पाठ नहीं है । पदमञ्जरीकार का भी यही मत है ।

२. गुरुकुल-प्रकाशित 'अष्टाध्यायी' में 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्याम्' ऐसा पाठ है । परन्तु 'वृत्ति', 'महाभाष्य', 'प्रक्रियाकौमुदी' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' आदि में बहुवचनान्त पाठ ही उपलब्ध होता है । कहीं इस पाठभेद का निर्देश भी नहीं है । प्रसादकार ने तो बहुवचनान्त पाठ का समर्थन भी किया है :—

बहुवचनादर्थपरो निर्देश इत्याह—'एतद्वाचिभ्यः' इति ॥

अतः बहुवचनान्त पाठ ही प्रामाणिक प्रतीत होता है ।

३. सूत्र के मौलिक स्वरूप —'उपसर्गादनोत्परः'—में दोष आने के कारण भाष्यकार ने इसका रूप बदलकर 'उपसर्गाद्वहुलम्' ऐसा पाठ मान लिया है । वृत्तिकार, प्रक्रिया-कौमुदीकार आदि ने भाष्यनिरुक्त पाठान्तर का ही सूत्र के रूप में उल्लेख कर दिया है । सिद्धान्तकौमुदीकार ने वस्तुस्थिति का उल्लेख कर दिया है । पदमञ्जरीकार 'उपसर्गाद-नोत्परः' को पाठान्तर मानते हैं और कहते हैं कि किसी भी पाठ में कोई दोष नहीं है । परन्तु 'भाष्य' में मौलिक पाठ को दूषित बतलाया गया है । अतः पदमञ्जरीकार का कथन विवेचनीय है ।

४. इस सूत्र के अन्त में (समाप्तिसूचक ?) 'इति' का पाठ 'काशिका' के सभी संस्करणों में उपलब्ध होता है । न्यासकार भी इसकी व्याख्या करते समय 'अ अ इति' ऐसा प्रतीक उपात्त करते हैं जिससे ऐसा प्रतीत होता है कि न्यासकारसम्मत सूत्रपाठ भी 'अ अ इति' ही है, क्योंकि अन्यसूत्रों का प्रतीकोपादान करते समय न्यासकार इत्या-द्यर्थक या स्वरूपबोधक 'इति' शब्द का प्रयोग नहीं किया करते हैं । 'भाष्य', 'पदमञ्जरी'

आदि में 'अ अ' इतना ही सूत्र का स्वरूप माना गया है 'अइउण्' सूत्र की 'काशिका' वृत्ति में 'तस्य प्रयोगार्थम् "अ अ" इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते' इस उक्ति से ऐसा प्रतीत होता है कि काशिकाकार भी 'अ अ' को ही सूत्र मानते हैं, और इनके द्वारा समाप्त्यर्थ प्रयुक्त 'इति' शब्द का कथञ्चित् सूत्र-शरीर में निवेश हो गया है ।

सूत्र-पाठ तारतम्य का यथासम्भव विवरण प्रस्तुत करने के बाद, 'अष्टाध्यायी' के महत्त्व के विषय में दो-चार शब्द कह देना अनावश्यक न होगा।

‘अष्टाध्यायी’ का महत्त्व

सभी प्राच्य तथा पाश्चात्य विद्वान् 'अष्टाध्यायी' के महत्त्व का एक-स्वर से स्वीकार करते हैं। सभी ग्रन्थों में पाणिनीय व्याकरण को सर्वाधिक उत्कृष्ट माना गया है। अतः एव इसके महत्त्व के विषय में अधिक कहने की अपेक्षा निम्नलिखित तर्क ही, संक्षेप में, पर्याप्त होगा :—

किसी भी शास्त्र के विलोप का कारण है जनप्रियता का अभाव। आक्रमण आदि से ग्रन्थों का विनाश हो सकता है, सम्प्रदाय का नहीं—इसका साक्ष्य इतिहास में उपलब्ध है। जनप्रियता के अभाव के दो कारण होते हैं :—अनुपयोगिता तथा अनावश्यक क्लिष्टता। द्वितीय कारण का तात्पर्य यह है कि यदि एक क्लिष्ट तथा अन्य सरल उपाय एक ही लक्ष्य पर पहुँचाने में समर्थ होते हैं तो जनमानस सरल उपाय को ही पसन्द करता है। अतः पाणिनीय व्याकरण से पूर्व तथा उत्तरकाल में विनिर्मित अनेकानेक व्याकरणशास्त्रों का विनाश या विरल प्रचार ही चिरकाल से विकसमान पाणिनीय व्याकरणशास्त्र के महत्त्व का प्रख्यापन करता है।

दूसरी बात यह है कि शास्त्र का प्रयोजन लोक-व्युत्पादन है। अतः लोक-स्थिति का उल्लङ्घन कर कोई भी शास्त्र लोक में प्रतिष्ठित नहीं हो सकता। आचार्य पाणिनि की दृष्टि में यह बात अवश्य थी। तभी तो उन्होंने 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्', 'लुब्धोगाऽप्रत्याख्यानात्', 'योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्', प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् तथा 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' आदि सूत्र लिखे हैं। इस दृष्टि से भी पाणिनीय शास्त्र की प्रतिष्ठा अक्षुण्ण बनी रही है।

‘अष्टाध्यायी’ के व्याख्यान

'अष्टाध्यायी' पर प्रारम्भ में दो प्रकार की व्याख्याएँ लिखी गईं—विस्तृत तथा संक्षिप्त। दूसरे शब्दों में हम कह सकते हैं एक तो सूत्र की व्याख्या थी और दूसरी थी टिप्पणी। सूत्र की व्याख्या को ही 'वृत्ति' कहा जाता है और टिप्पणी को 'वार्तिक'। व्याख्यान के रहने पर भी टिप्पणी का निर्माण ही इस बात का निर्धारण कर देता है कि सूत्र तथा वृत्ति में अनुक्त अथवा दुरुक्त विषयों का समावेश ही टिप्पण्यात्मक वार्तिक में किया जाता है।

१. यदि कुछ सूत्रों का पाठतारतम्य भ्रमवशात् उल्लिखित न हुआ हो तो पाठक महाशय से मेरी प्रार्थना है कि वे मुझे सूचित करने की कृपा करें जिससे भविष्य में सुधार कर दिया जा सके। मुझे विश्वास है कि कुछ ही दिनों में प्रकाशित होनेवाली न्यासपदमञ्जरीसहित 'काशिका' के सप्तम भाग में सम्पादकों द्वारा इस विषय पर भी अधिक प्रकाश अवश्यमेव डाला जायगा।

२. अष्टाध्यायी—१।२।५३-५७ ॥

३. तुलना कीजिए—सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः ॥ पदमञ्जरी—भाग—१, पृ० ४ ॥

४. तुलना कीजिए—उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुः वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

यतः वृत्ति से ही वस्तुतः 'व्याकरणशास्त्र का परिज्ञान सम्पन्न हो जाता है अत एव यह युक्ति से भी सिद्ध है कि कौत्स आदि पूर्वोक्त शिष्यों के अध्यापक पाणिनि को स्वयम् ही प्रथमतः अपने सूत्रों की वृत्ति लिखनी पड़ी होगी। इस विषय की चर्चा हम वृत्तिकारों के विवरण के प्रसङ्ग में कुछ विशद रूप में करेंगे। अत एव 'वृत्तेः व्याख्यानं वार्त्तिकम्' यह व्युत्पत्ति भी उपपन्न हो जाती है। मीमांसकजी की कल्पनाएँ भिन्न हैं। उनके परिज्ञान के लिए—'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास'—भाग—१, पृ० २८१—द्रष्टव्य है।

वार्त्तिकारों ने अनेक होने पर भी सर्वाधिक प्रसिद्धि कात्य अथवा कात्यायन की ही है। यदि कात्यायन को पाणिनि का शिष्य न भी माना जाय तब भी पाणिनि तथा कात्यायन के काल में बहुत व्यवधान नहीं माना जा सकता। 'महाभाष्य' के उद्धरिष्य-माण प्रमाण के आधार पर यह निस्सन्दिग्ध है कि महाभाष्यकार के समय यदि लिखित रूप में नहीं तो कम से कम मौखिक परम्परा के रूप में भी पाणिनि की स्वोपज्ञवृत्ति सुरक्षित थी। ऐसी स्थिति में पतञ्जलि से पूर्ववर्त्ती कात्यायन के समय पाणिनि की स्वोपज्ञवृत्ति का रहना स्वाभाविक ही है। हाँ, इतना तो मानना ही होगा कि कात्यायनीय वार्त्तिक के पश्चात् लिखी गई वृत्तियों में वार्त्तिक का भी समावेश कर लिया गया है। किन्तु इससे वार्त्तिक की वृत्तिमूलकता का विघटन नहीं होता।

'अष्टाध्यायी' के वृत्तिकार

'अष्टाध्यायी' पर अनेक वृत्तियाँ—सूत्रार्थ-प्रधान व्याख्याएँ—लिखी गईं। 'महाभाष्य' में 'अचः पस्मिन् पूर्वविधौ', 'न बहुव्रीहौ', 'एङ् प्राचां देशे' आदि के विवरण के प्रसङ्ग में कैयट आदि 'भाष्य' के व्याख्याताओं ने 'भाष्य' के पूर्व भी कई वृत्तियों की सत्ता बतलाई है। जिन वृत्तियों या वृत्तिकारों के अस्तित्व में सम्प्रति कुछ प्रमाण उपलब्ध हो सके हैं उनका संक्षिप्त विवरण निम्नलिखित है :—

१—पाणिनि

'महाभाष्य'^१, 'महाभाष्यप्रदीपिका'^२ तथा 'काशिका'^३ में कई सूत्रों की द्विविध व्याख्या करते हुए तत्तत् ग्रन्थकार ने यह बतलाया है कि सूत्रकार ने ही अपने शिष्यों को दोनों प्रकार की व्याख्याएँ पढ़ाई थीं। ऐसी स्थिति में यह मानना आवश्यक हो जाता है कि पाणिनि ने स्वयम् अपनी 'अष्टाध्यायी' की व्याख्या की थी। उस व्याख्या की सूत्रार्थप्रधानता के स्वाभाविक होने के कारण उसे हम 'अष्टाध्यायी' की सर्वप्रथम वृत्ति मान सकते हैं।

१. तुलना कीजिए—व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत्।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

काशिका—३ श्लोक ॥

२. महाभाष्य—१।४।१; ३।१।९४ ॥

३. द्रष्टव्य—संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४०४ ॥

४. काशिका—४।१।११४; ५।१।५०; ५।१।९४; ५।२।११०; ५।४।२१—२२ ॥

२—श्वोभूति

पतञ्जलि से पूर्ववर्ती वृत्तिकारों में एक श्वोभूति का भी नाम आता है। 'महाभाष्य' में एक 'श्लोकवार्तिक' में 'श्वोभूते' इस सम्बोधनपद का प्रयोग मिलता है। प्रदीपकार कैयट के अनुसार ये श्वोभूति श्लोकवार्तिककार के शिष्य थे। 'न्यास' में एक जगह श्वभूति अथवा सुभूति का उल्लेख है। यदि 'न्यास' के सुभूति या श्वभूति श्लोकवार्तिकोक्त श्वोभूति से अभिन्न हों तब तो श्वोभूति की एक वृत्ति मानी जा सकती है अन्यथा श्वभूति की वृत्ति का अनभ्युपगम ही अधिक उपयुक्त होगा।

इनके समय के विषय में इतना ही निश्चित रूप में कहा जा सकता है कि ये महाभाष्यकार के पूर्व हो चुके थे। कुछ लोग इन्हें पाणिनि के शिष्यों में ही अन्यतम मानने के पक्ष में हैं। ऐसी दशा में इनका समय ई० पूर्व पञ्चम शतक का अन्तिम दशक माना जा सकता है।

३—कुण्डि

भर्तृहरि, कैयट तथा हरदत्त आदि के प्रामाण्य पर यह माना जाता है कि पतञ्जलि-पूर्वकालिक वृत्तिकारों में एक कुण्डि नाम के आचार्य भी थे। इनके देशकालादि के विषय में अभी कुछ विवरण उपलब्ध नहीं हो सका है।

४—माधुर

'महाभाष्य' तथा पुरुषोत्तम देव की 'भाषावृत्ति' के प्रामाण्य पर एक माधुर-प्रोक्त वृत्ति का परिज्ञान प्राप्त होता है। 'महाभाष्य' में माधुर भी पाठान्तर है। 'काशिका' में भी 'तेन प्रोक्तम्' (४३।१०१) सूत्र की व्याख्या करते समय 'अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः उदाहरण दिया गया है। 'पदमञ्जरी' में माधुरी पाठ माना गया है जब कि न्यासकार माधुरी पाठ मानते हैं।

यद्यपि 'अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता' से आपाततः यही प्रतीत होता है कि माधुर को वृत्तिकार नहीं माना जा सकता है तथापि प्रोक्तशब्दार्थ के अन्तर्निविष्ट 'कृत' का तात्पर्य उपदेश अथवा संकेतप्रदर्शनमात्र से माना जा सकता है। अत एव 'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्' से भी महेश्वरोपदिष्ट (महेश्वर-प्रसादलब्ध) व्याकरणशास्त्र के कर्तृत्व की प्रतिपत्ति आचार्य पाणिनि में होती है।

५—वररुचि

उपर्युक्त चार पतञ्जलि-पूर्व वृत्तिकारों के अतिरिक्त एक विक्रमादित्य के नवरत्नों के अन्तर्गत निर्दिष्ट वररुचि की वृत्ति की हस्तलिपि Government's Manuscripts

१. महाभाष्य—१।१।५६ ॥

२. श्वोभूतिर्नाम शिष्यः ॥ प्रदीप—१।१।५६ ॥

३. न्यास—७।२।११ ॥

४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—मना—१. पृ. ४०७ ॥

५. महाभाष्य प्रदीप—१।१।७५ ॥

६. पदमञ्जरी—१।१।७०, तथा पृ० ४, भाग-१ (काशी) ॥

७. महाभाष्य—४।३।१०९ ॥

८. भाषावृत्ति—१।२।५९ ॥

Library, Madras में उल्लिखित है। यह वृत्ति २१४३४ सूत्र तक उपलब्ध है। ऑफ्रेल्ट महाशय ने भी अपनी सूची में ३४२ पृष्ठ पर इस वृत्ति के हस्तलेख का उल्लेख किया है।

६—देवनन्दी

शिमोगा जिले की 'नगर' तहसील के ४३ वें शिलालेख तथा वृत्तविलास की कनाडी भाषानिबद्ध धर्मपरीक्षा की प्रशस्ति के प्रामाण्य से सीमांसक महाशय ने जैनाचार्य देवनन्दी—जिन्हें जैन ग्रन्थों में पूज्यपाद शब्द से भी उल्लिखित किया गया है—द्वारा रचित पाणिनीयाष्टाध्यायी पर 'शब्दावतारन्यास' नाम की वृत्ति का उल्लेख किया है। यह वृत्ति सम्प्रति अप्राप्य है। देवनन्दी का समय विक्रमाब्द के पष्ठशतक का पूर्वार्द्ध माना जाता है।

७—दुर्विनीत

महाराज पृथ्वीकोंकण के दानपत्र में दुर्विनीत के विशेषणों में 'शब्दावतारकारेण' भी एक विशेषण है। यतः देवनन्दी की वृत्ति का भी नाम 'शब्दावतार' है अतः नामसांख्य के आधार पर कुछ लोगों ने दुर्विनीतकृत 'शब्दावतार' को भी पाणिनीय 'अष्टाध्यायी' की एक वृत्ति मानी है। मेरी दृष्टि में नामसांख्यमात्र के आधार पर यह निश्चय नहीं करना चाहिए कि दुर्विनीत का 'शब्दावतार' भी वृत्ति है। इस 'शब्दावतार' के स्वतन्त्र ग्रन्थ होने की सम्भावना का भी अपलाप नहीं किया जा सकता है। अतः इसे वृत्ति मानना सन्दिग्ध है। बहुत सम्भव है कि राजा दुर्विनीत के नाम से उनके आश्रित जैनाचार्य देवनन्दी के 'शब्दावतार' का ही उल्लेख किया गया हो? क्या उक्त दानपत्र में 'शब्दावतारकारेण' के स्थान में भ्रमात् 'शब्दावतारकारेण' के उल्लेख की कल्पना की जा सकती है?

दुर्विनीत का राज्यकाल विक्रम संवत् ५३९-५६२ तक माना जाता है।

८—चुल्लिभट्टि

जिनेन्द्रबुद्धि ने अपनी 'काशिकाविवरण-पञ्जिका'—'न्यास'—में 'काशिका' के 'वृत्तौ भाष्ये' आदि प्रथम श्लोक की व्याख्या करते समय वृत्ति शब्द के प्रसङ्ग में लिखा है:—

तत्र च वृत्तिः पाणिनिप्रणीतसूत्राणां विवरणम् चुल्लिभट्टिनल्लूरादिविरचितम्।

न्यासकार के उक्त वाक्य से पाणिनिसूत्रों पर चुल्लिभट्टि कृत एक वृत्ति की सत्ता प्रमाणित होती है। यद्यपि न्यासकार के कथन से यह भी सिद्ध किया जा सकता है कि चुल्लि से भिन्न भट्टि भी एक वृत्तिकार रहे तथापि मैत्रेयरचित्त के न्यासव्याख्यान, 'तन्त्र प्रदीप,' तथा 'हरिनामामृतसूत्रवृत्ति' में 'चुल्लिभट्टि:' इस एकवचनान्त प्रयोग से यह

१. इनके सम्बन्ध में विशेष विवरण के लिए—प्रेमी : जैन साहित्य और इतिहास (प्र. सं.), पृ० ११०-११९ द्रष्टव्य है।

१. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२०-२१ ॥

३. न्यास, पृ० ४, भाग-१ (काशी) ॥

४. न्यास की प्रस्तावना, पृष्ठ-८ ॥

५. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग-१, पृ० ४२१ ॥

मानना पड़ता है कि बुद्धिभट्टि एक ही व्यक्ति का नाम है। 'न्यास' में बुद्धिभट्टि के स्थान में बुद्धिभट्टि पाठान्तर भी मिलता है। तथापि 'तन्त्रप्रदीप' आदि के साक्ष्य से बुद्धि पाठ अष्ट-सा प्रतीत हो रहा है। काशिकाकार से पूर्ववृत्तित्व के अतिरिक्त इनके काल के विषय में कुछ ज्ञान नहीं है।

१—निलूर

'न्यास' के उपर्युक्त वाक्य में एक अन्य वृत्तिकार निलूर (बङ्गीय संस्करण) अथवा नलूर (काशीसंस्करण) का उल्लेख मिलता है। 'काशिका' के व्याख्याता विद्यासागर मुनि तथा कातन्त्रपरिशिष्ट-प्रणेता श्रीपति दत्त ने भी 'निलूर वृत्ति' का उल्लेख किया है।^१ ऐसी स्थिति में काशीसंस्करण में उपलब्ध 'नलूर' शब्द में पाठ-भ्रंश की सम्भावना अधिक है।

निलूर-आचार्य का समय तथा उनकी वृत्ति का स्वरूप सम्प्रति अज्ञात हैं। केवल काशिकाकारपूर्वकालिकत्व का निश्चय हो सकता है यदि न्यासकार की व्याख्या में कालिक पौर्वापर्य का परिपालन किया गया हो तो।

१०—चूर्णिकार या चूर्णि

श्रीपति दत्त द्वारा रचित 'कातन्त्रपरिशिष्ट' तथा जगदीश तर्कालङ्कार की 'शब्द-शक्ति-प्रकाशिका' के उद्धरणों के आधार पर चक्रवर्ती महाशय^२ ने चूर्णि नाम के किसी आचार्य की पाणिनिसूत्रवृत्ति की सम्भावना प्रकट की है। परन्तु यह वृत्ति सम्प्रति अप्राप्य है। इत्सिंग की भारत-यात्रा के विवरण तथा भक्त^३ हरि^४ आदि के अनुसार चूर्णिकार पतञ्जलि ही हैं और इत्सिंग के वर्णन में चूर्णि पर व्याख्यान-आत्मक भर्तृहरिशास्त्र का भी उल्लेख है। चक्रवर्ती जी ने चूर्णि के विषय में 'अष्टाध्यायी' पर पतञ्जलिकृत^५ साक्षात् वृत्ति होने की सम्भावना व्यक्त की है। परन्तु इस विषय में सम्प्रति कोई प्रौढ़ प्रमाण उपलब्ध नहीं है।

११ जयादित्य

जयादित्य ने पाणिनीय सूत्रों की एक 'काशिका' नाम की वृत्ति (जो प्रस्तुत है) लिखी है। यद्यपि वर्तमान 'काशिका' वृत्ति में जयादित्य की वृत्ति के साथ-साथ वामन की वृत्ति का भी साङ्ग्य है तथापि प्रमाणों से यह स्पष्ट होता है कि जयादित्य तथा वामन ने अलग अलग समस्त 'अष्टाध्यायी' पर अपनी-अपनी वृत्ति लिखी थी।

सम्प्रति यह विचार कर लेना उचित होगा कि उपलब्ध 'काशिका' वृत्ति में कितना अंश जयादित्य-कृत है तथा कितना अंश वामन-कृत।

भट्टोजि दीक्षित की 'प्रौढमनोरमा' की 'शब्दरत्न' व्याख्या में हरिदीक्षित^६ ने

१. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२१-२२ ॥

२. न्यास की प्रस्तावना, पृ० ९ ॥

३. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ३१२-३१३ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना, पृ० ९ ॥

५. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १६-१७; संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२८-४२९ ॥

६. शब्दरत्न—भाग—१, पृ० ५०४ ।

‘काशिका’ के प्रथम, द्वितीय, पञ्चम तथा षष्ठ अध्याओं की वृत्ति को जयादित्यकृत तथा तृतीय, चतुर्थ, सप्तम एवम् अष्टम अध्यायों की वृत्ति को वामनकृत मानने वाली अभियुक्तपरम्परा का उल्लेख किया है। पं० श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती तथा पं० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने प्राचीन ग्रन्थों में वर्तमान ‘काशिका’ वृत्ति के पञ्चम अध्याय तक के अंशों का जयादित्य के नाम से तथा षष्ठ, सप्तम एवम् अष्टम अध्यायों के अंशों का वामन के नाम से उद्धरण मिलने के आधार पर यह निर्णय किया है कि प्रथम से पञ्चम अध्याय तक की ‘काशिका’ वृत्ति जयादित्य की रचना तथा शेषांश वामन की रचना है। विण्टर-नित्स महाशय के ग्रन्थ—A History of Indian Literature, Vol. III, Part—II. के पृष्ठ ४३३ की पादटिप्पणी संख्या—२ में भी यही मत प्रतिपादित है। काश्मीरी हस्तलेखों में तो प्रथम से चतुर्थ अध्याय को जयादित्य की कृति तथा शेष को वामन की कृति माना गया है—यह विषय भी उक्त ग्रन्थ में ही उल्लिखित है। पं० बालशास्त्री रानाडे द्वारा परिष्कृत ‘काशिका’ में भी प्रथम चार अध्याय जयादित्य के नाम से और अन्तिम चार अध्याय वामन के नाम से छपे हैं।

किन्तु चीनी यात्री ह्विंग ने समस्त ‘काशिका’ वृत्ति का उल्लेख जयादित्य के नाम से ही किया है। क्या इससे यह मान लिया जाय कि वर्तमान ‘काशिका’ केवल जयादित्य की ही कृति है? परन्तु ऐसा मानने पर न्यासकारादि के कथन से स्पष्ट विरोध हो जाता है।

‘न्यास’ के सम्पादक श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती वामनीय वृत्ति को ह्विंग की यात्रा की समाप्ति के बाद की कृति मानते हैं। उनका मत निम्नलिखित है :—

Probably वामन wrote down his share of the ‘काशिका’ shortly after I-tsing had left India and so he (वामन) is not at all mentioned by the former (I-tsing). Unless there be some such reasons, it can not be likely that I-tsing could avoid or forget वामन within so short a time as between the composition of the ‘काशिका’ (that is Jayaditya’s सूत्रवृत्ति) and his own book^१.

परन्तु पं० युधिष्ठिर मीमांसकजी का तर्क है कि दो व्यक्तियों द्वारा रचित ग्रन्थ का एक ही व्यक्ति के नाम से उद्धरण करने की प्राचीन शैली को ही ह्विंग ने भी अपना कर केवल जयादित्य को ‘काशिका’ वृत्ति का निर्माता लिख दिया है।

‘काशिका’ के अंश-विभाजन में विविध मत के उपलब्ध होने पर भी अधिक प्रसिद्ध मत यही है कि प्रथम से पञ्चम तक की वृत्ति जयादित्य की तथा अवशिष्टांश वामन की कृति है। फिर भी इस सिद्धान्त में परिवर्तन होने की सम्भावना का निराकरण नहीं

१. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १० ॥

२. संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२५ ॥

३. द्रष्टव्य—न्यास की प्रस्तावना, पृ० १६; संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२४-४२५ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १६ ॥

५. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२३ ॥

किया जा सकता, क्योंकि 'न्यास' आदि के कथन में भी कहीं कहीं कुछ विचित्रता का अनुभव तत्स्थल के अवलोकन करनेवालों के लिए सहज है। उदाहरणार्थ, हम 'न्यास' के ही उस स्थल को ले सकते हैं जहाँ न्यासकार के कथन से दोनों अंशों के वृत्तिकार अभिन्न प्रतीत होते हैं :—

(१) नुड्विधिलादेशविनामेष्ट्वित्यादि । नुडादिविधिषु यच्चोद्यमापतति ऋकारविषये तस्य प्रतिविधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र नुड्विधौ तावत्—ऋकारस्थो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनात्रापि द्विहलोङ्गस्य नुड् भवति—आनृधतुः, आनृधुः इति । एतत् स्वयमेव वृत्तिकारेण प्रतिपादनं कृतम् ॥ न्यास—पृ० ३६ (काशिका—भाग—१) ॥

(ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति—आनृधतुः, आनृधुः ॥ काशिका—७।१।७१ ॥)

'ऐऔ' इत्यत्र 'प्रत्याहारे वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयः तेषु तत्कार्यं न भवति, तच्छायाऽनुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव; पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः' इत्युक्त्वा 'नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यः' इत्युक्तम् । तत्रावसरप्राप्त्या ऋकारे नुड्विधौ प्रतिविधानमाह—'ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते' इति ॥ न्यास—७।१।७१ (काशिका—भाग—६, पृ. १९०) ॥

(२) लादेशविधावपि—'र' इति सामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारस्थः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'लः' इत्यपि सामान्यमेव । ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने केवल एव लकार आदेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण ऋकारः । तथा च 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्त इति । एतत् 'कृपो रो लः' (८।२।१८) इत्यत्र वृत्तिकृता स्वयमेव प्रतिपादितम् ॥

न्यास—पृ. ३७ (काशिका—भाग—१) ॥

('र' इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'ल' इत्यपि सामान्यमेव; ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारः । एवं च 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते ॥ काशिका—८।२।१८ ॥)

(पृ. ३७ के 'न्यास' में उद्धृत ८।२।१८ सूत्र की वृत्ति प्रायेण अक्षरशः समान है । ३७ पृष्ठ में न्यासकार ने उद्धृत वृत्ति की जो व्याख्या की है वह भी वृत्ति ८।२।१८ की स्वकृत व्याख्या से प्रायः अक्षरशः समानता रखती है ।)

(३) विनामविधावपि—'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'रश्रुतिसामान्यनिर्देशाद्वा सिद्धम् । (अ) वर्णभक्त्या च व्यवधाने गत्वं भवतीति जुष्नादिषु नृनमननृप्नोतिग्रहणं गत्वप्रतिषेधार्थं ऋवर्णादेव गत्वं भवतीति एतदेव तेन ज्ञाप्यते' इति वृत्तिकृता स्वयमेव प्रतिविहितम् ॥ न्यास—पृ० ३८ (काशिका—भाग—१ ॥)

(ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । सातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि गत्वं भवतीति । जुष्नादिषु नृनमननृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथवा ऋवर्णादपि गत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

काशिका—८।१।१ ॥)

...न हि वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । तथा चोक्तम्—'वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छायाऽनुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव ।

पृथक्प्रत्ययनिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः' इति । तस्माद् 'ऋवर्णाच्च' इति वक्तव्यम् ॥

न्यास—८।४।१ ॥

क्या उपर्युक्त उद्धरणों के पढ़ने के बाद भी किसी को सन्देह हो सकता है कि न्यास-कार (कम से कम) सप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार को प्रथमाध्याय के वृत्तिकार से भिन्न मानते हैं ?

अब पदमञ्जरीकार, (जिनके कुछ उद्धरणों के आधार पर भी पष्ठसप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार को प्रथम-पञ्चमाध्याय के वृत्तिकार से भिन्न माना जाता है) के कुछ विवरण को भी देखें :—

(१) 'ऐऔच्' इत्यत्र 'वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति' इत्युक्त्वा 'नुड्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम्, तत्रावसरे प्राप्ते नुड्विधौ प्रतिविधत्ते—ऋकारैकदेश इत्यादि ॥

पदमञ्जरी—७।४।७१ (काशिका—भाग—६, पृ० १९०) ॥

(२) 'नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारे प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम् ('ऐऔच्'—सूत्र-व्याख्यायाम्), तत्रावसरे प्राप्ते लादेशे प्रतिविधत्ते—इति सामान्यमिति ॥

पदमञ्जरी—८।२।१८ (काशिका—भाग—६, पृ० ३७५) ॥

क्या 'पदमञ्जरी' के उपर्युद्धृत वाक्यों के पढ़ने बाद भी यह निर्णय किया जा सकता है कि पदमञ्जरीकार की दृष्टि में प्रथमाध्याय के वृत्तिकार से (कम से कम) सप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार भिन्न थे ?

इतना ही नहीं, जिन उद्धरणों के आधार पर प्रथम से पञ्चम तक जयादित्य की रचना मानी जाती है और उससे आगे वामन को उनकी कुछ ऐसी सङ्कीर्ण दशा है कि उक्त निर्णय करना कठिन हो जाता है। 'विडति च' (१।१।५) सूत्र की वृत्ति की व्याख्या में न्यासकार ने 'गकारोऽप्यत्र चर्त्तभूतो निर्दिश्यते' की व्याख्या करते समय लिखा है कि यह मत जयादित्य का है। इसी प्रसङ्ग में उन्होंने यह भी बतलाया है कि 'ग्लाजिस्थश्च वस्तुः' (३।२।१३९) तथा 'श्रयुकः किति' (७।२।११) सूत्रों में भी जयादित्य ने अपनी वृत्ति में चर्त्तभूत गकार का निर्देश किया है जब कि वामन इसके प्रतिकूल हैं। यहाँ न्यास-कार ने 'श्रयुकः किति' (७।२।११) सूत्र की वर्तमान वृत्ति को भी अंशतः उद्धृत किया है। परन्तु जब 'श्रयुकः किति' की वृत्ति की व्याख्या करने लगते हैं तब वृत्तिकार द्वारा चर्त्तभूतगकारप्रश्लेष-पञ्चसमर्थक आचार्य के लिए प्रयुक्त 'केचित्' शब्द की व्याख्या करते हैं—'श्वोभूतिव्याडिप्रभृतयः'। इस उक्ति से भी कुछ सन्देह अवश्य उत्पन्न हो जाता है। जब १।१।५ सूत्र की व्याख्या में न्यासकारने इतने आडम्बर के साथ दोनों वृत्तिकारों की चर्चा की है तो 'श्रयुकः किति' सूत्र की व्याख्या में भी कम से कम जयादित्य का नाम तो 'केचित्' के अन्तर्गत उन्हें लेना ही चाहिए था। अस्तु !

उपर्युक्त स्थिति से यह स्पष्ट है कि 'न्यास' तथा 'पदमञ्जरी' के आधार पर 'काशिका' वृत्ति का अंशविभाजन (निर्माता की दृष्टि से) असम्भव है। मत-भेद के आधार पर भी व्यक्तिद्वय की कृति मान लेना बहुत सयुक्तिक नहीं है, क्योंकि बड़े से बड़े ग्रन्थकार भी प्रायः इस त्रुटि से मुक्त नहीं हैं। फिर भी पुरानी परम्परा के आधार पर यह माना जा सकता है कि 'काशिका' वृत्ति में दो व्यक्तियों की कृति का साङ्कर्य है। किन्तु अंश-विभाजन का कार्य तो वर्तमान स्थिति में असम्भवप्राय है। प्रस्तुत संस्करण में केवल

नवीन विद्वान् की प्रसिद्धि के आधार पर मैंने भी प्रथम से पञ्चम तक वृत्त्यन्त में जयादित्य का तथा षष्ठ से अष्टम तक की वृत्ति के अन्त में वामन का नाम निर्दिष्ट किया है, किन्तु इस निर्देश में मेरा किसी भी प्रकार का अभिनिवेश नहीं है ।

जयादित्य का काल—

इत्सिंग के यात्राविवरण से यह प्रतीत होता है कि ६६१ या ६६२ ई० के पूर्व ही जयादित्य की मृत्यु हो चुकी थी ।^१ इस आधार पर जयादित्य का काल सप्तम-शतक^२ (मध्यभाग) सम्भावित है । वादाचारी जी षष्ठ शतक में ही जयादित्य की स्थिति मानते हैं ।^३

षष्ठ शतक से सप्तम शतक के मध्यभाग तक जयादित्य की स्थिति कुछ अन्यान्य प्रमाणों से भी समर्थित होती है । 'प्रकाशनस्थेया' 'ख्ययोश्च' सूत्र की वृत्ति में 'स्थेय' के उदाहरण के लिए काशिकाकार ने भारवि के 'किरातार्जुनीय' का पद्यांश—'संशय्य' कर्णादिषु तिष्ठते यः' को उद्धृत किया है । यतः 'किरातार्जुनीय' पर महाराज दुर्विनीत ने एक^४ व्याख्या लिखी थी और दुर्विनीत का राज्यकाल^५ वि० सं० ५२९—५६९ (४७२—५१२ ई०) था । अतः भारवि को चतुर्थ शतक के प्रारम्भ में होना चाहिए । परन्तु अन्यान्य विद्वान् भारवि के समय के विषय में भिन्न-भिन्न मत रखते हैं । कुछ लोग^६ ६०० ई० के आस-पास भारवि का समय मानते हैं । अतः अधिक सम्प्रतिपन्न समय (जयादित्य का) सप्तम शतक का मध्यभाग ही है । यही मत श्रीपाद कृष्ण वेलवेलकर महाशय का भी है ।

जयादित्य की कृति—

'अष्टाध्यायी' की 'काशिका' वृत्ति से अतिरिक्त जयादित्य के अन्य ग्रन्थ की सत्ता में सम्प्रति कोई प्रमाण नहीं है । 'सुभाषितावली' में जयादित्य के नाम से कुछ श्लोक मिलते हैं, परन्तु मूलग्रन्थ का उल्लेख नहीं है ।

१. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol. III, Part—II, P. 433;

न्यास की प्रस्तावना, पृ. १६ ॥

२. Macdonell—A History of Sanskrit Literature, P. 367;

न्यास की प्रस्तावना, पृ० २६ ॥

३. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 185.

४. अष्टाध्यायी—१।३।१२ ॥

५. सम्पूर्ण श्लोक इस प्रकार है :—

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥

किरातार्जुनीय—३।१४ ॥

६. Krishnamachariar—History of Classical Skt. Literature, P. 147.

७. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४१४ ।

८. Macdonell—A History of Sanskrit Literature, P. 577. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 80.

१ —वामन

वामनकृत समस्त 'अष्टाध्यायीवृत्ति' तथा वर्तमान 'काशिका' वृत्ति के षष्ठ से अष्टमाध्याय तक की वृत्ति का उल्लेख जयादित्य के विवरण के प्रसङ्ग में किया जा चुका है। अतः यहाँ कहना पुनरुक्तिमात्र होगा।

परिचय—

'काशिका' वृत्ति के अवलोकन से तो यह भी पता नहीं लगता है कि वामन ने 'काशिका' की रचना की थी या नहीं। केवल पुष्पिका में वामन के नाममात्र का उल्लेख है। संस्कृत साहित्य में वामन नाम के कई आचार्य इतिहाससिद्ध हैं, परन्तु काशिकाकार वामन उनसे सर्वथा भिन्न हैं। अतएव वामन के व्यक्तित्व के विषय में 'इदमित्थम्' कहना सम्भव नहीं है।

वामन का काल—

यद्यपि 'न्यास' के सम्पादक महाशय ने प्रथमतः यह सम्भावना व्यक्त की है कि इसिङ्ग द्वारा केवल जयादित्य का काशिकाकार के रूप में उल्लेख के आधार पर यह माना जा सकता है कि वामन ने इसिङ्ग के स्वदेशपरावर्तन के पश्चात् 'काशिका' वृत्ति लिखी होगी और इसलिये सम्पादक महाशय के मत में प्रायशः वामन को जयादित्य से कम से कम ५० वर्ष परवर्ती होना ही चाहिए तथापि उपसंहार के समय उन्होंने काशिका-वृत्ति का रचनाकाल ६५० ई० को मान^१ लिया है। इससे ऐसा प्रतीत होता है कि चक्रवर्ती महाशय ने अपनी पूर्वसम्भावना को प्रश्रय नहीं दिया है। फलतः उनकी दृष्टि में वामन का काल भी जयादित्य के समान ६५० ई० के आस-पास ही होना चाहिए। प्रो० विण्टरनिट्स^२ महाशय 'काशिका' को जयादित्य-वामन की सम्मिलित कृति मानकर भी वामन के कालादि के विषय में मौन हैं। सम्भवतः उनकी दृष्टि में भी वामन जयादित्य के समकालिक थे। प्रो० मैकडानेल^३ आदि विद्वान् भी जयादित्य-वामन-विरचित 'काशिका' वृत्ति का एक समय बतलाकर वामन को प्रायः जयादित्य के समकालिक मानने के पक्ष में ही हैं। वेलवेलकर महाशय भी दोनों को समकालिक ही मानते हैं।

परन्तु जयादित्य तथा वामन की वृत्तियों का सम्मिश्रण यह सङ्केत करता है कि दोनों समकालिक नहीं थे। 'काशिका' वृत्ति में जयादित्य के मत का खण्डन भी वामन ने किया है^४। यह स्वाभाविक नहीं प्रतीत होता है कि समकालिक दो व्यक्ति साथ-साथ

१. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२५-४२६ ॥

२. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १७ ॥

३. वही—पृ० २६ ॥

४. A History of Indian Literature, Vol. III, Pt—II, P. 433.

५. A. History of Sanskrit Literature, P. 367.

Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 182.

६. न्यास—१११५ (काशिका—भाग—१, पृ० ८५); ३११३३ (काशिका—भाग—२, पृ० ४१०—४११);

पद्मजरी—२२११७ (काशिका—भाग—२, पृ० ११७—११८); ३११३३ (काशिका—भाग—२, पृ० ४११);

प्रौढमनोरमा—५१४१२; शब्दकोश—१११५ ॥

किसी ग्रन्थ का आंशिक विभाजन या सम्बिभक्त रूप में व्याख्यान भी करें और परस्पर विरुद्ध का मत का उपन्यास भी। मतभेद होना तो स्वाभाविक है, या कम से कम असम्भव नहीं है; परन्तु उसका उल्लेख संयुक्त कृति में स्वाभाविक नहीं प्रतीत होता है। बहुत सम्भव है कि विभिन्नकालिक व्यक्तियों की रचना होने पर भी परवर्त्ती मनीषियों ने 'गुणोपसंहार' न्याय से कुछ अंश जयादित्य की वृत्ति से और कुछ अंश वामन की वृत्ति से ले लिया था जिसके फलस्वरूप आज हमारे समक्ष 'काशिका वृत्ति' सङ्कीर्ण कृति के रूप में प्रस्तुत है—ऐसा माना जाता है। 'गुणोपसंहार' न्याय से अध्ययनाध्यापन की परम्परा आज भी हमारे पण्डितों के बीच प्रचलित है। उदाहरणार्थ हम 'तत्त्वचिन्तामणि' को ले सकते हैं। 'व्यासिपञ्चक-प्रकरण' तथा 'तर्क-प्रकरण' की मथुरानाथी वृत्ति; सिंहव्याघ्रलक्षण-प्रकरण, 'सिद्धान्तलक्षण-प्रकरण' तथा 'पञ्चता-प्रकरण' आदि की जागदीशी वृत्ति और 'सामान्यनिरुक्ति' आदि प्रकरण की गादाधरी वृत्ति ही पण्डित-मण्डली में अध्ययनाध्यापन का विषय है।

अतः यदि मेरी उक्त कल्पना विवेचकों के लिए ग्राह्य हो और यदि जयादित्य का उपरिनिर्दिष्ट ६५० ई० का समय प्रामाणिक हो तो कम से कम वामन को ७०० ई० के निकटस्थ माना जा सकता है।

सम्प्रति संस्कृत साहित्य के इतिहास की स्थिति अन्धकार में ही है, क्योंकि नये-नये प्रमाण मिलते जा रहे हैं और पूर्व पूर्व सिद्धान्त का परित्याग तथा उत्तरोत्तर सिद्धान्त का परिग्रहण होता जा रहा है। अतः ऐतिहासिक स्थिति में जब तक कोई अन्तरङ्ग प्रमाण, प्रमाणाभास नहीं, उपलब्ध नहीं होता तब तक 'इदमित्थम्' कह देना, मेरी दृष्टि में, दुराग्रहमात्र है।

उपर्युक्त वृत्तिकारों से अतिरिक्त भर्तृहरि^१ अथवा विमलमति^२ अथवा भर्तृहर्युष-नामक विमलमति की 'भागवृत्ति', जयन्तभट्ट-कृत^३ वृत्ति, केशव-कृत वृत्ति^४, इन्दुमिश्र अथवा^५ इन्दु द्वारा निर्मित 'इन्दुमतीवृत्ति', मैत्रेयरचितकृत 'दुर्घटवृत्ति',^६ पुरुषोत्तमदेव-विरचित 'भाषावृत्ति'^७ तथा 'दुर्घटवृत्ति'^८(?), शरणदेव की 'दुर्घटवृत्ति',^९ भट्टोजि दीक्षित-

१. भाषावृत्त्यर्थविवृति—८।१।६७ ॥

२. कातन्त्रपरिशिष्ट—सन्धिसूत्र—१४२ ॥

३. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग-१, पृ० ४३३ ॥

४. वही, पृ० ४३८ ॥

५. भाषावृत्ति—५।२।११२, ८।४।२० ॥

६. प्रक्रियाप्रसाद—प्रथम भाग—पृ० ६१०, ६८६; द्वितीय भाग—पृ० १४५ ॥

७. उज्ज्वलदत्त—उणादिवृत्ति—पृ. ८०, १४२ ॥

८. राजशाही प्रकाशन—१९१८ ई० । इसमें वैदिकमात्रविषयक सूत्रों की वृत्ति नहीं है।

९. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४४३ ॥

१०. त्रिवेन्द्रम् संस्कृत ग्रन्थमाला, ग्रन्थ-संख्या—६, १९०९, पेरिस—१९४०-१९५४ ई० । दुर्घटवृत्ति केवल सप्तमाध्याय तक प्रकाशित हुई है।

विरचित 'शब्दकौस्तुभ', अप्पय दीक्षित की 'सूत्रप्रकाश', व्याख्या, नीलकण्ठ वाजपेयी-कृत 'पाणिनीयप्रदीपिका' (१), विश्वेश्वर सूरिविरचित 'वैयाकरण-सिद्धान्त-सुधानिधि', अन्नभट्ट की 'पाणिनीयमिताक्षरा', ओरम्भट्ट की 'व्याकरणदीपिका', दयानन्द सरस्वती-कृत 'अष्टाध्यायी भाष्य', अप्पन नैनार्यकृत 'प्रक्रियादीपिका', नारायणसुधी-निर्मित शब्दभूषणपरनामक 'अष्टाध्यायीवृत्ति', रुद्रधरकृतवृत्ति, उदयनकृत 'मितवृत्त्यर्थसंग्रह', उदयङ्करभट्टकृत 'मितवृत्त्यर्थसंग्रह', रामचन्द्र की वृत्ति, सदानन्द की 'तत्त्वदीपिका' और कुछ अज्ञातनामा लेखकों की वृत्तियों भी अष्टाध्यायी पर लिखी गई हैं ।

उपर्युक्त सारी वृत्तियों पाणिनीयाष्टाध्यायी के सूत्र-क्रम को मान कर ही लिखी गई हैं । यत्र-तत्र पाठ-क्रम में वैमत्य है, किन्तु अत्यल्प ।

पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' पर दूसरे क्रम से भी कुछ व्याख्याएँ लिखी गई । 'अष्टाध्यायी' में एक कार्य के विधायक सूत्रों की समष्टि प्रायेण एक ही जगह मिलती है, परन्तु दूसरे प्रकार के क्रम को अपनाने वाली व्याख्याओं में प्रक्रिया-क्रम से सूत्रों का नया क्रम स्थापित किया गया है । प्रक्रिया का अर्थ है शब्दव्युत्पत्ति अथवा शब्दव्युत्पत्ति-विधि । शब्दों की साधुताबोधक व्युत्पत्ति में पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' के सूत्रों (योगों) की प्रवृत्ति जिस क्रम से आवश्यक हुई उसी क्रम से सूत्रों का सङ्कलन प्रक्रिया-ग्रन्थों में किया गया है । परन्तु एक सूत्र के उपयोग अनेकविध शब्दों की व्युत्पत्ति में सम्भावित होने से शत-प्रतिशत सफलता प्रक्रियानुसारी क्रम में भी नहीं मिल पाई है । साक्षात् 'अष्टाध्यायी' में भी इस असफलता के कुछ उदाहरण मिल ही जाते हैं । निदर्शन के लिए हम 'अष्टाध्यायी' के 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' (१।१।२१) सूत्र को ले सकते हैं । आचार्य पाणिनि ने 'दाधा ध्वदाप्' (१।१।२०) तथा 'तरसमपौ घः' आदि संज्ञाविधि के प्रकरण में उक्त अतिदेश सूत्र का निर्देश कर दिया है । विकारविधि-प्रकरण (षष्ठ-सप्तमाष्टमाध्यायों) में तथा सुप्तिङ्विधि-प्रकरण में तो सङ्कीर्णता के दृष्टान्तों की कमी

१. चौखम्बा संस्कृत सीरिज, वाराणसी (एक से चार अध्याय तक) ।

२. राजकीय पुस्तकालय, आद्यार, सूचीपत्र भाग—२, पृ० ७५ ॥

३. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ४५३ ॥

४. वाराणसी (चौखम्बा)—१९२४ ई० ।

(प्रथम-तृतीयाध्यायपर्यन्त ही प्रकाशित है । शेषांश की स्थिति का कुछ पता नहीं है) ।

५. वाराणसी (चौखम्बा)—१९०६ ई० ॥

६. लाजरस, वाराणसी—१९१६ ई० ।

७. वैदिक पुस्तकालय, अजमेर से २ भाग प्रकाशित हो चुके, शेषांश का प्रकाशन अवशिष्ट है ।

८. राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास, सूचीपत्र भाग—३, खण्ड—१ ए, पृ० ३६०१ ।

९. इन वृत्तियों के विवरणार्थ संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४५९—४६२ द्रष्टव्य है ।

नहीं है। यद्यपि कुछ प्रक्रमभङ्गों के कारण सुबोध्य हैं और कुछ के कारण व्याख्याकारों द्वारा निर्दिष्ट भी किए गए हैं तथापि सब प्रक्रमभङ्ग के कारण सुस्पष्ट नहीं हैं। अस्तु ! इस विषय में अधिक कहना अनावश्यक है, क्योंकि गुण-दोष भी देश-काल-पात्र की सीमा से बहिर्भूत नहीं हैं।

प्रक्रियाग्रंथों में धर्मकीर्ति (षष्ठ शतक के प्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक नहीं) का 'रूपावतार', विमल सरस्वती की 'रूपमाला', रामचन्द्र की 'प्रक्रियाकौमुदी', भट्टोजि दीक्षित की 'सिद्धान्तकौमुदी' तथा वरदराज की 'मध्यसिद्धान्तकौमुदी' एवम् 'लघुसिद्धान्तकौमुदी' विशेषतः उल्लेखनीय हैं। इनमें भी सम्प्रति 'सिद्धान्तकौमुदी' सर्वातिशायी ग्रन्थ माना जाता है।

यद्यपि कुछ न कुछ अच्छाई या बुराई दोनों परम्पराओं में है ही तथापि आचार्य पाणिनि के क्रम के संरक्षक होने के कारण पूर्व परम्परा के ग्रन्थों को प्रथम स्थान देना उचित है। कुछ लोग पक्षपात के कारण अष्टाध्यायी-क्रम को ही उचित तथा महत्त्वपूर्ण मानते हैं और कुछ लोग प्रक्रिया-परम्परा को ही। परन्तु यह विचारधारा निष्पक्ष नहीं है।

अष्टाध्यायी के वार्त्तिककार

'वार्त्तिक' शब्द के अर्थ का प्रतिपादन किया जा चुका है। संस्कृत साहित्य में 'वार्त्तिक' के पर्याय के रूप में 'वाक्य', 'व्याख्यानसूत्र', 'भाष्यसूत्र', 'अनुतन्त्र' तथा 'अनुस्मृति' शब्दों का प्रयोग मिलता है।

(क) वाक्य—

पं० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने 'वार्त्तिक' के अर्थ में 'वाक्य' शब्द के प्रयोग के लिए यह युक्ति दी है कि सूत्रों में क्रियापद के अप्रयोग तथा वार्त्तिकों में क्रिया पद के प्रायशः प्रयोग होने के कारण (एकतिङ् वाक्यम् अथवा क्रिया कारकान्विता वाक्यम् के आधार पर) वार्त्तिक को 'वाक्य' कहा जाता है। परन्तु, यह उचित नहीं प्रतीत होता है। टीका-ग्रन्थों में वार्त्तिक के अन्त में 'वक्तव्यम्', 'वाच्यम्' 'उपसंख्यानम्' आदि के प्रयोग होने पर भी महाभाष्योद्धृत वार्त्तिक में प्रायेण क्रिया-पद का प्रयोग नहीं है। दूसरी बात यह है कि 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' के सिद्धान्त के उद्घोषक वैयाकरण सम्प्रदाय के अनुसार सूत्रों में क्रिया-पद का सम्बन्ध मानना ही है। वाक्यत्व प्रयुज्य-

१. रूपावतार, रूपमाला तथा प्रक्रियाकौमुदी के विशेष विवरण के लिए प्रक्रिया-कौमुदी का श्री के० पी० त्रिवेदी लिखित Introduction देखना चाहिए।

२. प्रदीप—६।३।३४, (पृ. २२७, भाग—५, नि. सा.), ८।३।५ (पृ० ४३२ रोह-तक); दैव—श्लो० १३२; पदमञ्जरी—पृ. ९ (भाग—१, काशी); हेलाराज—(वाक्य-पदीय व्याख्या—) पृ. २, ३८ आदि; उद्योत—६।१।१३५ (पृ. १३५, भाग—५, नि. सा.)।

३. प्रदीप—८।२।६ (पृ. ३७२, रोह तक) तथा उद्योत—८।२।६ (पृ. ३७२)।

४. भर्तृहरिटीका—पृ. ४७ (का. हि. वि. वि. नेपाल राज्य संस्कृत ग्रन्थमाला, कुसुम—११)।

५. वाक्यपदीय—१।२३ स्वोपज्ञटीका ॥

६. धातुवृत्ति, पृ. ४०२ (चौखम्बा)।

मान क्रिया के आधार पर ही हो—ऐसा नियम तो व्याकरण शास्त्र में नहीं है। अतः सूत्र वाक्य नहीं हैं—इस कथन का कोई अर्थ नहीं है।

मेरी दृष्टि में 'वाक्य' शब्द वार्तिकार्थ में रुढ़ है।

(ख) व्याख्यानसूत्र—

'व्याख्यानसूत्र' का अर्थ भी मीमांसक जी के अनुसार^१ भाष्यात्मक व्याख्यान का मूलभूत सूत्र है। परन्तु 'सूत्रव्याख्यानार्थत्वात् वाक्यानाम्' इस कैयट की उक्ति से भी यह स्पष्ट है कि वार्तिक भी वृत्तिसूत्र का संक्षिप्त व्याख्यान ही है। व्याख्यानार्थक होने पर भी वार्तिक के लिए सूत्र-शब्द-प्रयोग का संकेत किया जा चुका है। अतः मेरी दृष्टि में 'व्याख्यानसूत्र' में कर्मधारय समास—व्याख्यानं च तत् सूत्रं चेति व्याख्यान-सूत्रम्—ही अधिक उचित प्रतीत होता है।

(ग) भाष्यसूत्र—

आचार्य भर्तृहरि ने अपनी महाभाष्यटीका में वार्तिक के अर्थ में 'भाष्यसूत्र' शब्द का प्रयोग किया है। 'वृत्तिसूत्र' शब्द की तुलना में 'भाष्यसूत्र' शब्द का भी 'भाष्य-विशिष्ट सूत्रम् (= वार्तिकम्) अथवा 'भाष्यमूलभूतं सूत्रम्' अर्थ किया जा सकता है। महर्षि पतञ्जलि का 'भाष्य' मुख्यतः वार्तिक पर है, सूत्र पर नहीं—यह विषय आगे बतलाया जाएगा।

(ग) अनुतन्त्र—

'तन्त्र' शब्द शास्त्रपर्याय है। प्रकृत में व्याकरण शास्त्र ही 'तन्त्र' शब्द का अर्थ है। अष्टाध्यायीस्वरूप व्याकरण शास्त्र के पश्चात् निर्मित होने के कारण, महर्ष्व की दृष्टि से वृत्तिसूत्र से न्यून होने के कारण एवम् अष्टाध्यायी तन्त्र से सम्बद्ध होने के कारण वार्तिक को 'अनुतन्त्र' कहा जाता है। यह 'अनुतन्त्र' शब्द वार्तिकार्थ में योगरूढ़ माना जा सकता है।

(ड) अनुस्मृति—

'स्मृति' शब्द के व्याकरणस्मृतिवाचक होने के कारण 'अनुस्मृति' शब्द की स्थिति 'अनुतन्त्र' शब्द के समान है।

पाणिनीय व्याकरण में वार्तिककार कितने हुये हैं—इस विषय का निश्चित विवरण असम्भव है। 'अपर आह' आदि प्रतीकों के अन्तर्गत 'महाभाष्य' आदि ग्रन्थों में बहुत से वार्तिक उद्धृत हैं जिनके निर्माता के विषय में कुछ भी परिज्ञान नहीं है। कुछ ऐसे भी वार्तिक हैं जिनके रचयिता का अन्यान्य प्रसङ्ग के अवलोकन से कदाचित् अवबोध हो भी जाता है।

जिस प्रकार महर्षि पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' में कई सूत्र पद्यात्मक हैं उसी प्रकार वार्तिकों में भी 'श्लोकवार्तिक' उपलब्ध हैं। यह कहना कठिन है कि सभी श्लोकवार्तिक एक ही व्यक्ति की रचना है या भिन्न-भिन्न व्यक्ति की। वार्तिकों के रचयिताओं की पहचान के लिए तरह-तरह के तर्क प्रस्तुत किए गए हैं। परन्तु सब की दशा 'धूगाक्षरन्याय' की स्थिति से उत्कृष्टतर नहीं है।

१. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग, १, पृ. २८२ ॥

२. प्रदीप—६।३।३४ (पृ. २१७, भाग—४, निर्णयसागर) ॥

सम्प्रति जिन वार्त्तिककारों के नाम विभिन्न ग्रन्थों में उपलब्ध हो रहे हैं उनकी संख्या ५ है :—

- (१) कात्य अथवा कात्यायन अथवा वररुचि,
- (२) भारद्वाज,
- (३) सुनाग,
- (४) क्रोष्टा,
- (५) वाडव,

(१) कात्यायन वररुचि

वार्त्तिककारों में अग्रगण्य हैं कात्यायन-गोत्रोत्पन्न वररुचि । उपलब्ध वार्त्तिकों में अधिक वार्त्तिक वररुचिप्रणीत ही हैं । वार्त्तिककार शब्द से साधारणतः विद्वन्मण्डली में कात्यायन वररुचि को ही समझा जाता है । किन्तु यह निश्चित रूप में कहना कठिन है कि कौन वररुचिप्रणीत है और कौन अन्यकर्तृक है । अतएव यह भी स्पष्ट है कि अधिक वार्त्तिक वररुचिप्रणीत हैं—इस कथन का आधार भी परम्परागत प्रसिद्धि-मात्र है ।

यदि वररुचि को पाणिनि का शिष्य न भी माना जाय तब भी पाणिनि-समकालिक मानने में कोई अनुपपत्ति नहीं है ।

(२) सुनाग—

‘महाभाष्य’^१ आदि ग्रन्थों में सौनाग-वार्त्तिक का उल्लेख मिलता है । पदमञ्जरी-कार के अनुसार सौनाग शब्द का अर्थ है आचार्य सुनाग के शिष्य^२ । यदि ‘पदमञ्जरी’ की व्याख्या सत्य हो तो यही मानना उचित है कि ये वार्त्तिक सुनागाचार्य-कृत एवम् उनके शिष्यों द्वारा प्रतिपादित या प्रचारित हैं । ऐसी दशा में हमें सुनागाचार्य को महाभाष्यकार से अधिक प्राचीन मानना होगा ।

२।२।१८ सूत्र के ‘भाष्य’ में ‘प्रादयः कार्ये’ इस वार्त्तिक के उल्लेख के बाद ‘एतदेव सौनागैर्विस्तरतरेण पठितम्’ के उल्लेख से तथा कैषट् की व्याख्या से भी यह प्रतीत होता है कि सौनाग वार्त्तिकों में कात्यायनवार्त्तिकों की कमी को दूर किया गया है । अतः कात्यायन तथा पतञ्जलि के बीच सुनाग का काल माना जा सकता है ।

‘अत्यल्पमिदमुच्यते’ कहने के बाद जिन वार्त्तिकों का उल्लेख किया गया है वे वार्त्तिक सम्भवतः सुनाग-प्रणीत हैं—यह कल्पना कल्पना ही है, क्योंकि भारद्वाजीय वार्त्तिकों के भी कात्यायनीय वार्त्तिक से बृहत् होने के कारण उनके उल्लेख के समय भी ‘अत्यल्पमिदमुच्यते’ कहना अस्वाभाविक नहीं होगा ।

(३) भारद्वाज—

‘महाभाष्य’^३ में कई बार भारद्वाजीय वार्त्तिक का उल्लेख किया गया है । साधारण व्युत्पत्ति के अनुसार भारद्वाजीय शब्द का अर्थ भारद्वाजशिष्य है ।

१. महाभाष्य—२।२।१८; ३।२।४६; ४।१।७४, ८७ आदि; काशिका—७।२।१७; भाषावृत्ति—७।२।१७; तथा अन्यान्य ग्रन्थ ॥

२. पदमञ्जरी—७।२।१९ ॥

३. महाभाष्य—१।१।२०; ४६; १।२।२२; १।३।६७ आदि ॥

भारद्वाजीय वार्त्तिक पर दृष्टिपात करने से यह भी स्पष्ट हो जाता है कि इन वार्त्तिकों का उद्देश्य भी कात्यायनीय वार्त्तिकों का न्यूनतापहार है। अत एव भारद्वाजीय वार्त्तिक का काल भी कात्यायन—पतञ्जलि के मध्य में ही मानना उचित है।

(४) क्रोष्टा—

‘इको गुणवृद्धी’ की व्याख्या के प्रसङ्ग में ‘महाभाष्य’ में “क्रोष्टीयाः पठन्ति—‘निय-मादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन’ इति”। इससे यह प्रतीत होता है कि क्रोष्टा नामक आचार्य के शिष्यों द्वारा भी प्रायशः क्रोष्टृप्रणीत वार्त्तिकों का प्रवचन किया गया था।

इनके विषय में अधिक विवरण सम्प्रति उपलब्ध नहीं है।

(५) वाडव—

८।२।१०६ सूत्र की व्याख्या के प्रसङ्ग में महाभाष्यकार ने ‘तत्र सौर्यभगवतोक्तम् अनिष्टिज्ञो वाडवः पठति’ लिखा है। कैयट ने ‘सौर्यभगवता’ शब्द का अर्थ किया है—‘सौर्यं नाम नगरम् तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम्’। कैयट के कथन से ऐसा लगता है कि महाभाष्यकार से वाडवाचार्य अधिक पुराने थे।

‘महाभाष्य’ की उक्त पंक्ति का अन्वय दो प्रकार से सम्भव है :—

(१) अनिष्टिज्ञो वाडवः पठति (इति) सौर्यभगवता (मद्यम्) उक्तम् , अथवा

(२) सौर्यभगवता (यत्) उक्तं (तत्) अनिष्टिज्ञो वाडवः पठति ।

प्रथम अन्वय के अनुसार तो वाडवाचार्य को महाभाष्यकार से अत्यधिक प्राचीन मानना पड़ेगा। परन्तु द्वितीय अन्वय के आधार पर सौर्य भगवान् को ही वास्तविक वार्त्तिककार एवम् वाडवाचार्य को प्रवक्तामात्र मानना होगा। कैयट तथा नागेश का समर्थन प्रथम पक्ष को ही मिलता है।

उपर्युक्त वार्त्तिककारों से अतिरिक्त वैयाघ्रपद्य^२, व्याघ्रभूति आदि का भी यत्र-तत्र उल्लेख मिलता है।

भाष्यकार पतञ्जलि

पहले यह बतलाया जा चुका है कि पाणिनीयसूत्रों के लिए ‘वृत्तिसूत्र’ तथा वार्त्तिकों के लिए ‘भाष्यसूत्र’ शब्द का प्रयोग प्रचलित है। यह भी बतलाया जा चुका है कि ‘भाष्य-सूत्र’ शब्द का अर्थ भाष्यमूलभूत वार्त्तिकात्मक सूत्र है। अत एव व्याकरण शास्त्र में ‘भाष्य’ के नाम से उन्हीं ग्रन्थों का अभिधान होता है जो वार्त्तिकों की व्याख्या में पर्यवसन्न हैं। यतः आधुनिक अनुसन्धान से उपोद्धृत प्राचीन प्रमाणों से ही यह सिद्ध हो चुका है कि ‘महाभाष्य’ में मूलरूप में उद्धृत ‘रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्’ आदि वाक्य कात्यायनप्रणीत हैं अतएव यह भी मानना ही पड़ता है कि पातञ्जल ‘महाभाष्य’ भी वार्त्तिकों की ही (प्रधान रूप में) व्याख्या है।

१. कात्यायनीयात् भारद्वाजीये हेत्वभिधानं बहुवचनं च विशेषः ॥

उद्योत—१।१।५६ ॥

२. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. २९९-३०१ ॥

‘न्यास’ तथा ‘पदमञ्जरी’ आदि में स्पष्टतः यह कहा गया है कि पातञ्जल ‘महा-भाष्य’ कात्यायन-वररुचि के वात्तिकों की व्याख्या है। ‘सूत्राणां’ सानुतन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभिः’ इस तरह के भर्तृहरि के कथन से भी यही प्रतीत होता है कि ‘भाष्य’ ‘सानु-तन्त्र’ अर्थात् अनुतन्त्र = वात्तिक, से सहित है।

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः।

स्वपदानि य वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥

इस परिभाषा को ध्यान में रखकर कैयट आदि ने ‘महाभाष्य’ को पाणिनि सूत्र की साक्षात् व्याख्या मान ली है। परन्तु ‘भाष्य’ की यह परिभाषा बहुत मान्य नहीं है। अतएव ‘न्यायनिबन्धप्रकाश’ में वर्धमानोपाध्याय ने लिखा है :—

“सूत्रबुद्धिस्थीकृत्य तत्पाठनियमग्विनाऽपि तद्व्याख्यानम् भाष्यम्”।

वर्धमानोपाध्याय की उक्ति से यह स्पष्ट है कि भाष्यात्मक व्याख्यान की कोई व्यवस्थित परिभाषा नहीं है। अतः वात्तिकव्याख्यानभूत ग्रन्थ के लिए भी ‘भाष्य’ शब्द का प्रयोग अनुचित नहीं है।

पातञ्जल ‘महाभाष्य’ में प्रायेण वात्तिकोपन्यास के बाद ही व्याख्यान की प्रवृत्ति होने से भी यह तथ्य प्रमाणित होता है। बौद्धग्रन्थों में वैशेषिकसूत्रवात्तिक—वाक्य—के ऊपर लिखे गए एक ‘भाष्य’ का उल्लेख भी इसका समर्थक है।

पातञ्जल ‘भाष्य’ के मुख्यतः वात्तिकव्याख्यानानात्मक होने पर भी बहुत्र वात्तिकोत्प्लेख के बिना ही सूत्र की व्याख्या मिलने के कारण ही इसे ‘महाभाष्य’ भी कहा जाता है—यह मेरा मत है। सूत्रव्याख्यानभूत वात्तिक के व्याख्यान—भाष्य में परममूल सूत्र की व्याख्या में असङ्गति का तो कोई प्रश्न ही नहीं उठता। अत एव ‘महाभाष्य’ का अष्टाध्यायीव्याख्यान के रूप में उल्लेख भी अनुचित नहीं है।

महाभाष्यकार पतञ्जलि का समय साधारणतः ईस्वीय पूर्व द्वितीय शतक माना जाता है। The Age of Patanjali नाम के अपने ग्रन्थ में पण्डित एन. भाष्याचार्य ने ईस्वीयपूर्व दशम शताब्दी में पतञ्जलि के अवस्थान का निर्णय किया है। मीमांसक जी ने २००० वि० पू० में आचार्य पतञ्जलि की स्थिति मानी है।

पाणिनीय व्याकरण शास्त्र में महाभाष्यकार का स्थान सर्वोपरि है। साक्षात् पाणिनि तथा कात्यायन से भी अधिक महत्त्वपूर्ण वैयाकरण महाभाष्यकार पतञ्जलि माने जाते हैं। नव्य वैयाकरणों का “यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्” प्रसिद्ध है ही।

१. भाष्यम्—कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां विवरणम् पतञ्जलिप्रणीतम् ॥

न्यास—पृ० ४ (काशिका—भाग—१) ॥

२. आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम्, तद्धि कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां पत-ञ्जलिप्रणीतम् विवरणम् ॥ पदमञ्जरी—पृ० ४ (काशिका—भाग—१) ॥

३. वाक्यपदीय—१।२३ ॥

४. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol. III, Pt—II, P. 429 (and Foot Note No. 4)

Macdonell—A History of Skt. Literature, P. 367.

५. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ३२८ ॥

महाभाष्यकार की सब से बड़ी विशेषता है इनकी व्यापक दृष्टि। आवश्यकता तथा औचित्य के सामंजस्य होने पर ये किसी भी शास्त्र के सिद्धान्त को आत्मसात् करने में सङ्कोच नहीं करते। अपने सम्प्रदाय के विभिन्न आचार्यों के मतों का उपन्यास कर उनके खण्डन की ओर इनकी दृष्टि अन्यान्य प्राचीनार्वाचीन लेखकों की तरह नहीं है। सद्भावना तथा सम्मान के साथ तत्तत् आचार्य की व्याख्या भी इन्होंने उपन्यस्त की है।

इनकी भाषा तथा शैली संस्कृतसाहित्य में अद्वितीय है। यदि किसी भी आचार्य की भाषा 'प्रसन्न-गम्भीर' है तो प्रथमतः आचार्य पतञ्जलि की।

संक्षेप में इतना ही कहना पर्याप्त होगा कि व्याकरण शास्त्र की 'सर्वपार्षद' उपाधि इन्हीं की सर्वपार्षद प्रतिभा के कारण औचित्य रखती है। व्याकरण शास्त्र के आचार्यों में महाभाष्यकार की प्रज्ञा की तुलना नहीं है। पाणिनीय व्याकरण के इतने महत्त्व के प्रख्यापन में सर्वाधिक अवदान महाभाष्यकार पतञ्जलि का ही है। यही कारण है कि भर्तृहरि, कैयट जैसे मर्मज्ञ विद्वान् की प्रवृत्ति 'महाभाष्य' के व्याख्यान में हुई।

स्थान-स्थान पर इन्होंने पाणिनीय सूत्र का खण्डन तथा आवश्यक होने पर रूपान्तरण भी किया है। किन्तु खण्डन या रूपान्तरण की युक्तियाँ इतनी प्रौढ़ता रखती हैं कि उनके विरुद्ध कुछ कहने का साहस पण्डितों में नहीं हो पाता है।

'महाभाष्य' के पुनरुद्धार के विषय में 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' अवलोकनीय है।

यद्यपि स्वयम् महाभाष्यकार ने ही दो बार 'भाष्य' शब्द के उल्लेख से तथा अनेक बार 'अपर आह' आदि सर्वनाम पदों के उल्लेख से प्राचीन भाष्यों का संकेत किया है और भर्तृहरि द्वारा 'भाष्याणाम्' इस बहुवचनान्त पद से भी इस तथ्य की पुष्टि होती है तथापि आज पतञ्जलिप्राक्कालीन भाष्यग्रन्थ उपलब्ध नहीं हैं। पतञ्जलिपरकालीन चार्त्तिकभाष्यकार हेलाराज, राघवसूरि तथा राजरुद्र का वर्णन 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास' में देखना चाहिए।

काशिकावृत्ति

(क) 'काशिका' शब्द के प्रयोग का आधार :—

प्रस्तुत काशिकावृत्ति के नामकरण के विषय में पदमञ्जरीकार का कहना है कि काशी नगरी में इस वृत्ति की रचना होने के कारण ही इसे 'काशिका' कहा गया है :—

काशिकेति देशतोऽभिधानम् । काशिषु भवा 'काश्यादिभ्यष्टज्जिठौ' (४।२।११६) 'काशिका' ॥ पदमञ्जरी—पृ० ६ (काशिका—भाग—१) ॥

स्वयम् वृत्तिकार ने भी ४।२।११६ की वृत्ति में "काशिकी, काशिका" इन दो उदाहरणों का उल्लेख किया है परन्तु इस ग्रन्थ के नाम के विषय में कुछ संकेत नहीं किया है।

जहां तक 'काशिका' शब्द के व्युत्पत्तिनिमित्त का प्रश्न है उस विषय में तो पदमञ्जरीकार का कथन निर्धारक है ही, परन्तु 'काशिका' शब्द के प्रवृत्तिनिमित्त के विषय में पदमञ्जरीकार के मत में प्रामाण्य का अनुग्राहक कोई तत्त्व सम्प्रति उपलब्ध नहीं है। किन्तु पाश्चात्य विद्वान् भी पदमञ्जरीकार के मत का ही समर्थन करते हैं।^१

(ख) 'काशिका' वृत्ति के नामान्तर :—

'काशिका'वृत्ति के लिए 'भाषावृत्ति' में 'एकवृत्ति' शब्द का प्रयोग किया गया है। व्याख्याकार सृष्टिधराचार्य ने 'एकवृत्ति' शब्द को युक्त्युपन्यासपूर्वक 'काशिका' का वाचक माना है :—

एकवृत्तौ साधारणवृत्तौ वेदिके लौकिके च विवरणे इत्यर्थः। एकवृत्ताविति काशिकायां वृत्तावित्यर्थः।

सृष्टिधराचार्य का अभिप्राय स्पष्ट है कि लोक-वेद-साधारण पाणिनीय अष्टाध्यायी की वृत्ति होने से 'काशिका' को भी लोक-वेद-साधारण वृत्ति और इस लिए 'एकवृत्ति' कहा जाता है।

मीमांसक जी का^२ कथन है कि 'भागवृत्ति' में पाणिनीय सूत्रों को लौकिक तथा वैदिक भागों में बाँटकर उनकी व्याख्या की गई थी जब कि 'काशिका' में सङ्कीर्ण रूप में ही सूत्रों की व्याख्या की गई है। अतएव 'भागवृत्ति' की प्रतिद्वन्द्विता के कारण ही 'काशिका' के लिए 'एकवृत्ति' शब्द का प्रयोग प्रचलित हुआ है।

यद्यपि पाणिनीय व्याकरण में वैदिक शब्दों के साधुत्वबोधक नियमों की प्रधानता नहीं है और यही कारण है कि कुछ लोगों ने इसे पूर्णतः लौकिक व्याकरण^३ माना है तथापि इतना तो मानना ही होगा कि अप्रधान रूप में वैदिकपदालयान भी इसमें^४ उपलब्ध है। 'लौकिकानां वैदिकानां च' इस भाष्यवाक्य की व्याख्या में कैयट द्वारा वैदिक पदों की प्रधानता का अभिप्रायान्तर सुबोध्य है। साथ ही लौकिक तथा वैदिक पदों में शास्त्रीय^५ दृष्टि से तो कुछ अन्तर है ही नहीं, व्यावहारिक दृष्टि से भी बहुत अन्तर नहीं है। अतः पाणिनीय व्याकरण को लोक-वेद-साधारण व्याकरण मानना अनुचित नहीं है।

'माघ' में काशिका का संकेत मानने वाले विद्वान् 'सद्वृत्ति' शब्द को भी काशिका-वृत्ति का पर्याय मानते हैं।

(ग) काशिका ही अष्टाध्यायी की प्रथम पूर्णवृत्ति नहीं :—

प्राध्यापक मैकडानल महाशय का मत है कि आचार्य पाणिनि की अष्टाध्यायी पर सर्वप्रथम सम्पूर्ण वृत्ति 'काशिका' ही है। परन्तु उनका यह अभ्युपगम उचित नहीं

"Benaras Commentary"—Macdonell—A History of Skt. Literature, P. 367.

१. भाषावृत्ति—११११६ ॥

२. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४३० ॥

३. पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूप-वर्जितानि पदान्येव संस्कृत्योत्पद्यन्ते ॥

तन्त्रवार्त्तिक—११३८ ॥

४. लौकिकानां वैदिकानां च (शब्दानामनुशासनम् अत्र व्याकरणे) ॥

महाभाष्य—पृष्पशाहिक ॥

५. तेषां मनुष्यवद्देवताऽभिधानम् ॥ यास्क निरुक्त—११२६ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ॥ वही—११६११ ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिकाः, त एव च तेषामर्थाः ॥ शाबरभाष्य—११३१३० ॥

प्रतीत हो रहा है क्योंकि स्वयम् वृत्तिकार ने 'काशिका' के प्रथम श्लोक में ही यह बतला दिया है कि यह 'काशिका' वृत्ति प्राचीन वृत्तियों का सार लेकर ही उपनिबद्ध की गई है। आगे हम यह भी देखेंगे कि 'काशिका' वृत्ति में आदि से अन्त तक पूर्वाचार्यों की वृत्तियों या व्याख्याओं का 'अपरे तु', 'केचित्तु' आदि शब्दों द्वारा उल्लेख किया गया है जिससे यह सिद्ध होता है कि पाणिनीय 'अष्टाध्यायी' पर 'काशिका' वृत्ति से पहले भी कुछ वृत्ति या वृत्तियाँ अवश्य रहीं।

यद्यपि प्रस्तुत वृत्ति—'काशिका' में उल्लिखित मतान्तरों की बहुशः उपलब्धि 'महाभाष्य' में होती है तथापि यह कहना उचित नहीं है कि काशिकाकार ने महाभाष्यकार के ही मतमतान्तर का उल्लेख किया है। जब स्वयम् महाभाष्यकार ने प्राचीन वृत्तियों का स्वच्छन्दतापूर्वक अपने 'महाभाष्य' में उपयोग किया है, और यह प्रक्रिया किसी भी लेखक के लिए अस्वाभाविक नहीं है, तो क्या यह कहना उचित होगा कि 'महाभाष्य' में उपलब्ध सभी बातें महाभाष्यकार की कल्पना के ही परिणाम हैं? इसके अतिरिक्त 'काशिका' में कुछ तो ऐसी बातें भी मिलती हैं जिनकी 'महाभाष्य' में चर्चा तक नहीं की गई है :—

(१) सादृश्यम् = तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, 'यथार्थ' इत्येव सिद्धम् ? गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्—सदृशः किर्या' सकलि ॥ काशिका—३।१।६ ॥

उपर्युक्त विषय की चर्चा भी 'महाभाष्य' में नहीं की गई है। अतएव इस वृत्ति की व्याख्या करते समय पदमञ्जरीकार ने लिखा है :—'अप्रसिद्धोदाहरणमेतत्, चिरन्तन-प्रयोगात् ।'

(२) ('भुवश्च' इत्यत्र) चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—भ्राजिष्णुना लोहित-चन्दनेन ॥ काशिका—३।२।१३८ ॥

किन्तु 'भाष्य' में इस सूत्र के विषय में कुछ नहीं कहा गया है। अतएव पदमञ्जरीकार का कथन है :—

नैतद्भाष्ये समाश्रितम् ॥ पदमञ्जरी—३।२।१३८ ॥

सिद्धान्तकौमुदीकार ने भी यही कहा है :—चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं चयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥ सि० कौ०—३।१।१३८ ॥

द्वितीय उद्धरण के आधार पर कम-से-कम प्राचीनतर वृत्ति के प्रभाव की सम्भावना का तो अपलाप नहीं किया जा सकता। इस तरह के बहुत से भाष्यानुक्त या भाष्य-विरुद्ध मतवाद 'काशिका' वृत्ति में हैं जिनके आधार पर यह तो माना ही जा सकता है कि 'काशिका' से पहले भी 'अष्टाध्यायी' पर वृत्ति रही अवश्य, भले ही उसका स्तर साधारण ही रहा हो। 'अष्टाध्यायी के वृत्तिकार' प्रकरण में 'काशिका' से प्राचीन वृत्तियों का उल्लेख भी किया जा चुका है।

(घ) 'काशिका' वृत्ति तथा प्राचीन आचार्य :—

'काशिका' वृत्ति पाणिनीय सूत्रों पर पुराने जितने भी साक्षात्सम्बद्ध या असाक्षा-

१. प्रस्तुत संस्करण में 'सदृशः सख्या ससखि' ऐसा पाठ छप गया है परन्तु न्यास-पदमञ्जरी-समर्थित पाठ उपर्युद्धत पाठ ही है। अतः पाठकों को इसका संशोधन कर लेना चाहिये।

सम्बद्ध ग्रन्थ लिखे गए थे सबके तत्त्व को उपन्यस्त करने की दृष्टि से ही लिखी गई है । यह तथ्य वृत्तिकार की उक्ति से ही प्रमाणित होता है :—

वृत्तौ भाष्ये तथा धातु-नाम-पारायणादिषु ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ काशिका—प्रथमश्लोक ॥

किन्तु 'नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्' इस विश्वजनीन तथ्य का भी अपलाप नहीं किया जा सकता । ऐसी स्थिति में यह अत्यन्त स्वाभाविक है कि 'काशिका' वृत्ति से पूर्ववर्ती आचार्यों की सर्वत्र पाणिनीय व्याकरण की व्याख्या में सम्प्रतिपत्ति नहीं रही होगी । अतएव प्राचीनग्रन्थसारसंग्रहात्मक इस 'काशिका' वृत्ति में भी कुछ प्राचीन आचार्यों द्वारा स्वीकृत किन्तु अन्य प्राचीन आचार्यों तथा स्वयम् वृत्तिकार द्वारा (प्रायशः) अस्वीकृत मतों का 'केचित्', 'अन्ये तु' आदि शब्दों से उपादान तथा यत्र-कुत्रचित् खण्डन भी उपलब्ध होता है ।

यद्यपि Indian Antiquary के १५, १६ भागों तथा A History of Indian Literature, vol—III, Part—II, के ४३३ पृष्ठ में क्रमशः कीलहार्न तथा विण्टरनिट्स साहब ने 'काशिका' वृत्ति में चान्द्र व्याकरण का प्रभाव माना है और मीमांसकजी ने अपने सं० व्या० शा० के इतिहास, भाग—१, पृ० २१०—२११ में इस आक्षेप का खण्डन किया है तथापि अनावश्यक समझकर मैंने इसकी उपेक्षा कर दी है ।

उल्लिखित पूर्वाचार्यों के मत मतान्तर के हेतु निम्नलिखित सूत्रों की वृत्ति विशेषतः द्रष्टव्य है :—

प्रत्याहारसूत्र—७

१।१।४५ ॥	५।१।१३ ॥
२।२।६६ ॥	५।२।१२ ॥
३।१।१३७ ॥	५।२।१३ ॥
३।२।१२४ ॥	५।२।९२ ॥
४।१।११४ ॥	५।२।९५ ॥
४।१।११७ ॥	५।२।१२३ ॥
४।३।३ ॥	५।३।३५ ॥
४।३।२७ ॥	५।३।९३ ॥
४।४।६६ ॥	५।३।१०२ ॥
४।४।१३५ ॥	५।४।३ ॥
५।१।१२ ॥	५।४।२१ ॥
५।१।२० ॥	५।४।२२ ॥
५।१।२१ ॥	५।४।९० ॥
५।१।२४ ॥	५।४।१२८ ॥
५।१।५० ॥	६।१।२ ॥
५।१।८५ ॥	६।१।३ ॥
५।१।९४ ॥	६।१।४ ॥

१. यहाँ वार्तिक आदि के रूप में उल्लिखित मतान्तर का निर्देश नहीं किया गया है ।

उपर्युक्त सूत्रों में अधिकतः पञ्चान्तरोपन्यासार्थ, अल्पशः खण्डनाथ तथा अस्यल्पशः स्वमतस्थापनार्थ काशिकाकार ने 'पूर्वाचार्यों के मतों का उल्लेख किया है। पूर्वाचार्यों में महाभाष्यकार के यत्र-तत्र उल्लेख से अतिरिक्त सू. ७।२।१७ में 'सौनाग' तथा सू. ७।२।५८ में 'पदशेषकार' का नामनिर्देश किया गया है।

यद्यपि उपर्युक्त सूत्रों की वृत्ति में उपलब्ध मतान्तर अधिक रूप में 'महाभाष्य' में भा उपलब्ध हैं तथापि सबको हम महाभाष्यकार का ही मत नहीं मान सकते। स्वयम् महाभाष्यकार ने भी बहुत स्थलों में 'अपर आह—' आदि अवतरणों के उल्लेख के पश्चात् ही तत्तत् मत का उल्लेख किया है।

(ङ) 'काशिका'वृत्ति तथा 'महाभाष्य'—

'काशिका'वृत्ति में महाभाष्यकार के मत (तथा महाभाष्यकार द्वारा उद्धृत पूर्वाचार्य-मत) भी बहुधा उपयुक्त हुए हैं। जगह-जगह पर काशिकाकार ने महाभाष्यकार का नाम भी लिया है। परन्तु प्रायशः मतान्तर के उपन्यास के लिए ही। जहाँ काशिकाकार का वही मत है जो महाभाष्यकार ने स्थापित किया है वहाँ काशिकाकार ने महाभाष्यकार के मत के आदान करने पर भी महाभाष्यकार का प्रायशः नाम नहीं लिया है। वार्त्तिककार तथा भाष्यकार में मतभेद होने पर काशिकाकार ने प्रथमतः वार्त्तिककार का ही उल्लेख किया है और स्वयम् महाभाष्यकार के मत का उल्लेख करते हुए भी इन्होंने वार्त्तिककार के मत का खण्डन अपने मुख से नहीं किया है।

'काशिका'वृत्ति में ऐसे भी स्थल अत्यल्प नहीं हैं जहाँ वृत्तिकार ने प्राचीन आचार्यों के मतों के संरक्षण के लिए महाभाष्यकार के मत से विपरीत मत की स्थापना की है। इसके कुछ निदर्शन निम्न-लिखित सूत्रों की वृत्ति में देखे जा सकते हैं :—

३।१।२९ ^२ ॥	३।२।१४१ ॥
३।१।९६ ॥	३।२।१७२ ॥
३।१।१४३ ॥	४।१।१५० ॥
३।२।५६ ॥	६।१।१३६ ॥
३।२।७८ ॥	६।३।८४ ॥
३।२।८७ ॥	७।२।१०१ ॥
३।२।१३८ ॥	७।२।१०२ ॥

इसी प्रकार 'काशिका' के कुछ अन्यान्य मत भी स्पष्टतः भाष्य-विरुद्ध हैं। परन्तु

१. सूत्रपाठभेद के प्रसङ्ग में जो विरोध है उसका उल्लेख यहाँ नहीं किया गया है !

२. उपर्युक्त सूत्रों की वृत्ति तथा 'भाष्य' में किस अंश में विरोध है—यह विषय तो 'महाभाष्य' तथा 'काशिका' के तुलनात्मक अध्ययन से स्पष्ट हो जाएगा। यत्र-तत्र पद-मञ्जरीकार ने संकेत भी कर दिया है।

इन मतों में भाष्य-मत उपयुक्त है या वृत्ति-मत—यह विषय स्वस्वबुद्धिनिर्भर है। युक्तायुक्तत्व का विश्वजनीन निश्चय प्रायः असम्भव है। अतः मैंने केवल कुछ सूत्रों का संकेत, निदर्शनमात्र के लिए, किया है; मतभेद के स्थल का निर्देश तथा युक्तायुक्तत्व का विचार नहीं।

इतने से ही यह कहना उचित नहीं होगा कि काशिकाकार के मत हेय हैं, क्योंकि इनके मत भी आचार्य-परम्परा-पवित्रित हैं।

(५) 'काशिका' का महत्त्व—

अष्टाध्यायी-क्रम से प्रवृत्त वृत्तिग्रन्थों में 'काशिका' का स्थान मूर्धन्य है। स्वयम् वृत्तिकार ने 'काशिका' वृत्ति के प्रारम्भ में लिखा है :—

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥

दृष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं 'काशिका' नाम ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

उपर्युक्त कथन से यह सिद्ध होता है कि सूत्र द्वारा स्पष्टतः असंगृहीत लक्ष्यों के संग्रहार्थ प्रवृत्त 'इष्टि' आदि, शुद्ध गणपाठ, सूत्रों के गूढार्थ तथा उचित उदाहरण-प्रत्युदाहरणादि से सम्पन्न वृत्ति एकमात्र 'काशिका' ही है। प्रथम श्लोक के आधार पर यह भी प्रतीत होता है कि 'काशिका' से पूर्व लिखित वृत्तियाँ सर्वाङ्गपूर्ण नहीं थीं। कम से कम पूर्वकालिक वृत्तियों में गणशुद्धि का अभाव तो हरदत्त के कथन से भी स्पष्ट है।

'काशिका' वृत्ति का सबसे अधिक महत्वाधायक तत्त्व है आचार्य पाणिनि के प्रति उचित श्रद्धा। पाणिनिप्रोक्त सूत्रों के स्थान-स्थान पर रूपान्तरण तथा खण्डन महाभाष्यादि ग्रन्थों में उपलब्ध होते हैं। किन्तु यदा-कदा रूपान्तरण को मान लेने पर भी वृत्तिकार ने महाभाष्यकार आदि की सूत्रखण्डनानुकूल दृष्टियों की सर्वथा उपेक्षा की है। यह उपेक्षा अन्धभक्तिमात्र नहीं, अपितु यथासम्भव युक्ति-पुरस्सर ही है। यह विषय वृत्ति के अवलोकन से सुस्पष्ट है।

मैं यह नहीं कहता कि किसी के दोष का प्रदर्शन कस्नेवाला व्याख्याकार निम्नस्तर का है, किन्तु मेरे विचार में उच्चतम व्याख्याकार वही है जो यदि सम्भव हो तो मूल का समर्थन करे। 'काशिका' वृत्ति में यह बात प्रत्यवसर परिलक्षित होती है।

वर्तमान व्याख्याओं में यदि अन्यूनानतिरिक्त व्याख्या है तो 'काशिका' ही। अन्य व्याख्याएँ कदाचित् न्यून और कदाचित् अतिरिक्त हैं।

इस वृत्ति की भाषा भी प्रसन्न-गम्भीर है। यत्र-तत्र अस्वाभाविक होने पर भी शैली परिमार्जित है। इन्हीं कारणों से पाश्चात्य विद्वान् भी मुक्त कण्ठ से इस वृत्ति की प्रशंसा करते हैं :—

The admittedly best, on account of brevity and clarity, Commentary par excellence on the Sutras of Panini, is the KASHIKA-VRITTI "the Commentary of Kashika" of Jayaditya and Vamana^१.

१. वृत्त्यन्तरेषु तु गणपाठ एव नास्ति, प्रागेव शुद्धिः ॥

पदमञ्जरी—पृ० ५ (काशिका—भाग—१) ॥

२. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol. III. Pt—II, P. 433.

पाणिनीय व्याकरण पर लिखे गए सब परवर्ती ग्रन्थ 'काशिका' वृत्ति के अधमर्ण हैं। जहाँ तक सूत्रों की वृत्ति का प्रश्न है सब लेखकों ने प्रायेण अक्षरशः 'काशिका' की पंक्तियों को ही (यदा-कदा व्युत्क्रान्त रीति से) अपने-अपने ग्रन्थ में उद्धृत किया है। प्रक्रिया-कौमुदीकार तो प्रतिपद 'काशिका' के अधमर्ण हैं। जहाँ पर सूत्र-पाठ में मत-भेद है वहाँ प्रक्रियाकौमुदीकार ने 'काशिका' वृत्ति का ही अनुसरण किया है, 'महाभाष्य' का नहीं। अर्वाचीन काल के लेखक—प्रामाणिक लेखक—द्वारा 'महाभाष्य' की उपेक्षा कर 'काशिका' वृत्ति का अनुसरण यही सिद्ध करता है कि यह वृत्ति परम्परापुष्ट है।

प्रायशः लेखकों की, विशेषतः संस्कृत शास्त्र के लेखकों की, यह परम्परा रही है कि ये पूर्वाचार्य के मतों का जहाँ समाहार करते वहाँ तो उनका नाम नहीं लेते। कदाचित् कुछ प्रमुख पूर्वाचार्यों का अपने मत के समर्थन के लिए नाम भी ले लेते हैं। हाँ, यदि पूर्वाचार्य के मत का खण्डन करना होता है तो निश्चित ही उस मत के प्रतिष्ठापक आचार्य के नाम या सर्वनाम का प्रयोग किया करते हैं। प्रक्रियाकौमुदीकार भी इस परम्परा से असम्पृक्त नहीं हैं। ९० प्रतिशत ऋण लेने के बाद भी काशिकाकार का अपने ग्रन्थ में नामोल्लेख उन्होंने नहीं-सा किया है। सिद्धान्तकौमुदीकार में यह परम्परा और अधिक विकसित हुई है। 'सिद्धान्तकौमुदी' में ऋणग्रहण के समय तो प्रायशः 'काशिका' वृत्ति का उल्लेख नहीं मिलता, परन्तु खण्डन करने के समय स्पष्टरूप में 'इति काशिका', 'इति वृत्तिः' के उल्लेख के पश्चात् सोल्लास 'तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्', 'तत्प्रामादिकम्' आदि शब्दावली का प्रयोग किया गया है।

बुद्धि की विवेचनाशक्ति की कोई सीमा नहीं होती। उत्तम से उत्तम, अधम से अधम लेखक हो चुके हैं, हैं और होनेवाले हैं। अतः किसी भी लेखक के लिए यह प्रायशः बहुत उचित नहीं है कि वह आचार्यान्तर के मत का खण्डन कर दे। यद्यपि आर्थवादिक दृष्टिकोण से सम्प्रदायान्तर के आचार्यों के मतों का खण्डन आवश्यक माना जा सकता है तथापि अपने सम्प्रदाय के आचार्यों के अवान्तर मतों का खण्डन किसी भी दृष्टि से औचित्य नहीं रखता।

अपने सम्प्रदाय तथा यथासम्भव सम्प्रदायान्तर के आचार्यों के मतों का खण्डन न कर केवल उपन्यासकर देने की पवित्र पद्धति का प्रारम्भ शास्त्रीय क्षेत्र में महाभाष्यकार आचार्य पतञ्जलि की अप्रतिहत लेखनी से हुई है। इस पद्धति का यथावत पालन आचार्य जयादित्य-वामन ने भी किया है। वृत्ति के अवलोकन से यह स्पष्ट है कि इन्होंने पूर्वाचार्यों के मतों का खण्डन, एक-आध स्थल को छोड़ कर, नहीं किया है। इससे भी 'काशिका' वृत्ति की गरिमा ही प्रमाणित होती है।

अस्तु !

स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसम्पदम्^१ विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः ।

इति स्थितायां प्रतिपूरुषं रुचौ सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः ॥

(६) 'काशिका' वृत्ति के पाठ की दुरवस्था :—

संस्कृत साहित्य के अन्यान्य प्राचीन ग्रन्थों की तरह 'काशिका' वृत्ति के पाठ में भी बहुत अव्यवस्था आ चुकी है। यह अव्यवस्था न्यासकार के समय ही आ चुकी थी और

‘न्यास’ व्याख्या के बाद भी आती रही है । बहुत स्थानों में न्यासकारसम्मत पाठ से पदमञ्जरीकारसम्मत पाठ भिन्न ही है ।

किन्तु ‘पदमञ्जरी’ जैसी प्रौढ़ व्याख्या के पश्चात् भी ‘काशिका’ वृत्ति का पाठ सुव्यवस्थित नहीं हो सका—यह खेद का विषय है । सोलहवीं शताब्दी के लेखक भट्टोजिदीक्षित के कथन से भी यह तथ्य प्रमाणित होता है । उदाहरणार्थ ‘सिद्धान्तकौमुदी’ के निम्नलिखित स्थल को देखा जा सकता है :—

(वा०) त्यजेच्च ॥ त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति ‘काशिका’ । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम्, भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥

सिद्धान्तकौमुदी—७।३।१६ ॥

किन्तु वर्तमान ‘काशिका’ वृत्ति में न्यास-समर्थित पाठ निम्न-लिखित है :—

अण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥ त्याज्यम् । काशिका—७।३।१६ ॥

यद्यपि ‘पदमञ्जरी’ में इस वार्तिक के विवरण के अभाव में यह निर्णय करना कठिन है कि पदमञ्जरीकार की दृष्टि में न्याससम्मत पाठ मौलिक था या सिद्धान्तकौमुदी-सम्मत तथापि पाठ की अव्यवस्थिता में तो यह प्रमाण का कृत्य कर ही सकता है ।

प्रस्तुत संस्करण में ‘काशिका’ के सप्तपादक पं० श्री अनन्त शास्त्री फदके जी की पाठ-भेद-सूचक टिप्पणी में विश्वास रख कर मैंने पहले ‘न्यास’ तथा ‘पदमञ्जरी’ में उपलब्ध पाठान्तर की ओर ध्यान नहीं दिया । किन्तु वस्तुस्थिति यह है कि शास्त्री जी ने कम से कम बीस प्रतिशत पाठान्तर (जो ‘पदमञ्जरी’ आदि में सुलभ हैं) का उल्लेख किया ही नहीं है । अपनी इस त्रुटि के लिए सम्प्रति खेद-प्रकाशन तथा क्षमा-याचन से अतिरिक्त मेरे वश में कुछ नहीं है ।

इस संस्करण में कहीं-कहीं मैंने मूल वृत्ति के वाक्यांश या वाक्य को स्थानान्तरित कर दिया है और मूल में उपलब्ध पाठ का एवम् उसमें क्रमविपर्यय के स्पष्ट कारण का भी उल्लेख तत्तत्स्थल की टिप्पणी में कर दिया है । किन्तु क्रमपरिवर्तन के उदाहरण अत्यल्प हैं ।

(ज) ‘काशिका’ के व्याख्याकार :—

अत्यन्त प्रख्यात ‘काशिका’ वृत्ति पर व्याख्याओं की परम्परा का प्रादुर्भाव स्वाभाविक है । चिर काल से ही इस वृत्तिपर अनेकानेक व्याख्याएँ लिखी गईं । सम्प्रति जिन व्याख्याओं एवम् व्याख्याकारों के अस्तित्व में प्रमाण उपलब्ध होते हैं उनका संक्षिप्त विवरण-प्रस्तुत किया जा रहा है :—

(१) जिनेन्द्रबुद्धि

‘काशिका’ की उपलब्ध व्याख्याओं में सबसे प्राचीनतम व्याख्या है जिनेन्द्रबुद्धि-विरचित ‘काशिकाविवरणपञ्जिका’ । इस व्याख्या को ‘काशिकाविवरणपञ्जिका’, ‘काशिका-न्यास’, तथा ‘न्यास’ भी कहा जाता है । इसे ‘न्यास’ शब्द से अभिहित इस लिए किया जाता है कि इसमें व्याकरण शास्त्र के सिद्धान्तों का स्पष्ट रूपमें विन्यास—संस्थापन—प्रतिपादन—किया गया है—न्यस्यते इति ‘न्यासः’ । वैयाकरण सम्प्रदाय में ‘न्यास’ शब्द

ही प्रचलित है। 'न्यास' की शैली मनोहर तथा भाषा अर्थगम्भीर है। इसमें शास्त्रार्थ की दृष्टि से तो बहुत कुछ नहीं लिखा गया है, किन्तु विषय का प्रतिपादन इससे अधिक स्पष्ट रूप में, मेरी दृष्टि से, व्याकरण शास्त्र के किसी भी ग्रन्थ या व्याख्याग्रन्थ में नहीं मिलता है। यही कारण है कि (न्यासकार के बौद्धधर्मानुयायी होने पर भी ?) पाणिनीय व्याकरण की परम्परा में इनका नाम सम्मान के साथ^१ लिया जाता है।

यद्यपि परवर्ती व्याकरण-परम्परा में न्यासकार के मतों का बहुधा खण्डन किया गया है और आपाततः 'न्यास' में कुछ अशुद्धियाँ भी आ गई हैं तथापि इतने ही से इसका गौरव समाप्त नहीं हो जाता है। हाँ, एक खटकने वाली कमी इस व्याख्या में यह है कि वृत्तिकार ने जो कुछ कह दिया है उसकी यथावत् व्याख्या इसमें कर दी गई है, उसके गुण-दोष का या मत-मतान्तर का उल्लेख अत्यल्प है। मुझे तो लगता है कि इस व्याख्या के 'न्यास' नामकरण का भी यही कारण है कि वृत्तिकार की बातों को इसमें यथावत् रख दिया गया है, उसके ऊपर विचार-विमर्श प्रायेण नहीं किया गया है। अस्तु !

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।

प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायाम् मध्यस्थता, नैकतरोपहासः^२ ॥

परिचय—

'न्यास' की पुष्पिका में 'बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य' उपाधि के आधार पर साधारणतः इन्हे बौद्ध माना जाता है। किन्तु 'बोधिसत्त्वदेशीय' शब्द का स्पष्टार्थ क्या है—इसका निर्णय करना कठिन है। बौद्धसम्प्रदाय में 'बोधिसत्त्व' की कल्पना अवश्य है किन्तु 'बोधिसत्त्व-देशीय' की नहीं। क्या यह कल्पना सम्भावित है कि जिस प्रकार योगी को दो वर्गों में विभक्त किया जाता है 'युक्त' तथा 'युञ्जान' उसी प्रकार 'बोधिसत्त्व' तथा 'बोधिसत्त्व-देशीय' ('बोधिसत्त्व' से पूर्व-भूमि) ये दो वर्ग बौद्धसम्प्रदाय में भी माने जा सकते हैं ?

'इन्द्रवरुण०' (४११४९) सूत्र के—'मुद्रलाञ्छन्दसि' वार्त्तिक की व्याख्या करते समय भट्टोजीदीक्षित ने अपनी 'प्रौढमनोरमा' में न्यासकार को 'वेदबाह्य' कहा है। परन्तु इतने से ही न्यासकार का बौद्धत्व सिद्ध नहीं होता। कुछ लोग^३ तो इन्हें जैनाचार्य देव-नन्दी से अभिन्न ही मानते हैं।

उपर्युक्त सन्दिग्ध विवरण से अधिक तो सन्दिग्ध रूप में भी कहना सम्प्रति सम्भव नहीं है।

काल—

आचार्य जिनेन्द्रबुद्धि के काल के विषय में भी निश्चित रूप से कुछ नहीं कहा जा सकता है। यतः इतिहास के यात्राविवरण के आधार पर काशिकावृत्तिकार जयादित्य की मृत्यु का समय लगभग ६६१ ई० माना गया है और न्यासकार के उल्लेख से वृत्तिकार

१. द्रष्टव्य—न्यास की प्रस्तावना—पृ० १९ ॥

२. नैषधीयचरित—६१०४ ॥

३. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 185, (Second Editon—1960.)

४. इत्सिंग की भारतयात्रा—पृ० 560 ; A History of Indian Literature, Vol. III, Pt—II, P. 433 (Winternitz).

की न्यासकार से^१ कुछ अधिक प्राचीनता प्रतीत होती है अतः इनका समय जयादित्य के समय से कम से कम सौ वर्ष बाद का होना चाहिए। चक्रवर्ती महाशय ने इसी लिए न्यासकार का समय ७२५—७५० ई० के बीच माना है^२। इसकी पुष्टि में चक्रवर्ती महाशय ने माघ के 'अनुसूत्रपदन्यासा'^३ पद्य में उल्लिखित 'न्यास' को 'काशिकान्यास' ही माना^४ है। विण्टरनिस् आदि विद्वान् भी यही मानते हैं।

किन्तु पं० युधिष्ठिर मीमांसक जी का मत है कि माघ का उल्लेख न तो 'काशिका' वृत्ति से और न 'न्यास' से ही सम्बन्ध रखता है, क्योंकि माघके पितामह के आश्रयदाता महाराज वर्मलात के ६२५ ई० के उपलब्ध वसन्तगढ़ के शिलालेख के आधार पर यह सिद्ध है कि माघ का समय ६८२ से ७०० सं० (६२५—६४३ ई०) के बीच होना चाहिए। अतः ७१८ वि० सं० (६६१ ई०) के लगभग दिवंगत होने वाले जयादित्य की 'काशिका' वृत्ति तथा जिनेन्द्रबुद्धि के 'न्यास' का उल्लेख माघ में सम्भावित नहीं है। परन्तु न्यासकार के काल के विषय में मीमांसकजी ने केवल तीन सम्भावनाएँ व्यक्त की हैं :— वि० सं० १०९० के कैथ से पूर्ववर्ती, वि० सं० ९३५ में, याकोबी के अनुसार, दिवङ्गत हरदत्त से प्राचीन होने के कारण ९०० वि० सं० से पूर्ववर्ती तथा ईसा की सातवीं शताब्दी के अन्त में विद्यमान अर्चट से पूर्ववर्ती, अतएव ७०० वि० सं० के आस-पास^५। इन सम्भावनाओं में तीसरी सम्भावना तथा कुछ लोगों की सप्तम^६ शताब्दी की कल्पना तो इसलिए मान्य नहीं हो सकती है कि ६६१ ई० के आस-पास अवसन्न (मृत) होने वाले वृत्तिकार जयादित्य की चिरन्तनता^७ का सङ्केतक व्यक्ति (न्यासकार) उसी शती के उसी भाग में वर्तमान था—ऐसा नहीं माना जा सकता है।

ऐसी दशा में न्यासकार का काल ७२५—७५० ई० मानना ही अधिक उपयुक्त है।

इस 'न्यास' पर भी मैत्रेय रचित (तन्त्रप्रदीप), मल्लिनाथ (न्यासोद्योत), नरपति महामिश्र (न्यासप्रकाश), पुण्डरीकाक्ष विद्यासागर तथा रत्नमति की टीकाएँ हैं। इन टीकाओं के विवरण के लिए 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास'—भाग—१, (पृ० ४६६-४६९) द्रष्टव्य है।

(२) इन्दुामत्र

'माघवीय' 'धातुवृत्ति', 'उणादिवृत्ति',^{११} आदि के उल्लेख के अनुसार एक 'अनुन्यास'

१. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २१ ॥

२. वही, पृ० २६ ॥

३. माघ—२११२ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २२-२३ ।

५. A History of Indian Literature—Vol. III, Part—II, Page—433.

६. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२६-४२८, ४६५ ॥

७. वही, पृ० ४६४-४६५ ॥

८. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 185.

९. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २१ ॥

१०. माघवीय धातुवृत्ति—पृ० २०१ ॥

११. उण्वकदत्त—उणादिवृत्ति—पृ० १, ५५, ८८ ॥

नाम की 'काशिका' की व्याख्या का परिज्ञान होता है। अनुन्यासकार का पूर्ण नाम इन्दु-मित्र है, परन्तु संक्षेप में इन्हें 'इन्दु' शब्द से भी निर्दिष्ट किया गया है। मीमांसक जी के अनुसार, इन्दुमित्र का समय ८००—११५० वि० सं० के मध्य है।

यद्यपि मीमांसक जी 'अनुन्यास' को 'काशिका' की एक न्यासोत्तरभावी संक्षिप्त व्याख्या मानते हैं तथापि वर्तमान स्थिति में यह सन्देह ही है कि 'अनुन्यास' 'काशिका' की व्याख्या थी या 'न्यास' की।

(३) महान्यासकार

उज्ज्वलदत्तकृत 'उणादिवृत्ति' तथा सर्वानन्दविरचित 'अमरटीकासर्वस्व' के आधार पर एक 'महान्यास' नाम की 'काशिका' की टीका का परिज्ञान होता है। महान्यासकार का नाम ज्ञात नहीं है। इस व्याख्याकार को १२१६ वि० सं० से प्राचीन होना चाहिए^१।

(४) विद्यासागर मुनीन्द्र

राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय^३ मद्रास की सूची में एक विद्यासागर मुनि की 'प्रक्रियामञ्जरी' नाम की 'काशिका'-वृत्ति-व्याख्या उल्लिखित है। इस व्याख्या की एक हस्तलिखित प्रति त्रिवेन्द्रम् (सूची-भाग—३, ग्रन्थाङ्क—३३) में भी है।

ग्रन्थान्त में "इति श्रीमत्परमहंसपरिषाजकाचार्यविद्यासागरमुनीन्द्रविरचितायाम्..." उल्लेख से यह सिद्ध होता है कि ये सन्न्यासी थे। प्रारम्भ के श्लोकों से यह भी सिद्ध होता है कि इनके गुरु का नाम था श्वेतगिरि मुनीन्द्र। प्रारम्भ में ही 'न्यासकारवचःपदमनिकरोद्गीर्णम्' उल्लेख से यह तो स्पष्ट है कि ये न्यासकार से परवर्त्ती हैं। यतः अत्यन्त प्रसिद्ध हरदत्तकृत 'पदमञ्जरी' का उल्लेख इन्होंने नहीं किया है अतः ऐसा माना जा सकता है कि ये न्यासकार तथा पदमञ्जरीकार के मध्य में हुए हैं।

(५) हरदत्त मिश्र

'काशिका' के दूसरे प्रसिद्ध व्याख्याकार हैं हरदत्त मिश्र। इनकी वर्तमान व्याख्या का नाम 'पदमञ्जरी' है। यह व्याख्या विषय की स्पष्टता की दृष्टि से तो 'न्यास' की अपेक्षा कम महत्त्व रखती है किन्तु शास्त्रार्थ-प्रक्रिया में 'न्यास' से प्रौढ़तर है। अपनी व्याख्या के महत्त्व के विषय में व्याख्याकार का आरम्भिक उद्घोष निम्नलिखित है :—

१. परिभाषावृत्ति—पृ० ७९ ॥

'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' में उद्धरणसङ्केत इतने अष्ट हैं कि उन पर विश्वास करना कठिन है। तथापि जिन ग्रन्थों के उद्धरण मैंने उक्त ग्रन्थ से लिए हैं उनके सङ्केत भी उक्त ग्रन्थ के आधार पर ही दिए गए हैं, क्योंकि सम्प्रति मेरे लिए प्रत्येक संकेत की परीक्षा सम्भव नहीं है। एतदर्थ मैं अपने पाठकों से क्षमा-प्रार्थी हूँ।

२. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४७१ ॥

३. राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास का सूचीपत्र, भाग—३, खण्ड १ पृ० ३५०७, ग्रन्थाङ्क—२४९३ ॥

अविचारितरमणीयं कामं व्याख्याशतं भवतु वृत्तेः ।
हृदयङ्गमा भविष्यति गुणगृह्णाणामियं व्याख्या ॥
एवं प्रकटितोऽस्माभिर्भाव्ये परिचयः परः ।
तस्य निःशेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभः^२ ॥
प्रक्रियातर्काग्रहणप्रविष्टो हृष्टमानसः ।
हरदत्तहरिः स्वैरं विहरन् केन वार्यते^३ ॥

यद्यपि 'भाव्ये परः परिचयः' का उद्धोष अक्षरशः सत्य नहीं है, क्योंकि शतशः भाष्य-विरुद्ध उदाहरण 'पदमञ्जरी' में सुप्राप्य हैं।^१ और 'स्वैरं विहरन् केन वार्यते' की अहङ्कारमात्रता भी 'मनोरमा-शेखर' प्रभृति ग्रन्थों के अवलोकन करनेवालों के लिए अविदित नहीं है तथापि निष्पक्ष रूप में यह कथन अनुचित नहीं है कि 'पदमञ्जरी' एक पाण्डित्यपूर्ण ग्रन्थ है। हाँ, अभिमान-प्रदर्शन का कोई अर्थ नहीं होना तो उचित तथा आवश्यक भी है।

'दाष्ठा ध्वदाप्' (१।२।२०) की 'काशिका' की व्याख्या करते समय पदमञ्जरी-कारने स्वकृत 'महापदमञ्जरी' का भी उल्लेख किया है। बहुत सम्भव है 'लघुशब्दरत्न'-
'बृहच्छब्दरत्न', 'लघुशब्देन्दुशेखर'-
'बृहच्छब्देन्दुशेखर' आदि की तरह 'महापदमञ्जरी' भी 'काशिका' की ही एक विशाल व्याख्या हो ? ऐसी स्थिति में वर्तमान 'पदमञ्जरी' को 'लघुपदमञ्जरी' कहना उचित था। परन्तु कहीं 'लघुपदमञ्जरी' शब्द से इसका उल्लेख नहीं मिलता है।

इस प्रसङ्ग में एक बात और भी उल्लेखनीय है। पं० युष्मिष्ठिर मोमांसक जीने 'महा-पदमञ्जरी' के समर्थन में लिखा है कि "इसकी पुष्टि देव वार्त्तिक पुरुषकार से भी होती है। उसमें 'जिचक्ष' (१।३।७४) सूत्रस्थ एक हरदत्तीय कारिका उद्धृत की गई है। वह

१. पदमञ्जरी, पृ० १, भेग—१ (प्राच्य भारती) ॥

२. वही—पृ० ७६ ॥

३. वही—पृ० ८१ ॥

४. उदाहरणार्थ निम्नलिखित स्थल द्रष्टव्य हैं :—

(१) उत्प्रतिभ्यामाङ्घ्रि सत्तैरुपसंख्यानम् (वार्त्तिक)—काशिका ३।२।७८ ॥

पुनः सुब्रह्मणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भः—पदमञ्जरी ।

तु०—सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्रह्मणं किमर्थम् ? अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत्, इदं सुस्मात्रे यथा स्यात्—उदासार्णिण्यः, प्रत्यासार्णिण्य इति ॥ महाभाष्य—३।२।६८ ॥

(२) भाष्ये तु धातूपपदविषयनियमद्वयं प्रदर्शितम्—पदमञ्जरी-३।२।८७ ॥

तु०—किमविशेषेण ? नेत्याह—उपपदविशेषे एतस्मिंश्च विशेषे ॥ महाभाष्य-३।२।८७ ॥

उपपदविशेषे इति—अनेन धातुनियमं दर्शयति.....प्रदीप ॥

एतस्मिंश्च विशेषे इति—भूते इत्यर्थः.....उद्योत ॥

विशेषः—पा० सू० ३।२।८९ (पृ० सं० २०५) की टिप्पणी में मैंने जो कालनियम, उपपदनियम तथा प्रत्ययनियम के स्वरूपों को बतलाया है वह शिष्यावबोधार्थ तात्पर्य-वर्णनमात्र है। नियमों के साक्षात् स्वरूप के अवगमन के लिए ३।२।८७ के भाष्यप्रदीपोद्योत तथा न्यास-पदमञ्जरी आदि द्रष्टव्य हैं।

पदमञ्जरी में नहीं मिलती। अतः वह महापदमञ्जरी से उद्धृत की गई होगी। परन्तु यह धारणा आन्त है। अम का कारण है सप्तादकों द्वारा (मूलतः हस्तलेखकों द्वारा) अनवधानतापूर्वक 'पदमञ्जरी' का संस्करण।

काशी से प्रकाशित 'पदमञ्जरी' (प्राच्य भारती प्रकाशन, वाराणसी—१९६५, भाग—१) में 'णिचश्च' सूत्र की व्याख्या निम्न-लिखित रूप से छपी है :—

णिचश्च ॥ अत्र कश्चिदाह—.....परायणेऽपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतम्—
एष विधिश्चुरादिणिजन्तात् स्यादिति । कश्चन निश्चिनुते स्म—अप्राप्तवचनेऽत्र न किञ्चन
दृष्टम्, लक्ष्यतेः स्वरितेऽस्वमनार्थम् ॥

अष्टमल्लविरचित 'आख्यातचन्द्रिका' कोश (जिसका प्रकाशन चौखम्बा संस्कृत सीरिज में होनेवाला है) का सप्तादनकार्य करते समय मुझे इस विषय की आवश्यकता हुई थी। 'पदमञ्जरी' उलटने पर इसके वाक्यों का कुछ अर्थ 'ही नहीं' लगा। अन्ततः 'प्रक्रियाकौमुदी' की 'प्रसाद' टीका के अवलोकन से स्पष्ट हुआ कि 'पदमञ्जरी' का—'एष विधिः.....स्वरितेऽस्वमनार्थम्' पाठ अष्ट हो चुका है। इसका निम्नलिखित पद्यबद्ध रूप होना चाहिए, जो 'प्रसाद' में उल्लिखित है :—

(हेतुमणिच एव 'णिचश्च' इत्यत्र ग्रहणमिति चेत् ? नैवं वाच्यम् । यत एतदाशङ्क्य परिहृतं पदमञ्जर्याम्—)

एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टं लक्ष्यतेः स्वरितेऽस्वमनार्थम् ॥ इति ॥

'प्रौढमनोरमा' में भी 'णिचश्च' सूत्र की व्याख्या में यह श्लोक उपलब्ध है। 'मनोरमा' का कथन निम्नलिखित है :—

तदेतत्सर्वं हरदत्तोऽपि सज्जग्राह—

एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टं लक्ष्यतेः स्वरितेऽस्वमनार्थम् ॥

बहुत सम्भव है, 'महापदमञ्जरी' में भी यह श्लोक उद्धृत हो ? परन्तु 'पदमञ्जरी' में इसका अभाव नहीं माना जा सकता, क्योंकि इस श्लोक के बिना इसके स्थान में वर्तमान 'पदमञ्जरी' में उपलब्ध उक्त पाठ का कुछ अर्थ नहीं निकलता है। साथ ही, 'प्रसाद' में तो 'पदमञ्जरी' का नाम भी उल्लिखित है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि उक्त श्लोक हरदत्त मिश्र का भी नहीं है अपि तु 'परायण' (धातुपरायण ?) का है।

परिचय—

'पदमञ्जरी' के प्रारम्भ के तृतीय श्लोक में टीकाकार ने 'पद्मकुमार' को अपना पिता, 'श्री' को अपनी माता, 'अग्निकुमार' को अपना ज्येष्ठ भ्राता तथा 'अपराजित' को अपना गुरु बतलाया है :—

तातं पद्मकुमाराख्यम् प्रणम्यास्वां श्रियं तथा ।

ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्यम् आचार्यमपराजितम् ॥

१. प्रक्रियाप्रसाद—पृ० २९२, उत्तरार्ध (बम्बई संस्कृत-प्राकृत ग्रन्थमाला—१९३१) ॥

२. प्रौढमनोरमा—पृ० ६८६ (उत्तरार्ध—भ्वादि से समाप्ति तक) ॥

इस श्लोक के 'पञ्चकुमाराख्यम्' के स्थान में 'रुद्रकुमाराख्यम्' एवम् 'पञ्चकुमारार्यम्' तथा 'अग्निकुमाराख्यम्' के स्थान में 'अग्निकुमारार्यम्' पाठान्तर उपलब्ध होते हैं। यदि पाठान्तरगत 'पञ्चकुमारार्यम्' पाठ प्रामाणिक हो तब तो हरदत्त को मद्रास प्रान्तीय 'अङ्गयर' परिवार का व्यक्ति होना चाहिए। परन्तु कई जगह 'हरदत्त मिश्र' शब्द से भी पदमञ्जरीकार का उल्लेख मिलता है। यदि यह उल्लेख यथार्थ हो तब तो हरदत्त को मद्रासी 'अङ्गयर' मानना कहाँ तक युक्तिसंगत है—यह विवेचनीय है। साथ ही, 'आर्य' शब्द को 'अङ्गयर' के मूलभूत शब्द मान लेने पर भी 'अङ्गयर' से अतिरिक्त अन्य प्रान्तीय लोगों की साक्षात् उपाधि से 'आर्य' का स्पष्ट सम्बन्ध न जोड़ कर 'अङ्गयर' के साथ दूर का सम्बन्ध जोड़ना भी विचारणीय है। अतः आर्य शब्द को श्रेष्ठार्थक मानना ही युक्त है।

अतः 'पञ्चकुमारार्यम्' शब्द के आधार पर हरदत्त के मद्रासनिवासी होने का निर्णय नहीं किया जा सकता।

पं० युधिष्ठिर सीमांसक जी ने 'पदमञ्जरी' के चतुर्थ लोक—'यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिव्य दक्षिणः' में प्रयुक्त 'दक्षिण' शब्द को देखकर यह लिख डाला है कि हरदत्त ने अपने को दक्षिण-देशवासी लिखा है।^१ मुझे आश्चर्य हो रहा है कि सीमांसक जी जैसे आलोचक ने 'दक्षिणः' शब्द का अर्थ 'दक्षिण-देशवासी' कैसे कर लिया है! हाँ, उनके द्वारा सङ्कलित अन्य प्रमाणों के आधार पर हरदत्त का द्रविड़-देशवासी होना^२ उपपन्न लग रहा है। ऐसी स्थिति में हरदत्त के साथ यत्र-तत्र उपलब्ध 'मिश्र' उपाधि को आदरार्थक^३ मानना होगा। फिर भी द्रविड़ देश को हरदत्त की जन्मभूमि मानने में सन्देह का प्रसार अवश्य है।

काल—

प्रो० कीलहॉर्न का मत है कि 'पदमञ्जरी' के आधार पर ही जिनेन्द्रबुद्धि ने 'न्यास' का निर्माण किया था। कीलहॉर्न साहिब की दृष्टि में हरदत्त को न्यासकार का पूर्ववर्ती होना चाहिए। किन्तु यह मत सग्रति अप्रामाणिक सिद्ध हो चुका है। पदमञ्जरीकार ने न्यासकार का स्वयम् उल्लेख किया है। यद्यपि जिस स्थान में पदमञ्जरीकार ने न्यासकार का नाम लिया है उस स्थान में न्यास-ग्रन्थ में^४ वह मत नहीं मिलता है और इसलिए

१. न्यास की प्रस्तावना—पृ. १८ ॥

२. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ४७३ ॥

३. वही—पृ० ४७३ ॥

४. मिश्र शब्द की आदरार्थकता के लिए अवभृति का निम्न-लिखित श्लोक द्रष्टव्य है :—

ब्रह्मेकतानमनसो हि वसिष्ठमिश्राः त्वं ब्रूहि वीरचरितेषु गुरुः पुराणः ।

वंशे विशुद्धिमति येन भृगोर्जनित्वा शस्त्रं गृहीतमथ तस्य किमत्र युक्तम् ?

महावीरचरित—३।११ ॥

५. न्यासकारस्तु द्वौ बिस्तौ परिमाणमस्येति विगृह्यन् बिस्तं परिमाणं मन्यते ।

.....द्विविस्तेति । परिमाणत्वे ठञो लुक्, उन्मानत्वे ठकः ॥ पदमञ्जरी—४।१२२ ॥

तु०—द्विविस्तेति । द्वौ बिस्तौ पचति । 'सम्भवति अभ्यवहरति पचति' इत्यनेन आर्ही-षष्ठक्, तस्य पूर्ववत्लुक् ॥ न्यास—४।१२२ ॥

लोगों को यह भ्रम हो सकता है कि पदमञ्जरी न्यासकार जिनेन्द्र-बुद्धि से भिन्न व्यक्ति थे, तथापि जब हम 'विस्ताच' सूत्र के ऊपर न्यासकार का मत^१ देखते हैं तब उक्त भ्रम छिन्नमूल हो जाता है। नागनानिर्देश के अतिरिक्त सर्वनाम शब्दों से भी 'पदमञ्जरी' में 'न्यास' के मत का उद्धार किया गया है। इसके उदाहरण के लिए 'मदोऽनुपसर्ग'^२ (३१३६७), 'संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुञ्जीङ्मृविणः'^३ (३१३९९) तथा 'अजाय-तथाप्'^४ (४११४) की व्याख्याओं में क्रमशः 'अपर आह', 'अन्ये तु' तथा 'केचित् सर्व-नामों द्वारा उल्लिखित मतों को लिया जा सकता है। अन्यान्य उदाहरण भी सुप्राप्य हैं।

उपर्युक्त युक्तियों से यह स्पष्ट है कि पदमञ्जरीकार न्यासकार से पूर्ववर्ती नहीं हो सकते हैं। यतः न्यासकार का काल ७२५-७५० ई० है अतः हरदत्त मिश्र को अष्टम शताब्दी के पूर्वार्ध के बाद का ही होना चाहिए।

'भविष्य पुराण' के आधार पर डॉ० याकोबी का मत है कि हरदत्त की मृत्यु ८७८ ई० में हुई थी^५। विण्टरनिस्स के अनुसार हरदत्त मिश्र का समय १३वीं शताब्दी है^६। चक्रवर्ती महाशय^७ तथा वरदाचारी^८ जी ११ वीं शताब्दी, युधिष्ठिर

१. द्विविस्तम् इति । द्वौ विस्तौ परिमाणमस्येति ठञ्, तस्य लुक् ॥ न्यास—५१३१ ॥
तु०—न्यासकारस्तु द्वौ ठिस्तौ परिमाणमस्येति विगृह्यन् विस्तं परिमाणं मन्यते ॥

पदमञ्जरी—४११२२ ॥

२. अपर आह—“मदोऽनुपसर्ग” इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति” इति ॥ पदमञ्जरी—३१३६७ ॥

तु०—अत्रापि.....“मदोऽनुपसर्ग” इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति ॥ न्यास—३१३६७ ॥

३. (क) अन्ये तु संज्ञायामित्येव क्यपो विधानात् रुद्धयनुगमार्थत्वाच्च संज्ञाग्रहणस्य वीभावाभावमाहुः । न हि वीभावे सति संज्ञा गम्यते ॥ पदमञ्जरी—३१३९९ ॥

(ख) अन्ये तु संज्ञायामिति वचनाद्यथा समज्येत्यत्र वीभावो न भवति एवं मनेर-नुनासिकलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहुः ॥ पदमञ्जरी—३१३९९ ॥

तु०—समज्येति । ‘अजेर्यञ्चअपोः’ इति वीभावो न भवति, संज्ञायामिति वचनात् । न हि वीभावे कृते संज्ञा गम्यते, नियतवर्णानुपूर्विका हि संज्ञा भवति ।मन्येति । मन्यन्ते तयेति मत्या । पूर्ववदनुनासिकलोपः, ह्रस्वस्य तुक् ॥ न्यास—३१३९९ ॥

४. (अतिमहतीत्यत्र शतृवज्ञावाद्यौणादिकादुगिल्लक्षणो ङीप् ।) केचित् गौरादिपाठात् ङीषं वर्णयन्ति, तदयुक्तम्, अनुपसर्जनाधिकारात् ॥ पदमञ्जरी—४११४ ॥

तु०—...महदिति गौरादौ, तत्रासत्यस्मिन् ज्ञापके केवलाभ्यामेव भवन्महच्छब्दाभ्या-मुगिद्गौरादिल्लक्षणौ ङीब्ङीषौ स्याताम् । अतिभवती, अतिमहतीत्यत्र तु न स्याताम्, ज्ञापके तु सति भवतः ॥ न्यास—४११४ ॥

५. जौनैक, रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, बम्बई, भाग—२३, पृ० ३१ ॥

६. A History of Indian Literature, Vol. III, Part—II, P. 434,
(प्रायशः यह मत अनुवादक महाशय का है ?) ।

७. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २६ ॥

८. A History of the Sanskrit Literature, P. 185.

^१मीमांसक १११५ वि० सं० (१०५८ ई०) के लगभग इनका समय मानते हैं ।

इस 'पद्मञ्जरी' के ऊपर रङ्गनाथ यज्वा ने 'मञ्जरीमकरन्द' एवम् शिव भट्ट ने 'कुङ्कुमविकास' नाम की व्याख्या लिखी है । रङ्गनाथ यज्वा आदि के विषय में अधिक विवरण 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—' भाग—१ (पृ० ४७५-४७६) से प्राप्त करना चाहिए ।

(६) रामदेव मिश्र

राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास तथा तन्जौर में और लालचन्द पुस्तकालय, लाहौर में रामदेवमिश्रकृत एक 'वृत्तिप्रदीप' नाम की काशिका-व्याख्या सुरक्षित है । 'माधवीय धातुवृत्ति' में 'वृत्तिप्रदीप' के बहुत से उद्धरण मिलने से यह निश्चित है कि रामदेव मिश्र सायणाचार्य से पूर्ववर्ती हैं । सायण की उक्ति से ही यह भी मानना पड़ता है कि रामदेव मिश्र सिद्धान्ततः पद्मञ्जरीकार के अनुयायी हैं । इससे यह स्पष्ट है कि रामदेव मिश्र का समय हरदत्त मिश्र तथा सायणाचार्य के मध्य में होना चाहिए ।

चक्रवर्ती ^२महाशय ने 'तन्त्रप्रदीप' तथा 'वृत्तिप्रदीप' को एक ही माना है, परन्तु उनकी यह धारणा भ्रान्त है ।

(७) वृत्तिरत्नाकर

राजकीय पुस्तकालय, त्रिवेन्द्रम के सूचीपत्र के चतुर्थ भाग (ग्रन्थाङ्क—५९) में एक 'वृत्तिरत्न' नाम की 'काशिका' की व्याख्या का उल्लेख है । इस व्याख्या के रचयिता तथा उसके नेत्रकालादि का परिज्ञान अब तक नहीं हो सका है ।

(८) चिकित्साकार

ऑफ़िसेट की सूची में एक 'चिकित्सा' नाम की काशिका-व्याख्या का उल्लेख है । परन्तु इसके विषय में अन्यान्य आवश्यक विवरण अनुपलब्ध हैं ।

(९) सनातन

पं० श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती के अनुसार ^३ एक सनातन नाम के विद्वान् की भी 'काशिका' के कुछ अंश पर तथा 'न्यास' आदि के कुछ अंश पर भी व्याख्या है । परन्तु अभी इस व्याख्या का कोई विवरण मुझे नहीं मिल सका है । चक्रवर्ती जी ने भी इसका कुछ विवरण नहीं दिया है ।

'काशिका' का प्रस्तुत संस्करण—

आज तक 'काशिका' के कई संस्करण हुए हैं जिनमें पण्डितपत्रमुद्रितसंस्करण, (श्री बालशास्त्री द्वारा सम्पादित संस्करण) तथा चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय द्वारा प्रकाशित संस्करण प्रमुख हैं । अभी-अभी 'पद्मञ्जरी' तथा 'न्यास' के साथ 'काशिका' का एक

१. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४७३ ॥

२. माधवीय धातुवृत्ति—पृ० ५० ॥

३. न्यास की प्रस्तावना—पृ० १९ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २९ ॥

संस्करण ६ भागों में प्राच्यभारती प्रकाशन (१-२ भाग) तथा तारा प्रकाशन (३-६ भाग) से प्रकाशित हुआ है ।

उपर्युक्त संस्करणों में प्रायशः कोई भी संस्करण अनुसन्धानपूर्ण नहीं है । प्रस्तुत संस्करण में वैशिष्ट्य यह है कि इसमें सूत्र तथा वार्त्तिक का (कदाचित् अधिक अस्पष्ट होने पर कुछ गणसूत्रों का भी) राष्ट्रभाषा में अनुवाद है जिससे छात्रों के उपयोग में यह संस्करण सर्वप्रथम होगा ।

‘काशिका’ वृत्ति के आधार पर आज तक पाणिनिसूत्र तथा वार्त्तिकों का राष्ट्रभाषा में अनुवाद नहीं किया गया था । अतः छात्रों की आवश्यकता को देखने वाले संस्कृतानुरागी चौखम्बा प्रकाशनाध्यक्ष द्वारा प्रोत्साहित होकर मैंने यह अनुवाद कार्य किया है ।

अनुवाद-कार्य पण्डितों के लिए नहीं है और ज्ञानी के लिए कोई ग्रन्थ लिखा भी नहीं जाता । अतः पाण्डित्य की दृष्टि से इस अनुवाद में बहुत कुछ मिलना कठिन है ।

अनुवाद से अतिरिक्त इस संस्करण की दूसरी विशेषता है व्याख्यात्मक टिप्पणी । जो प्रथम संस्करण से ही यथास्थान निर्दिष्ट है । स्थल-स्थल में अपेक्षित होनेपर मैंने भी अपनी संस्कृत-टिप्पणी का समावेश किया है । अपनी टिप्पणी में भेद के प्रतिपादन के लिए मैंने ‘सूचीकटाहन्थाय’ के अनुसार टिप्पणी के अन्त में प्रकोष्ठ में अपना संक्षिप्त नाम— (श्रीना०) उल्लिखित कर दिया है ।

टिप्पणी लिखते समय मैंने पं० श्री कान्तानाथ शास्त्री जी तेलङ्ग, डॉ० दिनेश चन्द्र गुह, पं० श्री रुद्रधर झा जी, पं० श्री दीनानाथ झा जी एवम् पं० श्री काशीनाथ पाण्डेय जी की सहायता ली है । एतदर्थ इन मनीषियों के प्रति कृतज्ञता का सविनय प्रतिपादन करना मेरा प्रथम कर्त्तव्य हो जाता है । प्रस्तावना लिखने में भी डॉ० गुह महाशय तथा डॉ० रामायण प्रसाद दूवे जी से मुझे जो सहायता मिली है तदर्थ मैं इनका आभारी हूँ । चौखम्बा प्रकाशन के परम हितैषी विद्वान् श्री पं० रामचन्द्र झा जी से सम्प्राप्त निर्देश के लिए मैं श्री झा जी का भी अभ्यर्ण हूँ ।

गुरुजनों तथा पूर्ववर्त्ती लेखकों के प्रति कृतज्ञता का प्रतिपादन प्रथमस्थानीय होने पर भी अनपेक्षित है ।

आज के युग में इतने उत्साह के साथ संस्कृत साहित्य की ‘काशिका’ जैसी प्राचीन पुस्तक के प्रकाशन में दत्तचित्त चौखम्बा प्रकाशनाध्यक्ष भी इस प्रकाशन के लिए असाधारण धन्यवाद के पात्र हैं । इस पुस्तक का राष्ट्रभाषानुवाद तथा शीघ्र प्रकाशन इन्हीं की दत्तचित्तता का परिणाम है ।

व्याकरण जैसे कठिनतम शास्त्र पर लेखनी-प्रसार में मुझ-सा साधारण व्यक्ति का रखलन स्वाभाविक है । अतः अपनी श्रुतियों के लिए मैं विद्वान् से क्षमायाचना के साथ-साथ यह भी प्रार्थना करता हूँ कि वे कृपया मुझे मेरी श्रुति की सूचना दें जिससे अग्रिम संस्करण में उसका संशोधन अवश्य ही कर दिया जाए ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय,
देवोस्थानी एकादशी
वि० सं० १०२६

घिनीत
श्री नारायण मिश्र

विषयसूची

उपोद्धातः (संस्कृत)

	पृष्ठ
वेदाध्ययनस्याभिचार्यता	७
वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था	८
कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः	११
व्याकरणं साधनं न तु साध्यम्	११
आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्	११
अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिप्राचीनः	१०
प्रक्रियानुसारिक्रमस्यारम्भः	१२
प्रक्रियाग्रन्थानामतिहासः	१३
अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः	१४
व्याकरणसारस्ये स्वानुभवः	१५
कुतो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते	१५
व्याकरणाध्ययनस्यातीव सरलोपायः	१५
अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम्	१६
अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौरवम्	१८
काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्	१९
काशिकाव्याख्याग्रन्थाः	२०
काशिका-पाठः	२०
वर्तमानं संस्करणम्	२०

प्रस्तावना (हिन्दी)

शब्द-विवेचन	२३
व्याकरणशास्त्र का प्रथम प्रवक्ता	२९
बृहस्पति	३२
इन्द्र	३३
महेश्वर	३४
महर्षि पाणिनि	३७
अष्टाध्यायी	४१
अष्टाध्यायी के महत्त्व	५९
अष्टाध्यायी के व्याख्यान	५९
अष्टाध्यायी के वृत्तिकार	६०
अष्टाध्यायी के वार्तिककार	७१
काशिकावृत्ति	७३
प्रस्तुत संस्करण	९२

सानुवादपाणिनीयसूत्रवृत्तिः

का शि का

अथ प्रत्याहाराः

वृत्तौ^१ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु^२ ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
“इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था^३ ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं ‘काशिका’ नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत्^४ ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् ? प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन ।

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।

‘वृत्तिः’, ‘भाष्य’, धातु-व्याख्यात्मक शास्त्र तथा गण-शब्द-व्याख्यात्मक शास्त्रों में विश्वङ्गलि व्याकरण शास्त्र के सारों का संग्रह किया जा रहा है ॥ १ ॥

सूत्रों के द्वारा असंगृहीत लक्ष्यों के उपपादन में समर्थ ‘इष्टियों’ के सन्निवेश से सन्पन्न, गण शुद्धि का उपपादक, सूत्रों के निगूढ अर्थ को अभिव्यक्त करनेवाली और उदाहृत शब्दों की व्युत्पत्ति को प्रदर्शित करनेवाली यह ‘काशिका’ नामकी वृत्ति बनाई जा रही है ॥ २ ॥

व्याकरण शास्त्र का शरीर, ‘इष्टियों’ के उपसंख्यान आदि, द्वितीय ‘श्लोकप्रतिपादित तत्त्वों के प्रतिपादन में ही पर्यवसन्न है और इसलिये व्याकरण शास्त्र इष्ट्यादिप्रतिपादन में ही समाप्तकृत्य हो जाता है । इष्ट्यादिप्रतिपादन से अतिरिक्त विषयका प्रतिपादन जो अन्य ग्रन्थकारों द्वारा किया गया है वह तो इस शास्त्रशरीर का रक्षाबन्ध मात्र है ॥ ३ ॥

१. सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः । सा च कुणिप्रभृतिभिर्विरचिता ।

२. आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम् । तच्च पतञ्जलिप्रणीतम् ।

३. धातुनामपारायणादिष्विति । यत्र धातुप्रक्रिया तद्धातुपारायणम् । यत्र गणशब्दानां निर्वचनं तन्नामपारायणम् । आदिशब्देन शिक्षाणादिफिषादेर्ग्रहणम् ।

४. सारसङ्ग्रहप्रकारमेव दर्शयति—इष्टीति । सूत्रेणासंगृहीतं लक्ष्यं येन संगृह्यते तदुपलक्षण-मिष्ट्युपसंख्यानग्रहणम् । तेन वक्तव्यादीनामपि ग्रहणम् । तद्युक्ता । शुद्धगणेति । गणशुद्धियुक्ता । तच्छुद्धिप्रकारश्च “लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्वचनं भृशादिष्वितराणि” इत्यादिना मूले प्रदर्शित एव । व्युत्पन्नरूपसिद्धिरिति । उदाहृतशब्दरूपं यथा सिध्यति तथा व्युत्पत्तिप्रदर्शिकेति ।

५. ‘वृत्त्यम्’ इति पदमंजरीसम्मतः पाठः । न्यासे तु तृतीयं पद्यं न दृश्यते । द्वितीयमपि शास्त्रान्ते विद्यत इत्युक्तम् ।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “उरण् रपर” (अ० सू० १।१।५१) इत्यकारेण । (१) ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते । तस्य (२) प्रयोगार्थम् “अ अ” (अ० सू० ८।१।६६) इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः (३) करिष्यते ।

ऋ लृ क् ॥ २ ॥

ऋ लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः—“अकः सवर्णे दीर्घ” (अ० सू० ६।१।१०१) इत्यकारेण, “इको गुणवृद्धी” (अ० सू० १।१।३) इतीकारेण, “उगितश्च” (अ० सू० ४।१।५) इत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृपेश्च “पूर्वत्रासिद्धम्” (अ० सू० ८।१।१) इति लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् ऋकार एव अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थं लृकार उपदिश्यते ? लत्वविधानाद्यानि पराण्यच्कार्याणि तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि ? प्लुतः स्वरितो द्विर्वचनम् । क्लृप्तशिल्पः । प्रक्लृप्तः । क्लृप्तः । क्लृप्तवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थस्यापि लृकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं लृकारोपदेशः क्रियते । ‘ऋतक’ इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी ‘लृतक’ इति प्रयुङ्क्ते, तदन्योऽनुकरोति कुमार्यं लृतक इत्याह इति ।

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन (४) । “एङि पररूपम्” (अ० सू० ६।१।९४) इत्येकारेण ।

अ इ उ ण्—यह सूत्र ‘अण्’ आदि प्रत्याहारों के सङ्ख्येन के लिए अ, इ, उ वर्णों के क्रमिक उपदेश के बाद अन्त में इत्संज्ञक णकार का उपदेश करता है ।

ऋ लृ क्—यह सूत्र ऋ तथा लृ का उपदेश करके ‘अक्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माण के लिए अन्त में इत्संज्ञक ककार का उपदेश करता है ।

ए ओ ङ्—यह सूत्र ‘एङ्’ प्रत्याहार के उपपादन के लिए ए तथा ओ के उपदेश के पश्चात् इत्संज्ञक ङकार का उपदेश करता है ।

(१) अत्र यद्यपि वर्णशब्दस्य पुंस्त्वे प्रसिद्धेः पुल्लिङ्ग एव पाठ उचितः तथापि पदमञ्जरीन्यासयोरपि नपुंसकपाठदर्शनात् वर्णशब्दस्य नपुंसकत्वमपि व्यवहारे इति प्रतीयते । (श्री ना०)

(२) तस्य-विवृतस्य, प्रयोगार्थम्-प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ।

(३) स्वरूपात् प्रच्युतस्य पुनस्तत्प्राप्तिः प्रत्यापत्तिः ।

(४) एकेनेति । ननु “षिद्धिदादिभ्योङ्” “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्” इत्यादिष्वकारेण ग्रहणसम्भवात्कथमेकेनेत्युच्यत इति चेत् ? न । तत्र प्रत्ययप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया प्रत्ययस्यैवाङो ग्रहणं न तु प्रत्याहाररूपस्य । तस्याः प्रत्याख्यातत्वेऽपि व्याख्यानैत इत्यादिना अङः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । तत्र व्याख्यानं च प्रत्याहारग्रहणस्य फलभावरूपम् । अथवा आदिरन्त्येनेतिसूत्रे अणुदित्सूत्रादप्रत्ययपदानुवृत्त्या प्रत्ययबोधकशब्दः प्रत्याहारप्रयोजक इत्यर्थकरणरूपम् । ‘सुप्तिङन्तम्’ इत्यादिषु न दोषः, तत्र तिङसाहचर्यात्सुपः प्रत्याहारस्यैव ग्रहणात् । एवं सर्वत्र । ‘इडश्च’ ‘इङ् धार्याः’ इत्यादिष्वपि न ङकारेण प्रत्याहारः, इको झलिति कित्वविधानात् । धारिसाहचर्याच्च । एवं सर्वत्र । विस्तरस्तु पदमञ्जरीदिषु द्रष्टव्यः ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः—“अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” (अ० सू० १।१।५७) इत्यकारेण, “इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च” (अ० सू० ६।३।६८) इति इकारेण, “एचोऽयवायव” (अ० सू० ६।१।७८) इति एकारेण, “वृद्धिरादैच्” (अ० सू० १।१।११) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ?

आचारादप्रधानत्वाज्ज्ञोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति, तच्छायाणुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । ऋनुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् । नुड्विधौ ऋकारग्रहणम्—आनुधनुः, आनुधुः । लादेशे ऋकारग्रहणम्—क्लृत्सः, क्लृत्सवान् । विनामे ऋकारग्रहणम्—कर्तृणाम् ।

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “शश्छोटि” (अ० सू० ८।४।६३) इत्यकारेण । अयं रफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्नयति प्रातर्नयतीत्यत्र “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।४।४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रहदो भद्रहद इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति “अचो रहाभ्यां द्वे” (अ० सू० ८।४।४६) इति । कुण्डं रथेन, वनं रथेनेत्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८।४।५८) इति परसवर्णः प्राप्नोति ? नैष दोषः । आकृतौ पदार्थे समुदाये ‘सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते’ इत्येतस्मिन् दर्शने “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।४।४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां डकारादयो ये यथास्वं स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतो नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विवचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यकार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८।४।५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णोऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रथेन, वनं रथेनेत्यत्र । अटां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? उरःकेण । उरःकेण । उरःपेण । उरःपेण । अत्राड्वयवाय इति णत्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ऐ औ च्—यह सूत्र ‘एच्’ आदि प्रत्याहारों के लिए ऐ तथा औ के उपदेश के बाद अन्त में इत्संज्ञक चकार का उपदेश करता है ।

नुड्विधि—नुड्विधि, ‘र’ के स्थान में होने वाले ‘ल’ आदेश तथा णत्व के प्रसङ्ग में ‘ऋ’ के घटक ‘र’ का भी ग्रहण हल् के रूप में होता है ।

ह य व र ट्—यह सूत्र ‘अट्’ प्रत्याहार के निर्माण के लिए ह, य, व तथा र के उपदेश के पश्चात् इत्संज्ञक तकार का उपदेश करता है ।

ल ण्—‘अण्’, ‘इण्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माणार्थ यह सूत्र लकार के उपदेश के बाद अन्त में इत्संज्ञक णकार का उपदेश करता है ।

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः—“अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (अ० सू० १।१।६९) । इत्यकारेण, “इण्-काः” (अ० सू० ८।३।५७) । इतीकारेण, “इको यणचि” (अ० सू० ६।१।७७) इति यकारेण । इणग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण, अणग्रहणानि तु पूर्वेण । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (अ० सू० १।१।६९) । इत्येतदेकमनेन (१) । अथ किमर्थमग्रहणमेवैतन्न क्रियते ? नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते—संय्यता, संवत्सरः, यँल्लोकम्, तँल्लोकमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्णे कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः (२) प्रतिज्ञायते । तेन ‘उरण् रपर’ (अ० सू० १।१।५१) इत्यत्र प्रत्याहार-ग्रहणाद्वपरत्वमपि भवति ।

ज म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः (३)—“पुमः खय्यम्परे” (अ० सू० ८।३।६) इत्याकारेण, “हलो यमां यमि लोप” (अ० सू० ८।३।६४) इति यकारेण, “ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” (अ० सू० ८।३।३२) इति ङकारेण । “जमन्ताङ्ङ” इति ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते (४) । केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ङकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति “ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” (अ० सू० ८।३।३२) इत्यत्रा-गमिनोर्क्षभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं भवति ।

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “अतो दीर्घो यजि” (अ० सू० ७।२।१०१) इति यकारेण ।

घ ढ ध ष् ॥ ९ ॥

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम्—“एकाचो वशो भष् झपन्तस्य सध्वोः” (अ० सू० ८।२।३७) इति शकारभकाराभ्याम् ।

ज म ङ—यह सूत्र ‘अम्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माण के लिए ज, म, ङ, ण तथा न के उपदेश के पश्चात् इत्संज्ञक मकार का उपदेश करता है ।

झ भ ञ्—यह सूत्र ‘यज्’ प्रत्याहार के निर्माणार्थं झ तथा भ के उपदेश के बाद अन्त में इत्संज्ञक नकार का उपदेश करता है ।

घ ढ ध ष्—‘झप्’ तथा ‘भष्’ प्रत्याहारों के निर्माण के लिए घ, ढ तथा ध के उपदेश के बाद यह सूत्र अन्त में इत्संज्ञक षकार का उपदेश करता है ।

(१) ‘इत्येकमनेन’ इति न्यासधृतः पाठः । ‘इत्येतदेकम्परेण’ इति पदमंजरीपाठः ।

(२) ‘इत्संज्ञकः’ इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिभिरिति । नन्वनुपदमेवोच्यते “जमन्ताङ्ङ” ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते इति तर्हि त्रिभिर्ग्रहणं कथं प्रोच्यते इति चेत् ? न, अष्टाध्यायीगतत्रिप्रकारं ग्रहणमित्यभिप्रायं तत् । अत एव यमिञ् मन्तेष्वित्यत्रापि दृश्यते इति ।

(४) “सुजिदुशोर्झल्यमकिति” इत्यत्र न प्रत्याहारस्याम्पदस्य ग्रहणम्, किन्त्वागमस्य, “साक्षाद्द्रष्टरि” इति निर्देशात् । अथवा आदिरन्त्येनेत्यत्रानुवृत्तस्य ‘अप्रत्यय’ पदस्य ग्रन्थकारो-क्तावदविधीयमानार्थकरणात् । अत्र ‘अम्’ पदं च विधीयमानमिति ।

ज ब ग ड द शू ॥ १० ॥

ज ब ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः—“भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि” (अ० सू० ८।३।१७) इति अकारेण, “हशि च” (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारेण, “नेड्वशि कृति” (अ० सू० ७।२।८) इति वकारेण, “झलां जश् झशि” (अ० सू० ८।४।५३) इति जकारश्चकाराभ्याम्, “एकाचो वशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः” (अ० सू० ८।२।३७) इति वकारेण ।

ख फ छ ठ थ च ट त वू ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “नश्छव्यप्रशान्” (अ० सू० ८।३।७) इति छकारेण । खफग्रहण-मुत्तरार्थम् ।

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः—“अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८।४।५८) इति यकारेण, “मय उजो वो वा” (अ० सू० ८।३।३३) इति मकारेण, “झयो होऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८।३।६२) इति झकारेण, “पुमः खय्यम्परे” (अ० सू० ८।३।६) इति खकारेण ।

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः—(१)—“यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।४।४५) इति यकारेण, “झरो झरि सवर्णे” (अ० सू० ८।४।६५) इति झकारेण, “खरि च” (अ० सू० ८।४।५५) इति खकारेण, “अभ्यासे चर्च” (अ० सू० ८।४।५४) इति चकारेण, “शपूर्वाः खय” (अ० सू० ७।४।६१) इति शकारेण ।

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः—“अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा” (अ० सू० १।१।६५) इति अकारेण, “हलो-नन्तराः संयोग” (अ० सू० १।१।७) इति हकारेण, “लोपो ज्योर्वलि” (अ० सू०

ज ब ग ड—यह सूत्र ज, ब, ग, ड तथा द के उपदेश के बाद ‘अश्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माण के लिए अन्त में इत्संज्ञक शकार का उपदेश करता है ।

ख फ छ—यह सूत्र ‘छर्’ प्रत्याहार के निर्माणार्थं ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट तथा त के उपदेश के बाद अन्त में इत्संज्ञक वकार का उपदेश करता है ।

क प य्—यह सूत्र ‘यय्’ आदि प्रत्याहारों के सङ्घटन के लिए क तथा प के उपदेश के बाद अन्त में इत्संज्ञक यकार का उपदेश करता है ।

श ष स र्—यह सूत्र ‘यर्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माणार्थं श, ष तथा स के उपदेश के बाद अन्त में इत्संज्ञक रकार का उपदेश करता है ।

ह ल्—यह सूत्र ‘अल्’ आदि प्रत्याहारों के सङ्घटनार्थं हकार के उपदेश के पश्चात् इत्संज्ञक लकार का उपदेश करता है ।

(१) इरितान्वातूनामुर्देशसामर्थ्यात् “इरितो वा” इति न प्रत्याहारः । प्रियस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहारः, भाव्यमानत्वात्प्रादिसाहचर्याच्च ।

६।१।७६) इति वकारेण, “रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च” (अ० सू० १।२।२६) इति रेफेण, “झलो-झलि” (अ० सू० ८।२।२६) इति झकारेण, “शल इगुपधानदनिटः क्स” (अ० सू० ३।१।४५) इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ? कित्त्व-विकल्पकसेद्विधयो यथा स्युरिति । स्निहित्वा, स्नेहित्वेति “रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च” (अ० सू० १।२।२६) इति कित्त्वं वा यथा स्यात् । लिहेरलिच्चेदिति “शल इगुपधादनिटः क्स” (अ० सू० ३।१।३५) इति क्सो यथा स्यात् । रुदिहि, स्वपिहीति बलादिलक्षण इड्यथा स्यात् । अदाग्धाम् । झल ग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्येवं ह य व र इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते ? महौ हि सः (१) इत्यत्राङ्ग्रहणेषु चाशग्रहणेषु च ग्रहणं यथा स्यात् । “हशि च” (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्— ब्राह्मणो हसति । ‘हशि च’ (अ० सू० ६।१।११४) इति उत्त्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् डजणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥ इति ।

इति प्रत्याहाराः ।

(१) अत्र ‘देवा हसन्ति’ इत्युदाहरणं मूले विद्यमानमपि पदमंजरीन्यासयोरदर्शनादस्माभि-
निरस्तम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

(१) वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैच् वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भा-
वितानां च । तपरकरणमैजर्थं तादपि परस्तपर इति, खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्र-
प्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्यवः । शालीयः ।
मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः—“सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” (अ० सू० ७।२।१) इत्येवमादयः ।

अदेङ्गुणः ॥ २ ॥

गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङ्गं वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भा-
वितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता । स्तोता । (२) पचन्ति । जयन्ति ।
अहं पचे । गुणप्रदेशाः—“मिदेर्गुण” (अ० सू० ७।३।७२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया
शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ(३) । वक्ष्यति—“सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः” (अ०
सू० ७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति ।
वृद्धिः खल्वपि—अकार्षीत्, अहार्षीत्, अचैषीत्, अनैषीत्, अलावीत्, अस्तावीत्,
गुणवृद्धी (यत्र) स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं
भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्चिहृशिचिप्रचुद्रेष्वङ्गेनेग्वि-
शेष्यते । जुसि सार्वधातुकादिगुणेष्विकाङ्गं विशेष्यते—मेघ्यते, (४)अबिभयुः । इक इति
किम् ? आत्सन्ध्यत्तरव्यञ्जनानां मा भूत्—यानम्, ग्लायति, उस्मिता । पुनर्गुणवृद्धि-
ग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह मा भूत्—द्यौः, पन्थाः, सः, इममिति ।

वृद्धिरादैच्—वृद्धिसंज्ञा के परिणामस्वरूप हों या नहीं परन्तु सामान्य रूप में आत् तथा ‘ऐच्’
प्रत्याहारान्तर्गत स्वरों की वृद्धि-संज्ञा होती है ।

अदेङ्गुणः—अत् तथा ‘एङ्’ प्रत्याहारान्तर्गत स्वर, चाहे गुण-संज्ञा-परिणाम-स्वरूप हों या
उनसे भिन्न, ‘गुण’ कहलाते हैं ।

इको—‘गुण’ तथा ‘वृद्धि’ इन दोनों शब्दों से उपदिश्यमान गुण तथा वृद्धि ‘इक्’ के ही
स्थानापन्न होते हैं ।

(१) त्रिपदमिदं सूत्रम् । समासे समासान्तविधेरनित्यत्वकल्पनापत्तेः । आदैच्छन्दादर्थ-
वत्त्वादिभक्त्युत्पत्तौ “चोः कुः” इति प्राप्तं तच्च भत्वाद्वायंते । भत्वं च “अयस्मयादीनि च
छन्दसि” इत्यनेन । छन्दस्त्वं च “छन्दावत्सूत्राणि भवन्ति” इति वचनात् । उद्देश्यमनुद्दिश्य न
विधेयमुदीरयेत् इति नियमस्य त्यागेन विधेयबोधकवृद्धिशब्दपूर्वप्रयोगस्तु मङ्गलार्थः, “मङ्गलादीनि”
इत्यादिवचनात् ।

(२) अत्र ‘पचति’ ‘जयति’ इति मूलमुद्रितः पाठोऽशुद्ध एव, तत्स्थाने ‘पचन्ति’ ‘जयन्ति’ इति
पदमंजरीपाठः । न्यासे तु ‘पचति’ ‘जयति’ इति नास्त्येव, तत्स्थाने ‘पठन्ति’ ‘पठन्’ इत्युदाहरणे ।

(३) ‘भवत इति वेदितव्यम्’ इति पाठः कश्चित् ।

(४) “गुणवृद्धी” इत्यादितः “अबिभयुः” इत्यन्तः पाठः प्रायो नोपलभ्यते ।

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातुः (१) तस्य लोपो यस्मिन्नार्धधातुके तद्वार्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते “यङोचि च” (अ० सू० २।४।७४) इति यङो लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं किम् ? लृज् । लविता । रेडसि । पर्णं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिपेर्हिंसार्थस्य विच्प्रत्ययलोप उदाहरणं रेडिति । आर्धधातुक इति किम् ? त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव—अभाजि, रागः । बहुव्रीहिसमाश्रयणं किम् ? क्रोपयति, प्रेद्धम् (२) ।

क्किडति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । क्किडिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी (३) प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः । चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । डिति खल्वपि—चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चत्वंभूतो निर्दिश्यते । “ग्लजिस्थश्च क्तुः” (अ० सू० ३।२।१३९) जिष्णुः । भृष्णुः । इक इत्येव—कामयते । लैगवायनः । मृदेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्जन्तु । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि डित्वे यासुटो डिद्वचनं ज्ञापकम्—डिति यत्कार्यं तल्लकारे डिति न भवतीति ।

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । इटः खल्वपि—थः कणिता, श्रो रणिता । वृद्धिरिटो न सम्भवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ।

न धातु—इस सूत्र में ‘धातु’ शब्द धातु के अवयव का प्रतिपादक है । जिस ‘आर्धधातुक’ के निमित्त धातुके अवयव का लोप होता है उसी आर्धधातुक को निमित्त मानकर प्राप्त गुण तथा वृद्धि का प्रतिषेध होता है ।

क्किडति च—किट्, गिट् तथा डिट् को ‘निमित्त मानकर ‘इक्’ के स्थान में प्राप्त गुण तथा वृद्धि का प्रतिषेध होता है ।

मृदेरजादौ—मृज् धातु के ‘इक्’ के स्थान में अजादि-निमित्तक गुण-वृद्धि का प्रकृत सूत्र से प्रतिषेध प्राप्त होने पर भी पाक्षिक गुण-वृद्धि हो जाते हैं ।

दीधी—दीधीङ् तथा वेवीङ् धातुओं एवम् इट् के इक् के स्थान में प्राप्त गुण तथा वृद्धि का प्रतिषेध होता है ।

(१) अस्मिन् सूत्रे धातुपदेन धात्वेकदेशः स्वीक्रियते । कृत्स्नधातुलोपे तु गुणवृद्धयोः प्राप्तेरभाव एव । तस्माद्धातुपदन्धात्वेकदेशपरम् । तदाह—धात्वेकदेशो धातुरिति ।

(२) अत्र ‘बहुव्रीहि’ इत्यारभ्य “प्रेद्धम्” इत्यन्तः पाठः न्याससंवादास्वीकृतः । पदमजर्थात्वेतन्न दृश्यते ।

(३) क्किडिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी इति । अनेन गुणवृद्धिविशेषणं क्किडिदादीति दर्शितम् । ननु प्राधान्यात् निषेधस्य विशेषणं योग्यं, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायादिति चेन्न ? ईदृशेषु स्थलेष्वस्य न्यायस्याप्रवृत्तेः । स च—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानम्प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ।

अनया कारिकया स्पष्टीकृतो वेदितव्यः ।

हलोऽनुन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरभिभव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति, समुदायः संज्ञा । जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्वयोर्वहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदराः । उष्ट्रो राष्ट्रं आश्रमिति षटराः । तिलान् रूपावपतीति नसतरयाः । नतसतरया वा । हल इति किम् ? तितउच्छ्वन्नम् । “संयोगान्तस्य लोप” (अ० सू० ८।१।२३) इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् ? पचति । पनसम् । “स्कोः संयोगाद्योः” (अ० सू० ८।१।५३) इति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः—“संयोगान्तस्य लोप” (अ० सू० ८।१।२९) इत्येवमादयः ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति । “आडोऽनुनासिकश्छन्दसि” (अ० सू० ६।१।१२६) अत्र ओं अपः । गभीर ओं उग्रपुत्रे । चन ओं इन्द्रः (१) । मुखग्रहणं किम् ? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् ? कचटतपानां मा भूत् । अनुनासिकप्रदेशाः—“आडोऽनुनासिकश्छन्दसि” (अ० सू० ६।१।१२६) इत्येवमादयः ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः, आस्ये भवमास्थं तात्वादिस्थानं, प्रयत्नं प्रयत्नः स्पृष्टतादिर्वर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णन सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते—स्पृष्टता, ईष-त्स्पृष्टता, संवृतता, विवृतता चेति । ‘अअअ’ इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्ष-राणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्यो वर्येण सवर्णः । दण्डा-ग्रम् । खट्वाग्रम् । आस्यग्रहणं किम् ? कटचतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् ? ‘तर्त्ता’ ‘तर्त्तुम्’ इत्यत्र “क्षरो झरि सवर्ण” (अ० सू० ८।१।३९) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणं किम् ? इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किंच स्यात् ? अरुश्च्योततीत्यत्र “क्षरो झरि सवर्ण” (अ० सू० ८।१।३९) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् । (१) ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्याः । होतृलृकारः । होतृकारः । उभयोर्ऋवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति । सवर्णप्रदेशाः—“अकः सवर्णे दीर्घ” (अ० सू० ६।१।१०१) इत्येवमादयः ।

हलो—हल् से भिन्नजातीय स्वर के व्यवधान (= मध्य-स्थिति) से रहित हल्-समुदाय की ‘संयोग’ संज्ञा होती है ।

मुखनासिका—मुख-सहित नासिका से उच्चार्यमाण वर्णों की ‘अनुनासिक’ संज्ञा होती है ।

तुल्यास्य—तालु आदि वर्णोच्चारण-स्थान एवम् आभ्यन्तर प्रयत्नों में परस्पर तुल्य वर्ण परस्पर ‘सवर्ण’ कहलाते

ऋकारलृकारयोः—उच्चारण-स्थान में भिन्नता होने पर भी ऋ तथा लृ परस्पर ‘सवर्ण’ कहलाते हैं ।

(१) ए, ऐ, ओ, औ इति चत्वारि सन्ध्यक्षराणि । (श्रीना०)

(२) ‘अपः’ इति कचित्पाठः ।

(३) अत्राञ्चलौ केनापि सवर्णों न भवत इति न वाक्यार्थः, तथा सति संज्ञा निर्विषया

नाज्झलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अज्झलौ, तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्परं (२) सवर्णसंज्ञौ न भवतः। अवर्णहकारौ-दण्डहस्तः। इवर्णशकारौ-दधि शीतम्। सवर्णदीर्घत्वं न भवति। वैपाशो मत्स्यः। आनडुहं चर्मन्ति। “यस्येति च” (अ० सू० ६।४।१४८) इति लोपो न भवति।

ईदूदेद्विचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् उत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति। अग्नी इति। वायू इति। (१)माले इति। पचेते इति। पचेथे इति। ईदूदेदिति किम्? वृक्षावन्न। प्लक्षावन्न। द्विवचनमिति किम्? कुमार्यन्न। किशोर्यन्न। तपरकरणमसन्देहार्थम्। प्रगृह्यप्रदेशाः—“प्लुतप्रगृह्या अचि” (अ० सू० ६।१।१२५) इत्येवमादयः। ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (२)—

मणीवोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम, दम्पतीव, जम्पतीव, रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः सम्बन्धी यो मकारस्तस्मात्पर ईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति। अमी अन्न। अमी आसते। अमू अन्न। अमू आसते। एकारस्य नास्त्युदाहरणम्। अदस इति किम्? शय्यन्न। दाडिम्यन्न। मादिति किम्? अमुकेऽन्न।

शे ॥ १३ ॥

शे इत्यतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति। किमिदं शे इति? सुपामादेशश्चन्द्रसि। न युष्मे वाजबन्धवः। अस्मे इन्द्रावृहस्पती। युष्मे इति। अस्मे इति। त्वे रायः। मे रायः। त्वे इति। मे इति। छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम्—अस्मे इन्द्रावृहस्पती इति, तत्र तथा पाठात्। इतरत्तु लौकिकमनुकरणम्—युष्मे इति, अस्मे इति, त्वे इति, मे इति।

निपात एकाजनाड् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच, निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति। अ अणेहि। इ इन्द्रं परय। उ उत्तिष्ठ। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। निपात इति किम्? चकारान्न। एकाजिति किम्? प्राशनये वाचमीरय। अनाडिति किम्? आ उदकान्तात् ओदकान्तात्।

नाज्झलौ—उच्चारण-स्थान तथा आभ्यन्तर प्रयत्नों की तुल्यता होने पर भी भिन्न-जातीय अच् तथा हल् परस्पर ‘सवर्ण’ नहीं कहलाते।

ईदूदेद्—ईदन्त, ऊदन्त तथा एदन्त द्विवचन शब्दों की ‘प्रगृह्य’ संज्ञा होती है।

अदसो—अदस् के सम्बन्धी मकार से परवर्ती ईत्, ऊत् तथा एत् की ‘प्रगृह्य’ संज्ञा होती है।

शे—‘शे’ इसकी ‘प्रगृह्य’ संज्ञा होती है।

निपात—‘आङ्’ से भिन्न एक अच् से ही लब्ध-स्वरूप निपात की ‘प्रगृह्य’ संज्ञा होती है।

स्यात्। नापि अचामञ्जिः सावर्ण्यं निषिध्यते, ‘नाच्’ इति दीर्घनिर्देशासङ्गतेः। नापि हलां हल्भिः, पूर्वसवर्णनिर्देशासङ्गतेः। तस्मादचां हलां परस्परमित्येव वक्तव्यम्। तदेव वक्ति—परस्परमिति।

(१) अत्र न्यासे ‘माले’ इत्यस्य स्थाने ‘खट्वे’ इति, ‘पचेथे’ इत्यस्य स्थाने ‘यजेते’ इति पाठो दृश्यते। विशेषाभावात् तु नास्माभिः परिवर्तितः।

(२) मणीवेति। नेदं भाष्यकारवार्तिककारयोर्वचनम्। किन्तु मणीवादीनां निर्वाहः कर्तव्य इत्यर्थम्। निर्वाहप्रकारश्च ‘मणीवोष्टस्य’ इत्यत्रोपमानार्थकवाशब्दस्य प्रयोगः। ‘रोदसीव’ इत्यादौ तु छान्दसत्वाच्चिर्वाहः।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ।

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति इति शब्देऽनार्षे = अवैदिके परतः । वायो इति, वायविति । भानो इति, भानविति । सम्बुद्धाविति किम् ? गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् ? वायोऽत्र । अनार्ष इति किम् ? एता गा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उजः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम्—उ इति, विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज इति वर्त्तते । उज इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः—शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्यनुवर्त्तते । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति—उ इति, विति, ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्षः इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अध्यस्यां मामकी तन् । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते मामक्याम्, मामकी इति; तन्वाम्, तन् इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । ईदूताविति किम् ? प्रियः सूर्ये प्रियो अगना भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या ङादेशः । सप्तमीग्रहणं किम् ? धीति, मती, सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रनणं किम् ? वाप्यश्च, नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽथग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाभावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ २० ॥

ओत्—ओदन्त निपात की 'प्रगृह्य' संज्ञा होती है ।

संबुद्धौ—वैदिकेतर 'इति' शब्द के परे संबुद्धि-संज्ञा-निमित्तक ओकार 'प्रगृह्य' कहलाता है 'शाकल्य' नाम के व्याकरणाचार्य के मत में ।

उजः—'शाकल्य' आचार्य के मत में अवैदिक 'इति' शब्द के परे उज् की 'प्रगृह्य' संज्ञा होती है ।

ऊँ—'शाकल्य' आचार्य के मत में अवैदिक 'इति' शब्द के परे उज् के स्थान में 'ऊँ' इस प्रकार का दीर्घ अनुनासिक आदेश होता है और वह 'प्रगृह्य' भी कहलाता है ।

ईदूतौ—सप्तमी के अर्थ को प्रकटित करनेवाले ईदन्त तथा ऊदन्त शब्द-स्वरूपों की 'प्रगृह्य' संज्ञा होती है ।

दाधा—दाप् तथा दैप् को छोड़कर दा के रूप में प्रतिपन्न होनेवाले चार दा की तथा दो धा की 'धु' संज्ञा होती है ।

दारूपाश्रत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । डुदाञ्-
प्रणिददाति । दाण् दाने—प्रणिदाता । दो—प्रणिद्यति । देङ्—प्रणिदयते । डुधाञ्—प्रणि-
दधाति । धेट्—प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाविति किम् ? दाप् लवने—दातं बर्हिः ।
दैप् शोधने—अवदातं मुखम् । घुप्रदेशाः—“धुमास्थागापाजहातिसां हलि” (अ० सू०
६।१।६६) इत्येवमादयः (१) ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते । सप्तम्यर्थे
वतिः । आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति एवमौपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वमे-
वमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः ।
आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा । ब्राह्मणितरा ।
ब्राह्मणितमा । घप्रदेशाः—“घरूपकल्पचेलङ् ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्व” (अ०
सू० ६।१।४३) इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति(२) इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः । बहुशः ।
गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावत्कः । तावच्छः । कति-
कृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोवपुत्ये सङ्खे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं
नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च
पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन् विध्यर्थम् ॥ १ ॥ अर्धपञ्चमशूर्पः ।
अर्द्धपञ्चमं येषामिति बहुब्रह्मै कृतेऽर्द्धपञ्चमः शूर्पैः क्रीतः । तद्वितार्थेति समासः । तत्र
“दिक्संख्ये संज्ञायाम्” (अ० सू० २।१।५०) इत्यनुवृत्तेश्चतः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां
“शूर्पादिजन्यतरस्याम्” (अ० सू० ५।१।२६) इत्यञ् ठञ्, “अद्वयर्द्धपूर्वाद्द्विगोः” (अ० सू०
५।१।२८) इति लुक् । अर्द्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः—“संख्या वंश्येन” (अ० सू० २।१।१९)
इत्येवमादयः(३) ।

एणान्ता षट् ॥ २४ ॥

खोलिङ्गनिर्देशात् संख्येति सम्बध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा
षट्संज्ञा भवति । षकारान्तास्तावत्—षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य । नकारान्ताः—पञ्च, सप्त,

आद्यन्त—जहाँ एक ही होता है वहाँ आदि-विहित भी कार्य होता है और अन्त-विहित भी ।

तरप्तमपौ—‘तरप्’ तथा ‘तमप्’ इन दो प्रत्ययों की ‘घ’ संज्ञा होती है ।

बहुगण—‘बहु’ शब्द, ‘गण’ शब्द, वति-प्रत्ययान्त तथा डति-प्रत्ययान्त शब्दों की ‘संख्या’
संज्ञा होती है ।

एणान्ता—षकारान्त तथा नकारान्त संख्यावाचल शब्द षट्संज्ञक होते हैं ।

(१) “नेर्गदन्तपदधुमास्यतीत्येवमादयः” इति पाठः क्वाचित्कः ।

(२) डति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्तीति । अत्र ‘वतुडती’ इति प्रत्यययोर्ग्रहणात् ‘संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे’ इत्यनया परिभाषया तदन्तग्रहणाप्रशङ्क्याप्यत्र तदन्तयोरेव ग्रहणम्, केवलयोः
प्रत्यययोः संज्ञाविधानेन प्रयोजनं नास्ति इति ।

(३) “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्”—इत्येवमादयः इति पाठः क्वचित् ।

नव, दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनेह न भवति—शतानि, सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुङ् भवति । षट्प्रदेशाः—“षडभ्यो लुक्” (अ० सू० ७।१।२२) इत्येवमादयः ।

डति च ॥ २५ ॥

डत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च क्तवत् प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः—“श्रीदितो निष्ठायाम्” (अ० सू० ७।२।१४) इत्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिष्वेषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वकः । विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वक, उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं “सर्वनामनस्तृतीया च” अ० सू० २।३।२७ इति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर, इतम, कतर, कतम—कतरस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर—इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । त्वशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित् तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्त्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम—नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति—नेमे, नेमाः इति । सम—समस्मै । कथं “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” (अ० सू० १।३।१०) “समे देशे यजेत” इति ? समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेऽप्येते न सर्वत्र । सिम—सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । (१) अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिः ॥ सर्वनामप्रदेशाः—“सर्वनामनः स्मै” (अ० सू० ७।१।१४) इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

“न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समालो दिक्समासः । दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वायै । दिग्ग्रहणं किम् ? “न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तत्र न ज्ञायते क विभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् ? समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र भा भूत्—दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । “द्वन्द्वे च” (अ० सू० १।१।३१) इति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

डति च—डति-प्रत्ययान्त संख्या-संज्ञक शब्द भी षट्-संज्ञक होते हैं ।

क्त—‘क्त’ तथा ‘क्तवतु’ प्रत्ययों की ‘निष्ठा’ संज्ञा होती है ।

सर्वा—‘सर्व’ शब्द है आदि में जिसके ऐसा शब्द-समूह ‘सर्वनाम’ कहलाता है ।

विभाषा—‘दिङ नामान्यन्तराले’ इस सूत्र से विहित बहुव्रीहि समास में सर्वादि शब्दों की सर्वनामसंज्ञा विकल्प से होती है ।

(१) पण्डितपत्रमुद्रिते अदस् शब्दानन्तरम् इदम् शब्दस्य पाठः ।

न बहुव्रीहौ ॥ २६ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय । प्रियोभयाय । द्वयन्याय । त्र्यन्याय । इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्—वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । संवत्सरपूर्वाय । द्वयहपूर्वाय । त्र्यहपूर्वाय । समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्—मासेन पूर्वाय । “पूर्वसदृशसमोनार्थ” (अ० सू० २।१।३१) इति तृतीयासमासं प्रतिपदं वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्यचित्तृतीयासमासस्य “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (अ० रू० २।३।३२) इति । त्वयका कृतम्, मयका कृतम् ।

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे, कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकञ्च हि न भवति—कतरकतमकाः ।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषा जसीति वर्तते । द्वन्द्व इति निवृत्तम् । प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । द्वितये, द्वितयाः । अल्पे, अल्पाः । अर्धे, अर्धाः । कतिपये, कतिपयाः । नेमे, नेमाः । तय इति तयप्रत्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते, तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे पाठान्नित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा । काऽकचोर्यथायोगं वृत्तिः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराण व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

न बहु—बहुव्रीहि समास के प्रसङ्ग में सर्वादि शब्दों की सर्वनाम संज्ञा नहीं होती है ।
तृतीया—तृतीया तत्पुरुष समास के प्रसङ्ग में सर्वादि की सर्वनाम संज्ञा नहीं होती है ।
द्वन्द्वे—द्वन्द्वसमास में भी सर्वादि की सर्वनाम संज्ञा नहीं होती ।
विभाषा—द्वन्द्व समास में भी जस्-सम्बन्धी कार्यों के प्रसङ्ग में सर्वादि की सर्वनामसंज्ञा विकल्प से होती है ।

प्रथमचर—प्रथम, चरम, तय-प्रत्ययान्त शब्द, अल्प, अर्ध, कतिपय तथा नेम शब्दों की भी, जस्-सम्बन्धी कार्य के प्रसङ्ग में, सर्वनामसंज्ञा विकल्प से होती है ।

पूर्वपरा—व्यवस्था के गम्यमान होने पर संज्ञा से भिन्न पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर तथा अधर शब्दों की जस्-सम्बन्धी कार्य के प्रसङ्ग में सर्वनामसंज्ञा विकल्प से होती है ।

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्यायां सर्व-
नाम-संज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषाऽऽरभ्यते। पूर्वादीनि विभाषाजसि सर्वनाम संज्ञानि
भवन्ति यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(१)। पूर्वे, पूर्वाः।
परे, पराः। अवरे, अवराः। दक्षिणे, दक्षिणाः। उत्तरे, उत्तराः। अपरे, अपराः। अधरे,
अधराः। व्यवस्थायामिति किम्? दक्षिणा इमे गाथकाः, प्रवीणा इत्यर्थः। असंज्ञायामिति
किम्? उत्तराः कुरवः। सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते। स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि
विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज्ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते। स्वे पुत्राः, स्वाः
पुत्राः। स्वे गावः, स्वा गावः। आत्मीया इत्यर्थः। ज्ञातिप्रतिषेधः किम्?

(२) धूमायन्त इवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः।

उल्मुकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ॥

अधनाख्यायामिति किम्? प्रभूताः स्वा न दीयन्ते, प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते। प्रभू-
तानि धनानीत्यर्थः।

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते। अन्तरमित्येतच्छब्द-
रूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योग उपसंव्याने च गम्यमाने। अन्तरे गृहाः,
अन्तरा गृहाः। नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते। अन्तरे शाटकाः, अन्तराः शाटकाः।
उपसंव्यानं पश्चिनीयमुच्यते, न प्रावरणीयम्। बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम्? अनयो-
र्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि। मध्यप्रदेशवचनोऽन्तर-
शब्दः। गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम्। ॥अपुरीति च वक्तव्यम्॥ अन्तरायां पुरि
वसति। ॥विभाषा प्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंव्यानम्॥ द्वितीयाय,
द्वितीयस्मै। तृतीयाय, तृतीयस्मै।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति। स्वरः। अन्तरः। प्रातरः।
एतेऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। पुनर् आद्युदात्तः। सनुतरः। उच्चैस्। नीचैस्। शनैस्। ऋधक्।
आरात्। ऋते। युगपत्। पृथक्। एतेऽपि सनुतरप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। ह्यस्।

स्वम—ज्ञाति तथा धन अर्थो से भिन्न अर्थ में वर्तमान स्व शब्द की, जस्निमित्तक कार्य के
प्रसङ्ग में, सर्वनामसंज्ञा विकल्प से होती है।

अन्तरं—बहिर्देशस्थिति तथा अधोवृत्त के प्रतिपादक अन्तर शब्द की, जस्निमित्तक कार्य के
प्रसङ्ग में, विकल्प से सर्वनामसंज्ञा होती है।

अपुरीति—पुर-विशेषणीभूत अन्तर शब्द की सर्वनाम संज्ञा का प्रतिषेध करना चाहिए।

विभाषा—विकल्प से सर्वनाम-संज्ञा-विधि के प्रकरण में तीय-प्रत्ययान्त शब्दों की सर्वनाम-
संज्ञा का भी प्रतिपादन करना चाहिए।

स्वरादि—स्वर आदि शब्द-समूह तथा निपातों की 'अव्यय' संज्ञा होती है।

(१) अत्र स्थापितः पाठो योग्यः। स्वाभिधेयापेक्षोऽवधीतिपाठः कुत्रचिदुपलभ्यते, स चासमञ्जस
इति कृत्वा परित्यक्तः।

(२) धूमायन्त इति। यथोल्मुकान्यश्लिष्टानि-असंहतानि धूमायन्ते संहतानि तु प्रज्वलन्ति
तद्वत् ज्ञातयोऽपीत्यर्थः। स्वशब्दस्यानेकार्थत्वात्प्रकृतार्थघोतनाय ज्ञातिशब्दस्य प्रयोगः।

श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तृष्णीम् । बहिस् ।
 आविस् । अवस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नज् । हेतौ ।
 अद्वा । इद्वा । सामि । एतेऽपि ह्यसप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । वत् । वदन्तमव्ययसंज्ञं
 भवति । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सन् । सनात् । सनत् । तिरस् । एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते ।
 अन्तरा । अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना ।
 स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा ।
 मुधा । मिथ्या । क्त्वातोऽनुक्तसुनः, कृन्मकारान्तः, सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा ।
 मियो । मिथस् । प्रवाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् ।
 हिह्वक् । तसिलादिस्तद्धित एवाच्यन्तेः । शस्तसी । कृत्वसुच् । सुच् । आसृथाहौ ।
 च्यथाश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वच्यन्ते—“प्राग्रीश्वराशि-
 पाता” (अ० सू० १।१।५६) इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादयः । अव्यय-
 प्रदेशाः—“अव्ययादाप्सुप” (अ० सू० २।१।८२) इत्येवमादयः ।

(१) सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासवविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्मान्न सर्वविभक्तेरुपपत्तिः
 सोऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । भिन्नत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा । सदा । तद्धित इति
 किम् ? एकः, द्वौ, बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् ? औपगवः, औपगवौ, औपगवाः ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

कृष्णो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संप-
 न्नाङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । एजन्तः—वच्चे रायः, ता वामेषे रथानाम्, कृत्वे
 दन्ताय जीवसे । ज्योत्स्न सूर्य दशे । वच्चे इति वच्चेः । “तुमर्थे सेसेन्” (अ० सू० ३।१।९)
 इति सेप्रत्यये कृत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः से प्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम् ।
 जीवसे इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम् । दशे इति दशेः केन्प्रत्ययो निपात्यते “दशेः विख्ये च”
 (अ० सू० ३।१।११) इति । अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत्—आधये,
 चिकीर्षवे, कुम्भकारेभ्य इति ।

क्त्वातोऽनुक्तसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा तोसुन् कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा, हत्वा । तोसुन्—
 पुरा सूर्यस्योदेतोरधिष्यः, पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । “भावलक्षणे स्थेण्कृज्वादि” (अ० सू०
 ३।१।१६) इति इणः कृजश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन्—“सृपितृदोः कसुन्” (अ० सू०
 ३।१।१७) इति । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्, पुरा जर्तृभ्य आतृदः ।

तद्धित—जिनसे सभी विभक्तियों की उत्पत्ति नहीं होती ऐसे तद्धित-प्रत्ययान्त शब्दों की भी
 प्रत्या संज्ञा होती है ।

कृन्मे—मकारान्त तथा एजन्त कृत्प्रत्यय से निष्पन्न शब्दों की भी अव्यय संज्ञा होती है ।

क्त्वातो—क्त्वा-प्रत्ययान्त, तोसुन्-प्रत्ययान्त तथा कसुन्-प्रत्ययान्त शब्दों की अव्यय संज्ञा
 होती है ।

(१) सदृशमिति । आधर्षणी श्रुतिरपा प्रणयविद्याविषयिका । अव्ययीभावस्य लिङ्गविशेष-
 योगेऽपि वचनादव्ययत्वम् । यन्न व्येतीति । यत् यस्मात् न व्येति-सत्वधर्मान्न गृह्णाति, तत्-तरनात्
 अव्ययमिति । अथवा यच्छब्दस्य रूपं प्रथमान्तम् यन्न व्येति तदव्ययमिति ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् ? लुङ्मुखस्वरोपचाराः । लुक्—उपाग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर—उपाग्निमुखः, प्रत्यग्निमुखः । “मुखं स्वाङ्गम्” (अ० सू० ६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्, “नाव्ययविकल्पोऽस्ति” (अ० सू० ६।२।१६८) इति प्रतिषिद्धयते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे एव भवति । उपचार—उपपयः कारः, उपपयः कामः । विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा । तत्राऽव्ययीभावस्याव्ययत्वे “अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णप्वनव्ययस्य” (अ० सू० ८।३।१४६) इति पर्युदासः सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनायं कार्यानियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेतोरधिपः, पुरा क्रूरस्य विसृप इति “न लोकाव्ययनिष्ठा” (अ० सू० २।३।६९) इति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ।

शि सवनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति ? जरशसोः शिरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधीनि, मधूनि, त्रूणि, जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः—“सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” (अ० सू० ६।४।८) इत्येवमादयः ।

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र । नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधः, तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव । राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ । सुडिति किम् ? राज्ञः पश्य । अनपुंसकस्येति किम् ? सामनी, वेमनी ।

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पः, तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा भवति । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उभयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति । “विभाषा श्वेः” (अ० सू० ६।१।३०) । शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः, शिश्वियतुः । विभाषाप्रदेशाः—“विभाषा श्वेः” (अ० सू० ६।१।३०) इत्येवमादयः ।

इयणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इय्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति । यज्—इष्टम् । वप—उत्तम् । ग्रह्—ग्रहीतम् । केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते—वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इयण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति, यणस्थानिक इयवर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते—“एयङ् संप्रसारणम्” (अ० सू० ६।१।१३), “वसोः संप्रसारणम्” (अ० सू० ६।४।१३१) इति । अनुवादे वर्णः—“संप्रसारणाच्च” (अ० सू० ६।१।१०८) इति । संख्यातानुदेशादिह

अव्ययी—अव्ययीभाव समास की भी अव्यय-संज्ञा होती है ।

शि सर्व—‘शि’ की सर्वनामस्थान संज्ञा होती है ।

सुडन—‘सुट्’ (= सु, औ, जस्, अम्, औट्) की भी सर्वनामस्थान संज्ञा होती है नपुंसक लिङ्ग से भिन्न लिङ्गों में ।

न वेति—निषेध तथा विकल्प की ‘विभाषा’ संज्ञा होती है ।

इयणः—‘यण्’ के स्थान में भूत या भावी ‘इक्’ की सम्प्रसारण संज्ञा होती है ।

न भवति—अदुहितरामिति । (१)संप्रसारणप्रदेशाः—“वसोः संप्रसारणम्” (अ० सू० ३।१।१३१) इत्येवमादयः ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्भवति अन्तः किद्भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । लविता । मुण्डो भीषयते । टिप्प्रदेशाः—“आर्धधातुकस्येड्वलादेः” (अ० सू० ७।२।३५) इत्येवमादयः । क्तिप्प्रदेशाः—“भियो हेतुभये घुक्” (अ० सू० ७।३।४०) इत्येवमादयः ।

मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥

अच् इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां सन्निविष्टानामन्त्यादचः परो मिद्भवति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि । मुञ्चति । पयांसि । मिप्प्रदेशाः—“रूधादिभ्यः रनम्” (अ० सू० ३।१।७८) इत्येवमादयः । मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मरनः । मरनवान् । मङ्क्ता । मङ्क्त्वम् ।

एच इग्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्तव्य इगोव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै-अतिरि । नौ-अतिनु । गो-उपगु । एच इति किम् ? अतिखट्वः, अतिमालः । ह्रस्वादेश इति किम् ? देश्वदत्, देवदत्त ।

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थाने योगैव भवति नान्ययोगा । स्थाने योगनिमित्तभूते सति(२) सा प्रतिपत्तव्या । स्थान-शब्दश्च प्रसङ्गावाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां प्रसङ्ग इति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति—भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति—वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सस्वन्धस्य निमित्तभूते, ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि वृत्त्यर्थाः—स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारा-व्यवाद्याः । यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु पदेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते—“षष्ठी स्थानेयोगा” (अ० सू० १।१।४९) इति । स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम(३) आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शब्दस्या-

आद्यन्तौ—षष्ठी-निर्दिष्ट के स्थान में विहित टिट् तथा कित् आगम क्रमशः उस स्थानी के आदि तथा अन्त में आते हैं ।

मिदचो—षष्ठी-निर्दिष्ट के स्थान में विहित मित् कार्य अचो के बीच अन्त्य अच् के बाद आता है ।

मस्जेः—उपधाभूतनकारलोप तथा संयोगादिलोप के लिए ‘मस्ज्’ धातु के अन्त्य अच् से पूर्व में ही नुमागम मानते हैं ।

एच इक्—‘एच्’ के स्थान में ‘इक्’ ही ह्रस्वादेश के रूप में आता है ।

षष्ठी स्थाने—जिस षष्ठी का किसी से सम्बन्ध उपपन्न न होता हो उसका सम्बन्ध ‘स्थाने’ (स्थानमें) पदार्थ के साथ होता है ।

स्थाने—स्थानी के स्थान में प्राप्त आदेशों में वही विधेय है जो स्थानी का अत्यधिक समान हो ।

(१) अत्रायं पाठः कचिदुपलभ्यते—बुभ्यामित्यत्र दिव उदिति तपरकरणादीर्घो न इति ।

(२) स्थानेयोगस्य निमित्तभूतम् इति पदमंजरीपाठः ।

(३) अत्र पक्षद्वयं प्राप्नोति तत्र विधिपक्षो न संभवति । तथाहि—स्वतन्त्रविधिपक्षे दधि,

न्तर्यम् ? स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः—“अकः सवर्णे दीर्घः” (अ० सू० ६।१। १०१)—दण्डाग्रम्, यूपाग्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः—वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दोऽतिदिश्यते । गुणतः—पाकः, त्यागः, रागः । “चजोः कुधिण्यतोः” (अ० सू० ७।३।५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भवति, जकारस्य घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः—अमुष्मै, अमूभ्याम् । “अदसोसेर्दादु दो मः” (अ० सू० ८।२।८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । स्थाने इति वर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं यत्राऽनेकमान्तर्यं सम्भवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । चेता । स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारोकारौ भवतः । तमबग्रहणं किम् ? वाग्धसति, त्रिण्डुभसति “ज्ञयो होन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८।३।५२) इति हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे ‘सोष्मणः सोष्माण’ इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, ‘नादवतो नादवन्त’ इति तृतीयाः, तमबग्रहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता । हर्त्ता । किरति । गिरति । हैमातुरः । त्रैमातुरः । उरिति किम् ? खेयम्, (१) गेयम् । अण्ग्रहणं किम् ? “सुधातुरकङ् च” (अ० सू० ४।१।९७)—सौधातकिः ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः । ‘इद्गोण्याः’ (अ० सू० १।२।५०)—पञ्चगोणिः, दशगोणिः ।

डिञ्च ॥ ५३ ॥

डिञ्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । “आनङ् ऋतो द्वन्द्वे” (अ० सू० ६।३।२५)—होतापोतारौ, मातापितरौ । तातडि डित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्सर्वादेशस्तातङ् भवति—जीवताद्भवान्, जीवतात्त्वम् ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क च परस्य कार्यं शिष्यते ? यत्र

उरण्—‘ऋ’ के स्थान में विहित ‘अण्’ प्राप्त्यवस्थामें ही अपने उत्तरावयव के रूप में ‘र’ को परिगृहीत कर लेता है ।

अलोऽन्त्यस्य—षष्ठी-निर्दिष्ट के स्थान में उपदिष्ट आदेश उस षष्ठी-निर्दिष्ट स्थानी के अन्त्य ‘अल्’ के स्थान में होता है ।

डिञ्च—डित् आदेश अनेक अलों से सङ्घटित होने पर भी स्थानी के अन्तिम अल् के स्थान में ही होता है ।

आदेः—‘पर’ के स्थान में विहित कार्य को उसके आदि अल् के स्थान में ही समझना चाहिए ।

मधु. अत्राप्यादेशः प्राप्नोति । अत्रान्यादेशविधानात्स एव प्राप्नोति । भवतु न दोष इति चेत् ? न, तस्याप्यन्यः तस्याप्यन्य इति रीत्यानवस्थापातात् । तस्मात्परिभाषापक्ष एव श्रेयान् । स च यत्र स्थानषष्ठी तत्रोपतिष्ठते विधीनामेकवाक्यता च । तदा च विधानकाल एव प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेश इत्यर्थो भविष्यति, तदाह—प्राप्यमाणेति ।

(१) गेयमित्युदाहरणं न्यासपदमजयान् दृश्यते ।

पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा—“ईदासः” (अ० सू० ७।२।८३)—आसीनो यजते; “द्वयन्तरूप-सर्गेभ्योऽप ईत्” (अ० सू० ६।३।९७)—द्वीपम्, अन्तरीपम्, (१) प्रतीपम्, समीपम् ।

अनेकाल् शित सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिञ्च स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । “अस्तेभूः” (अ० सू० २।१।५१)—भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । शित्स्वखपि—“जशशसोः शिः” (अ० सू० ७।१।२०)—कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आर-भ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्तत इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्ज्जयित्वा । अनल्विधिरनेकास्त्रिधिर-त्यर्थः । किमुदाहरणम् ? धात्वङ्गकृतद्विताव्ययसुप्तिरूपदादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति—“अस्तेभूः” (अ० सू० २।१।५२), “ब्रुवो वचिः” (अ० सू० ९।१।४३) । आर्धधातुकविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तन्यादयो भवन्ति । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । अङ्गादेशोऽङ्गवद्भवति—केन, काभ्याम्, कैः । किमः कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इन्दीर्घत्वैस्भावा भवन्ति । कृदादेशः कृद्वद्भवति—प्रकृत्य, प्रहृत्य । ष्वबादेशे कृते “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” इति तुग्भवति । तद्वितादेशस्तद्वितवद्भवति—वाधियम्, अद्यतनम् । “कृतद्वितसमासाश्च” (अ० सू० १।२।४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशोऽव्ययवद्भवति—प्रस्तुत्य, प्रहृत्य, उपस्तुत्य । “अव्ययात्” (अ० सू० २।१।८२) इति सुब्लुग् भवति । सुबादेशः सुव्वद्भवति—वृत्ताय, प्लत्ताय । “सुपि च” (अ० सू० ७।३।१०२) इति दीर्घत्वं भवति । तिङादे शस्तिङ्वद्भवति—अकुरुताम्, अकुरुतम् । “सुप्तिङन्तं पदम्” (अ० सू० १।१।१४) इति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्भवति—ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम् । “पदस्य” इति रत्वं भवति । वत्करणं किम् ? स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आहत, आव-धिष्ट । “आङो यमहनः” (अ० सू० १।३।२८) इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेश-ग्रहणं किम् ? आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावौ यथा स्यात्—पचतु—“एहः” (अ० सू० ३।१।८६) । अनल्वि धाविति किम् ? युपथितदादेशा न स्थानिवद्भवन्ति—शौ, पन्थाः, सः इति । “हल्ङ्वाप्” (अ० सू० ६।१।६८) इति सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेणानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानि-वदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परिस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधा-विति विषयसप्तमी । अजादेशः परिनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति । पटयति । अवधीत् । बहुखट्वकः । पटुमाचष्ट इति णिच् टिलोपे कृते तस्य स्थानिव-

अनेकाल्—अनेक अलों से सङ्घटित तथा शित् आदेश षष्ठी-निर्दिष्ट के समस्त स्वरूप के स्थान में होता है ।

स्थानिवत्—एक अल्-स्वरूप स्थानी के स्थान में विहित कार्यों को छोड़कर शेष, अर्थात् अनेक अल्-स्वरूप स्थानी से विहित, आदेशों में उनके स्थानियों के धर्म का अतिदेश होता है ।

अचः परस्मिन्—पूर्व के स्थान के होने वाले कार्य के प्रसङ्ग में पर को निमित्त मानकर विहित अजादेश स्थानि-सदृश हो जाते हैं ।

(१) प्रतीपमिति न्यासपदमज्योर्न दृश्यते ।

द्वावाद् “अत उपधायाः” (अ० सू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो लोपस्य स्थानिवद्वावाद् “अतो हलादेर्लघोः” (अ० सू० ७।२।१७) इति हलन्त-लक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुखट्वक इति । “आपोऽन्तरस्याम्” (अ० सू० ७।४।१५) इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्वावाद् “ह्रस्वान्तेऽन्त्यापूर्वम्” इति स्वरो न भवति । अच इति किम् ? प्रश्नः, अक्राष्टाम्, आगत्य । प्रश्न इति प्रच्छेनेऽप्रत्यये, “च्छ्वोः शृङनुनासिके च” (अ० सू० ६।४।१९) इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अक्राष्टामिति “झलो झलि” (अ० सू० ८।२।२६) इति सिचो लोपः परनिमित्तकः कृपेः षकारस्य “षढोः कः सि” (अ० सू० ८।२।४१) इति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । आगत्येति “वा ल्यपि” (अ० सू० ६।४।३८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम् ? युवजानिः, वधूटीजानिः, वैया-भ्रपद्यः, आदीध्ये । युवजानिरिति “जायाया निङ्” (अ० सू० ५।४।१३४) न परनिमित्तकः, तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयाभ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्माखं न प्रतिबध्नाति । आदीध्ये इति दीधीळ उत्तमपुरुषैकवचने ढेरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् “यीवर्णयोर्दीधीवेभ्योः” (अ० सू० ७।४।५३) इति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् ? हे गौः, बाभ्रवीयाः, नैधेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । बाभ्रवीया इति बाभ्रव्यस्यामी छान्ना इति “वृद्धाच्छ्वः” (अ० सू० ४।२।११४) इति छः । “हलस्तद्धितस्य” (अ० ६।४।१५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये अवादेशो न स्थानिवद्भवति । नैधेयः । “आतो लोप इटि च” (अ० सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपः । “इतश्चानिजः” (अ० सू० ४।१।१२२) इति द्वयज्जलक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्वाव एतेषु विधिषु प्रतिषिद्ध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति । “असोरह्लोपः” (अ० सू० ६।४।१११) कङ्घिति सार्वधातुक इति परनिमित्तकः, स पूर्वविधावावादेशे यणादेशो च कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात् । अस्माद्वचनाञ्च भवति । द्विवचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति—दद्धयत्र । मद्धयत्र । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्वावात् “अनचि च” (अ० सू० ८।४।४७) इति धकारस्य द्विवचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाञ्च भवति । वरे योऽजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति—अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् । यातेर्यङन्तात् “यश्च यङ्” (अ० सू० ३।२।१७६) इति वरचि कृते अतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्वात् “आतो लोप इटि च” (अ० सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपः स्यात्, अस्माद्वचनाञ्च भवति । यलोप(१)—यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्विचि कृतेऽतो लोपः परनिमित्तकः, “लोपो व्योर्वलि” (अ० सू० ६।१।६६) इति यलोपे स्थानिवत्स्यात्, अस्माद्वचनाञ्च भवति । स्वर—स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति—चिकीर्षकः, जिहीर्षकः । ण्वुलि कृतेऽतो लोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्ण—सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति—

न पदान्त—पदान्त-विधि, द्विवचन-विधि, यलोप-विधि, स्वर-विधि, सवर्ण-विधि, अनुस्वार-विधि, जश्-विधि तथा चर्-विधि के प्रति पर-निमित्तक अजादेश एवम् वरच्-प्रत्ययनिमित्तक अजादेश पूर्व-विधि में स्थानिवत् नहीं होते हैं ।

(१) इतः प्रभृति यलोप स्वर इत्यादिरूपेण निर्विभक्तिक एव प्रतीकोद्धारो दृश्यते सर्वत्र । परन्तु अत्र सविभक्तिकः सभ्रम्यन्त निर्देश एवोचितः । एकरूपतानिर्वाहार्थं च पदान्तद्विवचनवरे-विधीनां व्याख्यारम्भेपि पदान्ते इत्यादिरूपेण उल्लेखो युक्तः । (श्रीना०)

शिण्डि, पिण्डि । शिषेः पिषेश्च लोप्मध्यमपुरुषैकवचने “रूधादिभ्यः श्रम्” (अ० सू० ३।१।७८), हित्वचित्त्वद्भुत्वजश्चेषु कृतेषु “असोरल्लोपः” (अ० सू० ६।१।१११) विडिति सार्वधातुके परनिमित्तकोऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार—अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—शिषन्ति । पिषन्ति । “नश्चापदान्तस्य झलि” (अ० सू० ८।१।२४) इति अनुस्वारे कर्त्तव्ये अस्सोरल्लोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । प्रतिदिवञ्चित्येतस्य “भस्य” (अ० सू० ६।१।१२९) इत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्यैकवचने च “अल्लोपोऽनः” (अ० सू० ६।१।१३४) इति अकारलोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् “हलि च” (अ० सू० ८।१।७७) इति दीर्घत्वं न स्यात् । नह्ययं वकारो हल्पर इत्यस्माद्वचनाद्भवति । जश्—जश्चिधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बन्धान्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि “बहुलं छन्दसि” (अ० सू० २।४।३९) इति घस्लादेशः, “घसिभसोर्हलि” (अ० सू० ६।१।१००) इत्युपधालोपः, “झलो झलि” (अ० सू० ८।१।२६) इति सकारलोपः, “झषस्तथोद्धोऽधः” (अ० सू० ८।१।४०) इति धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् “झलां जश् झसि” (अ० सू० ८।१।५३) इति धकारस्य जश्त्वं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । समाना ग्धिः, समानस्य सभावः, सग्धिः । बन्धामिति—भसेर्लोडद्विवचने शपः श्लुः, द्विवचनमभ्यासकार्यम्, “घसिभसोर्हलि च” (अ० सू० ६।१।१००) इति उपधालोपः, “झलो झलि” (अ० सू० ८।१।२६) इति सकारलोपः, “झषस्तथोद्धोऽधः” (अ० सू० ८।१।४०) इति धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् “झलां जश् झशि” (अ० सू० ८।१।५३) इति जश्त्वं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । चर्—चर्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—जञ्तुः । जञ्तुः । अक्षन्मीमदन्त पितरः । लिङ्द्विवचनबहुवचनयोरदेर्घस्लादेशः, “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधालोपः, द्विवचनम्, अभ्यासकार्यम् । तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् “खरि च” (अ० सू० ८।१।५५) इति घकारस्य चर्त्वं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । “शासिवसिघसीनां च” (अ० सू० ८।१।६०) इति षत्वम् । अक्षन्तिदेर्लुङ्बहुवचने घस्लादेशश्च्लेरागतस्य, “मन्त्रे घसह्वर” (अ० सू० २।१।८०) इति लुक्, “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वात् “खरि च” (अ० सू० ८।१।५५) इति चर्त्वं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुवचनकः, किर्योः, गिर्योः, वाय्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपो न भवन्ति ॥

द्विवचनेऽचि ॥ ५९ ॥

द्विवचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विवचन एव कर्त्तव्ये । रूपातिदेशश्चायं नियतकालः । तेन द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आल्लोपोपधालोपयणयवायावादेशाः प्रयोजनम् । आल्लोपः—पपुतुः, पपुः । “आतो लोप इटि च” (अ० सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् “एकाच” इति द्विवचनं भवति । उपधालोपः—जञ्तुः, जञ्तुः । “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधालोपे कृते, अनच्क्त्वाद् द्विवचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोपः—आटिटत् । आटतेणिचि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् “अजादेर्द्वितीयस्य” (अ० सू० ६।१।२) इति टिशब्दस्य द्विवचनं भवति । यण्—चक्रतुः, चक्रुः । करोतेरतुसि उसि च यणादेशे कृतेऽनच्क्त्वाद् द्विवचनं न स्यात्, स्थानिवत्त्वाद्भवति । अयवायावादेशाः—निनय, निनाय; लुलव-लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते वृद्धौ चायवायावा-

द्विवचनेऽचि—द्वित्व-निमित्ती अच् के परे अजादेश केवल द्वित्वविधि में ही स्थानिवत् होता है ।

देशाः । तेषां स्थानिवत्त्वा(१)नेलोनैलाविति द्विवचनं भवति । द्विवचन इति किम् ? जगले, मरले । श्रवणमाकारस्य न भवति । द्विवचननिमित्त इति किम् ? दुयूषति । ऊठि यणादेशो न स्थानिवद्भवति । अचीति किम् ? जेघीयते, देध्मीयते । “ई प्राध्मोः” (अ० सू० ७।१।३१) “यङि च” (अ० ७।१।३०) इति ईकारादेशः । तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विवचनं स्यात् । अजग्रहणान्न भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवण(२)मनुच्चारणमनुपलब्धिरभावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तरम् । एतैः शब्दैर्योऽर्थोभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । “गोधाया ढूक्” (अ० सू० ४।१।१२९)—गौधेरः, पचेरन् । जीवेरदानुक्—जीरदानुः । स्त्रिवेर्मनिन्—आस्त्रेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुबन्धादेः प्रसक्तस्य लोपदेशाः—“लोपो व्योर्वलि” (अ० सू० ६।१।६६) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्तते । प्रत्यादर्शनस्य लुक्, श्लु, लुप् इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्विवृतग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? अगस्त्यः, कुण्डिनाः । लुक्श्लुलुपप्रदेशाः—“लुक्लुक्लुक्” (अ० सू० १।२।४९), “जुहोत्यादिभ्यः श्लुः” (अ० सू० २।१।८५), “जनपदे लुप्” (अ० सू० ४।२।८१) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, अधोक् इत्यत्र सुसिङ्गोर्लुसयोः “सुसिङ्गन्तं पदम्” (अ० सू० १।१।१४) इति पद-संज्ञा भवति । अधो-गिति दुहेलङि तिपि श्वलुकि तिलोपे घत्वभष्भावजश्वत्वचत्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् ? कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत्—आध्नीय, सङ्गमीय । हनिगम्योर्लिङात्मनेपदे “लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य” (अ० सू० ७।२।७९) इति सोयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपः, तत्र प्रत्ययलक्षणेन श्रुतीत्यनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् ? रायः कुलं रैकुलम्, गवे हितं गोहितम् । आयवा-देशौ न भवतः, वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमताशब्देन लुप्ते प्रत्यये

अदर्शनन—प्राप्त के अदर्शन की ‘लोप’ संज्ञा होती है ।

प्रत्ययस्य—प्रत्यय के अदर्शन की तीन संज्ञाएँ हैं—‘लुक्’, ‘श्लु’ तथा ‘लुप्’ ।

प्रत्यय—प्रत्यय के लुप्त हो जाने पर भी प्रत्यय-निमित्तक कार्य की विधि होती है ।

न लुमता—‘लु’ जिसमें हो ऐसे (लुक्, श्लु, लुप्) शब्दों से जहाँ प्रत्यय का अदर्शन हुआ हो वहाँ प्रत्यय-निमित्तक कार्य नहीं होता है ।

(१) नेनैलोलविति—इति पदमञ्जरीधृतपाठः ।

(२) इह दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिस्तच्च शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयं सच्छ्रवणं भवतीत्याह—अश्रवणमिति ।

यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः । यज्ञशपोर्लुमता-
लुसयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् ? (१) कार्यते । अङ्गस्येति किम् ? पञ्च,
सप्त. पयः, साम ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातोवेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां योऽन्त्योच् तदादि
शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित्—इच्छब्दः । सोमसुत्—उच्छब्दः । आताम्,
आताम्—आम्शब्दः । पचेते । पचेथे । टिप्रदेशाः—“टित आत्मनेपदानां टेरे” (अ० सू०
३।१।७९) इत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वा यो वर्णः सोऽलेवोपधासंज्ञो भवति । पच्, पट्—
अकारः । भिद्, छिद्—इकारः । बुध्, युध्—उकारः । वृत्, वृध्—ऋकारः । अल इति
किम् ? शिष्टः, शिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः—“अत उपधायाः”
(अ० सू० ७।२।११६) इत्येवमादयः ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशो पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य । “इको यणचि” (अ०
सू० ६।१।७७)—दध्युदकम्, मध्विदम्, पचत्योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्,
अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देश उत्तरस्यैव कार्यं भवति न
पूर्वस्य । “तिङ्ङितिङः” (अ० सू० ८।१।२८)—ओदनं पचति । इह न भवति—पचत्यो-
दनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याय्यं भवति न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां
वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भू-
विति सूत्रमिदमारभ्यते । “अग्नेर्देक” (अ० सू० ४।२।३३)—आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
अग्निशब्दोऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति, न ज्वलनः, (२) पावको, धूमकेतुरिति, नातः

अचोऽन्त्यादि—शब्द-घटक अच्-समूह मे अन्तिम अच् हो आदि में जिस शब्द-स्वरूप का
उसकी ‘टि’ संज्ञा होती है ।

अलोन्त्यात्—धात्वादि वर्ण-समुदाय में अन्त्य अल् से पूर्व अल् की ‘उपधा’ संज्ञा होती है ।

तस्मिन्निति—सप्तमी-विभक्ति-युक्त शब्द को निमित्त मानकर विधीयमान कार्य उस सप्तम्यन्त
से अव्यवहित पूर्व के स्थान में होता है ।

तस्मादित्यु—पञ्चम्यन्त को निमित्त मानकर विधीयमान कार्य उस पञ्चम्यन्त से अव्यवहित
उत्तरवर्ती के स्थान में होता है ।

स्वं रूपम्—शब्द की ‘उपधा’ प्रभृति संज्ञाओं के क्षेत्र से अतिरिक्त स्थल में इस शास्त्र में
स्थानिभूत शब्द का स्वरूप ही ग्राह्य होता, उसके पर्याय अथवा अर्थ नहीं ।

(१) न्यासे लुमतेति किम् ? कार्यते इति पाठः पञ्च, सप्त, पयः, साम इत्यस्यानन्तरं दृश्यते ।

(२) अत्र ज्वलनस्येत्यादि रूपेण षष्ठ्यन्तपाठो गरीयान् (श्रीना०)

प्रत्ययो भवति । “उद्विश्वितोऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० १।२।१९)—औद्विश्वितम्, औद्विश्वितम् । तत्कमरिष्टं कालशेषं दण्डाहतं मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् ? “दाधाध्वदाप्” (अ० सू० १।१।२०), “तरसमपौ घः” (अ० सू० १।१।२२) इति घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञानां ग्रहणं न संज्ञायाः । ऋसित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् । सिञ्जिदेशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणम् भवतीति । किं प्रयोजनम् ? वृत्ताद्यर्थम्—“विभाषा वृत्तमृगतृण” (अ० सू० २।४।१२) इति । प्लक्षन्त्यग्रोधम् । प्लक्षन्त्यग्रोधाः । ऋपित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । पिञ्जिदेशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् ? स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः, स्वपोषं पुष्टः, रैपोषम्, धनपोषम्, अश्वपोषम्, गौपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् । जिञ्जिदेशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् ? राजाद्यर्थम् । “सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा” (अ० सू० २।४।२३)—इनसभम्, ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति—राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति—पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा । ऋक्षित्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । जिञ्जिदेशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद् विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् ? मत्स्याद्यर्थम् । “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति” (अ० सू० ४।४।३५) इति ठक्-पाञ्चिकः, मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम्—शाकुनिकः । पर्यायाणां न भवति—अजिहान् हन्ति, अनिभिषान् हन्तीति । अस्येण्यते—मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु गृह्यमाण उदिच्च सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । “आद्गुणः” (अ० सू० ६।१।८७), “अस्य च्वौ” (अ० सू० ७।४।३२), “यस्येति च” (अ० सू० ६।४।१४८)—स्वरानुनासिक्यकाल-भिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्स्वत्वपि—“चुट्” (अ० सू० १।३।१६), “लशक्तद्धिते” (अ० सू० १।३।८)—चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम् ? “सनाशंसभिच्च उः” (अ० सू० ३।२।१६८), “असांप्रतिके” (अ० सू० ४।३।९) दीर्घा न भवति ॥

सित्तद्विशेषाणाम्—मौलिक सकार की इत्संज्ञा (तथा लोप) करके इस शब्द शास्त्र में जिन शब्दों का उपदेश किया है (यथा—वृक्षस् वृक्ष मृगस् मृग आदि) वे शब्द स्वरूपग्राहक नहीं प्रत्युत स्ववाच्य सामान्यपदार्थान्तर्गत विशेषपदार्थ (यथा—वृक्षस् = वृक्ष, प्लक्ष, न्यग्रोध आदि) के वाचक शब्दस्वरूपपरक होते हैं—ऐसा कहना चाहिए जिससे वृक्ष आदि शब्दों से तद्विशेषवाचक शब्दों का ग्रहण हो सके ।

पित्पर्याय—पित् शब्दस्वरूप अपने पर्याय शब्दस्वरूप के भी ग्राहक होते हैं—ऐसी व्यवस्था स्वपोष आदि शब्दों की उपपत्ति के लिए करनी चाहिए ।

जित्पर्याय—जित् (जिसमें जकार की इत्संज्ञा हुई हो) शब्दस्वरूप अपने पर्याय शब्दस्वरूप के ही ग्राहक होते हैं—ऐसा निर्देश ‘सभाराजा’ आदि सूत्र में राजन् शब्द के अग्रहण तथा तत्पर्याय ‘इन’ आदि शब्दों के सङ्ग्रहण के लिए करना चाहिए ।

क्षित्तद्विशेषाणाम्—क्षित् शब्दस्वरूप अपने सामान्य तथा विशेष दोनों अर्थों के प्रतिपादक शब्दस्वरूपों के ग्राहक होते हैं—ऐसा विधान ‘पक्षिमत्स्य’ आदि सूत्र में ‘मत्स्य’ आदि शब्दों से सामान्यार्थक ‘मत्स्य’ शब्द तथा विशेषार्थक ‘पाठीन’ आदि शब्दों के ग्रहण के लिए करना चाहिए ।

अणुदित्—गृह्यमाण अणु तथा उदित् अपने स्वरूप के साथ-साथ अपने सवर्ण के भी ग्राहक होते हैं, प्रत्यय को छोड़कर ।

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्यात्सोऽयं तपरः, तादपि परस्तपरः। तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य। विध्यर्थमिदम्। अणिति नानुवर्तते। अणामन्वेषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहणकशास्त्रम्। “अतो भिस ऐस्” (अ० सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्तत एव। अतपरा अणस्तस्यावकाशः। किमुदाहरणम्? ‘अतो भिस ऐस्’ (अ० सू० ७।१।९)—वृच्चैः, प्लच्चैः। “विड्वनोरस्यात्” नासिक (अ० सू० ६।१।११) —अब्जाः गोजाः तत्कालस्येति किम्? खट्वाभिः, मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमास्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य। अण्, अक्, अच्, हल्, सुप्, तिङ्। अन्त्येनेति किम्? सुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य ‘समुदायस्य’ ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य। “एरच्” (अ० सू० ३।३।५६)—इवर्णान्तादप्रत्ययो भवति—चयः, जयः, अयः। “ओरावश्यकै” (अ० सू० ३।१।१२)—उवर्णान्ताद् न्यद्भवति। अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम्। समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते—कष्टश्रितः। इह मा भूत्—कष्टं (१) परमश्रित इति। प्रत्ययविधौ—“नडादिभ्यः फक्” (अ० सू० ०।१।९९)—नडस्यापत्यं नाडायनः। इह मा भूत्—सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। किमविशेषेण? नेत्याह। उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वाच्यम्। उगितश्चेति डीप्रत्ययस्तदन्तादपि भवति—भवती, अतिभवती। वर्णग्रहणम्—“अत इज्” (अ० सू० ४।१।९५)—दाक्षिः, प्लाक्षिः। यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अल्ग्रहणेषु यस्मिन् विधिस्तदादाविति वक्तव्यम्। “अचि रनुधातुभ्रुवां रवोरियडुवडौ” (अ० सू० ६।१।७७) इति—श्रियः, भ्रुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते। अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं

तपरः—‘त्’ है पर में जिसका और ‘त्’ से परवर्ती वर्ण अपने समकालोच्चारणीय-सवर्ण तथा स्वरूप के ग्राहक होते हैं।

आदिरन्त्येन—इत्संज्ञक अन्त्य वर्ण के साथ उपदिश्यमान आदि वर्ण मध्य-गत वर्ण-समुदाय तथा स्वरूप का ग्राहक होता है।

येन विधिः—जिस विशेषण से किसी कार्य का विधान होता है वह तदन्त (विशेषणान्त) समुदाय तथा स्वरूप का ग्राहक होता है।

समास—समास तथा प्रत्ययविधि के विषय में तदन्तविधि का प्रतिषेध समझना चाहिये।

उगित्—उगित् तथा वर्णग्रहण के विषयों को छोड़कर ही उक्त प्रतिषेध समझना चाहिए।

यस्मिन् विधिः—अल्ग्रहण में जिसके परे रहते विधि की जाती है तदादि के परे भी विधि अवगन्तव्य है।

वृद्धिर्यस्याचाम्—शब्द-घटक अच्-समुदाय में आदि अच् के वृद्धिसंज्ञक होने पर वह शब्द ‘वृद्ध’ कहलाता है।

वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः । मालीयः । औपगवीयः । कापटवीयः । आदिरिति किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । ऋवा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्याऽऽ । देवदत्तीयाः, देवदत्ताः । गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । घृतप्रधानो रौढिः घृतरौढिः, तस्य छात्रा घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाभीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् । जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते(१) । इह तु न सम्बध्यते(२) । त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । त्वादायनिः । मदीयम् । मादायनिः । भवदीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तप्राचां देशाभिधाने वृद्धसंज्ञं भवति । एणीपचनीयः । भोजकटीयः । गोनर्दीयः । एङिति किम् ? आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् ? देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः, तत्र भवो देवदत्तः । देश इति किम् ? गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

(३) प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः (४) क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

वा नाम—नामधेय शब्दों की विकल्प से 'वृद्ध' संज्ञा समझनी चाहिए ।

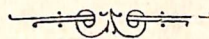
गोत्रान्तात्—गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों से असमस्त शब्दों की तरह प्रत्यय की उत्पत्ति समझनी चाहिए ।

जिह्वाकात्य—जिह्वाकात्य और हस्तिकात्य—इन दो गोत्र-प्रत्ययान्त शब्दों से असमस्त शब्दों की तरह प्रत्ययोत्पत्ति नहीं होती है - ऐसा समझना चाहिए ।

त्यदादीनि—त्यत् आदि शब्दसमुदाय की भी 'वृद्ध' संज्ञा होती है ।

एङ् प्राचाम्—प्राच्यदेशाभिधायी शब्दों में वर्तमान स्वरों में जिसका आदि स्वर एङ्प्रत्याहारान्तर्गत हो उस शब्द की 'वृद्ध' संज्ञा होती है ।

प्रथमाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्याचामादिरेङिति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) इह तु न सम्बध्यत इतीति । अयोग्यत्वात् निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वात् त्यदादीनां चाजात्मकत्वाभावात् न ह्यस्ति सम्भव इति ।

(३) प्रागुदीचम्, प्रागुदीच इति पाठान्तरे ।

(४) क्षीरोदकमिति पाठान्तरम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिण्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशोऽयम् । गाङिति इडादेशो गृह्यते, न 'गाङ् गतौ' इति, डकारस्यानन्या-
र्थत्वात् । कुटादयोऽपि—'कुट कौटिल्ये' इत्येतदारभ्य यावत् 'कुङ् शब्दे' इति । एभ्यो
गाङ् कुटादिभ्यः परेऽङ्णिणितः प्रत्यया ङितो भवन्ति । ङिङ्ङवन्तीत्यर्थः । गाङः—अध्यगीष्ट,
अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । कुटादिभ्यः—कुटिता, कुटितुम्, कुटितव्यम्(१) । उत्पु-
टिता, उत्पुटितुम्, उत्पुटितव्यम् । अङ्णिणिति किम् ? उत्कोटयति, उच्चुकोट,
उत्कोटकः, उत्कोटो वर्तते । ऋव्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्॥ (२) विचिता ।
विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति किम् ? उरुव्यचाः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

'ओविजी भयचलनयोः' । अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो ङिङ्ङवति । उद्विजिता । उद्वि-
जितुम् । उद्विजितव्यम् । इङिति किम् ? उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इङिति वर्तते । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' अस्मात् पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा ङिङ्ङवति ।
प्रोर्णुविता । प्रोर्णुविता । इङित्येव—प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तिङ्ङवति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । सार्वधातु-
कमिति किम् ? कर्त्ता, कर्तुम्, कर्त्तव्यम् । अपिदिति किम् ? करोति, करोषि, करोमि ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्तते । असंयोगान्ताद्धातोः परो लिट् प्रत्ययोऽपित् किङ्ङवति । विभिदतुः ।
विभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । ईजतुः । ईजुः । असंयोगादिति किम् ? सखंसे,
दध्वंसे । अपिदित्येव—विभेद (३) ॥

गाङ्कुटादि—'इङ्' के स्थान में आदिष्ट 'गाङ्' एवम् 'कुट कौटिल्ये' से लेकर 'कुङ् शब्दे' तक
के धातुओं से परवर्ती अित् तथा णित् प्रत्यय ङित्-प्रत्यय-सदृश होते हैं ।

व्यचेः—अस्-भिन्न प्रत्ययों के परे ही व्यच् धातु कुटादि के अन्तर्गत माना जाता है ।

विज इट्—'ओविजी भय-चलनयोः' इस धातु से पर विहित इट् आदि प्रत्यय ङित् होते हैं ।

विभाषोर्णोः—'ऊर्णुञ् आच्छादने' धातु से पर विहित इडादि प्रत्यय विकल्प से ङित्
होते हैं ।

सार्वधातुक—पित्-भिन्न सार्वधातुक ङित् के सदृश होते हैं ।

असंयोगात्—असंयोगान्त धातु से पर-विहित अपित् लिट् कित् होता है ।

(१) कुटितेत्याद्युदाहरणस्थाने उत्कुटिता इति न्यासश्रुतपाठः ।

(२) उद्विचितेत्यादिः पदमञ्जरीसम्मतः पाठः । न्यासे तु यथाश्रुत एव पाठः ।

(३) विभेदिथ इति काचित्कः पाठः ।

ईन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

ईन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किञ्चवति । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र इधे अथर्वणः । भवतेः खल्वपि—बभूव, बभूविथ । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः—ऋग्रन्थिग्रन्थिदग्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम् ॥ श्रेथतुः । श्रेथुः । श्रेथतुः । देभतुः । देभुः । परिषस्वजे । परिषस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड, मृद, गुध, कुष, क्लिश, वद, वस इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किञ्चवति । “न क्त्वासेट्” इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुषक्लिशीनां तु “रलो व्युपधात्” इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुष, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इत्येतेभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ भवतः । रुदविद-मुषीणां “रलो व्युपधात्” इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्यर्थमेव । स्वपि-प्रच्छयोः सन्नर्थं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा । उदित्वा । रुदित्वा । विदित्वा । विविदित्वा । मुषित्वा । मुमुषित्वा । गृहीत्वा । जिघृक्षित्वा । सुप्त्वा । सुषुप्सित्वा । पृष्ट्वा । पिपृच्छित्वा । ग्रहादीनां क्त्वात्संप्रसारणं भवति, “किरश्च पञ्चभ्यः” इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको झल् ॥ ९ ॥

सन्नित्यनुवर्तते । क्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्धातोः परो झलादिः सन् किञ्चवति । चिचापति । तुष्टपति । चिकीर्षति (१) । इक इति किम् ? पिपासति, तिष्ठासति । झलति किम् ? शिशयिषते । किमर्थमिदमुच्यते ? गुणो मा भूदिति । “अज्ञानगयां सनि” इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय क्त्वमिदमारभ्यते । चिचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वात् णिलोपेन बाध्यते—झीप्सति ॥

इकः क्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भाकृते भवेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

(२) इकः, सन्, झलिकदिति वर्तते । (३) समीपवचनोऽन्तशब्दः । हल् चासावन्तश्च

ईन्धि—ईन्ध धातु तथा भू धातु से पर से विहित लिट् प्रत्यय भी कित होता है ।

श्रन्थि-ग्रन्थि—श्रन्थि, ग्रन्थि, दग्भि, तथा स्वञ्जि धातुओं से पर लिट् प्रत्यय को भी कित समझना चाहिए ।

मृडमृद—मृड, मृद, गुध, कुष, क्लिश, वद, वस—इन धातुओं से विहित क्त्वा-प्रत्यय कित होता है ।

रुदविद—रुद, विद, मुष, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ—इन धातुओं से विहित क्त्वा-प्रत्यय तथा सन्-प्रत्यय कित होते हैं ।

इको झल्—इगन्त धातु से विहित झलादि सन् कित होता है ।

हलन्ताच्च—इक-समीपस्थ हल् से पर झलादि सन् कित होता है ।

(१) चिकीर्षति इत्युदाहरणं न्यासपदमञ्जयोरनं व्याख्यातम् ।

(२) न्यासस्वरसात् इकः इति वृत्तिग्रन्थस्थः पाठो न प्रतीयते ।

(३) समीपवचनोऽन्तशब्द इति न्यासीयः पाठः ।

हलन्तः । इगन्तादि(१)कसमीपाद्धलः परः सन् झलादिः किङ्वति । विभित्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव—यियत्तते । झलित्येव—विवर्त्तिषते । दम्भेर्हत्प्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्—धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको झलिकदिति वर्त्तते । सञ्ज्ञिति निवृत्तम् । इगन्तादिकसमीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि—अभित्त, अबुद्ध । इक इत्येव—यचीष्ट, अयष्ट । संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् ? अस्माचीत्, अद्राचीत् । “सृजिष्टशोर्झत्यमकिति” इत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव—चेपीष्ट, अचेष्ट । गुणो न स्यात् । झलित्येव—वर्त्तिषीष्ट, अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् ? द्वेष्टा, द्वेचयति ॥

उथ ॥ १२ ॥

(२)ऋवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः । कृपीष्ट, हृपीष्ट । सिचः खल्वपि—अकृत, अहत । झलित्येव—वरिषीष्ट, अवरिष्ट । “वृत्तो वा”—अचरीष्ट (३) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झलादी वा कितौ भवतः । संसीष्ट । संगंगसीष्ट । सिचः खल्वपि—समगत, समगंस्त । कित्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्” इति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किङ्वति । आहृत । आहसाताम् । आहसत । सिचः कित्वादनुनासिकलोपः । सिज्प्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् कित्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच् प्रत्ययः किङ्वति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनम्, परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते । उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्वादनुनासिकलोपः । “आडो यमहनः” इत्यात्मनेपदम् । गन्धन इति किम् ?

लिङ्सिचा—इकसमीपस्थ हल् से परवर्ती झलादि लिङ् एवं झलादि सिच् कित् होते हैं आत्मनेपद में ।

उश्च—आत्मनेपद में ऋवर्णान्त धातु से परवर्ती झलादि लिङ्-सिच् कित् होते हैं ।

वा गमः—‘गम्’ धातु से विहित झलादि लिङ्-सिच् आत्मनेपद में विकल्प से कित् होते हैं ।

हनः सिच्—‘हन्’ धातु से विहित सिच् कित् होता है ।

यमो गन्धने—दूसरों के द्वारा अपलाप्यमान दोष के उद्घाटन के अर्थ में प्रयुज्यमान, यम धातु से विहित सिच् आत्मनेपद में कित् होता है ।

(१) इकस्समीपगतादिति न्यासे पाठः ।

(२) ऋकारान्तादिति न्यासे पाठः ।

(३) कुत्रचित्पाठः—आत्मनेपदेभित्येव । अकार्षीत् इति ।

उदायस्त पादम्, उदायस्त कृपादुदकम्(१)। उद्धृतवानित्यर्थः। सकर्मकत्वेपि “समु-
दाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यात्मनेपदम्।

विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः, सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते। यमेर्धातोरुपयमने वर्तमानात् परः सिच्प्रत्ययो
विभाषा किङ्वति आत्मनेपदेषु परतः। उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्याम्। उपायत
भार्याम्, उपायंस्त भार्याम्। उपयमनं स्वीकरणं विवाहो दारकर्म पाणिग्रहणमित्यर्थः।
“उपाद्यमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम्॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते। तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच्
किङ्वति आत्मनेपदेषु परतः। उपास्थित। उपास्थिपाताम्। उपास्थिपत। घुसंज्ञका-
नाम्—अदित, अधित॥

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूद्वतेऽपि सः। अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययः सेण किङ्वति। देवित्वा। वर्त्तित्वा। सेडिति किम्? कृत्वा, हृत्वा।
क्त्वाग्रहणं किम्? निगृहीतिः, उपस्त्रिहितः, निकुचितिः॥

न सेडिति कृतेऽक्त्वे निष्ठायांमवधारणात्। ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः॥
इत्वं किंत्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि। वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम्॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमदिक्ष्वदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते(२)। शीङ्, स्विदि, मिचि, च्विदि, धृष इत्येतेभ्यः परो निष्ठा-
प्रत्ययः सेण किङ्वति। शयितः। शयितवान्। प्रस्वेदितः। प्रस्वेदितवान्। प्रमेदितः।
प्रमेदितवान्। प्रच्वेदितः। प्रच्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। सेडित्येव—स्विन्नः
स्विन्नवान्। स्विदादीनाम् “आदितश्च” इति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते। “विभाषा भावा-
दिकर्मणोः” इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते। स विषयः कित्वप्रतिषेधस्य॥

मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥

मृषेर्धातोस्तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेण किङ्वति। तितिक्षा क्षमा। तर्षितः। मर्षित-
वान्। तितिक्षायामिति किम्? अपमृषितं वाक्यमाह॥

उदुपधाद्भावादिकमणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

विभाषोप—विवाहार्थक ‘यम’ धातु से विहित सिच् आत्मनेपद में विकल्प से कित् होता है।

स्थाध्वोरिच्च—स्था धातु तथा घुसंज्ञक धातुओं से विहित सिच् आत्मनेपद में कित् होता है
और इन धातुओं के अन्त्य अल् के स्थान में इकारादेश भी।

न क्त्वा—इडागम-विशिष्ट क्त्वा प्रत्यय कित् नहीं होता है।

निष्ठा—‘शीङ्’, ‘स्विदि’, ‘मिदि’, ‘क्ष्विदि’ तथा ‘धृष’ धातुओं से विहित इडागमविशिष्ट
निष्ठाप्रत्यय (‘क्त’ तथा ‘क्त्वतु’) कित् नहीं होता है।

मृषस्तितिक्षा—क्षमाथक ‘मृष’ धातु से विहित इडागम-विशिष्ट निष्ठा-प्रत्यय कित् नहीं
होता है।

उदुप—ह्रस्व उकार है उपधा में जिस धातु का उससे भाव तथा आदिकर्म में विहित इडागम-
विशिष्ट निष्ठा-प्रत्यय विकल्प से कित् नहीं होता है।

(१) रञ्जुम् इति पाठः

(२) सेङ् न किदिति पाठो बहुत्र वर्तते।

निष्ठा सेग्न किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्धातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः, सेडन्यतरस्यां न किञ्चवति । द्युतितमनेन । द्योतितमनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् ? लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् ? रुचितं काषांपणं ददाति । सेडित्येव—प्रभुक्त ओदनः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन शब्दिकरणानामेव भवति । ‘गुध परिवेष्टने’ गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते, उत्तरसूत्रे पुनर्वाच्यनात् । न सेडिति वर्त्तते । “पूङश्च” इड्विहितः किलशः क्त्वानिष्ठयोः, पूङश्चेति । पूङः परो ‘निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेग्न न किञ्चवति । पवितः । पवितवान् । क्त्वाप्रत्ययस्य “न क्त्वा सेट्” इति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम्—‘नित्यमक्तिवमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः, क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्’ इति ॥

नोपधात् थफान्ताद् वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्धातोस्थकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः सेडवा न किञ्चवति । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् ? रेफित्वा, गोफित्वा । थकान्तादिति किम् ? त्सित्वा, ध्वंसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि, लुञ्चि, ऋत् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेडवा न किञ्चवति । वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा । “ऋतेरीयङ्” आर्धधातुके विक- (१) लिप्तः । स यत्र पञ्चे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव—वक्त्वा ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्त क्त्वं विकल्प्यते । तृषि, मृषि, कृशि इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मने वा न किञ्चवति । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते सेट्” इति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादि- कारोपधाच्च धातोरन्ताद्दलादेः परः संश्च क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः । द्युतित्वा ।

पूङः क्त्वा—‘पूङ्’ धातु से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वा-प्रत्यय तथा निष्ठा-प्रत्यय क्त्वा नहीं होते हैं ।

नोपधात्—नकार हो उपधा में जिस धातु का, उससे ओर थकारान्त एवं ककारान्त धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वा-प्रत्यय विकल्प से क्त्वा नहीं होता है ।

वञ्चि—‘वञ्चि’, ‘लुञ्चि’ तथा ऋत् धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वा-प्रत्यय विकल्प से क्त्वा नहीं होता है ।

तृषिमृषि—‘तृष्’, ‘मृष्’ तथा ‘कृष्’ धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वा-प्रत्यय काश्यपा-चार्य के मत में विकल्प से क्त्वा नहीं होता है ।

रलो—उकारोपध तथा इकारोपध दलादि धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट सन् तथा क्त्वा विकल्प से क्त्वा होते हैं ।

द्योतिष्वा । (१) दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । लिखिष्वा । लेखिष्वा । लिलिखिषति । लि-
खिषति । रल इति किम् ? देविष्वा । दिदेविषति । व्युपधादिति किम् ? वर्त्तिष्वा । विव-
त्तिषते । हलादेरिति किम् ? एषिष्वा । एषिषिषति । सेडित्येव—भुक्त्वा । वुभुक्षते ॥

उकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

ऊ इति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रलिष्टनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घ-
प्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुंलिङ्गनिर्देशः । उऊउ३ इत्येवंकालोऽज् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत
इत्येवंसंज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः—दधि, मधु । उकालो दीर्घः—कुमारी, गौरी । उ३कालः
प्लुतः—देवदत्त३ अत्र न्वसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा
मा भूत्—आलृथ । प्रलृथ । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” इति तुग् न भवति । अजग्रहणं
संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम्—प्रतक्ष्य । प्ररक्ष्य । ह्रस्वाश्रयस्तुङ् मा भूत्—तितउच्छ-
त्रम् । “दीर्घात” “पदान्ताद्वा” इति विभाषा तुङ् मा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः—
“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”, “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः”, “वाक्यस्य टेः प्लुत
उदात्तः” ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव
स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति—“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” । रे—अतिरि । नौ—
अतिरि । गो—उपगु । अच इति किम् ? सुवागब्राह्मणकुलम् । “अकृत्सार्वधातुकयो-
र्दीर्घः”—चीयते, अयते । अच इति किम् ? भिद्यते, छिद्यते । “वाक्यस्य टेः प्लुत
उदात्तः”—देवदत्त ३, यज्ञदत्त ३ । अच इति किम् ? अग्निचि ३ त् । सोमसु ३ त् । तका-
रस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्त्तते । इह मा भूत्—द्यौः । पन्थाः ।
सः । द्युभ्याम् । द्युभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्त्तते । उदात्तादिशब्दाः स्वरे वर्णधर्मे लोकवेदयोः प्रसिद्धा एव । त इह
तद्गुणेऽचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो योऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुति-
प्रकर्षो न गृह्यते उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति । कितर्हि ? स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेष-
णम् । तात्त्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते । तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभाग-
निष्पन्नोऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो निग्रहो भवति ।
रुक्षता अस्त्रिभ्यता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविवरस्य । ये । ते ! के । उदात्तप्रदेशाः—
“आद्युदात्तश्च” इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्त्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने स्थाने
नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गो मार्दवम् भवति
स्वरस्य मृदुता स्त्रिभ्यता, कण्ठविवरस्यो रुता महत्ता । त्व । सम । सिम । नेम । इत्य-

उकालोच्—उ, ऊ एवम् उ ३ इनमें से प्रत्येक के उच्चारण में जितना समय लगता है उतने
समय में उच्चार्यमाण वर्ण की क्रमशः ‘ह्रस्व’, ‘दीर्घ’ तथा ‘प्लुत’ संज्ञाएँ हैं ।

अचश्च—‘ह्रस्व’, ‘दीर्घ’ तथा ‘प्लुत’ संज्ञाएँ स्वर की ही होती हैं ।

उच्चैः—उच्चारणस्थान के ऊर्ध्वभागे से उच्चार्यमाण स्वर की ‘उदात्त’ संज्ञा होती है ।

नीचैरनु—उच्चारणस्थान के अधोभागे से उच्चार्यमाण स्वर की ‘अनुदात्त’ संज्ञा होती है ।

(१) दिद्युतिषते, विदिद्योतिषते इति न्यासपाठः ।

गुणानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशाः—“अनुदात्तौ सुप्तिता” इत्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽञ्च स स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मानुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाचौ । तौ समाहियेते यस्मिन्नादि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिष्यम् । कन्या । सामन्यः । क । स्वरितप्रदेशाः—“तिस्वरितम्” इत्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नंशे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, कियान् वा उदात्तः, कियान् वा अनुदात्त इति ? तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः । शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ताऽपरार्धमात्राऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽदित उदात्तार्धमात्राऽनुदात्ता । माणवक ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्राऽदित उदात्ताऽर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति, एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात् संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो भेदतिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन् हसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते, तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिविधीयते । जपन्यूङ्खसामानि वर्ज्जयित्वा, यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुप्सतिः पृथिव्या अयम् । अपां रतांसि जिन्वतोऽम् । यज्ञकर्मणीति किम् ? संपाठे माभूत् । अजपेष्वाति किम् ? ममाग्ने वर्चो विहवेष्वास्तु । जपोऽनु(१)करणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूङ्खेति किम् ? न्यूङ्खा ओकाराः(२) षोडश । तेषु केचिदुदात्ताः । केचिदनुदात्ताः । असामस्विति किम् ? ए३ विश्वं समन्नि(३) दहा३ । सामानि वाक्यविशेषस्था गीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ।

समाहारः—जिस स्वर में उदात्त तथा अनुदात्त स्वरों के धर्मों का समावेश हो उसे 'स्वरित' कहा जाता है ।

तस्यादितः—स्वरित स्वर में प्रारम्भ की आधी मात्रा उदात्त होती है और शेषांश अनुदात्त ।

एकश्रुति—दूर से संबोधन किया गया हो जिस वाक्य से उसमें सभी स्वरों की एकश्रुति (एक ही सा उच्चारण) होती है ।

यज्ञकर्म—जप, न्यूङ्ख तथा साम के क्षेत्रों को छोड़कर अन्यत्र यज्ञकर्म में भी सभी स्वरों की एकश्रुति (एक ही सा उच्चारण) होती है ।

(१) अकरणमन्त्र इति पाठान्तरम् ।

(२) षडोङ्कारा इति पाठान्तरम् ।

(३) दह इति ह्रस्वान्तम्, दहा इति दीर्घान्तश्च पाठान्तरम् । न्यासे तु ह्रस्वान्तः पाठः ।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते । वौषट्शब्दस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं वौषट्प्रहणमेव कस्मान्न कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः, पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही३ वौ३ पट् । सोमस्याग्ने वीही वौ३ पट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाप्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक एकश्रुत्य-विधिर्भवति । इषे त्वोज्जं त्वा । इषे त्वोज्जं त्वा । अग्न आयाहि वीतये । अग्न आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये । शन्नो देवीरभिष्टये । (१) व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमेकश्रुत्यमिति ॥ “इच्छासंहितयोरार्षे छन्दो वेदे च छन्दसि” इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति भाषायामप्येक-श्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र “यज्ञकर्मणि” इति “विभाषा छन्दसि” इति च एक-श्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिद्धयते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितस्त-स्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्यो ३ मिन्द्रागच्छ मेधातिथेर्मेषवृषणश्वस्य मेने गौराव-स्कन्दिब्रह्मण्यायै जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्र-ह्मण्योमित्योकारस्तिस्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्यु-दात्तं द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इति स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपन्नौ । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनु-दात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावुदात्तौ । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रवेशति “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे” इति । ततः सकलस्या-मन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषण-श्वस्य मेने इति समानं पूर्वण । गौरावस्कन्दिञ्जिति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदा-त्तम् । अहल्यायै जारेति सुवन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनु-दात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववत् द्वावुदात्तौ । शेषमनु-दात्तम् । एवं गौतमब्रवाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवञ्जिति श्वःशब्द उदात्तः, सुत्यामित्यन्तोदात्तः । “संज्ञायां समजनिपदः” इति वयपो विधाने

उच्चैस्तराम्—यज्ञकर्म में ‘वौषट्’ विकल्प से उदात्ततर होता है और पक्षान्तर में एकश्रुति होती है ।

विभाषा—वेद के विषय में विकल्प से तीनों स्वरों की एकश्रुति भी होती है और त्रैस्वर्य भी ।

न सुब्र—‘सुब्रह्मण्या’ नामवाले निगद में एकश्रुति तो नहीं होती परन्तु स्वरित के स्थान में उदात्त आदेश हो जाता है ।

(१) व्यवस्थितेऽयारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः कचिन्नोपलभ्यते । न्यासपदमजयोरपि न व्याख्यात एष पाठः ।

उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ । अन्त्योऽनुदात्तः । मघवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्राह्मण इति पठ्यते । तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्मण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परंपरामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तम्, मे इति अनुदात्तम्, विधिकाल एव निघातविधानात् । तत्पुनः “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात्स्वरितात्परंपरामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वे एते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः । माणवकजटिलकेतिप्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परंपरामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहिताग्रहणं किम् ? अवग्रहे मा भूत्—इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः । उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा भरतः पृश्निमातरोऽपः । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः “ऊडिदंपदाद्यपुञ्चैद्युभ्यः” इति । तत्रानुदात्तयोः कादेश ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोऽनुदात्तः । शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रितं पादादौ, तस्मान्न निहन्यते “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” इति । तस्य प्रथममक्षरमुदात्तम्, तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीर्ताकारस्य सन्नतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक ? क गमिष्यसि । क इति स्वरितः, तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्दः । “स्पृशोऽनृदके किन्” — घृतस्पृक् । “भजो णिवः” — अर्धभाक्, पादभाक् । एकालिति किम् ? दधिः, जागृविः । प्रत्यय इति किम् ? सुराः । अपृक्तप्रदेशाः — “वैरपृक्तस्य” इत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य यस्य संज्ञां वक्ष्यति स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः

देवब्रह्मणोः—‘सुब्रह्मण्या’ निगद के अन्तर्गत होनेवाले ‘देव’ तथा ‘ब्रह्मण’ शब्दों के स्वरित के स्थान में अनुदात्त हो जाता है ।

स्वरितात्—संहिता होने पर स्वरित के परवर्त्ती अनुदात्तों की एकश्रुति हो जाती है ।

उदात्त—उदात्त से पूर्ववर्त्ती तथा स्वरित से पूर्ववर्त्ती अनुदात्त सन्नतर, अर्थात् अनुदात्त, हो जाता है ।

अपृक्तः—एक अल् से निष्पन्न प्रत्यय की ‘अपृक्त’ संज्ञा होती है ।

तत्पुरुषः—एक ही पदार्थ के अभिधायक शब्दों में होनेवाला तत्पुरुष समान ‘कर्मधारय’ कहलाता है ।

कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाची । समानाधिकरणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम् ? पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम् ? ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः—“कर्मधारये निष्ठा” इत्येवमादयः (१) ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति । समास इति समास(२)विधाधि शास्त्रं गृह्यते । वक्ष्यति—“द्वितीया धिनातीतपतितगतव्यस्तप्रासापन्नैः” इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्यतः प्रथमानिर्दिष्टम्, तृतीयासमासे तृतीयेति, चतुर्थीसमासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शङ्कुलाखण्डः । यूपदारु । वृकभयम् । राजपुरुषः । अक्षशोण्डः । उपसर्जनप्रदेशाः—“उपसर्जनं पूर्वम्” इत्येवमादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्तिः । समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिकं द्वितीये संवन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते । पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाख्या निष्कौशाखिः । निष्क्रान्तं कौशाख्या निष्कौशाखिम् । निष्क्रान्तेन कौशाख्या निष्कौशाखिना । निष्क्रान्ताय कौशाख्या निष्कौशाख्ये । निष्क्रान्तात् कौशाख्या निष्कौशाख्ये । निष्क्रान्तस्य कौशाख्या निष्कौशाख्ये । निष्क्रान्ते कौशाख्या निष्कौशाख्यौ । निर्वाराणसिः । एकविभक्तीति किम् ? राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् ? न हि भवति कौशाखीनिरिति ॥

अथेवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनोऽर्थशब्दः (३) । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । डित्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् ? वनं धनमिति । नमन्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् ? हन्तेर्लङ्—अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् ? काण्डे, कुड्ये । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ह्रस्वः स्यात् । (४) अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेऽप्यते—अध्यागच्छति,

प्रथमा—समासविधायक सूत्रों में प्रथमा विभक्ति के द्वारा निर्दिश्यमान पद ‘उपसर्जन’ सज्ञक है ।

एकविभक्ति—विग्रहरिथति में अन्य सम्बन्धी के विभिन्न विभक्त्यन्त होने पर भी एक ही विभक्ति से सम्पन्न पद ‘उपसर्जन’ कहलाता है, पूर्वनिपात स्वरूप कार्य को छोड़कर ।

अर्थवत्—धातु तथा प्रत्यय को छोड़कर अन्य अर्थवान् शब्दों की ‘प्रातिपदिक’ सज्ञा होती है ।

(१) कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्येवमादयः इति क्वचिदुपलभ्यते ।

(२) न्यासे विधायि इति पदं नास्ति, समासशास्त्रम् इत्येव तत्र पाठः ।

(३) अर्थशब्दो हि अभिधेय-प्रयोजन-निवृत्ति-धनवचनः, तत्र न प्रयोजनवचनोऽन्यभिचारात् । न निवृत्तिवचनः स्वयं निवृत्तस्य किं संज्ञया । न धनवचनः स्वस्वामिभावस्यासंभवात् । तस्मात् परिशेषादभिधेयवचन इत्याह—अभिधेयवचनोऽर्थशब्द इति ।

(४) अनर्थकस्येत्यादिः प्रलम्बते—इत्यन्तः पाठः क्वचिन्नास्ति । न्यासपदमंजयोरपि एष पाठो न व्याख्यातः ।

प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशः—“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इत्येवमादयः ॥

कृतद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति (१) पूर्वत्र पर्यु-
दासात् कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां
समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत्—कारकः, हारकः, कर्ता, हर्ता । तद्धितः—औपगवः,
कापटवः । समासः—राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्या-
र्थवतः संज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गस्थं यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशोऽल्लोन्त्यस्याचः ।
अतिरि कुलम् । अतिनु कुलम् । नपुंसक इति किम् ? ग्रामणीः, सेनानीः । प्रादिपदिक-
स्येति किम् ? काण्डे तिष्ठतः, कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्या-
न्तवन्न भवति ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गो इति स्वरूपग्रहणम्, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणम्, स्वरित-
त्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणम्—गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति ।
ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ता-
न्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः । शवलगुः । स्त्रियाः—निष्कौशाम्बिः,
निर्वाणसिः, अतिखट्वः, अतिमालः । उपसर्जनस्येति किम् ? राजकुमारी । स्वरितत्वं
किम् ? अतितन्त्रीः, अतिलक्ष्मीः, अतिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहः प्रतिषेधो वक्तव्यः
बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥

लुक् तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्तते उपसर्जनस्येति च । (२) पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते । तद्धित-
लुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः ।
दशेन्द्रः । पञ्चभिः शकुलीभिः क्रीतः पञ्चशकुलिः । आमलक्याः फलमामलकम् । बकु-
लम् । वदरम् । कुवलम् । तद्धितग्रहणं किम् ? गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम् ?
गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव—अवन्ती, कुन्ती, कुरू ॥

इद् गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति ।

कृतद्धित—कृदन्त, तद्धितान्त तथा समास की भी ‘प्रातिपदिक’ संज्ञा होती है ।

ह्रस्वो—नपुंसक लिङ्ग में वर्तमान प्रातिपदिक के अन्तिम स्वर को ह्रस्व हो जाता है ।

गोस्त्रियो—उपसर्जनगोशब्दान्त प्रातिपदिक तथा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्त प्रातिपदिक के
अन्तिम स्वर को ह्रस्व हो जाता है ।

ईयसो—ईयसुप्रत्ययान्त से विहित जो स्त्रीप्रत्यय तदन्त प्रातिपदिक के अन्तिम स्वर के
ह्रस्वत्व का बहुव्रीहि समास में प्रतिषेध होता है ।

लुक् तद्धित—तद्धित प्रत्यय के लुक् होने पर उपसर्जन स्त्रीप्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

इद् गोण्याः—तद्धित प्रत्यय के लुक् होने पर गोणी शब्द के स्त्रीप्रत्यय को रकार अन्तादेश
हो जाता है ।

(१) न्यासे पूर्वमूत्रे इति पाठः ।

(२) पदमंजरीदर्शनात् पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते इति पाठस्य काचित्कत्वं प्रतीयते ।

पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवंविषय एव ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति । तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थे विधीयेते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थे भवतः । सप्तम्यर्थे वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्ग-संख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति—“तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” इति । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः, पुलङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः । यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्वज्जनपदे भवतः—पञ्चालाः, कुरवः, मगधाः, मत्स्याः, अङ्गाः, वङ्गाः, सुह्याः, पुण्ड्राः । लुपीति किम् ? लुकि मा भूत्—लवणः सूपः, लवणा यवागूः, लवणं शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषा-स्तस्य वनं शिरीषवनम् । “विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः” इति णत्वं न भवति ॥ छहरी-तक्यादिषु व्यक्तिः । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि । छललतिकादिषु वचनम् । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः, बह्वज्ञाः, बहुक्षीरघृताः, बहुमाल्यफलाः । गोदौ रमणीयौ, बह्वज्ञौ, बहुक्षीरघृतौ, बहुमाल्यफलौ । अजातेरिति किम् ? पञ्चालाः जनपदः, गोदौ ग्रामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति—पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बह्वज्ञः, गोदौ ग्रामो रमणीयो बह्वज्ञ इति । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाऽभिरूपः । वधिका दर्शनीयः ।

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निदिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाण-त्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः प्रमाणम् । पञ्चाला वरणा इति च नैते योग-शब्दाः । किं तर्हि ? जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव, न यत्नप्रतिपाद्यम् । यथा—आपः, दाराः, गृहाः, सिकताः, वर्षा इति ॥

लुपि युक्तवत्—तद्विप्रत्यय के लुप् हो जाने पर भी उस शब्द की लिङ्ग-संख्या तद्विप्रत्यय की तरह ही होती है ।

हरीतक्यादिषु—उपयुक्त नियम में लिङ्ग का प्रयोग हरीतकी आदि में विवक्षित है ।

खलतिकादिषु—(और) संख्या का प्रयोग खलतिक आदि में (विवक्षित है) ।

विशेषणानाम्—लुप्ततद्विप्रत्यय के जातिभिन्न विशेषणों की लिङ्ग-संख्या भी प्रकृति की तरह ही होती है ।

मनुष्य—मनुष्यलक्षण लुप् के अर्थ में विशेषणीभूत शब्द को युक्तवद्भाव नहीं होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

तदशिष्यम्—फिर भी उपयुक्त नियम का पूर्णतः विधान नहीं किया जा सकता, क्योंकि वह लोकव्यवहाराधीन है ।

लुप् योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुप्यश्लिष्यः । योऽयं “जनपदे लुप्”, “वरणादिभ्यश्च” इति लुबुध्यते, अयं न वक्तव्यः । किं कारणम् ? योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः सम्बन्धः प्रख्यायते । नैतदुपलभामहे वृत्तयोगान्नगरे वरणा इति, किं तर्हि, संज्ञा एताः । तस्मादत्र “तस्य निवासः”, “अदूरभवश्च” इति तद्वितो नैवोत्पद्यते, किं लुपो विधानेन ?

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तम्, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम्, योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणम्=योगस्य वाचकः (१) स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च सम्प्रति विनैव क्षत्रियसम्बन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दः, ततोऽवसीयते—नायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि ? रुढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । प्रधानं समासे किञ्चित्पदम्, प्रत्ययस्तव्यदादिः । ताभ्यामर्थ-वचनमर्थाभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । अग्रप्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः इति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे—अशिष्यमेतत् । अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते शब्दार्थाभिधानं स्वाभाविकं न पारिभाषिकमशक्यत्वात् । लोकेत एवार्थावगतेः । यरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽपि राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति, न राजानं नापि पुरुषमात्रम् । औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति, नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नोभौ । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं यत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये, कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्य-शब्दो हेतुनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चेतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये व्याकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति—“आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात्, एषोद्यतनः कालः” । अपरे पुनराहुः—“अहरुभयतोर्द्धरात्रशेषोऽद्यतनः कालः” इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति—“अग्रप्रधानमुपसर्जनमिति” । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽप्याहुः रिदमस्माभिरद्य कर्त्तव्यमिदं श्वः कर्त्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पाद्यन्ते । तथोपसर्जनम्, वयमत्र गुहे ग्रामे वा,

लुप् योगा—“जनपदे लुप्” तथा “वरणादिभ्यश्च” इन सूत्रों से जो लुप् का विधान किया गया है वह भी नहीं करना चाहिए, क्योंकि निवासादिसम्बन्ध की प्रतीति नहीं होती है ।

योग—और उपर्युक्त नियम उचित ही है, क्योंकि यदि सम्बन्ध की प्रतीति प्रामाणिक होती तब तो सम्बन्धाभाव में ‘पञ्चाल’ आदि शब्दों का प्रयोग नहीं होता ।

प्रधान—समास में प्रधानत्वप्रतिपादक वचन तथा प्रत्ययार्थप्रतिपादक वचन का उपदेश भी अनावश्यक है, क्योंकि प्रधानत्वादि की व्यवस्था लोकाधीन होती है ।

प्रधानोप—प्रधान तथा उपसर्जन ये दोनों साथ-साथ ही प्रधान अर्थ के प्रतिपादक होते हैं ।

प्रकृतिप्रत्ययौ—प्रकृति तथा प्रत्यय एक साथ ही अर्थ का अभिधान करते हैं ।

कालोपसर्जने—काल तथा उपसर्जन का भी निर्देश नहीं करना चाहिए, क्योंकि इनकी व्यवस्था लोकाधीन है ।

(१) पदमंजरीदर्शनाद् योगस्य वाचक इति मूलपाठो न प्रतीयते ।

उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतोर्यः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ? यद्येवं पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं कस्मान्न क्रियते, किमर्थं योगविभागः ? प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथाच पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते—‘मत्वर्थे बहुव्रीहिः,’ ‘पूर्वपदार्थ-प्रधानोऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः’ इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोऽर्थः । तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते । जातेराख्या जात्याख्या । जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि सम्पन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । सम्पन्नो यवः, सम्पन्ना यवाः । सम्पन्नो ब्रीहिः, सम्पन्ना ब्रीहयः । पूर्ववचा ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः, पूर्ववचसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम् ? काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन (१) जातिराख्यायते, किं तर्हि ? प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम् ? ब्रीहियवौ । ऋसंख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ब्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । ऋसविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि । युष्मदि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरुवः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्षणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोरनन्तरयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ । कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे । कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्र इति किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ॥

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वसोरेछन्दसि त्रिषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता । नक्षत्र इत्येव—पुनर्वसू माणविकौ । छन्दसीति किम् ? पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

जात्याख्यायाम्—जाति की विवक्षा में एकवचन के स्थान में विकल्प से बहुवचन का भी विधान होता है ।

संख्याप्रयोगे—परन्तु संख्या के प्रयोग में उपर्युक्त नियम नहीं होता है ।

अस्मदो—अस्मत् शब्द के एकवचन तथा द्विवचन के स्थान में भी विकल्प से बहुवचन का भी विधान होता है ।

सविशेषणस्य—परन्तु यदि अस्मद् शब्द सविशेषण हो तो उपर्युक्त नियम नहीं होता है ।

फल्गुनी—फल्गुनी-द्वय तथा प्रोष्ठपद-द्वय के द्वित्व के स्थान में विकल्प से बहुवचन होता है ।

छन्दसि—वैदिकस्थल में पुनर्वसू के द्विवचन के स्थान में विकल्प से एकवचन भी होता है ।

विशाखयोश्च—विशाखा नक्षत्र के द्विवचन के स्थान में भी वेद में विकल्प से एकवचन होता है ।

(१) न्यासे तु न त्वयं जातिरूपेणोच्यते इति पाठो दृश्यते ।

छन्दसीति वर्त्तते । द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरैकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ।

तिष्यपुनर्वस्वो नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो बहुवचनः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वो नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् ? विशाखानुराधाः । नक्षत्र इति किम् ? तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ तिष्यपुनर्वस्वो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते ? पर्यायानामपि यथा स्यात्—तिष्यपुनर्वसू, पुष्यपुनर्वसू, सिद्धयपुनर्वसू । द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः । तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवाऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य मा भूत्—तिष्यपुनर्वसु इदमिति । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवति' इत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेन (१) अनेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्तम्, तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् ? प्लक्षन्त्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात्—अक्षाः, पादाः, माषाः । एकग्रहणं किम् ? द्विवह्नोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् ? पयः पयो जरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतम्, ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्त्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्य-संज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तहितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षण-श्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः । लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्यर्थः । एवकारोऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ (२) वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गश्च गार्ग्या-

तिष्यपुनर्वस्वोः—नक्षत्रार्थं में तिष्य-पुनर्वसू के द्वन्द्व समास में द्विवचन के स्थान में सर्वदा बहुवचन ही होता है ।

सरूपाणाम्—एक विभक्ति में समानस्वरूप शब्दों में एक अवशिष्ट रह जाता और अन्य का लोप हो जाता है ।

वृद्धो यूना—वृद्ध- (गोत्र-) प्रत्ययान्त तथा युव-प्रत्ययान्त शब्दों के सहप्रयोग होने पर वृद्धप्रत्ययान्त ही प्रयोग में अवशिष्ट रहता है यदि दोनों प्रत्ययों के वैरूप्य को छोड़कर उनकी प्रकृतियों में वैरूप्य न हो ।

(१) अत्र नैकेन इत्यस्य स्थाने अनेकेन इति पाठो न्यासपदमंजरीपर्यालोचनया प्रतीयते । समानार्थकत्वात् न परिवर्तितः । तथा च—एकेन शब्देन अनेकस्यार्थस्याभिधानं न भवतीति मूले मुद्रितपाठस्याभिप्रायः । अनेकेन शब्देन अनेकस्यार्थस्याभिधानं भवतीति पाठान्तरस्याभिप्रायः । यद्वा नैकेन इत्यत्र नञर्थकनशब्दस्य समासे अनेकेन इत्येवाथः ॥

(२) आकृतावितस्य स्थाने प्रकृतौ इति पाठान्तरम् ॥

यणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः ? । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षण-श्चेदेव विशेषो भवति । पुंस इवास्याः कार्यं भवति, स्थर्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटी । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव—कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुट-मयूरी । एवकारः किमर्थः ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यव्ययमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरी । दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषे अनपुंसकेन सह-वचने नपुंसकं शिष्यते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च वृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते, नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्य-तरस्याम् । माता च पिता च पितरौ, मातापितराविति वा ॥

स्त्री पुंवच्च—गोत्रप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द और युवप्रत्ययान्त शब्दों के सहप्रयोग होनेपर स्त्रीलिङ्ग शब्द ही अवशिष्ट रहता है और स्त्रीलिङ्ग शब्द से पुल्लिङ्गशब्दवत् कार्य भी होता है यदि दोनों प्रत्ययान्त शब्दों में प्रत्यय-गत वैरूप्य से अतिरिक्त वैरूप्य न हो ।

पुमान्—स्त्रीलिङ्ग शब्द और पुल्लिङ्ग शब्द के सहप्रयोग में पुल्लिङ्ग शब्द ही अवशिष्ट रहता है यदि उन दोनों शब्दों में स्त्रीत्व तथा पुंस्त्व से भिन्न कोई वैषम्य न हो ।

भ्रातृपुत्रौ—भ्रातृ तथा पुत्र शब्दों के सह-प्रयोग में तथा पुत्र एवं दुहितृ शब्दों के सह-प्रयोग में क्रमशः भ्रातृ तथा पुत्र शब्द ही अवशिष्ट रहते हैं ।

नपुंसकम्—नपुंसक तथा अनपुंसक के सह-प्रयोग में नपुंसक ही विकल्प से अवशिष्ट रहता है यदि दोनों में नपुंसकत्व एवं अनपुंसकत्व से भिन्न वैरूप्य न हो ।

पिता मात्रा—मातृ तथा पितृ शब्दों के सह-प्रयोग में पितृ शब्द विकल्प से अवशिष्ट रहता है ।

श्वशुरः श्वश्रू ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रू सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् ।
श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्चशुरादिति वा ॥

त्यदादीनि सर्वेनित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं
साकल्यार्थम्, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च यौ । यश्च देवदत्तश्च यौ ।
अन्यदादीनां सिधो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतर्हणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते ।
(१) “पुमान् स्त्रिया” इति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतर्हणग्रहणं सामर्थ्यात्पशु-
विशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् ? खरव इमे, पृषता इमे ।
पशुष्विति किम् ? ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः । संघेष्विति किम् ? एतौ गावौ चरतः । अतर्हणेष्विति
किम् ? वत्सा इमे, वर्करा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अश्वा
इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

श्वशुरः—श्वश्रू तथा श्वसुर शब्दों के सह-प्रयोग में विकल्प से श्वसुर शब्द अवशिष्ट रहता है ।

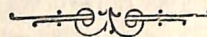
त्यदादीनि—किसी भी शब्द के साथ प्रयुज्यमान त्यदादि शब्द अवशिष्ट रहते हैं ।

त्यदादीनाम्—यदि त्यदादि के अन्तर्गत आनेवाले अनेक शब्द हों सह-प्रयुक्त हों तो परवर्ती शब्द अवशिष्ट रहता है ।

ग्राम्यपशु—ग्राम्यपशुओं के वाचक शब्दों के सह-प्रयोग में स्त्री-लिंग पशु-वाचक शब्द अवशिष्ट रहता है ।

अनेक—परन्तु उपर्युक्त नियम अनेक खुरवाले पशुओं के वाचक शब्दों के विषय में ही मान्य है ।

प्रथमाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना (१) धातुसंज्ञा भवन्ति । भू-भवति । एध-
एधते । स्पर्द्ध-स्पर्द्धते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः ।
तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

(२) भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवौ वार्थं वदन्तीति स्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशाः—“धातोः” इत्येवमादयः ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः, शास्त्रवाक्यानि—सूत्रपाठः खिलपाठश्च । तत्र योऽजनुनासिकः
स इत्संज्ञो भवति । एध, स्पर्द्ध । प्रतिज्ञानुनासिक्याः (३) पाणिनीयाः । उपदेश इति
किम् ? अत्रार्थो अपः । अजिति किम् ? “आतो मनिन् कनिव्वनिपश्च” । अनुनासिक
इति किम् ? सर्वस्याऽचो मा भूत् । इत्युपदेशाः—“आदितश्च” इत्येवमादयः ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्तते । अन्ते अवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं
भवति । अ इ उ ण्-णकारः । क् लृ क्-ककारः । ए औ ङ्-ङकारः । ऐ औ च्-चकारः ।
उपदेश इत्येव—अग्निचित्, सोमसुत् । हस्य ल् हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणो-
पात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति
हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्त्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध
उच्यते । तवर्ग-टाडसिडसामिनास्याः-वृक्षात्, प्लक्षात् । सकार-जस्-ब्राह्मणाः । तस्,

भूवादयो—भू आदि क्रियावाची शब्दों की 'धातु' संज्ञा होती है ।

उपदेशे—उपदेशावस्था ने अनुनासिक अच् की इत्-संज्ञा होती है ।

हलन्त्यम्—उपदेशावस्थ अन्त्य हल् की इत्संज्ञा होती है ।

न विभक्तौ—विभक्तिस्थित सकार, तवर्ग तथा मकार—इतने अन्त्य हलों की इत्संज्ञा नहीं
होती है ।

(२) क्रियावाचिन इति पाठान्तरम् । पदमंजरीपर्यालोचनया पाठद्वयमपि केपुचित् पुस्तकेषु
नास्तीति प्रतीयते ।

(२) भूवादीनामिति । क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्तीत्याश्रयणादतिप्रसङ्गो नास्तीति वाका-
रस्य मध्ये कल्पनायाः प्रयोजनाभावाद् भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यथादेशे कृते भूवादय इत्यनुपपन्नो
निर्देश इत्यत आह—वकारोऽयं मङ्गलार्थ इत्यादि । प्रकारान्तरमाह—भुवौ वार्थं वदन्तीति । भूवादय
इति निर्देशो भुवौ धातोरर्थं वदन्तीत्यर्थः । अन्यं प्रकारान्तरमाह—स्वर्था वा वादयः स्मृता इति ।
भवन् भूः सोऽर्थो येषान्ते स्वर्थाः पश्यन्ता वादयो वात्र संज्ञिनः स्मृता इत्यर्थ इति ।

(३) प्रातिज्ञानुनासिका इति प्रसिद्धः पाठ इति पदमंजरी ।

थस्-पचतः, पचथः । मकार-अपचताम्, अपचतस् । विभक्ताविति किम् ? “अचो यत्,”
‘ऊर्णाया युस्,’ “रूधादिभ्यः शनम्,” “किमोऽत्,” “इदोऽत्” इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति,
अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । “इदमस्थमुः” इत्युकाराऽनुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुप-
लक्ष्यते(१) ॥

आदिजिडुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । जि, ड, डु इत्येतेषां समुदायानामा-
दितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा-मिन्नः । जिधृषा-धृष्टः । जिच्चिदा-च्चिग्नः
(२) । जिद्धन्धी-इद्धः । डुवेष्ट-वेष्टुः । डुओश्चि-श्चयथुः । डुपचप्-पचित्रमम् । डुवप्-
उत्त्रिमम् । डुकृञ्-कृत्रिमम् । आदिरिति किम् ? पट्टयति, कण्ठयति । उपदेश इत्येव—
जिकारीयति ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । “शिल्पिनि प्बुन्” —नर्त्तकी, राजनी । प्रत्य-
यस्येति किम् ? षोडः, षडः(३), षडिकः । आदिरित्येव—“(४)अविमह्योष्टिषक्”—अविषः,
महिषः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफज्”—कौञ्जादन्यः ।
छस्य ईयादेशं वक्ष्यति । जस्—ब्राह्मणाः । झस्यान्तादेशं वक्ष्यति । “शण्डिकादिभ्यो
ज्यः”—शाण्डिक्यः । टवर्ग—“चरेष्टः”—कुरुचरी, मद्रचरी । ठस्य इकादेशं वक्ष्यति ।
“सप्तम्यां जनेडः”—उपसरजः, मन्दुरजः । ढस्येयादेशं वक्ष्यति । “अन्नाणः”—आन्नः ।
पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । “तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ”—केशचुञ्चुः,
केशचणः । “अवात्कुटारच्च”—“नते नासिकायाः संज्ञायां टीटज्नाटज्भटचः”—अवटीटः ।
आदिरित्येव—“कर्मणि घटोऽटच्”—कर्मठः ॥

लशक्तद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति ।
लकार—“ल्युट् च”—चयनम्, जयनम् । शकार—“कर्त्तरि शप्”—भवति, पचति ।
कवर्ग—“क्तवत् निष्ठा”—भुक्तः, भुक्तवान् । “प्रियवशे वदः खच”—प्रियंवदः, वशंवदः ।
“ग्लानिस्थश्च स्नुः”—ग्लान्स्नुः, जिष्णुः, भूष्णुः । “भञ्जभासमिदो घुरच्”—भङ्गुरम् ।
“टाडसिद्धसामिनास्याः”—वृक्षात्, वृक्षस्य । अतद्धित इति किम् ? चूडालः, लोमशः,
कर्णिका ॥

आदिर्जि—शब्द के आदि में वर्तमान जि, ड तथा डु की इत्संज्ञा होती है ।

पः प्रत्ययस्य—प्रत्यय के आदि में वर्तमान षकार की इत्संज्ञा होती है ।

चुट्ट—प्रत्यय के आदि में वर्तमान चवर्ग तथा टवर्ग की इत्संज्ञा होती है ।

लशक्तद्धिते—तद्धितभिन्न प्रत्ययों के आदि में वर्तमान लकार, शकार तथा कवर्ग की
इत्संज्ञा होती है ।

(१) अनित्यत्वमुपलक्ष्यते इति पाठो न सार्वत्रिकः ।

(२) जिच्चिदा—‘स्विन्नः’ इति पाठान्तरम् ।

(३) मुद्रितकाशिकापुस्तके अनुपलभ्यमानमपि प्रत्युदाहरणमेतत् न्यासपदमंजरीरूपलम्भात्
स्थापितमस्माभिः ।

(४) न्यासपदमंजरीः पर्यालोचनया सूत्रोपन्यासस्य मूलपाठत्वं न प्रतीयते ।

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अलो-
न्त्यस्य मा भूत् “आदिर्जिटुडवः” इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यन-
देशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समानां समसंख्यानां (१)समं पठितानामुद्देशितामनुदे-
शिनां च यथाक्रमम् (२) उद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । “तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्डक-
कुण्डव्यकः” । प्रथमात्प्रथमो द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्म-
तेयः । कौचवार्यः । समानामिति किम् ? “लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिवर्यनवः”,
लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थः, प्रत्यादयस्त्रयः, सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह
कस्मान्न भवति—“वेशो यश आदेर्भागाद्यल्ख च” इति ? स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं
यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । “स्वरितेनाधिकारः” इति स्वरिग्रहणं पूर्वेणापि
संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः । ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो (३) वर्णधर्मः (४),
तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधि-
कृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः—“प्रत्ययः”, “धातोः”, “लुप्याप्प्रा-
तिपदिकात्”, “अङ्गस्य”, “भस्य”, “पदस्य” ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते, तत्रायं नियमः क्रियते । अनुदा-
त्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तेङ्गयः—आस—
आस्ते । वस्—वस्ते । ङिङ्गयः खल्वपि—पूङ्—सूते । शीङ्—शेते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

“लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिबादयः
सामान्येन वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति । भावे—स्लायते
भवता, सुष्यते भवता, आस्यते भवता । कर्मणि—क्रियते कटः, ह्रियते भारः । कर्म-
कर्त्तरि—ल्यते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहण-
मनु (५) वर्त्तते । तेन कर्त्तव्यः यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

तस्य लोपः—इत्संज्ञक शब्द का लोप हो जाता है ।

यथासंख्यम्—समसंख्यक स्थानी तथा आदेश का सम्बन्ध क्रमानुसार होता है ।

स्वरितेन—स्वरितस्वरात्मक चिह्न अधिकार का ज्ञापक है ।

अनुदात्त—जिन धातुओं के अनुदात्त स्वर की इत्संज्ञा हुई हो तथा जो धातु ङित हैं
उनसे आत्मनेपद होता है ।

भावकर्मणोः—भाव तथा कर्म में लकार के विहित होने पर धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) समगणनपरिपठितानाम् इति न्यासे पाठः ।

(२) पदमंजरीदर्शने उद्देशिभिरिति पाठः केपुचित् पुस्तकेषु नासीदिति प्रतीयते ।

(३) न्यासेऽत्र स्वरदोषः इति पाठः, पदमंजरी स्वरितो नाम वर्णधर्मः इत्येव पठ्यते, स्वर-
विशेष इति पाठस्तु पुण्यपत्तनस्थपुस्तके समुपलभ्यते ।

(४) न स्वरधर्म इत्यधिकं कचित् ।

(५) उपतिष्ठत इति न्यासे पाठः ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची, व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनीते । व्यतिपुनीते । कर्मव्यतिहार इति किम् ? लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् “शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” इति ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थेभ्यः—व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति ऋप्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । ऋहरतेरप्रतिषेधः ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरे-तरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । ऋपरस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेविशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्धिश्च आत्मनेपदं विधीयते । नेः परस्माद्धिश्च आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति किम् ? प्रविशति । “यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” । तेनाया नास्ति व्यवधानम् (१)—न्यविशत । नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्, “अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति” । तस्मादिह न भवति—मधुनि (२) विशन्ति भ्रमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

‘हुक्काञ् द्रव्यविनिमये’, द्वित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थाऽयमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीते । विक्री-

कर्त्तरि—क्रिया के परस्पर-विनिमय के द्योतित होने पर धातु से आत्मनेपद होता है ।

न गति—कर्म-व्यतिहार होने पर भी गत्यर्थक तथा हिंसार्थक धातुओं से आत्मनेपद नहीं होता है ।

प्रतिषेधे—उपर्युक्त प्रतिषेध के क्षेत्र के अन्तर्गत ‘हस’ आदि धातुओं का भी परिगणन करना चाहिए ।

हरतेः—सम् उपसर्गक (अतएव हिंसार्थक) ‘हृ’ धातु से आत्मनेपद का प्रतिषेध नहीं होता है ।

इतरेतरान्योन्योप—कर्म-विनिमय के द्योतित होने पर ‘इतरेतर’ तथा ‘अन्योन्य’ उपपदवाले धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

परस्परोप—‘परस्पर’ उपपदवाले धातु से भी कर्म-व्यतिहार में आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

नेविशः—नि-पूर्वक ‘विश’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

परिव्यवेभ्यः—परि, वि, और अव से विशिष्ट क्री धातु से अकर्त्रभिप्रेत क्रियाफल के होने पर आत्मनेपद होता है ।

(१) अया व्यवधानेऽपि भवति इति क्वचित्पाठः ।

(२) क्वचित् मधूनि इति शसन्तः पाठः ।

णीते । अवक्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति—बहुवि क्रीणाति वनम्(१) ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्यतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दादुपसर्गो गृह्यते, साहचर्यात् । तेनेह न भवति—बहुवि जयति वनम्, परा जयति सेनेति(२) ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आड्पूर्वाद्दातेः(३) अनास्यविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । आस्यविहरण-समानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्ग-कर्मकाच्चेति वक्तव्यम् (४) । इह मा भूत्—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥

‘क्रीड् विहारे’ । एतस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवम्पूर्वाद् आड्पूर्वाच्चात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आडः खल्वपि—आक्रीडते । समा साहचर्यादन्वादि-रूपसर्गो गृह्यते । तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति—माणवकमनुक्रीडति । असमोऽकू-जने इति वक्तव्यम् । संक्रीडन्ति शकटानि । आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् । क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शिश्नेर्जिज्ञासा-याम् । विद्यासु (५) शिञ्जते । आशिषि नाथः । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् ? माणवकमनुनाथति । हरतेर्गतं (६) ताच्छील्ये । पैतृकमश्वा अनु-

विपराभ्याम्—वि, परा उपसर्ग से युक्त ‘जि’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

आडो दो—मुख-विकसन से भिन्न अर्थ में प्रयुज्यमान आड्पूर्वक ‘दाज्’ धातु से अकर्तृ-गामी क्रियाफल में आत्मनेपद होता है ।

आस्यविहरण—आस्यविहरण के समान अन्यान्य-विहरण के अर्थ में भी ‘दाज्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्ग—अपना अङ्ग यदि कर्म हो तो भी ‘दाज्’ धातु से उक्त अर्थ में आत्मनेपद होता है ।

क्रीडोऽनु—अनु, सम् तथा परि उपसर्गों से अन्यतम से विशिष्ट ‘क्रीड’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

समोऽकूजने—सम् उपसर्ग से विशिष्ट ‘क्रीड’ धातु से कूजन-भिन्न अर्थ में आत्मनेपद होता है ।

आगमेः—क्षमा अर्थ में आड्पूर्वक ‘गम्’ धातु से आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

शिञ्जेः—जिज्ञासा अर्थ में ‘शिञ्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

आशिषि—आशीर्वाद के अर्थ में ‘नाथ्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

हरतेर्गतं—प्रकारानुसरणस्वभावार्थक ‘हृ’ धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

(१) बहुवि वनम् क्रीणातीत्यन्वयः । बहुवि—बहुपक्षिकम् ।

(२) परा सेना जयतीत्यन्वयः । परा—उत्कृष्टा ।

(३) दाज् इति न्यासपदमंजरीः पाठः ।

(४) वक्तव्यमिति न्यासपदमंजरीर्नास्ति ।

(५) धनुषि इति पदमंजरीपाठः ।

(६) गति इति न्यासपदमंजरीः ।

हरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छीत्य इति किम् ? मातुरनुहरति । किरतेर्हर्ष-
जीविकाकुलायकरणेति वक्तव्यम् । अपस्क्रियते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम्-अप-
स्क्रियते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे-अपस्क्रियते श्वाऽऽश्रयार्थी । हर्षादिष्विति किम् ?
अपस्क्रियति कुसुमम् । आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते
गुरुम् । शप उपलम्भन इति वक्तव्यम् । वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय
शपते । यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भन इति किम् ? शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम्, अव, प्र, वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते ।
प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । आङि स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते ।
आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्यायोश्च ॥ २३ ॥

स्वामिप्रायकथनं प्रकाशनम् । स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । विवा-
दपदनिर्णता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां
च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत्-तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, तिष्ठते वृषली ग्राम-
पुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम्-त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते, संशय
कर्णादिषु तिष्ठते यः ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मशब्दः क्रियावाचा ।
अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्(१) तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते । कुटुम्बे उत्ति-
ष्ठते । तदर्थं यतत इत्यर्थः । उद ईहायागिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-अस्माद्-ग्रामात्
शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यत इत्यर्थः । ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं नापवादः ।
अनूर्ध्वकर्मणीति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

किरतेर्हर्ष-हर्ष, जीविका तथा वासस्थान अर्थों के प्रतिपादक होने पर 'कृ' धातु से आत्मने-
पद का विधान करना चाहिए ।

आङि-आङपूर्वक 'नु' तथा 'प्रच्छे' धातुओं से आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

शपः-उपलम्भन के अर्थ में 'शप्' धातु से आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

समव-सम्, अव, प्र, वि उपसर्गों में अन्यतम से विशिष्ट 'स्था' धातु से आत्मनेपद
होता है ।

आङि स्थः-प्रतिज्ञान अर्थ में आङपूर्वक 'स्था' धातु से आत्मनेपद का विधान करना
चाहिए ।

प्रकाशन-अपने अभिप्राय की अभिव्यक्ति तथा विवादनिर्णायक की अभिव्यक्ति करनेवाले
'स्था' धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

उदोऽनूर्ध्व-ऊर्ध्वत्वविशिष्ट क्रिया से भिन्न क्रिया के प्रतिपादक उपपूर्वक 'स्था' धातु से
आत्मनेपद होता है ।

उद ईहायाम्-उत्पूर्वक 'स्था' धातु से ईहा (चेष्टा) अर्थ में ही आत्मनेपद का विधान
करना चाहिए ।

उपान्मन्त्र-मन्त्रकरण (स्तुति) के अर्थ में उपपूर्वक 'स्था' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनात् इति न्यासे पाठः ।

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेयया आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरण इति किम् ? अर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । ॐउपादेवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते । सङ्गतिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे—(१)महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसङ्गतिकरणयोः को विशेषः ? सङ्गतिकरणमुपरलेपः । तद्यथा—गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपरलेपेण मैत्रीसम्बन्धः । पथि—अयं पन्थाः सुधनमुपतिष्ठते । ॐवा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवम्पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, वितपति पृष्ठं सविता । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते—अद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति । किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति—देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् ? निष्टपति ॥

आडो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । 'यम उपरमे', 'हन हिंसागत्योः' इति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आयच्छेते । आयच्छन्ते । हनः खल्वपि—आहते, आप्नाते, आप्नते । अकर्मकादित्येव—आयच्छति कृपाद्रज्जुम्, आहन्ति वृषलं पादेन । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते । किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति—आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

उपादेवपूजा—उपपूर्वक 'स्था' धातु से देवपूजा, मङ्गम, मैत्रीकरण तथा मार्ग अर्थों में आत्मनेपद समझना चाहिए ।

वा लिप्सायाम्—लिप्ता के अर्थ में भी उपपूर्वक 'स्था' धातु से विकल्प से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

अकर्मकाच्च—उपपूर्वक अकर्मक 'स्था' धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

उद्विभ्याम्—उत्पूर्वक तथा विपूर्वक अकर्मक 'तप' धातु से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्ग—अपने अङ्ग के कर्म होने पर भी उत्पूर्वक तथा विपूर्वक 'तप' धातु से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

आडो यम—आङ्पूर्वक अकर्मक 'यम्' तथा 'हन' धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्गकर्म—स्वाङ्ग के कर्म होने पर भी उपयुक्त धातुओं से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

(१) महामात्राः=महामन्त्रिणः । तथा च मनुः—

मन्त्रे कर्मणि भूषायां वित्तं माने परिच्छेदे ।

मात्रा च महती येषां महामात्रास्तु ते मताः ॥ (श्री ना०)

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते । शेषात् कर्तरि परस्मैपदं प्राप्ते सम्पूर्वभ्यो गमि, ऋच्छि, प्रच्छि, स्वरति, अर्ति, श्रु, विदि इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते । समृच्छते । सम्पृच्छते । संस्वरते । सङ्कल्पा अस्य समरन्त । अर्तेर्लुङि च्लेः “सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च” इत्याडादेशः । तत्र परस्मैपदेऽप्येतच्चाश्रीयते “बहुलं छन्दस्यमाङ् योगेपि” इत्याद् प्रतिषिध्यते । “ऋदृशोऽङि गुणः” इति गुणः । संशृणुते । संवित्ते । ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम्—समृच्छिष्यते । अर्त्यादेशस्य त्वत्तेरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अनिरुभयत्र पठ्यते—“ऋ गतिप्रापणयोः” इति भवादौ, “ऋ सृ गतौ” इति जुहोत्यादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम्, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्यात् ; न लामार्थस्य, स्वरित्त्वाद्बुभयतोभाषस्य । ऋदृशेचेति वक्तव्यम् । सम्पश्यते । अकर्मकादित्येव—प्राप्तं सम्पश्यति ।

निसमुपविभ्यो हः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि, सम, उप, वि, इत्येवंपूर्वाद् ह्यतेर्द्धातोरात्मनेपदं भवति । निह्यते । संह्यते । उपह्यते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्यत्र हि जित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् । निरस्यति, निरस्यते । समूहति, समूहते ॥

स्पर्द्धायामाङः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आङ्पूर्वात् ह्यतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धा संघर्षः पराभिभवेच्छा, स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव । मल्लो मल्लमाह्वयते । छात्रश्छात्रमाह्वयते । स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्द्धायामिति किम् ? गमाह्वयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृजः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गन्धनादिर्व्येषु वर्त्तमानात् करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं सूचनम् । तथाहि—वस्तु गन्ध अदुर्दने, अदुर्दं हिंसायाम् इति चुरादौ पठ्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यम् साहसिकं कर्म । प्रतियत्नः सतो गुणान्तराऽऽधानम् । प्रकथनं प्रकर्षेण कथनम् । उपयोगो धर्म्मादिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत्—उत्कुरुते, उदाकुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे—श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने—

समो गम्यच्छि—समुपसर्गक अकर्मक ‘गम्, ‘ऋच्छ, प्रच्छ, ‘ऋ’ ‘श्रू’ तथा ‘वद्’ धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

दृशेचेति—अकर्मक तथा सम्पूर्वक ‘दृश्’ धातु से भी आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

निसमुप—नि, सम, उप तथा वि उपसर्गों में अन्यतम से युक्त ‘ह्येञ्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

उपसर्गाद्—सोपसर्गक ‘अस्’ धातु तथा ‘ऊह’ धातुओं से भी आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

स्पर्द्धायामाङः—स्पर्द्धा अर्थ में आङ् उपसर्ग से विशिष्ट ‘ह्येञ्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

गन्धनावक्षेपण—गन्धन (=अपकारक की ओर हिंसात्मक संकेत), भर्त्सना, सेवन, साहसिक कार्य, गुणाधान और प्रशंसा अर्थों में ‘कृज’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते । सेवत इत्यर्थः । साहसिक्ये-परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रतियत्ने-एधो दकस्योपस्कुरुते, काण्डं गुडस्योपस्कुरुते । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्न एव विधीयेते । प्रकथने-गाथाः प्रकुरुते, जनापवादान् प्रकुरुते । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगे-शतं प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते । धर्म्मार्थं शतं विनियुङ्कत इत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? कटं करोति ॥

अधः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः (१) अपराजयो वा । तमधिक्रमे । तमभिवभूव । न तेन पराजित इति वा । प्रसहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् । ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् ? विकरोति पयः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वेः, कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । विकुर्वते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णशृङ्गात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानमृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णीज प्रापणेऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णीज प्रापणे इत्येतस्माद्दातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्यु । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्वीं लोकायते । चार्वीं बुद्धिः, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी, स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः सम्मानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः सम्पद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यं कुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्वीं लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । मृतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । मृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्यथो धर्म्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । सहस्रं विनयते । धर्म्मार्थं शतं विनियुङ्कत इत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ॥

अधेः प्रसहने—अधिपूर्वकं 'कृञ्' धातु से अभिभव अर्थ में आत्मनेपद होता है ।

वेः शब्द—कर्म कारक के स्थान में शब्द के आने पर विपूर्वक 'कृञ्' धातु से अकर्तृगामी क्रिया-फल में आत्मनेपद होता है ।

अकर्मकाच्च—विपूर्वक अकर्मक 'कृञ्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

सम्माननोत्सञ्ज—पूजन, उत्क्षेपण, आचार्य-क्रिया, ज्ञान, मृति (= सेवक-वेतन), ऋणादि का समापन (चुकती) तथा धर्म्मार्थ क्रय—इन अर्थों में 'नी' धातु से अकर्तृगामी क्रिया-फल में आत्मनेपद होता है ।

(१) अभिभवश्च परस्येह विवक्षित इत्यतोऽर्थान्तरम् निर्दिशति—अपराजयो वेति । (श्री ना०)

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादिल्कारवाच्यः । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते । मन्यं विनयते । कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो यजुदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीर इति किम् ? गडुं विनयति, घाटां विनयति । कर्मणीति किम् ? बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः (१) । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत्-ऋचवस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्गो—ध्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहत इत्यर्थः । तायने—अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् (२) ? अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्तते । उपपरापूर्वाक्रमते वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते ? उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति—उपक्रमते, पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् ? (३) संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव—उपक्रामति, पराक्रामति ॥

आङ उद्गमने ॥ ४० ॥

आङपूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमत आदित्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीषि । उद्गमन इति किम् ? आक्रामति साणवकः कुतपम् (४) । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् (५) ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वाक्रमतेः पादविहरणेश्च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं विक्षेपः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादवि-

कर्तृस्थे—शरीर-भिन्न तत्त्व के कर्म होने पर 'नी' धातु से कर्तृवाच्य में आत्मनेपद होता है ।

वृत्तिसर्ग—अनिरोध, उत्साह तथा विस्तार अर्थों में 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है ।

उपपराभ्याम्—उपर्युक्त अर्थों में ही 'उप'-पूर्वक तथा 'परा'-पूर्वक 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है ।

आङः—उद्गमन अर्थ में आङुपसर्गक 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है ।

ज्योतिरुद्गमने—ज्योति के उद्गमन में ही उपर्युक्त आत्मनेपद-विधान समझना चाहिए ।

वेः पाद—पाद-विक्षेप अर्थ में 'वि'-पूर्वक 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) न्यासपर्यालोचनया वृत्तिरित्यारभ्य स्फीतता इत्यन्तः पाठो मूलग्रन्थस्य न प्रतीयते ।

(२) एतेष्विति किम् ? अपक्रामति । अयं मूलग्रन्थस्य पाठो न प्रतिभाति, पदमञ्जरी वृत्त्यादिव्विति किम् ? अपक्रामति इति दर्शनात् ।

(३) उपपराभ्यामिति किमिति । उपसर्गनियमः किमर्थमित्यर्थः । संक्रामतीति । क्रमः परस्मैपदेषु इति दीर्घः ।

(४) कुतपम् इति कचित्पाठः । कुतपो दर्भसंस्तरः । कुतपो हस्वा कुतः ।

(५) हर्म्यतलम् इति द्वितीयान्तः कचित् ।

हरण एव पठ्यते 'क्रमु पादविज्ञेपे' इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्वातूनामेवमुक्तम् । पादविहरण इति किम् ? विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र, उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् ? पूर्वेषुः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युरूपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति ? वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् ? संक्रामति ॥

अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । अपह्नवोऽपह्नतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते न केवलः । शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नव इति किम् ? न त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्, कर्त्रभिप्राये हि "अनुपसर्गाज्ज्ञः" इति वक्ष्यति । जानातेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । कथं वायमकर्मकः ? नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितम्, किं तर्हि ? ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च "ज्ञोऽविदर्थस्य करणे" इति षष्ठो विधीयते—सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । सम्, प्रति इत्येवम्पूर्वाजानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते । सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्यने इति किम् ? मातुः संजानाति, पितुः संजानाति । उत्कण्ठत इत्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते (१)भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं

प्रोपाभ्याम्—'प्र' तथा 'उप' उपसर्गौ से विशिष्ट 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है यदि दोनों उपसर्ग समानार्थक हों ।

अनुपसर्गाद्वा—उपसर्ग रहित 'क्रम' धातु से आत्मनेपद होता है विकल्प से ।

अपह्नवे—अपलापार्थक 'ज्ञा' धातु से आत्मनेपद होता है ।

अकर्म—अकर्मक 'ज्ञा' धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

सम्प्रतिभ्याम्—'सम्' तथा 'प्रति' उपसर्गों से विशिष्ट सकर्मक 'ज्ञा' धातु से आत्मनेपद होता है यदि उसका अर्थ उत्कण्ठापूर्वक स्मरण न हो ।

भासनोप—दीप्ति, उपसान्त्वन, ज्ञान, उत्साह, विभक्ति तथा उपमन्त्रण अर्थों में 'वद्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) भासनादिष्वर्थेषु इति न्यासश्रुतः पाठः ।

भवति । भाषनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम्—कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदते चार्वा लोकायते । जानाति वदितुमित्यर्थः । यत्न उत्साहः—क्षेत्रे वदते, गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमाविकरोतीत्यर्थः । विमतिर्नानामतिः—क्षेत्रे विवदाते, गेहे विवदन्ते । विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम्—कुलभार्यामुपवदते, परदारानुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? यत्किञ्चिद् वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणम्, तत्र वर्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति । ननु 'वद् व्यक्तायां वाचि' इत्येव पठ्यते । तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन ? प्रसिद्धयुपसंग्रहार्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः । तेषां समुच्चारणे यथा स्यात्—संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः, संप्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तवाचमिति किम् ? (१) वरतनु ! संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । समुच्चारण इति किम् ? ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति ।

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति, व्यक्तवाचामिति च वर्तते । अनुपूर्वाद्वदतेरकर्मकाद्व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौद्गः पैण्ड्लादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव—अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्तते, व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौद्गर्ताः । विप्रवदन्ति मौद्गर्ताः । युगपुष्पपरस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप इति किम् ? सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव—विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारण इत्येव—क्रमेण मौद्गर्ता मौद्गर्तेन सह विप्रवदन्ति ।

अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥

“गृ निगरणे” इति तुदादौ पठ्यते, तस्येदं ग्रहणम्, न तु ‘गृ शब्दे’ इति क्रयादिपठितस्य, तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । “शेषात्” इति परस्मैपदे प्राप्ते, अव-

व्यक्तवाचाम्—व्यक्तवचन बोलनेवालों के सहोच्चारण के प्रतिपादक होने पर ‘वद्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

अनोरकर्मकात्—उपयुक्त अर्थ में ही अकर्मक अनु-पूर्वक ‘वद्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

विभाषा—विप्रलापात्मक व्यक्तवचनभाषियों के सहोच्चारण के प्रतिपादक होने पर ‘वद्’ धातु से विकल्प से आत्मनेपद होता है ।

अवाद् ग्रः—‘अव’-पूर्वक तुदादिगण-पठित ‘गृ’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) अत वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः इति न्यासपदमज्यौरुभयत्रापि दर्शनात् वरतनु इति मूले निवेशितोऽस्माभिः । अग्रश्लोक उतुर्ग पादः । क्वचित् सम्पूर्ण एव श्लोकः पठ्यते । स चायम्—अथि विजहीहि दृढोपगूढनं त्वज नक्सङ्गमीरु बल्लभम् । अरुणकरोद्भममेष वर्तते, वरतनु..... ॥ इति न्यासे । पदमज्यान्तु-अपनय पदसरोजमङ्कतः शिथिलय बाहुलतां गलाट्ताम् । क च वदनैशुकमाकुलीकृतम्, वरतनु ॥

पूर्वाद्विरतेरात्मनेपदं भवति—अवगिरते, अवगिरते, अवगिरन्ते । अवादिति किम् ? गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

प्र इति वर्तते । सम्पूर्वाद्विरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञान-
संयुपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञान इति किम् ? संगिरति
प्रासम् ॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति ।
गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति
किम् ? बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते ।
तथा चरतेरर्थद्वारको योगः । अश्वेन सञ्चरते । तृतीयायुक्तादिति किम् ? “उभौ लोकौ
सञ्चरसि इमं चामुं च देवला” यद्यप्यत्र तदर्थयोगः सम्भवति, तृतीया तु न श्रूयत इति
प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

‘दाण् दाने’ परस्मैपदी । ततः सम्पूर्वाच्चतृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेच्चतृतीया
चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्टव्यव-
हारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ (१) दास्या सम्प्रयच्छते । वृषत्या सम्प्र-
यच्छते । कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे इति किम् ? पाणिना सम्प्रय-
च्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति ? सम इति विशेषणे (२) षष्ठी,
न पञ्चमी ॥

उपाद् यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति ।
पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरण
इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश् इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानाते: “अपह्वे ज्ञः”
समः प्रति—‘सन्’-पूर्वक ‘गृ’ धातु से प्रतिज्ञान अर्थ में आत्मनेपद होता है ।
उदश्चरः—उत्पूर्वक ‘चर’ धातु से, सकर्मक होने से, आत्मनेपद होता है ।
समस्तृतीया—तृतीया विभक्ति से अर्थतः-सम्बद्ध ‘चर’ धातु से आत्मनेपद होता है ।
दाणश्च—चतुर्थ्यर्थक तृतीया विभक्ति से अर्थतः-सम्बद्ध सम्पूर्वक ‘दाण’ धातु से आत्मनेपद
होता है ।

अशिष्टव्यवहारे—अशिष्टव्यवहार में ‘दाण’ धातु से चतुर्थ्यर्थ में तृतीया विभक्ति का विधान
करना चाहिए ।

उपाद् यमः—उप-पूर्वक ‘यम्’ धातु से पाणिग्रहण-अर्थ में आत्मनेपद होता है ।

ज्ञाश्रुस्मृ—सन्-प्रत्ययान्त ‘ज्ञा’ ‘श्रु’, ‘स्मृ’ एवम् ‘दृश्’ धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

(१) अत्र मालाम् इत्यधिकः पाठो न्यासे ।

(२) विशेषणषष्ठीति पदमज्ययम् ।

इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितम्, श्रुदशोरपि “समो गम्यच्छ्रु” इत्यत्र विहितम्, तस्मिन्विषये “पूर्ववत्सनः” इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेः पुनरप्राप्त एव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं शुश्रूषते । नष्टं सुस्मृषते । नृपं दिदृक्षते । सन इति किम् ? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

पूर्वजं योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिद्धयते । अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः सम्पद्यते—पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् ? धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति, आङ् इत्येवंपूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदं तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति—देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

‘शदल् शीतने’ परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शित्, शिञ्जावी शितो वा सम्बन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयेते । शीयन्ते । शित इति किम् ? अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशत्सति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

‘मृड् प्राणत्यागो’ । डित्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति । अमृत । मृषीष्ट । शितः खल्वपि—म्रियते । म्रियेते । म्रियन्ते । नियमः किमर्थः ? मरिष्यति, अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुः आत्मनेपदो तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम्—आस्ते, शेते । सन्नन्तादपि तदेव निमित्तम् । आसिसिषते । शिशयिषते । नेविशः—निविशते, निविचिषते । आङ् उद्गमने—आक्रमते, आचिक्रंसते । इह न भवति—शिशत्सति, सुमृषति । न हि शदिम्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तम्, किं तर्हि ? शिदाद्यपि, तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति, पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

नानोर्ज्ञः—अनु-पूर्वक सन्नन्त ‘ज्ञा’ धातु से उपयुक्त आत्मनेपद नहीं होता है ।

प्रत्याङ्भ्याम्—प्रति तथा आङ् उपसर्गों में अन्यतम से विशिष्ट सन्नन्त ‘श्रु’ धातु से उपयुक्त आत्मनेपद नहीं होता है ।

शदेः शितः—‘शित्’ (शकार की जहां इत्संज्ञा होती है) होनेवाली अथवा शित्-सम्बन्धी ‘शदल्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

म्रियतेः—लुङ् एवम् लिङ् लकारों में तथा शित्सम्बन्धी ‘मृड्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

पूर्ववत्—सन्-प्रत्यय के विधान से पूर्व धातु यदि आत्मनेपदी हो तो सन्-प्रत्यय-विधान के पश्चात् भी उससे पूर्ववत् आत्मनेपद होता है ।

आम्प्रत्यय—जिस धातु से आम्प्रत्यय का विधान होता है उस धातु के समान ही अनुप्रयुक्त ‘कृज्’ धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आम्प्रत्ययो यस्मात्सोयमास्प्रत्ययः । आम्प्रत्यय-
स्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईचांचके । ईहांचके (१) । यदि विध्यर्थमेतत्
तर्हि उदुब्जांचकार, उदुम्भाञ्चकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति ? नैष
दोषः । उभयमनेन क्रियते विधिनियमश्च । कथम् ? पूर्ववदिति वृत्तं । स द्वितीयो यत्नो
नियमार्थो भविष्यति । कृज इति किम् ? ईचामास, ईचाम्भूव । कथं पूनरस्यानुप्रयोगो
यावता “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्युच्यते ? कृजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । क
सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? अभूततद्भावे “कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः” इति कृशब्दा-
दारभ्य यावत् “कृजो द्वितीयवृत्तीया” इति अकारम् ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

‘युजिर् योगे’ स्वरितेत् । तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभि-
प्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र, उप इत्येवम्पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति ।
प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेष्विति किम् ? द्वन्द्वं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वरा-
द्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? (२)
संयुनक्ति ॥

समः क्षणुवः ॥ ६५ ॥

‘चणु तेजने’ परस्मैपदी । ततः सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति । “समो गमृच्छि” इत्यत्रैव
कस्मान्न पठितः ? अकर्मकादिति तत्र वर्त्तते । संचणुते शस्त्रम् । संचणुवाते । संचणुवते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ इति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवनेऽपालने वर्त्तमानादात्मने-
पदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनवने इति किम् ? भुनक्त्येनमग्निराहितः ।
अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य ‘भुजो कौटिल्ये’ इत्यस्य ।
तेनेह न भवति—विभुजति पाणिम् ॥

गेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्तानाधाने ॥ ६७ ॥

“गितश्च” इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमा-
रम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति । कथम् ? अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता
भवति, अनाधाने, आधानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते
हस्ती स्वयमेव । उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति
भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । गेरिति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकाः । आरोहयमाणो हस्ती साधारोहति । अणाविति किम् ? गणयति गणं गोपालकः ।

प्रोपाभ्याम्—अयज्ञपात्र-विषय में प्रयुज्यमान प्र-पूर्वक तथा उपपूर्वक ‘युज्’ धातु से, अकर्त्तृ-
गामी क्रिया-फल के होने पर, आत्मनेपद होता है ।

स्वराद्यन्तोप—स्वरादि अथवा स्वरान्त उपसर्ग से विशिष्ट ‘युज्’ धातु से आत्मनेपद का
विधान करना चाहिए ।

समः—सम्पूर्वक ‘क्षणु’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

भुजोऽनवने—अपालनार्थक ‘भुज्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

गेरणौ—ण्यन्त धातु से आत्मनेपद होता है यदि अण्यन्तावस्था की क्रिया ही ण्यन्तावस्था में
भी हो तथा यदि अण्यन्तावस्था का कर्म ण्यन्तावस्था में कर्त्ता हो ।

(१) अत्र ऊहाञ्चके इत्युदाहरणान्तरमपि प्रतीयते, न्याससम्वादात् ।

(२) न्याससम्वादात् स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? संयुनक्ति इति पाठो वृत्तिग्रन्थस्य न
प्रतिभाति ।

गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् ? लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति सूत्रेण । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्तन्ति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्यान इति किम् ? स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि, तत्र कर्मवद्भावनेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थोऽयमारम्भः । तथा च रुहिः कर्तृस्थक्रियः दृशिः कर्तृ-स्थभावक उदाहृतः ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्तत्तरेच्चेदयं भवति । भयग्रहणमुपलक्ष-णार्थं विस्मयोऽपि तत् एव । जटिलो भीषयते । मुण्डो भीषयते । (१) जटिलो विस्मा-पयते । मुण्डो विस्मापयते । हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैर्न भाययति, रूपेण विस्माय-यति । अत्र कुञ्चिका भयस्य करणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'गृध्र' अशिकाङ्क्षायां, 'वञ्च' गतौ इत्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्या-फलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम् ? श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'लीङ् श्लेषणे' इति दिवादौ पठ्यते, 'ली श्लेषणे' इति च क्रयादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियो ण्यन्तात्सम्मानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, च-शब्दात् प्रलम्भने च । सम्माननं पूज-नम् । शालीनीकरणं न्यग्रभावनम् । जटाभिरालापयते । पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वक्तिकामुल्लापयते । न्यङ्करोतीत्यर्थः । प्रलम्भने—कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । "विभाषा लीयतेः" इति वाऽऽत्वं विधीयते । तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा । सम्माननादिविविक्ति किम् ? बालकमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

णेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ण्यन्तात्करोतेमिथ्योपपदादात्मनेपदं

भीस्म्योर्हेतु—लकार-वाच्य प्रयोजक कर्त्ता से भय होने पर ण्यन्त 'भी' धातु तथा 'मिड्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

गृध्रिवञ्च्योः—प्रलम्भन (मिथ्या-फल-कथन) अर्थ में ण्यन्त 'गृध्र' धातु तथा 'वञ्च्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

लियः सम्मान—ण्यन्त 'ली' धातु से पूजन, तिरस्कार तथा प्रलम्भन अर्थों में आत्मनेपद होता है ।

मिथ्योपपदात्—अभ्यास-अर्थ में 'मिथ्या' के उपपद होने पर ण्यन्त 'कृ' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) अत्र पदमजरीसंवादात् मुण्डो भाषयते इत्युदाहरणान्तरमपि बोध्यम् ।

भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनः पुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते । साप(१)चारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ? पदं सुष्ठु कारयति । कृञ इति किम् ? पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् ? पदं मिथ्या कारयति । सकृदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

णेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति । क्रियायाः फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते, तच्चेत्कर्तुलंकारवाच्यस्य भवति । यजते । पचते । जितः खल्वपि—सुनुते । कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रेति । कर्त्रभिप्राय इति किम् ? यजन्ति याजकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्त्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद् वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अपपूर्वाद्वादतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायाऽपवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्येव—अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति वर्त्तते । णिजन्तात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव—कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । सम, उद्, आङ् इत्येवंपूर्वाद्यसुः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति अग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकादाङो यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम् । अग्रन्थ इति किम्—उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्राय इत्येव—संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अनुदसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अनुपसर्गादिति किम् ? स्वर्गं लोकं न पजानाति मूढः । कर्त्रभिप्राय इत्येव—देवदत्तस्य गां जानाति ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजितः—स्वरितेत तथा जित धातुओं से कर्तृगामी क्रिया-फल में आत्मनेपद होता है ।

अपाद्वादः—अप-पूर्वक 'वद्' धातु से कर्तृगामी क्रिया-फल में आत्मनेपद होता है ।

णिचश्च—कर्तृगामी क्रिया-फल होने पर णिजन्त धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

समुदाङ्भ्याम्—सम्पूर्वक, उत्पूर्वक तथा आङ्पूर्वक 'यम्' धातु से कर्तृ-गामी क्रियाफल होने पर आत्मनेपद होता है यदि उसका प्रयोग अग्रन्थ-विषयक न हुआ हो ।

अनुपसर्गाज्ज्ञः—अनुपसर्गक 'ज्ञा' धातु से कर्तृगामी क्रिया-फल होने पर आत्मनेपद होता है ।

विभाषोपपदेन—क्रिया-फल के कर्तृ-वृत्तित्व की प्रतीति यदि समीपोच्चारित पद के द्वारा होती हो तो उपयुक्त आत्मनेपद विकल्प से होता है ।

(१) सदोषम् इति पाठः पदमजयाम् ।

“स्वरितजितः” इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितं तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदम्, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यजं यजति । स्वं यजं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुरुते । स्वं पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्च-सूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः, न परस्मैपदनियमः । तत्सर्वतः प्राप्नोति तदर्थ-मिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त इति आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शेते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निवशते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति । प्रविशति । कर्त्तरिति किम् ? (१) पच्यते, गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति—पच्यते ओदनः स्वयमेव ? कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितम्, तदपवादः परस्मै-पदं विधीयते । अनु, परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि, प्रति, अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् ? आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तेनेह न भवति—अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राडहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-पदं विधीयते । प्रपूर्वाद्धहतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् ? आवहते ॥

परिर्मृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितिच्चायां स्वरितेत्, ततस्तथवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् ण्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परेरिति किम् ? मृष्यते । वहतिमपि केचिदत्रानुवर्तयन्ति—परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि, आङ्, परि शेषात्—उपयुक्त परिस्थितियों में उपयुक्त धातुओं से अतिरिक्त धातुओं से सर्वत्र परस्मैपद होता है ।

अनुपराभ्याम्—अनुपूर्वक तथा परा-पूर्वक ‘कृज्’ धातु से परस्मैपद होता है ।

अभिप्रत्यतिभ्यः—अभि-पूर्वक, प्रति-पूर्वक तथा अति-पूर्वक ‘क्षिप्’ धातु से परस्मैपद होता है ।

प्राडहः—प्र-पूर्वक ‘वह’ धातु से परस्मैपद होता है ।

परिर्मृषः—परि-पूर्वक ‘मृष’ धातु से परस्मैपद होता है ।

व्याङ्परिभ्यो—वि-पूर्वक, आङ्पूर्वक तथा परि-पूर्वक ‘रम्’ धातु से परस्मैपद होता है ।

(१) अत्र पच्यते इति पदमजयाम् ।

इत्येवं पूर्वद्रुमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् ? अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्रुमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमिः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां वचयति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रमः, उपादिति च वर्तते । पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । उपपूर्वाद्रुमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपरमते । निवर्तते इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्गुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥

णिच्श्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु, सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्त्रावयति । येऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येव सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पञ्चम् । योधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । येऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयत इत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । स्यन्दत इत्यर्थः । एतद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । आशयति । भोजयति । चलनार्थेभ्यः—चलयति, चोपयति, कम्पयति । अयमपि योगः सकर्मकार्थः, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्ति देवदत्तः, आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्मात् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् ? चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम् । हेतुमणिचो विधिः, प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवति-

उपाच्च—उप-पूर्वक 'रम्' धातु से भी परस्मैपद होता है ।

विभाषा—उप-पूर्वक अकर्मक 'रम्' धातु से विकल्प से परस्मैपद होता है ।

बुधयुध—ण्यन्त 'बुध', 'युध', 'नश', 'जन', 'प्रु', 'द्रु' तथा 'स्रु' धातुओं से परस्मैपद होता है ।

निगरण—निगरणार्थक तथा कम्पनार्थक णिजन्त धातुओं से परस्मैपद होता है ।

अदेः प्रतिषेधो—'अद्' धातु से उपयुक्त परस्मैपद नहीं होता है ।

अणावकर्मकात्—अण्यन्तावस्था में अकर्मक तथा चेतनकर्तृक धातुओं से ण्यन्तावस्था में परस्मैपद होता है ।

व्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम्-आरोहयमाणं (१) प्रयुङ्क्ते आरोहयते । अकर्मकादिति किम् ? कटं कुर्वाणं प्रयोजयति कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् ? शुष्यन्ति ग्रीहयः, शोषयते ग्रीहीनातपः ॥

न पादभ्याडयमाडयसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वगं योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव, न प्रतिषिद्धयते । पा, दमि, आडयम, आडयस, परिमुह, रुचि, नृति, वद, वस इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिवतिनिगारणार्थः । दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि एषा परस्मैपदं न भवति । पा-पाययते । दमि-दमयते । आडयम-आयामयते । “यमोऽपगिवपणे” (ग० सू०) इति मित्संज्ञा प्रतिषिद्धयते । आडयस-आयासयते । परिमुह-परिमोहयते । रुचि-रोचयते । नृति-नर्तयते । वद-वादयते । वस-वासयते । एपादिषु धेट् उपसंख्यानम् । धापयते शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यप् ॥ ९० ॥

“लोहितादिडाभ्यः क्यप्” इति वक्ष्यति, तदन्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवति (२) । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते ? यावताऽनुदात्तङिन् इत्येवमादिना प्रकरणेन तज्जितम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते । तेन मुक्ते शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥

बुद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥

वेत्येव । द्युत दीप्तौ, तत्साहचान्त(३) लुटादयोऽपि कृत्पर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो भवति । अनुदात्तेत्वाच्चित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ट । अलुठत् । अलोठिष्ट । लुङिति किम् ? द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । वृत् वृत्तने, वृधु वृद्धौ, श्रुधु शब्दकुत्सायाम्, स्यन्दू प्रस्रवणे, कृष् सामर्थ्ये । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत्-वत्स्यति, विवृत्सति, वर्त्तिष्यते, अवर्त्तिष्यत, विवर्त्तिषते । वृध्-वत्स्यति, अवत्स्यत्, विवृत्सति, वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते । स्यसनोरिति किम् ? वर्त्तते ॥

न पादभ्याडयम्—‘पा’, ‘दमि’, आडपूर्वक ‘यम्’, आडपूर्वक ‘यस्’, परि-पूर्वक ‘मुह’, ‘रुचि’, ‘नृत्’, ‘वद’ एवम् ‘वस’ धातुओं से ण्यन्तावस्था में परस्मैपद नहीं होता है ।

पादिषु—‘धेट्’ धातु से भी परस्मैपद का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

वा क्यप्—क्यप्-प्रत्ययान्त धातुओं से ण्यन्तावस्था में विकल्प से परस्मैपद होता है ।

बुद्भ्यो लुङि—बुतादि धातुओं से लुङ् लकार में विकल्प से परस्मैपद होता है ।

वृद्भ्यः—‘वृत्’ आदि धातुओं से ‘स्य’ तथा ‘सन्’ प्रत्ययों के परे होने से विकल्प से परस्मैपद होता है ।

(१) अत्र प्रयोजयति इत्यपपाठः ।

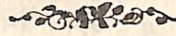
(२) शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमिति काचित्कः पाठः ।

(३) कचित् दिवतादयः इति पाठः ।

लुटि च कल्पः ॥ ९३ ॥

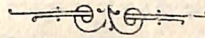
वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः, लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थो न वक्तव्यः ? एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधेत । तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च कल्पेः परस्मैपदं वा भवति । कल्सा, कल्सारौ, कल्सारः । कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । चिकल्प्सति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते(१) ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

लुटि च—‘कृप्’ धातु से लुट् लकार एवम् ‘स्य’ तथा ‘सन्’ प्रत्ययों के परे होने से विकल्प से परस्मैपद होता है ।

प्रथमाध्याय का तृतीयपाद समाप्त हुआ ।

(१) कुत्रचिदर्थं पाठः—यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च कल्पः इतीदृप्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रेह भवत्येवेति ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

“कडाराः कर्मधारये” इति वक्ष्यति, आ एतस्मात्सूत्राऽवधेयं इति उद्धृत्वाऽनुक्रमित्या-
मस्तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ ? या पराऽनवकाशा च । अन्यत्र
संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनमेकैव संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति इत्थं लघु—भिदिः, छिदिः—
भेत्ता, छेत्ता । संयोगे गुरु-शिक्षा, भिक्षा । संयोगपरस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरु-
संज्ञा च, एका संज्ञेति वचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति । अनन्तरं । अररत्तन् । “सन्वहयुनि”
इत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो(१)विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्वयार्थवैकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः स
तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन् विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति । उन्मगापवादिन्या-
नित्यान्तरङ्गवहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य यागस्य विषयः, बलवन्तैव नत्र
भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते । “अनो दीर्घां यत्रि”,
“सुपि च” इत्यस्यावकाशः—वृत्ताभ्याम्, प्लक्ष्माभ्याम् । “बहुवचने झल्येत्” इत्यस्या-
वकाशः—वृत्तेषु, प्लक्ष्मेषु । इहोभयं प्राप्नोति—वृत्तेभ्यः, प्लक्ष्मेभ्यः, इति । परं भवति
विप्रतिषेधेन ॥

यू स्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्याख्यौ । मूलविभुजादिदर्श-
नात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्रियाख्यं शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति । ईकारान्तम्—
कुमारी । गोरी । लक्ष्मीः । शार्ङ्गारवी । उकारान्तम्—ब्रह्मवन्धूः, यवागूः । यू इति किम् ?
मात्रे । दुहित्रे । स्याख्याविति किम् ? ग्रामणीः । सेनानीः । खलपूः । आख्याग्रहणं
किम्(२) ? शब्दार्थं स्त्रीत्व एव यथा स्यात्, पदान्तराख्ये मा भूत्—ग्रामग्ये स्त्रियै । खलप्वे
स्त्रियै । नदीप्रदेशाः—“आपनद्याः” इत्येवमादयः ॥

नेयडुवड्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिद्ध्यते । स्थितिः स्थानम् । इयडुवडोः स्थानमनयो-

आकडारात्—यहाँ से लेकर ‘कडाराः कर्मधारये’ सूत्र तक एक ही संज्ञा होती है ।

विप्रतिषेधे—तुल्य-बल विधियों में परस्पर विरोध उपस्थित होने पर परवर्ती विधि को ही
प्रवृत्ति होती है ।

यू स्याख्यौ—ईकारान्त तथा उकारान्त स्त्रीत्व-वाचक शब्दों की ‘नदी’ संज्ञा होती है ।

नेयडुवड्—इयड् तथा उवड् आदेशों के स्थानी शब्दों में ‘स्त्री’ शब्द को छोड़कर अन्य शब्दों
की ‘नदी’ संज्ञा नहीं होती है ।

(१) अत्र न्यासपदमंजरीपर्यालोचनया विरोध इत्येव पाठोऽनुमीयते न तु तुल्यबलविरोध
इति ।

(२) पदमंजरीदर्शनादत्र आख्याग्रहणम् इति प्रदनरहितः पाठः प्रतीयते । शब्दार्थं स्त्रीत्वे
यत्र च शब्दार्थस्त्रीत्व इति पाठः पदमंजरीम् ।

रितीयङ्वडस्थानौ यौ यू तौ नदीसंज्ञौ न भवतः, स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे अः ।
अस्त्रीति किम् ? हे स्त्रि ॥

वाऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयङ्वडस्थानौ यू आमि परतो
वा नदीसंज्ञौ न भवतः ॥ श्रियाम्, श्रीणाम् । भ्रुवाम्, भ्रूणाम् । अस्त्रीत्येव—स्त्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति, इयङ्वडस्थानयोश्च प्रतिषिद्धा,
तस्मान्डिति वा विधायते । डिति परतो ह्रस्वश्च यवोः सम्बन्धी यः स्यात्ख्यः, स्यात्ख्यौ
इयङ्वडस्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्ये । कृतये । धेनवे । धेनवे । श्रिये । श्रिये ।
भ्रुवे । भ्रुवे । अस्त्रीत्येव—स्त्रियै । स्यात्ख्यावित्येव—अग्नये । वायवे । भानवे ॥

शेषो ध्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेषः ? ह्रस्व-
मित्रणोर्वर्णान्तं(१) यन्न स्यात्ख्यं स्यात्ख्यं च यन्न नदीसंज्ञकं स शेषः । अग्नये । वायवे ।
कृन्तये । धेनवे । असखीति किम् ? सख्या । सख्ये । सख्युः । सख्यौ(२) ॥

पतिः समास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते । पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो
भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समास इति किम् ? पत्या । पत्ये । (३)एवकार इष्ट-
तोऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तञ्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । षष्ठ्यन्तेन(४)
युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुञ्जानां पतये नमः । कुलुञ्जानां
पत्ये नमः । षष्ठीग्रहणं किम् ? मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम् ? ग्रामस्य
पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

वाऽऽमि—उपर्युक्त प्रतिषेध 'आम्' (षष्ठीबहुवचन) प्रत्यय से परे होने से विकल्प से
होता है ।

डिति—'डित्' के परे होने से ह्रस्व इकारान्त तथा ह्रस्व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्दों तथा
इयङ् एवम् उवङ् आदेशों के स्थानी स्त्रीशब्दातिरिक्त शब्दों की विकल्प से 'नदी' संज्ञा होती है ।

शेषो—उपर्युक्त शब्दों से अतिरिक्त शब्दों में सखि शब्द को छोड़कर अन्य की 'घि' संज्ञा
होती है ।

पतिः—पति शब्द की समास में ही 'घि' संज्ञा होती है ।

षष्ठी—षष्ठ्यन्त पद से अर्थतः सम्बद्ध असमस्त पतिशब्द की वेद में विकल्प से 'घि' संज्ञा
होती है ।

ह्रस्वम्—ह्रस्व स्वर की 'लघु' संज्ञा होती है ।

(१) ह्रस्वेवर्णोर्वर्णान्तमिति कचित् पाठः ।

(२) घिप्रदेशाः—द्वन्द्वे घीत्येवमादयः इति पाठः ।

(३) एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणार्थमिति न्यासे पाठः ।

(४) अत्र षष्ठ्यन्त शब्देन इति पदमंजरी पाठः ।

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता, तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमन्तरं लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता । छेत्ता । अदीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशः—“पुगान्तलघूपधस्य च” इत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते । संयोगे परतो ह्रस्वमन्तरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । (१) शिञ्चा । भिच्चा । गुरुप्रदेशः—“गुरोश्च हलः” इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोग इति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईहांचक्रे (२) ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति (३) । अकरिष्यत् । औपगवः । कापटवः । यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थम्, तदादीतिसम्बन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम् ? न्यविशत्, व्यक्रीणीत् । “नेर्विशः” इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति, तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधिग्रहणं किम् ? प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत्—स्त्री इयती । कृतदादिवचने स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? लुप्तप्रत्यये मा भूत् । श्र्यर्थम्, अश्र्यर्थम् । अङ्गप्रदेशः—“अङ्गस्य” इत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुवन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाः । पठन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम्—गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशः—“पदस्य”, “पदात्” इत्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यपां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति । क्यच्—राजायात् । क्यङ्—राजायते । क्यप्—वर्मायति (४), चर्मायते ।

संयोगे—परन्तु संयुक्ता वर्ण के पर रहने पर ह्रस्व स्वर की ‘गुरु’ संज्ञा होती है ।

दीर्घम्—दीर्घ स्वर की भी ‘गुरु’ संज्ञा होती है ।

यस्मात्—जिस धातु या प्रातिपदिक से प्रत्यय का विधान होता है तदादि शब्दस्वरूप की प्रत्यय के परे ‘अङ्ग’ संज्ञा होती है ।

तदाद्—‘अङ्ग’ संज्ञाविधि में ‘तदादि’ का उपादान ‘स्य’ आदि तथा ‘नुम्’ के लिए किया गया है ।

सुप्तिङन्तम्—सुवन्त तथा तिङन्त शब्दस्वरूप की ‘पद’ संज्ञा होती है ।

नः क्ये—क्यच्, क्यङ् तथा क्यप् प्रत्ययों के परं नकारान्त शब्दों की ‘पद’ संज्ञा होती है ।

(१) हुण्डा इति अधिकं न्यासे ।

(२) ईहांचक्रे इत्यस्य स्थाने ऊहांचक्रे इति न्यासे ।

(३) अत्र मुद्रितकाशिकायां हरिष्यति इति उपलभ्यते । न्यासपदमंजरीसंवादात् त्वस्माभिः परिवर्तितः ।

(४) अत्र वर्मायति, वर्मायते इति न्याससंमतः पाठः ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति ।
सुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भमिति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । “भवतष्टकृत्सौ”—भवदीयः । “ऊर्णाया युस्”—ऊर्णायुः । “ऋतोरण्”—ऋतोरण् । “छन्दसि वस्”—ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आकपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम्, राजभिः । राजत्वम्, राजता । राजतरः, राजतमः । असर्वनामस्थान इति किम् ? राजानौ, राजानः ॥

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति वर्तते । पूर्वण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ—गार्ग्यः, वात्स्यः । अजादौ—दाक्षिः, प्लाक्षिः । ऋणभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् । नभ इव नभस्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् । वृषण्वस्वश्वयोः । वृषण्वित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसि विषये । वृषण्वसुः । वृषण्वश्वस्य मेने । भप्रदेशाः—“भस्य” इत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं (१) शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उदश्चित्त्वान् घोषः । विद्युत्त्वान् बलाहकः । सकारान्तम्—यशस्वी, पयस्वी । तसा-
विति किम् ? तत्त्वान् ग्रामः ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन (२) साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म । अयस्मयाणि पात्राणि । कचिदुभयमपि भवति—स सुष्टभा सन्नकता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वा-
जशत्वं न भवति । छन्दसीति किम् ? अयोमयम् वर्म ॥ आकृतिगणोऽयम् (३) ॥

सिति च—सित् (जहाँ सकार की इत्सज्ञा होती है) प्रत्यय के परे पूर्ववर्ती शब्दस्वरूप की 'पद' संज्ञा होती है ।

स्वादि—सर्वनामस्थान से अतिरिक्त 'सु' आदि प्रत्ययों के परे पूर्व की 'पद' संज्ञा होती है ।

यचि—सर्वनामस्थान-भिन्न यकारादि तथा अजादि स्वादि प्रत्ययों के परे पूर्व की 'भ' संज्ञा होती है ।

नभोऽङ्गिरो—नभस्, अङ्गिरस् तथा मनुस् शब्दों की 'वति' प्रत्यय के परे 'भ' संज्ञा का विधान करना चाहिए ।

वृषण्—वसु तथा अश्व शब्दों के परे वृषण् शब्द की 'भ' संज्ञा होती है ।

तसौ—मत्वर्थक प्रत्ययों के परे तकारान्त एवम् सकारान्त शब्दों की 'भ' संज्ञा होती है ।

अयस्मयादीनि—वैदिकस्थल में 'अयस्मय' आदि शब्द साधु होते हैं ।

(१) तकारसकारान्तमिति पदमंजरी पाठः ।

(२) तेन द्वारेणेति पदमंजरीसम्मतः पाठः ।

(३) मुद्रितकाशिकापुस्तकेऽनुपलभ्यमानोप्ययं पाठः न्याससंवादात् परिवर्द्धितः ।

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इयाप्रातिपदिकास्वादयः, लस्य तिवादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितम्, तस्यानेन बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते। बहुषु बहुवचनं भवति। बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत्। कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः। ब्राह्मणाः पठन्ति। यत्र च संख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशः। अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्ते एव ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्विवैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः। एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम्। द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति। ब्राह्मणौ पठतः। ब्राह्मणः पठति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादि(१)संज्ञाविषयमधिक्रियते। कारक इत्यधिकारो वेदितव्यः। यदित ऊर्ध्वमुक्तमिष्यामः कारक इत्येवं तद्वेदिव्यम्। कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः। कारकं हेतुरित्यनथान्तरम्। कस्य हेतुः? क्रियायाः। वक्ष्यति—‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’—ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति। कारक इति किम्? वृक्षस्य पर्णं पतति। कुड्यस्य पिण्डः पतति। ‘अकथितं च’—अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति। माणवकं पन्थानं पृच्छति। कारक इति किम्? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। कारकसंशब्दनेषु चाऽनेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति। सार्थाद्धीनः। रथात्पतितः। ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति। अपादानप्रदेशाः—“अपादाने पञ्चमी” इत्येवमादयः ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्त्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। चौरैभ्यो विभेति। चौरैभ्य उद्विजते। त्रायत्यर्थानाम्—चौरैभ्यस्त्रायते, चौरैभ्यो रक्षति। भयहेतुरिति किम्? अरण्ये विभेति, अरण्ये त्रायते ॥

बहुषु—बहुत्व-विवक्षा में बहुवचन होता है।

द्व्येकयोः—द्वित्व-विवक्षा में द्विवचन होता है और एकत्व विवक्षा में एकवचन।

कारके—यहाँ से ‘कारके’ का अधिकार है।

ध्रुवम्—अपाय, अर्थात् विश्लेष, में जो अवधि के स्थान में आनेवाला हो उसकी ‘अपादान’ संज्ञा होती है।

जुगुप्सा—जुगुप्सार्थक, विरामार्थक तथा प्रमादार्थक धातुओं के योग में भी अदापानसंज्ञा का प्रतिपादन करना चाहिए।

भीत्रार्थानाम्—भयार्थक तथा त्राणार्थक धातुओं के योग में भय-हेतुभूत कारक की ‘अपादान’ संज्ञा होती है।

(१) अपादानादिसंज्ञाविषयमिति पदमंजरी न वृश्यते।

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढो योऽर्थः सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् ? शत्रून् पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्ति-विधातो वारणम् । यवेभ्यो(१)गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् ? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्धिः । अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते । उपाध्यायाज्जिलीयते । मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निली-यते । अन्तर्द्धाविति किम् ? चौराज्ज दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् ? नटस्य(२) शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मः कर्त्ता जायमानः, तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छूरो जायते । गोमयाद्वृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । प्रभवः यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो यस्तत्कारक-मपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमतः उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

पराजेः—परापूर्वक 'जि' धातु के प्रयोग में असह्य अर्थ की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

वारणार्थानाम्—वारणार्थक धातुओं के प्रयोग में ईप्सित पदार्थ की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

अन्तर्द्धौ—जिस व्याक्ते से अन्तर्द्धि-निमित्तक अपना अदर्शन अभिलषित होता हो उसकी 'अपादान' संज्ञा होती है ।

आख्यातोप—नियमपूर्वक विद्या-ग्रहण होने पर प्रतिपादक कारक की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

जनिकर्त्तुः—'जन' धातु के कर्त्ता (उत्पद्यमान) की जो प्रकृति (कारण) होती है उसकी 'अपादान' संज्ञा होती है ।

भुवः—'भू' धातु के कर्त्ता (होनेवाला) के प्रभव, अर्थात् उत्पत्ति-स्थान, की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

(१) गाः इति बहुवचनान्तो न्यासे पाठः ।

(२) नटस्य गाथां शृणोति इति न्यासे । कचित् ग्रन्थिकस्य गाथां शृणोति इति पाठान्तरम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्वर्थसंज्ञा-विज्ञानाददातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति । माणवकाय भिक्षां ददाति । ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ क्रियायापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । श्राद्धाय निगर्हते(१) । युद्धाय संनह्यते । पत्ये शेते । सम्प्रदानप्रदेशाः—“चतुर्थी सम्प्रदाने” इत्येवमादयः । ॥ कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्थाः रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदत्तेऽपूपः । देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मोदकः कर्ता । प्रीयमाण इति किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघहुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ, हुनुङ्, स्था, शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिच्छ्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवम्—देवदत्ताय हुनुते, यज्ञदत्ताय(२) हुनुते, देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते, देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । ज्ञीप्स्यमान इति किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि(३) ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणम् ? यदीयं धनम् । धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः, स सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तः पृथ्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं

कर्मणा—दान के कर्म से कर्ता का जो अभिप्रेत होता है उस कारक की 'सम्प्रदान' संज्ञा होती है ।

क्रियाग्रहणमपि—क्रिया के उद्देश्य की भी सम्प्रदान संज्ञा का प्रतिपादन करना चाहिए ।

कर्मणः—छन्दोविषयप्रयोग में कर्मेकारक को करणसंज्ञा और सम्प्रदानकारक की कर्मसंज्ञा का प्रतिपादन करना चाहिए ।

रुच्यर्थानाम्—रुच्यर्थक धातुओं के प्रयोग में प्रीयमाण अर्थ की सम्प्रदान संज्ञा हो जाती है । श्लाघहुङ्—'श्लाघ', 'हुङ्', 'स्था' तथा 'शप' धातुओं के प्रयोग में जो सम्प्रदाने जानेवाले के रूप में अभिप्रेत हो उसकी 'सम्प्रदान' संज्ञा होती है ।

धारेरुत्तमर्णः—'धृ' धातु के प्रयोग में ऋण देनेवाले की 'सम्प्रदान' संज्ञा होती है ।

स्पृहेरीप्सितः—'स्पृह' धातु के प्रयोग में ईप्सित कारक की 'सम्प्रदान' संज्ञा होती है ।

(१) निगल्हते इति न्यासे पाठः ।

(२) अपह्नुते इति न्यासे ।

(३) देवदत्तं श्लाघते, देवदत्तः श्लाघते इति पाठः पदमंजर्याम् । पथि इति तु तत्र नास्ति ।

भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः, अपकारो द्रोहः, अत्तमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । क्रोधस्तात्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् ? भार्यामीर्ष्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः (१) उपसर्ग-सम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्तमभिद्रुह्यति । उपसृष्टयोरिति किम् ? देवदत्ताय क्रुध्यति, यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेश्च कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशम् ? यस्य विप्रश्नः, विविधः प्रश्नः विप्रश्नः । स कस्य भवति ? यस्य (२) शुभाशुभं पृच्छ्यते । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्तायेक्षते । नेमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य देवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति, आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतेः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । कीदृशम् ? पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते, स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तन्ति वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्तृभूतं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते । हीन्नेऽनुगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्या—‘क्रुध’, ‘द्रुह’, ‘ईर्ष्या’ तथा ‘असूया’ के अर्थ में प्रयुज्यमान धातुओं के प्रवांग में जिसके प्रति कोप किया जाय उसकी ‘सम्प्रदान’ संज्ञा होती है ।

क्रुधद्रुहोः—उपसर्ग-विशिष्ट ‘क्रुध’ तथा ‘द्रुह’ धातुओं के प्रयोग में जिसके प्रति कोप किया जाता है उसकी ‘कर्म’ संज्ञा होती है ।

राधीक्ष्योः—‘राध्’ तथा ‘ईक्ष्’ धातुओं का वह कारक, जिसके विषय में विविध प्रश्न किये जायें, ‘सम्प्रदान’ संज्ञक होता है ।

प्रत्याङ्भ्याम्—प्रति एवम् आङ् से विशिष्ट अत एव प्रतिज्ञार्थक ‘श्रू’ धातु की पूर्व-क्रिया, अर्थात् अभ्युपगम-क्रिया, के कर्त्ता की ‘सम्प्रदान’ संज्ञा होती है ।

अनुप्रति—अनु तथा प्रति उपसर्गों से विशिष्ट ‘गृ’ धातु की पूर्व-क्रिया के कर्त्ता की भी सम्प्रदान संज्ञा होती है ।

(१) उपसर्गेणेति पदमज्ययाम् ।

(२) अत्र यत्सम्बन्धि इति पदमज्ययाम् पाठः ।

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । तमग्रहणं किम् ? गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् । करण-प्रदेशाः—“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्म-संज्ञं भवति, चकारात्करणसंज्ञं च । अक्षान् दीव्यति । अक्षं दीव्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां सम्प्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेत-नादिना स्वीकरणम्, नात्यन्तिकः क्रय एव । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि । शताय परिक्रीतोऽ-नुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया(१)इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे शेते । स्थाह्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः—“सप्तम्यधिकरणे च” इत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्, स्था, आस् इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममधिशेते । ग्राममधितिष्ठति । पर्वत-मध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते । कथं कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिन्य-भिनिविशत इति ? अन्यरस्यामिति वर्तते “परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्” इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

साधकतमम्—क्रिया की सिद्धि में अत्यन्त उपकारक के रूप में विवक्षित (साधकतम) कारक की ‘करण’ संज्ञा होती है ।

दिवः—‘दिव्’ धातु के साधकतम कारक की ‘कर्म’ संज्ञा भी होती है और ‘करण’ संज्ञा भी ।

परिक्रयणे—परिक्रयण अर्थ में साधकतम कारक की विवरण से ‘सम्प्रदान’ संज्ञा होती है ।

आधारो—क्रिया के आश्रयभूत कर्ता तथा कर्म की धारणक्रिया के प्रति आधारभूत कारक की ‘अधिकरण’ संज्ञा होती है ।

अधिशीङ्—अधिपूर्वक ‘शीङ्’, ‘स्था’ एवम् ‘आस्’ धातुओं के आधार की ‘कर्म’ संज्ञा होती है ।

अभिनि—अभि तथा नि उपसर्गों से विशेष्ट ‘विश’ धातु के आधार की भी ‘कर्म’ संज्ञा होती है ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप, अनु, अधि, आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति ॥ ऋवसेरश्रयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्नुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति । कर्तुरिति किम् ? मापेध्वश्च बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुः । तमग्रहणं किम् ? पयसौदनं भुङ्क्ते । कर्मण्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथाऽऽधारस्यैव हि स्यात्—गेहं प्रविशतीति । ओदनं पचति, सक्तून् पिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्म-ग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः—“कर्मणि द्वितीया” इत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च । विषं भक्षयति, चौरान् पश्यति, ग्राम गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाऽकथितम् ? अपादानादिविशेष-कथाभिः । परिगणनं कर्त्तव्यम्ः—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिन्निचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणं च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यत इत्युपयोगः पयःप्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयुज्यमानपयः-प्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपाश्यां गां दोग्धि पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्मान्न भवति ? नेतदस्ति । विहिता हि तत्र करणा-दिरुजा । तदर्थमाह—अपूर्वविधाविति । ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते—ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकम्, तेन यत्सम्बध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथित-मुक्तं सूत्रकारेण । दुहि-गां दोग्धि पयः । याचि-पौरवं गां याचते । रुधि-गामवरुणद्धि ब्रजम् । प्रच्छि-माणवकं पन्थानं पृच्छति । भिन्नि-पौरवं गां भिच्छते । चिज्-वृक्षमव-चिनोति फलाणि । ब्रुवि-माणवकं धर्मं ब्रूते । शासि-माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामाणि कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां

उपान्वध्याङ्—उप, अनु, अधि अथवा आङ् उपसर्ग से विशिष्ट 'वस' धातु के आधार की 'कर्म' संज्ञा होती है ।

वसेः—भोजननिवृत्त्यर्थक 'वस' धातु के आधार की कर्मसंज्ञा का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

कर्तुरीप्सित—क्रिया के द्वारा कर्त्ता का इष्टतम कारक 'कर्म' कहलाता है ।

तथायुक्तम्—इष्टतम के समान ही कर्त्ता की क्रिया से युक्त अनीप्सित कारक भी 'कर्म' कहलाता है ।

अकथितम्—अपादानादि कारक-विशेष से अविवक्षित कारक भी 'कर्म' कहलाता है ।

गतिबुद्धि—गत्यर्थक, बुद्ध्यर्थक, भक्षणार्थक, शब्दकर्मक तथा अकर्मक धातुओं की अण्यन्ता-वस्था के कर्त्ताओं की ण्यन्तावस्था में 'कर्म' संज्ञा होती है ।

तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम् , गमयति माणवकं ग्रामम् । याति माणवको ग्रामम् , यापयति माणवकं ग्रामम् । गत्यर्थेषु नीवहोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नयति भारं देवदत्तः, नाययति भारं देवदत्तेन । वहति भारं देवदत्तः, वाहयति भारं देवदत्तेन । वहरनियन्तृकृतृकस्येति वक्तव्यम् । इह प्रतिषेधो मा भूत्—वहन्ति यवान् बलीवर्दाः, वाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि-बुध्यते माणवको धर्मम् , बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम् , वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः—भुङ्क्ते माणवक ओदनम् , भोजयति माणवकमोदनम् । अश्नाति माणवक ओदनम् , आशयति माणवकमोदनम् । खादिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अस्ति माणवक ओदनम् , आदयते माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः, खादयति माणवकेन । भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः, भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेनेति । अहिंसार्थस्येति किम् ? भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम्, भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् । शब्दकर्मणाम्—अधीते माणवको वेदम् , अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम् , पाठयति माणवकं वेदम् । अकर्मकाणाम्—आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् ? पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्ता स णाविति वर्त्तते । हरतेः करोतेश्चाण्यन्तर्योः कर्ता स ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः, हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तः, अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजानं भृत्यैरिति वा । आत्मनेपद इति किम् ? दर्शयति चैत्रं मन्त्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वात् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते(१) । अगुणीभूतो यः क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण

गत्यर्थेषु—गत्यर्थक धातुओं में 'नी' तथा 'वह' धातुओं की अण्यन्तावस्था के कर्ता ण्यन्तावस्था में 'कर्म' नहीं होते हैं ।

वहरनियन्तृ—नियन्ता (सारथि) हो कर्ता जिस 'वह' धातु का उससे भिन्न कर्तावाले 'वह' धातु के विषय में ही उपयुक्त 'कर्म' संज्ञा-विधान समझना चाहिए ।

आदिखाद्योः—भक्षणार्थक धातुओं में 'आदि' तथा 'खादि' धातुओं की अण्यन्तावस्था के कर्ता का ण्यन्तावस्था में कर्मत्व का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

भक्षेरहिंसार्थस्य—अहिंसार्थक 'भक्ष्' धातु के कर्ता का भी कर्मत्व-प्रतिषेध समझना चाहिए ।

हक्रोः—'ह' तथा 'कृ' धातुओं की अण्यन्तावस्था का कर्ता ण्यन्तावस्था में विकल्प से 'कर्म' होता है ।

अभिवादि—आत्मनेपद में अभिपूर्वक 'वद्' धातु तथा 'दृश्' धातु की अण्यन्तावस्था के कर्ता की ण्यन्तावस्था में 'कर्म' संज्ञा समझनी चाहिए ।

स्वतन्त्रः—क्रिया की सिद्धि में स्वातन्त्र्येण विवक्षित कारक कर्ता कहलाता है ।

(१) अत्र न्यासे उच्यते इति नास्ति । अगुणीभूत इत्यत्र च अगुणभूत इति पाठः ।

विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः—
“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते (२) । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात् समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति, चकारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते—काशयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः—“हेतुमति च” इत्येवमादयः ॥

प्राग्ग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

“अधिरीश्वरे” इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो निपात-
संज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“चादयोऽसत्त्वे”—च, वा, ह, अह । प्राग्वचनं संज्ञासमा-
वेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समाविशति । रेफोच्चारणम्
“ईश्वरे तोसुन्कसुनौ” इत्ययमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्धी (२) श्वरान्मा भूत कृष्णेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति, न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । सत्त्वमिति
द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपद् । सूपत् ।
कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण । कच्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माङ् ।
माङो डकारो विशेषणार्थः “माङि लुङ्” इति । इह न भवति—मा भवतु, मा भवि-
ष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वं । द्वे । र । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् ।
स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । आस्मि । अ । इ । उ । ऋ । लृ । ए । ऐ ।
ओ । औ । अस् । तक् । उञ् । उक्ञ् । वेल्लायाम् । मान्नायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् ।
किम् । पुरा । अद्धा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । थाट् । अहो । उताहो । हो ।
तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहौ । अथो । ननु । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु ।
नु । इति । इव । वत् । चन । वय । इह । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् ।
सुकम् । सत्यम् । ऋतम् (३) । श्रद्धा । इद्धा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु ।
कथम् । कुतः । कुत्र । अव । अनु । हाहौ । हेहा । ईहा । आहोस्वित् । छम्बट् । खम् ।
दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये । अरे । चटु । बाट् ।
कुम् । खुम् । युष् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । व । (४) उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च
निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः—

तत्प्रयोजको—कर्ता के प्रयोजक की ‘हेतु’ संज्ञा तथा ‘कर्तृ’ संज्ञा होती है ।

प्राग्ग्रीश्वरात्—“अधिरीश्वरे” से पूर्व एवम् यहाँ से आगे परिगणित शब्दों की ‘निपात’
संज्ञा होती है ।

चादयो—अद्रव्यार्थक चादि की भी ‘निपात’ संज्ञा होती है ।

(१) तदित्यनेन कर्ता संबध्यते इति पदमञ्जरी ।

(२) अत्र न्यासे वीश्वर इति पाठः । स च संहितापाठे वीश्वर इति यो निर्देशस्तदाश्रयः ।

(३) ऋतमित्यनन्तरम्—वाकिर्, नकिर्, आङ्, अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे, उट्, दाह,
इति वक्षितपाठः ।

(४) त्वे, तुवै, न्वै, नुवै, अव, अयस्, रिम, अच्छ, अदल, दह, हे हे, है है, नौ, मा, आस्,

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

“अच उपसर्गात्” इति तत्त्वं न भवति । दुर्नयम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः । “उपसर्गात्” इति णत्वं न भवति । असत्त्व इति किम् ? पशुर्वै पुरुषः, पशुः पुरोडाशः । निपातप्रदेशाः—“स्वरादिनिपातमव्ययम्” इत्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । “उपसर्गाः क्रियायोगे” इति (१)वादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्व इत्येव—परा जयति सेना(२) ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोग इति किम् ? प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः । मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् मरुद्धिदत्तो मरुतः । संज्ञाविधानसामर्थ्यात् अनजन्तत्वेऽपि “अच उपसर्गात्” इति तत्त्वं भवति मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् “आतश्चोपसर्ग” इति अङ् भवति । श्रद्धा । उपसर्गप्रदेशाः—“उपसर्गं घोः क्रिः” इत्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । यत् प्रकरोति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत् । ऊरीस्यादित्यत्र “उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः” इति षत्वं प्रसज्येत । चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिषिक्तम् । “गतिरनन्तरः” इति स्वरः, “उपसर्गात्” इति णत्वषत्त्वे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् । कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । “गतिर्गतौ” इति निघातो भवति । चनोहितः । “गतिरनन्तरः” इति स्वरः । गतिप्रदेशाः—“कुगति-प्रादयः” इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ ६१ ॥

प्रादयः—अद्रव्यार्थक प्रादि की ‘निपात’ संज्ञा होती है ।

उपसर्गाः—क्रियायोग में प्रादि की ‘उपसर्ग’ संज्ञा होती है ।

मरुच्छब्दस्य—‘मरुत्’ शब्द की भी ‘उपसर्ग’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

श्रच्छब्दस्योप—‘श्रत्’ शब्द की भी ‘उपसर्ग’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

गतिश्च—क्रियायोग में प्रादि की ‘गति’ संज्ञा भी होती है ।

कारिका—कारिका शब्द की भी ‘गति’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

पुनश्चनसौ—वैदिकप्रयोग में ‘पुनस्’ एवम् ‘चनस्’ शब्दों की भी ‘गति’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

ऊर्यादि—ऊरी आदि, चिच-प्रत्ययान्त तथा डाच्-प्रत्ययान्त शब्दों की भी क्रियायोग में ‘गति’ संज्ञा होती है ।

शस्, शुक्, सम्, वव, वात्, डिकम्, हिनुक्, वशम्, शिकम्, श्वक्, सनुक्, नुक्, अन्त, घौ, सुक्, भाजक्, अले, वट्, वाट्, कौम् इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

(१) वादीनामिति पदमंजरी पाठः ।

(२) अत्र पराः सेना इति न्यासे, परा जयन्ति सेना इति च पदमंजरीम् ।

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति । च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगे विधानं यत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते । उरीउर-रीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च । उरीकृत्य । उरीकृतम् । यदूरीकरोति । उररीकृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पापी । ताली । आताली । वेताली । धूसी । शकला । संश-कला । ध्वंसकला । भ्रंशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । संशकलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य । भ्रंशकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य । सजूः सहार्थे । सजूः कृत्य । फलू, फली, विक्ली, आक्ली, इति विकारे । फलूकृत्य । फलीकृत्य । विक्लीकृत्य । आक्लीकृत्य । आलोष्टी, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा एते हिंसायाम् । वपट् । वोषट् । श्रौषट् । स्वाहा । स्वधा । वन्धा । प्रादुस् । श्रत् । आविस् । च्यन्ताः खत्वपि—शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यच्चुक्लीकरोति । डाच्—पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति । खाट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत् खाट्करोति । अनितिपरमिति किम् ? खाडिति कृत्वा निरष्टीवत्(१) ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः(२) । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्यथाक्रमं सद-सच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति । असत्कृत्य । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ? सत्कृत्वा काण्डं गतः, असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिपेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते । भूषणे योऽलं-शब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य । अलंकृतम् । यदलंकरोति । भूषण इति किम् ? अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणम्, तदभावे गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रह इति किम् ? अन्तर्हत्वा मृपिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गसंज्ञा वक्तव्याऽऽ । अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्णयति ॥

अनुकरणम्—‘इति’ शब्द जिसके उत्तर में न हो ऐसे अनुकरणात्मक शब्दों की क्रियायोग में ‘गति’ संज्ञा होती है ।

आदरानादरयोः—क्रमशः आदर तथा अनादर अर्थ में प्रयुज्यमान सत् तथा असत् शब्दों की गति संज्ञा होती है ।

भूषणेऽलम्—भूषणार्थक ‘अलम्’ शब्द की ‘गति’ संज्ञा होती है ।

अन्तर—अपरिग्रहार्थक ‘अन्तः’ शब्द की ‘गति’ संज्ञा होती है ।

अन्तःशब्द—‘अन्तः’ शब्द की अङ्, कि-विधि तथा णत्व के प्रसङ्ग में ‘उपसर्ग’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

(१) कस्यचित्कवेरयं प्रयोगः । सम्पूर्णेऽयं श्लोकः—चुन्वनसक्तः सोऽस्याः च्युतमूलं दशन-मात्मनो वदने । जिह्वामूलस्पृष्टं खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

(२) प्रीतिसम्भ्रमः इति पाठः कचित् ।

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दो मनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः । कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा प्रतिहतेत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघात इति किम् ? कणे हत्वा गतः, मनो हत्वा गतः ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययम्, स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरोपचाराः प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति किम् ? पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते, स गतिसंज्ञो भवति । अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तं गच्छति । अव्ययमित्येव—अस्तं काण्डम् । चिसमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदतौ—अच्छोद्य, अच्छोदितम्, यदच्छवदति । अव्ययमित्येव—उदकमच्छं गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदः शब्दस्त्यदादिषु पठ्यते, सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थः प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सोऽस्य विषयः । अदःकृत्य । अदः कृतम् । यददः करोति । अनुपदेश इति किम् ? अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्धिर्व्यवधानम् । तत्र तिरः शब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो(१)भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्धाविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति । तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिरस्कृत्वा । तिरः कृत्वा । अन्तर्द्धावित्येव—तिरः कृत्वा काण्डं तिष्ठति ॥

कणेमनसी—श्रद्धाप्रतीघातार्थं में 'कणे' तथा 'मनस्' शब्दों की 'गति' संज्ञा होती है ।

पुरोऽव्ययम्—असिप्रत्ययान्त अतएव अव्यय पुरस् शब्द की 'गति' संज्ञा होती है ।

अस्तं च—अव्यय 'अस्तम्' शब्द की भी 'गति' संज्ञा होती है ।

अच्छ—गत्यर्थक एवम् 'वद्' धातुओं से पूर्व-युक्त 'अच्छ' शब्द की 'गति' संज्ञा होती है ।

अदोऽनुपदेशे—अनुपदेशार्थक 'अदस्' शब्द की 'गति' संज्ञा होती है ।

तिरोऽन्तर्द्धौ—व्यवधानार्थक 'तिरस्' शब्द की 'गति' संज्ञा होती है ।

विभाषा—'कृञ्' धातु के परे 'तिरस्' शब्द की विकल्प से 'गति' संज्ञा होती है ।

(१) पाठोऽयं न्यासपदमंजरीसंवादान्मूलग्रन्थस्थो न प्रतीयते ।

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृजीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेश्चदौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते । तौ कृजि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृजीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृजि विभाषा गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनमुल्ल । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । श्रद्धा । प्राज्या । प्राजरुहा । वीज्या । वीजरुहा । संसर्गा । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंयोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अग्नौ । वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषा कृजीति वर्तते । अनत्याधानमुपश्लेषणम्, तदभावेऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृजि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणि शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृजीति वर्तते । चकारादनत्याधान इति च । मध्ये, पदे, निवचने इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृजि गतिसंज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदेकृत्वा । निवचनं वचनाभावः । निवचनेकृत्य । निवचनेकृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधान इत्येव—हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्ते पाणानुपयमने ॥ ७७ ॥

कृजीति वर्तते । हस्ते, पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृजि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थः । उपयमन इति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

उपाजे—‘कृज्’ धातु के परे ‘उपाजे’ तथा ‘अन्वाजे’ शब्दों की ‘गति’ संज्ञा होती है ।

साक्षात्—‘कृज्’ धातु के परे ‘साक्षात्’ आदि शब्दों की विकल्प ते ‘गति’ संज्ञा होती है ।

साक्षात्प्रभृतिषु—‘साक्षात्’ आदि शब्दों की ‘चिब’ प्रत्यय के अर्थ (अभूततद्भाव) में ही ‘गति’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

अनत्याधाने—उपश्लेषण के अभाव होने पर ‘कृज्’ धातु के परे ‘उरसि’ तथा ‘मनसि’ शब्दों की ‘गति’ संज्ञा होती है ।

मध्ये—उपश्लेषणाभाव होने पर ‘कृज्’ धातु के परे ‘मध्ये’, ‘पदे’ तथा ‘निवचने’ शब्दों की ‘गति’ संज्ञा होती है ।

नित्यं हस्ते—विवाह अर्थ में ‘हस्ते’ तथा ‘पाणौ’ शब्दों की नित्य ‘गति’ संज्ञा होती है ‘कृज्’ धातु के परे रहने पर ।

प्राध्वं बन्धने—बन्धनहेतुक आनुकूल्य होने पर ‘कृज्’ धातु के परे ‘प्राध्वम्’ शब्द की ‘गति’ संज्ञा होती है ।

कृत्रीति वर्त्तते । 'प्राध्वम्' इति मकारान्तमव्ययम् आनुकूल्ये वर्त्तते । तदानुकूल्यं
वर्त्तमानहेतुकं यदा भवति तदा 'प्राध्वम्'-शब्दः कृत्रि नित्यं गतिसंज्ञो भवति । प्राध्वंकृत्य ।
वर्त्तमान इति किम् ? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृत्रीति वर्त्तते । जीविका, उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृत्रि गतिसंज्ञौ
भवतः । जीविकाकृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्य इति किम् ? जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग् धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैवोदाहृताः । तेग्रहणमुपस-
र्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यनुज्ञायन्ते । छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः
परेऽपि पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किञ्चिदस्ति । केवलं
परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञाप्यते । याति नि हस्तिना । नियाति हस्तिना ।
हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्योहि । मयूर-
रोमभिः आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानि तु ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीय-
संज्ञास्ते वेदितव्याः "अधिरीश्वरे" इति याज्ञद्वयति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः—"कर्मप्रव-
चनीययुक्ते द्वितीया" इत्येवमादयः ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् ।
अनहुयज्ञमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन् प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता "लक्षणेत्थ-
म्भूताख्यान" इति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ? हेत्वर्थं तु वचनम्, (१)वाधित्वा द्विती-
यैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

जीविकोप—औपम्य अर्थ में 'कृत्र्' धातु के परे 'जीविका' तथा 'उपनिषत्' शब्दों की 'गति'
संज्ञा होती है ।

ते प्राक्—गति-संज्ञक तथा उपसर्ग-संज्ञक शब्दों का प्रयोग धातु से अव्यवहित पूर्व में करना
चाहिए ।

छन्दसि—परन्तु वेद में धातु के अव्यवहित उत्तर में भी उनका प्रयोग किया जाता है ।

व्यवहिताश्च—वेद में गति एवं उपसर्गों का व्यवहित प्रयोग भी देखा जाता है ।

कर्मप्रवचनीयाः—यहाँ से आगे 'कर्मप्रवचनीय' का अधिकार है ।

अनुलक्षणे—लक्षण के द्योतित होने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

तृतीयार्थे—तृतीया के अर्थ के द्योतित होने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

(१) अत्र न्यासपर्यालोचनया हेतौ तृतीयायां प्राप्तायां ताम् इति पाठोऽनुमीयते ।

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वत-
मन्ववसिता सेना । पर्वतेन सम्बद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते, स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसम्बन्धे संज्ञा विज्ञा-
यते । हीने द्योत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकटायनं वैयाकरणाः ।
अन्वर्जुनं योद्धारः ॥

उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपखार्या(१) द्रोणः ।
उपनिष्के कार्पापणम् । हीने-उपशाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अप परी शब्दौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । प्रकृतेन सम्बन्धिना कस्य-
चिदनभिसम्बन्धो वर्जनम् । अप-अप त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि-परि त्रिगर्तभ्यो वृष्टो
देवः । वर्जन इति किम् ? ओदनं परिषिञ्चति ॥

आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आङित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिमर्यादा । वच-
नग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः ।
आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचन इति किम् ? ईषदर्थे क्रियायोगे च
मा भूत् ॥

लक्षणेत्यंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत्-वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत्, वृत्तं परि,
वृत्तमनु । इत्थंभूताख्याने-साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति, मातरं परि, मातरमनु ।
भागे-यदत्र मां प्रति स्यात्, मां परि स्यात्, मामनु स्यात् । वीप्सायाम्-वृत्तं
वृत्तं प्रति सिञ्चति । लक्षणादिविधि किम् ? ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे
पञ्चमी कस्मान्न भवति, “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति ? वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्द-
साहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

हीने-हीनता के द्योतित होने पर ‘अनु’ की ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा होती है ।

उपोधिके-हीनता तथा अधिकता के द्योतित होने पर ‘उप’ की ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा
होती है ।

अपपरी-वर्जन के द्योतित होने पर ‘अप’ तथा ‘परि’ की ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा होती है ।

आङ् मर्यादा-मर्यादा तथा अभिविधि के द्योतित होने पर ‘आङ्’ की ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा
होती है ।

लक्षणेत्यम्-लक्षण, इत्थंभूताख्यान, भाग और वीप्सा के द्योतित होने पर ‘प्रातः’, ‘परि’
तथा ‘अनु’ की ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा होती है ।

अभिरभागे-भाग अर्थ को छोड़कर अन्य (लक्षण, इत्थंभूताख्यान तथा वीप्सा) अर्थों के
द्योतित होने पर ‘अभि’ की ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा होती है ।

(१) यस्मादधिकमित्यादिना सप्तमी । (श्रीना०) ।

लक्षणादिवेव भागवज्जितेऽवभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि विद्यो-
तते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षमभि सिञ्चति । अभाग इति किम् ? भागः स्वीक्रिय-
माणोऽशः, यदत्र (१) ममाभिध्यात् तद्दीयताम् । यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रति-
दानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्त्र्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्म
तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुतो-
ऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्तं भवता । सु स्तुतं भवता ।
चात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं पठ्यं न भवति । पूजायामिति किम् ? सुषिक्तं किं
तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पन्नेऽपि
वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजा-
याम्—अति सिक्तं भवता, अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥

पदार्थे सम्भावनेऽन्ववसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् ।
मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थे अपिशब्दो वर्तते । सम्भावनमधिकार्थवचनेन शक्तेर-
प्रतिष्ठाताविष्करणम्—अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्राजानम् । अन्ववसर्गः
कामचारानुज्ञा(२)—अपि सिञ्च, अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा—धिग् जातमं देवदत्तम्
अपि सिञ्चेत पलाण्डुम्, अपि स्तुयाद् वृषलम् । समुच्चये—अपि सिञ्च, अपि स्तुहि ।
सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् पठ्यं न भवति ॥

प्रति—प्रतिनिधि तथा प्रतिदान अर्थों के द्योतित होने पर 'प्रति' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा
होती है ।

अधिपरी—अनर्थक 'अधि' तथा 'परि' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

सुः पूजायाम्—पूजा अर्थ में 'सु' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

अतिरतिक्रमणे—अतिक्रमण तथा पूजा अर्थों में 'अति' की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

अपिः पदार्थ—पदार्थ, सम्भावना, अन्ववसर्ग, गर्हा (निन्दा) तथा समुच्चय अर्थों में 'अपि'
की 'कर्मप्रवचनीय' संज्ञा होती है ।

(१) मामिति न्यासे पाठः ।

(२) अभ्यनुज्ञानम् इति न्यासे ।

अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥

ईश्वरः स्वामी, स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिकसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति कदाचित् स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति, कदाचित् स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृञि ॥ ९८ ॥

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रव-
नीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञावाधनात् “तिङि चोदात्तवति” इति निघातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, झि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस्, शतृक्लसू च । परस्मैपदप्रदेशाः—“सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” इत्येवमादयः ॥

तडानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तडिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्ग्रहणम् । पूर्वण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तडानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । त, आताम्, झ । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः खल्वपि—शानच्कानचौ । ल इत्येव—कतीह निघ्नानः । आत्मनेपदप्रदेशाः—“अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” इत्येवमादयः ॥

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः, नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवाऽऽत्मनेपदसंज्ञकाः, तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति, आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, झि इति प्रथमः । सिप्, थस्, थ इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस् इत्युत्तमः । आत्मनेपदेषु—त, आताम्, झ इति प्रथमः । थास्, आथाम्, ध्वम् इति मध्यमः । इट्, वहि, महिङ् इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः—“शेषे प्रथमः” इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति (१) एकशः एकैकं पदम् । तिबित्येक-
वचनम् । तसिति द्विवचम् । झि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवच-
नप्रदेशाः—“बहुषु बहुवचनम्” इत्येवमादयः ॥

अधिरीश्वरे—स्वस्वाभिभावसम्बन्धार्थे में ‘अधि’ की ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा होती है ।

विभाषा—‘कृञ्’ धातु के परे ‘अधि’ की विकल्प से ‘कर्मप्रवचनीय’ संज्ञा होती है ।

लः परस्मैपदम्—लकारस्थानीय आदेशों की ‘परस्मैपद’ संज्ञा होती है ।

तडाना—तडप्रत्याहार तथा शानच् एवं कानच् की ‘आत्मनेपद’ संज्ञा होती है ।

तिङस्त्रीणि—परस्मैपद तिङ् तथा आत्मनेपद तिङ् के तीन-तीन ‘त्रिक’ क्रमशः प्रथम, मध्यम तथा उत्तम कहलाते हैं ।

तान्येकवचन—प्रत्येक त्रिक क्रमशः एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन कहलाते हैं ।

(१) तानि तिङस्त्रीणि त्रीणि भूत्वैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति इत्यपि पाठः ।

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः, सम्प्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणि त्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते (१) । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञानि (२) भवन्ति सुपस्तिङश्च । विभक्तिप्रदेशाः—“अष्टन आ विभक्तौ” इत्येवमादयः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिवादयो विहिताः, तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेऽपि—पचसि, पचथः, पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः, स चैकवद्भवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यस इति, नहि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयते । प्रहास इति किम् ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेऽपि—पचामि, पचावः, पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदीं समानाधिकरणे उपपदे न स्तः, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

सुपः—सुप् के त्रिक भी क्रमशः एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन कहलाते हैं ।

विभक्तिश्च—सुप् तथा तिङ् के सभी तीन-तीन (सभी) त्रिकों की 'विभक्ति' संज्ञा भी होती है ।

युष्मद्युपपदे—तिङ्समानाधिकरण युष्मद् के व्यवहित या अव्यवहित रूप में प्रयुज्यमान अथवा अप्रयुज्यमान होने पर मध्यम पुरुष होता है ।

प्रहासे च—परिहास के गम्यमान होने पर 'मन्' धातु के उपपदत्व में धातु से मध्यम पुरुष होता है और 'मन्' धातु से उत्तमपुरुषीय एकवचन होता है ।

अस्मद्युत्तमः—तिङ्समानाधिकरण अस्मद् के व्यवहित या अव्यवहित रूप में प्रयुज्यमान अथवा अप्रयुज्यमान होने पर उत्तम पुरुष होता है ।

शेषे प्रथमः—मध्यम तथा उत्तम के क्षेत्र से अतिरिक्त स्थान में प्रथम पुरुष होता है ।

(१) अत्र त्रीणि त्रीणि इत्यस्यानुवृत्तेः प्रयोजनं चिन्त्यम् । (श्रीना०)

(२) अत्र सर्वत्र 'संज्ञाश्च' इति पाठः, परन्तु युक्तत्वात् 'संज्ञानि' इत्यस्माभिः परिवर्तितः ।

(श्रीना०)

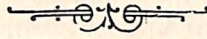
परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दोऽतिशये वर्तते । सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः सन्निकर्षो वर्णानामर्धमात्रा-
कालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति । दृढयत्र । मद्ध्वत्र । संहिताप्रदेशाः—“संहिता-
याम्” इत्येवमादयः ॥

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिविरामः, विरग्यतेऽनेनेति वा विरामः, सोऽवसानसंज्ञो भवति । दधि । मधु ।
वृत्तः । प्लुतः । अवसानप्रदेशाः—“खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१॥४॥
समाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः ॥

परः सन्निकर्षः—वर्णों के पर सन्निकर्ष, अर्थात् आधी मात्रा के उच्चारण-कालव्यवधान, की
'संहिता' संज्ञा होती है ।

विरामोऽवसानम्—विराम की 'अवसान' संज्ञा होती है ।

प्रथमाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः । विधीयत इति विधिः, पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समासादिः । समर्थः शक्तः । विग्रहवाक्या-
र्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः । अथवा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां
पदानां सम्बन्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिवेदितव्यः । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रितातीतपतित-
गतात्यस्तप्रासापन्नैः”—कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम् ? पश्य देवदत्त—कष्टं श्रितो
विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन”—शङ्कुलया खण्डः शङ्कुला-
खण्डः । समर्थग्रहणं किम् ? किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन । “चतुर्थी
तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः”—यूपाय दारु यूपदारु । समर्थग्रहणं किम् ? गच्छ त्वं
यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी भयेन”—वृकेभ्यो भयं वृकभयम् । समर्थग्रहणं
किम् ? रक्ष त्वं मां वृकेभ्यः, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी”—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।
समर्थग्रहणं किम् ? भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः”—अन्त्रेषु शौण्डः
अक्षशौण्डः । समर्थग्रहणं किम् ? शक्तस्त्वमन्त्रेषु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदग्रहणं
किम् ? वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत्—तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी
च्छत्रं हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च तुग् भवति ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति स्वरे स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्या-
तिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति—“आमन्त्रितस्य च” । आमन्त्रित-
तस्यादिरुदात्तो भवति । स ससुप्कस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाट् । परशुना वृश्चन् ।
भद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुविति किम् ? पीडये पीड्यमान । आमन्त्रित
इति किम् ? गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं किम् ? पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाट् । अङ्ग-
ग्रहणं किम् ? यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं
किम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाट् । “आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके”
इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् ? कूपे सिञ्चन्, चर्म नमन् । प्लवणत्वे प्रति पराङ्ग-
वत् भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् ।
तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

समर्थः—इस शास्त्र में उपदिष्ट पद-सम्बन्धी विधि को समर्थश्रित समझना चाहिए ।

सुवामन्त्रिते—स्वर कर्तव्य होने पर आमन्त्रित पद के परे रहते पूर्व सुबन्त पद परवर्ती
आमन्त्रित पद के अङ्ग के समान कार्य का आश्रय होता है ।

सुबन्तस्य—सुबन्त को पराङ्गवद्भाव करते समय उसके समानाधिकरण शब्दों का भी
समावेश अपेक्षित है, क्योंकि अव्यवधान के अभाव होने से उसके पराङ्गवद्भाव की सूत्र से प्राप्ति
नहीं है ।

अव्ययानाम्—अव्ययात्मक सुबन्त को उपर्युक्त पराङ्गवद्भाव नहीं होता है ।

प्राक् कडारात् समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दनात् प्राग् (१)यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशाः—“तृतीयासमासे” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते । सहिति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं दृष्टव्यम् । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रित” इति । द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । सहग्रहणं योगविभागार्थम्, तिङापि सह यथा स्यात्—अनुव्यचलत्, अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशाः “अव्ययीभावश्च” इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युद्घर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-
पश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं संवध्यते । विभक्तिवचने तावत्-स्त्रीस्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते अधिस्त्रि । अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम् । समीपवचने—कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिः ऋद्धेराधिक्यम्, समृद्धिर्मद्राणाम् सुमद्रम्, सुमगधं वर्तते । व्युद्धिः ऋद्धेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः दुर्गवदिकम्, दुर्यवनं वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनोऽभावः—अभावो मत्तिकाणाम् निर्मत्तिकम् । निर्मत्तकं वर्तते । अत्ययो भूतत्वमतिक्रमः—अतीतानि हिमानि निर्हिमम्, निःशीतं वर्तते । असंप्रति उपभोगस्य वर्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैसृकम् (२) । तैसृकमाच्छादनम्, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य—इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । पश्चात्-अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् । यथार्थं यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । योग्यतायाम्-अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम्-अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ-यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः—अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः । योगपद्यमेककालता—सचक्रं

प्राक् कडारात्—यहाँ से आगे ‘कडाराः कर्मधारये’ तक जिनकी विधि होगी उन सब की ‘समास’ संज्ञा होती है ।

सह सुपा—यहाँ से उत्तर ‘सह’ तथा ‘सुपा’ का अधिकार है ।

अव्ययीभावः—यहाँ से ‘अव्ययीभाव’ का अधिकार है ।

अव्ययम्—विभक्ति एवं समीप आदि अर्थों में वर्तमान अव्यय का सुबन्त के साथ अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) अधिकारोऽयम्, कडाराः कर्मधारये इति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् इति पाठान्तरम् ।

(२) तैसृकम् इति पाठः ।

धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थ इत्येव सिद्धम् ? गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्—सादृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धे-
रन्यः । सब्रह्म वाभ्रवाणाम् । सत्तत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सतृणमभ्यव-
हरति । सवुसम् । न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते ।
अन्तवचने । अन्त इति परिग्रहापेक्षया समासिरुच्यते । सामान्यधीते सेष्टिपशुबन्धम् ।
पशुबन्धान्तमधीत इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् । यथाध्यापकम् । असादृश्य
इति किम् ? यथा देवदत्तस्तथा यज्जदत्तः । यथार्थं यदव्ययमिति पूर्वणैव सिद्धे समासे
वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो
भवति । (१) अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्त्यम-
त्राणि सम्भवन्ति पञ्च षड् वा तावत् आमन्त्रयस्व । अवधारण इति किम् ? यावदहत्तं
तावद् भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति (२) ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा विन्दुः स्तोकमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किञ्चित् शाकम् (३) शाकप्रति ।
सूपप्रति । मात्रार्थे इति किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतते । सुचिति वर्तमाने पुनः सुवृत्तहणम-
व्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

(४) अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च
समासो भवति । कितवव्यवहारे समासोऽयमिष्यते । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः
शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा पातयिता जयति, तस्यै-
वास्य विघातोऽन्यथा (५) पाते सति जायते । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये । अक्ष-
परि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण (६) चतुष्परि ॥

यथाऽसादृश्ये—असादृश्यार्थक 'यथा' अव्यय शब्द का सुबन्त के साथ अव्ययीभाव समास
होता है ।

यावदव—अवधारणार्थक 'यावत्' अव्यय का सुबन्त के साथ अव्ययीभाव समास होता है ।

सुप्रतिना—अल्पार्थक 'प्रति' का सुबन्त के साथ अव्ययीभाव समास होता है ।

अक्षशलाका—अक्ष शब्द, शलाका शब्द तथा संख्यावाचक शब्दों का 'परि' के साथ अव्ययी-
भाव समास होता है ।

(१) अवधारणम् इति—इयतो भाव इयत्ता, परिमाणम्, तस्याः परिच्छेदो निश्चयः ।

(२) कियदत्तं त्वया कियद्भुक्तं मया इति पाठः ।

(३) अत्र सूप इति पदमंजर्याम् ।

(४) अक्षशलाकासंख्याशब्दा इति पदमंजर्याम् पाठः ।

(५) विघातः—पराजयः । कचित् विपात इति पाठः । तत्रापि स एवार्थः ।

(६) अतिशयेनेत्यर्थः । परेणेति न्याससम्मतः पाठः ।

पञ्चसु (१)त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।
अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित उद्धर्मनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति ।
वक्ष्यति—“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तंभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप, परि, बहिस्, अञ्च इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययी-
भावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अपत्रिगर्तंभ्यः । परित्रिगर्तम्, परित्रिग-
र्तंभ्यः । बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम्, प्राग्ग्रामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभाव-
स्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ् मर्यादाभिविधयोः ॥ १३ ॥

आङित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते,
अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आपाटलिपुत्रात् । अभिविधौ-
आकुमारं यशः पाणिनेः, आकुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नम्, तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ विभाषा
समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यगिन शलभाः पतन्ति, अग्निमग्नि ।
प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् ?
सुघ्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्त्य सुघ्नमेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती इति किम् ? येनाग्निस्तेन
गतः । आभिमुख्य इति किम् ? अभ्यङ्गा गावः, प्रत्यङ्गा गावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य (२) समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते,
अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् ? वनं समया । यत्स-
मयेति किम् ? वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् । “अव्ययं विभक्तिसमीप” इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं
विभाषार्थम् ॥

विभाषा—यहाँ से ‘विभाषा’ (विकल्प) का अधिकार है ।

अपपरि—अप, परि, बहिस् तथा अञ्च, इन सुबन्तों का पञ्चम्यन्त शब्द के साथ विकल्प से
अव्ययीभाव समास होता है ।

आङ् मर्यादा—मर्यादा तथा अभिविधि में वर्त्तमान ‘आङ्’ का पञ्चम्यन्त के साथ विकल्प से
अव्ययीभाव समास होता है ।

लक्षणे—चिह्नार्थक सुबन्त के साथ आभिमुख्यार्थक ‘अभि’ और ‘प्रति’ का विकल्प से अव्ययी-
भाव समास होता है ।

अनुर्यत्समया—जिसका सामीप्यवाचक ‘अनु’ हो उस लक्षकवाची सुबन्त के साथ ‘अनु’ का
विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) एकरूपेषु इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र यत्समयावाची इति पदमञ्जरी पाठः ।

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणनेति वर्तते । आयामो दैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयासो लक्ष्यते । आयाम इति किम् ? वृत्तमनु विद्यो-
तते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुवादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययी-
भावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः, तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय
स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बध्यन्ते, अन्य-
पदार्थे च काले वर्तन्ते । चकारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति—परमतिष्ठ-
द्विविति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लूनयवम् ।
लूनमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहतयवम् । संहियमाणयवम् । संहतबुसम् ।
संहियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । (१)समभूमि । समपदाति । सुपमम् । विपमम् ।
निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राहम् । प्ररथम् । प्रभृगम् । प्रद-
क्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् ॥ “इच् कर्म-
व्यतिहारे” (ग० सू०)—दण्डादण्डि, मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वाच्यनाच्च षष्ठीसमासोऽपि
पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो
भवति । तत्सन्नियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम् । मध्यं
गङ्गाया मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे—गङ्गापारम् , गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्य-
विकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षण(२)सन्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो
वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ
मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया
तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमुनि व्याकरणम् , त्रिमुनि व्याकर-
णमिति । जन्मना—एकविंशति भारद्वाजम् ॥

यस्य चायामः—जिसके आयाम (दैर्घ्य) का वाचक ‘अनु’ हो उस लक्षणवाची सुबन्त के
साथ ‘अनु’ का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

तिष्ठद्गु—तिष्ठद्गु आदि शब्दों का निपातन किया जाता है और ये शब्द अव्ययीभाव-
संज्ञक होते हैं ।

पारे—षष्ठ्यन्त शब्द के साथ ‘पार’ तथा ‘मध्य’ शब्दों का विकल्प से अव्ययीभाव समास
होता है ।

संख्या—विद्या-प्रयुक्त अथवा जन्म-प्रयुक्त वंश में सजात पुरुषों के अर्थ में वर्तमान
सुबन्त पद के साथ संख्यावाचक शब्दों का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) समभूमि, समपदाति, संभूमि, संपदाति इति पाठः ।

(२) एकलक्षण एकस्वभावः । सन्तानः प्रबन्धः । सन्तानिनामेकलक्षणत्वात् सन्तानानामेक-
लक्षणत्वम् ।

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तम्, नदीग्रहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण-गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् ? कृष्णवेण्णा । संज्ञायामिति किम् ? शीघ्र-गङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञाधिक्रियते प्राग् बहुव्रीहेः, यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञा-स्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रितातीतपतित” इति । कष्टश्रितः । पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम्—उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः (१) इति । तत्पुरुषप्रदेशाः—“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्च-राजम् (२), दशराजम् । द्वयहः, त्रयहः । पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । नरकश्रितः । अतीत—कान्तारमतीतः कान्तारातीतः । पतित-नरकं पतितः नरकपतितः । गत-ग्रामं गतः ग्रामगतः । अत्यस्त—तरङ्गानत्यस्तः तरङ्गात्यस्तः, तुहिनात्यस्तः । प्राप्त-सुखं प्राप्तः सुख-प्राप्तः । आपन्न-सुखमापन्नः सुखापन्नः, दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्या-नमृळ । ग्रामं गमी ग्रामगमी । ग्रामं गामी ग्रामगामी । ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः ॥

नदीभिश्च—नदीवाचक शब्दों के साथ संख्यावाचक शब्दों का अव्ययीभाव समास होता है विकल्प से ।

अन्यपदार्थे—अन्यपदार्थ के गम्यमान होने पर भी (समस्त पद के) संज्ञावाचक होने पर नदीवाचक शब्दों के साथ सुबन्त का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

तत्पुरुषः—‘बहुव्रीहि’ के अधिकार से पहले यहाँ से उत्तर विहित समास की ‘तत्पुरुष’ संज्ञा होती है ।

द्विगुश्च—‘द्विगु’ समास की भी ‘तत्पुरुष’ संज्ञा होती है ।

द्वितीया—द्वितीयान्त सुबन्त का श्रित आदि शब्दों के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

श्रितादिषु—श्रितादियों में गमी आदि शब्दों का भी समावेश समझना चाहिए ।

(१) एतच्च प्राथिकम्, उन्मत्तगङ्गमित्यादेस्तत्पुरुषाधिकारपाठेऽपि अन्यपदार्थप्रधानत्वात् ।
(श्रीना०)

(२) यद्यप्यत्र ‘पञ्चराजी’ ‘दशराजी’ इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठः उपलभ्यते, व्याख्यातश्चैष पाठो न्यासे तथापि भाष्यपदमर्थनुरोधात् परिवर्तितः । पदमञ्जर्यामस्य पाठस्य अपपाठत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थं वर्त्तते । तस्य द्वितीयया (१) सम्बन्धोऽनुपपन्न इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्सुवन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयन्धौतौ पादौ । स्वयं विलीनमाज्यम् । ऐकपद्यमैकस्वयं च समासत्वाद्भवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा, स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वारुह इत्युच्यते । खट्वारुहो जालम् । खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेप इति किम् ? खट्वामारुहः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायः, तस्यासत्त्ववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः । तत् सुवन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वयं च समासत्वाद्भवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया, क्तेनेति च वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूप-विधिः । षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः । ते कदा (२) चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिसृता मुहूर्त्ताः अहस्संकान्ताः । रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ताः रात्रिसंकान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्तेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोगः, कालस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम् मुहूर्त्तसुखम् । सर्वरात्र-कल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

स्वयम्—‘स्वयम्’ शब्द का क्तप्रत्ययान्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

खट्वा—निन्दा के गम्यमान होने पर द्वितीयान्त खट्वा शब्द का क्तप्रत्ययान्त शब्द के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

सामि—‘सामि’ इस सुवन्त का क्तप्रत्ययान्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

कालाः—कालवाचक द्वितीयान्त शब्दों का क्तप्रत्ययान्त शब्दों के साथ तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

अत्यन्त—अत्यन्त-संयोग के गम्यमान होने पर भी कालवाचक द्वितीयान्त शब्दों का क्तप्रत्ययान्त शब्दों के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) सह सम्बन्धो नोपपद्यते इति न्यासे पाठः ।

(२) कदाचिदहः—उत्तरायणे । कदाचिद्रात्रिम्—दक्षिणायने ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत्(१) तृतीया । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेना-
ऽर्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन,
तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलखण्डः । किरिणा
काणः किरिकाणः । अर्थशब्देन-धान्येनार्थः धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् ? अच्णा काणः ।
गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान्(२) ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण, एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा
द्रष्टव्या । पूर्व-मासेन पूर्वः मासपूर्वः, संवत्सरपूर्वः । सदृश-मातृसदृशः, पितृसदृशः ।
सम-मातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थ-माषोणम्, कार्ष्णोणोणम् ; माषविकलम्, कार्ष्णविकलम् ।
कलह-असिकलहः, वाक्कलहः । निपुण-वामनिपुणः, आचारनिपुणः । मिश्र-
गुडमिश्रः, तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण-आचारश्लक्ष्णः ॥ ॐपूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥
मासेनावरः मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलम्,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । (३)सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । कर्त्तरि-अहिना
हतः अहिहतः । करणे-नखैर्निभिन्नो नखनिभिन्नः, परशुना छिन्नः परशुच्छिन्नः । कर्त्तृकरणे
इति किम् ? भिन्नाभिरुपितः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण लृतवान्, परशुना छिन्नवान् ।
इह समासो न भवति । पादहारको गलेचोपक इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

(४)स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्त्तृकरणयोर्या तृतीया

तृतीया—तृतीयान्त सुबन्त का गुणवचन शब्द तथा अर्थ शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

पूर्वसदृश—पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थक, कलह, निपुण, मिश्र एवम् श्लक्ष्ण शब्दों के साथ तृतीयान्त पद का तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

पूर्वादि—पूर्व आदि शब्दों के बीच अवर शब्द का भी समावेश समझना चाहिए ।

कर्त्तृ—कर्त्तृ तृतीयान्त तथा करण-तृतीयान्त शब्दों का कृदन्त शब्द के साथ बाहुल्येन तत्पुरुष समास होता है ।

कृत्यैरधि—अधिकार्थवचन के गम्यमान होने पर कृत्यप्रत्ययान्त शब्दों के साथ कर्त्ता तथा करण में विहित तृतीया से युक्त शब्दों का विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) अत्र मुद्रितपुस्तकेषु 'तृतीया' इति पाठो नोपलभ्यते तथाप्यौचित्यादुपन्यस्तम् । एवं चतुर्थी तदर्थोदिष्वपि बोध्यम् ।

(२) वपावान्—पीवरः ।

(३) सर्वोपाधोति—अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः ।

(४) स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति—स्तुत्या निन्दया वा यत्प्रयुक्तं प्रवर्त्तितं तत्स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्चारितमित्यर्थः । अध्यारोपितार्थवचनमिति—अध्यारोपितोऽर्थोऽसन्नेव बुद्ध्या समारोपितः, तस्य वचनम् ।

तदन्तं सुवन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता-काकषेया नदी, श्वलेहः कूपः । करणम्-दाप्पच्छेद्यानि तृणानि, कण्टकसंचय ओदनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्यग्रहणे यण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-कार्कः पातव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुवन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्नम्, संस्कारकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः । क्षीरौदनः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादन्नव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुवन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (१) खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम्, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् । गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः । गुडपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं, अर्थं, वलि, हित, सुख, रक्षित, इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते । यूपाय दास यूपदास । कुण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति—रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलखलमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थं भवति । अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः । वलि-कुबेराय वलिः कुबेरवलिः, महाराजवलिः । हित-गोहितम्, अश्वहितम् । सुख-गोसुखम्, अश्वसुखम् । रक्षित-गोरक्षितम्, अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् पञ्चमी । पञ्चम्यन्तं सुवन्तं भयशब्देन सुवन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्यो भयम् वृकभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ॥ वृकेभ्यो भीतः वृक-

कृत्यग्रहणे—कृत्य-प्रत्ययों में 'यत्' तथा 'ण्यत्' के प्रसङ्ग में ही उपर्युक्त समास-विधान समझना चाहिए ।

अन्नेन—व्यञ्जनवाचक तृतीयान्त शब्द का अन्नवाचक सुवन्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

भक्ष्येण—मिश्रीकरणार्थक तृतीयान्त पद का भक्ष्यार्थक सुवन्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

चतुर्थी—तदर्थ एवम् अर्थ, वलि, हित, सुख तथा रक्षित शब्दों के साथ चतुर्थ्यन्त पद का विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

अर्थेन—अर्थ शब्द के साथ नित्यसमास तथा विशेष्यलिङ्गत्व का विधान समझना चाहिए ।

पञ्चमी—भय शब्द के साथ पञ्चम्यन्त पद का विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

भयभीत—भय, भीत, भीति तथा भी शब्दों के साथ पञ्चम्यन्त का उक्त समास समझना चाहिए ।

(१) खरविशदमिति—खरं कठिनम्, विशदम् विभक्तावयवम्, खरं च तद्विशदं च खर-विशदम् = इनुचलनेनादनीयमित्यर्थः ।

भीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः । तथा ग्रामनिर्गतः, अधर्म-
जुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतपोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त, इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । अपेत—सुखापेतः । अपोढ—कल्पनापोढः । मुक्त—चक्रमुक्तः । पतित—स्वर्ग-
पतितः । अपत्रस्त—तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा(१)
पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रसादात्पतितः, भोजनादपत्रस्त इत्येवमादौ न भवति । “कर्तृ-
करणे कृता बहुलम्” इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक, अन्तिक, दूर, इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह सम-
स्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक—स्तोकान्मुक्तः । अन्तिक—अन्तिकादागतः,
अभ्याशादागतः । दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्राल्लब्धः । “पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् । ऋशतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् । शतात्परे परश्शताः । सहस्रा-
त्परे परस्सहस्राः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । निपातनात्सुडागमः ॥

सप्तमी शौण्डेः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अक्षेषु शौण्डोऽक्ष-
शौण्डः । अक्षधूर्तः । अक्षकितवः । शौण्ड । धूर्तः । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर ।
अन्तरशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपद । पण्डित । कुशल । चपल ।
निपुण(२) । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादज्ञादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध, इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । (३) सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । शुष्क—आतपशुष्कः, छाया-
शुष्कः । पक्व—स्थालीपक्वः, कुम्भीपक्वः । बन्ध—चक्रबन्धः । बहुलग्रहणस्यैवायमुदा-
हरणप्रपञ्चः ॥

अपेतपोढ—अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित तथा अपत्रस्त शब्दों के साथ पञ्चम्यन्त पद का
विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

स्तोकान्तिक—स्तोकार्थक, अन्तिकार्थक, दूरार्थक एवम् कृच्छ्र, इन पञ्चम्यन्त शब्दों का
क्तप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पुरुषसमास विकल्प से होता है ।

शतसहस्रौ—पञ्चम्यन्त शत तथा सहस्र शब्दों का भी ‘पर’ शब्द के साथ तत्पुरुषसमास
समझना चाहिए ।

सप्तमी—शौण्ड आदि शब्दों के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुषसमास होता है ।

सिद्धशुष्क—सिद्ध, शुष्क, पक्व तथा बन्ध शब्दों के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुषसमास
होता है ।

(१) अल्पा पंचमीति । अल्पाभ्यः प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः ।

(२) संव्याड, मन्थ, समीर, एते शब्दा अपि कचिद् दृश्यन्ते ।

(३) सांकाश्य इति । संकाशेन निर्वृत्तं वनं सांकाश्यम् । काम्पिलेन निर्वृत्तं वनं काम्पिल्यम् ।
तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्ष्वाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थं ध्वाङ्क्ष इव तीर्थं ध्वाङ्क्षः । अतवस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । क्षेप इति किम् ? तीर्थं ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेन वेत्यन्ते (१) । मासे देयमृगं मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । ग्रह-
देयम् । ऋणग्रहणं (२) नियोगोपलक्षणार्थम्, तेनेहापि समासो भवति—पूर्वाह्णे गेयं साम,
प्रातरध्येयोऽनुवाकः । ऋण इति किम् ? मासे देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायम्, न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्य-
तिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेविल्वकाः । कूपेपिशाचकाः । “हलदन्तात्
सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् ॥

केनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाह्नकृतम् । अपराह्नकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? (३) अहनि भुक्तम्, रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, सन्ध्यागर्जित-
मित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

ध्वाङ्क्षेण—निन्दा के गम्यमान होने पर ध्वाङ्क्षार्थक शब्द के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुष-
समास होता है ।

कृत्यैर्ऋणे—ऋण के गम्यमान होने पर कृत्यप्रत्ययान्त शब्दों के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुषसमास होता है ।

संज्ञायाम्—समस्त पद के द्वारा संज्ञा के प्रतीयमान होने पर सप्तम्यन्त पद का सुबन्त पद के साथ तत्पुरुषसमास नित्य होता है ।

केनाहो—दिन के अवयवों के वाचक तथा रात्रि के अवयवों के वाचक शब्दों का कप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

तत्र—‘तत्र’ पद का कप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पुरुषसमास होता है ।

(१) यत्प्रत्ययान्तेनैवेति पदमंजरीम् । यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इत्यन्ते इति न्यासे पाठः ।

(२) नियोगोऽवयवम्भावः ।

(३) अवयवग्रहणं किम् ? उक्तस्त्रेतामरजेः पिशाचो यदभाषत । एतत्तु ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रक्ष्यसि इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठः न्यासपदमंजरीर्दृश्यते ।

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवनमनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । उदके-विशीर्णम् । प्रवाहेमुन्नितम् । भस्मनिहुतम् । निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव तिङात्यन्ते । पात्रेसमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र क्तान्तेन सह समस्तास्तेषां पूर्वैरेव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः—पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसमिताः । पात्रेवहुलाः । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्र एव समिताः, न पुनः कचित्कार्यं इति । उदुस्वरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्ध-संवादेन । पिण्डाशूरादिषु निरीहृतया । अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोऽयम् (१) । पात्रेसमिताः । पात्रेवहुलाः (२) । उदरकृमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डाशूरः । गेहेशूरः । गेहेनर्ही । गेहच्वेडी । गेहेविजिती । गेहव्याडः । गेहेदृप्तः । गेहेष्टः । गर्भेवृत्तः । आवनिकवकः । गोष्टेशूरः । गोष्टविजिती । गोष्टच्वेडी । गेहेमेही । गोष्टेपटुः । गोष्टेपण्डितः । गोष्टेप्रगल्भः । कर्णेद्विभः । कर्णचुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः । तेन समासान्तरं न भवति—परमपात्रेसमिता इति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल इत्येते सुवन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य (३) शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यात् । पूर्वकाल इत्यर्थं निर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । (४) पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्रलुब्धम् । (५) एकशायी । एकभित्ता । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरद्वस्ताः । जरद्वृष्टिः । जरद्वृत्तिः । पुराणाश्रमम् । पुराणावसथम् । नवान्नम् । नवावसथम् । केवलान्नम् । समानाधिकरणेनेति किम् ? एकस्याः शायी ॥

क्षेपे—निन्दा के गम्यमान होने पर सप्तम्यन्त पद का क्तप्रत्ययान्त पद के साथ त पुरुष समास होता है ।

पात्रेसमि—‘पात्रेसमिति’ आदि समस्तपद का निपातन होता है ।

पूर्वकालैक—पूर्वकालार्थक, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव तथा केवल शब्दों का समानाधिकरण सुवन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) अव्यक्तरूपाद्याकृतिगणोऽयम् इति पाठान्तरम् ।

(२) उदुस्वरमशकाः इत्यधिकं कचित् ।

(३) भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठः ।

(४) पूर्वकाल इति—पूर्व कालोऽस्येति, पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थः । अपरकालेन पश्चाद् अनुष्ठितेन ।

(५) एकशायी । एकतडिते चेति हन्वः ।

दिकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति संज्ञायां विषये । पूर्वपुका-मशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या-पञ्चाम्नाः, सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् ? उत्तरा वृक्षाः, पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिकसंख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्धितार्थे विषये (१) उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिकसंख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्धितार्थे तावत्—पूर्वस्यां शालायां भवः, “दिकपूर्वपदात् संज्ञायां जः”—पौर्वशालः, आपरशालः । उत्तरपदे—पूर्वशालाप्रियः, अपरशालाप्रियः । समाहारे दिकशब्दो न सम्भवति । संख्या, तद्धितार्थे—पाञ्चनापितिः, पञ्चकपालः । उत्तरपदे—पञ्चगवधनः, दशगवधनः । समाहारे—पञ्चफली, दशफली । पञ्चकुमारि, दशकुमारि । “स नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वम्, “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ह्रस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥

“तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” इत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुस्त्वञ्जो भवति । तद्धितार्थे तावत्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, दशकपालः । “संस्कृतं भक्षाः” इतीहाण्, तस्य “द्विगोलुगनपत्ये” इति लुक् । उत्तरपदे—पञ्चनावप्रियः । “नावो द्विगोः” इति समासान्तो भवति । समाहारे—पञ्चमूर्त्ता । “द्विगोः” इति ऊँच् भवति । द्विगुप्रदेशाः—“द्विगोः” इत्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सन्वचनेः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (२) शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इत्यन्ते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः । वैयाकरणश्रुतिः । निप्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः, अयाज्ययाजनवृष्णापरः (३) । मीमांसकदुर्बुद्धः, नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् ? वैयाकरणश्चौरः । न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् ? कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

दिकसंख्ये—दिग्वाचक तथा संख्यावाचक का समानाधिकरण के साथ तत्पुरुष समास होता है यदि समस्त शब्द से संज्ञा की प्रतीति होती हो ।

तद्धितार्थोत्तर—तद्धितार्थविषय में, उत्तरपद के परे और समाहार की प्रतीति कराने के लिए दिग्वाचक तथा संख्यावाचक शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

संख्यापूर्व—पूर्व सूत्र के द्वारा विहित संख्यापूर्वक समास की 'द्विगु' संज्ञा होती है ।

कुत्सितानि—कुत्सितवाचक सुबन्त का कुत्सावाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) तद्धितार्थे विषयभूत इति पदमंजयाम् ।

(२) शब्देत्यारभ्य इत्यन्तः पाठो न्यासपदमंजर्यसम्मतः, न्यासेऽस्यार्थस्य स्वयमुक्तत्वात्, पदमंजर्यामव्याख्यातत्वाच्च ।

(३) उच्यते इति न्यासेऽधिकम्

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दो कुत्सनाभिवाचिनो, तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः, पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप, अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । अणकनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमायतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यम्, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्यग्रोधप्रपरिमण्डला । उपमानानीति किम् ? देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् ? फाला इव तन्दुलाः, पर्वता इव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितम्, तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुष-व्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोग इति किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्र । सिंह । ऋक्ष । ऋषभ । चन्दन । वृक्ष । वृष । वराह । हस्तिन् । कुञ्जर । रुह । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्चायम् । तेनेदमपि भवति—मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं विशेषणम्, भेद्यं विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क्वचिन्नित्यसमास एव—कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । क्वचिन्न भवत्येव—रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः । क्वचिद्विकल्पः—नीलमुत्पलम्, नीलोत्पलम् । विशेषणमिति किम् ? तत्तकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् ? लोहितस्तत्तकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुषः । अपर-पुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यम-पुरुषः । वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

पापाणके—पाप तथा अणक शब्दों का कुत्सावाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

उपमानानि—उपमानवाचक सुबन्त शब्दों का सामान्यवचन सुबन्त पद के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

उपमितम्—उपमेयवाचक सुबन्त पद का व्याघ्रादि उपमानवाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है यदि सामान्यवाचक पद का प्रयोग न हुआ हो ।

विशेषणम्—विशेषणवाचक सुबन्त का विशेष्यवाचक समानाधिकरण सुबन्त के साथ बाहु-ल्येन तत्पुरुष समास होता है ।

पूर्वापर—पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम तथा वीर शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुवन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समानो भवति । श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्यन्तानां तु “कृतिप्रादयः” इत्यनेन नित्य-समासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समास्नात । समाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत (१) । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्वाशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टम्, तेन नञ्विशिष्टम् (२) क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समानो भवति । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । लुडितौ तद्वक्त-त्वाच्चैव भेदकौ । अशितानां शितेन जीवति, विलष्टाविलशितेन वक्तंते । कृतापकृतादीना-मुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानु-यातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका । समानाधिकरणा-धिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च । शाकप्रधानः पार्थिवः (३) शाक-पार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अजातौल्यलिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समानो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महत्-पुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टो (४) गौः कर्दमात् ।

श्रेण्यादयः—श्रेणी आदि सुवन्त पदों का समानाधिकरण कृत आदि सुवन्तों के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

श्रेण्यादिषु—श्रेणी आदि के समास के विषय में ‘चिव’ प्रत्यय के अर्थ का अभिव्यजन होना चाहिए ।

क्तेन—नञ् मात्र से अपने उत्तरपद से भिन्न नञ्विशिष्ट क्तप्रत्यान्त के साथ समानाधि-करण नञ् रहित क्तप्रत्यान्त शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

कृतापकृतादीनाम्—इस समास के प्रसङ्ग में ‘कृताऽपकृत’ आदि (समस्त) शब्दों का भी समावेश समझना चाहिए ।

समानाधिकरण—समानाधिकरण समास के अधिकार में ‘शाकपार्थिव’ आदि शब्दों में अपेक्षित समास का भी समावेश तथा उत्तरपद (मध्यमपद) का लोप भी समझना चाहिए ।

सन्महत्—सत्, महत्, परम, उत्तम तथा उत्कृष्ट शब्दों का पूज्यमानवाचक पदों के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) आकृतिगणत्वेपि दिग्दर्शनार्थः पाठः । (श्रीना०)

(२) विशिष्टेन—अधिकेन । भुक्तविभुक्तम्—अत्र विशब्दोऽशोभनार्थं विरूपवत् । क्रयाक्रयिका—महान् क्रयः क्रय उच्यते । अल्पक्रयः क्रयिका । समासे अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ।

(३) अत्र पार्थव इत्यपि पाठः पदमञ्जरीसम्मतः ।

(४) उत्कृष्टेति खिलङ्गपाठो न्यासे ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् ? सुसीमो(१) नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्चमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकटः । कतरकालापः । कतमकटः । कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन ? एवं तद्वैतज्ञापयति—कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्तते इति । तथा च प्रत्युदाहरणम्—कतरो भवतोर्देवदत्तः, कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किराजा, यो न रक्षति । किसखा, योऽभिद्रुहति । किगौः, यो न वहति । “किमः क्षेपे” इति समासान्तो न भवति । क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्रक्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-

ध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

अभयव्यञ्जना पोटेत्यभिधीयते । (२) गृष्टिरेकवारप्रसूता । धेनुः प्रत्यग्रप्रसूता । वशा बन्ध्या । वेहद् गर्भपातिनी । वक्कयणी तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदशिवत्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोवक्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । जातिरिति किम् ? देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रुढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयः, ते च आविष्टलिङ्गत्वाद्व्यलिङ्गेऽपि

वृन्दारक—पूज्यमानवाचक सुबन्त का वृन्दारक, नाग तथा कुञ्जर शब्दों के साथ समास होता है ।

कतरकतमौ—जातिविषयक परिप्रश्न अर्थ में प्रयुज्यमान कतर तथा कतम शब्दों का सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

किं क्षेपे—निन्दा के गम्यमान होने पर ‘किम्’ का सुबन्तपद के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

पोटायुवति—पोटा आदि शब्दों के साथ जातिवाचक सुबन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

प्रशंसा—प्रशंसावाचक सुबन्त के साथ जातिवाचक सुबन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

(१) सुषीम इति पदमञ्जरी ।

(२) सुवतिर्नवयौवना स्त्री । स्तोकमल्पपर्यायः । कतिपयञ्च इति पाठः ।

जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमचर्चिका । अश्वमचर्चिका । जातिरिति किम् ? कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलति पलित वलिन जरतीभिः ॥ ६७ ॥

खल्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति (१) खोलिङ्गनिर्देशः प्रीतिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवा पलितः युवपलितः । युवतिः पलिता युवपलिता । युवा वलिनः युववलिनः । युवतिर्वलिना युववलिना । युवा जरन् युवजरन् । युवतिर्जरती युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः—तुल्यश्वेतः, तुल्यमहान्, सदृशश्वेतः, सदृशमहान् । अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः (२) । लोहितसारङ्गः । कृष्णशवलः । लोहितशवलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येऽत्र खोलिङ्गाः पठ्यन्ते श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलट्येवमादयस्तैः सह खोलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति तैरुभयथा । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति—कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । वन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गो-

युवा—समानाधिकरण खलति, पलित, वलिन तथा जरत् शब्दों के साथ युवन् शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

प्रातिपदिक—प्रातिपदिक-ग्रहण में पुल्लिङ्गादिविशिष्ट शब्द का भी ग्रहण समझना चाहिए ।

कृत्य—कृत्यप्रत्ययान्त तथा तुल्यार्थक सुबन्तों का जातिवाचकभिन्न समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

वर्णो वर्णेन—वर्ण-विशेषवाचक सुबन्त का वर्णान्तरवाची सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

कुमारः—श्रमणा आदि शब्दों के साथ कुमार शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

चतुष्पादो—चतुष्पाद्वाचक सुबन्त का गर्भिणी शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) खोलिङ्गेन इति न्यासे ।

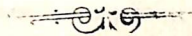
(२) नानावर्णसमाहारः सारङ्गः ।

गर्भिणी । अजागर्भिणी । ॐ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-कालाक्षी गर्भिणी,
स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

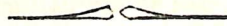
समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति । चकारो-
ऽवधारणार्थः, परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यंसकः ।
ह्यात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । छन्दसि—हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गलेगृह्य,
पुनर्दाय । एहाडादयोऽन्यपदाश्च ॥ एहाडम्, एहियवं वर्तते । एहिवाणिजा क्रिया, अपेहि-
वाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया ।
अपेहिद्वितीया । इहविनका । प्रोहकया । अपोहकया । प्रोहकदमा । अपोहकदमा । उद्वर-
चूडा । आहरचला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उद्वरोत्सृजा ।
उद्वमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् ।
अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । हस्तात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वा-
सुहितः । प्राप्यपापीयात् । उत्पत्यपाकुला । निपत्यरोहिणी । निपण्णश्यामा । अपेहि-
प्रभया । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहिकर्मणा बहुलमाभील्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥
जहिजोडः । उज्जहिजोडः । जहिस्तवः । उज्जहिस्तवः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासा-
तत्ये ॥ ॥ अर्नत्तपिधला । पचनभृज्जता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा ।
आवपनिष्किरा । उत्पचविपचा । भिन्द्वलवणा । छिन्धिचिचक्षणा । पचलवणा । पच-
प्रकृष्टा । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्राजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥१॥

चतुष्पाज्जाति—जातिवाचक चतुष्पात् का ही ग्रहण इस सूत्र में समझना चाहिए ।
मयूर—‘मयूर-व्यंसक’ आदि पदों का समासनिपातन होता है, ये ‘तत्पुरुष’ कहलाते हैं ।

द्वितीयाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुवन्नेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं (१) वेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् ? पूर्वं नाभेः कायस्य (२) । एकाधिकरण इति किम् ? पूर्वं छात्राणामामन्त्रय (३) । कथं मध्याह्नः, सायाह्न इति ? “संख्याविषयपूर्वस्याह्नस्य” इति ज्ञापकात्सर्वेणैकदेशशब्देनाहः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गः, तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतत् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् ? ग्रामार्द्धः (४), नगरार्द्धः । एकदेशिनैक्येव—अर्द्धं (५) पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरण इत्येव—अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि (६) भवति । “प्रण” इति प्रतिषेधश्चात् एवान्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्याज्ज्ञं प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्याम् समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । षष्ठीसमासपक्षे—भिक्षाद्वितीयं वा । तृतीयं भिक्षायाः तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षायाः तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा । तुरीयशब्दस्यापीष्यते—तुरीयं

पूर्वापरा—अवयविवाचक सुबन्त के साथ अवयवार्थक पूर्व, अपर, अधर एवम् उत्तर शब्दों का तत्पुरुष समास होता है यदि अवयवी एकत्वसंख्याविशिष्ट हो ।

अर्द्धम्—समासवाचक अर्ध शब्द का एकत्वसंख्याविशिष्ट अवयवी के वाचक शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

द्वितीयतृतीय—द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ तथा तुर्य शब्दों का एकत्वसंख्याविशिष्ट अवयवी के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) एकत्रैव एकत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः ।

(२) पूर्वं नाभेरिति—कायसम्बन्धी नाभ्यपेक्षया पूर्वी भाग इत्यर्थः । नाभिशब्देन सह समासो न भवतीति कुत्रचिदधिकम् ।

(३) पूर्वं छात्राणाम् आमन्त्रयस्व इति न्यासे ।

(४) ग्रामार्द्धः ग्रामस्यैकदेश इत्यर्थः ।

(५) अर्द्धं पशोरित्यादि—देवदत्तोऽत्र स्वामी न त्वेकदेशी ।

(६) षष्ठी समास इत्यधिकं न्यासे ।

भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा(१) । एकदेशिनेत्येव—द्वितीयं भिक्षाया भिक्षु-
कस्य । एकाधिकरण इत्येव—द्वितीयं भिक्षाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । विधान-
सामर्थ्यात्सोपि भवति । प्राप्त, आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । प्राप्तो जीविको प्राप्तीविकः । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम्
आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी, तद्वाचिनः सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः
कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पष्ठीसमासविषये योगारम्भः(२) ।
मासो जातस्य मासजातः । संवत्सरजातः । द्वयहजातः । त्रयहजातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ब्राह्मणः
अब्राह्मणः । अवृषलः । नञो नलोपस्तिङ् चोपेः । अपचसि त्वं जालम्(३) ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

ईषदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
ॐ ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् ॥ ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः । ईषद्विकटः । ईषदुज्जतः ।
ईषत्पीतम् । ईषद्रक्तम् । (४) गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति—ईषद्गार्ग्यः(५) ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञः

प्राप्तापन्ने—द्वितीयान्तं सुबन्तं के साथ प्राप्त तथा आपन्न शब्दों का तत्पुरुष समास
होता है ।

कालाः—परिमाणविशिष्टद्रव्यवाचक सुबन्त के साथ परिमाणवाचक काल शब्द का तत्पुरुष
समास होता है ।

नञ्—समर्थ सुबन्त के साथ 'नञ्' का तत्पुरुष समास होता है ।

नञो नलोपः—निन्दा के गम्यमान होने पर 'तिङ्' के परे नञ् के 'न्' का लोप हो
जाता है ।

ईषदकृता—कृदन्तभिन्न सुबन्त के साथ ईषत् शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

ईषद्—गुणवाचक शब्द के साथ ईषत् का समास होता है—ऐसा कहना चाहिए ।

षष्ठी—षष्ठ्यन्त सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

कृद्योगा—'कर्तृकर्मणोः कृति' सूत्र से विहित षष्ठी से युक्त सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ
तत्पुरुष समास समझना चाहिए ।

(१) प्रायः सर्वत्र तुरीयशब्दादिः भिक्षातुरीयं वेत्यन्तः पाठो नास्ति ।

(२) पष्ठीसमासापवादोऽयं योगः इति पाठः कश्चित् ।

(३) प्रायः सर्वत्र नञो नलोपेत्यतः जालमपर्यन्तः पाठो नास्ति, न्यासपदभञ्जयोरपि व्याख्या-
स्य न वृश्यते ।

(४) अकृतेति किम् ? ईषदमुक्तम् इत्यधिकं कश्चित् ।

(५) ईषद्गार्ग्यः—गार्ग्यशब्दोऽयं जातिवचनो न गुणवचनः ।

पुरुषो राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । ॐकृद्योगा(१) च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ इध्म-
प्रवचनः । पलाशशाननः । किमपि मिदमुच्यते ? 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति
वच्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः(२) ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य "कर्त्तरि च" इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते
(३) प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तपुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मण-
याजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूरक । परिचारक । परिपेचक(४) । स्नातक । अध्या-
पक । उत्सादक । उद्धर्तक । (५) होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगगक । पत्तिगगक । ॐतत्स्थैश्च(६)
गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ चन्दनगन्धः । कपिः थरसः । ॐगुणात्तरेण तरलोपश्चेति
वक्तव्यम् ॥ सर्वेषां श्वेततरः सर्वरवेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । "न निर्धारणे" इति
प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः(७) ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । जाति-
गुणक्रियाभिः(८) समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूर-
तमः । कुङ्गा(९) गवां सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः । ॐप्रतिपद(१०) वि-

याजकादि—याजक आदि शब्दों के साथ षष्ठ्यन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

तत्स्थैश्च—षष्ठ्यन्त गुणिवाचक शब्द का तन्निष्ठ गुणवाचक शब्द के साथ तत्पुरुष समास सम-
झना चाहिए ।

गुणात्तरेण—तरपृथग्ययान्त गुणवाचक शब्द के साथ षष्ठ्यन्तपद का तत्पुरुष समास तथा
तरपृ का लोप समझना चाहिए ।

न निर्धारणे—निर्धारण में विहित षष्ठी से युक्त पद का सुबन्त के साथ समास नहीं
होता है ।

प्रतिपद—'षष्ठी शेषे' से भिन्न सूत्रों द्वारा विहित षष्ठी (प्रतिपदविधाना षष्ठी) से युक्त सुबन्त
पद का समास नहीं होता है—यह समझना चाहिए ।

(१) कर्तृकर्मणोः कृताति कुच्छब्दोपादानेन वा विहिता सा कृद्योगा ।

(२) अपकर्षः अपवादः ।

(३) प्रतिप्रसव इति—अन्येन निर्वर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः ।

(४) कचित् परिवेषक इति पाठान्तरम् ।

(५) हर्तृ, वर्तक इत्यधिकं कचित् ।

(६) तत्स्थैरिति—तच्छब्देन सन्निधानाद् गुणा एव परामृश्यन्ते । तस्मिन्नात्मनि ये गुणाः
स्थितास्तैः ।

(७) प्रायः सर्वत्र गुणात्तरेणेत्यादिः सर्वशुक्ला गौरित्यन्तः पाठो नास्ति, न्यासपदमंजयोरपि
न व्याख्यातमेतत् ।

(८) अत्र संज्ञाया अपि समावेश इति कियत्तदो निर्धारणे इति सूत्रवृत्तौ स्वयमेव वक्ष्यति ।

(श्रीना०)

(९) कुङ्गा गवामिति—नात्रायमर्थः—गवां मध्ये कुङ्गा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एवं हि कुङ्गा-
शब्दस्य गवामित्यनेन सम्बन्धः, न च तस्य समासप्रसङ्गः, गुणेन नेति प्रतिषेधात्, तस्माद्गवां मध्ये
या सम्पन्नक्षीरतमा सा कुङ्गेत्ययमर्थः इति पदमजरी ॥

(१०) प्रतिपदेति—षष्ठी शेषे इति सामान्यविहितां षष्ठीं मुक्त्वा विशेषलक्षणविहिता षष्ठी
प्रतिपदविधाना ।

धाना च पृष्ठी न समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम्(१) ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरण, गुण, सुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण, इत्येतैः सह पृष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणार्थ—छात्राणां पञ्चमः, छात्राणां दशमः । गुण—बलाकायाः शौक्यम्, काकस्य काण्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः—फलानां तृप्तः । सत्—ब्राह्मणस्य (२) कुर्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय—ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य हत्वा । तव्य—ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव—ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण—शुकस्य माराविदस्य(३), राज्ञः पाटलिपुत्रस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् ? पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां “विशेषणं विशेष्येण” इति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव(४) ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

“मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थम् । क्तो यः पूजायां विहितस्तेन पृष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः । पूजयामिति किम्(५) ? छात्रस्य हसितं छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

“क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यक्षतानार्थेभ्यः” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन पृष्ठी न समस्यते । इदमेपां यावत्(६) । इदमेपां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं पृष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या पृष्ठी सा न समस्यते । “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति पृष्ट्वा इदं ग्रहणम् । आश्रयो गवां दोहोऽगोपालकेन(७) । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

पूरणगुण—पूरणार्थविहितवत्ययुक्त, गुणार्थक, तृप्त्यर्थक, सत् (शत्रु तथा शानच् से युक्त), अव्यय, तव्य-प्रत्ययान्त एवम् समानाधिकरण शब्दों के साथ पष्ठयन्त का समास नहीं होता है ।

क्तेन—मति-बुद्धि आदि सूत्र से विहित क्त प्रत्यय से युक्त शब्द के साथ पष्ठयन्त का तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

अधिकरण—अधिकरणार्थक क्तप्रत्ययान्त के साथ भी पष्ठयन्त का तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

कर्मणि च—‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ सूत्रविहितपष्ठयन्त का समर्थ सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

(१) कुत्र निदधिकः पाठः झोऽविदर्थस्य करण इति पृष्ठीति ।

(२) ब्राह्मणस्य कुर्वन्—अत्र कुर्वन् शब्दः किकरपर्यायः ।

(३) माराविदस्य—मारावीति शब्दं ददातीति माराविदः । संज्ञेया शुकविशेषस्य ।

(४) प्रायः सर्वत्र अनन्तरायामित्यादितः विशेषणस्यैवेति पर्यन्तः पाठो नास्ति ।

(५) पूजयामित्यारभ्य हसितमित्यन्तः पाठो न्यासे स्वयमुक्तत्वात्पदमंजय्यामव्याख्यातत्वाच्च मूले प्रक्षिप्तः प्रतिभाति ॥

(६) न्यासे तु इदमेपामासितम् इत्युदाहरणं व्याख्यातम् दृश्यते ।

(७) अशिक्षितेन गोपालकेन इति पाठान्तरम् ।

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या षष्ठी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतोऽग्रगामिका । तृच् कर्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरिति किम् ? इच्छुभक्षिकां मे (१) धारयसि ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणम्, इतरत्र व्यभिचाराभावात् । अयां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते (२) ? सस्वन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् (३) । अकः खल्वपि—ओदनस्य भोजकः, सक्तृतां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तम्, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्येक एवोदाह्रियते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम्—दन्तलेखकः, नखलेखकः । क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्दोऽव्ययं गृह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थ—कुपुरुषः । गति—उररीकृतम्, यदूरीकरोति । प्रादयः—दुर्निन्दायाम्—दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम्—सुपुरुषः, अतिपुरुषः । आङ्गीषदर्थे—अपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते—कोष्णम्, कदुष्णम्, कवोष्णम्, दुष्कृतम्, सुष्ठुतम्, अतिस्तुतम्, आवद्धम् (४) इति । अत्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयाऽप्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । अत्रादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययाऽऽतिक्रान्तः खट्वाम् अति-

तृजकाभ्याम्—कर्तृविहितपष्ठ्यन्त शब्द का तृच्प्रत्ययान्त तथा अकप्रत्ययान्त (= ण्वुल्प्रत्ययान्त) शब्दों के साथ तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

कर्तरि च—कर्तृविहिततृजन्त तथा कर्तृविहितण्वुल्प्रत्ययान्त के साथ पष्ठ्यन्त का समास नहीं होता है ।

नित्यम्—क्रीडा तथा जीविका अर्थ में ण्वुल्प्रत्ययान्त सुबन्त के साथ पष्ठ्यन्त का नित्य तत्पुरुष समास होता है ।

कुगतिप्रादयः—कु, गतिसंज्ञक तथा प्रादि का समर्थ सुबन्त के साथ नित्य तत्पुरुष समास होता है ।

प्रादयो—गत आदि अर्थों में वर्तमान प्रादि का प्रथमान्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

अत्रादयः—क्रान्त आदि अर्थों में वर्तमान अति आदि का द्वितीयान्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) इच्छुभक्षिकां मे इति—कर्मणि षष्ठ्या समासः, मे इति चाङ्गुस्तमर्ण इति सम्बन्धने चतुर्थी, न्यासकारस्त्वत्र कर्तरि षष्ठीमाह ।

(२) तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति इत्यधिकं कश्चित् ।

(३) इह तु क्रियाशब्दस्य इति कश्चित्पाठः

(४) अविद्धम् इति न्यासे ।

खट्वः । अतिमालः । अवाद्यः कृष्टार्थं तृतीयया । अवकृष्टः कोकिलया अवकोकिलः । अपर्यादयो ग्लानार्थं चतुर्थ्या । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अनिराद्यः क्रान्तार्थं पञ्चम्या । निःक्रान्तः कौशाम्याः निष्कौशाम्विः । निर्वाणसिः । इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव । आदिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्तं प्रति विद्योहते विद्युत् । साधु-देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङिति किम् ? प्रधानाहारको व्रजति । ननु च “सुप् सुपा” इति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः ? एवं तर्हि ज्ञापयति—एतयोर्योगयोः सुप् सुपेति न सम्बध्यत इति । तेन शक्तिकारकोपपदानां वृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इत्येतदुपपन्नं भवति—अश्वक्रीती, धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वपदैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सस्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । अमैवेति किम् ? “कालसमयवेलासु तुमुन्”—कालो भोक्तुम् (१) । एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम् । अमैव (२) । यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत्—अग्रे भुक्त्वा, अग्रे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । “उपदंशस्तृतीयायाम्” इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभाषेयम् । यद्-

अवाद्यः—कृष्ट आदि अर्थो में वर्तमान अव आदि का तृतीयान्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

पर्यादयो—ग्लान आदि अर्थो में वर्तमान परि आदि का चतुर्थ्यन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

निराद्यः—क्रान्त आदि अर्थो में वर्तमान निर् आदि का पञ्चम्यन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

इवेन सह—इव शब्द के साथ तत्पुरुष समास, पूर्वपद की विभक्ति का अलोप एवं पूर्वपद-प्रकृतिस्वर समझना चाहिए ।

प्रादिप्रसङ्गे—प्रादि के समासविधान के प्रसङ्ग में कर्मप्रवचनीयों का समास-प्रतिषेध समझना चाहिए ।

उपपद—तिङन्तभिन उपपद का समर्थ शब्द के साथ नित्य तत्पुरुष समास होता है ।

अमैवाव्ययेन—अव्यय के साथ यदि अतिङन्त उपपद का समास हो तो केवल अमन् अव्यय के साथ ही ।

तृतीया—‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ सूत्र से लेकर जितने भी उपपद हैं उनका समास केवल अमन् अव्यय के साथ ही विकल्प से होता है ।

(१) कश्चिद्वचनविकः पाठः—समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् इति ।

(२) तुल्यविधानमिति—येन वाक्येनामेव प्रत्ययो विधायते न तु प्रत्ययान्तरं तेन यदुपपदं निर्दिश्यते तदमेव तुल्यविधानम् ।

मेव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते यथा—“उपदंशस्तृतीयायाम्” इति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा—“अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ” इति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चैः कारमाचष्टे, उच्चः (१) कारम् । अमेवेत्येव—“पर्यासिवचनेष्वलमर्थेषु”—पर्यासो भोक्तुम्, प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमेवेति पूर्वयोगेऽनुवृत्तम्, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । “अव्यये यथाभिप्रेताख्याने” इति क्त्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव—अलं कृत्वा, खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

(२) उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः ? यत्रान्यः समासो लोक्तः । वक्ष्यति—“अनेकमन्यपदार्थं”—चित्रगुः, शवलगुः, कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् ? उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः—“न बहुव्रीहौ” इत्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थं ॥ २४ ॥

अनेकं सुवन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं (३) समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । उद्धरथोऽगड्यान् । उपहतपशून् रुद्रः । उद्धृतौदनः स्थाली । चित्रगुर्देवदत्तः । वार-पुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न भवति—वृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम् ? वहूनामपि यथा स्यात्—

सुसूक्ष्मजटकेशेन (४) सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता (५) ॥

ॐ बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ व्यधिकरणानां मा भूत्—पञ्चभि-

क्त्वा च—क्त्वाप्रत्ययान्त के साथ तृतीया प्रभृति उपपदों का विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

शेषो बहुव्रीहिः—उपर्युक्त समास से अतिरिक्त समासों की 'बहुव्रीहि' संज्ञा होती है ।

अनेकमन्य—अन्यपदार्थ में वर्तमान अनेक सुवन्तों में बहुव्रीहि समास होता है ।

बहुव्रीहिः—बहुव्रीहि समास केवल समानाधिकरण अनेक सुवन्तों के बीच ही समझना चाहिए ।

(१) उच्चैः कारमिति—यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, आदिर्णमुलन्यतरस्यामित्याद्यु-दात्तत्वम् । यदा तु न समासस्तदोच्चैरित्यन्तोदात्तम्, स्वरादिषु तथा पाठात् । कारकमित्याद्युदात्तम् इति पदमंजर्या स्पष्टम् ।

(२) तत्पुरुष इति निवृत्तमिति कचिदधिकः पाठः । उपयुक्तात् योन्यः स शेषः इति न्यासीयः पाठः ।

(३) सह इति अधिकं पदमंजर्याम् ।

(४) सुलभेत्यत्र सुगजेति पदमंजर्याम् ।

(५) कचिदीदृशः पाठो दृश्यते, स चायम्—सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्त-क्षितिर्नष्ट्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ इति ।

भुक्तमस्य । ॥अव्ययानां च (१) बहुव्रीहिर्वक्तव्यः॥ । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । ॥सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः॥ । कण्ठे स्थितः (२) कालोऽस्य कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उप्टस्य मुखमिव मुखं यस्य स उप्टमुखः । खरमुखः । ॥समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम्॥ । केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातश्चूडाऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । ॥प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः॥ । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः, प्रपतितपलाशः । ॥नजोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः॥ । अविद्यमानः पुत्रो यस्य अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः । अभार्यः, अविद्यमानभार्यः । ॥सुबधिकारेऽस्तिच्रीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः॥ । अस्तिच्रीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तथा सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय-उपदशाः । उपविशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविशाः । अदूरदशाः । अदूरविशाः । अधिकदशाः । अधिकविशाः । संख्या-द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः । संख्येति किम् ? पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् ? ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येय इति किम् ? अधिका विंशतिर्गाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । ॥सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे (३) पुंवद्भावः॥ । नामग्रहणं रूढ्यर्थम् । इह मा भूत्-ऐन्द्रयाश्च कौबेयाश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

अव्ययानाम्—अव्ययों के साथ बहुव्रीहि समास अवगन्तव्य है ।

सप्तम्युपमान—सप्तम्यन्त पूर्वपद तथा उपमानवाचक पूर्वपद का समर्थ सुबन्त के साथ बहुव्रीहि समास तथा उत्तरपद (मध्यम पद) का लोप भी समझना चाहिए ।

समुदाय—समुदायार्थक तथा विकारार्थक षष्ठी विभक्ति से युक्त पदों का भी समर्थ सुबन्त के साथ बहुव्रीहि समास और उत्तरपद का लोप समझना चाहिए ।

प्रादिभ्यो—प्रादिविशिष्टधातुजन्य पद का समर्थ सुबन्त के साथ बहुव्रीहि समास तथा विकल्प से प्राद्युत्तरवर्त्ती धातुज शब्द का लोप समझना चाहिए ।

नजोऽस्त्यर्थानाम्—अस्त्यर्थक-धातु-निष्पन्न एवं नज विशिष्ट सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ विकल्प से बहुव्रीहि समास तथा अस्त्यर्थक धातुज शब्द का लोप समझना चाहिए ।

सुबधिकारे—सुबन्ताधिकार में 'अस्तिक्षीरा' आदि में बहुव्रीहि समास का विधान करना चाहिए ।

संख्यया—संख्येयार्थक संख्या-वाचक पदों के साथ अव्यय, आसन्न, अदूर, अधिक तथा संख्या-वाचक शब्दों का बहुव्रीहि समास होता है ।

दिङ्नामान्यन्त—अन्तराल (दिङ्मध्य) के वाच्य होने पर दिग्वाचक सुबन्तों का परस्पर बहुव्रीहि समास होता है ।

सर्वनाम्नो—सभी वृत्तियों (कृत, तद्धित, समास, एकशेष तथा सनाद्यन्त धातुरूप) में सर्वनाम पद को पुंवद्भाव हो जाता है ।

(१) बहुव्रीहिर्वक्तव्य इति पाठो न्यासे नास्ति ।

(२) अत्र स्थ इति पदमंज्यार्याम् ।

(३) वृत्तिमात्रे इत्यस्याग्रे पूर्वपदस्येत्यपि कचित्पाठः ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते, तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मण्यतिहारो युद्धं च समासार्थं इति सर्वभित्तिकरणाह्वयते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्भवति । केषु केषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि । कचाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्ड । मुशलामुशलि । “इच्च कर्मण्यतिहारे” इति इच्च समासान्तः, स चाभ्ययम् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं किम् ? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह(१) पुत्रेणागतः सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोग इति किम् ? सहैव दशभिः पुत्रेभारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रेभारं वहतीत्यर्थः । कथं समर्मकः, सलोमकः, सपक्षक इति, न ह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते ? किं तर्हि, विद्यमानता ? प्रायिकं तुल्ययोग इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । (२) समुच्चयान्वाचयेतरयोः प्रमाहाराश्चार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्यान्नास्ति समासः । इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । ध्वश्च खदिरश्च पलाशश्च ध्वखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च वाक्त्वक्च । वाहपदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः—“द्वन्द्व च” इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया-कष्टश्रितः । तृतीया-शङ्कुलाखण्डः (३) । चतुर्थी-यूपदारु । पञ्चमी-वृकभयम् । षष्ठी-राजपुरुषः । सप्तमी-अक्षशौण्डः ॥

तत्र तेनेदमिति—समान स्वरूपवाले सप्तम्यन्त पदों में और समान स्वरूपवाले तृतीयान्त पदों में परस्पर बहुव्रीहि समास होता है ‘इदम्’ के अर्थ में ।

तेन सहेति—तुल्ययोग में वर्तमान ‘सह’ शब्द का तृतीयान्त सुबन्त के साथ बहुव्रीहि समास होता है ।

चार्थे द्वन्द्वः—‘च’ के अर्थ में वर्तमान अनेक समर्थ सुबन्तों में द्वन्द्व समास होता है ।

उपसर्जनम्—समासप्रकरण में उपसर्जनसंज्ञक शब्दों का पूर्वप्रयोग होता है ।

(१) सह पुत्रेणागतः इति विग्रहो न्यासस्वसात् मूले नासीदित्यनुमीयते ।

(२) यदा परस्परनिपेक्षाः पदार्था एकस्मिन् प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चयान्ते तदा समुच्चयः । यदैकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदन्वाचयः । परस्परापेक्षाणां मवयवभेदानुगत इतरेतरयोगः । परस्पराणामेव तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः समाहारः ।

(३) कचिदधिकमत्र दृश्यते—किरिकाण इति ।

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य 'पूर्वनिपातस्यापवादः । पर-निपातो विधीयते । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे अग्रेवणम्, निपातनादलुक् । राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नग्नमुषितम् । सित्संमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवलिलन्नपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उत्सगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उल्लखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृषदुपलम् । आरग्वायनबन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । आवन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् । स्नातकराजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभ्रुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्रेव्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथम् ? वक्तव्यमिदम्—धर्मादिषूभयमिति । वैकारिकतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशरमश्रू । श्मश्रुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे धि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे ध्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेक-प्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्व इति किम् ? विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्व इति वर्त्तते(१) । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उद्-खरम् । उष्ट्रशशकम् । ऋबहुष्वनियमः ॥ (२) अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः । ऋद्वन्द्वे ध्वजा-द्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपरकरणं किम् ? अश्वानृषौ, वृषाश्वे इति वा ॥

अल्पाचूतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्व इति वर्त्तते । अल्पाचूतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शङ्खदुन्दुभिबीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाचूराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

राजदन्तादिषु—परन्तु 'राजदन्त' आदि शब्दों में उपसर्जन का पर-प्रयोग होता है ।

द्वन्द्वे धि—द्वन्द्व समास में 'धि' संज्ञक शब्द का पूर्व-प्रयोग होता है ।

अजाद्यदन्तम्—अजादि एवं अदन्त शब्द का द्वन्द्वसमास में पूर्व-प्रयोग होता है ।

बहुष्वनियमः—परन्तु अनेक अजादि एवम् अदन्त शब्दों के होने पर किसका पूर्व-प्रयोग हो—इसका नियम नहीं है ।

द्वन्द्वे—द्वन्द्वसमास में धिसंज्ञक अजाद्यदन्त का पूर्व-प्रयोग विप्रतिषेध के आधार पर समझना चाहिए ।

अल्पाचूतरम्—द्वन्द्व-समास में अल्प अच् से सम्पन्न शब्द का पूर्व-प्रयोग होता है ।

ऋतुनक्षत्राणाम्—समान अक्षरोंवाले ऋतुवाचक शब्दों तथा नक्षत्रवाचक शब्दों में उप-स्थिति-क्रम से पूर्व-प्रयोग होता है ।

(१) पूर्वमिति च इति क्वचित्पाठेऽधिकम् ।

(२) अश्वेन्द्रथाः, रथाश्वेन्द्राः इति पदमंजरी पाठः ।

हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् ?
 ग्रीष्मवसन्तौ । लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् । शरशादम् ।
 अभ्यहितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीक्षातपसी ।
 वर्णानामानुष्येण पूर्वनिपातः । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र
 नास्ति । भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्याया अल्पी-
 यस्याः (१) पूर्वनिपातो वक्तव्यः । द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनत्वाद्वहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च
 बहुव्रीहिसमासे पूर्व प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशेषणम्—चित्रगुः,
 सबलगुः । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः ।
 द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः (२) संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः । द्वयन्यः ।
 ध्वन्यः । वा प्रियस्य पूर्वनिपातः । गुडप्रियः । प्रियगुडः । सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते
 गङ्गादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् । गङ्गकण्ठः । गङ्गशिराः । कथं वह्नेगङ्गः ? प्राप्तस्य चाबाधा
 व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(३) निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्व प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षितभिक्षिः । अव-
 मुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा ? नैष नियमः, विशेषण-
 विशेष्यभावस्य विवक्षानिवन्धनत्वात् । (४) कटे कृतमनेनेति वा विग्रहीतव्यम् । निष्ठायाः
 पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मास-
 जातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, मुक्तौदनः ? प्राप्तस्य

लघ्वक्षरम्—लघ्वक्षर शब्द का पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

अभ्यहितम्—अभ्यहित का भी पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

वर्णानाम्—जातिवाचक पदों में उत्कर्ष-क्रम से पूर्व-प्रयोग की व्यवस्था है ।

भ्रातुश्च—भ्राताओं में ज्येष्ठ का पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

संख्यायाः—संख्यावाचक पदों में अल्पसंख्यावाचक शब्द का पूर्व प्रयोग होता है ।

सप्तमी—बहुव्रीहि समास में सप्तम्यन्त तथा विशेषण पद का पूर्व-प्रयोग होता है ।

सर्वनाम—बहुव्रीहि समास में सर्वनाम तथा संख्यावाचक शब्द का पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

वा प्रियस्य—प्रिय शब्द का पूर्व-प्रयोग विकल्प से होता है ।

सप्तम्याः—गङ्गा आदि शब्दों के साथ समस्यमान सप्तम्यन्त का पर-प्रयोग ही समझना चाहिए ।

निष्ठा—बहुव्रीहि समास में निष्ठा-प्रत्ययान्त का पूर्व-प्रयोग होता है ।

निष्ठायाः—निष्ठा-प्रत्ययान्त के पूर्व-प्रयोग के प्रसङ्ग में यह समझना चाहिए कि जातिवाचक,
 कालवाचक तथा सुख आदि शब्दों के साथ समस्यमान निष्ठान्त शब्दों का पर-प्रयोग ही होता है ।

(१) अल्पायसः इत्यपि कचित्पाठः ।

(२) इदम् वस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा ।

(३) कचिदधिकः पाठः—बहुव्रीह्याविति वर्तते इति ।

(४) कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति इति पदमंजरीसम्मतः पाठः ।

चावाधा व्याख्येया । ॐ प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ अस्तु-
द्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः, उद्यतासिः ? प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया ॥

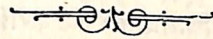
वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयो-
ज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जातरमश्रुः ।
तैलपीतः । घृतपीतः । ऊढभार्यः । गतार्थः । आकृतिगणश्चायम् । तेन गडुकण्ठप्रभृतय
इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्म-
धारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडार । गडुल ।
काण । खञ्ज । कुण्ठ । खञ्जर । खलति । गौर । वृद्ध । भिन्नक । पिङ्गल । तनु । वटर ।
कर्मधारय इति किम् ? कडारपुरुषो ग्रामः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

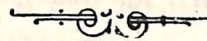

प्रहरणार्थेभ्यश्च—प्रहरणार्थक शब्दों के साथ समस्यमान निष्ठान्त तथा सप्तम्यन्त शब्दों का
भी पर-प्रयोग समझना चाहिए ।

वाऽऽहिता—‘आहिताग्नि’ आदि शब्दों के प्रसङ्ग में निष्ठान्त शब्दों का विकल्प से पूर्व-प्रयोग
होता है ।

कडाराः—‘कडार’ आदि शब्दों का कर्मधारय समास में विकल्प से पूर्व-प्रयोग होता है ।

द्वितीयाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहित इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित उध्वमनुक्रमिष्यामोऽनभिहित इत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिदिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभिहिते ? तिङ्कृतद्धितसमासैः (१)परिसंख्यानम् । वक्ष्यति—“कर्मणि द्वितीया”—कटं करोति, ग्रामं गच्छति । अनभिहित इति किम् ? तिङ्-क्रियते कटः । कृत-कृतः कटः । तद्धितः-शत्यः, शतिकः । समासः-प्रासमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । परिसंख्यानं किम् ? कटं करोति, भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । “बहुषु बहुवचनम्” इत्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टाः, यत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते—अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वे-कत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।

ॐ उभयसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽभ्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । ॐ अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेषु च दृश्यते ॥ अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च । यवाग्वाऽग्नि-होत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् ? यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ ॥ साहचर्याद् गृह्येते ।

अनभिहिते—यहाँ से उत्तर निर्दिश्यमान सूत्रों में ‘अनिभिहिते’ (अनुक्त होने पर) का अधिकार जाता है ।

कर्मणि—अनभिहित कर्म से द्वितीया विभक्ति होती है ।

उभयसर्व—तसि-प्रत्यान्त उभ शब्द तथा सर्व शब्द, धिक्, आभ्रेडितान्त उपरि, अधि एवम् अधस् शब्दों के योग में भी द्वितीया विभक्ति देखी जाती है ।

अभितः—अभितः, परितः, समया, निकषा, हा, तथा प्रति शब्दों के योग में भी द्वितीया विभक्ति देखी जाती है ।

तृतीया च—वेद में ‘हु’धातु के कर्म से तृतीया भी होती है और द्वितीया भी ।

अन्तरा—अन्तरा तथा अन्तरेण के योग में द्वितीया विभक्ति होती है ।

(१) बहुषु प्रयुक्तेषु केषांचिद्वर्जनेन केषांचित्कार्यान्वय प्रतिपादनं परिसंख्यानम् ।

आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादो योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेय-
प्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः ।
अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिद्भव्यते । युक्तग्रहणं किम् ?
अन्तरा तत्तशिलां पाटलिपुत्रं च सुधस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने । क्रिया-
गुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धोऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । संवत्सरमधीते ।
मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः
खल्वपि—क्रोशमधीते, योजनमधीते, क्रोशं कुटिला नदी, योजनं कुटिला नदी, क्रोशं
पर्वतः, योजनं पर्वतः । अत्यन्तसंयोग इति किम् ? मासस्य द्विरधीते, क्रोशस्यैकदेशे
पर्वतः(१) ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति वर्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः ।
अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानु-
वाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वनः—क्रोशेनानुवाकोऽधीतः, योजनेनानु-
वाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम् ? क्रोशमधीतोऽनुवाकः, मासमधीतः । (२)कर्तृव्यावृत्तौ
फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ
विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्वयहे द्वयहाद्वा भोक्ता । त्रयहे त्रयहाद्वा भोक्ता ।
कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयमिप्वासः क्रोशे लक्ष्यं विद्धयति, क्रोशाल्लक्ष्यं विद्धयति ।
कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न
भवति, अस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलक्षणे । शाकल्यस्य संहितामनु-
प्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चन् प्रजाः ॥

कालाध्वनोः—कालवाचक तथा मार्गवाचक शब्दों से द्वितीया विभक्ति होती है यदि अत्यन्त-
संयोग की प्रतीति होती हो ।

अपवर्ग—फलप्राप्ति के बाद क्रिया की समाप्ति के गम्यमान होने पर कालवाचक तथा
अध्ववाचक शब्दों से अत्यन्तसंयोग की प्रतीति होने पर तृतीया विभक्ति होती है ।

सप्तमी—दो कारकों के मध्य में वर्तमान कालवाचक तथा अध्ववाचक शब्दों से सप्तमी तथा
पञ्चमी होती है ।

कर्मप्रवचनीय—कर्मप्रवचनीय से युक्त शब्दों से द्वितीया विभक्ति होती है ।

(१) योजनस्यैकदेशे पर्वतः इति न्यासेऽधिकम् ।

(२) कर्तृव्यावृत्ताविति अशक्त्यादिना कर्तुरपरमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रिया विच्छिन्नेति
प्रवृत्त्यपायो न त्वपवृत्तेति ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्त्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाच्यां द्रोणः । उपनिष्के काषापणम् । यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोद्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधिव्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः ॥ १० ॥

अप, आङ्, परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । परि त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह भवति—वृत्तं परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते, न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने ? नैष दोषः, (१)सम्बन्धसम्बन्धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामं व्रजति । ग्रामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् ? ओदनं पचति । कर्मणीति किम् ? अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् ? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति । अनध्वनीति किम् ? अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् — पन्थानं गच्छति, मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः सम्प्राप्तः, पन्थानं गच्छति, मार्गं गच्छति । अतः प्रतिनिधिप्रतिदाने तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या—पथे गच्छतीति । द्वितीयाग्रहणं किम् ? न चतुर्थ्येव विकल्प्येत, अपवादविषयेऽपि यथा स्यात्—ग्रामं गन्ता, ग्रामाय गन्ता । कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

यस्मादधिकम्—कर्मप्रवचनीय से युक्त होने पर जिससे अधिक और जिसका सामर्थ्य बतलाया जाय उससे सप्तमी विभक्ति होती है ।

पञ्चम्यपाङ्—अप, आङ् तथा परि, इन तीन कर्मप्रवचनीयों के योग में पञ्चमी विभक्ति होती है ।

प्रतिनिधि—कर्मप्रवचनीय से युक्त होने पर जिससे प्रतिनिधित्व हो तथा जिससे प्रतिदान हो उससे पञ्चमी विभक्ति होती है ।

गत्यर्थकर्मणि—चेष्टा जिनकी क्रिया हो ऐसे गत्यर्थक धातुओं के मार्गान्निष्ठ कर्मकारक से द्वितीया तथा चतुर्थी विभक्तियाँ होती हैं ।

(१) सम्बन्धसम्बन्धादिति—सम्बन्धयत इति सम्बन्धः प्रतिनिधिः, प्रतिदानञ्च । तदुभयमपि कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना युज्यते । तेन सम्बन्धेन यः सम्बन्धः स सम्बन्धसम्बन्धः । प्रतिनिधिर्मुख्यमपेक्ष्य भवति, प्रतिदानमपि पूर्वदत्तम् । ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्यां योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्यपूर्वदत्ताभ्यां तद्द्वारको योगोऽस्तीत्यर्थः ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ १३ ॥

सम्प्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति । माणवकाय भिजां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥ ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानमञ्जु । यूपाय दाह । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्ध्रनाय स्थाली । अवहननायोत्खलम् । ॥ क्लृप्तिसम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवागूः । क्लृप्तीत्यर्थनिर्देशः—मूत्राय सम्पद्यते यवागूः, मूत्राय जायते यवागूः ॥ ॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥

वाताय कपिला विद्यदातपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

॥ हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपदं यस्य सोऽयं क्रियार्थोपपदः । “तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इत्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च (१) स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादोऽयं योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् ? प्रविश पिण्डीम्, प्रविश तर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् ? एधानाहुर्तु व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । “भाववचनाश्च” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्थादिति किम् ? पाकः, त्यागः, रागः । भाववचनादिति किम् ? कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषड्योगाच्च ॥ १६ ॥

नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं मङ्गो मङ्गाय । अलमिति

चतुर्थी—सम्प्रदान कारक में चतुर्थी विभक्ति होती है ।

चतुर्थीविधाने—चतुर्थीविधि में तादर्थ्य में भी चतुर्थी का विधान समझना चाहिए ।

क्लृप्ति सम्पद्यमाने—क्लृप्तीत्यर्थक धातुओं के प्रयोग में सम्पद्यमान कर्त्ता से भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

उत्पातेन—उत्पात के द्वारा ज्ञाप्यमान से भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

हितयोगे—हितशब्द के योग में भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

क्रियार्थोप—एक क्रियार्थक अन्य क्रिया हो उपपद में जिसके ऐसे अप्रयुज्यमान धातु के अनभिहित कर्म से चतुर्थी विभक्ति होती है ।

तुमर्थाच्च—तुमुन्-प्रत्ययसमानार्थक प्रत्ययसे युक्त भाववचन प्रातिपदिक से चतुर्थी विभक्ति होती है ।

नमः स्वस्ति—नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम् तथा वषट् के योग में भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

(१) यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्दः स स्थानी ।

पर्याप्त्यर्थग्रहणम्—प्रभुर्मल्लो मल्लाय, शक्तो मल्लो मल्लाय। वषड्गनये। वषडिन्द्राय। चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनाशीर्विवक्षायां च षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति—स्वस्ति गोभ्यो भूयात्, स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि। मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने। अनादरस्तिरस्कारः। न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये। न त्वा वुसं मन्ये, न त्वा वुसाय मन्ये। मन्यतिग्रहणं किम्? न त्वा तृणं चिन्तयामि। विकरण-निर्देशः किमर्थः? न त्वा तृणं मन्ये। अनादर इति किम्?—

अशमानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलखलम्।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम्? न त्वा शृगालं मन्ये ॥ ऋषदेतदप्राणिष्विति तदनावादि-ष्विति वक्तव्यम् ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया। (१) न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम्। न त्वाऽन्नं मन्ये यावन्न भुक्तं श्राद्धम्। प्राणिषु तुभ्यम्। न त्वा काकं मन्ये। न त्वा शृगालं मन्ये। इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः—न त्वा श्वानं मन्ये। न त्वा शुने मन्ये। युष्मदः कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म? व्यवस्थितविभाषा-विज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति। देवदत्तेन कृतम्। यज्ञदत्तेन भुक्तम्। करणे-दात्रेण लुनाति, परशुना छिनत्ति ॥ ऋतृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ प्रकृत्याऽभिरूपः। प्रकृत्या दर्शनीयः। प्रायेण याज्ञिकः। प्रायेण वैयाकरणः। गारयोऽस्मि गोत्रेण। समेन धावति। विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति। सहस्रेण (२) पशून् क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति। पुत्रेण सहागतः पिता। (३) पुत्रेण सह स्थूलः। पुत्रेण सह गोमान्। पितुरत्र क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु

मन्यकर्मण्यनादरे—अनादर के प्रतीयमान होने पर 'मन्' धातु के प्राणिभिन्न कर्म से विकल्प से चतुर्थी विभक्ति होती है।

यदेतदप्राणि—उपयुक्त सूत्र में जो 'मन्' धातु के प्राणिभिन्न कर्म का उल्लेख किया गया है उसमें नाव आदि से भिन्न की भी विवक्षा समझनी चाहिए।

कर्तृकरणयोः—कर्ता तथा करण से तृतीया विभक्ति होती है।

तृतीयाविधाने—तृतीया-विधि में प्रकृति आदि शब्दों का भी उल्लेख समझना चाहिए।

सहयुक्ते—सहार्थक के साथ युक्त अप्रधान से तृतीया विभक्ति होती है।

{ १ } न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति। यावत्—यतो नाव्यं नावा स्वल्पनौक्या तार्यमपि त्वया महत्यापि न तीर्णमतस्त्वां नावमुडुपमपि न मन्ये इत्यर्थः। नौशब्देनोडुपं स्वल्प-नौकोच्यते। त्वा शब्दार्थस्तु महती नौः। एवं ह्यनादरो भवतीत्याहुः। एवं न त्वाऽन्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धमित्यस्य यत् श्राद्धं श्राद्धोयैर्विप्रैर्न भुक्तमतस्त्वामश्वरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः इति उद्योते स्पष्टम्।

{ २ } अश्वानिति न्यासे।

{ ३ } यद्यप्येतदुदाहरणं मुद्रितपुस्तकेषु न दृश्यते तथापि न्यासपदमंजरीस्वारस्यादुपन्यस्तम्।

प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहाय्येन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति—
पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति, “वृद्धो यूना” इति निदर्शनात् । अप्रधान
इति किम् ? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते ।
येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्षणा काणः ।
पादेन खज्जः । पाणिना कुण्डः (१) । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । (२) अङ्गविकार
इति किम् ? अक्षि काणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

(३) कंचित्प्रकारं प्राप्तः (४) इत्थंभूतः, तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणम्, ततस्तृतीया विभ-
क्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् । छात्रेणोपाध्यायम् । शिष्या परि-
व्राजकम् । इह न भवति—कमण्डलुपाणिश्छात्र इति, लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् ।
इत्थंभूत इति किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतनम् (५) ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्ति-
र्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते (६) ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन
कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्युणे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्तते । कर्तृवर्जितं यदणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो
योगः । शतात् बद्धः । सहस्राद् बद्धः । अकर्त्तरीति किम् ? शतेन बन्धितः । शतमृगं च
भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

येनाङ्ग—जिस विकृत अङ्ग से अङ्गी का विकार लक्षित हो उससे तृतीया विभक्ति होती है ।

इत्थंभूत—इत्थंभूत के लक्षण से तृतीया होती है ।

संज्ञोऽन्य—सम्-पूर्वक ज्ञा धातु के कर्मकारक से द्वितीया के स्थान में विकल्प से तृतीया
विभक्ति होती है ।

हेतौ—हेतुवाचक से तृतीया होती है ।

अकर्तर्युणे—कर्तृभिन्न ऋण-वाचक शब्द से पञ्चमी होती है ।

(१) कुणिरिति पाठः कश्चित् ।

(२) कंचिदङ्ग इति किमिति पाठः ।

(३) सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते ।

(४) अत्र आपन्न इति न्यासे पाठः ।

(५) इत्थंभूत इत्यादितः विद्योतनमित्यन्तः पाठः प्रायो न दृश्यते ।

(६) कंचिदधिकः पाठोऽत्र—संपूर्वः किम् ? मातरं जानाति । कर्मणीति किम् ? पूरेण पुत्रं
संजानीते इति ।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्यात् बद्धः । जाड्येन बद्धः । पाण्डित्यान् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः, प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वणे पष्ठयामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिमां विज्ञायीति । तेनेहापि भवति—किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । प्राप्तादागच्छति । पर्वतादवरोहति । वृकंभ्यो विभेति । अध्ययनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यबलोपे कर्मण्युपसंख्यानम् । प्राप्तादात् प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । अधिकरणे चोपसंख्यानम् । आसने उपविश्य प्रेक्षते आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । यतश्चाध्वकालनिर्माणं (१) तत्र पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः साङ्कार्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे । अतद्युक्ताकाले

विभाषा—गुणस्वरूप स्त्रीलिङ्गभित्र हेतुवाचक शब्द से विकल्प से पञ्चमी विभक्ति होती है ।

षष्ठी हेतु—हेतु शब्द के प्रयोग के द्वारा हेतु के द्योत्य होने पर षष्ठी विभक्ति होती है ।

सर्वनामनः—हेतुशब्द के प्रयोग के द्वारा हेतु के द्योत्य होने पर सर्वनाम शब्दों से तृतीया तथा षष्ठी विभक्तियाँ होती हैं ।

निमित्त—निमित्तार्थक शब्दों के प्रयोग में प्रायशः सभी विभक्तियाँ देखी जाती हैं ।

अपादाने—अपादान कारक से पञ्चमी विभक्ति होती है ।

पञ्चमी—पञ्चमी-विधि में ल्यबन्त के लोप होने पर उसके कर्मकारक से भी पञ्चमी का विधान समझना चाहिए ।

अधिकरणे—ल्यबन्त के लोप होने पर उसके अधिकरण कारक से भी पञ्चमी विभक्ति समझनी चाहिए ।

प्रश्नाख्यान—प्रश्न और उसके उत्तर में पञ्चमी विभक्ति होती है ।

यतश्चाध्व—जिस स्थान से अध्व (मार्ग) तथा काल का अवधि-निर्णय किया जाय उससे पञ्चमी होती है ।

तद्युक्तात्—पञ्चमी-युक्त से परवर्ती कालवाचक मासादि शब्दों से सप्तमी विभक्ति समझनी चाहिए ।

सप्तमी वक्तव्याः । कात्तिक्या आग्रहायणी मासे । ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्याः । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाश्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवदत्तात् । भिक्षो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वर्तते । तत्र “दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम्” इति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराहिवदत्तात् । आराह्यदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्ययं वर्जनार्थं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्द-पूर्वो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकाल-वृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात्, इतरथा हि दिग्बृत्तिनैव स्यात्—इयमस्याः पूर्वति । इह तु न स्यात्—अयमस्मात् पूर्वः काल इति । अञ्चूत्तरपद-प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव ? “षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” इति वक्ष्यति, तस्यार्थं पुरस्तादपकर्षः । आच्-दक्षिणां ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि-दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

“दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरोग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठाद् ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

“एनवन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः” इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । पृथक्, विना, नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन, पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन, विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात् । पृथग् विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयायः ॥

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥

अध्वनः—पञ्चमी-युक्त पदार्थ से परवर्ती अध्ववाचक शब्दों से प्रथमा तथा सप्तमी विभक्तियाँ समझनी चाहिए ।

अन्यारादितरर्त्ते—अन्यार्थक, आरात्, इतर, ऋते, दिग्वाचक शब्द, अञ्चूत्तर पद, आच् तथा आहि के योग में पञ्चमी विभक्ति होती है ।

षष्ठ्यतसर्थ—अतसुच् तथा इसके अर्थ में विहित प्रत्ययों से युक्त शब्द से युक्त से षष्ठी विभक्ति होती है ।

एनपा—एनप्रत्ययान्त से युक्त शब्द से द्वितीया होती है ।

पृथग्विना—पृथक्, विना तथा नाना—इन शब्दों के योग में तृतीया तथा पञ्चमी विभक्तियाँ होती हैं ।

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवच्यते न द्रव्यम्, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोका-न्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः, अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत्—स्तोकं मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

षष्ठ्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्तरस्यां षष्ठमी च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अभ्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्यांग्रहणं षष्ठ्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

षष्ठ्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारापञ्चमी तृतीयापि समुचीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद् ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकाद् ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपदिकार्थे विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते । शकटे आस्ते । स्थाह्यां पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खल्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य । अभ्याशे ग्रामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति द्वितीयातृतीया-पञ्चमीसप्तम्यः । ऋसप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिके । आम्नाती छन्दसि । ऋसाध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि । ऋकारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी

करणे च—असत्त्ववाची स्तोक, अल्प, कृच्छ्र तथा कतिपय शब्दों से करण में तृतीया तथा षष्ठमी विभक्तियाँ होती हैं ।

दूरान्तिकार्थैः—दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक (समीपार्थक) शब्दों के योग में षष्ठी तथा पञ्चमी विभक्तियाँ होती हैं ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो—दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक शब्दों से द्वितीया, तृतीया तथा पञ्चमी विभक्तियाँ होती हैं ।

सप्तम्यधि—अधिकरण कारक से तथा दूरार्थक और अन्तिकार्थक शब्दों से सप्तमी विभक्ति होती है ।

सप्तमी—सप्तमी-विधि के प्रसङ्ग में इन्-विषयक क्त-प्रत्ययान्त के कर्मकारक से भी सप्तमी समझनी चाहिए ।

साध्वसाधु—साधु तथा असाधु शब्दों के प्रयोग होने पर भी सप्तमी विभक्ति का विधान समझना चाहिए ।

कारकार्हाणाम्—क्रिया के प्रति जिसका कारकत्व उचित हो उसके कारकत्व की विवक्षा होने पर उससे सप्तमी विभक्ति होती है ।

वक्तव्याः । ऋद्धेषु भुज्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते । अकार-
रकार्हाणां च अकारकत्वे सप्तमी वक्तव्याः । दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुज्जते । वृष-
लेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति । अतद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्याः । ऋद्धेष्वासीनेषु
दरिद्रा भुज्जते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति । निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी
वक्तव्याः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कृञ्जरम् ।

केशेषु(१)चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते
ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्ष्यति । गोषु
दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु दूयमानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति
किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुनर्भावग्रहणं किम् ? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात् सापि भवति । अनादराधिके
भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्रावाजीत् । रुदति प्रावाजीत् ।
क्रोशतः प्रावाजीत् । क्रोशति प्रावाजीत् । क्रोशन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत
इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः ।
गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां
साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठ्या-
मेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः(२), कुशलो निपुणः, ताभ्यां योगे आसे-

अकारकार्हाणाम्—अकारकत्वाहं के अकारकत्व की विवक्षा में भी सप्तमी समझनी चाहिए ।

तद्विपर्यासे—उपयुक्त स्थितियों के विपर्यय—कारकत्वाहं के कारकत्व की अविवक्षा और
अकारकत्वाहं की कारकत्व-विवक्षा—में भी सप्तमी विभक्ति समझनी चाहिए ।

निमित्तात्—कर्मकारक के प्रयुज्यमान होने पर निमित्त-भूत-पदार्थवाचक शब्दों से सप्तमी
विभक्ति समझनी चाहिए ।

यस्य च—जिसकी एक क्रिया से दूसरी क्रिया लक्षित हो उस क्रियावान् से सप्तमी होती है ।

षष्ठी—परन्तु अनादर की प्रतीति होने पर जिसकी एक क्रिया से दूसरी क्रिया लक्षित
होती हो उस क्रियावान् से षष्ठी और सप्तमी भी विकल्प से होती हैं ।

स्वामीश्वराधि—स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत—इन शब्दों
के योग में षष्ठी तथा सप्तमी विभक्तियाँ विकल्प से होती हैं ।

आयुक्त—तात्पर्य के गम्यमान होने पर आयुक्त (= निपुण) तथा कुशल शब्दों के योग में
षष्ठी तथा सप्तमी विभक्तियाँ विकल्प से होती हैं ।

(१) बालेषु इति पाठः ।

(२) व्यापृत इति प्रायः पाठः ।

वायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कट-
करणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे । (१) आसेवा-
यामिति किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तन्ते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् ।
यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । मनुष्येषु
क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा । गोषु कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा । अध्वगानां
धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

“यतश्च निर्द्धारणम्” इति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो विभक्तम् । यस्मि-
न्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः
सुकुमारतराः, आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु, निपुण इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेत्
प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः ।
अर्चयामिति किम् ? साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् ?
साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । साधुर्देवदत्तो मातरं परि,
मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित, उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः
प्रसक्तः, यस्तत्र नियमेनावबद्धः स(२) उच्यते । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । केशैरु-
त्सुकः । केशेषूत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः ।
पुष्येण पायसमरनीयात् । पुष्ये पायसमरनीयात् । मघाभिः पल्लौदनम् । मघासु पल्लौ-
दनम् । नक्षत्र इति किम् ? पञ्चालेषु वसति । लुपीति किम् ? मघासु ग्रहः । इह कस्मान्न

यतश्च—जहाँ से निर्द्धारण हो उससे सप्तमी तथा षष्ठी विभक्तियाँ विकल्प से होती हैं ।

पञ्चमी—जिस निर्द्धारणाश्रय में विभाग हो उससे पञ्चमी विभक्ति होती है ।

साधु—अर्चा (पूजा) के गम्यमान होने पर साधु तथा निपुण शब्दों के योग में सप्तमी
विभक्ति होती है यदि ‘प्रति’ का प्रयोग न हुआ हो ।

अप्रत्यादि—‘प्रति’ के प्रयोग न होने का अर्थ ‘प्रति’ आदि का प्रयोग न होना समझना
चाहिए ।

प्रसितोत्सुकाभ्याम्—प्रसित तथा उत्सुक शब्दों के योग में तृतीया तथा सप्तमी विभक्तियाँ
होती हैं विकल्प से ।

नक्षत्रे च—लुबन्त नक्षत्रवाचक शब्दों से तृतीया तथा सप्तमी विभक्तियाँ विकल्प से होती हैं ।

(१) आसेवायामित्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्तः पाठो न्यासपर्यालोचनया मूले नासीदिति प्रती-
यते । पदमञ्जर्यादिशंखस्तके प्रत्युदाहरणमासीत्तदर्थश्च नासीदिति प्रतीयते ।

(२) प्रसितशब्देनोच्यते इति न्यासपाठः ।

भवति—अद्य पुण्यः, अद्य कृत्तिका? अधिकरण इति वर्तते, वचनं तु पक्षे तृतीया-विधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गम्—स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं द्रोणः, खारी, आढकम् । वचनम्—एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे—उच्चैः, नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम्? कुमारी, वृत्तः, कुण्डम् इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम्? द्रोणः, खारी, आढकम् इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं किम्? एकत्वादिषूक्तेष्वपि यथा स्याद्—एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं किम्? निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तम्, ततोऽपि यथा स्यात्—प्रलम्बते, अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं सम्बोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । सम्बोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहृतम् । आमन्त्रितप्रदेशाः—“आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्” इत्येवमादयः (१) ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्सम्बुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देवदत्त । सम्बुद्धिप्रदेशाः—“एडह्रस्वात् सम्बुद्धेः” इत्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

(२) कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषः, तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

प्रातिपदिकार्थः—प्रातिपदिकार्थमात्र में, लिङ्गमात्र में, परिमाणमात्र में तथा वचनमात्र में प्रथमा विभक्ति होती है ।

सम्बोधने—सम्बोधन में भी प्रथमा विभक्ति होती है ।

साऽऽमन्त्रितम्—सम्बोधनविहितप्रथमान्त शब्दस्वरूप की ‘आमन्त्रित’ संज्ञा होती है ।

एकवचनम्—आमन्त्रितसंज्ञक प्रथमा के एकवचन की ‘सम्बुद्धि’ संज्ञा होती है ।

षष्ठी—कर्मादिभिन्न तथा प्रातिपदिकार्थभिन्न स्वस्वामिभावादिसम्बन्धस्वरूप शेष में षष्ठी होती है ।

(१) क्वचित् आमन्त्रितस्य च इत्येवमादयः इति पाठः ।

(२) अत्र न्यासे कर्मादिभ्यो योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः स्वस्वामिकसम्बन्धादिः स शेषः इति पाठो दृश्यते । कर्मादीनां प्रकृतत्वात् तदपेक्षया शेषत्वं विज्ञायत इत्याह कर्मादिभ्यो योऽन्य इति । कर्मादयः कारकविशेषाः, तस्य सम्बन्धस्य हेतुभूताः । स तु फलभूतः । हेतुफलयोगश्च प्रसिद्धमन्यत्वमिति तेभ्योऽन्यो भवति । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति । व्यतिरेक आधिक्यम् । अथवा येन प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते व्यतिरेकीक्रियते स व्यतिरेकः । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः, स शेषः ।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

(१) जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानाते । मधुनो जानीते । (२) सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानाति-रविदर्थः । अथवा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेष इति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । 'दय दानगतिरक्षणे', 'ईश ऐश्वर्ये' एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् ? मातुर्गुणैः स्मरति । शेषे इति किम् ? मातरं स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधो दकस्योपस्कुरुते । शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते । प्रतियत्न इति किम् ? कटं करोति । कर्मणीति किम् ? एधो दकस्योपस्कुरुते प्रज्ञया । शेष इत्येव— एधो दकमुपस्कुरुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ?

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मा मैवं तपः साहसमाचरः ॥ (३)

भाववचनानामिति । किम् ? नदी कुलानि रुजति । अज्वरेरिति किम् ? चौरं ज्वरयति ज्वरः । अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । चौरं संतापयति तापः । शेष इत्येव—चौरं रुजति रोगः ॥

ज्ञोऽविदर्थस्य—अज्ञानार्थक 'ज्ञा' धातु के करण कारक से षष्ठी होती है ।

अधीगर्थ—स्मरणार्थक धातु, 'दय' धातु तथा 'ईश' धातु के कर्मकारक की यदि शेषत्वेन विवक्षा हो तो उससे भी षष्ठी विभक्ति होती है ।

कृजः—गुणाधान के प्रतीत होने पर 'कृज्' धातु के शेष के रूप में विवक्षित कर्म कारक से षष्ठी होती है ।

रुजार्थानाम्—भाववाचक घञादिप्रत्ययान्त शब्द हों कर्ता जिनके ऐसे 'ज्वर'-धातुभिन्न रोगार्थक धातुओं के कर्म कारक से, शेषत्व की विवक्षा में, षष्ठी विभक्ति होती है ।

अज्वरि—केवल 'ज्वर' धातु से ही नहीं किन्तु उसके साथ-साथ सम्पूर्वक 'तप्' धातु का भी प्रतिषेध में परिगणन समझना चाहिए ।

(१) कचित् शेष इत्यनुवर्तते इति विद्यते ।

(२) सर्पिषेत्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्तः पाठो न्यासेऽदर्शनात् मूले नासीदित्यनुमीयते ।

(३) क्वचित्पाठान्तरम् दरीदृश्यते, तच्चेत्थम्—

कल्याणी खलु गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

‘नाथु नाथु याचोपतापैश्वर्याशीःपु’ पठ्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि कारके शेष-
त्वेन विद्वक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् ?
माणवकमुपनाथति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

जासिनिग्रहणनाटक्राथपिपां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि, निग्रहण, नाट, क्राथ, पिष् इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी
विभक्तिर्भवति । ‘जसु हिंसायाम्’, ‘जसु ताडने’ इति च चुरादौ पठ्यते, तस्येदं ग्रहणं न
दैवादिकस्य ‘जसु मोक्षणे’ इत्यस्य (१) । चौरस्योज्जासयति । वृषलस्योज्जासयति । निग्रहण
इति संघातविगृहीतविपर्यस्तस्य ग्रहणम् । चौरस्य निग्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य
प्राणिहन्ति । चौरस्योन्नाटयति । वृषलस्योन्नाटयति । चौरस्य क्राथयति । वृषलस्य क्राथ-
यति । निपातनाद्वृद्धिः । अयं हि घटादौ पठ्यते ‘श्रथ वनथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः’ इति,
तत्र ‘घटादयो मितः’ इति मित्संज्ञायां “(२)मितां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य
पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् ? धानाः पिनष्टि । शेष इत्येव—चौरस्य-
ज्जासयति । एषामिति किम् ? चौरं हिनस्ति । निग्रहण इति किम् ? चौरं विहन्ति (३) ॥

व्यवहृणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ, पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । द्यते
क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य (४) व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति ।
शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्मान्न भवति ? स्तुत्यर्थस्य पणतेराय-
प्रत्यय (५) इत्येते । समर्थयोरिति किम् ? शलाकां व्यवहरति । (६) गणयतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणात् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेष इत्येव—शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति ।
सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति (७) । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अशिषि—आशीरर्थक ‘नाथु’ धातु के कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा होने पर, षष्ठी विभक्ति
होती है ।

जासिनिग्रहण—हिंसार्थक ‘जासि’, नि-प्र-पूर्वक ‘हन्’, ‘नाटि’, ‘क्राथि’ तथा ‘पिष्’ धातुओं के
कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा में, षष्ठी होती है ।

व्यवहृ—समानार्थक वि-अव-पूर्वक ‘हृ’ धातु तथा ‘पण’ धातु के कर्मकारक से शेष की विवक्षा
में षष्ठी होती है ।

दिवस्तदर्थस्य—वि-अव-पूर्वक ‘हृ’ धातु तथा ‘पण’ धातु के समानार्थक ‘दिव्’ धातु के
कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा में, षष्ठी विभक्ति होती है ।

(१) अहिंसार्थत्वात् इति हेतुपदं कचित् ।

(२) मितां ह्रस्वः इति न्यासपर्यालोचनया मूले प्रक्षिप्तः प्रतिभाति ।

(३) एषामित्यारभ्य विहन्तिपर्यन्तः पाठः प्रायो नास्ति ।

(४) शतस्य व्यवहरति शतं क्रयविक्रयेण विनियुङ्क्ते, दीव्यतीति वार्थः । एवं शतस्य पणते
इत्यस्याप्ययमेवार्थः ।

(५) न तु व्यवहारार्थस्य इत्यतिरिक्तं कुत्रचित् ।

(६) मूले प्रत्युदाहरणयोरर्थनिर्देशः प्रक्षिप्तो भाति, न्यासे तदर्शनात् ।

(७) ब्राह्मणानिति न्यासे । ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ।

विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् ? शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव—शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । (१) गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेदेवादिकस्य लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचनम्, तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठीविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः (२) प्रेष्य । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोनु-ब्रूहि । प्रेष्यब्रुवोरिति किम् ? अग्नये छागं हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविष इति किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदान इति किम् ? माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य । हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति (३) बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्यः । बहुलग्रहणं किम् ? कृष्णो (४) रात्र्यै । हिमवतो हस्ती । ऋषयर्थे चतुर्थी वक्तव्या ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते । या दतो धाति तस्यै श्यावदन् । या नखानि कृन्तति तस्यै कुनखः । याऽड्वते तस्यै काणः । याऽभ्यङ्गते तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहल्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते । घृतेन

विभाषोप—सोपसर्गक 'दिव्' धातु के कर्म से विकल्प से षष्ठी होती है ।

द्वितीया—ब्राह्मणात्मक वेदभाग के क्षेत्र में अनुपसर्गक 'दिव्' धातु के कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा में, द्वितीया विभक्ति होती है ।

प्रेष्य—देवता के सम्प्रदान होने पर प्र-पूर्वक 'इप्' धातु तथा 'ब्रू' धातु के हविर्वाचक कर्म से, शेषत्व की विवक्षा में, षष्ठी विभक्ति होती है ।

हविषः—परन्तु प्रस्थित-हविर्वाचक शब्दों से षष्ठी विभक्ति का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

चतुर्थर्थे—वेद में चतुर्थी के अर्थ में षष्ठी विभक्ति बाहुल्येन होती है ।

षष्ठ्यर्थे—वेद में षष्ठी के अर्थ में चतुर्थी विभक्ति भी होती है ।

यजेश्च—वेद में 'यज्' धातु के करण से षष्ठी होती है ।

(१) गामस्येति—गामस्य सभायामित्यन्वयः । तदह इत्युदाहरणम् ।

(२) प्रेष्य इत्यत्र अनुप्रेक्ष्येति न्यासे ।

(३) देवतासम्प्रदाने सति इत्यपि क्वचित् ।

(४) कृष्ण इति—बहुलग्रहणात् रात्र्यै इत्यत्र सप्तम्यर्थे चतुर्थी ।

यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते(१) ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

“बहुलं छन्दसि” इति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वोऽहो भुङ्क्ते । द्विरहोऽधीते । कृत्वोर्थग्रहणं किम् ? अहनि शेते, रात्रौ शेते । प्रयोगग्रहणं किम् ? अहनि भुक्तम् । गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं किम् ? द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरण इति किम् ? द्विरहो भुङ्क्ते । शेष इत्येव—द्विरहन्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि—अपां क्षष्टा, पुरां भेत्ता, वज्रस्य भर्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् ? शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् ? तद्धितप्रयोगे मा भूत्—कृतपूर्वी कटम्, भुक्तपूर्वी ओदनम् । शेष इति निवृत्तम्, पुनः कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्त्यर्थमिह कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः, तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । रोचते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न भवति—आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य । शेषे विभाषा । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्ययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते—विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकाव्ययनिष्ठा” इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः । क्तस्येति

कृत्वोर्थः—कृत्वसुच् प्रत्यय तथा उसके अर्थ के अभिधायक प्रत्ययों के प्रयोग होने पर कालवाचक अधिकरण कारक से षष्ठी विभक्ति होती है ।

कर्तृकर्मणोः—कृत्प्रत्यय के प्रयोग में कर्त्ता तथा कर्म कारकों से षष्ठी विभक्ति होती है ।

उभयप्राप्तौ—यदि कृत्प्रत्यय के प्रयोग में कर्त्ता तथा कर्म—इन दोनों से षष्ठी की प्राप्ति पूर्वसूत्र से होती हो तो केवल कर्मकारक से ही षष्ठी विभक्ति होती है ।

अकाकारयोः—‘अका’ तथा ‘आ’ इन स्त्रीप्रत्ययों के प्रयोग में उपर्युक्त नियम मान्य नहीं होता है ।

शेषे विभाषा—शेष स्त्रीप्रत्ययान्त कृदन्त के प्रसङ्ग में उपर्युक्त व्यवस्था वैकल्पिक होती है ।

क्तस्य च—वर्तमानकाल में विहित क्तप्रत्यय से युक्त शब्द के योग में भी षष्ठी विभक्ति होती है ।

(१) करण इति किम् ? अन्यत्र मा भूत् इति कचित् ।

किम् ? ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् ? ग्रामं गतः । ऋणपुंसके भाव उपसंख्या-
नम् । छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । शेषविज्ञानात्
सिद्धम् । तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयाऽपि भवति—छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

“क्तोधिकरणे च” इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधाप-
वादो योगः । इदमेषामासितम् । इदमेषां शयितम् । इदमहेः सृष्टम् । इदं वनकपेर्यातम् ।
इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी, द्वितीया-
वत्—नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः, तदा—नेता अश्वस्य ग्रामं
चैत्रः (१) ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

“कर्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिद्ध्यते । ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ,
तृन् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । ल इति शतृशानचौ कानचक्षू किकिनौ
च गृह्यन्ते—ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पेचानः । ओदनं पेचिवान् । पपिः
सोमम् । ददिर्गाः । उ-कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः । कन्यामलङ्कारिण्युः । इण्युचोऽपि
प्रयोगे निषेधः (२) । उक-आगामुकं (३) वाराणसीं रत्न आहुः । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषा-
यामप्रतिषेधः । दास्याः कामुकः । अव्यय-कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा । अव्ययप्रतिषेधे
तोसुनकसुनोरप्रतिषेधः । पुरा सूर्यस्योदेतोरधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरपेशिन् ।
निष्ठा-ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ-ईषत्करः कटो भवता । ईषत्पानः
सोमो भवता । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणं “लटः शतृशानचौ” इत्यारभ्य आ तृनो नकारात् ।
तेन शानन्चानशशतृनामपि प्रतिषेधो भवति—सोमं पवमानः । नटमाधनानः । अधीयन्
पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । ऋद्धपः शतुर्वा वचनम् । चौरं
द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

नपुंसके—नपुंसक में विहित भावार्थक क्त-प्रत्यय के योग में भी षष्ठी समझनी चाहिए ।

शेषविज्ञानात्—सम्बन्ध-सामान्य की विवक्षा से ही इष्टसिद्धि हो जाने के कारण ‘नपुंसके
भाव’ आदि उपसंख्यान अनावश्यक है ।

अधिकरण—अधिकरण-विहित-क्त-प्रत्ययान्त शब्द के योग में भी षष्ठी विभक्ति होती है ।

न लोकाव्यय—लकारस्थानिक आदेश, उप्रत्यय, उकप्रत्यय, अव्यय, निष्ठाप्रत्यय, खलर्थक
प्रत्यय तथा तृन् प्रत्यय के प्रयोग होने पर ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ से षष्ठी का विधान नहीं
होता है ।

उकप्रतिषेधे—उकप्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी-प्रतिषेध के विषय में यह समझना चाहिए कि
भाषा में प्रयुज्यमान ‘कम्’-धातुविहित उकप्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी-प्रतिषेध नहीं होता है ।

अव्यय—अव्यय के प्रयोग में उपदिष्ट षष्ठी-प्रतिषेध के प्रसङ्ग में तोसुन् तथा कसुन् प्रत्ययान्त
अव्ययों के प्रयोग में षष्ठी-प्रतिषेध नहीं समझना चाहिए ।

द्विषः—‘द्विष्’-धातुविहित शतृप्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी का प्रतिषेध विकल्प से समझना
चाहिए ।

(१) द्विकर्मकाणामित्यतः चैत्र एतत्पर्यन्तग्रन्थः प्रायो नास्ति ।

(२) इण्युचोऽपि प्रयोगे निषेध इति प्रायः सर्वत्र नास्ति ।

(३) आगामुकमिति—रक्षांसि वाराणसीप्रत्यागमनशीलानि भवन्ति शापादिमोक्षार्थमित्यर्थः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि-ग्रामं गमी । ग्रामं गामी । आधमर्ण्यं-शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् ? । यवानां लावकः । सक्त्वां पायकः । अवश्यं कारी कटस्य । इह कस्माच्च भवति—वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इति ? भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

“कर्तृकर्मणोः कृति” इति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि (१) । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्त्तरीति किम् ? गेयो माणवकः सान्नाम् । ऋउभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शर्षवषये तृतीयाविधानात् तया मुक्ते षष्ठ्येव भवति—तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् ? तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तर-सूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकल्प्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गरयमानायाम् आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् (२) । आयुष्यं देवदत्ताय

अकेनोः—भविष्यदर्थक अक-प्रत्यय तथा भविष्यत् एवम् आधमर्ण्यं अर्थ में विहित ‘इन्’ प्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी नहीं होती है ।

कृत्यानाम्—कृत्यप्रत्यय के प्रयोग में कर्त्ता से विकल्प से षष्ठी होती है, परन्तु कर्म से कभी नहीं ।

उभयप्राप्तौ—परन्तु कृत्यप्रत्यय के परे उभय (कर्त्ता तथा कर्म) से षष्ठीप्राप्ति यदि हो तो सबसे षष्ठी का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

तुल्यार्थैः—तुला तथा उपमा शब्दों से अतिरिक्त तुल्यार्थक शब्दों के योग में विकल्प से तृतीया तथा षष्ठी विभक्तियाँ होती हैं ।

चतुर्थी—आशीर्वाद के प्रतीत होने पर आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ तथा हित शब्दों के योग में चतुर्थी विभक्ति विकल्प से होती है ।

अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम्—इस सूत्र में आयुष्य आदि शब्द-मात्र का नहीं

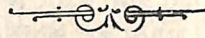
(१) न कर्मणि इति कचिन्नास्ति ।

(२) वार्तिकमिदं कचिन्नोपलभ्यते ।

भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवदत्ताय, भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय, कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देवदत्ताय, निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय, सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय, शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय, अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय, प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय, हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय, पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् ? आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

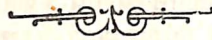
इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

किन्तु उनके अर्थ में प्रयुक्त अन्यान्य शब्दों का भी परिग्रहण समझना चाहिए ।

द्वितीय अध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समास एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते, द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति । (१)समाहारद्विगोरचेदं ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विग्वर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेऽप्येकवचनं भवति—पञ्चपूलीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणित्युत्सेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत्—पाणिपादम्, शिरोग्रीवम् । तूर्याङ्गानाम्—मार्दङ्गिकपाणविकम्, (२)वीणावादक-परिवादकम् । सेनाङ्गानाम्—रथिकाश्वारोहम्, रथिकपादातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात् पशुद्वन्द्वे विभाष्यैकवद् भवति । इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहार-स्यैकत्वात्सिद्धमेवैकवचनम् । इदं तु प्रकरणं विषयविभागार्थम्—प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः, दक्षिण्यआदीनामितरेतरयोग एव, वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकाला-पम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुद्यते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमतः पूर्वोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् ? उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्टुः कठकौथुमाः । स्थेणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् ? उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसक-

द्विगुरेक—द्विगु समास एक ही पदार्थ का वाचक (अर्थात् द्विगुसमासविशिष्ट का एकवचन में प्रयोग) होता है ।

द्वन्द्वश्च—प्राण्यङ्गवाचक, वाद्याङ्गवाचक तथा सेनाङ्गवाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व समास को एकवद्भाव होता है ।

अनुवादे—चरण-वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है अनुवाद के गम्यमान होने पर ।

स्थेणोः—लुङ्-लकार-विशिष्ट 'स्था' तथा 'इण्' धातु के कर्म होने पर ही चरणवाचकद्वन्द्व एकवत् होता है—यह अवगन्तव्य है ।

अध्वर्यु—अध्वर्यु-विहित क्रतुओं के वाचक नपुंसकभिन्नशब्दविहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है ।

(१) समाहारे द्विगोरिति न्यासे ।

(२) वीणावादकेति नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः, विपञ्ची परिवादिनी, तज्जीविकः परिवादकः इति ।

लिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाह्वातिरात्रम् । अध्वर्युः क्रतुरिति किम् ? इषुवज्रौ, उद्भिद्वलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् ? राजसूयवाजपेये । इह कस्मान्न भवति—दर्शपौर्णमासौ ? क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु (१) लुटः ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदकक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम् (२) । सम्पाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् ? पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । (३) आराशस्त्रि । धाना-शङ्कुलि । जातिरिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रिय-विद्यूद्राः । नञिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम्—रूपरसगन्धस्पर्शाः, गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । (४) जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेक-वद्भावो विधीयते, न (५) नियतद्रव्यविवक्षायां—इह कुण्डे बदराऽऽमलकानि तिष्ठ-न्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्य-समासनिर्देश एवायम् । उद्धयश्च इरावती च उद्धयेरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि-कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम्, कुरुक्षेत्राङ्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् ? गङ्गायामुने, मद्रकंकयाः । नदी देश इति किम् ? कुक्कूटमयूरौ । अग्रामा इति किम् ? जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बवशालूकिन्यौ । नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति—कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने । अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इह मा भूत्—मथुरा च पाटलिपुत्रं च मथुरा-पाटलिपुत्रम् । उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ सौर्यं च नगरं केतवतं च ग्रामः सौर्यकेतवते ॥

अध्ययन—अध्ययन की दृष्टि में समीपस्थ पदार्थों के वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है ।

जाति—अप्राण्यर्थक जाति-वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है ।

विशिष्ट—विभिन्न लिङ्ग वाले नदी-वाचक शब्दों तथा ग्रामवाचकभिन्न प्रदेशवाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व समास एकवत् होता है ।

अग्रामा—ग्रामवाचकभिन्न के अन्तर्गत नगरवाचक शब्दों का समावेश नहीं होता है ।

उभयतश्च—परन्तु यदि ग्रामवाचक तथा नगरवाचक शब्दों में ही द्वन्द्वसमास हुआ हो तब तो ग्रामवाचकशब्दनिमित्तक एकवद्भावप्रतिषेध ही समझना चाहिए ।

(१) सोमयागेषु इति न्यासे पाठः ।

(२) वार्तिकम् इति—वृत्तिः संहिता, तामधीते वार्तिकः ।

(३) आरा प्रमोदः, शङ्कुली षण्णां रसानां कुलं शङ्कुलीति ।

(४) जातिपरत्वे जातिप्राधान्ये ।

(५) नियतेति—यदा क चिद्देशादौ नियतानां द्रव्यविशेषाणां विवक्षा तदा जातिशब्दत्वेऽप्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थः ।

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । दंशमशकम् । वृकालिचम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् ? ब्राह्मणचत्त्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थः स्यादथवा क्षुद्र एव यः ।

(१) शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणम् , इतरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरम्, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् ? गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति—श्वशृगालम्, अश्वमहिषम्, काकोलकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणम् ? पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुद्ध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तच्चाऽयस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । अनिरवसितानामिति किम् ? चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातकम् । पुत्रपौत्रम् । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । (२) शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपृतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् । रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति—गोश्वम्, गोश्वौ । पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-

रोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृक्ष, मृग, तृण, धान्य, व्यञ्जन, पशु, शकुनि, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर इत्ये-

क्षुद्र—क्षुद्र-जन्तु-वाचक शब्दों का द्वन्द्व एकवत् होता है ।

येषाम्—जिनमें नित्य-विरोध हो तद्वाचक पदों का द्वन्द्व भी एकवत् होता है ।

शूद्राणाम्—जिनके भोजन करने से पात्रों का संस्कार सम्भावित है ऐसे शूद्रजातिवाचक शब्दों का द्वन्द्व एकवत् होता है ।

गवाश्व—गवाश्वम् आदि द्वन्द्व सार्थु हैं ।

विभाषा—वृक्षवाचक, मृगवाचक, तृणवाचक, धान्यवाचक, व्यञ्जनवाचक, पशुवाचक, शकुनि-वाचक, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर—इन शब्दों का द्वन्द्व विकल्प से एकवत् होता है ।

(१) शतं वेति—प्रसृतिरजलेरद्धम् , येषां शतं प्रसृतौ भवति शतेनाद्धाञ्जलिः पूर्यत इत्यर्थः । यद्वा प्रसृतिरञ्जलिः ।

(२) शाटीपटीक्रमिति पदमंजरीम् ।

तेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । प्लक्षन्त्यग्रोधम्, प्लक्षन्त्यग्रोधाः । रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । व्रीहियवम्, व्रीहियवाः । दधिघृतम्, दधिघृते । गोमहिषम्, गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्जलम्, तित्तिरिक्पिञ्जलाः । अश्ववडवम्, अश्ववडवौ । पूर्वापरम्, पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे । बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्र-जन्तुधान्यनृणानाम् । एषां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः । बद-रामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्त्यग्रोधौ । रुरुपृषतौ । हंसचक्रवाकौ । यूकालिङ्गे । व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरणवाचिनाम-द्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुकर्षणार्थश्चकारः । शीतोष्णम्, शीतोष्णे । सुख-दुःखम्, सुखदुःखे । जीवितमरणम्, जीवितमरणे । विप्रतिषिद्धमिति किम् ? कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् ? शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि शब्दरूपाणि नैकवद्-भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसपिषी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्द-विशाखौ । (१)परिवाट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसर्गौ । शुक्लकृष्णौ । इध्मावर्हिषी । निपातना-दीर्घः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उल्लखलमुसले । आद्या-वसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्त्तते । अधिकरणं (२) वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः, तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषिद्धयते । दश (३) दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकपाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति । उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः । उपदशं मार्दङ्गिकपाणविकम् । उपदशा मार्दङ्गिकपाणविकाः । अव्ययस्य संख्य-याऽव्ययीभावोपि विहितो बहुव्रीहिरपि । तत्रैकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

बहुप्रकृतिः—फलवाचक, सेनावाचक, वनस्पतिवाचक, मृगवाचक, शकुनिवाचक, क्षुद्रजन्तु-वाचक, धान्यवाचक तथा तृणवाचक शब्दों के बहुवचनान्त में हुआ द्वन्द्व ही एकवत् होता है ।

विप्रति—अनधिकरणवाचक परस्पर-विरुद्धार्थाभिवायी शब्दों का द्वन्द्व एकवत् होता है विकल्प से ।

न दधिपय—दधिपयस् आदि शब्दों में विहित द्वन्द्व एकवत् नहीं होता है ।

अधि—अधिकरण के परिमाण के वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व एकवत् नहीं होता है ।

विभाषा—अधिकरण की इयत्ता के सामीप्य के अभिधान में विकल्प से एकवत् होता है ।

(१) परिवाट्पदस्य स्थाने कचित्परिव्राजक इति पाठः ।

(२) वर्त्तनं वर्त्तः = समासः । भावे घञ् । वर्तोऽस्यास्तीति वर्ति = समासावयवभूतम् । वर्ति च तत्पदं चेति वर्तिपदम्, तस्य पदस्यार्थो वर्तिपदार्थः ।

(३) न्यासे दश इमे दन्तोष्ठा इति पाठः ।

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दश-
गवम् । द्वन्द्वः खल्वपि—पाणिपादम्, शिरोग्रीवम् । परलिङ्गतापवादो योगः । अकारान्तो-
त्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चपूली । दशरथी । अवाऽऽवन्तः स्त्रियामिष्टः । पञ्च-
खट्वम् । पञ्चखट्वी । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् । पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी ।
पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिष्ठा । उपकुमारि । उन्मत्तगङ्गम् ।
लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्तोऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयलिङ्गता,
अत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते । त्रिपथम् । चतुष्पथम् ।
विपथम् । सुपथम् । क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते । (१) मृदु पचति । शोभनं
पचति ॥

तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो
नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति—
“विभाषा सेनासुरा” इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् ? दृढसेनो
राजा । अनञिति किम् ? असेना । अकर्मधारय इति किम् ? परमसेना ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु

स नपुंसकम्—इस एकवद्भाव के प्रकरण में जो द्वन्द्व तथा द्विगुसमास एकवत् बतलाए गए हैं
उनका लिङ्ग नपुंसक होता है ।

अकारान्तोत्तर—जिस द्विगु समास का उत्तरावयव अकारान्त हो वह खीलिङ्ग होता है ।

वाऽऽवन्तः—परन्तु जिस द्विगु समास का उत्तरावयव टाप्-प्रत्ययान्त होता है उसका खीत्व
वैकल्पिक होता है ।

अनो—अन्ततोत्तरपद द्विगु समास में विकल्प से नलोप तथा स्त्रीत्व होते हैं ।

पात्रादिभ्यः—पात्राद्युत्तरपद द्विगु का स्त्रीत्व नहीं होता है ।

अव्ययीभावश्च—अव्ययीभाव समास भी नपुंसक लिङ्ग होता है ।

पुण्य—पुण्य तथा सुदिन शब्दों से उत्तरपद के रूप में समस्यमान समस्त शब्दों का नपुंसक
लिङ्ग होता है ।

पथः—संख्यापूर्वपदक एवम् अव्ययपूर्वपदक पथिन्शब्दान्त समास की नपुंसकलिङ्गता भी
प्रतिपाद्य है ।

क्रिया—क्रियाविशेषण की नपुंसकता भी अवगन्तव्य है ।

तत्पुरुषोऽनञ्—अब यहाँ इस विषय को अधिकृत समझना चाहिए कि नञ्समास तथा
कर्मधारय को छोड़ कर सभी तत्पुरुष समासों का नपुंसक लिङ्ग होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा के विषय में कन्था-शब्दान्त तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होता है, यदि वह
कन्था उशीनर-जनपद-सम्बन्धी हो ।

(१) ‘क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या’ इति वार्तिकं कचिदधिकं दृश्यते ।

भवति । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । संज्ञायामिति किम् ? वीरणकन्था । उशीन-
रेष्विति किम् ? दाक्षिकन्था । परवह्निङ्गवापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् ।
तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोरुपज्ञोपक्रमयोरपदेरा-
चिख्यासायां गम्यमानायाम् । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य
चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्भवति । पाणिन्युपज्ञमकालक (१) व्याकरणम् ।
पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालकं (२) व्याकरणम् । व्याङ्ग्युपज्ञं (३) दुष्करणम् ।
आद्योपक्रमं प्रासादः । तन्दोपक्रमाणि मानानि । दर्शनोयोपक्रमं सुकुमारम् । उपज्ञो-
पक्रममिति किम् ? वाल्मीकिरलोकाः । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् ? देवदत्तोपज्ञो
रथः, यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

“विभाषा सेनासुराच्छाया” इति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् । छायान्त-
स्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादीनां
हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इक्षुच्छायम् । बाहुल्य इति किम् ? कुड्यच्छाया ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वाऽमनुष्यपूर्वा च भवति ।
इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मान्न भवति ? राजसभा । पर्यायवचस्यैवेत्येते, तदुक्तम्—
जित्पर्यायस्यैव राजावर्थम् इति । अमनुष्यपूर्वा-रक्षःसभम्, पिशाचसभम् । इह कस्मान्न
भवति, काष्ठसभा ? अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्य-
पूर्वेति किम् ? देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवचनोऽत्र सभा-

उपज्ञोपक्रमम्—उपज्ञान्त तथा उपक्रमान्त तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होते हैं यदि उपज्ञेय तथा
उपक्रम्य के प्रथमकर्ता (आदि कर्ता) के अभिधान की इच्छा हो ।

छाया—बाहुल्य अर्थ में छायाशब्दान्त तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होता है ।

सभा—राजपर्यायशब्दपूर्वक तथा अमनुष्यपूर्वक सभाशब्दान्त तत्पुरुष नपुंसक लिङ्ग
होता है ।

अशाला च—शालार्थकभिन्न-सभाशब्दान्त तत्पुरुष भी नपुंसक-लिङ्ग होता है ।

(१) अकालापकम् इति मुद्रितः पाठः ।

(२) अकालकमिति—पूर्वाणि व्याकरणान्यद्यतनादिकालपरिभाषायुक्तानि, तद्रहितं तु व्याकरणं
पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्याख्यानम् ।

(३) दुषिति संकेतशब्दः, यथात्र वृत्करणम् । दशहुष्करणम् इति न्यासपाठः । तत्रायमर्थः—
व्याडिरप्यत्र युगपत्कालभाविनां विधीनां मध्ये दश हुष्करणानि कृत्वा परिभाषितवान्—पूर्वं
पूर्वं कालमिति । पूर्वं प्रथमं पूर्वं भूताख्यं कालं पारिभाषितवान्, पश्चात् वर्तमानादिकमित्यर्थः ।
अथवा पूर्वं पूर्वंमिति प्रथमतरमित्यर्थः । पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्विवचनमिति (८।१।१२
वा०) द्विवचनम् । अस्य दश हुष्करणानोत्पत्त्यनेन सम्बन्धः, तदयमर्थः—प्रथमतरं दश हुष्करणानि
कृत्वा कालमद्यतनादिकं परिभाषितवान् इति तन्त्रप्रदीपे मैत्रेयरक्षितः ।

शब्दो गुह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति किम् ? अनाथ-
सभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा ।
ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया । गोशा-
लम्, गोशाला । (१)श्वनिशम्, श्वनिशा ॥

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम् । परस्य
यलिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते । कुक्कुट-
मयूर्याविमे, मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषस्य-अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली, अर्द्धकोशा-
तकी, अर्द्धनखरञ्जनी ॥ ॥ द्विगुप्राप्तपञ्चालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ द्विगुः-
पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविकः । आपन्नो
जीविकाम् आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै अलंजीविकः । गतिसमासः-निष्क्रान्तः
कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तः, तत्रैकवद्भावादन्वयः परवलिङ्गतायां प्राप्तायामिदमा-
रभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववलिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायम्
न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रम्, वचनान्तरेपि पूर्ववलिङ्गता भवति—अश्ववडवान्,
अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ, अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववलिङ्गं
भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तानां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं व्रतम् । परवलिङ्गतापवादो योगः ।
अर्थातिदेशश्चायं न निपातनम्, तेन द्विवचनमतन्त्रम्, वचनान्तरेपि पूर्ववलिङ्गता भवति-
पूर्वपक्षाश्रितयः, अपरपक्षाः पुरीषम्, अहोरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् ? दुःखे हेमन्त-
शिशिरे, अहोरात्राविमौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तः, तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राह्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

कृतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र, अह, अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवलिङ्गतायां

विभाषा—सेनाशब्दान्त, सुराशब्दान्त, छायाशब्दान्त, शालाशब्दान्त, तथा निशाशब्दान्त
तत्पुरुष विकल्प से नपुंसक लिङ्ग होते हैं ।

परवलिङ्गम्—इतरेतर-द्वन्द्व तथा तत्पुरुष समास में परशब्द के अनुसार लिङ्ग होता है ।

द्विगु—द्विगुसमास, प्राप्त-पूर्वक, आपन्न-पूर्वक तथा अलम्पूर्वक तत्पुरुष समासों में परशब्दानु-
सारी लिङ्ग नहीं होता है ।

पूर्व—एकवद्भाव से भिन्न स्थल में 'अश्ववडव' के द्वन्द्व का पूर्वशब्दानुसारी लिङ्ग होता है ।

हेमन्त—हेमन्त तथा शिशिर शब्दों के द्वन्द्व तथा अहन् और रात्रि शब्दों के द्वन्द्व का लिङ्ग
वेद में पूर्वशब्द के लिङ्ग के अनुसार होता है ।

रात्राह्वाहाः—रात्र, अह एवम् अह—इन कृतसमासान्त शब्दों की पुल्लिङ्गता होती है ।

(१) श्वनिशमिति । यस्यां निशायां श्वानो मत्ता विरहन्ति सा श्वनिशं श्वनिशेति चाच्यते
इति न्यासे । यस्यां निशायां श्वान उपवसन्ति सा श्वनिशमित्युच्यते । सा पुनः कृष्णचतुर्दशी
इति पदमंजरीम् ।

स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतुरात्रः । पूर्वाह्नः । अपराह्नः । मध्याह्नः । द्वयहः । त्रयहः । अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम् । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः । इह कस्मान्न भवति—अपथो देशः, अपथा नगरी ? तत्पुरुष इति वर्तते ।

अर्द्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्द्धर्चः, अर्द्धर्चम् । गोमयः, गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते । यथा पद्मशङ्खशब्दौ निधि-वचनौ पुल्लिङ्गौ, जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः, क्रियाशब्दस्याभिधेयव-ल्लिङ्गम् । (१) सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः, यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द उक्तर्षे पुल्लिङ्गः, न्यायादनपेते नपुंसकम्—नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुल्लिङ्गः, तत्साधने नपुंसकम्—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (२) । अर्द्धर्चः । गोमयः । कषायः । कार्पाषणः । कुतपः । कपाटः । शङ्खः । गूथः । यूथः । ध्वजः । कबन्धः । पद्मः । गृहः । सरकः । कंसः । दिवसः । यूषः । अन्धकारः । दण्डः । कमण्डलुः । मण्डः । भूतः । द्वापः । घृतः । चक्रः । धर्मः । कर्मन् । मोदकः । शतमानः । यानः । नखः । नखरः । चरणः । पुच्छः । दाडिमः । हिमः । रजतः । सक्तुः । पिधानः । सारः । पात्रः । धृतः । सैन्धवः । औषधः । आढकः । चषकः । द्रोणः । खलीनः । पात्रीवः । पष्टिकः । वारः । बाणः । प्रोथः । कपित्थः । शुष्कः । शीलः । शुत्वः । सीधुः । कवचः । रेणुः । कपटः । सीकरः । सुसलः । सुवर्णः । यूषः । चमसः । वर्णः । क्षीरः । कर्षः । आकाशः । अष्टा-पदः । मङ्गलः । निधनः । निर्यासः । जृम्भः । वृत्तः । पुस्तः । च्वेडितः । शृङ्गः । शृङ्खलः । मधुः । मूलः । मूलकः । शरावः । शालः । वपः । विमानः । मुखः । प्रग्रीवः । शूलः । वज्रः । कर्पटः । शिखरः । कल्कः । नाटः । मस्तकः । वलयः । कुसुमः । तृणः । पङ्कः । कुण्डलः । किरीटः । अर्बुदः । अङ्कुशः । तिमिरः । आश्रमः । भूषणः । इल्कसः । मुकुलः । वसन्तः । तडागः । पिटकः । विटङ्कः । मापः । कोशः । फलकः । दिनः । देवतः । पिनाकः । समरः । स्थाणुः । अनीकः । उपवासः । शाकः । कर्पासः । चषालः । खण्डः । दरः । विटपः । रणः । बलः । मलः । मृणालः । हस्तः । सूत्रः । ताण्डवः । गाण्डीवः । मण्डपः । पटहः । सौधः । पार्श्वः । शरीरः । फलः । छलः । पुरः । राष्ट्रः । विश्वः । अम्बरः । कुट्टिमः । मण्डलः । ककुद् । तोमरः । तोरणः । मञ्चकः । पुङ्खः । मध्यः । बालः । वल्मीकः । वर्षः । वस्त्रः । देहः । उद्यानः । उद्योगः । स्नेहः । स्वरः । सङ्गमः । निष्कः । क्षेमः । शूकः । छत्रः । पवित्रः । यौवनः । पानकः । मूषिकः । वल्कलः । कुञ्जः । विहारः । लोहितः । विपाणः । भवनः । अरण्यः । पुलिनः । दृढः । आसनः । ऐरावतः । शूर्पः । तीर्थः । लोमशः । तमालः । लोहः । दण्डकः । शपथः । प्रतिसरः । दारुः । धनुष् । मानः । तङ्कः । वितङ्कः । मवः । सहस्रः । ओदनः । प्रवालः । शकटः । अपराह्नः । नीडः । सकलः । अर्द्धर्चादिः (१) ॥

अनुवाकादयः—‘अनुवाक’ आदि शब्दों का भी पुंस्त्व समझना चाहिए ।

अपथम्—‘अपथ’ शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है ।

अर्द्धर्चाः—‘अर्द्धर्च’ आदि शब्द पुल्लिङ्ग तथा नपुंसक भी होते हैं ।

(१) अत्र न्यासपर्यालोचनया सैन्धवशब्दस्थाने लवणशब्दस्य पाठोऽनुमीयते ।

(२) कर्मशब्दो नकारान्त एवोभयलिङ्ग इति पाठोऽत्र विच्छिन्न इति न्यासेक्षणादनुमीयते ।

(३) कुणपः । मुण्डः । पूतः । मरुः । कंसः । लोमन् । लिङ्गः । क्षीरः । क्षतः । ऋणः । कडारः । वर्णः । पूर्णः । पणवः । विशालः । बुस्तः । पुस्तकः । पल्लवः । निगडः । खलः । स्थूलः । शारः । नालः । प्रवरः । कटकः । कण्टकः । छालः । कुसुदः । पुराणः । जालः । स्कन्धः । ललाटः । कुङ्कुमः । कुशलः । विडङ्गः ।

इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम् । (१) अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्थ छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्थ प्रभूतं स्वम् (२) । अशादेशवचनं साकच्कार्थम्—इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि ? एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति—देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः, अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वाऽनुदात्तं पदं भवति । “एतदोऽश्” इत्यशादेशो लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयादौस्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया, टा, ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोऽन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः खल्वपि—एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् । प्रक्षालयेनत् । परिवर्त्तयेनत् । इह वस्माञ्ज भवति—अयं दण्डो हरानेन, एतमातं हितं विद्यादिति ? यत्र किञ्चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा (३) एकमेव विधानम् ॥

इदमो—तृतीयादि विभक्तियों के परे रहते अन्वादेश में वर्त्तमान इदम् शब्द के स्थान में अनुदात्त ‘अश्’ आदेश हो जाता है ।

एतदस्त्र—त्र एवम् तस् प्रत्ययों के परे रहते अन्वादेश में वर्त्तमान एतत् शब्द के स्थान में अनुदात्त ‘अश्’ आदेश होता है और त्र तथा तस् प्रत्यय भी अनुदात्त होते हैं ।

द्वितीया—द्वितीया, टा तथा ओस् विभक्तियों के परे रहने पर अन्वादेश में वर्त्तमान इदम् तथा एतत् शब्दों के स्थान में ‘एन’ आदेश हो जाता है ।

एनदिति—नपुंसक-एकवचन में ‘एनत्’ आदेश समझना चाहिए ।

पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । योष । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । खण्डल । पञ्चक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । क्षत्र । कलह । पालक । वर्चस्क । कूर्च । तण्डक । तण्डुल । एते शब्दा अधिकाः क्वचित् ।

(१) शब्देनेति न्यासे अधिकः पाठः ।

(२) अस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व, अथोऽस्माद् व्याकरणमप्यधीष्व इति पाठः कुत्रचिदधिकः ।

(३) एकमेव विधानम् इति—अयं दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोपलक्षणमात्रं कृत्वा हरानेनेत्यनेनैव हरणक्रियां प्रति दण्डस्य करणभावो निर्दिश्यते इत्येकं विधानम् । एतमातं हितं विद्यादित्यत्रापीषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य इतीषदाद्यर्थस्याऽऽकारस्य निर्देशमात्रं कृत्वा एतमातं हितं विद्यादित्यनेन वेदनक्रियां प्रत्याऽऽकारमात्रस्य कर्मभाव एव विधीयते इत्येकमेव विधानम् ।

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारोऽयं “अयच्छत्रियार्षजितः” इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वचयति—“हनो वध लिङि”—वध्यात् । आर्द्धधातुक
इति किम् ? हन्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी । तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु
कृतेषु पश्चाद्यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति—भव्यम्, प्रवेयम्, आख्येयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिदेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्ध्य । विज-
ग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थः । तेन नुम्न भवति । एवं वच्यादीनामपि ।
इह कस्मान्न भवति—अन्नम् ? “अन्नाण” इति निपातनात् ॥

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् ? अद्यते । कितीति किम् ? अत्तव्यम् ॥

लुङ्सनोर्घस्ल ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतोऽदो घस्ल आदेशो भवति । लुङ्दिकरणमड्यम् । लुङि-अघसत्,
अघसताम्, अघसन् । सनि-जिघत्सति, जिघत्सतः, जिघत्सन्ति ॥ ङघस्लभावेऽच्युप-
संख्यानम् ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घजपोश्च ॥ ३८ ॥

घजि अपि च परतोऽदो घस्ल आदेशो भवति । घासः । प्रघसः । “उपसर्गेऽदः”
इत्यप् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्ल आदेशो भवति । (१) घस्तान्नूनम् । सन्धिश्च मे ।
न च भवति—आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भूतम् । अन्यतरस्याग्रहणमेव कस्मान्न
क्रियते, तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति ? कार्यान्तरार्थं बहुलग्रहणम् । घस्तामित्यत्रोपधा-
लोपो न भवति ॥

आर्द्धधातुके—यहाँ से ‘आर्द्धधातुके’ का अधिकार समझना चाहिए ।

अदो—ल्यप् प्रत्यय तथा तकारादि-कित् प्रत्यय के परे रहते ‘अद्’ धातु को ‘जग्धि’ आदेश
हो जाता है ।

लुङ्—लुङ् तथा सन् के परे रहते ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्ल’ आदेश होता है ।

घस्लभावे—अचूप्रत्यय के परे रहते भी ‘घस्ल’ आदेश का विधान समझना चाहिए ।

घजपोश्च—घज् तथा अप् प्रत्ययों के परे रहते भी ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्ल’ आदेश
होता है ।

बहुलम्—वेद में ‘अद्’ के स्थान में ‘घस्ल’ आदेश बहुल करके होता है ।

(१) घस्तामिति—लङ्, तसस्ताम्, आदादिकत्वाच्छपो लुक् । बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगेऽपी-
त्यङागमाभावः । अथवा लुङ्युदाहरणमेतत् । मन्त्रे घसहरेत्यादिना लेलुक् । सन्धिरिति स्त्रियां कितन् ।
घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । श्लो श्लीति सकारलोपः । अथ यदि सिचोऽनेन लोपो विधीयते तदा
छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यो यथेष्कर्तारमध्वर इति । पूर्ववत् तकारस्य धकारः । धकारस्य जश्त्वम् ।
समाना गिधरिति पूर्वपरप्रथमेत्यादिना समासः । समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति समानस्य
सभावः । सन्धिः स्त्री सङ्भोजनमित्यरः ।

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेयो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय, ऊयतुः, ऊयुः । पक्षे-ऊवतुः, ऊवुः । “लिटि षो यः” इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिद्धयते । “वश्वास्यान्यतरस्यां किति” इति वकारो विधीयते—ववौ, ववतुः, ववुः । “वेजः” इति संप्रसारणं न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङिः परत आर्धधातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावादवधी-दिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः “अतो हलादेर्लोपोः” इति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः, आत्मनेपदेषु लुङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति—आहत, आहसाताम्, आहसत(१) ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः । लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणम् “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्येतन्मा भूत् । इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति—अगात्, अगायि भवता । ऋण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

णौ परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । गमयति ।

लिट्यन्य—लिट् के परे रहते विकल्प से ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्ल’ आदेश होता है ।

वेजो—लिट् के परे रहने से ‘वेज्’ धातु के स्थान विकल्प से ‘वयि’ आदेश होता है ।

हनो—आर्धधातुक लिङ् के परे रहने से ‘हन्’ धातु के स्थान में ‘वध’ आदेश होता है ।

लुङि—लुङ् के परे रहते भी ‘हन्’ धातु को ‘वध’ आदेश होता है ।

आत्मने—आत्मनेपद में लुङ् के परे रहते ‘हन्’ धातु को विकल्प से ‘वध’ आदेश होता है ।

इणो गा—लुङ् के परे रहते इण् धातु को ‘गा’ आदेश होता है ।

इण्वत्—‘इण्’ धातु की तरह ‘इक्’ धातु के स्थान में भी ‘गा’ आदेश होता है ।

णौ गमिः—अवबोधनार्थक ‘इण्’ धातु के स्थान में ‘गमि’ आदेश होता है णिच्प्रत्यय के परे रहते ।

(१) आडो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिज् इति कित्वम् । अनुदात्तोपदेशेति नलोपः । हस्वादिङ्गादिति सिचो लोपः इति अन्यत्र पुस्तकेऽधिकं लभ्यते ।

गमयतः । गमयन्ति । अबोधन इति किम् ? प्रत्याययति, इण्वदिकः इत्येव—अधि-
गमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जिगमिषतः ।
जिगमिषन्ति । अबोधन इत्येव—आर्यान् प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव—अधिजिग-
मिषति । योगविभाग उत्तरार्थः, “इडश्च” इति सन्धेयं यथा स्यात्(१) ॥

इडश्च ॥ ४८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगांसते । अधि-
जिगांसन्ते ॥

गाड् लिटि ॥ ४९ ॥

गाडादेशो भवतीडो लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । गाडोऽनु-
बन्धग्रहणं विशेषणार्थम्, “गाड्कुटादिभ्य” इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् । न हि स्थानिव-
द्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लृटोः ॥ ५० ॥

लुङि लृङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे “गाड्कुटादि-
भ्य” इति डित्वं “घुमास्थागापाजहातिसां हलि” इतीत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगी-
षताम् । अध्यगीषत । न च भवति—अध्यैष्ट, अध्यैषाताम्, अध्यैषत । लृङि खल्वपि-
अध्यगीष्यत, अध्यगीष्येताम्, अध्यगीष्यन्त । न च भवति—अध्यैष्यत, अध्यैष्येताम्,
अध्यैष्यन्त ॥

णौ च संश्रडोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड विभाषेति वर्तते । णावितीडपेक्षा परसप्तमी, संश्रडोरिति च ण्यपेक्षा । णौ
सन्परे चड्परे च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधिजिगापयिषति । न च
भवति—अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि—अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् ॥

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम्(२) ।
इह कस्मान्न भवति—ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः ? “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इति
प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते—

सनि च—अबोधनार्थक ‘इण्’ धातु के स्थान में सन्प्रत्यय के परे रहते भी ‘गमि’ आदेश
होता है ।

इडश्च—सन्प्रत्यय के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में भी ‘गमि’ आदेश होता है ।

गाड्—लिट् के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में ‘गाड्’ आदेश होता है ।

विभाषा—लुङ् तथा लृङ् के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में विकल्प से ‘गाड्’ आदेश
होता है ।

णौ च—सन्परक तथा चड्परक णि के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में विकल्प से ‘गाड्’
आदेश होता है ।

अस्तेभूः—आर्द्धधातुक प्रत्ययों के परे रहते ‘अस्’ धातु के स्थान में ‘भू’ आदेश होता है ।

(१) णौ मा भूत् इति अधिकमुपलभ्यते कचित् ।

(२) आर्द्धधातुक इति किम् ? अस्ति, स्तः, सन्ति इति कुत्रचिदधिकम् ।

(१) अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान् मनीषिणः—इति ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति—ऊचे, वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याज् ॥ ५४ ॥

चक्षिडः ख्याजादेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति, अकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात्(२) । छशा-दिरप्ययमादेश इष्यते । आकशाता । आकशातुम् । आकशातव्यम् । वज्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । दुर्जनाः सञ्चक्ष्याः । वर्जनीया इत्यर्थः । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा राक्षसाः । हिसार्थोऽत्र धातुः । अने खल्वपि—विचक्षणः पण्डितः(३) । बहुलं संज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । अन्नवधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिडः ख्याजादेशो वा भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति—आचचक्षे, आचचक्षाते, आच-चक्षिरे ॥

अजेर्व्यघजपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वीत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घजपौ वर्जयित्वा । प्रवायकः । प्रवव-णीयः । अघजपोरिति किम् ? समाजः, उदाजः । अपि तु—समजः, उदजः । “समुदोरजः पशुषु” इत्यप् । दीर्घोच्चारणं किम् ? प्रवीताः । व्यघजपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसंख्यानम् । समज्या । बलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

ब्रुवो—आर्धधातुकविषय में ‘ब्रू’ धातु के स्थान में ‘वच्’ आदेश होता है ।

चक्षिडः—आर्धधातुकविषय में ‘चक्षिड्’ धातु के स्थान में ‘ख्याज्’ आदेश होता है ।

खशादि—इस ‘ख्याज्’ के स्थान में ‘खशाज्’ आदेश भी समझना चाहिए ।

वज्जने—परन्तु वज्जन अर्थ में उक्त आदेश नहीं होता है ।

असनयोश्च—अस् तथा अन प्रत्ययों के परे भी ख्याजादेश का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

बहुलम्—संज्ञा तथा वेद में बहुल करके प्रतिषेध होता है ।

वा लिटि—लिट् के परे रहते ‘चक्षिड्’ धातु के स्थान में विकल्प से ‘ख्याज्’ आदेश होता है ।

अजेर्वी—घञ् तथा अप् से भिन्न आर्धधातुक प्रत्ययों के परे रहते ‘अज’ धातु के स्थान में ‘वी’ आदेश होता है ।

घजपोः—घञ् तथा अप् प्रत्ययों के साथ-साथ प्रतिषेध-कोटि में ‘क्यप्’ का भी समावेश समझना चाहिए ।

बलादौ—बलादि आर्धधातुक प्रत्ययों के परे रहते विकल्प से ‘वी’ आदेश होता है ।

(१) भवसौ विहायाम्यथितैष कृज् पदं ग्रहीतुकामस्त्रितयं तदेव हि—इति पूर्वार्द्धभागः ।

(२) आख्यास्यति, आख्यास्यते इति कुत्रचिदुपलभ्यते ।

(३) बहुलम् इति—संज्ञायां छन्दसि च जगध्यादेशादिकार्यं बहुलं न भवतीत्यर्थः ।

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेर्वा वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राज-
नमानय ॥

प्यक्षत्रिपार्षजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आर्षाद् जितश्च परयोरणिजोर्यूनि लुगभवति । प्यान्तात्तावत्—“कुर्वादिभ्यो प्यः”, तस्माद्युनि इज् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिजा भवितव्यम्—कौरव्यायणिरिति ? क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं “कुर्वादिभ्यो प्यः” इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । “कुर्वादिभ्यो प्यः” इति प्यः । क्षत्रिय—“ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च” इत्यण् । तस्माद्युनि इज् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । जित्—“अनु-
प्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽज्” । तस्माद्युनि इज् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अणः खल्वपि—“तिकादिभ्यः फिज्” । तस्माद्युनि “प्राग्दीव्यतोऽण्” । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् ? “शिवादिभ्योऽण्” । तस्मात् यूनि “अत इज्” । तस्य न लुगभवति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् ? वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । “कुर्वादिभ्यो प्यः” इति प्यः, तस्मात् “कण्वादिभ्यो गोत्रे” इति शैषिकोऽण् । तस्य लुग्न भवति । अणिजोरिति किम् ? दाक्षेपत्यं युवा दाक्षा-
यणः (१) । ॐ ब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षण इज् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदर्श-
नात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगभवति । “पीलाया वा” इत्यण् । तस्मा-
दणो “द्वयच” इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इज-
न्ताः, तेभ्य “इजः प्राचाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमज्जि । औदवज्जि । औदमेघ्रि । औदबुद्धि । देवस्थानि । पैङ्ग-
लायनि । राणायनि । रौहत्तिति । भौलिङ्गि । औद्गहमानि । औजिहानि (२) । “तद्राजा-
न्माणः” । आकृतिगणोऽयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगभवति । गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणं न विकल्पार्थम् ।

वा यौ—ल्युट् प्रत्यय के परे रहते ‘अज’ धातु को विकल्प से ‘वी’ आदेश होता है ।

प्यक्षत्रियार्ष—गोत्रार्थक-प्यप्रत्ययान्त, क्षत्रियवाचकगोत्रप्रत्ययान्त, ऋषिवाचीगोत्रप्रत्ययान्त तथा जित्गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों से युवापत्य में विहित अण् तथा इज् का लुक् होता है ।

अब्राह्मण—अब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमात्र से विहित युवापत्यार्थक प्रत्यय का लुक् समझना चाहिए ।

पैलादि—पैल आदि शब्दों से विहित युवप्रत्यय का लुक् होता है ।

इजः—गोत्रार्थक इज् प्रत्ययान्त से विहित युवप्रत्यय का लुक् होता है ।

(१) अत्र यज्वोश्च इति फको लुग्न भवतीति कचिदधिकम् ।

(२) रागक्षति । राणि । सौमनि । ऊहमानि इत्यधिकं कचित् ।

पान्नागारैरपत्यं युवा । “यजिजोश्च” इति फक् । तस्य लुक् । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्रः । मान्थरैषाणः पिता । मान्थरैषणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिद्धयते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भ-
वति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि । रावणि । पारणि ।
दैलीपि । दैवलि । दैवयज्ञि । प्रावाहणि । मान्धातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । अनु-
भति । आहिंसि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । वैकि । पौष्करसादि । वैरकि ।
वैलकि । वैहति । वैकणि । कारेणुपालि । कामालि(१) ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

“ते तद्राजाः”, “न्यादयस्तद्राजाः” इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु
वर्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः ।
पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । घ्रीहिमन्तः । तद्राजस्येति किम् ? औपगवाः । बहुष्विति
किम् ? आङ्गः । तेनैवग्रहणं किम् ? प्रियो वाङ्गो येषां त इमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति
किम् ? आङ्गयः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति ।
प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुग्भवत्येव—यस्काः,
लभ्याः । बहुष्वित्येव—यास्कः । तेनैवेत्येव—प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव—यास्क्यः
स्त्रियः । गोत्र इति किम् ? यास्काश्छात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःस्थूण । तृण-
कर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इज्(२) । सदाभत् । कम्बलभार ।
बहिर्योग । कर्णाटक । पिण्डीजङ्घ । वकसक्थ । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो “गृष्ट्यादिभ्यश्च” इति
ढज् । वस्ति । कुट्रि(३) । अजवस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्यः इज् । रत्नोमुख ।
जङ्गारथ । मन्थक । उत्कास । कटुक । मन्थक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमेखल ।
क्रोष्टुमान । क्रोष्टुपाद । शीर्षमाय । पुष्करसच्छब्दात् बाह्यादिपाठादिज् । खरप-
शब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । वर्मक । एताभ्याम् “अत इज्” । भलन्दन-
शब्दात् “शिवादिभ्योऽण्” । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । एतेभ्यश्चतुर्भ्यः
“अश्वादिभ्यः फज्” ॥

न तौल्वलिभ्यः—तौल्वलि आदि से विहित युवप्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।

तद्राजस्य—बहुत्वार्थक ‘तद्राज’ संज्ञक प्रत्ययों का, स्त्रीलिङ्ग को छोड़कर, लुक् हो जाता है
यदि वह बहुत्व ‘तद्राज’ संज्ञककृत हो ।

यस्कादि—‘यस्क’ आदि से परवर्ती बहुत्वार्थक गोत्रप्रत्ययों का लुक् होता है, स्त्रीलिङ्ग को
छोड़कर, यदि वह बहुत्व उसी गोत्रप्रत्यय से जन्य हो ।

(१) रान्धकि । असुराहति । प्राणाहति । पौष्कि । कान्दकि । दौषकगति । आन्तराहति । एते
शब्दाः कचिदधिकाः ।

(२) सप्तभ्य इज् इति वचचित्, तदनुसारेण कर्णाटकशब्दाददन्तरं पण्डिक इत्यधिकम् ।

(३) अत्र विश्वि, कद्र इति पाठान्तरम् ।

यजोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्र इति चानुवर्तते । यजोऽजश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमान-
स्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति । “गर्गादिभ्यो यज्” । गर्गाः । वत्साः । अजः खल्वपि—“अनृ-
ष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽज्” । विदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव—गार्ग्यः, वैदः । तेनैवेत्येव—
प्रियगार्ग्याः, प्रियवैदाः । अस्त्रियामित्येव—गार्ग्यः स्त्रियः, वैद्यः स्त्रियः । गोत्र इत्येव—
“द्वीपादनुसमुद्रं यज्”—द्वैप्याः । “उत्सादिभ्योऽज्”—औत्साश्छात्राः । छयजादीना-
मेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा ।
गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा । एवं वैदस्य कुलं वैदकुलम्, विदकुलं वा । वैदयोः
कुलं वैदकुलम्, विदकुलं वा । यजादीनामिति किम् ? आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् ?
गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पुरुष इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्या इति
किम् ? परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अन्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । अत्रिशब्दात् “इतश्चानिजः” इति
ठक् । इतरेभ्यः ऋष्यण्—अत्रयः, भृगवः, कुत्साः, वसिष्ठाः, गोतमाः, अङ्गिरसः । बहु-
ष्वित्येव—आत्रेयः, भार्गवः । तेनैवेत्येव—प्रियात्रेयाः, प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् ?
आत्रेयः स्त्रियः ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपादिकाद् य इज् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु
लुग्भवति । पक्षागाराः । मन्त्ररेणाः । भरतेषु खल्वपि—युधिष्ठिराः, अर्जुनाः । बह्वच
इति किम् ? वैक्यः, पौण्यः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? बालाक्यः, हास्तिदास्यः ।
भरताः प्राच्या एव, तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न भव-
तीति, तेन “इजः प्राचाम्” इति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुग् भवति—आर्जुनिः पिता,
आर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । ततोऽजो
गोत्रप्रत्ययस्य “यजोश्च” इति लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । गोपवनाः । शौगवाः । गोपवन ।
शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वापर्ण । एतावन्त एवाष्टौ गोपव-
नादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्थे विदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च
बहुषु लुग्भवत्येव—हरिताः, किंकासा इति ॥

यजोश्च—गोत्र-विहित बहुत्वार्थक यज् तथा अज् का लुक् होता है, स्त्रीलिङ्ग को छोड़कर,
यदि बहुत्व उन्हीं प्रत्ययों द्वारा प्रयुक्त हो ।

यजादीनाम्—एकवचन अथवा द्विवचन षष्ठी से युक्त गोत्रप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पुरुष
समास होने पर गोत्रप्रत्यय का लुक् समझना चाहिए ।

अत्रिभृगु—अत्रि, भृगु, कुत्स, वसिष्ठ, गोतम तथा अङ्गिरस् शब्दों से तत्कृतबहुत्वार्थक गोत्रा-
प्त्य में विहित प्रत्यय का लुक् होता है ।

बह्वच—बह्वच् शब्द से प्राच्यगोत्र तथा भरतगोत्र में विहित इज् प्रत्यय का तत्कृतबहुत्व अर्थ
में लुक् होता है ।

न गोप—गोपवन आदि शब्दों से परवर्ती प्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुगभवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च—“तिकादिभ्यः फिज्”, तस्य लुक्—तिककितवाः । वाङ्मरयश्च भाण्डीरथयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—वङ्मरभाण्डीरथाः । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—“नडादिभ्यः फक्” तस्य लुक्—उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च—“अत इज्” तस्य लुक्—पफकनरकाः । वाकनखयश्च श्वागुदपरिणद्धयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—वकनखश्वागुदपरिणद्धाः । उज्जशब्दादत इज्, ककुभशब्दाच्छिवाद्यण्, तयोलुक्—औज्यश्च काकुभाश्च उज्जककुभाः । लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—लङ्कशान्तमुखाः । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिज्, लङ्कशब्दादिज्, तयोलुक्—औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटाः । आष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—अष्टकपिष्ठलाः । कार्णाजिनयश्च कार्णसुन्दरयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । आग्निवेशयश्च दासेरकयश्च—अग्निवेशशब्दाद् “गर्गादिभ्यो यज्”, दासेरकशब्दात् “अत इज्”, तयोलुक्—अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुगभवति अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते—उपकलमकाः, अष्टकपिष्ठलाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः इति । तेषां पूर्वैर्गैव नित्यमेव लुगभवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः—उपकाः, औपकायनाः । लमकाः, लामकायनाः । अष्टकाः, आष्टकयः । कपिष्ठलाः, कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः, कार्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः, कार्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । पण्डारक । अण्डारक । गडुक । सुपर्णक । सुपिष्ठ । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ । शलाबल । पतञ्जल । कठेरणि । कुषीतक । काशकृत्स्न । निदाघ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्द्धपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित(१) ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यजश्च बहुषु लुगभवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनशब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात् । अगस्त्यशब्दादप्यण् । कुण्डिनशब्दाद्गर्गादित्वाद्यञ् । तयोः “गोत्रे लुगचि” इति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्ती-

तिककितवादि—तिकादि एवं कितवादि शब्दों से तत्कृतबहुत्व में आप हुए गोत्रप्रत्यय का लुक् होता है द्वन्द्वसमास में ।

उपकादि—उपक आदि शब्दों से विहित तत्कृतबहुत्वार्थक गोत्रप्रत्यय का लुक् होता है विकल्प से द्वन्द्व तथा द्वन्द्वेतर समास में भी ।

आगस्त्य—आगस्त्य तथा कौण्डिन्य शब्दों से विहित अण् तथा यञ् प्रत्ययों का लुक् हो जाता है और प्रकृतिमात्र को कमशः अगस्ति तथा कुण्डिनच् आदेश हो जाता है ।

(१) चूडारक । उदङ्क । सुपायुक । अवन्धक । पदञ्जल । अनुपद । अपजग्ध । कमक । लेखात्र । कमन्दक । पिञ्जल । मसूरकर्ण । मदाघ । कदामत्त । दामकण्ठ इत्यधिकं कचित् ।

याश्छात्रा इति वृद्धलक्षणश्चो भवति । कौण्डिन्ये त्वणैव भवितव्यम्—“कण्वादिभ्यो गोत्रे” इति । तत्र विशेषो नास्ति—कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभभवति । तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत्-पुत्रीयति, घटीयति । प्रातिपदिकस्य-कष्टश्रितः, राजपुरुषः । धातु-प्रातिपदिकयोरिति किम् ? वृत्तः, प्लुतः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शप् ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभभवति । अस्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुभभवति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि । वृत्तं हनति, अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति—त्राध्वं नो देवाः ॥

यङोऽचि च ॥ ७४ ॥

यङो लुभभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकृत्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुभभवति । लोलुवः । पोपुवः । सनीसंसः । दनीध्वंसः । बहुलग्रहणादन्यपि भवति—शाकुनिको लालपीति, दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शबनुवर्तते, न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । (१)विभक्तिं । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति—दाति प्रियाणि, धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति—पूर्णां विवष्टि, जनिमाविवक्ति(२) ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति, स्था, घु, पा, भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुभभवति परस्मै-पदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । घु-अदात्, अधात् । अपात् । अभूत् । ऋगापोर्ग्रहणे

सुपो धातु—धातुसंज्ञक तथा प्रातिपदिकसंज्ञक के अवयव सुप् का लुक् हो जाता है ।

अदिप्रभृतिभ्यः—‘अद्’ आदि धातुओं से विहित शप् का लुक् हो जाता है ।

बहुलम्—परन्तु वेद में बहुल करके शप् का लुक् होता है ।

यङोचि—अच् प्रत्यय के परे रहते यङ् प्रत्यय का लुक् होता है ।

जुहोत्यादिभ्यः—‘हु’ आदि धातुओं से विहित शप् का श्लु होता है ।

बहुलम्—वेद में शप् का श्लु बहुल करके होता है ।

गाति स्था—‘गा’, ‘स्था’, ‘घु’ संज्ञक धातु, ‘पा’ और ‘भू’ धातुओं से पर सिच् का लुक् होता है परस्मैपद में ।

गापोः—उक्त सूत्र में ‘गा’ से ‘इण्’ धातु का और ‘पा’ से ‘पिबति’ रूपवाले ‘पा’ धातु क ग्रहण समझना चाहिए ।

(१) मुद्रितपुस्तकेषु विभेतीति पाठ उपलभ्यते ।

(२) विभक्तीति पाठोऽपि न्यासे ।

इण्पिबत्योर्ग्रहणम् । गायतेः पातेश्च न भवति—अगासीन्नटः, अपासीन्नृपः । परस्मैपदे-
ष्विति किम् ? अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा प्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

प्रा, धेट्, शा, छा, सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति ।
धेट् पूर्वण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अग्रात्, अग्रासीत् ।
अधात्, अधासीत् । अशात्, अशासीत् । अच्छात्, अच्छासीत् । असात्, असासीत् ।
परस्मैपदेष्वित्येव—अग्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुग्भवति । अतत । अतथाः ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । “जनसनखनाम्”
इत्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणम्, परस्मैपदे न भवति—
अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस, हर, णश, वृ, दह, आत्, वृच्, कृ, गमि, जनि इत्येतेभ्य उत्तरस्य
लेर्लुग्भवति । घस—अक्षन्मीमदन्त पितरः । हरेति ‘हृ कौटिल्ये’—माह्वमित्रस्य त्वम् ।
नश—(१)प्रणङ् मर्त्यस्य । वृ इति वृङ् वृजोः सामान्येन ग्रहणम्—सुरुचो वेन आवः । दह-
मान (२)आधक् । आदिति आकारान्तग्रहणम्, ‘प्रा पूरणे’—आप्रा घावापृथिवी अन्त-
रिक्षम् । वृज्—मा नो अस्मिन्महाधने परावर्क् । कृ—अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि—अगमन् ।
जनि—अजत वा अस्य दन्ताः । ब्राह्मणे प्रयोगोऽयम् । मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेर्लुग् भवति । ईहांचक्रे । ऊहांचक्रे । ईहांचक्रे ॥

अव्ययादापसुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः
खल्वपि—कृत्वा, हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोम्वपश्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्रासः प्रतिषिद्धयते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति,

विभाषा—‘प्रा’, ‘धेट्’, ‘शा’, ‘छा’ तथा ‘सा’ धातुओं से परवर्ती सिच् का विकल्प से लुक्
होता है ।

तनादि—‘तन’ आदि धातुओं से परवर्ती सिच् का त और थास् के परे रहते विकल्प से लुक्
होता है ।

मन्त्रे—मन्त्रविषय में ‘घस’, ‘हर’, ‘णश’, ‘वृ’, ‘दह’, आत्, ‘वृच्’, ‘कृ’, ‘गम्’ तथा ‘जन्’
धातुओं से परवर्ती च्लि का लुक् होता है ।

आमः—आमन्त से परवर्ती च्लि का लुक् होता है ।

अव्ययात्—अव्यय से परवर्ती ‘आप्’ तथा सुप् का लुक् होता है ।

नाव्ययी—अदन्त अव्ययीभाव से परवर्ती सुप् का लुक् नहीं होता है और पञ्चमी-भिन्न
सुप् के स्थान में अम् आदेश भी होता है ।

(१) प्रानङिति पाठान्तरम् ।

(२) धगित्येव न्यासपाठः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्याडागमाभावः ।

अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य । अत इति किम् ? अधिस्त्रि, अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमग्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्वहुलमग्भावो भवति अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं निधेहि । ॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवयो नित्यममिति वक्तव्यम् ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । एकविंशति भारद्वाजम् । बहुलवचनात् सिद्धम् ॥

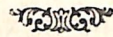
लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुटादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा, रौ, रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्य-अध्येता, अध्येतारौ, अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् ? श्वः कर्त्तासि, श्वोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ २ ॥

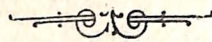
तृतीया—अव्ययीभाव में तृतीया और सप्तमी को अम् आदेश होता है बहुल करके ।

सप्तम्याः—जिस अव्ययीभाव समास का अवयव ऋद्धिवाचक, नदीवाचक, संख्यावाचक शब्द हों उनसे परवर्ती सप्तमी को नित्य अमादेश समझना चाहिए ।

लुटः प्रथमस्य—लुट्स्थानीय प्रथम पुरुष के स्थान में परस्मैपद तथा आत्मनेपद में क्रमशः डा, रौ तथा रस् आदेश होते हैं ।

द्वितीयाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

द्वितीयाध्याय समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ । पञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते-
र्यानिता उद्धर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्
वर्जयित्वा । वक्ष्यति—“तव्यत्तव्यानीयरः” । कर्तव्यम् । करणीयम् । (१) तैत्तिरीयम् ।
प्रत्ययप्रदेशाः—“प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इत्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा
प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः,
तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियत-
स्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेकाद्यु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेरुदात्तार्थम् ।
कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ, दृषदः । पितः
खल्वपि—पचति, पठति ॥

गुप्तिज्जिह्वयः सन् ॥ ५ ॥

“गुप गोपने”, “तिज निज्ञाने”, “कित निवासे” एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तित्तिज्ञते । चिकित्सति । निन्दाक्षमाव्याधिप्रती-
कारेषु सन्निध्यते, अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति ।
गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

‘मान पूजायाम्’, ‘वध बन्धने’, ‘दान अवखण्डने’, ‘शान् अवतेजने’ इत्येतेभ्यो
धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते ।

प्रत्ययः—अव प्रत्यय संज्ञा का अधिकार है ।

परश्च—प्रत्ययसंज्ञक का प्रयोग धातु अथवा प्रातिपदिक से पर होता है ।

आद्युदात्तश्च—प्रत्ययसंज्ञक शब्द आद्युदात्त होते हैं ।

अनुदात्तौ—परन्तु सुप्प्रत्यय तथा पित् प्रत्यय अनुदात्त होते हैं ।

गुप्तिज्—‘गुप’, ‘तिज’ तथा ‘कित’ धातुओं से सन् प्रत्यय होता है ।

निन्दा—उपयुक्त धातुओं से क्रमशः निन्दा, क्षमा तथा व्याधिप्रतीकार अर्थ में सन् प्रत्यय
होता है, और अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यय ही होते हैं ।

मान्वध—‘मान्’, ‘वध’, ‘दान्’ तथा ‘शान्’ धातुओं से सन् प्रत्यय होता है और अभ्यास-
भूत इकार के स्थान में दीर्घ होता है ।

(१) न्यासपदमंजयोरिदमुदाहरणमत्र नोपलभ्यते ।

वीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरमुत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन कचित्र भवत्यपि—मानयति, वाधयति, दानयति, निशानयति । अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यतेऽः । मानेर्जिज्ञासायाम् । वधेर्वैरूप्ये । दानेराज्वे । शानेर्निशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिमां भूत्—प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् ? करणान्मा भूत्—गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति किम् ? कर्तुं जानाति । वावचनाद्वाक्यमपि भवति । धातोरिति विधानादत्र सन आर्द्धधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र । अशङ्कायामुपसंख्यानम् । शङ्के पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । था मुमूर्षति । इच्छासन्नन्ताप्रतिषेधो वक्तव्यः । चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् ? जुगुप्सिषते, मीमांसिषते ॥

शैषिकात्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यतेऽः ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । सुवग्रहणं किम् ? वाक्यान्मा भूत्—महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो “नः क्ये” इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातार्थः । अयचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । इदमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । अञ्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् । मा त्वा वृका अवायवो विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ९ ॥

सुवन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । वृत्तकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावात् भवति, चकारादित्वाद्वा काम्यचः । उपयट्काम्यति ॥

अत्रापि—यह सन् प्रत्यय भी ‘मान्’ धातु से जिज्ञासा अर्थ में, ‘वध’ धातु से वैरूप्य अर्थ में, ‘दान्’ धातु से ऋजुता अर्थ में और ‘शान्’ धातु से निशान अर्थ में समझना चाहिए ।

धातोः—‘इष’ धातु के कर्मकारकस्थानापन्न धातु से इच्छा अर्थ में सन् प्रत्यय विकल्प से होता है यदि ‘इष’ धातु का कर्ता ही उस कर्मस्थानीय धातु का भी कर्ता हो ।

आशङ्कायाम्—आशङ्का अर्थ में धातु से सन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इच्छा—इच्छार्थकसन्प्रत्ययान्त धातु से पुनः इच्छार्थक सन्प्रत्यय नहीं होता है—यह समझना चाहिए ।

शैषिकात्—शैषिक से सरूप शैषिक प्रत्यय, मत्वर्थीय प्रत्यय से पुनः सरूप मत्वर्थीय प्रत्यय तथा सन्नन्त से पुनः सन् प्रत्यय इष्ट नहीं हैं ।

सुप्—‘इष’ धातु के कर्म तथा इच्छा करनेवाले के आत्मीय सम्बन्धी सुवन्त से इच्छा अर्थ में विकल्प से क्यच् प्रत्यय होता है ।

क्यचि—मान्त अव्ययात्मक सुवन्त से क्यच् प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

अञ्दसि—वेद में पर की इच्छा में भी सन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

काम्यच्च—‘इष’ धातु के कर्मभूत सुवन्त से आत्मेच्छा अर्थ में काम्यच् प्रत्यय भी होता है ।

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारकियायाः प्रत्येयार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । प्रावारीयति कम्बलम् । ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ प्रासादीयति कुट्याम्(१) । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्त्तुः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपः; तदभावेपि (२) क्यङ् भवत्येव । श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोपविधावपि वाग्रहणं संवध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । ओजायते । अप्सरायते । पयायते । पयस्यते ॥

॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥ (३)

सलोपविधौ च कर्त्तुरिति स्थानपृष्टी सम्पद्यते, तत्रालोऽन्यनियमे सति, हंसायते, सारसायते इति सलोपो न भवति । ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विक्वा वक्तव्यः ॥ अवगल्भते, अवगल्भायते । क्लीबते, क्लीबायते । होडते, होडायते । ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके ॥ अश्व इवाचरत्यश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे चिविधीयते, तेनोक्तार्थत्वाच्च्व्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति ? तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि चिवप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शशवत् । वृहत् ।

उपमानात्—कर्मकारकस्थानीय उपमानभूत सुबन्त से आचार अर्थ में विकल्प से क्यच् प्रत्यय होता है ।

अधि—उपमानभूत अधिकरण कारक से भी आचार अर्थ में क्यच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

कर्त्तुः—उपमानभूत कर्त्तृकारकस्थानीय सुबन्त से आचार अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है विकल्प से और सकार का लोप भी होता है ।

ओजसो—ओजस् तथा अप्सरस् शब्दों के सकार का नित्यलोप होता है, पयस् आदि शब्दों के सकार का विकल्प से ।

आचारे—आचार अर्थ में अवगल्भ, क्लीब तथा होड शब्दों से विकल्प में क्विप् प्रत्यय होता है ।

सर्व—कुछ लोगों का कहना है कि सभी प्रातिपदिकों से आचार अर्थ में क्विप् प्रत्यय होता है ।

भृशादिभ्यो—चिवप्रत्यान्त-भिन्न भृश आदि शब्दों से 'भवति' (होता है) के अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है और हल् का लोप भी हो जाता है ।

(१) कुडचे इति क्वचित् पाठः ।

(२) तदसम्भवेपि इति पदमंजरी पाठः ।

(३) सकारस्येभ्य लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः इति उत्तरार्धघटितसम्पूर्णः श्लोकः क्वचिदुपलभ्यते ।

बेहत् । नृषत् । शुचि । अधर । ओजस् । वर्चस्(१) । भृशादिः । अच्चेरिति किम् ? भृशीभवति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहितायति । लोहिता-
यते । डाजन्तेभ्यः—पटपटायति, पटपटायते । लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनं भृशादिष्वि-
तराणि । यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यप्तेव भवति—
वर्मायति, वर्मायते, निद्रायति, निद्रायते, करुणायति, करुणायते, कृपायति, कृपायते ।
आकृतिगणोऽयम् । तथाच ककारः सामान्यग्रहणाऽर्थोऽनुवध्यते—“नः क्ये” इति ।
न हि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति । कृष्वस्तिभिरिव क्यप्तापि योगे डाज्
भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । अच्चेरित्यनुवृत्तेरभूततद्वावे क्यप् विशायते । लोहित ।
नील । हरित । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादि ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङनुवर्त्तते, न क्यप् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थाक्रमणार्थेऽनार्जवे क्यङ् प्रत्ययो
भवति । कष्टाय क्रमणे क्रामति(२) कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते । ऋसत्रकष्टकृच्छ्र-
गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ्
प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षाया-
मिति किम् ? (३) अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति ।
रोमन्थं वर्त्तयति (४) रोमन्थायते गौः । ऋनुचलन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
(५) कीटो रोमन्थं वर्त्तयति । ऋतपसः परस्मैपदं च । तपश्चरति तपस्यति ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । वाष्पशब्दाद् उष्मशब्दाच्च कर्मण उद्वमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो

लोहितादि—लोहित आदि शब्दों तथा डाच् प्रत्ययान्त शब्दों से ‘भवति’ अर्थ में क्यप् प्रत्यय
होता है ।

कष्टाय—चतुर्थीसमर्थ कष्टशब्द से कौटिल्यात्मक क्रमण अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है ।

सत्रकष्ट—सत्र, कष्ट, कृच्छ्र तथा गहन शब्दों से पाप करने की इच्छा के अर्थ में क्यङ्
प्रत्यय समझना चाहिए ।

कर्मणो—क्रमशः वर्त्तन तथा चरण अर्थ में कर्मीभूत रोमन्थ तथा तपस् शब्दों से क्यङ् प्रत्यय
होता है ।

हनु—उपयुक्त प्रत्यय तभी होता है यदि उस समय दाढ़ी में गति हो ।

तपसः—उपयुक्त क्यङ्प्रत्ययान्त तपस्य शब्द से परस्मैपद का भी विधान समझना चाहिए ।

वाष्पोष्म—कर्मीभूत वाष्प तथा उष्म शब्दों में उद्वमन अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है ।

(१) विमनस् । रभन् । हन् । रोहत् । शुचिस् । अरजस्—एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

(२) कष्टाय क्रमणमर्नाजवं करोतीत्यर्थः ।

(३) अजः कष्टमिति—अजः कष्टं गहनं देशं क्रामतीत्यर्थः ।

(४) रोमन्थायत इति—अभ्यवहृतं पुनराकृष्य चर्वयतीति ।

(५) कीटो रोमन्थमिति—उद्गीर्णं बहिर्निरस्तमवगीर्णं वा पृष्ठान्तेन निर्गतं रोमन्थाख्यं द्रव्यं
वर्तयति गुटिकां करोतीत्यर्थः ।

भवति । बाष्पमुद्गमति बाष्पायते । उष्मायते । ऋफेनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ फेनमुद्गमति फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थं क्यङ् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते । ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते । ॥ अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टाग्रहणं (१) कर्तव्यम् ॥ अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्त्तुः सम्बन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते । कर्तृग्रहणं किञ्च ? सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य । सुख । दुःख । (२) वृत्त । गहन । कृच्छ्र । अस्त्र । अलीक । प्रतीप । करुण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥

करण इति वर्त्तते । नमस्, वरिवस्, चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम्—नमस्यति देवान् । वरिवसः परिचर्यायाम्—(३) वरिवस्यति गुरुन् । चित्रङ् आश्रयं—चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

करण इति वर्त्तते । पुच्छ, भाण्ड, चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति करणविशेषे । ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने वा ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते । ॥ भाण्डात् समाचयने ॥

फेनाच्चेति—फेन शब्द से भी उद्गमन अर्थ में क्यङ्-प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

शब्दवैर—शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व तथा मेघ शब्दों से 'करोति' अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है ।

सुदिन—सुदिन, दुर्दिन, तथा नीहार शब्दों से भी 'करोति' अर्थ में क्यङ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

अट्टाट्टा—अट, अट्ट, शीका, कोटा, पोटा, सोटा तथा कष्टा शब्दों का भी क्यङ् की प्रकृतियों में समावेश समझना चाहिए ।

सुखादिभ्यः—सुख आदि कर्मकारकस्थानीय शब्दों से अनुभवार्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है यदि अनुभूतिविषयीभूत सुखादि स्वगत हों ।

नमो—नमस्, वरिवस् तथा चित्रङ् शब्दों से विकल्प से करण अर्थ में क्यच् प्रत्यय होता है ।

पुच्छ—पुच्छ, भाण्ड तथा चीवर शब्दों से करण अर्थ में णिङ् प्रत्यय होता है ।

पुच्छात्—पुच्छ शब्द से उत्क्षेपण तथा परिशेषण अर्थों में ही णिङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

भाण्डात्—भाण्ड शब्द से समाचयन अर्थ में णिङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासृष्टाष्टृष्टाग्रहणं कर्तव्यमिति पुस्तकान्तरे पाठः । भाष्ये तु अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासृष्टाष्टृष्टाग्रहणं कर्तव्यमिति पाठः ।

(२) वृत्तशब्दस्य स्थाने तीव्रेति पाठान्तरम् ।

(३) वरिवस्यति परिचरतीत्यर्थः । चित्रीयते—विस्मयत इत्येके, विस्मापयत इत्यर्थं इत्यन्ये ।

सम्भाण्डयते । ॐचीवरादर्जने परिधाने वा ॐ । संचीवरयते भिक्षुः । डकार आत्मनेपदार्थः ।
णकारः सामान्यग्रहणार्थः—“गेरनिटि” इति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, वस्त्र, हल, कल, कृत, तूस्त इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्भोजने तद्विवृत्तौ च—पयो व्रतयति, वृषलाञ्चं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने—संवस्त्रयति । हलं गृह्णाति हलयति । कलं गृह्णाति कलयति । हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्वावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति केशान् । विशादीकरोतीत्यर्थः ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाच् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे (१) वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनः पुनः पचति पापच्यते । यायज्यते । भृशं ज्वलति जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम्? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्—भृशं प्रादति । एकाच् इति किम्? भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम्? भृशमीचते । ॐसूचिसूत्रिमूत्रमूत्र्यत्यर्थः शूर्णातीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् ॐ । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । सोमूत्र्यते । अटाय्यते । अराय्यते । अशाय्यते । प्रोणोन्नूयते । भृशं शोभते भृशं रोचत इत्यत्र नेप्यते, अनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्धातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते (२) । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थम्—गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव यङ् भवति, न तु क्रियासमभिहारे—भृशं ब्रूयति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशग्भ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां (धात्वर्थगर्हायां) यङ्

चीवरात्—चीवर शब्द से अर्जन तथा परिधान अर्थों में णिच्प्रत्यय समझना चाहिए ।

मुण्डमिश्र—मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, वस्त्र, हल, कल, कृत तथा तूस्त शब्दों से करण अर्थ में णिच्प्रत्यय होता है ।

धातोरेकाचो—एकाच् हलादि धातु से क्रियासमभिहार में यङ् प्रत्यय होता है ।

सूचिसूत्रि—अनेकाच् तथा अहलादि धातुओं में सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अट, ऋ, अश तथा ऊर्ण् धातुओं से भी यङ् का विधान करना चाहिए ।

नित्यम्—गत्यर्थक धातुओं से कौटिल्य अर्थ में नित्य यङ् प्रत्यय होता है ।

लुपसद—लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश तथा गृ धातुओं से धात्वर्थगर्हा में यङ् प्रत्यय होता है ।

(१) विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं समुदायभावापत्तिर्मुख्यः समभिहारः । स च क्रियाणामुत्पन्नपदवर्णिनीनां सङ्गानवस्थानादेकेन च धातुनाऽनेकस्याः क्रियायां लुपपदनभिधानाच्च सम्भवतीति गौणं समभिहारं दर्शयितुमाह—पौनः पुन्यमित्यादि । कृत्तिरेको वा भृशार्थता ।

(२) बीजस्वीयस्वध्वनि गतागतानि करोति स कृटिलां गतिं सम्पादयंश्चङ्क्रम्यते दन्द्रम्यत इति चोच्यते ।

प्रत्ययो भवति । गहितं (१) लुम्पति लोलुप्यते । एवम्—सासद्यते, चञ्चर्यते, जञ्ज-
प्यते, जञ्जभ्यते, दन्दद्यते, दन्दश्यते, निजेगित्यते । भावगर्हायामिति किम् ? साधु
जपति । भावग्रहणं किम् ? साधनगर्हायां मा भूत्—मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं
विषयनियमार्थमनुवर्तते—एतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिवारे—
मृशं लुम्पति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-

चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे सत्याप-
यति । अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः । अर्थमाचष्टे अर्थापयति । वेदापयति । आपुग्व-
चनसामर्थ्याद्विलोपो न भवति । पाशाद्विमोचने—विपाशयति । रूपाद्दर्शने—रूपयति ।
वीणयोपगायति उपवीणयति । तूलेनानुकुण्णाति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोक-
यति । सेनयाऽभियाति अभिपेणयति । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति
त्वचयति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनहति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति ।
चूर्णैरवध्वंसति अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे—चोरयति, चिन्तयति । स्वाभाविकत्वाद-
र्थाभिधानस्य यथास्वं (२) प्रत्यया निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मि-
न्निधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पाचयति । अतः करोतीत्यु-
पसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थमस्ति । सूत्रं करोति सूत्रयति । आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति
णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । आख्यानात् कृदन्ताणिज्वक्तव्यस्त-
दाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थ, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवध-
माचष्टे कंसं घातयति । वलिबन्धमाचष्टे वलिं बन्धयति । राजाऽऽगमनमाचष्टे राजान-
मागमयति । आङ्गलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् । आरात्रि विवासमाचष्टे
रात्रिं विवासयति । चित्रीकरणे प्रापि । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं

सत्याप—सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म, वर्ण, चूर्ण तथा
चुरादि धातुर्भेदे णिच् प्रत्यय होता है ।

अर्थवेद—अर्थ, वेद तथा सत्य शब्दों को आपुक् का आगम होता है ।

हेतुमति—प्रयोजकव्यापार प्रेषणादि के अर्थ में धातु से णिच् प्रत्यय होता है ।

तत्करोति—‘सूत्रयति’ आदि की निष्पत्ति के लिए द्वितीयासमर्थ से ‘करोति’ अर्थ में भी
णिच्प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

आख्यानात्—आख्यानात्मक कृदन्त से ‘आचष्टे’ (कहता है) अर्थ में णिच्प्रत्यय, कृतप्रत्यय
का लुक्, कृतप्रत्ययप्रकृति का यथावत् अवस्थान तथा कृतप्रकृति से शुद्ध णिच् में जिस प्रकार का
रूप होता है उसी प्रकार का शब्दस्वरूप भी होता है ।

आङ्गलोपश्च—काल के अत्यन्त संयोग के गम्यमान होने पर मर्यादार्थक आङ्ग का लोप तथा
पूर्ववत् णिच्, कृतप्रत्ययलोप आदि होते हैं ।

चित्रीकरणे—चित्रीकरण के गम्यमान होने पर ‘प्राप्नोति’ (प्राप्ति करता है) अर्थ में णिच्
तथा कृतप्रत्यय के लुक् आदि होते हैं ।

(१) गहितमिति—क्रियाविशेषणम्, तेन गर्हात्र गम्यते । गहितत्वं तु छेदनस्य निषिद्धतृणादि-
विषयत्वात् ।

(२) यथायथमिति न्यासे ।

संभावयते सूर्यमुद्गमयति । ऋनक्षत्रयोगे ज्ञि॥ पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति ।
मवाभिर्योजयति ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डू इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न प्रातिपदिकेभ्यः । तथाच गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते—

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूञ्-कण्डूयति । कण्डूयते । जित्वात् “कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” इत्यात्मनेपदम् ।
कण्डूञ् । मन्तु । हणीङ् । वल्गु । अस्मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरज् । इरज् ।
द्रवस् । मेधा । कुसुभ । मगध । तन्तस् । परपस् । सुख । दुःख । सपर । अरर । भिषज् ।
भिष्णज् । ह्युष । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । गङ्गद । एला । केला । खेला । लिट् ।
लोट्(१) ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

‘गुप् रक्षणे’, ‘धूप संतापे’, ‘विच्छ गतौ’, ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’, ‘पन च’ इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः—
ज्ञातस्य पणते, सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थः, तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्धृणायां वर्तते, तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः ।
ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्द्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । सकारो वृद्धयर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । कामयते ।
कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोसा, गोपायिता । अर्तिता, ऋतीयिता । कमिता, कामयिता । नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति—गुप्तिः, गोपाया ॥

नक्षत्र—नक्षत्रयोगवाचक प्रातिपदिक से ‘जानाति’ (जानता है) अर्थ में णिच्प्रत्यय, कृत्-लुक् आदि होते हैं ।

कण्ड्वादिभ्यो—कण्डूञ् आदि धातुओं से यक्प्रत्यय होता है ।

गुपूधूप—गुप्, धूप, विच्छ, पण तथा पन धातुओं से ‘आय’ प्रत्यय होता है ।

ऋतेरीयङ्—धृणार्थक ‘ऋ’ धातु से ईयङ् प्रत्यय होता है ।

कमेर्णिङ्—‘कम’ धातु से णिङ्प्रत्यय होता है ।

आयादयः—आर्द्धधातुकविवक्षा में आय आदि प्रत्यय विकल्प से होते हैं ।

(१) भृजु । हणीज् । रूपय । पुरण इति कचित् ।

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनाद्यः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः(१) । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुत्त्रीयति । पुत्रकाभ्यति ॥

स्यतासी लृटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेव, तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम्(२)—मन्ता, संगन्ता(३) ॥

सिब्रहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति—पताति(४)विद्युत्, उदधिं च्यावयाति ॥

कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

‘कास्’ शब्दकुत्सायाम्, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः—लोलयाञ्चक्रे । अमन्त्र इति किम् ? कृष्णो नोनाव । क्कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम्क्क । चुलुम्पाञ्चकार । चकासाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

(५)आस्कासोरांविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्यो भवति । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेरिति किम् ? ततश्च, ररच् । गुरुमत इति किम् ? इयज(६), उपव ।

सनाद्यन्ताः—सन् आदि प्रत्ययों से युक्त शब्दस्वरूप की ‘धातु’ संज्ञा होती है ।

स्यतासी—लृट्, लृङ् तथा लुट् के परे रहते धातु से स्य (आदिद्वय से) तथा तासि प्रत्यय होते हैं ।

सिब्रहुलम्—लेट् के परे रहते धातु से सिप् प्रत्यय होता है बहुल करके ।

कास्—मन्त्र से अतिरिक्त विषय में ‘कास्’ धातु तथा प्रत्ययान्त धातुओं से आम् प्रत्यय होता है लिट् के परे रहते ।

कास्यनेकाचः—उक्त सूत्र में प्रत्यय के स्थान में अनेकाच् शब्द का उल्लेख करना चाहिए जिससे चुलुम्प, चकास् आदि से आम्प्रत्यय का विधान हो सके ।

इजादेश्च—ऋच्छधातुभिन्न गुरुमान् इजादि धातु से भी लिट् के परे रहते आम्प्रत्यय होता है ।

(१) सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः, तद्गुणसंविज्ञानश्चायं बहुव्रीहिः ।

(२) प्रतिबन्धार्थम् इति न्यासे ।

(३) संहन्तेति पाठान्तरम् ।

(४) पदतीति न्यासे पाठः, तत्र पद गताविति धातुः ॥

(५) आस्चकासोरिति न्यासे पाठः ।

(६) इयेष, उवोषेति पाठान्तरम् ।

अनुच्छ इति किम् ? आनच्छ, आनच्छतुः, आनच्छुः । ऊर्णोतिश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
श्रोणुनाव । अथवा—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् (१) ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

‘दय दानगतिरक्षणे’, ‘अय गतौ’, ‘आस उपवेशने’ इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

‘उष दाहे’, ‘विद ज्ञाने’, ‘जागृ निद्राक्षये’ एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार, उवोष । विदाञ्चकार, विवेद । जागराञ्चकार, जजागार । विदेर-
दन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ।

भीहीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥

‘जिभी भये’, ‘ही लज्जायाम्’, ‘डुभृज् धारणपोषणयोः’, ‘डु दानादाच्योः’ इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्यो भवत्यन्तरस्याम्, श्लुविव चास्मिन् कार्यं भवति । किं पुनस्तत् ?
(२) द्वित्वमित्वञ्च । विभयाञ्चकार, विभाय । जिहयाञ्चकार, जिहाय । विभराञ्चकार
बभार । जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात् कृञ्नुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृजिति प्रत्याहारेण कृञ्-
स्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेभूभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव ।
पाचयामास ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ? विदेलोक्त्याम्प्रत्ययो
गुणाभावो लोटो लुक् कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु, विदन्तु ।
(३) इतिकरणः प्रदर्शनार्थः—न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनम्, किं तर्हि, सर्वाण्येव लोङ् वच-

ऊर्णोतिश्च—ऊर्णञ् धातु से आम्प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

दयाया—दय, अय तथा आस धातुओं से आम्प्रत्यय होता है लिट् के परे रहते ।

उषविद—उष, विद तथा जागृ धातुओं से विकल्प से आम्प्रत्यय होता है लिट् के परे रहते ।

भीही—‘भी’, ‘ही’, ‘भृ’ तथा ‘हु’ धातुओं से विकल्प से आम्प्रत्यय होता है लिट् के परे
रहते और इसमें श्लु के समान कार्य होते हैं ।

कृञ्चा—लिट् के परे रहते आम्प्रत्यय के पश्चात् ‘कृञ्’ का अनुप्रयोग होता है ।

विदाङ्कुर्वन्त्विति—‘विद’ धातु से लोट् के परे रहते आम्प्रत्यय, गुणाभाव, लोट् का लुक्,
लोट्परक कृञ् का अनुप्रयोग—इतने निपातित होते हैं ।

(१) इदुपग्रहादिति—इदुपग्रह इतिषेधः, विभाषाऽगुण इति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुत्वं
यथाध्ययनेन वसतीति । एकाच इति वर्तमाने श्रयुकः इति य इट्प्रतिषेधः ततोऽपि हेतोर्णुवद्भावो
वाच्य इत्यर्थः । न्यासे इदुपग्रह इति प्रथमान्तपाठोऽपि । तत्रेदुपग्रहमुद्दिश्योर्णोर्णुवद्भावो वाच्य
इत्यर्थः ।

(२) द्वित्वेति पदमंजरीसम्मतः पाठः ।

(३) इतिकरणमुपलक्षणाभ्यम् इति न्यासे पाठः ।

नान्यनुप्रयुज्यन्ते—विदाङ्करोत्, विदाङ्कुरुतात्, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरु-
क्तमित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयाश्चिकयांरमयामकः पावयांक्रिया-

द्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजनिरमीणां
प्यन्तानां लुङ्याप्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाप्रत्ययो (१) द्विवर्चनं कुत्वं च ।
अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः सम्बध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा
प्यन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्याम्
निपात्यते, गुणाभावश्च, अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति
भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदिति भाषा-
याम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् ।
विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् । (इति करणः (२) प्रयोगप्रदर्शनार्थः) ॥

च्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्च्लिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य
सिजादीनादेशान् वक्ष्यति, तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

च्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।
आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति स्थानिन्यादेशे च द्विश्वकारो-
ऽनुबध्यते । ऋस्पृशृशृकृषृत्पृषृप् सिज्वा वक्तव्यः ऋ । अस्प्राचीत्, अस्पार्चीत्, अस्पृक्षत् ।
अन्नाचीत्, अमार्चीत्, अमृक्षत् । अक्राचीत्, अकार्षीत्, अकृक्षत् । अन्नाप्सीत्, अता-
प्सीत्, अतृप्त् । अद्राप्सीत्, अदाप्सीत्, अदृप्त् ॥

शल इगुपधादनिटः कसः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः कस आदेशो भवति । दुह-अधुक्षत् ।
लिह-आलिक्षत् । शल इति किम् ? अभैत्सीत्, अच्छैत्सीत् । इगुपधादिति किम् ? अधा-
क्षीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत्, अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः कस आदेशो भवति । आलिङ्गनमुपगूहनं

अभ्युत्सादयाम्—वेद में 'अभ्युत्सादयामकः', 'प्रजनयामकः', 'चिकयामकः', 'रमयामकः',
'पावयांक्रियात्' तथा 'विदामक्रन्' शब्दों का निपातन किया जाता है ।

च्लि—लुङ् के परे रहते धातु से च्लि प्रत्यय होता है ।

च्लेः—च्लि को सिच् आदेश हो जाता है ।

स्पृशकृश—'शृश', 'मृश', 'कृष', 'तृप' तथा 'दृप' धातुओं से विहित च्लि को विकल्प से
सिच् आदेश होता है ।

शलः—इगुपध शलन्त धातु से विहित अनिट् च्लि को कस आदेश हो जाता है ।

श्लिषः—आलिङ्गनार्थक 'श्लिष' धातु से विहित च्लि के स्थान में कस आदेश हो जाता है ।

(१) द्विवर्चनं चेत्येव पदमञ्जर्याम् । ततोऽत्र कुत्वं चेति अपपाठः ।

(२) कोष्ठान्तर्गतः पाठो मुद्रितपुस्तकेऽप्यनुपलभ्यमानोऽपि न्याससंवादात् परिवर्धितः ।

परिप्लवङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिष्यत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन इति किम् ? समा-
श्लिष्यतु काष्ठम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण कसः प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । दृशेर्धातोः परस्य च्लेः कसादेशो न भवति । अस्मिन्
प्रतिषिद्धे “इरितो वा” इत्यङ्सिचौ भवतः—अदर्शात्, अद्राचीत् ॥

णिश्रिद्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्चङ् विधीयते । ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि, द्रु, सु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्च-
डादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । डकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति
विशेषणार्थः । अचीकरत् । अजीहरत् । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । असुसुवत् । कर्त्तरीति
किम् ? अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन । ऋकमेरुपसंख्यानम् ॥ “आयाद्य आर्द्धधातुके
वा” इति यदा णिङ् नास्ति तदैतदुपसंख्यानम्—अचकमत । णिङ्पक्षे सन्वद्भावः—
अचीकमत ।

(१) नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।

अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्श्वयोः ॥ ४९ ॥

‘धेट् पाने’, ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ इत्येताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चडादेशो भवति ।
धेट्स्तावत्—अदधत् । सिच्पक्षे—“विभाषा घ्राधेट्” इति लुक्—अधात्, अधासीत् ।
भवतेः खल्वपि—अशिश्नयत् । (२) अङोऽप्यत्र विकल्पः—अश्वत्, अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव—
अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेऽछन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेऽछन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति
तत्रायं विधिः । इमान्नो मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतम्, अगौसम्, अगोपिष्टम्, अगोपायिष्ट-
मिति वा । भाषायां तु चङन्तं शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

‘ऊन परिहाणे’, ‘ध्वन शब्दे’, ‘इल प्रेरणे’, ‘अर्द गतौ याचने च’ इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
ण्यन्तेभ्यः पूर्वेण च्लेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयोः (३) । औननः
इति भाषायाम् । मा त्वामिध्वनयतीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयोः । ऐलिल-
दिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्दिददिति भाषायाम् ॥

न दृशः—‘दृश’ धातु से विहित च्लि को कस आदेश नहीं होता है ।

णिश्रि—ण्यन्त, ‘श्रि’, ‘द्रु’, ‘सु’ धातुओं से विहित च्लि के स्थान से चङ् आदेश हो जाता है ।

कमेरुप—‘कम्’ धातु से विहित च्लि को भी चङ् आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए ।

विभाषा—‘धेट्’ तथा ‘स्वि’ धातुओं के च्लि को विकल्प से चङ् आदेश होता है ।

गुपेः—‘गुप्’ धातुविहित च्लि के स्थान में छन्दोविषय में चङ् आदेश होता है विकल्प से ।

नोनयति—‘ऊन’, ‘ध्वन’, ‘इल’ तथा ‘अर्द’ धातुओं से ण्यन्तावस्था में ‘णिश्रि...’ आदि
सूत्र से प्राप्त चङ् आदेश नहीं होता है ।

(१) न्यासपदमजयोरयं श्लोको न व्याख्यातः, तस्मात् पश्चात् मूले प्रक्षिप्त इति प्रतिभाति ।

(२) अङप्यत्र विकल्प्यते इति न्यासे ।

(३) उदाहरणे औनयोदिति प्रत्युदाहरणे औननदिति न्यासवृत्तपाठः । मुद्रितमूलपुस्तके औन-
नदिति तिबन्तः पाठः उदाहरणविरुद्धः ।

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥

‘असु क्षेपणे’, ‘वच परिभाषणे’ ब्रजादेशो वा, ‘ख्या प्रकथने’ चक्षिडादेशो वा, इत्येभ्यः परस्य च्लेरडादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि सिद्धे पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम्—पर्यास्थित, पर्यास्थिताम्, पर्यास्थन्त । वक्ति-अवोचत्, अवोच-ताम्, अवोचन् । ख्याति-आख्यत्, आख्यताम्, आख्यन् । कर्त्तरीति किम् ? पर्यासिपातां गावौ वत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

‘लिप उपदेहे’, ‘षिच क्षरणे’, ‘ह्वेज् स्पर्श्याम्’ इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेरडादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह्व आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरडादेशो भवति अन्यतरस्याम् । “स्वरितजित” इत्यात्मनेपदम् । आलिपत्, अलिप्त । असिचत्, असिक्त । अह्वत्, अह्वास्त ॥

पुषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतोऽडादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिक्क्रयाद्यन्तर्गणः । पुष—अपुषत् । द्युतादि—अद्युतत्, अश्वितत् । लृदिद्भ्यः—गम्ल्-अगमत्, शक्ल्-अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् ? व्यद्योतिष्ट, अलोद्यिष्ट ॥

सत्तिंशास्त्यत्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

‘सृ गतौ’, ‘शासु अनुशिष्टौ’, ‘ऋ गतौ’ इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरडादेशो भवति । सत्तिं—असरत् । शास्ति—अशिषत् । अत्तिं—आरत् । पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम्—समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्णार्थः, तच्चोत्तरत्रोपयोगं यास्यति ॥

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरितो धातोः परस्य च्लेरडादेशो वा भवति । भिदिर्—अभिदत्, अभैत्सीत् । छिदिर्—अच्छिदत् ‘अच्छैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव—अभित् (१) अच्छित् ॥

जृस्तन्भुम्रुचुग्लुचुगुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वृत्ते । ‘जृष् वयोहानौ’, ‘स्तम्भुः सौत्रो धातुः’, ‘म्रुचु ग्लुचु गत्यर्थे’, ‘म्रुचु ग्लुचु

अभ्यति—‘असु’, ‘वच’ तथा ‘ख्या’ धातुओं से पर च्लि के स्थान में अङ् आदेश हो जाता है ।

लिपि—‘लिप’, ‘सिच’ एवम् ‘ह्वेज्’ धातुओं से विहित च्लि को भी अङ् आदेश होता है ।

आत्मने—आत्मनेपद के परे ‘लिप’, ‘सिच’ एवम् ‘ह्वेज्’ धातुओं के च्लि को विकल्प से अङ् आदेश हो जाता है ।

पुषादि—‘पुष’ आदि, ‘द्युत’ आदि तथा लृदित् धातुओं से विहित च्लि को अङ् आदेश होता है परस्मैपद में ।

सत्तिं—‘सृ’, ‘शास्’ तथा ‘ऋ’ धातुओं से विहित च्लि को भी अङ् आदेश हो जाता है ।

इरितो—इरित धातुओं से विहित च्लि के स्थान में अङ् आदेश होता है विकल्प से ।

जृस्तम्भु—‘जृष्’, ‘स्तम्भु’, ‘म्रुचु’, ‘ग्लुचु’, ‘गुचु’, ‘ग्लुचु’, ‘ग्लुञ्चु’ तथा ‘श्चि’ धातुओं से विहित च्लि को विकल्प से अङ् आदेश होता है ।

(१) अच्छित्तेत्यस्य स्थाने अरुद्धेति न्यासपाठः ।

स्तेयकरणे', 'ग्लुञ्चु षसृज गतौ', 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः'—इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्ले-
वांङादेशो भवति । अजरत्, अजारीत् । अस्तभत्, अस्तग्भीत् । अम्रचत्, अम्रोचीत् ।
अग्लुचत्, अग्लोचीत् । अग्रुचत्, अग्रोचीत् । अग्लुचत्, अग्लोचीत् । (अग्लुचत्)
अग्लुञ्चीत् । अश्वत्, अश्वयीत् । ग्लुचुग्लुञ्चोरेक(१) तरोपादानेऽपि रूपत्रयं सिद्धयति,
अर्थभेदात् द्वयोरुपादानं कृतम् । केचित्तु वर्णयन्ति—द्वयोरुपादानसामर्थ्यात् ग्लुञ्चेरनुना-
सिककलोपो न भवति—अग्लुञ्चदिति ॥

कृमुदरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ, मृ, द, रुहि इत्येतेभ्यः परस्य च्लेश्छन्दसि विषयेऽङादेशो भवति । शकलाङ्गुष्ठ-
कोऽकरत् । अयोऽमरन् । अदरदर्थान् । पर्वतमारुहत् । अन्तरिक्षादिवमारुहम् । छन्दसीति
किम् ? अकार्षीत्, अमृत, अदारीत्, अरुचत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

'पद गतौ' अस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तशब्दे परतः । सामर्थ्यादात्मने-
पदैकवचनं गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । त इति किम् ? उदपत्साताम्,
उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् त इति वर्तते । 'दीपी दीप्तौ', 'जनी प्रादुर्भावे', 'बुध अवगमने', 'पूरी आप्या-
यने', 'ताय् सन्तानपालनयोः', 'ओप्यायी वृद्धौ' इत्येतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे परतोऽन्य-
तरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अबोधि, अबुद्ध ।
अपूरि, अपूरिष्ट । अतायि, अतायिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्धातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति । प्राप्तविभा-
षेयम् । अकारि कटः स्वयमेव, अकृत कटः स्वयमेव । अलावि कंदारः स्वयमेव, अलाविष्ट
कंदारः स्वयमेव । अच इति किम् ? अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् ? अकारि
कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

'दुह प्रपूरणे' अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौः स्वयमेव,
अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव—अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

कृमु—'कृ', 'मृ', 'दृ', तथा 'रुह' धातुओं से विहित च्लि के स्थान में अङ् आदेश होता है
वेद में ।

चिण् ते—'पद' धातु के च्लि को चिण् आदेश होता है 'त' के परे रहते ।

दीपजन—'दीप', जन', 'बुध', 'पूर', 'ताय्' तथा 'प्याय्' धातुओं से विहित च्लि को चिण्
आदेश होता है तशब्द के परे रहते ।

अचः—अजन्तधातु से परवर्ती च्लि को तशब्द के परे रहते कर्मकर्त्ता में विकल्प से चिण्
आदेश होता है ।

दुहश्च—'दुह' धातु से विहित च्लि को विकल्प से कर्मकर्त्ता में तशब्द के परे रहते चिण्
आदेश होता है ।

(१) अन्यतरोपादानेऽपी । पदमंजरीसम्मतः पाठः ।

न रुधः ॥ ६४ ॥

‘रुधिर आवरणे’ अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति । अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरित्येव—अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । ‘तप संतापे’ अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः पश्चात्तापः, तस्य ग्रहणमकर्मकत्रर्थम्, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति—अतस्तपस्तापसः, अन्ववातस (१)पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे (२)कर्मणि तशब्दे परतः । भावे तावत्-अशायि भवता । कर्णणि खल्वपि-अकारि कटो देवदत्तेन, अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्-ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते भवता । शय्यते भवता । कर्मणि-क्रियते कटः, गम्यते ग्रामः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यग्वि-धाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानम्, विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः (३) । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

‘दिव’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसिन्नुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाष्यम् । ‘दुभ्राश्व दुभ्लाश्व दीप्तौ’, ‘भ्रमु अनवस्थाने’, ‘भ्रमु चलने’

न रुधः—‘रुध्’ धातु के च्लि को कर्मकर्त्ता में चिण् नहीं होता है ।

तपोऽनु—‘तप्’ धातु से विहित च्लि को कर्मकर्त्ता तथा अनुताप अर्थ में चिण् आदेश नहीं होता है ।

चिण्—धातु से विहित च्लि को भाव तथा कर्म में तशब्द के परे रहते चिण् आदेश होता है ।

सार्वधातुके—भाव तथा कर्म में विहित सार्वधातुक प्रत्ययों के परे रहते धातुओं से यक् प्रत्यय होता है ।

कर्त्तरि—कर्तृवाचक सार्वधातुक प्रत्यय के परे रहते धातु से शप् प्रत्यय होता है ।

दिवादिभ्यः—‘दिव्’ आदि धातुओं से श्यन् प्रत्यय होता है ।

वा भ्राश—‘भ्राश’, ‘भ्लाश’, ‘भ्रम्’, ‘क्रम्’, ‘त्रस्’, ‘वृट्’ तथा ‘लष्’ धातुओं से विकल्प से श्यन् प्रत्यय होता है ।

(१) अन्ववातमेति—पूर्व यत्पापं कर्म कृतं तेन पश्चात्तप्तोऽभ्याहृत इत्यर्थः ।

(२) भावकर्मणोरर्थयोरिति न्यासश्रुतपाठः ।

(३) सार्वधातुकसंज्ञार्थः इति न्यासे ।

द्वयोरपि ग्रहणम्, 'क्रमु पादविच्छेपे', 'क्लमु ग्लानौ', 'त्रसी उद्वेगे', 'वुटी छेदने', 'लष कान्तौ' इत्येतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । आशते, आश्यते । भ्लाशते, भ्लाश्यते । भ्रमति, भ्राम्यति । क्रामति, क्राम्यति । क्लामति, क्लाम्यति । त्रसति, त्रस्यति । वुटति, वुट्यति । लषति, लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

'यसु प्रयत्ने' देवादिकः, तस्मान्नित्ये श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति, यसति । अनुपसर्गादिति किम् ? आयस्यति, प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । सम्पूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

'षुञ् अभिषवे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन श्रुवः श्रु इत्ययमादेशो भवति । श्रुणोति । श्रुणुतः । श्रुण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

'अच्छ व्याप्तौ' भौवादिकः, तस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अच्छणोति । अच्छति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

'तच्छ त्वच्छ तनूकरणे', तस्मात्तनूकरणे वर्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्भातूनां विशेषेणोपादानम् । तच्छति काष्ठम् । तच्छणोति काष्ठम् । तनूकरण इति किम् ? सन्तच्छति(१)वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

'तुद व्यथने' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

यसोऽनुप—अनुपसर्गक 'यस्' धातु से श्यन्प्रत्यय विकल्प से होता है ।

संयसश्च—सम्पूर्वक 'यस्' धातु से विकल्प से श्यन् प्रत्यय होता है ।

स्वादिभ्यः—'सु' आदि धातुओं से श्नु प्रत्यय होता है ।

श्रुवः—'श्रू' धातु से श्नु प्रत्यय तथा 'श्रू' को श्रु आदेश हो जाता है ।

अक्षोऽन्य—'अक्ष' धातु से विकल्प से श्नुप्रत्यय होता है ।

तनूकरणे—तनूकरण (To chop) अर्थ से वर्तमान 'तक्ष' धातु से विकल्प से श्नुप्रत्यय होता है ।

तुदादिभ्यः—'तुद' आदि धातुओं से श प्रत्यय होता है ।

(१) सन्तश्चतीति—निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ।

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

‘रुधिर् आवरणे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । मकारो (१)देशविध्यर्थः । शकारः “श्नान्नलोपः” इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

‘तनु विस्तारे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञ्श्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञ्ः सत्वपि-करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करो-तेरुपादानं नियमार्थम्—अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति “तनादिभ्यस्तथासोः” इति विभाषा सिचो लुग् न भवति—अकृत, अकृथाः ॥

धिन्विकृण्वयोर च ॥ ८० ॥

‘हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः’, ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ इत्येतयोर्द्धात्वोरुप्रत्ययो भव-त्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

‘डुक्तीज् द्रव्यविनिमये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्राप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः, ‘स्कुञ् आप्रवणे’ इत्येतेभ्यः श्ना प्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तम्भ्नाति, स्तम्भ्नाति । स्तुम्भ्नाति, स्तुम्भ्नाति । स्कम्भ्नाति, स्कम्भ्नाति । स्कुम्भ्नाति, स्कुम्भ्नाति । स्कुनाति, स्कुनोति । उदित्वप्रतिज्ञानात् सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । मुषाण । पुषाण । हल् इति किम् ? क्रीणीहि । हाविति किम् ? मुष्णाति । श्न इति स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्य-यार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि । (२)गृभाय जिह्वया मधुः । शानचः खत्वपि-वधान पशुम् ॥

रुधादिभ्यः—‘रुध्’ आदि धातुओं में श्नम्प्रत्यय होता है ।

तनादि—‘तन’ आदि धातुओं से तथा ‘कृञ्’ धातु से उप्रत्यय होता है ।

धिन्वि—‘धिवि’ तथा ‘कृवि’ धातुओं से उप्रत्यय तथा अन्त में अकारादेश हो जाता है ।

क्रयादिभ्यः—‘क्री’ आदि धातुओं से श्रा प्रत्यय होता है ।

स्तम्भु—‘स्तम्भु’, ‘स्तुम्भु’, ‘स्कम्भु’, ‘स्कुम्भु’ तथा ‘स्कु’ धातुओं से श्नाप्रत्यय भी होता है और श्नुप्रत्यय भी ।

हलः श्नः—हल् से उत्तर वर्तमान श्ना को हि के परे रहते शानच् आदेश हो जाता है ।

छन्दसि—वेद में श्ना को शायच् तथा शानच् दोनों ही आदेश होते हैं ।

(१) मकार इदि—विशिष्टे देशे विधानार्थ इत्यर्थः । स पुनर्देशोऽचोन्त्यात्परः ।

(२) गृहायेति पाठान्तरम् ।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं(१)विकरणाः शवाद्यो विहिताः, तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः(२)—विषयान्तरे विधानम्, कचिद्विविकरणता, कचि-
त्त्रिविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न त्रियत
इति प्राप्ते । द्विविकरणता-इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता-इन्द्रेण
युजा तरुणम् वृत्रम्(३) । (४)तीर्यास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहणं (५)सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ॥

सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन् परतश्छन्दसि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोऽप-
वादः । “छन्दस्युभयथा” इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति । स्थागागमिवचिविदि
शकिरुहयः प्रयोजनम् । स्था-उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम् । गा-सत्यमुपगेषम् । गमि-
गमेम जानतो गृहान् । वचि-मन्त्रं वोचेमागनये । विदि-विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ।
शकि-व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयम् । रुहि-स्वर्गं लोकमारुहेयम् । ॐहशेरग्वक्तव्यः ॥ पितरं
च इशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन् कर्मणि
कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद् भवति-कर्माश्रयाणि कार्याणि
प्रतिपद्यते । “कर्तरि शप्” इति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपद-
चिण्चिण्वद्भावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते
कटः स्वयमेव । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात्-भिद्यते कुसुलेनेति, अकर्मकाणां भावे
लः सिद्धो भवति । “लिङ्याशिष्यङ्” इति द्विलकारको निर्देशः, तत्र लानुवृत्तेर्लान्तरस्य
कर्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां
तुल्यक्रियस्य मा भूत्-साध्वसिर्छिनन्ति, साधु स्थाली पचति । धात्वधिकारात्समाने
धातौ कर्मवद्भावः, इह न भवति-पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति ।

व्यत्ययो—वेद में उक्त प्रत्ययों तथा उनकी प्रकृतियों का व्यत्यय भी हो जाता है ।

लिङ्याशिष्यङ्—वेद में आशीरर्थक लिङ् के परे रहते धातुओं से अङ्प्रत्यय होता है ।

इशेरग—परन्तु ‘इश्’ धातु से अक् प्रत्यय होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

कर्मवत्—कर्मस्था क्रिया से तुल्य क्रियावाला कर्ता कर्मवत् हो जाता है ।

(१) यथायथम्—यस्मिन् यस्मिन् विषये इत्यर्थः ।

(२) व्यतिकरः इति न्यासे ।

(३) वृषदमिति न्यासे ।

(४) तरेमेति पदमेजरीसम्मतः पाठः ।

(५) सर्वेति—सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थं
बहुलग्रहणम् । उपग्रहः—लदेशव्यङ्ग्यक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रहः । इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तात्
परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्तते । नरः पुरुषः प्रथमादिः । कालः—कालशब्दोऽत्र कालविषय-
त्वाल्मुलादिप्रत्ययेषु वर्तते । कर्तृ—कर्तृशब्दः कारकपरः । विभक्तौ नां व्यत्यय इत्यर्थः । यङ्—
यङिति सार्वधातुके यक् इति यकारादारभ्य लिङ्याशिष्यङ् इति ङकारान्तः प्रत्याहारः ।
शास्त्रकृद-पाणिनिः ।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानां न वा कर्तृस्थक्रियाणाम्—

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

‘तप संतापे’, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य । क्रिया-भेदाद्विधेयमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । स ताप-सस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वोणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधी-यते—तप्यते तपस्तापसः, अतस्तपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह, स्नु, नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः । दुहे-रनेन यक् प्रतिषिद्धयते । चिण् तु “दुहश्च” इति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वय-मेव । अदुग्धे गौः स्वयमेव, अदोहि गौः स्वयमेव । प्रस्नुते गौः स्वयमेव, प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव, अनंस्त दण्डः स्वयमेव । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् (१) कारयति कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकरत् कटः स्वयमेव । उत्पुच्छ-यते गौः स्वयमेव । उदपुच्छत् गौः स्वयमेव । श्रन्थाति ग्रन्थं देवदत्तः । श्रन्थीते ग्रन्थः स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव । ग्रन्थाति श्लोकं देवदत्तः । ग्रन्थीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवोचत् श्लोकः स्वयमेव । आत्मने-पदविधानेऽकर्मकाणाम्—आहन्ति माणवकं देवदत्तः, आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यकृषत् सैन्धवाः स्वयमेव ॥

कुषिरजोः प्राचां इयन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

‘कुष निष्कर्षे’, ‘रज्ज रजो’ अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन इयन् प्रत्ययो भवति परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थम्—कुष्यते, रज्यते । व्यवस्थित-विभाषा चैयम्, तेन लिङ्लिङोः स्यादिविषये च न भवतः—चुक्षुषे पादः स्वयमेव,

तपस्तपः—‘तप’ धातुका कर्ता यदि तपःकर्मक होता है तभी उसे कर्मवद्भाव होता है अन्यथा नहीं ।

न दुह—‘दुह’, ‘स्नु’ तथा ‘नम्’ धातुओं से कर्मवद्भावप्रयुक्त कर्मकर्ता में विहित यक् तथा उनके चिह्न को चिण् आदेश नहीं होते हैं ।

यक्चिणोः—अन्यन्त, ‘ग्रन्थि’ ‘श्रन्थि’, ‘ब्रू’ तथा आत्मनेपद में अकर्मक धातुओं से भी यक्-चिण् का प्रतिषेध प्रतिपादनीय है ।

कुषिरजोः—‘कुष’ तथा ‘रज्ज’ धातुओं से प्राचीन आचार्यों के मत में कर्मकर्ता में इयन् प्रत्यय तथा परस्मैपद होता है ।

(१) अस्य वार्तिकस्योदाहरणानां न्यासे दर्शनात् वृत्ताविमानि नासन् । पदमंजख्यामपि एषा-मुदाहरणानि कचिद्वृत्तौ पठ्यन्ते कचिन्नेत्युक्तम् ।

ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव, कोषिपीष्ट पादः स्वयमेव, रङ्घ्रीष्ट वस्त्रं स्वयमेव, कोषिप्यते पादः स्वयमेव, रङ्घ्यते वस्त्रं स्वयमेव, अकोषि पादः स्वयमेव, अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ।

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“तत्त्वत्तव्यानीयरः” इति—कर्त्तव्यम् ।
करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम्, यङ्विधौ धात्वधिकारात् । कृदुपसर्गसंज्ञार्थं तर्हि—
अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च
द्वितीयं धातुग्रहणं कर्त्तव्यम्, धातोरित्येवंविहितस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—लभ्याम्,
लुभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति—
“कर्मण्यण्”, कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा हि
सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात्—स्तम्बेरमः, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति,
“सप्तम्यां जनेर्ङः” इति—उपसरः, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात् सर्वत्र भवति । गुरु-
संज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम्—पश्य कुम्भं करोति कट-
मिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशाः—“उपपदमतिङ्” इत्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति । कर्त्तव्यम् । करणी-
यम् । अतिङिति किम् ? चीयात्, स्तूयात् । कृत्प्रदेशाः—“कृत्तद्धितसमासाश्च” इत्ये-
वमादयः ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसमानरूपः प्रत्ययोऽपवादो वा बाधको भवति स्यधिकार-
विहितप्रत्यये वर्जयित्वा । ण्वुल्तृचौ उत्सर्गौ, “इगुपधज्ञाप्र्रीकरः कः” इत्यपवादः,
तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः—विक्षेपकः, विक्षेसा, विक्षिपः । असरूप इति किम् ?
“कर्मण्यण्” इत्युत्सर्गः, “आतोनपसर्गे कः” इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति—
गोदः, कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् ? “स्त्रियां क्तिन्” इत्यु-
त्सर्गः, “अ प्रत्ययात्” इत्यपवादः, स बाधक एव भवति—चिकीर्षा, जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ॥ ९५ ॥

“ण्वुल्तृचौ” इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्वुल्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
कृत्संज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः—“कृत्यैरधिकार्थवचने”,
“कृत्यानां कर्तरि वा” इत्येवमादयः ॥

धातोः—अब तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्त ‘धातोः’ का अधिकार समझना चाहिए ।

तत्रोपपदम्—‘धातोः’ के अधिकार में सप्तमीनिर्दिष्ट की ‘उपपद’ संज्ञा होती है ।

कृदतिङ्—‘धातोः’ के अधिकार में तिङ्भिन्न प्रत्ययों की ‘कृत्’ संज्ञा होता है ।

वाऽसरूपो—इस धात्वधिकार के अन्तःधातो स्यधिकार को छोड़कर अन्य असमानरूप
प्रत्यय उत्सर्ग प्रत्यय का विकल्प से बाधक होता है ।

कृत्याः—यहाँ से आगे ण्वुल् के पूर्व के प्रत्ययों की कृत्यसंज्ञा होती है ।

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धानोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत्, तव्य, अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकार-
रेफौ स्वराथौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च ॥
वास्तव्यः । केलिम् उपसंख्यानम् ॥ पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्म-
कर्तरि चायमित्येते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारो “यतोऽनावः” इति स्वरार्थः । गेयम् ।
पेयम् । चेयम् । जेयम् । अजग्रहणं किम् ? यावता हलन्ताण्यतं वक्ष्यति, अजन्तभूत-
पूर्वादपि यथा स्यात्—दित्स्यम्, धित्स्यम् । क्तकि-शसि-चति-जनीनामुपसंख्यानम् ॥
तकि-तव्यम् । शसि-शस्यम् । चति-चत्यम् । यति-यत्यम् । जनि-जन्यम् ॥ हनो वा
वध च ॥ वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । शप्-शप्यम् । लभ्-
लभ्यम् । पोरिति किम् ? पाक्यम्, वाक्यम् । अदुपधादिति किम् ? कोप्यम्, गोप्यम् ।
तपरकरणं तत्कालार्थम्—आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

‘शक्त् शक्तौ’, ‘बह मर्षणे’ अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

‘गद व्यक्तायां वाचि’, ‘मदी हर्षे’, ‘चर गतिभक्षणयोः’, ‘यम उपरमे’ इत्येतेभ्यश्चानु-
पसर्गेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् ?
प्रगाद्यम्, प्रमाद्यम् । यमेः पूर्वणैव सिद्धेऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥ चरेराडि चागुरौ ॥
आचर्यो(१) देशः । अगुराविति किम् ? आचार्य उपनेता(२) ॥

तव्यत्तव्या—धातु से तव्यत्, तव्य तथा अनीयर् प्रत्यय होते हैं ।

वसेस्तव्यत्—‘वस’ धातु से कर्ता में तव्यत् तथा णिच् प्रत्यय होते हैं ।

केलिम्—धातुओं से केलिम् प्रत्यय का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

अचो यत्—अजन्त धातु से यत् प्रत्यय होता है ।

तकिशसि—‘तकि’, ‘शसि’, ‘चति’, ‘याति’, तथा ‘जनी’ धातुओं से भी यत् प्रत्यय का विधान
समझना चाहिए ।

हनो वा—‘हन्’ धातु से विकल्प से यत् प्रत्यय तथा ‘हन्’ को वध आदेश हो जाता है ।

पोरदुपधात्—पवर्गान्त अकारोपध धातुओं से यत् प्रत्यय होता है ।

शकि—‘शक्’ तथा ‘सह’ धातुओं से भी यत् प्रत्यय होता है ।

गदमद—अनुपसर्गक ‘गद’, ‘मद’, ‘चर’ तथा ‘यम’ धातुओं से यत् प्रत्यय होता है ।

चरेराडि—आडुपसर्गक ‘चर’ धातु से गुरुभिन्न तत्त्व के वाच्य होने पर यत् प्रत्यय हो
जाता है ।

(१) आचर्यः—गन्तव्यः ।

(२) गुरुरिति न्यासे ।

अवद्यपण्यवर्या गह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य, पण्य, वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गह्यपणितव्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथासं-
ख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते, गह्यं चेत्तद्वति । अवद्यं(१) पापम् । अनुद्यमन्यत्-
“वदः सुपि क्यप् च” । (२) पण्यमिति निपात्यते, पणितव्यं चेत्तद्वति । पण्यः कम्बलः ।
पण्या गौः । (३) गण्यमन्यत् । वर्येति स्त्रियां निपात्यते, अनिरोधश्चेद्वति । अनिरो-
धोऽप्रतिबन्धः (४) । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्त्याऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः ?
वार्या ऋत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वह्यर्थातोः करणे वत्प्रत्ययो निपात्यते । वह्यन्तेनेति वह्यं शक्यम् । करण इति किम् ?
वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

‘ऋ गतौ’ अस्माप्पयति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोर्भिधेययोर्व्यप्रत्ययो निपात्यते । अर्यः
स्वामी । अर्यो वैश्यः । “यतोऽनाव” इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च
वक्तव्यम् ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् ? आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्गो काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्यति निपात्यते काल्या चेत्प्रजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयप्रत्ययः । प्राप्तकाला =
काल्या । प्रजनः = प्रजननम्, प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला-उपसर्गो गौः, उपसर्गो
वह्यः । काल्या प्रजन इति किम् ? उपसर्गो शरदि मथुरा ॥

अजर्यं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्वर्त्तते । जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते सङ्गमने कर्तरि यत्प्र-
त्ययो निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यम्, अजर्यमार्थसंगतम् । अजर्यं नोऽस्तु सङ्गतम् ।
संगतमिति किम् ? अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वदार्थातोः सुबन्त उपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो भवति, चका-

अवद्य—गह्यं (निन्ध्य), पणितव्य तथा अनिरोध अर्थो मे क्रमशः ‘अवद्य’, ‘पण्य’ तथा ‘वर्या’
शब्दो का निपातन है ।

वह्यम्—करण अर्थ में ‘वह’ धातु से यत् प्रत्यय होता है ।

अर्यः—‘ऋ’ धातु से यत् प्रत्यय का निपातन होता है यदि स्वामी तथा वैश्य उस समुदाय के
वाच्य हों ।

स्वामिनि—स्वामी अर्थ में अन्तोदात्तत्व का विधान भी करना चाहिए ।

उपसर्गो—जिसके गर्भग्रहण-काल की सम्प्राप्ति हो गई हो उसके अभिधान के लिए ‘उपसर्गो’
शब्द का निपातन होता है ।

अजर्यम्—मित्रता के अर्थ में ‘अजर्यम्’ शब्द का निपातन है ।

वदः—सुबन्तोपपदक अनुपसर्गक ‘वद’ धातु से क्यप् तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।

(१) अवद्यं वदनानर्हम् ।

(२) पण्यं व्यवहर्त्तव्यम् ।

(३) पाण्यं स्तुत्यम् ।

(४) अप्रतिबन्धः प्रसरानभिघातः ।

राद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति किम् ? वाद्यम् । अनुपसर्ग इत्येव—प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । भवतेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यत्तु नानुवर्तते । ब्रह्मभूयं गतः, ब्रह्मस्वं गतः । देवभूयं गतः, देवत्वं (१)गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव—भग्न्यम् । अनुपसर्ग इत्येव—प्रभग्न्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्ग इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपीत्येव—घातः । ण्यत्तु भावे न भवति, अनभिधानात् । अनुपसर्ग इत्येव—प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गे भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति, स्तु, शास्, वृ, इ, जुष् इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्यः । आहृत्यः । जुष्यः । क्यत्रिति वर्तमाने पुनः क्यत्प्रहणं बाधकबाधनार्थम्, “ओरावश्यके” इति ण्यत्तं बाधित्वा क्यवेव भवति—अवश्यस्तुत्यः । वृत्प्रहणे वृजो ग्रहणमिष्यते, न वृढः—वार्था ऋत्विजः । छंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । आङ्पूर्वादजः संज्ञायामुपसंख्यानम् । आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् ? (२) एरेतद्रूपम्, न इणः ॥

ऋदुपधाच्चाकलपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति, कलपिचृती वर्जयित्वा । वृत्तु—वृत्त्यम् । वृधु—वृद्धयम् । अकलपिचृतेरिति किम् ? कल्प्यम्, चर्त्यम् । तपरकरणं किम् ? ‘कृत संशब्दने’—ण्यदेव भवति, कीर्त्यम् । छपाणौ सृजेण्यद्वक्तव्यः । पाणिसर्ग्या रजुः । समवपूर्वाच्च । समवसर्ग्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो “ये विभाषा” इत्यात्वबाधनार्थः ॥

भुवो—सुबन्तोपपदक अनुपसर्गक ‘भू’ धातु से भाव में क्यप् प्रत्यय होता है ।

हनस्त—अनुपसर्गक सुबन्तोपपदक ‘हन्’ धातु से भाव में क्यप् प्रत्यय होता है और अन्त में तकारादेश भी ।

एतिस्तु—‘इण्’, ‘स्तु’, ‘शास्’, ‘वृ’, तथा ‘जुष्’ धातुओं से क्यप् प्रत्यय होता है ।

शंसि—‘शंस्’, ‘गुह’ तथा ‘दुह’ धातुओं के विकल्प से क्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

आङ्पूर्वात्—आङ्पूर्वक ‘अञ्ज’ धातु से संज्ञा के तद्वाच्य होने पर क्यप् प्रत्यय होता है ।

ऋदुप—‘कल्प्’ तथा ‘चृत्’ धातुओं से अतिरिक्त ऋकारोपध धातुओं से क्यप् प्रत्यय होता है ।

पाणौ—पाणि अर्थ के वाच्य होने पर ‘सृज्’ धातु से ण्यत् प्रत्यय समझना चाहिए ।

समव—सम् एवम् अव उपसर्गों से विशिष्ट ‘सृज्’ धातु से भी ण्यत् प्रत्यय समझना चाहिए ।

ई च—‘खन्’ धातु से क्यप् प्रत्यय तथा ईकार अन्तादेश होता है ।

(१) अस्त्यर्थस्य न्यासे दर्शनादयं मूलपाठो नास्तीत्यवगम्यते ।

(२) इह एतदिति न्यासे पाठः ।

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् ? भार्या नाम क्षत्रियः । ऋसंपूर्वाद्धिभाषाः । संभृत्याः, संभार्या वा ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्ध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिमृज्यः, परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अव्यथ्य इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा (१) सोतव्यः, राजा वा इह सूयते राजसूयः क्रतुः । सूसर्तिभ्यां क्यप्, सत्तैरुत्वं (२) सुवतेर्वा रुडागमः—सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यव् निपात्यते—मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः, कर्तरि क्यप् । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्—(३) कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि निपातनम् । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

भिद्योद्वयौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुज्ज्ञेश्च क्यव् निपात्यते नदेऽभिधेये, उज्ज्ञेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्ज्ञ-त्युदकम् उद्वयः । नद इति किम् ? भेत्ता, उज्ज्ञता ॥

पुष्यसिद्धयौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यव् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्यः । सिद्धयन्त्यस्मिन्निति सिद्धयः । नक्षत्र इति किम् ? पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय, विनीय, जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्जकल्कहलि इत्येतेष्व-

भृजो—‘भृज्’ धातु से असंज्ञा-विषय में क्यप् प्रत्यय होता है ।

सम्पूर्वात्—सम्पूर्वक ‘भृज्’ धातु से विकल्प से क्यप् प्रत्यय होता है ।

मृजेः—‘मृज्’ धातु से विकल्प के क्यप् प्रत्यय होता है ।

राजसूय—‘राजसूय’, ‘सूर्य’, ‘मृषोद्य’, ‘रुच्य’, ‘कुप्य’, ‘कृष्टपच्य’ तथा ‘अव्यथ्य’—इतने क्तिप्रत्ययान्त शब्द निपातित होते हैं ।

भिद्योद्वयौ—नद अर्थ में ‘भिद्’ धातु से क्यप् प्रत्यय तथा ‘उज्ज्ञ’ धातु से क्यप् एवम् धत्व का निपातन है ।

पुष्य—‘पुष्’ तथा ‘सिध्’ धातुओं से अधिकरण में क्यप् प्रत्यय का निपातन होता है यदि नक्षत्र का अभिधान क्यवन्त से हो ।

विपूय—मुञ्ज, कल्क तथा हलि अर्थों में क्रमशः ‘विपूय’, ‘विनीय’ तथा ‘जित्य’ शब्द निपातित होते हैं ।

(१) सोतव्यः—अभिषेकद्वारा निष्पादयितव्य इत्यर्थः । राजा—लतात्मकः सोमः ।

(२) सुवतेरिति—सुवतेरिति पञ्चमी, सुवतेः परस्य क्यप् इत्यर्थः ।

(३) कुप्यम्—स्वर्णरजतादिभिन्नं धनम् ।

र्थेषु बोध्येषु । विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि क्यप् निपात्यते—
(१) विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्यो हलिः ।
जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽछन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति, अपि इत्येवंपूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मत्तस्य न प्रति-
गृह्यम् । तस्मान्नापि गृह्यम् । छन्दसीति किम् ? प्रतिग्राह्यम्, अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्वैरिणि बाह्यायां पच्ये चार्थे ग्रहेर्द्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत्-
प्रगृह्यं पदम्—यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अवगृह्यं पदम्—यस्यावग्रहः क्रियते । अस्वैरी
परतन्त्रः—गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना, नगरगृह्या
सेना । ग्रामनगराभ्यां वहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति—पच्चे भवः
पच्यः, वासुदेवगृह्याः, अर्जुनगृह्याः । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृजो वृषेश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्षतेर्द्धदुपधत्वाञ्जित्ये
क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते, पत्रं चेत्तद्भवति । पतत्यनेनेति पत्रं वाहनमुच्यते । युग्यो
गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते । पत्रे इति किम् ?
योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाय्ये वर्तते, तस्मिन्नुपपदे वसेर्द्धातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति,
तत्रान्यतरस्यां वृद्धयभावो निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्याचन्द्रमसाविति
अमावस्या, अमावास्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् “अमावास्याया वा” इत्यत्रामा-
वस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धयति ॥

प्रत्यपिभ्याम्—प्रतिपूर्वक तथा अपिपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से क्यप् प्रत्यय होता है वेद में ।

पदास्वैरि—पद, अस्वैरी (= परतन्त्र), बाह्या तथा पक्ष्य अर्थों में ‘ग्रह’ धातु से क्यप् प्रत्यय
होता है ।

विभाषा—‘कृज्’ धातु तथा ‘वृष’ धातु से विकल्प से क्यप् होता है ।

युग्यम्—पत्र अर्थ में नपुंसकलिङ्गविशिष्ट ‘युग्य’ शब्द का निपातन है ।

अमा—अमाशब्दोपपदक ‘वस’ धातु से कालात्मक अधिकरण में ण्यत् प्रत्यय तथा पाक्षिक
वृद्धयभाव निपातित होते हैं ।

(१) विपूयो मुञ्जः—रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । कल्कः—तैलेन घृतेन वा त्रिफलादि-
द्रव्यसमवेतेन साध्यः कश्चिदौषधविशेषः । जित्यः—बलेन क्रष्टव्य इत्यर्थः । बृहद्बलं हलिः । कृष्ट-
समीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं वा हलिः ।

छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेव-
यज्यापृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

निष्टक्यादयः शब्दार्थछन्दसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेन अनुपपन्नं तत्सर्वं निपातनास्तिद्धम् । निष्टक्यं इति-‘कृती छेदने’इत्यस्माच्चिपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च षत्वं निपात्यते—निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्द उपपदे क्यतेऽर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घस्तुगभावश्च—देवहूयः । प्रपूर्वाद्दुर्पूर्वाच्च नयतेः क्यप्-प्रणीयः, उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिष्येः क्यप्-उच्छिष्यम् । ‘सृष्ट् प्राणत्यागे’, ‘स्तृञ् आच्छादने’, ‘धृत् हुर्ध्वे’ एतेभ्यो यत् प्रत्ययः-मर्यः, स्तर्था-स्त्रियामेव निपातनम्, ध्वर्यः । खनेर्यत्-खान्यः । एतस्मादेव ण्यत्-खान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत्-देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपात-नम् । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्—आपृच्छयः । प्रतिपूर्वात्सीग्यतेः क्यप् षत्वं च-प्रतिषीव्यः । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्यत्-ब्रह्मवाद्यः । भवतेः स्तौषेश्च ण्यत् आवादेशश्च भवति-भाव्यः, स्ताव्यः । उपपूर्वस्य चिनोतेर्यदायादेशौ-उपचाय्यपृष्ठम् । पृष्ठे चोत्तरपदे निपातनमेतत् । छहिरण्य इति वक्तव्यम् । हिरण्यादन्यत्र उपचयेयपृष्ठमेव ।

निष्टक्ये व्यत्ययं विद्याजिसः षत्वं निपातनात् ।

ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यवौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्धातोर्हलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । चार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यमाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके श्रोत्र्ये । यतोऽ-
पवादः । लाप्यम् । पाप्यम् । आवश्यके इति किम् ? लप्यम् । आवश्यके श्रोत्र्य इति चेत्
स्वरसमासानुपपत्तिः—अवश्यपाप्यमिति ? नैष दोषः, मयूरभ्यंसकादित्वात् समासः, उत्तर-
पदप्रकृतिस्वरे च वरनः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनोतेः, यु, वपि, रपि, लपि, त्रपि, चम् इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति ।
यतोऽपवादः । आसाप्यम् । याप्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचा-
प्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—दभि-दाभ्यम् ॥

छन्दसि—वेद में ‘निष्टक्य’, ‘देवहूय’, ‘प्रणीय’, ‘उन्नीय’, ‘उच्छिष्य’, ‘मर्य’, ‘स्तर्था’, ‘अध्वर्य’,
‘खन्य’, ‘खान्य’, ‘देवयज्या’, ‘पृच्छय’, ‘प्रतिषीव्य’, ‘ब्रह्मवाद्य’, ‘भाव्य’, ‘स्ताव्य’, ‘उपचाय्य’ एवं
‘पृष्ठ’ शब्दों का निपातन है ।

हिरण्ये—‘उपचाय्य’ इस शब्द का निपातन हिरण्य अर्थ में समझना चाहिए ।

ऋहलोः—ऋवर्णान्त एवम् हलन्त धातुओं से ण्यत् प्रत्यय होता है ।

ओरावश्यके—उवर्णान्त धातुओं से आवश्यक अर्थ में ण्यत् प्रत्यय होता है ।

आसु—आङ्पूर्वक ‘सुन्’, ‘यु’, ‘वप्’, ‘रप्’, ‘लप्’, ‘त्रप्’ तथा ‘चम्’ धातुओं से ण्यत् प्रत्यय
होता है ।

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिधेये । नयतेराङ्पूर्वाण्यदायादेशौ निपात्येते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रुद्धिरेषा, तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नावेवावतिष्ठते, तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्जागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनं न दक्षिणाग्निमात्रे, तस्य हि योनिर्विकल्पयते—वैश्यकुलाद्विपद्यते आप्द्राद्वा गार्हपत्याद्वेति ॥

आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोनौ तु तं विद्यादानेनो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्योऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः, संगतता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः । असंमताविति किम् ? प्रणेचोन्मः । यथेवं कथमेतत्—“उयेष्टाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यान्तेवासिने, नान्वस्त्रे कस्मैचन” इति ? संमतिरभिलाषोऽयुज्यते, तदभावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति, तस्मिन् निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणायवाच ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं माने, हविषि, निवासे, सामिधेन्यां चाभिधेयानाम् । पाय्य इति—माडो ण्यत् प्रत्ययः आदेः पत्यं च निपात्यते माने—पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वाण्यतेर्ण्यदायादेशादुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते—सान्नाय्यं हविः । सन्नेयमन्यत् । रुद्धिरेवाच्च हविर्विशेष एवाऽवतिष्ठते । निपूर्वादिनोतेर्ण्यदायादेशावादि कुत्वं च निपात्यते—निकाय्यो निवासः । निचेयमन्यत् । धाय्येति—भाओ ण्यत् प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति—पाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः, तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते । किं तर्हि ? काचिदेव । रुद्धिशब्दो ह्ययम् । तथा चासामिधेन्यामपि द्रव्यते—“धाय्याः संस्त्यग्निर्नेता त्वं सोमक्रतुभिः” इति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य, संचाय इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयास्त उपपदे पिवतेर्दातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति—कुण्डपाय्यः क्रतुः । “यतोऽनावः” इति स्वरः । संपूर्वादिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते—सञ्जीयतेऽस्मिन् सोम इति संचायः क्रतुः । क्रताविति किम् ? कुण्डपानस्य, संचयः ॥

अग्नौ परिचार्योपचार्यममूहाः ॥ १३१ ॥

परिचार्य, उपचार्य, समूहा इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । पर्युपपूर्वा-

आनाय्यो—अनित्य अर्थ में ‘आनाय्य’ शब्द का निपातन है ।

प्रणाय्यो—असंमति अर्थ में ‘प्रणाय्य’ शब्द का निपातन है ।

पाय्य—मान, हविस्, निवास तथा सामिधेनी अर्थों में क्रमशः ‘पाय्य’, ‘सान्नाय्य’, ‘निकाय्य’ तथा ‘धाय्य’ शब्दों का निपातन है ।

क्रतौ—क्रतु अर्थ में ‘कुण्डपाय्य’, तथा ‘संचाय्य’ शब्दों का निपातन है ।

अग्नौ—अग्नि अर्थ में ‘परिचार्य’, ‘उपचार्य’ तथा ‘संचाय्य’ शब्दों का निपातन है ।

षिद्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी । अविशायी । अविशयी विषयी देशः । विशयी, विषयी देशः । अभिभावी भूतेः । अभिभावी । अपराधी । (१) उपराधी । परिभावी । परिभवी । इति ग्रह्यादिः ॥ पच । वच । वष । वद । चल । शल । तप । पत । नदट् । भपट् । वस । गरट् । प्लवट् । चरट् । तरट् । चोरट् । ग्राहट् । जर । मर । चर । क्षम । सूदट् । देवट् । मोदट् । सेव । मेप । कोप । मेधा । नर्त्त । दश । दम्भ । जारभरा । श्वपच । (२) पचादिराकृतिगणः ॥

अजिवधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अण्वाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादयः (३) ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरितेश्च कप्रत्ययो भवति । विज्ञिपः । विलिखः । बुधः । कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेपादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः ॥

पाप्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः । उज्जिग्रः । विजिग्रः । उद्धमः । विधमः । उद्धयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्ग इति केचिन्नाऽनुवर्तयन्ति—पश्यतीति पश्यः । अजिग्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः—सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रलिपः । नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः । गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दः ।

विशयी—देश अर्थ में निनिप्रत्ययान्त 'विशयी' तथा 'विषयी' शब्द साधु हैं ।

अभिभावी—भूत अर्थ में निनिप्रत्ययान्त 'अभिभावी' शब्द साधु है ।

इगुपध—इगुपध, 'ज्ञा', 'प्री' तथा 'किर' धातुओं से क प्रत्यय होता है ।

आतश्चोप—उपसर्गोपपदक आकारान्त धातुओं से भी क प्रत्यय होता है ।

पाप्रा—उपसर्गोपपदक 'पा', 'प्रा', 'ध्मा', 'धेट्' तथा 'दृश' धातुओं से श प्रत्यय होता है ।

जिग्रतेः—संज्ञा के अभिधेय होने पर 'प्रा' धातु से श प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

अनुपसर्गात्—अनुपसर्गक 'लिम्प', 'विन्द', 'धारि', 'पारि', 'वेदि', 'उदेजि', 'चेति', 'साति' तथा 'साहि' धातुओं से श प्रत्यय होता है ।

नौ—निपूर्वक 'लिम्प' धातु से भी श प्रत्यय समझना चाहिए ।

गवादिषु—गवाद्युपपदक 'विन्द' धातु से संज्ञा में श प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अवरोधीति पदमञ्जर्याम् ।

(२) कचिद् दम्भशब्द उपलभ्यते ।

(३) कचिन्नायमुपलभ्यते श्लोकः । न्यासपदमञ्जयोरपि न व्याख्यातोऽयं श्लोकः ।

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव—प्रदः, प्रधः ।

ज्वलितिकमन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । 'ज्वल दीप्तौ' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः 'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव—प्रज्वलः । ऋतनोतेर्ण उपसंख्यानम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याद्वयधासुसंस्वतीणवसावहलिहश्लिषश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति, विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैड्, आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः, व्यध्, आसु, संसु, अतीण्, अवसा, अवह, लिह, श्लिष, श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकवाधनार्थम्, उपसर्गं कं बाधित्वाऽयमेव भवति—अवश्यायः, प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आस्रावः । संस्त्रायः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः । अनुपसर्ग इति किम् ? प्रदवः, प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्ग्रप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ग्रहः, ग्राहः । व्यवस्थितविभाषा चेयम्, (१) जलचरे नित्यम्—ग्राहः । ज्योतिषि नेत्यते—तत्र ग्रह एव । ऋभवतेश्चेति वक्तव्यम् । भवतीति भावः, भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म, तात्स्थ्याद् दाराश्च । गृह्णन्तीति गृहा दाराः, गृहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि घुन् ॥ १४५ ॥

धातोः घुन् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । ऋतुत्खनिरग्निभ्यः परिगणनं

ददाति—'दाज्' तथा 'धाज्' धातुओं से विकल्प से श प्रत्यय होता है ।

ज्वलिति—'ज्वल्' आदि 'कस'-पर्यन्त धातुओं से ण प्रत्यय होता है ।

तनोतेर्ण—'तन्' धातु से भी ण प्रत्यय का प्रतिपादन कइना चाहिए ।

श्याद्वयध—'श्यैड्', आकारान्त, 'व्यध्', 'आसु', 'संसु', 'अतीण्', 'अवसा', 'अवह', 'लिह', 'श्लिष', तथा 'श्वस' धातुओं के ण प्रत्यय होता है ।

दुन्योरनुप—अनुपसर्गक 'दु' तथा 'नी' धातुओं से ण प्रत्यय होता है ।

विभाषा—'ग्रह' धातु से विकल्प से णप्रत्यय होता है ।

भवतेश्चेति—'भू' धातु से भी विकल्प से ण प्रत्यय का विधान करना चाहिए ।

गेहे—समुदाय से कर्त्ता गेह (घर) के वाच्य होने पर 'ग्रह' धातु से क प्रत्यय होता है ।

शिल्पिनि—धातु से शिल्पी अर्थ में घुन् प्रत्यय होता है ।

नृत्तिखनि—'नृत्ति', 'खनि' तथा 'रञ्चि' धातुओं से ही उक्त घुन् प्रत्यय होता है, इस प्रकार घुन् प्रत्ययप्रकृतिभूत धातुओं का परिगणन करना चाहिए ।

(१) जलचरे ग्राह एव । ज्योतिषि ग्रह एव इति कुत्रचित् पाठान्तरम् ।

कर्त्तव्यम् । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रज्ज्वरन्नासिक-
लोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ।

ण्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ण इत्यनुकृष्यते । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः ।
गायनी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हश्च ब्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृष्यते । जहातेर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति ब्रीहौ काले च
कर्त्तरि । हायना नाम ब्रीहयः, जहत्युदकमिति कृत्वा । काले-हायनः संवत्सरः, जिहीते
भावानिति कृत्वा ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

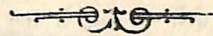
प्रु, सृ, लृ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन् प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः ।
लवकः । समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि वुन्निधानात्सकृदपि
यः सुन्दु करोति तत्र भवति, बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्द-
तात्, नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः, स चेह क्रियाविषयः-अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता
भवेदित्येवमाशास्यते ।

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गस्थकन्—शिल्पी अर्थ में 'गै' धातु से थकन् प्रत्यय होता है ।

ण्युट्—'गै' धातु से शिल्पी अर्थ में ण्युट् प्रत्यय भी होता है ।

हश्च—ब्रीहि तथा काल अर्थों में 'ओहाक्' तथा 'ओहाड्' धातुओं से ण्युट् प्रत्यय होता है ।

प्रुसृ—'प्रु', 'सृ' तथा 'लृ' धातुओं से समभिहार में वुन्प्रत्यय होता है ।

आशिषि च—आशीरर्थ में धातुमात्र से वुन् प्रत्यय होता है ।

तृतीयाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं(१) कर्म—निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरण्यप्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तवात्-कुम्भकारः, नगरकारः । विकार्यम्—काण्डलावः, शरलावः । प्राप्यम्—वेदाध्यायः, चर्चापारः । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवति, अनभिधानात् । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । ईक्षित्तिभिम्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः । बहुक्षमा ॥

ह्रावामश्च ॥ २ ॥

‘ह्रैज् स्पन्दायां शब्दे च’, ‘वेज् तन्तुसन्ताने’, माङ् माने’ इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण्यप्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । पाणित्रम् । अङ्गुलित्रम् । अनुपसर्ग इति किम् ? गोसन्दायः, वडवा-सन्दायः ॥

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विषमस्थः(२) । अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः—‘सुपीति’ । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः । ततः—‘स्थः’ इति । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् ? कर्तरि पूर्वयोगः,

कर्मण्यण्—कर्मकारक के उपपद होने पर धातु से अण् प्रत्यय होता है ।

शीलिकामि—‘शीलि’, ‘कामि’, ‘भक्षि’ तथा ‘आङ्पूर्वक’ ‘चर’ धातुओं से कर्मोपपद में ण प्रत्यय होता है तथा पूर्वपदप्रकृतिस्वर भी ।

ईक्षि—‘ईक्ष’ तथा ‘क्षम्’ धातुओं से भी ण प्रत्यय तथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व समझना चाहिए ।

ह्रावा—कर्मोपपदक ‘ह्रैज्’, ‘वेज्’ तथा ‘माङ्’ धातुओं से भी अण् प्रत्यय होता है ।

आतोऽनुप—अनुपसर्गक कर्मोपपदक आकारान्त धातुओं से क प्रत्यय होता है ।

सुपि—सुबन्त के उपपद रहने पर ‘स्था’ धातु से क प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र कर्मेति ईप्सिततमस्यैव ग्रहणम् इत्यभिप्रेत्याह—त्रिविधम् इति । तथा च हरिकारिकाः—

“निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् । तच्चेप्सिततमं कर्म” ॥

यदसज्जायते सद्भा जन्मना यत्प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यम्, विकार्यन्तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभ्रमवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्न न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥” इति ॥

दर्शनम् = प्रत्यक्षम्, अनुमानम् = तदितरप्रमाणम् इति बोध्यम् । (श्रीना०)

(२) कूटस्थ इत्येतदप्युदाहरणं कचित् ।

अनेन भावे यथा स्यात्—आखूनामुत्थानम् आखूत्थः, शलभोत्थः । इत उत्तरं कर्मणीति, सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्ध्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः । ॐ आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॐ । अलसस्तुन्द-परिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनुद एवान्यः । ॐ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॐ । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् ? गोसंदायः ॥

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । सम्पूर्वात् 'ख्या' इत्येतरस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गां सञ्छेदे गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्त्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्रं गायति शक्रगः । सामगः । शक्रगी । सामगी । ॐ सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ॐ । सुरापः । सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् ? क्षीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् ? सुरां पातीति सुरापा । अनुपसर्ग इत्येव—शक्रसंगायाः । सामसंगायाः । ॐ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॐ । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्त्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । उद्यमनमुत्क्षेपणम् । अंशं हरतीत्यंशहरः । रिक्थहरः । अनुद्यमन इति किम् ? भारहारः ।

तुन्दशोकयोः—कर्मत्वविशिष्ट 'तुन्द' तथा शोक के उपपद होने पर क्रमशः 'परिमृज' तथा 'अपनुद' धातुओं से क प्रत्यय होता है ।

आलस्य—उक्त दोनों ही धातुओं से क्रमशः आलस्य तथा सुखाहरण अर्थ में क प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

कप्रकरणे—'मूलविभुज' आदि कप्रत्ययान्त शब्दों का भी साधुत्व अवगन्तव्य है ।

प्रे दाज्ञः—प्रेोपसर्गक 'दा' तथा 'ज्ञा' धातुओं से कर्म के उपपदत्व में क प्रत्यय होता है ।

समि ख्यः—कर्मोपपदक सम्पूर्वक 'ख्या' धातु से क प्रत्यय होता है ।

गापोष्टक्—अनुपसर्गक कर्मोपपदक 'गै' तथा 'पा' धातुओं से टक् प्रत्यय होता है ।

सुराशीध्वोः—सुरोपपदक तथा शीधूपपदक 'पा' धातु से भी टक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

बहुलम्—वेद में टक् प्रत्यय बहुल करके होता है ।

हरतेरनु—अनुद्यमन अर्थ में वर्त्तमान कर्मोपपदक 'ह' धातु से अच् प्रत्यय होता है ।

अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ शक्तिग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ।
सूत्रे च धार्यर्थः । सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदेऽचप्रत्ययो भवति । उद्यमनाऽर्थोऽयमारम्भः । काल-
कृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति
तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङ्गि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्गपूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽचप्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने । ताच्छील्यं तत्स्व-
भावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः ।
ताच्छील्य इति किम् ? भाः माहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

‘अर्ह पूजायाम्’ अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदेऽच प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्त्रीलिङ्गे
(१) विशेषः । पूजार्हा । गन्धार्हा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब, कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धात्वोरचप्रत्ययो भवति ।
रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात् कर्म न सम्भवतीति सुपीत्येतदिहाभिसंबध्यते ।
हस्तिमूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति
कर्णेजपः सूचकः । हस्तिमूचकयोरिति किम् ? स्तम्बे रन्ता, कर्णे जपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषयेऽचप्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंवदः ।
धातुग्रहणं किम्, यावता धातोरिति वर्तत एव ? शमि संज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं
कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्—शंकरा नाम परिवाजिका, शंकरा नाम शकुनिका,
तच्छीला च ॥

अच-प्रकरणे—शक्ति, लाङ्गल, अङ्कुश, यष्टि, तोमर, घट, घटी तथा धनुः के उपपद होने पर
‘ग्रह’ धातु से भी अच प्रत्यय समझना चाहिए ।

सूत्रे च—धारण के समुदाय-वाच्य होने से सूत्रोपपदक ‘ग्रह’ धातु से भी अच प्रत्यय समझना
चाहिए ।

वयसि—वयस् के गम्यमान होने पर कर्मोपपदक ‘ह’ धातु से अच प्रत्यय होता है ।

आङ्गि—आङ्गपूर्वक कर्मोपपदक ‘ह’ धातु से ताच्छील्य के गम्यमान होने पर अच प्रत्यय
होता है ।

अर्हः—कर्मोपपदक ‘अर्ह’ धातु से अच प्रत्यय होता है ।

स्तम्बकर्णयोः—सुबन्त स्तम्बोपपदक ‘रम’ तथा सुबन्तकर्णोपपदक ‘जप’ धातुओं से अच प्रत्यय
होता है ।

हस्ति—उपर्युक्त ‘रम’ तथा ‘जप’ धातुओं से क्रमशः हाथी तथा पिशुन अर्थों में ही अच प्रत्यय
समझना चाहिए ।

शमि—शम्युपपदक धातुमात्र से संज्ञा-विषय में अच प्रत्यय होता है ।

(१) अणि सति स्त्रीलिङ्गे टिड्ढाणञिति ङीप् स्यात्, अणि तु अदत्तत्वात् टाप् प्रवर्तते इति
विशेषः प्रकृते । (श्रीना.)

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शेतेर्धातोर्धिकरणे सुबन्त उपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । खे शेते खशयः । गर्तशयः । पार्श्वदिषूपसंख्यानम् । पार्श्वभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । दिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । उत्तानादिषु कर्त्तृषु । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते अवमूर्द्धशयः । गिरौ ढरच्छन्दसि । गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्तते । चरेर्धातोर्धिकरणे सुबन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा, सेना, आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ १८ ॥

पुरस्, अग्रतस्, अग्र इत्येतेषूपपदेषु सत्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सत्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् ? पूर्व देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने । हेतुरैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत्—शोककरी कन्या, यशस्करी विद्या, कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये—श्राद्धकरः, अर्थकरः । आनुलोम्ये—प्रेषकरः, वचनकरः । एतेष्विति किम् ? कुम्भकारः, नागरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कुरान्तानन्तादिवदुनान्दीर्किलिपिलिविलि-

भक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गावाह्यत्तद्वनुरुषु ॥ २१ ॥

कर्मणि, सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते, तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवादिषूपपदेषु करोते-

अधिकरणे—अधिकरणोपपदक 'शीङ्' धातु से अच् प्रत्यय होता है ।

पार्श्वदि—पार्श्वदिषूपपदक 'शीङ्' धातु से भी अच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

दिग्ध—दिग्धसहपूर्वक 'शीङ्' धातु से भी अच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

उत्तानादिषु—कर्त्तृवाचक उत्तानादिपूर्वक 'शीङ्' धातु से भी अच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

गिरौ—अधिकरणत्वविशिष्ट गिरिपूर्वक 'शीङ्' धातु से ड प्रत्यय होता है वेद में ।

चरेष्टः—अधिकरणत्वविशिष्ट सुबन्तोपपदक 'चर' धातु से ट प्रत्यय होता है ।

भिक्षा—भिक्षा, सेना तथा आदाय उपपदों से विशिष्ट 'चर' धातु से भी ट प्रत्यय होता है ।

पुरोऽग्रतो—पुरस्, अग्रतस् तथा अग्र के उपपद होने पर 'सृ' धातु से ट प्रत्यय होता है ।

पूर्वे—कर्त्तृवाचक पूर्वशब्दोपपदक 'सृ' धातु से ट प्रत्यय होता है ।

कृजो—कर्मोपपदक 'कृ' धातु से ट प्रत्यय होता है हेतु, ताच्छील्य तथा अनुकूलता के गम्यमान होने पर ।

दिवाविभा—दिवा, विभा आदि के उपपद होने पर 'कृ' धातु से ट प्रत्यय होता है ।

धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम्, दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टादुक्तानिति दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः; सकारस्य निपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिङ्गिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्त्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या-एककरः, द्विकरः, त्रिकरः । जङ्घाजरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः । अरुष्करः । क्विप्यत्तद्वद्बहुषु कृञोऽङ्घ्रिधानम् । किंकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा । अथ वाऽजादिषु पाठः (१) करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वेतनम् । कर्म करोतीति कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् ? कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदे करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । शब्दकारः । लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशक्रतोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब, शक्रत् इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोरिन् प्रत्ययो भवति । व्रीहिवत्सयोरिति वस्तुवत् । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शक्रत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोरिति किम् ? स्तम्बकारः । शक्रत्कारः ॥

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दति, नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि इन् प्रत्ययो भवति । दतिं हरति दतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशाविति किम् ? दतिहारः, नाथहारः ॥

फलेग्रहिः आत्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । फलशब्दस्य उपपदस्यैकारान्तत्व-

कियत्तद्—किम्, यच्च, तत् तथा बहु शब्दों के उपपद होने पर 'कृ' धातु से अच् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

कर्मणि—क्रियावाचक कर्मशब्द के उपपद होने पर 'कृ' धातु से ट प्रत्यय होता है भृति (सेवा) के सम्बन्धान होने पर ।

न शब्द—शब्द, श्लोक आदि के उपपद होने पर 'कृ' धातु से ट प्रत्यय नहीं होता है ।

स्तम्ब—स्तम्ब तथा शक्रत् के उपपद होने पर 'कृ' धातु से इन् प्रत्यय होता है ।

व्रीहि—कर्मणः व्रीहि तथा वत्स अर्थों में ही उक्त प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

हरतेः—कर्मत्वविशिष्ट दति तथा नाथ के उपपद होने पर 'हृ' धातु से इन् प्रत्यय होता है कर्तृत्वविशिष्ट पशु की वाच्यता में ।

फलेग्रहि—'फलेग्रहि' तथा 'आत्मम्भरि' आदि शब्द निपातित होते हैं ।

(१) तथा च अजादिगणपाठादेव खियां टापि सिद्धे पुनः टित्वप्रयुक्तजीवभावार्थम् टस्थानेऽङ्घ्रिधानमनावश्यकम् एवेति भावः । (श्रीना.)

मिन् प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते—फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृत्तः । आत्मन्शब्दस्य उपपदस्य मुमागम इन् प्रत्ययश्च भृजो निपात्यते—आत्मानं विभति आत्मम्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—कुत्सिम्भरिः, उदरम्भरिः ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥

‘वन षण संभक्तौ’, रक्ष पालने’, ‘मथे विलोडने’ इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि विषये इन् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवर्णि त्वा क्षत्रवनिम् । गोसनि यौ पथिरक्षी श्वानौ । हविर्मथीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

‘एज् कम्पने’ इत्यस्माण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । अङ्गमेजयति अङ्गमेजयः । जनमेजयः । खश्प्रत्यये(१) वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट् तुदजहातीनामुपसंख्यानम् । वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धजहा माषाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । यथासंख्यमत्र नेष्यते । छस्तने धेटः । स्तनन्धयः । नासिकायां तु ध्मश्च धेटश्च । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादल्पात्तरस्यापूर्वनिपातनाल्लभ्यत । धेटष्टिवात् खियां डीप् प्रत्ययो भवति — स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

नाडी, मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन संख्यातानुदेशो न भवति । नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—घटिन्धमः, घटिन्धयः; खारिन्धयः(२), खारिन्धमः; वातन्धमः पर्वतः, वातन्धयः ॥

छन्दसि—कर्मोपपदक ‘वन’, ‘सन’, ‘रक्ष’ तथा ‘मथ’ धातुओं से इन् प्रत्यय होता है वेद में ।

एजेः—कर्मोपपदक ‘एज्’ धातु से खश् प्रत्यय होता है ।

खश्प्रत्यये—कर्मत्वविशिष्ट वात, शुनी, तिल तथा शर्द्ध के उपपद होने पर क्रमशः ‘अज’, ‘धेट्’, ‘तुद’ तथा ‘ओहाक्’ धातुओं से खश् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

नासिका—कर्मत्वविशिष्ट नासिका तथा स्तन के उपपद होने पर ‘ध्मा’ तथा ‘धेट्’ धातुओं से खश् प्रत्यय होता है ।

स्तने—स्तन के उपपद होने पर ‘धेट्’ धातु से ही खश् प्रत्यय समझना चाहिए ।

नासिकायाम्—नासिका के उपपद होने पर ‘ध्मा’ तथा ‘धेट्’ इन दोनों धातुओं से ही खश् प्रत्यय समझना चाहिए ।

नाडी—कर्मत्वविशिष्ट नाडी तथा मुष्टि के उपपद होने पर ‘ध्मा’ तथा ‘धेट्’ धातुओं से खश् प्रत्यय होता है ।

(१) खश्प्रकरणे इति क्वचित् ।

(२) खरिन्धम इति क्वचित् ।

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

‘रुजो भंगे’, ‘वह प्रापणे’ इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रथः । कूलमुद्रहः ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह, अभ्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति । वहं लेढीति वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचति प्रस्थं-पचा स्थाली । द्रोणस्पचः । खारिस्पचः कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित, नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश् प्रत्ययो भवति । अपरिमाणाथ आरम्भः । मितं पचति मितस्पचा ब्राह्मणी । नखस्पचा यवागूः ॥

विध्वरुपोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु, अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति । विधुन्तुदो राहुः । अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्य, ललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दशितपोर्धात्वोः खश् प्रत्ययो भवति । असूर्य-स्पश्या राजदाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्, दशिना नजः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं चेतत्-एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रस्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रस्पश्य, हरम्मद, पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्युग्रस्पश्यः । हरया मायतीतिरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते एष्विति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच ॥ ३८ ॥

प्रिय, वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रियं वदतीति

उदि कूले—कर्मत्वविशिष्ट कूल के उपपद होने पर उत्पूर्वक ‘रुज्’ तथा ‘वह’ धातुओं से खश् प्रत्यय होता है ।

वहाभ्रे—कर्मत्वविशिष्ट वह तथा अभ्र के उपपद होने पर ‘लिह’ धातु से खश् प्रत्यय होता है ।

परिमाणे—कर्मत्वविशिष्ट परिमाणवाचक पदों के उपपद होने पर ‘पच’ धातु से खश् प्रत्यय होता है ।

मितनखे—कर्मत्वविशिष्ट मित तथा नख के उपपद होने पर ‘पच’ धातु से खश् प्रत्यय होता है ।

विध्वरु—कर्मत्वविशिष्ट विधु तथा अरुस् के उपपदत्व में ‘तुद’ धातु से खश् प्रत्यय होता है ।

असूर्य—कर्मत्वविशिष्ट असूर्य तथा ललाट शब्दों के उपपद होने पर क्रमशः ‘दृश’ तथा ‘तप’ धातुओं से खश् प्रत्यय होता है ।

उग्रस्पश्ये—‘उग्रस्पश्य’, ‘हरम्मद’ एवम् ‘पाणिन्धम’ शब्दों का निपातन है ।

प्रिय—कर्मत्वविशिष्ट प्रिय तथा वश के उपपदत्व में ‘वद’ धातु से खश् प्रत्यय होता है ।

प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः “खचि ह्रस्वः” इति विशेषणार्थः । खकारो मुमर्थः । प्रत्यया-
न्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ ॐ खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ॥ मितंगमो हस्ती । मितंगमा
हस्तिनी । ॐ विहायसो विह च (१) ॥ विहायसा गच्छति विहंगमः । ॐ खच्च डिङ्गा
वक्तव्यः ॥ विहंग । विहंगमः । ॐ ङे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । ‘तप दाहे’ चुरादिः,
‘तप सन्तापे’ भ्वादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विषन्तं तापयति द्विषन्तपः । परन्तपः ।
द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः, तेन स्त्रियां न भवति—द्विषतीं तापयति द्विषती-
तापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाकशब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । व्रत इति
शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रत इति किम् ? वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुर, सर्व इत्येतेयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच् प्रत्ययो
भवति । पुरं दारयति पुरंदरः । सर्वसहो राजा । ॐ भगे च दारिरिति वक्तव्यम् । भग-
न्वरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्व, कूल, अभ्र, करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कषेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । सर्वं
कषति सर्वकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

खच् प्रकरणे—सुबन्तोपपदक ‘गम्’ धातु से भी खच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विहायसो—विहायस् उपपदक ‘गम्’ धातु से खच् प्रत्यय तथा विहायस् को विह आदेश भी
समझना चाहिए ।

खच्च—विहायसपूर्वक ‘गम्’ धातु से विहित खच् प्रत्यय को विकल्प से ङित भी समझना
चाहिए ।

ङे च—विहायस् उपपदक ‘गम्’ धातु से विहित ङ प्रत्यय के परे भी विहायस् को विह
आदेश होता है ।

द्विषत्—कर्मत्वविशिष्ट द्विषत् तथा पर शब्दों के उपपदत्व में ‘तप’ धातु से खच् प्रत्यय
होता है ।

वाचि—कर्मत्वविशिष्ट वाकशब्द के उपपदत्व में ‘यम’ धातु से व्रत के गम्यमान होने पर
खच् प्रत्यय होता है ।

पूःसर्वयोः—कर्मत्वविशिष्ट पुर तथा सर्व शब्दों के उपपदत्व में क्रमशः ‘दारि’ तथा ‘सह’
धातुओं के खच् प्रत्यय होता है ।

भगे च—कर्मत्वविशिष्ट भग शब्द के उपपदत्व में भी ‘दारि’ धातु से खच् प्रत्यय समझना
चाहिए ।

सर्व—कर्मत्वविशिष्ट सर्व, कूल, अभ्र तथा करीष के उपपद होने पर ‘कष’ धातु से खच् प्रत्यय
होता है ।

मेघत्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ, ऋति, भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति । मेघंकरः । ऋतिंकरः । भयंकरः । ऊपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम, प्रिय, मद्रे इत्येतेषु करोतेरण् प्रत्ययो भवति चकारात्खच् । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रेकारः । मद्रेकरः । वेति वक्तव्ये पुनरण्ग्रहणं हेत्वादिषु टप्रति-
षेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुवन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चाथं खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन आशितभव ओदनः । भावे—आशितस्य भव-
नम् आशितंभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासंभवं संबध्यते । भृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा वसुन्धरा । रथंतरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । संज्ञायामिति किम् ? कुटुम्बं विभर्त्तीति कुटुम्बभारः(१) ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम, यस्य (२)पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व, अनन्त इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्डप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः ।

मेघत्ति—कर्मत्वविशिष्ट मेघ, ऋति तथा भय शब्दों के उपपदत्व में 'कृज्' धातु से खच् प्रत्यय होता है ।

उपपद—उपपदनिमित्तक विधि में भयादि उपपद में तदन्तविधि भी समझनी चाहिए ।

क्षेम—कर्मत्वविशिष्ट क्षेम, प्रिय तथा मद्रे के उपपदत्व में 'कृज्' धातु से अण् प्रत्यय होता है ।

आशिते—सुवन्त आशित शब्द के उपपद होने पर करण तथा भाव अर्थों में 'भृ' धातु से खच् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—कर्मत्वविशिष्ट अथवा सुवन्तमात्र के उपपद होने पर 'भृ', 'तृ', 'वृ', 'जि', 'धृ', 'सह', 'तप्' तथा 'दम' धातुओं से संज्ञाविषय में खच् प्रत्यय होता है ।

गमश्च—सुवन्तोपपदक 'गम्' धातु से भी खच् प्रत्यय होता है ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु—कर्मत्वविशिष्ट अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व तथा अनन्त शब्दों के उपपदत्व में 'गम्' धातु से ड प्रत्यय होता है ।

(१) कुटुम्बं विभर्त्ती कुटुम्बभारः इत्यपि क्वचित् ।

(२) न्यासे पुत्रशब्दस्य सौतंगमिशब्दानन्तरं पाठः । यथाश्रुतेऽपि पुत्रशब्दस्य तेनैव सम्बन्धः—
यस्य पुत्रः सौतंगमिः स सुतंगमो नामेति ।

सर्वगः । अनन्तगः । डकारष्टिलोपार्थः, डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । ङङप्रकरणे सर्वत्रपञ्चयोरुपसंख्यानम् । सर्वत्रगः । पञ्चगः । ङउरसो लोपश्च । उरसा गच्छतीत्युरगः । सुदुरोरधिकरणे । सुवेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः । निरो देशे । निर्गो देशः । अपर आह—ङङप्रकरणेऽन्येष्वपि (१) दृश्यत इति । स्यगारगः । ग्रामगः । गुरुतल्पगः ॥

आशिपि हनः ॥ ४९ ॥

ड इति वर्तते । आशिपि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे ङप्रत्ययो भवति । तिमि वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिपीति किम् ? शत्रुघातः । ङदारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् । दारावुपपदे आङ्पूर्वाङ्गन्तेरण् प्रत्ययो भवति अन्तस्य च टकारादेशो भवति संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति दार्वाघाटः । चारौ वा । आङ्पूर्वाङ्गन्तेश्वारावुपपदेऽण् अन्तस्य वा टकारादेशः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः । कर्मणि च । कर्मण्युपपदे संपूर्वाङ्गन्तेरङ्प्रत्ययोऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णान् संहन्ति वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः, पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाङ्गन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्ङप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थ आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्तते । कुमार, शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति । कुमारधाती । शीर्षधाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

डप्रकरणे—सर्वत्र तथा सुबन्त पत्र शब्दों के उपपदत्व में भी 'गम्' धातु से ङ प्रत्यय समझना चाहिए ।

उरसो—सुबन्त उरस् के उपपदत्व से 'गम्' धातु से ङ प्रत्यय तथा उरस् के सकार का लोप भी समझना चाहिए ।

सुदुरोरधि—सु तथा दुर के उपपदत्व में 'गम्' धातु से अधिकरण के गम्यमान होने पर ङ प्रत्यय होता है ।

निरो—निर के उपपदत्व में 'गम्' धातु से देश अर्थ में ङ प्रत्यय होता है ।

ङप्रकरणे—अन्यान्य शब्दों के उपपदत्व में भी ङ प्रत्यय देखा जाता है (ऐसा कुछ आचार्यों का मत है) ।

आशिपि—कर्मत्वविशिष्टोपपदक 'हन्' धातु से आशीः अर्थ में ङ प्रत्यय होता है ।

दारावाहनो—दारु शब्द के उपपदत्व में आङ्पूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा अन्त प्रो ट आदेश हो जाता है संज्ञाविषय में ।

चारौ वा—चारु शब्द के उपपदत्व में आङ्पूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा टकार अन्तादेश हो जाता है ।

कर्मणि—कर्मकारक के उपपदत्व में सम्पूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा टकार अन्तादेश हो जाता है ।

अपे—कर्मत्वविशिष्ट क्लेश तथा तमस् के उपपद होने पर अपिपूर्वक 'हन्' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

कुमार—कुमार तथा शीर्ष के उपपद होने पर 'हन्' धातु से णिनि प्रत्यय होता है ।

(१) अन्यत्रापि इत्यपि पाठः ।

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । अथ वा लक्षणे चोत्थे टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाद्धन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नस्तिल-काळकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । श्लेष्मध्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्यकर्तृके इति किम् ? आसुघातः शूद्रः । इह कस्मान्न भवति—चौरघातो हस्ती ? “कृत्यस्युदो बहुलम्” इति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । मनुष्य-कर्तृकार्थं आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटघ्नश्चोरः । शक्ताविति किम् ? विषेण हस्तिनं हन्ति—हस्तिघातः ॥

पाणिघताडघौ शिल्पनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ्न, ताडघ्न इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पनि कर्तरि । पाणि, ताड इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातो कः प्रत्ययो भवति, तस्मिन् परतो हन्तेष्टिलोपो घट्त्वं च निपा-त्यते(१) । पाणिघ्नः । ताडघ्नः । शिल्पनीति किम् ? पाणिघातः, ताडघातः । राजघ्न उप-संख्यानम्॥ राजानं हन्ति राजघ्नः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वचवौ

कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसुपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति । च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थः—च्यन्ता अच्यन्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् ? आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति । अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं

लक्षणे—कर्मत्वविशिष्ट जाया तथा पति शब्द के उपपद होने पर ‘हन्’ धातु से लक्षणवान् कर्ता अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

अमनुष्य—अमनुष्यकर्तृक अर्थ में वर्त्तमान ‘हन्’ धातु से कर्म के उपपद होने पर टक् प्रत्यय होता है ।

शक्तौ—कर्मत्वविशिष्ट हस्तिन् तथा कपाट के उपपदत्व में ‘हन्’ धातु से शक्ति के गम्यमान होने पर टक् प्रत्यय होता है ।

पाणिघ्न—कर्मत्वविशिष्ट पाणि तथा ताड शब्द के उपपदत्व में ‘हन्’ धातु से क प्रत्यय, ‘हन्’ धातु के टि का लोप तथा घट्त्वं का निपातन है ।

राजघ्न—‘राजघ्न’ शब्द का भी निपातन प्रतिपादनीय है ।

आढ्य—च्यर्थ में वर्त्तमान परन्तु च्विप्रत्ययरहित कर्मत्वविशिष्ट आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध तथा प्रिय शब्दों के उपपदत्व में ‘कृञ्’ धातु से करण अर्थ में ख्युन् प्रत्यय होता है ,

(१) पाणि, ताड इत्यादि निपात्यते इत्यन्तमन्यत्र नास्ति ।

भवति । अच्चाविति किम् ? आह्वीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ह्युना भुक्ते ह्युटा भवितव्यम्, न च ह्युटः ह्युनश्च विशेषोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन ? एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् ह्युन्यसति ह्युडपि न भवति, तेन ह्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्तरि भुवः खिण्वच्छुक्कजौ ॥ ५७ ॥

आह्व्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्तरि कारके खिण्वच्, शुक्ञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाह्व आह्व्यो भवति आह्वयंभविष्णुः, आह्वयंभावुकः । सुभगंभविष्णुः, सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः, स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः, पलितंभावुकः । नग्नंभविष्णुः, नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः, अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः, प्रियंभावुकः । कर्तरीति किम् ? करणे मा भूत् । च्यर्थेष्वित्येव—आह्व्यो भविता । अच्चावित्येव—आह्वीभविता ॥

उदात्तत्वाद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः ।

नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्त उपपदे किन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वात्स्पृशेः कर्मवोपपदं प्राप्नोति ? नैष दोषः, कर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, तत्कर्तृप्रचयार्थं विज्ञायते—सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते । धृतं स्पृशति धृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृक् । जलेन स्पृशति जलस्पृक् । अनुदकस्पर्शः । नकारः “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति विशेषणार्थः ।

ऋत्विगदधृक्सगदिगुष्णिगश्चयुजिकृञ् च ॥ ५९ ॥

ऋत्विगादयः पञ्च शब्दाः किन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । ऋतुशब्द उपपदे थजेर्धातोः किन् प्रत्ययो निपात्यते—ऋतौ यजति, ऋतुं वा यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजति ऋत्विक् । रुद्धिरेषा यथाकथंचिदनुगन्तव्या । धृषेः किन् प्रत्ययो द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते—धृष्णोतीति दधृक् । सृजेः कर्मणि किन् अमागमश्च निपात्यते—सृजन्ति तामिति स्रक् । दिशेः कर्मणि किन्निपात्यते—दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वास्तिनहेः किन्नुपसर्गान्तलोपः षत्वं च निपात्यते—उष्णिक् । अञ्ज्, युजि, कृञ् इत्येतेषां धातूनां किन् प्रत्ययो भवति । निपातनैः सह निर्देशादत्रापि किञ्चिदलक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्जतेः सुबन्तमात्र उपपदे किन्प्रत्ययो भवति—प्राङ्, प्रत्यङ्, उदङ् । युजेः कृञ्चेश्च केवलादेव—युङ्, युञ्जौ, युञ्जः । सोपपदात्तु “सत्सूद्विष” इत्यादिना क्तिप् भवति—अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः । कृङ्, कृञ्जौ, कृञ्जः । नलोपः कस्मान्न भवति ? निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेऽर्थे वर्तमानात् कञ् प्रत्ययो भवति चकारा-

कर्तरि—च्यर्थे में वर्तमान परन्तु च्विप्रत्ययरहित सुबन्त आह्व आदि के उपपदत्व में ‘भू’ धातु से कर्ता में खिण्वच् तथा शुक्ञ् प्रत्यय होते हैं ।

स्पृशोऽनुदके—उदकभिन्न सुबन्त के उपपद होने पर ‘स्पृश’ धातु से किन् प्रत्यय होता है ।

ऋत्विगदधृक्—ऋत्विक् आदि पाँच किन्प्रत्ययान्त शब्दों का निपातन तथा सुबन्तोपपदक ‘अञ्च्’, ‘युज्’ तथा ‘कृञ्’ धातुओं से किन् प्रत्यय होता है ।

त्यदादिषु—त्यदादि के उपपदत्व में अनालोचन अर्थ में वर्तमान ‘दृश्’ धातु से कञ् तथा किन् प्रत्यय होते हैं ।

त्किन् च । त्याहक् । त्याहशः । ताहक् । ताहशः । याहक् । याहशः । कजो (१) जकारो विशेषणार्थः—“ठक् ठञ् कञ्” इति । अनालोचन इति किम् ? तं पश्यति तद्दर्शः । तादृगादयो (२) हि रुद्धिशब्दप्रकाराः, नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । सटक् । सटशः । अन्याहक् । अन्याहशः । छटशोः कसश्च वक्तव्यः । याहत्तः । ताहत्तः । अन्याहत्तः । कीहत्तः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनोराजामुपसर्गेऽपि क्रिप् ॥६१॥

सुपोत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु “स्पृशोऽनुदके किन्” इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गेऽपि क्रिप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र सुबन्तग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति, “वदः सुपि क्यप् च” इति । ‘सू’ इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं न सुवतेस्तौदादिकस्य । ‘युजिर् योगे’, ‘युज समाधौ’, द्वयोरपि ग्रहणम् । “विद ज्ञाने”, ‘विद सत्तायाम्’, ‘विद विचारणे’, त्रयाणामपि ग्रहणम्, न लाभार्थस्य विदेः, अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत्—शुचिषत्, अन्तरिक्षसत्, उपसत् । सू—अण्डसूः, शतसूः, प्रसूः । द्विष—मित्रद्विट्, प्रद्विट् । दुह—मित्रधृक्, प्रधृक् । दुह—गोधुक्, प्रधुक् । युज्—अश्वयुक्, प्रयुक् । विद—वेदवित्, प्रवित्, ब्रह्मवित् । भिद—काष्ठभित्, प्रभित् । छिद्—रज्जुच्छिद्, प्रच्छिद् । जि—शत्रुजित्, प्रजित् । नी—सेनानीः, प्रणीः, ग्रामणीः, अग्रणीः । कथमत्र णत्वम् ? “स एषां ग्रामणीः” इति निपातनात् । नयतेः “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” इति णत्वम् । राज—राट्, विराट्, सम्राट् । “मो राजि समः क्रौ” इति मत्वम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”, “क्रिप् च” इति सामान्येन वक्ष्यति, तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो णिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गे सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुबन्त उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गेऽपि णिवप्रत्ययो भवति । अर्धं भजते अर्द्धभाक् । उपसर्गेऽपि—प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गे सुपीत्येव । छन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति । (३) तुराषाट् । “सहेः साडः सः” इति षत्वम्, “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घत्वम् ॥

समानान्य—समान तथा अन्य शब्दों के उपपद होने पर भी उपयुक्त दोनों प्रत्यय होते हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

दृशेः—त्यदादि के उपपद होने पर ‘दृश्’ धातु से कस प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

सत्सूद्विष—उपसर्गात्मक अथवा अनुपसर्गात्मक सुबन्त के उपपद होने पर ‘सद्’, ‘सू’, ‘द्विष’, ‘दुह’, ‘दुह’, ‘युज्’, ‘विद्’, ‘भिद्’, ‘छिद्’, ‘जि’, ‘नी’ तथा ‘राज्’ धातुओं से क्रिप् प्रत्यय होता है ।

भजो—उपसर्गात्मक अथवा अनुपसर्गात्मक सुबन्त के उपपदत्व में ‘भज’ धातु से णिव प्रत्यय होता है ।

छन्दसि—वेद में सुबन्तोपपदक ‘सह’ धातु से णिव प्रत्यय होता है ।

(१) जकारः (टिड्ढाणञ-) इति विशेषणार्थः ।

(२) तादृशादचः इति पाठान्तरम् ।

(३) जलाषाट् । पृतनाषाट् । इत्यपि कचिच्च ।

वहश्च ॥ ६४ ॥

वहर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति । प्रष्टवाट् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य, पुरीष, पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति । कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्येऽनन्तः पादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्वहर्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तःपादमिति किम् ? हव्यवाडग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि, उपसर्गे, सुपीत्यनुवर्तते । 'जन जनने', 'जनी प्रादुर्भावे' द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा 'षणु दाने', 'वन षण संभक्तौ', द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः "वेरपृक्तस्य" इति, विशेषणार्थश्च "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इति । अज्जाः । गोजाः । सन-गोषा इन्द्रो नृषा असि । खन-विसखाः (१), कूपखाः । क्रम-दधिक्राः । गम-अग्रेणा उन्नेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्न इति किम् ? अन्नादः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमस्ति क्रव्यात् । पूर्वणैव सिद्धे वचनमसरूपवाधनार्थम्, तेनाप्यन भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः ? कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽण्, तस्य च वृषोदरादिपाठात् क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्रमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्षः क्रव्यादिति ॥

दुहः कव् घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति घकारश्चान्तादेशः । कामदुघा धेनुः (२) । अर्थदुघा ॥

वहश्च—'वह' धातु से भी वेद में ण्वि प्रत्यय होता है ।

कव्यपुरीष—कव्य, पुरीष एवम् पुरीष्य के उपपद होने पर 'वह' धातु से वेद में ज्युट् प्रत्यय होता है ।

हव्ये—हव्य शब्द के उपपद होने पर ऋक्पादमध्य में वर्तमान 'वह' धातु से वेद में ज्युट् प्रत्यय होता है ।

जनसन—सुबन्तोपपदक 'जन' आदि धातुओं से वेद में विट् प्रत्यय होता है ।

अदोऽनन्ने—अन्नशब्दभित्तिसुबन्तोपपदक 'अद्' धातु से विट् प्रत्यय होता है ।

क्रव्ये च—क्रव्योपपदक 'अद्' धातु से भी विट् प्रत्यय होता है ।

दुहः—सुबन्तोपपदक 'दुह' धातु से कप् प्रत्यय तथा प्रकृति को घकारान्तादेश हो जाता है ।

(१) विलखा इति कचित् ।

(२) धर्मदुघा धेनुः इति पुस्तकान्तरे । न्यासेष्ययं पाठ उपलभ्यते । अर्थदुघेत्यत्र अर्घदुघेति पदमजरी ।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह, उक्थशस्, पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । धातूप-
पदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्धयर्थम्, प्रत्ययस्तु विधीयत एव । श्वेत-
शब्दे कृत् वाचिन्युपपदे वहधर्तोः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भवति—श्वेता एनं वहन्ति
श्वेतवा इन्द्रः । उक्थशब्दे कर्मणि कारणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति,
नलोपश्च निपात्यते—उक्थानि शंसति, उक्थैर्वा संसति उक्थशा यजमानः । ‘दाश्च
दाने’ इत्येतस्य पुरःपूर्वस्य डत्वम्, कर्मणि च प्रत्ययः—पुरो दाशन्त एनं पुरोडाः । ॐश्वेत-
वहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम्॥ श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् ?
श्वेतवाहौ, श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यजेरछन्दसि विषये विच् प्रत्ययो भवति । उपयङ् भीरुध्वं वहन्ति(१) ।
उपयङ्भ्याम् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रहणाविघातार्थम्—“वेर-
पृक्तस्य” इति । किमर्थमिदमुच्यते, यावता “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति यजेरपि विच्
सिद्ध एव ? यजेनियमार्थमेतत्—उपयजेच्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्त्तते, सुपि, उपसर्गोऽपीति च । अकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे
छन्दसि विषये मनिन्, कनिप्, वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति चकाराद्विज् भवति ।
सुदामा । अश्वत्थामा । कनिप्—सुधीवा, सुपीवा । वनिप्—भूरिदावा, घृतपावा । विच्
खत्वपि—कीलालपाः, शुभयाः, रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्, कनिप्,
वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते विच् । सुशर्मा । कनिप्—प्रातरित्वा, प्रातरित्वानौ ।
वनिप्—विजावा, अग्नेगावा । विच् खत्वपि—रेडशि पर्णं नयेः । अपिशब्दः सर्वो-
पाधिव्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति—धीवा, पीवा । दृशिग्रहणं प्रयोगानुस-
रणार्थम् ॥

मन्त्रे—मन्त्रविषय में श्वेतोपपदक ‘वह’, उक्थोपपदक ‘शंस’ तथा पुरउपपदक ‘दाश्’ धातुओं
से ण्विन् प्रत्यय (तथा अन्यान्य अन्यथाऽप्राप्त कार्यो का निपातन भी) होता है ।

श्वेतवहादीनाम्—‘श्वेतवह’ आदि से पदसंज्ञा के विषय में ण्विन् के स्थान में डस् प्रत्यय
समझना चाहिए ।

अवे—अवोपपदक ‘यज’ धातु से मन्त्रविषय में ण्विन् प्रत्यय होता है ।

विजुपे—उपोपपदक ‘यज’ धातु से वेद में विच् प्रत्यय होता है ।

आता—सुबन्त तथा उपसर्ग के उपपदत्व में आकारान्त धातु से मनिन्, कनिप् तथा वनिप्
प्रत्यय होते हैं वेद-विषय में ।

अन्येभ्योऽपि—अन्य धातुओं से भी मनिन् आदि प्रत्यय देखे जाते हैं ।

(१) उपयङ् त्वम् इत्युदाहरणमधिकं न्यासे ।

क्विप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्विप् प्रत्ययो भवति । उखायाः संसते उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहाद् अश्यति वाहाभ्रत् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गोऽपीति च वर्तते । ‘स्था’ इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते, यावता “सुपि स्थः” इति कः सिद्ध एव ? “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति क्विप्, बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातोः संज्ञायामचं बाधते—शंस्थः, शंस्थाः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्ण-भोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्य इति किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्रह्मणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् । ॥उत्प्रतिभ्या-माडि सत्तरूपसंख्यानम्॥ उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ॥ ॥साधुकारिणि च॥ साधु-कारी । साधुदायी । ॥ब्रह्मणि वदः॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तरूपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं आरम्भः, जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् ? अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमान इति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायम्, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तौ नियमः—सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र, सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति । व्रते इति किम् ? स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थं आरम्भः, जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिः प्रत्ययो भवति । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यम्,

क्विप् च—सोपपद तथा निरूपपद सभी धातुओं से लोक तथा वेद में क्विप् प्रत्यय होता है ।
स्थः क—सुबन्तोपपदक तथा उपसर्गोपपदक ‘स्था’ धातु से क प्रत्यय होता है और क्विप् भी ।
सुप्यजातौ—अजातिवाचक सुबन्त के उपपद होने पर धातु से ताच्छील्य अर्थ में णिनि प्रत्यय होता है ।

उत्प्रतिभ्यामाडि—उदुपपक तथा प्रत्युपपदक आङ्पूर्वक ‘सु’ धातु से भी णिनि प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

साधु—साधुपूर्वक ‘कृ’ धातु से अताच्छील्य में भी णिनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

ब्रह्मणि—ब्रह्मणोपपदक ‘वद’ धातु से णिनि प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

कर्त्तर्युपमाने—कर्त्तृवाचक उपमानोपपदक धातु से णिनि प्रत्यय होता है ।

व्रते—सुबन्तोपपदक धातु से व्रत के गम्यमान होने पर णिनि प्रत्यय होता है ।

बहुलम्—आभीक्ष्य अर्थ में धातु से बहुल करके णिनि प्रत्यय होता है ।

तात्पर्यमासेवा, ताच्छील्यदान्यत् । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उशीनराः ।
सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलग्रहणात् कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी । शोभ-
नमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणं न मनुते, उत्तरसूत्रे हि खरप्रत्यये विकरणकृतो
विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

(१) आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदे खरप्रत्ययो
भवति, चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण
युक्तं (२) मन्यते तदाऽयं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञ-
दत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूत इत्यधिकारो “वर्त्तमाने लट्” इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो
भूत इत्येव तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थं भूत इति विज्ञायते । वक्ष्यति-
“करणे यजः” । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । भूत इति किम् ? अग्निष्टोमेन
यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिरनुवर्त्तते न खश् । यजतेर्द्धातोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते । अग्नि-
ष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्द्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती । मातुलघाती ।
कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम्, इह मा भूत—चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप् । ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्धातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति भूते ।
ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते, यावता सार्वधातुभ्यः क्तिविवहित एव ?
ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिवचनं नियमार्थम् ; चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते—ब्रह्मादिष्वेव हन्ते-

मनः—सुबन्तोपपदक ‘मन’ धातु से णिनि प्रत्यय होता है ।

आत्ममाने—आत्ममननार्थक ‘मन’ धातु से सुबन्त के उपपद होने पर खश् तथा णिनि प्रत्यय
होते हैं ।

भूते—यहां से लेकर ‘वर्त्तमाने लट्’ सूत्र से पहले तक विहित कार्य भूतकाल में होते हैं ।

करणे—करणस्थानीय सुबन्त के उपपद होने पर ‘यज’ धातु से भूतकाल में णिनि प्रत्यय
होता है ।

कर्मणि—कर्मकारक के उपपदत्व में ‘हन्’ धातु से भूतकाल में णिनि प्रत्यय होता है ।

ब्रह्म—कर्मत्वविशिष्ट ब्रह्म, भ्रूण तथा वृत्र के उपपदत्व में ‘हन्’ धातु से भूतकाल में क्तिप्
प्रत्यय होता है ।

(१) न्यासपदमंजरीसंवादात् आत्मनो मननमात्ममानः इति मूलपाठो न प्रतीयते ।

(२) पदमंजरीसंवादात् युक्तमिति मूलपाठो भाति । तत्र विशिष्टमित्यस्याध्याहारः ।

नान्यस्मिन्नुपपदे-पुरुषं हतवानिति; ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात्-ब्रह्माधीतवानिति; ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले किवेव नान्यः प्रत्ययः; तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन्-ब्रह्माणं हन्ति, हनिष्यति वेति । तदेतद्वच्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिविवधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्तिप्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशत् । पितृहा । न च भवति-पितृघातः, मातृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्तते, तदसम्भवात् सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्धातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थ आरम्भः, त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते-धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः(१) । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे भवति-शास्त्रकृत्, भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्द्धातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थ आरम्भः, चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते-धातु-कालोपपदप्रत्ययविषयः(२) ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्द्धातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः, कर्मणीति वर्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्तिप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायाम् धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्याग्रहणं रूढिसंप्रत्ययार्थम्—अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

बहुलम्—वेद में अन्योपपदक 'हन्' धातु से भी बहुल करके क्तिप् प्रत्यय होता है ।

सुकर्म—सु तथा कर्मत्वविशिष्ट कर्मन्, पाप, मन्त्र तथा पुण्य शब्दों के उपपद होने पर 'कृज्' धातु से क्तिप् प्रत्यय होता है ।

सोमे—कर्मत्वविशिष्ट सोमशब्द के उपपदत्व में 'सुज्' धातु से क्तिप् प्रत्यय होता है ।

अग्नौ—कर्मत्वविशिष्ट अग्नि शब्द के उपपद होने पर 'चि' धातु से क्तिप् प्रत्यय होता है ।

कर्मण्यग्न्याख्या—कर्मत्वविशिष्ट शब्द के उपपद होने पर 'चि' धातु से कर्मकारक में ही क्तिप् प्रत्यय होता है यदि उपपदविशिष्टप्रत्ययान्त का वाच्य अग्नि ही हो ।

(१) भूतकाले एवेति कालनियमः, कर्मण्युपपदे एवेति उपपदनियमः, क्तिप्प्रत्यय एवेति प्रत्ययनियमः । (श्रीना०)

(२) अग्रे नियमाकाराः ब्रह्मभूतेत्यादिसूत्रवदुन्नेयाः । (श्रीना०)

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्कीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्तमाने पुनः कर्म-
ग्रहणं कर्तुं कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्, कर्ममात्रे मा भूत्—सोमविक्रयी, रस-
विक्रयी । इह न भवति—धान्यविक्रायः ॥

दृशः कनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे कनिप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्वा । परलोकदृश्वा ।
“अन्येऽभ्योऽपि दृश्यते” इति कनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च कनिप् प्रत्ययो भवति । ननु
च युधिरकर्मकः ? अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वा । राजानं योधित-
वानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृजोर्द्धात्वोः कनिप्प्रत्ययो भवति । असत्त्व(१)वाचित्वाच्चोपपदं
कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्कारजः
दुःखजः(२) । अजाताविति किम् ? हस्तिनो जातः, अश्वजातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्डः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा ।
अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुमनुजः ।
स्थनुजः ॥

कर्मणी—कर्मत्वविशिष्ट के उपपद होने पर विपूर्वक 'क्री' धातु से इनि प्रत्यय होता है ।

दृशः—कर्मत्वविशिष्ट के उपपदत्व में 'दृश्' धातु से कनिप् प्रत्यय होता है ।

राजनि—कर्मत्वविशिष्ट राजन् शब्द के उपपदत्व में 'युध' तथा 'कृज्' धातुओं से कनिप्
प्रत्यय होता है ।

सहे—सहशब्दोपपदक 'युध' तथा 'कृज्' धातु से भी कनिप् प्रत्यय होता है ।

सप्तम्याम्—सप्तम्यन्तोपपदक 'जन' धातु से ड प्रत्यय होता है ।

पञ्चम्याम्—जातिवाचकशब्दभिन्न पञ्चम्यन्त पद के उपपदत्व में 'जन्' धातु से ड प्रत्यय
होता है ।

उपसर्गे—उपसर्ग के उपपद होने पर भी 'जन्' धातु से ड प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त
संज्ञात्मक हो ।

अनौ—कर्मत्वविशिष्ट के उपपद होने पर अनुपूर्वक 'जन्' धातु से ड प्रत्यय होता है ।

(१) वचनत्वादिति पाठान्तरम् ।

(२) पदमजरीपर्यालोचनया खेदजः इत्यप्युदाहरणं प्रतिभाति ।

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्दप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विजाता द्विजाः । पञ्चम्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मण-जो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम् , असंज्ञायामपि दृश्यते—अभिजाः, परिजाः केशाः । “अनौ कर्मणि” इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते—अनु जातः अनुजः । अपि-शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि—परितः खाता परिखा, आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

“क्तवन् निष्ठा” इत्युक्तम्, स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः, संज्ञया क्तवन् भाव्येते, सतो-श्रानयोः संज्ञया भाव्यम् ? नैष दोषः । भाविनी संज्ञा विज्ञायते, स भूते भवति यस्यो-त्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् क्तवत्त्वोर्विधानमेतत् । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्द्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च द्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूत इति वर्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा-जीर्णः, जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । ननु च “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति सामान्येन लिङ् विहित एव ? धातुसम्बन्धे स विधिः, अयं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज् वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजदेशो भवति वा । अग्निं चिक्वानः । सोमं सुषुवाणः । वरुणं सुषुवाणः । न च भवति—अहं सूर्यमुभयतो ददर्श, अहं द्यावापृथिवी आततान । लिङ्ग्रहणं किम्, न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति ? लिङ्मात्रस्य यथा स्यात्, योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

कसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः कसुरादेशो भवति । जन्विवान् । पपिवान् । न च भवति—अहं सूर्य-मुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्येष्वपि—अन्य कारक के उपपद होने पर भी ‘जन्’ धातु से ड प्रत्यय देखा जाता है ।

निष्ठा—निष्ठासंज्ञक क्त तथा क्तवत् प्रत्यय भूलकाल में होते हैं ।

आदि—निष्ठाप्रत्यय का विधान आदि कर्म में समझना चाहिए ।

सुयजोः—‘सु’ तथा ‘यज’ धातुओं से द्वनिप् प्रत्यय होता है ।

जीर्यतेरतृन्—‘जृष्’ धातु से भूतकाल में अतृन् प्रत्यय होता है ।

छन्दसि—धातुओं से भूतकाल में छन्दोविषय में लिट् प्रत्यय होता है ।

लिटः—छन्दोविषय में लिट् को विकल्प से कानच् आदेश हो जाता है ।

कसुश्च—छन्दोविषय में लिट् को कसु आदेश भी हो जाता है ।

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद, वस, श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा कसुरादेशो भवति । आदेशविधानादेव लिङपि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । उपासीदत् । उपासीदत् । उपससाद । अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववत्सीत् । अन्ववसत् । अनूवास । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रौषीत् । उपाश्रणोत् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्तेः कसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान्, अनाश्चान्, अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणः कसुः, द्विवचनभ्यासदीर्घत्वम्, तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र “वस्वेकाजाद्धसाम्” इत्यनेकाच्चादिण न प्राप्नोति, स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणादेशः—उपेयिवान् । क्रादिनियमात्प्राप्तश्च “वस्वेकाजाद्धसाम्” इति प्रतिषिद्धः, स पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाजादौ न भवति—उपेयुषः, उपेयुषा । न चात्रोपसर्गास्तन्त्रम् । अन्योपसर्गपूर्वाञ्चिरुपसर्गात् भवत्येव—समीयिवान्, ईयिवान् । वाचनानुवृत्तेश्च पूर्ववत्लुङादयोऽपि भवन्ति—उपागात्, उपैत्, उपेयाय । अश्नोतेर्नञ्पूर्वात् क्वसुर्निपात्यते, इडभावश्च—अनाश्चान्, नाशीत्, नाशनात्, नाश । वचेरनुपूर्वात् कर्त्तरि कानज्निपात्यते—अनूचानः, अन्ववोचत्, अन्वववीत्, अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव । भूतेर्ध्वं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । ऋवसतेर्लुङ् रात्रिनिशेषे जागरणसन्ततौ वक्तव्यः ॥ क्व भवानुपितः ? अहमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः ? अद्य ह्यो वा अभुञ्चमहीति व्यामिश्रे मा भूत् । ऋपरोच्चे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ॥ अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिः, तद्वचन उपपदे भूतानद्यतने लट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः ।

भाषायाम्—‘सद’, ‘वस’ एवम् ‘श्रु’ धातुओं से परवर्ती लिट् को भाषा में विकल्प से कसु आदेश होता है ।

उपेयिवान्—‘उपेयिवान्’, ‘अनाश्चान्’ तथा ‘अनूचान’ शब्दों का निपातन होता है ।

लुङ्—धातु से भूतकाल में लुङ् प्रत्यय होता है ।

वसतेः—यदि उत्तर देनेवाला रात्रिशेष में पूरी तरह जगकर रहा हो तो ऐसी दशा में अनद्यतन भूतकाल में भी ‘वस्’ धातु से लुङ् प्रत्यय होता है ।

अनद्यतने—अनद्यतन भूतकाल में धातु से लङ् प्रत्यय होता है ।

परोच्चे च—लोकप्रसिद्ध परोक्ष पदार्थ भी यदि लङ्प्रत्ययशब्द के प्रयोक्ता के दर्शन का विषय होने की योग्यता रखता हो तो धातु से लङ् प्रत्यय होता है ।

अभिज्ञा—स्मृतिवाचक शब्द के उपपद होने पर अनद्यतन भूतकाल में धातु से लट् प्रत्यय होता है ।

अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहणं पर्यायार्थम्—अभिजानासि स्मरसि, बुध्यसे, चेतयस इति ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहितेऽभिज्ञावचन उपपदे लट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्धयते अभिजानासि देवदत्त ! यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते, नत्वपरं किञ्चिद्वच्यते तेनोत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदीति नानुवर्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचन उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा लट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षचेत्युक्ता । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तु-
राकाङ्क्षा भवति । अभिजानासि देवदत्त ? कश्मीरेषु वत्स्यामः, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे ? अभिजानासि देवदत्त ? मगधेषु वत्स्यामः, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे ? यदि खल्वपि अभि-
जानासि देवदत्त ? यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे ? अभिजानासि देवदत्त ? यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि ? वासो लक्षणम्, भोजनं लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतन इति वर्तते, तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्त-
मानाद्भातोऽलिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः (१) परोक्ष एव ? सत्यमेतत्, अस्ति
तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते ।
चकार । जहार । उत्तमविषयेऽपि चित्तध्यानेपात् (२) परोक्षता सम्भवत्येव । तद्यथा—सुसो-
ऽहं किल विललाप । अत्यन्तापह्वे च लिङ् वक्तव्यः ॥ कलिङ्गेषु स्थितोऽसि ? नाहं
कलिङ्गान् जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि ? नाहं दक्षिणापथं प्रविवेश ॥

शश्वतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे लिटि प्राप्ते शश्वतोरुपपदयोर्लङ् प्रत्ययो भवति चकारालिङ्
च । इति हाकरोत्, इति ह चकार । शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्न-

न यदि—यत् शब्द से विशिष्ट स्मृतिवाचक पद के उपपदत्व में लट् प्रत्यय नहीं होता है ।

विभाषा—यच्छब्दसहित अथवा केवल स्मृतिवाचक शब्द के उपपद होने पर विकल्प से
धातु से लट् प्रत्यय होता है यदि लृङन्त पद का प्रयोग करनेवाला साकांक्ष हो ।

परोक्षे—परोक्ष अनद्यतन भूतार्थ में वर्तमान धातुओं से लिट् प्रत्यय होता है ।

अत्यन्तापह्वे—अत्यन्त छल में भी धातु से लिट् प्रत्यय समझना चाहिए ।

शश्वतोः—इ तथा शश्वत् के उपपद होने पर भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्ती धातुओं से लङ् तथा
लिट् दोनों ही प्रत्यय होते हैं ।

प्रश्ने—आसन्नकाल के प्रश्नविषय होने पर भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्ती धातुओं से लङ् और
लट् प्रत्यय होते हैं ।

(१) धात्वर्थः क्रिया, सा च परोक्षैव । तथा च भाष्यम्—‘क्रिया नाम इयमत्यन्ताऽपरदृष्टा न
शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्’ इति । (श्रीना०)

(२) तथा च ‘व्यातेने किरणावलीमुदयनः’ इत्यादयः प्रयोगा असाधव एवेति ध्वनितम् ।
(श्रीना०)

काले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतपरोक्षे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्रत्ययौ भवतः । कश्चित् कश्चित्पृच्छति—अगच्छद्देवदत्तः ? अयजद्देवदत्तः ? इयाज देवदत्तः ? प्रश्न इति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल इति किम् ? भवन्तं पृच्छामि, जधान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति । लिटोऽपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्द उपपदे प्रश्न-पूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुङ्गोऽपवादः । अकार्षीः कटं देवदत्त ? ननु करोमि भोः । अवाचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्त ? ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् ? नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूत इत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त ? न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् व ; ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवासुः पुरा छात्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः । अस्म इति किम् ? नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन् वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लट् स्मे—स्म शब्द के उपपद होने पर भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्ती धातुओं से लट् प्रत्यय होता है ।

अपरोक्षे—भूत अनद्यतन अपरोक्ष अर्थ में वर्त्तमान धातुओं से भी स्म शब्द के उपपद होने पर लट् प्रत्यय होता है ।

ननौ—ननु शब्द के उपपद होने पर भूतकालिक प्रश्नपूर्वक प्रतिवचन अर्थ में धातु से लट् लकार होता है ।

नन्वोर्विभाषा—भूतकालिक पृष्ट-प्रतिवचन अर्थ में न तथा नु के उपपद होने पर धातु से वैकल्पिक लट् प्रत्यय होता है ।

पुरि—स्म-शब्दरहित पुरा शब्द के उपपद होने पर धातु से लुङ् प्रत्यय तथा लट् प्रत्यय भी होते हैं ।

वर्त्तमाने—वर्त्तमानार्थ में धातु से लट् प्रत्यय होता है ।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः अप्रथमान्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् ? देवदत्तः पचति । लङिति वर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहण-मधिकविधानार्थम्; क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति—सन् ब्राह्मणः, अस्ति ब्राह्मणः; विद्यते ब्राह्मणः, विद्यमानो ब्राह्मणः । जुह्वत्, जुहोति । अधीयानः, अधीते । कृमाङ्का-क्रोशेः । मा पचन् । मा पचमानः । केचिद् विभाषाग्रहणमनुवर्तयन्ति, “नन्वोर्विभाषा” इति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । सम्बोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्नयते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चेतत् । लङ्णे हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेतल्लक्षणहेतू क्रिया-विषयौ भवतः । लङ्णे-शयाना भुञ्जते यवनाः, तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः । हेतौ-अर्ज-यन् वसति, अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् ? पचति, पठति । क्रियाया इति किम् ? द्रव्यगुणयोर्मा भूत-यः कम्पते सोऽश्वत्थः, यदुत्प्लवते तल्लघु, यन्निषीदति तद् गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सःसंज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशानज्मात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः—“पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्य” इत्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः । यदि प्रत्ययाः शान-जादयो न लादेशाः, कथं सोमं पवमानो नडमाध्मान इति षष्ठीप्रतिषेधः ? वृत्तिरिति प्रत्याहार-निर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? “लटः शतृ” इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् । छद्विषः शतुर्वा वचनम् । चोरस्य द्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

लटः—अप्रथमान्तसमानाधिकरण लट् को शतृ तथा शानच् आदेश हो जाते हैं ।

माङ्क्याक्रोशे—माङ् के उपपद रहने पर धातुविहित लट् को शतृ तथा शानच् आदेश होते हैं आक्रोश के गम्यमान होने पर ।

सम्बोधने—सम्बोधनप्रथमान्तसमानाधिकरण लट् को भी शतृ तथा शानच् आदेश हो जाते हैं ।

लङ्णे—क्रियाविषयक लक्षण तथा हेतु अर्थ में वर्तमान धातुओं से विहित लट् को शतृ तथा शानच् आदेश हो जाते हैं ।

तौ सत्—शतृ तथा शानच् की ‘सत्’ संज्ञा होती है ।

पूङ्यजोः—‘पूङ्’ तथा ‘यज्’ धातुओं से शानन् प्रत्यय होता है ।

द्विषः—‘द्विषोऽमित्रे’ सूत्र से विहित शतृ प्रत्यय के योग में विकल्प से षष्ठी विभक्ति होती है—यद् समझना चाहिए ।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्त्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् । ताच्छी-
ल्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत्-कतीह मुण्डयमानाः, कतीह
भूषयमानाः । वयोवचने-कतीह कवचं पर्यस्यमानाः, कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ-
कतीह निघ्नानाः, कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शत्रुप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य
कर्तृधात्वर्थः सोऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छ्रिणीति किम् ?
कृच्छ्रेणाधीते, कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्रः शत्रुः । अमित्रे कर्त्तरि द्विषेद्धातोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विषन्, द्विषन्तौ,
द्विषन्तः । अमित्र इति किम् ? द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्त्तमानात् सुनोतेद्धातोः शत्रुप्रत्ययो
भवति । सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः-सन्निधौ उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्य-
र्थम्, बाजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

अहः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अहतेद्धातोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अहंक्रिह भवान् विद्याम् ।
अहंनिह भवान् पूजाम् । प्रशंसायामिति किम् ? अहंति चौरौ बधम् ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

“आजभास” इति क्विपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्विप्संशब्दाद्यानित उर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाङ्, तेन क्विपोऽप्ययमर्थ-
निर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निहिश्यते, तच्छीलौ यः स्वभावतः फल-
निरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते, विनापि शीलेन तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवो-
दाहरिष्यामः ॥

तन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तन् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः । तच्छीलौ
तावत्-कर्ता कटान्, वदिता जनापवादान् । तद्धर्मणि-मुण्डचितारः श्राविष्टायना भवन्ति

ताच्छील्य—ताच्छील्य, वयोवचन तथा शक्ति अर्थ में धातु से चानश् प्रत्यय होता है ।

इङ्धार्योः—‘इङ्’ धातु तथा ‘धारि’ धातु से वर्त्तमान काल में शत्रु प्रत्यय होता है यदि
प्रत्ययान्तवाच्य कर्ता के लिए क्रिया कष्टसाध्य न हो ।

द्विषोऽमित्रे—अमित्रकर्तृक ‘द्विष’ धातु से वर्त्तमान काल में शत्रु प्रत्यय होता है ।

सुजो—यज्ञसंयुक्त अभिषव अर्थ में वर्त्तमान ‘सु’ धातु से शत्रु प्रत्यय होता है ।

अहः—‘अह’ धातु से प्रशंसा अर्थ में शत्रुप्रत्यय होता है ।

आक्वेः—‘आजभास’ सूत्र से विहित क्विप् प्रत्यय तक जितने प्रत्यय कह जायेंगे वे सब
तच्छीलादि कर्ता के अर्थ में ही विहित होंगे ।

तन्—तच्छीलादि अर्थ में सब धातुओं से तन् प्रत्यय होता है ।

वधूमूढाम्, अन्नमरहता आह्वरका भवन्ति श्राद्धे सिद्धे, उन्नेतारस्तौत्त्रलायना भवन्ति पुत्रे जाते । तत्साधुकारिणि-कर्ता कष्टम्, गन्ता खेडम् । ऋत्विधावृत्विषु चानुपसर्गस्यः । होता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् ? उद्गाता, प्रतिहर्ता—तृजेव भवति । स्वरे विशेषः । ऋनयतेः पुक् चः । नेष्टा । ऋत्विदेवतानामकारश्चोपवाया अनिट्त्वं चः । त्वष्टा । ऋक्षदेश्च नियुक्तेः । क्षत्ता । क्वचिदधिकृत उच्यते । ऋक्षन्दसि तृचः । चत्तृभ्यः संप्रहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलङ्कृज्जिराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर

इष्णुच् ॥ १३६ ॥

अलङ्कृजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्त्तिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः (१) । ऋअलङ्कृजो मण्डनार्थाद्युचः (२) पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुवक्तव्यः ॥

णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । इषदं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । ग्ला, जि, स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीलादिषु क्स्नुः प्रत्ययो भवति । ग्लास्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । भूष्णुः । गिज्ञायं प्रत्ययो न क्त्वि, तेन स्थ ईकारो न भवति । “क्छिति च” इत्यत्र गकारोऽपि चत्वंभूतो निदिश्यते, तेन

तृन्विधौ—ऋत्विगर्थे में भी अनुपसर्गक धातु से तृन् प्रत्यय होता है ।

नयतेः—‘नि’ धातु से तृन् प्रत्यय तथा उसे बुक् का आगम भी हो जाता है ।

त्विषेर्देवता—‘त्विष’ धातु से देवता के अभिषेय होने पर तृन् प्रत्यय होता है तथा उपधा को अकारादेश भी हो जाता है ।

क्षदेश्च—‘क्षद’ धातु से अधिकृत अर्थ में तृन् प्रत्यय होता है ।

छन्दसि—वेद में ‘क्षद’ धातु से अधिकृत अर्थ में तृच् प्रत्यय भी होता है ।

अलङ्कृज्—‘अलङ्कृज्’, ‘निराकृज्’ आदि धातुओं से तच्छील आदि अर्थों में इष्णुच् प्रत्यय होता है ।

अलङ्कृजो—मण्डनार्थक ‘अलङ्कृज्’ धातु से युच् के स्थान में पूर्वविप्रतिषेध से इष्णुच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

णेश्छन्दसि—ण्यन्त धातु से तच्छीलादि अर्थ में इष्णुच् प्रत्यय होता है वेद में ।

भुवश्च—‘भू’ धातु से भी छन्दोविषय में तच्छीलदि अर्थ में इष्णुच् प्रत्यय होता है ।

ग्लाजि—‘ग्ले’, ‘जि’, ‘स्था’ तथा ‘भू’ धातुओं से तच्छीलदि अर्थों में क्स्नु प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र चरेः सोपसर्गादपि इष्णुज् विधीयते इति प्रतीयते । तथा च माघः—स मन्त्ररिष्णु-सुवनान्तरेषु याम् इति । प्रत्ययान्तेन वा समासः । (श्रीना०) ।

(२) इदं वार्तिकं कचिदेव दृश्यते ।

गुणो न भवति । “श्नुः किति” इत्यत्रापि गकारो निदिश्यते, तेन भुव इङ् न भवति ।

क्स्नोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः किञ्चित्तोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनित्त्वं गकोरितोः ॥

ॐदंशेश्चन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दंचणवः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः वनुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु वनुः प्रत्ययो भवति । त्रसुः । गृधुः । धृणुः ।
क्षिपुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु धिनुण् प्रत्ययो भवति ।
‘शम उपशमे’ इत्यतः प्रभृति ‘मदी हर्षे’ इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तर्गणः । घकार उत्तरत्र
कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धयर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी ।
बलमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् ? असिता ॥

संपृचानुरुधाडयमाडयसपरिसुसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरि-

वदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्विहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजा-

तिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

धिनुणुवर्तते । सम्पृचादिभ्यो धातुभ्यो धिनुण् भवति तच्छीलादिषु । ‘पृची संपर्के’
इति रुधादिर्गृह्यते न स्वदादिः, लुक्विकरणत्वात् । परिदेविर्भादिर्गृह्यते-‘देवृ देवने’ इति ।
‘क्षिप प्रेरणे’ दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । ‘युज समाधौ’ दिवादिः, ‘युजिर् योगे’
रुधादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘रञ रागे’ इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । सम्पर्की ।
अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परि-
क्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही ।
योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी ।
अभ्याघाती ॥

वौ कषलसकत्थस्त्रम्भः ॥ १४३ ॥

‘कष हिंसार्थः’, ‘लस श्लेषणक्रीडनयोः’, ‘कत्थ श्लाघायाम्’, ‘स्त्रम्भु विश्वासे’, इत्ये-
तेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे धिनुण् प्रत्ययो भवति । विकषी । विलासी । विकत्थी ।
विस्त्रम्भी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

‘लष कान्तौ’ अस्माद्धातोरेप उपपदे चकाराद् वौ च धिनुण् भवति । अपलाषी ।
विलाषी ॥

दंशेः—‘दंश’ धातु से छन्दोविषय में क्स्नु प्रत्यय समझना चाहिए ।

त्रसि—‘त्रस’, ‘गृध’, ‘धृष’ एवम् ‘क्षिप’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में वनु प्रत्यय होता है ।

शमित्यष्टाभ्यो—‘शम’ आदि आठ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में धिनुण् प्रत्यय होता है ।

सम्पृचानु—‘सम्पृच्’, ‘अनुरुध्’ आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में धिनुण् प्रत्यय होता है ।

वौ कष—वि उपसर्ग से विशिष्ट ‘कष’, ‘लस’, ‘कत्थ’ तथा ‘स्त्रम्भु’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में धिनुण् प्रत्यय होता है ।

अपे—अपोपपदक तथा व्युपपदक ‘लष’ धातु से भी तच्छीलादि अर्थों में धिनुण् प्रत्यय होता है ।

प्रे लपसृद्रुमथवहवसः ॥ १४५ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति 'वस निवासे' इत्यस्य ग्रहणम्, नाच्छादनार्थस्य, लुग्विकरणात्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिवटपरिवादिव्या-

भाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा । 'क्लिश उपतापे', 'क्लिश विबाधने' द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराट्कः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः । पुत्रैव सिद्धे वुञ् विधानं ज्ञापनार्थम्—ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशोश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् ? देवयिता, क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः—शब्दनः, रवणः । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेद्यो धातुर्हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेत इति किम् ? भविता । हलादेरिति किम् ? पृथिता । आदिग्रहणं किम् ? जुगुप्सनः, मीमांसनः । अकर्मकादित्येव—वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलगुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातुः । ज्वनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्द्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेषु ग्रहणं सकर्मकार्थमिह, ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति—

प्रे लप—प्रोपसर्गक 'लप', 'सृ', 'द्रु', 'मन्थ', 'वद' तथा 'वस' धातुओं से घिनुण् प्रत्यय होता है ।

निन्दहिंस—'निन्द', 'हिंस', 'क्लिश', 'खाद', व्युपसर्गक ण्यन्त 'नश', पर्युपसर्गक 'क्षिप', पर्युपसर्गक 'रट', पर्युपसर्गक ण्यन्त 'वद', व्याहुपसर्गक 'भाष' तथा 'असूय' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में वुञ् प्रत्यय होता है ।

देवि—उपसर्गविशिष्ट ण्यन्त 'दिक्' तथा 'क्रुश' धातुओं से वुञ् प्रत्यय होता है ।

चलन—अकर्म चलनार्थक तथा शब्दार्थक धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में युच् प्रत्यय होता है ॥

अनुदात्तेतश्च—हलादि अकर्मक अनुदात्तेत धातु से भी युच् प्रत्यय होता है ।

जु चङ्क्रम्य—'जु', यङन्त 'क्रम्', यङन्त 'द्रम', 'सृ', 'गृध', 'ज्वल', 'शुच', 'लष', 'पत' तथा 'पद' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में युच् प्रत्यय होता है ।

ताच्छीलिकेषु मिथो वासरूपविधिर्नास्तीति, तेनालङ्कनस्तुन्न भवति—अलङ्कतेति ।
तथाहि—पदरूपा-विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव,
किमनेन विधानेन ? ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते, प्रायिकं चैतज्ज्ञापनम् । क्वचित्समावेश
इष्यत एव-गन्ता खेटं विकथनः ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

‘क्रुध कोपे’, ‘मडि भूषायाम्’ इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः ।
रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । कनूयिता ।
कमायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद, दीप, दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात्प्राप्तः प्रतिषि-
द्ध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपविशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते-
“नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः” इति, स एव बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन ?
वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतदित्यु-
क्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते—कम्प्रा युवतिः, कम्पना युवतिः, कम्प्रा शाखा,
कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनो रिपुसूदन इति ? अनित्योऽयं प्रति-
षेध इति योगविभागाद्विज्ञायते, अवथा मधुसूदनादयो नन्वादिषु द्रच्यन्ते ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलापुकं वृषल-
संगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपातुकं सत्वम् । उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति ।
प्रभावुकमन्नं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघातुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका एनं
स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसीं रत्न आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारो ङोचर्यः ।
जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाजवतेस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिप्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजविनौ ॥

जिहृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसृभ्यश्च ॥ १५७ ॥

‘जि जये’, ‘इड् आदरे’, ‘क्षि क्षये’, ‘क्षि निवासगत्योः’ इति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू

क्रुध—क्रोधार्थक तथा भूषणार्थक धातुओं से भी युच् प्रत्यय होता है ।

न यः—यकारान्त धातुओं से युच् प्रत्यय नहीं होता है ।

सूददीप—‘सूद’, ‘दीप’ तथा ‘दीक्ष’ धातुओं से भी युच् प्रत्यय नहीं होता है ।

लषपतपद—‘लष’, ‘पत’, ‘पद’ आदि धातुओं से उकञ् प्रत्यय होता है ।

जल्पभिक्ष—‘जल्प’, ‘भिक्ष’, ‘कुट्ट’, ‘लुण्ट’ तथा ‘वृड्’ धातुओं से षाकन् प्रत्यय होता है ।

प्रजोरिनिः—प्रपूर्वक ‘जु’ धातु से तच्छीलादि अर्थों में इनि प्रत्यय होता है ।

जिहृक्षि—‘जि’, ‘इड्’, ‘क्षि’, विपूर्वक ‘भिज्’, ‘इण्’, ‘वम’, नजपूर्वक ‘व्यथ’, अभिपूर्वक

इति- 'पू प्रेरणे' इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहृगृहिपतिदयिनिद्रायन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

'स्पृह ईप्सायाम्', 'गृह ग्रहणे', 'पत गतौ', चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते, 'दय दानगतिरक्षणेषु', 'द्रा कुप्सायां गतौ', निपूर्वस्तत्पूर्वश्च; तदो नकारान्तता च निपात्यते, ङुधाञ् श्रत्पूर्वः इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ॥ अलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा, धेट्, सि, शद, सद् इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दाहः । धारुर्वत्सो मातरम् । "न लोकाव्यय" इत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः । सदुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ, घसि, अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति । सृमरः । घस्मरः । अक्षरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज, भास, मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भञ्जुरं काष्ठम् । घित्वात् कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः, स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं न लाभाद्यर्थस्य, स्वभावात् । विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पाण्डुरः । भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । अव्यधेः सम्प्रसारणं कुरच्च वक्तव्यम् ॥ विधुरः (१) ॥

इण् नश्जिसर्त्तिभ्यः करप् ॥ १६३ ॥

इण्, नश्, जि, सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्वरप् प्रत्ययो भवति ।

'अम', परिपूर्वक 'भू' तथा प्रपूर्वक 'सू' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में इति प्रत्यय होता है ।

स्पृहि—'स्पृह', 'गृह' आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में आलुच् प्रत्यय होता है ।

आलुचि—'शीङ्' धातु से भी आलुच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

दाधेट्—'दा', 'धेट्', 'सि', 'शद' तथा 'सद्' धातुओं से रुः प्रत्यय होता है ।

सृघस्मदः—'सृ', 'घस' तथा 'अद्' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में क्मरच् प्रत्यय होता है ।

भञ्ज—'भञ्ज' 'भास' तथा 'मिद' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में घुरच् प्रत्यय होता है ।

विदि—(ज्ञानार्थक) 'विद', 'भिद' तथा 'छिद' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में कुरच् प्रत्यय होता है ।

व्यधेः—'व्यध' धातु से कुरच् प्रत्यय तथा सम्प्रसारण भी समझना चाहिए ।

इण् नश्—'इण्', 'नश्', 'जि' तथा 'सृ' धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में करप् प्रत्यय होता है ।

(१) प्रायो वार्तिकमेतत्, तस्योदाहरणं च नोपलभ्यते ।

पकारस्तुगर्थः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः । जित्वरी । श्चत्वरः । श्चत्वरी ।
“नेड्वशि कृति” इतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्वरप् प्रत्ययश्च । गत्वरः, गत्वरी ॥

जागरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्तरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरूकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूकः । जञ्जपूकः ।
दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम्रं काष्ठम् । कम्पा
शाखा । स्मेरं सुखम् । अजस्रं जुहोति । कम्पा युवतिः । हिंस्रं रक्तः । दीप्त्रं काष्ठम् । अजस्र-
मिति ‘जसु मोक्षणे’ नञ्पूर्वो रप्रत्यायन्तः क्रियासातत्ये वर्तते ॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

सन्निति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्द्वातुः, अनभिधानाद्द्वयासिन्यायाद्वा(१) । सन्न-
न्तेभ्यो धातुभ्य आशंसेभिन्नेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः ।
आशंसुः । भिक्षुः । ‘आङः शसि इच्छायाम्’ इत्यस्य ग्रहणम्, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेरञ्चत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । वेदनशीलो
विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यचक्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोश्छन्दसि विषये
तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्रयुः । संस्वेदयुः । सुम्रयुः । छन्दसीति

गत्वरश्च—‘गम्’ धातु से कर्प् प्रत्यय तथा अनुनासिक का लोप हो जाता है ।

जागरूकः—‘जागृ’ धातु से तच्छीलादि अर्थों में ऊक प्रत्यय होता है ।

यजजप—‘यङन्त’ ‘यज’, ‘जप’, ‘दश’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में ऊक प्रत्यय होता है ।

नमिकम्पि—‘नमि’, ‘कम्पि’ आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में र प्रत्यय होता है ।

सनाशंस—सन्प्रत्ययान्त, आङ्पूर्वक ‘शंस’ तथा ‘भिक्ष’ धातुओं से उ प्रत्यय होता है ।

विन्दुः—‘विद’ धातु से उ प्रत्यय तथा नुमागम का और ‘इष’ धातु से उ प्रत्यय तथा ष के
स्थान में छ आदेश का निपातन है ।

क्याच्छन्दसि—क्यजन्त, क्यङन्त तथा क्यषन्त धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में उ प्रत्यय
होता है छन्दोविषय में ।

(१) अल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दसमूहस्य सङ्ग्रह एव व्याप्तिन्यायेनाभिधीयते । सन्-
प्रत्ययान्तग्रहणे तदन्तानां धातूनां समावेशः, षण्धातुग्रहणे तु एकस्यैव धातोः सिति अनेकलक्ष्य-
संग्राहकतया व्याकरणस्य प्रत्यान्तग्रहणमेव युक्तम् इति आशयः । व्याप्तिन्यायस्यैतादृशस्वरूपत्वं च
रकाचो द्वे इति सूत्रे प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टम् । (श्रीना०)

किम् ? मित्राजित्वा । “न च्छन्दस्यपुत्रस्य” इति प्रतिषेधान्न दीर्घः (१) ॥

आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

अकारान्तेभ्यः, ऋवर्णान्तेभ्यश्च, गम, हन, जनं इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः, लिङ्वच्च तौ भवतः । आदिति दकारो मुखमुखार्थः, न त्वयं तपरः । मा भूत्तादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालग्रहणम् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । जग्मिर्युवा । जग्मिर्वृत्रम् । जज्ञिर्वीजम् । अथ किमर्थं किन्त्वम्, यावता “असंयोगाद्विट् कित्” इति कित्वं सिद्धमेव ? “ऋच्छत्युताम्” इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तस्यापि बाधनार्थं किन्त्वम् । किकिनावुत्सर्गः, छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् । सेदिः । नेमिः । भाषायां धाज्कृजसृजनिगमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । दधिः । चक्रिः । ससिः । जज्ञिः । जग्मिः । नेमिः । सहिवहिचलिपलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । “दीर्घोऽकितः” । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

स्वपितृपोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृपेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति । स्वप्नक् । तृष्णक् । छृषेश्चेति वक्तव्यम् । छृष्णक् ॥

शृवन्धोरारुः ॥ १७३ ॥

‘श हिंसायाम्,’ ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ इत्येताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादितु कर्तृ-
वारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

‘जिभी’ भये । अस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः । भीलुकः । क्रुकृकृन्नपि वक्तव्यः । भीरुकः ॥

आद्यगम—अकारान्त, ऋवर्णान्त, ‘गम्’, ‘हन’, तथा ‘जन्’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में कि तथा किन् प्रत्यय होते हैं वेद में और दोनों ही प्रत्ययों को लिङ्वद्भाव हो जाता है ।

किकिनावुत्सर्गः—परन्तु उक्त धातुओं से ही कि तथा किन् प्रत्यय का विधान औत्सर्गिक है, क्योंकि ‘सद’ आदि धातुओं से भी वेद में कि तथा किन् प्रत्यय देखे जाते हैं ।

भाषायाम्—भाषा में भी ‘धाज्’, ‘कृज्’, ‘सृ’, ‘जन्’, ‘गम्’ तथा ‘नम्’ धातुओं से कि तथा किन् प्रत्यय अवगन्तव्य हैं ।

सहिवहि—‘सह’, ‘वह’, ‘चल’ ‘पल’ तथा ‘पत’ धातुओं से भी यङ् प्रत्यय होने पर कि तथा किन् प्रत्यय होते हैं ।

स्वपि—‘स्वप्’ तथा ‘तृष’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में नजिङ् प्रत्यय होता है ।

छृषेश्चेति—‘छृष’ धातु से भी नजिङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

शृवन्धोः—‘शृ’ तथा ‘वन्दि’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में आरु प्रत्यय होता है ।

भियः—‘भी’ धातु से तच्छीलादि अर्थों में क्रुक् तथा लुकन् प्रत्यय होते हैं ।

क्रुकृन्नपि—क्रुकन् प्रत्यय का भी विधान करना चाहिए ।

(१) छन्दसीत्यादिः दीर्घपर्यन्तः पाठो बहुषु नोपलभ्यते

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’, ‘ईश ऐश्वर्ये’, ‘भास् दीप्तौ’, ‘पिस् पेस् गतौ’, ‘कस् गतौ’, इत्ये-
तेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः ।
विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

‘या प्रापणे’ । अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट् । विभ्राजौ ।
विभ्राजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्यत् । विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् ।
ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते । जूः । जुवौ । जुवः । प्रावस्तुव ।
प्रावस्तुतौ । प्रावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते, यावताऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते, “क्तिप् च” इति
क्तिप्सिद्ध एव ? ताच्छीलिकैर्बाध्यते, वासरूपविधिनास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत्,
ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । भित् । दशि-
ग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः । क्वचिद्द्विर्वचनम् । क्वचित्संप्रसारणम् ।
तथा चाह—क्तिवक्चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥ वचि-वाक् ।
प्रच्छि—शब्दप्राट् । आयतस्तुः । कटप्रः । जूः । श्रीः । जुग्रहणेनात्र नार्थः, भ्राजादिसूत्र एव
गृहीतत्वात् । छ्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ दिद्युत् । जगत् । छजुहोतेर्दीर्घश्च ॥ जुहूः ।
छद भय इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च ॥ ददत् । छध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

(१) भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभूर्नाम
(२) कश्चित् । अन्तरे—प्रतिभूः । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते ॥ १

स्थेश—‘स्था’, ‘ईश’, ‘भास्’, ‘पिस्’ तथा ‘कस्’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में वरच् प्रत्यय
होता है ।

यश्च—यङन्त ‘या’ धातु से भी वरच् प्रत्यय होता है ।

भ्राजभास—‘भ्राज्’, ‘भास्’ आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में क्तिप् प्रत्यय होता है ।

अन्येभ्योऽपि—अन्य धातुओं से भी तच्छीलादि अर्थों में क्तिप् प्रत्यय होता है ।

क्तिवक्चि—‘क्चि’, ‘प्रच्छ’, आयतोपपदक ‘स्तु’, कटोपपदक ‘प्रु’, ‘जु’ तथा ‘श्रि’ धातुओं से
भी क्तिप् प्रत्यय, दीर्घ तथा यथासम्भव सम्प्रसारणाभाव भी अवगन्तव्य हैं ।

द्युति—‘द्युत’, ‘गम्’ तथा ‘डु’ धातुओं को द्वित्व भी समझना चाहिए ।

जुहोते—‘हु’ धातु को दीर्घ भी होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

द भये—भयार्थक ‘दृ’ धातु को ह्रस्व भी होता है और द्वित्व भी—यह अवगन्तव्य है ।

ध्यायते—‘ध्यै’ धातु को सम्प्रसारण भी समझना चाहिए ।

भुवः—‘भू’ धातु से क्तिप् प्रत्यय होता है संज्ञा तथा अन्तर अर्थों के गम्यमान होने पर ।

(१) अत्र तच्छीलादिषु कर्तृभित्ति निवृत्तमिति सूत्रव्याख्या प्रथमत एवोपलभ्यते कचित् ।

(२) मित्रभूः इति पाठान्तरम् ।

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्तते । वि, प्र, सम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोर्द्विप्रत्ययो भवति, न चेत् संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनितः । असंज्ञायामिति किम् ? विभूनामि कश्चित् । छद्मप्रकरणे मितद्रवादिभ्य उपसंख्यानम् । मितं द्रवति मितद्रुः । संभुः ॥

धः कर्मणि ष्टन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्धातेश्च कर्मणि कारके ष्टन् प्रत्ययो भवति । षकारो ङीष्प्रत्ययः । धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्रा । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

‘दाप् लवने’, ‘णीञ् प्रापणे’, ‘शसु हिंसायाम्’ (१), ‘यु मिश्रणे’, ‘युजिर् योगे’, ‘ष्टञ् स्तुतौ’, ‘तुद व्यथने’, ‘षिञ् वन्धने’, ‘षिचिर् चरणे’, ‘मिह सेचने’, ‘पल् गतौ’, ‘दंश दशने’, ‘णह वन्धने’ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्टन्प्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योवत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेवत्रम् । मेढम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात् टाप्, न ङीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः—विडतोऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति । तेन ल्युट्यपि भवति—दशनम्, नद्धी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूजोऽसामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातोः करणे कारके ष्टन् प्रत्ययो भवति, तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्तिलूधूसखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

‘ऋ गतौ’, ‘लृञ् छेदने’, ‘धू विधूने’, ‘धू प्रेरणे’, ‘खनु अवदारणे’, ‘षह मर्पणे’, ‘चर गतिभक्षणयोः’ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति समु-

विप्रसम्—वि, प्र तथा सम् उपसर्गो से विशिष्ट ‘भू’ धातु से डु प्रत्यय होता है यदि संज्ञा की प्रतीति समुदाय से न होती हो ।

डुप्रकरणे—मितोपपदक ‘द्रू’ धातु से भी डु प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

धः कर्मणि—‘धे’ तथा ‘धाञ्’ धातुओं से कर्मकारक में ष्टन् प्रत्यय होता है ।

दाम्नीशस—‘दाप्’, ‘नी’, ‘शस्’, ‘युज्’, ‘स्तु’, ‘तुद’, ‘सि’, ‘सिच्’, ‘मिह’, ‘पत’, ‘पद’, ‘दंश’ तथा ‘नह’ धातुओं से करणार्थ में ष्टन् प्रत्यय होता है ।

हल—‘पू’ तथा ‘पूङ्’ धातुओं से हलावयवात्मक तथा सूकरावयवात्मक करणकारकार्थ में ष्टन् प्रत्यय होता है ।

अर्ति—‘ऋ’, ‘लृञ्’, ‘धू’, ‘धू’ (सू), ‘खन्’, ‘सह’ तथा ‘चर’ धातुओं से करणकारकार्थ में इत्र प्रत्यय होता है ।

पुवः—‘पूङ्’ तथा ‘पूज्’ धातुओं से इत्र प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतीति होती हो ।

(१) कश्चित् शसु हिंसायाम्, शंसु स्तुतौ चेति द्वयोरपि ग्रहणम् इत्युपलभ्यते ।

दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चषिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं सम्बन्धः, ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम्-अग्निः पवित्रं स मा पुनातु; वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रम्, ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जि इद्यस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । 'जिमिदा स्नेहने'-भिन्नः । जिचिवदा-चिवणः । जिष्टवा-ष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा, बुद्धिर्ज्ञानम्, पूजा सत्कारः, इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः—

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिन्न्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इत्यर्थः । तथा-सुप्तः(१), शयितः, आशितः, लिप्तः, तृप्तः इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

कर्त्तरि—‘पूङ्’ तथा ‘पूञ्’ धातुओं से ऋष्यात्मक करणकारकार्थ में तथा देवतात्मक कर्तृकार्थ में इत्र प्रत्यय होता है ।

जीतः—‘जीत्’ धातु से वर्त्तमानार्थ में क्त प्रत्यय होता है ।

मतिबुद्धि—इच्छार्थक, ज्ञानार्थक तथा सत्कारार्थक धातुओं से वर्त्तमान काल में क्त प्रत्यय होता है ।

तृतीयाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्तमान इत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्तमानेऽर्थे संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । केचिद्विहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते । “कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूय उण्” (उ० सू०)—कारुः, वायुः, पायुः, जायुः, मायुः, स्वादुः, साधुः, आशुः ।

बाहुल्यं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसंश्लेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनृबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी । अनद्यतन उपसंख्यानम् ॥ श्रो गमी ग्रामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ? यावद्भास्यति तावन्नोच्यते, करणभूतया पुरा वज्जियति ॥

विभाषा कदाकर्होः ॥ ५ ॥

कदा, कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति ।

उणादयो—संज्ञाविषय में वर्तमान काल में उणादि प्रत्यय विकल्प से होते हैं ।

कृवापा—‘कृ’, ‘वा’, ‘पा’, ‘मि’, ‘स्वदि’, ‘शाधि’ तथा ‘अशू’ धातुओं से उण् प्रत्यय होता है ।

भूतेऽपि—भूतकाल में भी उणादि प्रत्यय देखे जाते हैं ।

भविष्यति—भविष्यत् काल में गमी आदि शब्द साधु हैं ।

अनद्यतने—अनद्यतन भविष्यत् काल में गमी आदि शब्दों की साधुता का प्रतिपादन करना चाहिए ।

यावत्—यावत् तथा पुरा इन दोनों में से किसी भी निपात के उपपद होने से धातु से भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—कदा तथा कर्हि के उपपदत्व में धातु से भविष्यत् काल में विकल्प से लट् प्रत्यय होता है ।

कदा भुङ्क्ते । कदा भोच्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोच्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्त्तते । किमो वृत्तं (१) किंवृत्तम् । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । डतरडतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते । किंवृत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातो-
विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा लब्धुमिच्छा, प्रार्थनाभिलाषः । कं भवन्तो भोज-
यन्ति । कं भवन्तो भोजयितारः । लब्धुकामः पृच्छति—कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति,
दाता वा । कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् ? कः
पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येव । लिप्स्यमानात्सिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः । लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमा-
नायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः ।
यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्तं
दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात् स्वर्गसिद्धिमाचक्षणां दातारं प्रोत्सा-
हयति ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भवि-
ष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागन्ता,
अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्य(२)यनप्रैषस्य
लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति, विभाषा, लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति
काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च ।
ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात् समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च(३) । भविष्यत-
श्चतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्तात्=उपरि मुहूर्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्ययश्चे-
दागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ
त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

किं वृत्ते—विभक्त्यन्त किम् शब्द तथा डतरप्रत्ययान्त एवम् डतमप्रत्ययान्त किम् शब्द के
उपपद होने पर धातु से भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है विकल्प से लिप्सा के गम्यमान
हीने पर ।

लिप्स्यमान—लिप्स्यमानप्रयुक्त सिद्धि के गम्यमान होने पर धातु से भविष्यत् काल में
विकल्प से लट् प्रत्यय होता है ।

लोडर्थ—प्रैषादि लोडर्थ के लक्षक धातु से भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है विकल्प से ।

लिङ्—एक मुहूर्त के बाद के भविष्यत् काल में होने वाले लोडर्थलक्षक धातु से विकल्प से
लिङ् तथा लट् प्रत्यय होते हैं ।-

(१) किंवृत्तमिति—यत्र किंशब्दोऽवयवत्वेन वर्त्तते तत्सर्वं किंवृत्तम् । अतिप्रसंगबावारणायाह-
तदित्यादि । तच्छब्देन किं शब्दो गृह्यते । डतरडतमौ चेति—डतरडतमानं किंशब्दरूपमित्यर्थः ।

(२) अध्ययनविषयः प्रैषोऽध्ययनप्रैषः, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः समासः ।

(३) आदिस्वरवृद्धेर्नियमप्राप्तत्वात् उत्तरपदवृद्धिमात्रं निपातनीयम् इत्याशयः । (श्रीना०)

तुमुन्प्बुलौ क्रियायां क्रियाथायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्प्बुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिः क्रियाथो व्रजिरोपपदम् । क्रियायामिति किम् ? भिञ्जिष्य इत्यस्य जटाः । क्रियाथायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते, यावता “ण्वुल्लुचौ” इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति ? लृटा क्रियाथोपपदेन बाधेत । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते—क्रियायामुपदे क्रियायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति, विञ्जिषो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । “भावे” इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियायां भवन्ति । किमर्थमिदम्, यावता विहिता एव ते ? क्रियाथोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येरन् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति ? याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिताः यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासाम्(१)अस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सन्निधोगार्थः । धातोरण्प्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियाथायाम् । “कर्मण्यण्” इति सामान्येन विहितो वासरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधितः पुनरण्विधीयते, सोऽपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वात् कादीन् । तेनापवादाविषयैऽपि भवत्येव—काण्डलावो व्रजति, अश्वदायो व्रजति, गोदायो व्रजति, कम्बलदायो व्रजति ॥

लट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियाथोपपदादन्यः । शेषे, शुद्धे भविष्यति काले, चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियायां धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि—करिष्यति, हरिष्यति ॥

लटः सद्वा ॥ १४ ॥

लटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषणम् । तेन यथा लटः शतृशानचौ तथाऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम्, अन्यत्र

तुमुन्—क्रियायां क्रिया के उपपद होने पर धातु से भविष्यत् काल में तुमुन् तथा ण्वुल् प्रत्यय होने हैं ।

भाववचनाश्च—भाववाचक प्रत्यय भी क्रियायां क्रिया के उपपद होने पर धातु से भविष्यत् काल में विहित होते हैं ।

अण्—कर्मकारक तथा क्रियायां क्रिया के भी उपपद होने पर भविष्यत् काल में धातु से अण् प्रत्यय होता है ।

लट् शेषे—क्रियायां क्रिया के उपपदत्व तथा अनुपपदत्व में भी भविष्यत् काल में धातु से लट् लकार होता है ।

लटः सद्वा—लट् के स्थान में सत्संज्ञक शतृ तथा शानच् आदेश विकल्प से होते हैं ।

(१) असामञ्जस्येन—अनियमेन अन्योन्यविषयावगाहनेनेत्यर्थः ।

विकल्पः—करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य, करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य; हे करिष्यन्, हे करिष्यमाणः (अर्जयिष्यमाणो वसति) । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः—करिष्यन् देवदत्तः, करिष्यमाणो देवदत्तः; करिष्यति, करिष्यते ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद्वातोर्लुट् प्रत्ययो भवति । लुटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति—अद्य श्वो वा भविष्यतीति । ऋपरिदेवने(१)श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्याः । इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसौ पादः । रुजत्यसौ रोगः । विशत्यसौ वेशः । स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् । स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततोऽन्यत्र पचाद्यच् भवति—स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सत्तेर्द्धातोः स्थिरे कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्ता युज्यते । चन्दनसारः । स्थिर इति किम् ? सत्ता, सारकः । ऋव्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवति; तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः स धातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवेच्यते । यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुंलिङ्गकवचनं चात्र न तन्त्रम्, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव—पक्तिः, पकम्, पचनम्, पाकौ, पाका इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं प्रासः । प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मथुराहारः । तक्षशिलाहारः । अकर्तरिति किम् ? मिपत्यसो मेषः । संज्ञायामिति किम् ? कर्तव्यः कटः । चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थः—

अनद्यतने—अनद्यतन भविष्यत् काल में धातु से लुट् प्रत्यय होता है ।

परिदेवने—परिदेवन अर्थ में (अद्यतन) भविष्यत् काल में भी स्वस्तनी अर्थात् लुट् प्रत्यय, का ही विधान समझना चाहिए ।

पदरुज—‘पद’, ‘रुज’, ‘विश’ तथा ‘स्पृश’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

स्पृश—‘स्पृश’ धातु से उपताप अर्थ में घञ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

सु स्थिरे—‘स’ धातु से स्थिरत्वविशिष्टकर्त्रर्थ में घञ् प्रत्यय होता है ।

व्याधि—व्याधि, मत्स्य तथा बल अर्थ में भी ‘सु’ धातु से घञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

भावे—भाव अर्थ में धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

अकर्तरि—कर्तृभिन्नकारक के वाच्य होने पर धातु से संज्ञाविषय में घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) परिदेवनमनुशोचनम् । स्वस्तनीति लुटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । अनभियुक्तः=परिचयरहितः ।

को भवता दायो दत्तः, को भवता लाभो लब्धः। कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्तव्यम् ? तत्कि-
यते प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् “आदेच उपदेशेऽशिति” इति। इत
उत्तरं भावेऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। एकस्तण्डुल-
निचायः(१)। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। ‘कृ विहेपे’-द्वौ कारौ, त्रयः काराः। सर्वग्रहणम-
पेऽपि बाधनार्थम्। पुरस्तादपवादस्यायेन ह्यचमेव बाधेत, नापम्। परिमाणाख्याया-
मिति किम् ? निश्चयः। आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम्, तेन संख्यापि गृह्यते, न प्रस्था-
येव। घञ्नुकमगमजयोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते—एका तिलोच्छ्रित्तिः, द्वे
प्रमूनी(२)। दारजारौ कर्त्तरि गिळुक् च॥ दारयन्तीति दाराः(३)। जरयन्तीति
जाराः ॥

इडश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। अध्यायः। उपेत्यास्मादधीते उपा-
ध्यायः। अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीष्॥ उपाध्याया, उपाध्यायी।
शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु॥ शारो वायुः। शारो(४) वर्णः। शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कुशः ॥

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्ग उपपदे रीतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अपोऽपवादः। सरावः। उपरावः।
उपसर्ग इति किम् ? रुवः ॥

परिमाणा—परिमाण-संज्ञा के अर्थ में सभी धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है।

दारजारौ—कर्त्ता अर्थ में हेतुमण्यन्त ‘ह’ तथा ‘जृष्’ धातुओं से घञ् प्रत्यय तथा णिच् के
लोप का निपातन समझना चाहिए।

इडश्च—‘इड्’ धातु से भी घञ् प्रत्यय होता है।

अपादाने—अपादानार्थ में स्त्रीत्वविवक्षा में ‘इड्’ धातु से घञ् प्रत्यय तथा घञन्त से डीष् का
विधान समझना चाहिए।

शृ—वायु, वर्ण तवा निवृत्त अर्थों में ‘शृ’ धातु से घञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है।

उपसर्गे—उपसर्गोपपदक ‘रु’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है।

(१) निचीयते राशोक्रियते इति निचायो राशिः, तण्डुलानां निचाय इति षष्ठीसमासः।
निष्पूयते शोध्यते तुषाघपनयनेन यस्तण्डुलादिः। शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पावः। विक्षिप्तो धान्वादिः
कारः। उच्छ्रित्तिः—ऊर्ध्वोक्तो राशिः इति पदमञ्जरी।

(२) द्वे प्रसूती इति कचित्।

(३) दारा इत्यस्याग्रे अचि प्राप्ते घञ्। दारा इत्यचापि सिद्धयति। घञापि घञोऽन्त उदात्त
इति स्वरसिद्धिः इति कचिदधिकमुपलभ्यते।

(४) चित्रीकरणमत्र धात्वर्थः, चित्रीक्रियतेनेनाश्रय इति चित्रीकरणम्। निव्रियते आव्रियते-
ऽनेन शरीरमिति निवृत्तमावरणमुच्यते इति पदमञ्जरी।

समि युद्दुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु, द्रु, दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः(१) । संद्रावः । संदावः । समीति किम् ? प्रयवः ॥

श्रिणीभ्रवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि, णी, भ्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । भ्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे इति किम् ? प्रश्रयः, प्रणयः, प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः ? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः ? “कृत्यत्युटो बहुलम्” इत्यज् भविष्यति ॥

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वातुपपदे क्षु, श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । विक्षावः । विश्रावः । वाविति किम् ? क्षवः, श्रवः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव, उत् इत्येतयोरुपपदयोरन्यतेधातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनायः(२) । उक्तायः । कथमुक्तायः पदार्थानाम् ? “कृत्यत्युटो बहुलम्” इत्यज् भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुसुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्द-उपपदे द्रु, स्तु, सु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रक्षावः । प्र इति किम् ? द्रवः, स्तवः, सवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

पू इति पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम्, ‘लृज् लृदने’ । यथासंख्यमुपसर्गसंबन्धः । निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः(३) । अभिलावः । निरभ्योरिति किम् ? पवः, लवः ॥

उन्न्योग्रैः ॥ २९ ॥

‘गृ शब्दे’, ‘गृ निगरणे’ द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः गृ इत्येतेस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः(४) समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्न्योरिति किम् ? गरः ॥

समि—समुपपदक ‘यु’, ‘द्रु’ तथा ‘दु’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

श्रिणी—अनुपसर्गक ‘श्रि’, ‘नी’ तथा ‘भ्रु’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

वौ क्षुश्रुवः—वि के उपपद होने पर ‘क्षु’ तथा ‘श्रु’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

अवो—अव तथा उत् के उपपद होने पर ‘नी’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रे—प्र शब्द के उपपद होने पर ‘द्रु’, ‘स्तु’ तथा ‘सु’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

निरभ्योः—निपूर्वक ‘पूङ्’ तथा ‘पू’ धातुओं से और अभिपूर्वक ‘लृज्’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

उन्न्योग्रैः—उत्पूर्वक तथा निपूर्वक ‘गृ’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः, संयूयते मिश्रीक्रियते सुखजीरकादिभिरिति कृत्वा इति पदमजरी ।

(२) अधो नयनमवनायः, ऊर्ध्वनयनमुक्तायः, उक्तायस्तूष्पेक्षा इति पदमजरी ।

(३) निष्पावः, कोशीधान्यविशेषः, निष्पूयते शूपादिभिरिति कृत्वा इति पदमजरी ।

(४) उद्गारोऽतिप्रवृद्धः शब्दः, निगारो भक्षणम् इति पदमजरी ।

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उन्नयोरिति वृत्तं । कृ इत्येतस्माद्धातोर्हन्त्योरुपपदयोर्वञ् प्रत्ययो भवति धान्य-
विषयश्चेद्भात्वर्थो भवति । विज्ञेयार्थस्य किरतेर्ग्रहणं न हिंसार्थस्य, (१) अनभिधानात् ।
उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् ? मैद्योत्करः, पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संवृत्तात् स्तौतेर्वञ्प्रत्ययो भवति । संस्तावश्छन्दोगानाम् । समेत्
स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते । बज्ञ इति किम् ?
संस्तवश्छान्नयोः ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

‘स्तृञ् आच्छादने’, अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेद्यज्ञविषयः
प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः (२) । अयज्ञ इति किम् ? बर्हिष्प्रस्तारः (३) ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

‘स्तृञ् आच्छादने’, अस्माद्धातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने,
तच्चेत् प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः (४) । प्रथन
इति किम् ? तृणविस्तरः । अशब्द इति किम् ? विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाग्नि च ॥ ३४ ॥

वो स्र इति वृत्तं । विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाग्नि घञ् प्रत्ययो भवति । (५) वृत्तमत्र
छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः, न मन्त्रब्राह्मणम्, नामग्रहणात् । विष्टार-
पंक्तिश्छन्दः । विष्टारवृहतीच्छन्दः । विष्टारपंक्तिशब्दोऽत्र छन्दोनाम, न घञन्तं शब्दरूपम्,
तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्तते । छन्दोनाग्नीत्यधिकरणसप्तम्येषा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्यपपदे ग्रहेर्द्धातोर्वञ्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः । छन्दसि निपूर्वा-

कृ धान्ये—उत्पूर्वक ‘कृ’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि धात्वर्थ का सम्बन्ध धान्य से हो ।

यज्ञे—यज्ञविषयक प्रयोग में सम्पूर्वक ‘स्तु’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रे—यदि यज्ञविषयक प्रयोग न हो तो ‘स्तृञ्’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रथने—विपूर्वक ‘स्तृञ्’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि उससे शब्दातिरिक्तविषयक प्रथन
(विस्तार) की प्रतीति हो ।

छन्दो—निपूर्वक ‘स्तृञ्’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से छन्दोविशेष (= वृत्त)
का अभिधान होता हो ।

उदि—उत्पूर्वक ‘ग्रह’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

छन्दसि—सुगात्मक आहुतिप्रदानसाधनीभूत पदार्थविशेष के उन्नमन तथा उसके अवनमन
अर्थों में निपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से भी वेद-विषय में घञ् प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है ।

(१) अनभिधानात् = शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

(२) मणिप्रस्तार इत्यप्युदाहरणं कचित् ।

(३) प्रस्तारो मुष्टिविशेषः, बर्हिर्विकारः प्रस्तारो बर्हिष्प्रस्तारः ।

(४) विस्तारस्तिर्यगायतिः ।

(५) अक्षरसंख्यादत्तभरस्वरूपं छन्दो वृत्तम् । तदुक्तम्—‘वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता
भवेत्’ इति । (श्रीना०)

दपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोः॥ हकारस्य भकारः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा
अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्द्धातोर्घञ् भवति, मुष्टिविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । मुष्टि-
रङ्गुलिसन्निवेशः । अहो मल्लस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताख्यायते ।
मुष्टाविति किम् ? संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योर्नीणोर्घृताश्लेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽप-
वादः । घृताश्लेषयोः (१) अत्रापि यथासंख्यमेव सम्बन्धः । द्यूतविषयश्चेन्नयतेरर्थः, अश्लेष-
विषयश्चेर्दिगर्थः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमश्लेषः । द्यूते तावत्—परिणयेन
शारान् हन्ति । संमन्ताज्ञयनेन । अश्लेषे—एषोऽत्र न्यायः । घृताश्लेषयोरिति किम् ?
परिणयः, न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यान-
तिपातोऽनुपात्ययः, परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्यय इति किम् ?
कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि, उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्द्धातोर्घञ् भवति पर्याये गम्यमाने । तव विशायः ।
मम विशायः । तव राजोपशायः । तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः । पर्याय इति
किम् ? विशयः (२), उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चेस्तेयं चौर्यं भवति । हस्ता-
दानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्रचायः । हस्तादान इति

समि—समुपसर्गक 'ग्रह' धातु से मुष्टि अर्थ में घञ् प्रत्यय होता है ।

परि—परिपूर्वक 'नी' धातु तथा निपूर्वक 'इण्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्तों
द्वारा क्रमशः घृत् तथा अश्लेष अर्थों की प्रतीति हो ।

परावनु—परिपूर्वक 'इण्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है अनुपात्यय (परिपाटी) अर्थ में ।

व्युपयोः—पर्याय अर्थ में विपूर्वक तथा उपपूर्वक 'शीङ्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

हस्तादाने—'चि' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से स्तेयभिन्न हस्तकरणक
ग्रहण की प्रतीति होती हो ।

(१) अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम्, श्लेष चलने श्लेषणम्, श्लेषश्चलनमश्लेषोऽचलनम् । कुत्सितश्चारी-
ऽपचारः, तस्मादन्यः प्रशस्तश्चारीऽनपचारः । हन्ति=बाधते । एषोऽत्र न्यायः—एतदत्र यथाप्राप्त-
मित्यर्थः । न्ययो नाशः इति पदमञ्जरी ।

(२) विशयः = संशयः । उपशयः = समीपशयनम् । उपशयो गर्तः, यथा माधे—'हन्ति नोपश-
यस्योऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान्' इति ।

किम् ? वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति । अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण । उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ (१) ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः, चीयतेऽसौ चितिः, पाण्यादिसमुदायः शरीरम्, राशीकरणमुपसमाधानम्, इत्येतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातो-रादेश्च ककार आदेशः । निवासे तावत्—चिखल्लिनिकायः (२) । चितौ—आकाय-मग्निं चिन्वीत । शरीरे—अनित्यकायः । उपसमाधाने—महागोमयनिकायः । एते-ष्विति किम् ? चयः । इह करमात्रं भवति—महान् काष्ठनिचयः ? बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

संघे चानौत्तराधये ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति—एकधर्मसमा-वेशेन, औत्तराधरणं वा । तत्र औत्तराधरणपर्युदासादितरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिनोतेर्द्वा-तोर्घञ् प्रत्ययो भवति आदेश्च कः । भिक्षुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तराधये इति किम् ? सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात् संघस्येह न भवति—कृताकृत-समुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म क्रिया, व्यतिहारः परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे वाच्ये । चकारो विशेषणार्थः, “णच् स्त्रियामञ्” इति । व्यावक्रोशी, व्यावलेखी, व्यावहासी वर्तते । स्त्रियामिति किम् ? व्यतिपाको वर्तते । बाधविषयेऽपि कचिद्व्यति—व्यवचोरी, व्यावचर्ची । इह न भवति—व्यतीक्षा, व्यतीहा वर्तते, व्यात्युक्षी भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते ? “कृत्यलुटो बहुलम्” इति भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्यासिः, क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन सम्बन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावं इनुण् भवति । सांकूटिनम् (३), साराविणम्, सान्द्राविणं वर्तते । अभिविधा-विति किम् ? संकोटः, संरावः, (४)संद्रावः । भाव इति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूप-

उच्चयस्य—उत्पूर्वकं ‘चि’ धातु से उक्त अर्थ में भी घञ् प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

निवास—निवास, चिति, शरीर तथा राशीकरण अर्थों में ‘चि’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है और धात्वादि चकार को ककारादेश भी ।

संघे—औत्तराधर्यातिरिक्त संघ अर्थ में ‘चि’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

कर्मव्यतिहारे—स्त्रीत्वविवक्षा में भाव अर्थ में धातु से क्रिया-विनिमय के गम्यमान होने पर णच् प्रत्यय होता है ।

अभिविधौ—अभिविधि अर्थ के गम्यमान होने पर धातु से इनुण् प्रत्यय होता है ।

(१) कचिद्वातिकमिदं नास्ति ।

(२) चिखल्लिर्जनपदविशेषः, तत्सम्बन्धी ग्रामादिनिवासो देशः, चीयन्तेऽस्मिन्नरथ्यादीनि इति कायः । गोमयनिकायः—प्रकौर्णानां गोमयानामेकत्र राशीकरणम् ।

(३) सांकूटिनम् = समन्ताद्वाहः ।

(४) संरावः इत्यनन्तरं संद्राव इति प्रत्युदाहरणं त्वयुक्तम्, समि युदुदुवः इत्यस्यानवकाशत्वा-दिति पदमजरी ।

निरासार्थम्, तेन घञ् न भवति । ल्युटा तु समावेश इष्यते—संकूटनं वर्त्तते । तत्कथम् ? “कृत्स्नल्युटो बहुलम्” इति ॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद्(१) घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण । अव, नि इत्येतयोरुपपद-
बोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः शपनम्(२) । अवग्राहो
हन्त ते वृषल भूयात् । निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अवग्रहः
पदस्य, निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रह इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् ।
पात्रप्रग्राहेण(३) चरति भिक्षुः पिण्डार्थी(४) । सुवप्रग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी ।
लिप्सायामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् ।
उत्तरपरिग्राहः । अधरपरिग्राहः । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृङ् वृजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्द उपपदे वृ इत्येतस्माद्धातोर्धान्यविशेषे-
ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम व्रीहयः(५) । धान्य इति किम् ?
निवरा कन्या ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजयोरपवादः । उच्छ्रायः ।
उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं “पतनान्ताः समुच्छ्रायाः” इति ? वक्ष्यमाणं विभाषा-
ग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

आक्रोशे—अवपूर्वक तथा निपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है, प्रत्ययान्त से
आक्रोश (अनिष्टकामना) की प्रतीति होने पर ।

प्रे—प्रपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से लिप्ता अर्थ के गम्यमान होने पर घञ् प्रत्यय होता है ।

परौ—परिपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से यज्ञविषयक अर्थ की प्रतीति
होने पर ।

नौ—निपूर्वक ‘वृङ्’ तथा ‘वृज्’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त के द्वारा धान्य-
विशेष के अभिधान होने पर ।

उदि—उत्पूर्वक ‘श्रि’, ‘यु’, ‘पू’ तथा ‘द्रु’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) दृष्टेति—दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृतस्य यत्र तत् दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम् । तत् पुनः स्वरि-
तत्वम्, ततो हि शास्त्रेऽधिकृतस्य शब्दस्यानुवृत्तौ सामर्थ्यं दृश्यते । तदेतदुक्तं भवति—घञ एव
स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, नेनुणः ।

(२) शपनमनिष्टाशंसनम् । अवग्रहोऽभिभवः, निग्रहो बाधः ।

(३) पात्रप्रग्राहेण—भिक्षापात्रोपादानेन, गृहीतपात्र इति यावत् । प्रग्रहो मर्दः, प्रकृष्टो
वाऽभिनिवेशः ।

(४) पिण्डपातार्थी इति कचित् ।

(५) भवन्ति इत्यधिकः पाठः ।

विभाषाऽऽडि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः, आरवः । आप्लावः, आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अव उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धे-
ऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः । अवग्राहो देवस्य(१),
अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्ध इति किम् ? अवग्राहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्तते । विभाषेत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति,
प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां संबन्धी भवति । वणिकसंबन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु
वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः । तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण
चरति वणिगस्यो वा । वणिजामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्र इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
रश्मिरश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधायते । रथादियुक्तानामश्वादीनां संयमनार्था रज्जू रश्मिरिह
गृह्यते । प्रग्रहः, प्रग्राहः ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा, प्र इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति,
प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः, प्रवरः । आच्छादन इति किम् ?
प्रवरा गौः ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिशब्दे उपपदे अवज्ञेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने
गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः, परिभवः । अवज्ञान इति किम् ? सर्वतो भवनं
परिभवः ॥

विभाषा—आङ् के उपपद होने पर 'रु' तथा 'प्लु' धातुओं के विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है ।

अवे—अवपूर्वक 'ग्रह' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य वर्षाप्रतिबन्ध हो ।

प्रे—प्र शब्द के उपपदत्व में 'ग्रह' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य वणिकसम्बन्धी पदार्थ हो ।

रश्मौ—प्रशब्दोपपदक 'ग्रह' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य रश्मि (लगाव) हो ।

वृणोतेः—प्रपूर्वक 'वृ' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से आच्छादन अर्थ की प्रतीति होती हो ।

परौ—परिपूर्वक 'भू' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य तिरस्कार हो ।

(१) अवग्राहो देवस्य—देवकर्तृको वर्षाभावः ।

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत् “कृत्यत्युटो बहुलम्” इति । इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः—“अन्तः” “याथघञ्ताजवित्रकाणाम्” इति । चयः । अयः । जयः । त्रयः । ॥ अजिवधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् । ॥ जव-सवौ छन्दसि वक्तव्यौ ॥ ऊर्वोरस्तुमे जवः । पञ्चोदनसवः (१) ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । पित्करणं स्वरार्थम् । ॥ ऋकः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः—यवः, स्तवः, लवः, पवः । दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चप्रः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरार्थम् । ॥ वशिः । रणः । ॥ घञर्थे कविधानं स्थास्नापान्यधिहिनियुध्यर्थम् । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः (२) पर्वतस्य । प्रस्तात्यस्मिन्प्रस्तनः । प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्या-विधः । विहन्यन्तेऽस्मिन्निति विध्नः । आयुध्यतेऽधेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥

अवित्येव । उपसर्ग उपपदेऽद्धातोर्प् प्रत्ययो भवति । विघसः (३) । प्रघसः । उपसर्ग इति किम् ? घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अदेर्द्धातोर्णः प्रत्ययो भवति, चकारादप् च । न्यादः । निघसः ॥

एरच्—इवर्णान्त धातुओं से भाव और कर्त्तृभिन्न कारक में अच् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से संज्ञा के गम्यमान होने पर ।

अजिवधौ—‘भय’ आदि अच्प्रत्ययान्त शब्दों का भी साधुत्व अवगन्तव्य है ।

जवसवौ—छन्दोविषय में अच्प्रत्ययान्त ‘जव’ तथा ‘सव’ शब्दों का भी साधुत्व समझना चाहिए ।

ऋदोरप्—ऋकारान्त तथा उवर्णान्त धातुओं से अप् प्रत्यय होता है ।

ग्रह—‘ग्रह’, ‘वृ’, ‘हृ’, निस्-पूर्वक ‘चि’ तथा ‘गम्’ धातुओं से भी अप् प्रत्यय होता है ।

वशि—‘वश’ तथा ‘रण’ धातुओं से भी अप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

घञर्थे—‘स्था’, ‘स्ना’, ‘पा’, ‘व्यध्’, ‘हन्’ तथा ‘युध’ धातुओं से घञर्थ में क प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है ।

उपसर्गेऽदः—उपसर्गोपपदक ‘अद्’ धातु से अप् प्रत्यय होता है ।

नौ—निपूर्वक ‘अद्’ धातु से ण तथा अप् प्रत्यय होते हैं ।

(१) पिण्डोदनसव इति कचित् ।

(२) प्रस्थः = सातुः, प्रलः = कटाहः, प्रपा = पानीयशालकी । आविधः = आयुधम् ।

(३) विघसः = वैश्वदेवविशिष्टमन्त्रम् ।

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध, जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । व्यधः । जपः । अनुपसर्ग इति किम् ? आव्याधा, उपजापः ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः, स्वानः । हसः, हासः । अनुपसर्ग इति इति किम् ? प्रस्वानः, प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गं, वा, इति वर्त्तते । सम्, उप, नि, वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गोऽपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । संयमः, संयामः । उपयमः, उपयामः । नियमः, नियामः । वियमः, वियामः । अनुपसर्गात् खल्वपि-यमः, यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अवित्येव । निशब्द उपपदे गद, नद, पठ, स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निगदः, निगादः । निनदः, निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ, वाऽनुपसर्ग इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् । निक्वणः, निक्वाणः । अनुपसर्गात्-क्वणः, क्वाणः । वीणायां खल्वपि-कल्याणप्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम् ? अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

‘पण व्यवहारे स्तुतौ च ।’ अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् ? पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेर्धातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्ग इति किम् ? उन्मादः, प्रमादः ॥

व्यध—अनुपसर्गक ‘व्यध’ तथा ‘जप’ धातुओं से अप् प्रत्यय होता है ।

स्वन—अनुपसर्गक ‘स्वन’ तथा ‘हस’ धातुओं से भी विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।

यमः—सम्, उप, नि तथा वि उपसर्गों के उपपद होने पर ‘यम’ धातु से विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।

नौ—निपूर्वक ‘गद’, ‘नद’, ‘पठ’ तथा ‘स्वन’ धातुओं से विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।

क्वणा—निपूर्वक तथा अनुपसर्गक ‘क्वण’ धातु से भी वीणा अर्थ में अप् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

नित्यम्—परिमाण यदि प्रत्ययान्त का वाच्य हो तो ‘पण’ धातु से नित्य अप् प्रत्यय होता है ।

मदो—अनुपसर्गक ‘मद’ धातु से अप् प्रत्यय होता है ।

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद, सम्मद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां सम्मदः । हर्ष इति किम् ? प्रमादः, सम्मादः । प्रसम्भ्यामिति नोक्तम्, निपातनं रूढयर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरुपपदयोरजतेर्द्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । 'अज गतिक्षेपणयोः' इति पठ्यते, स सम्पूर्वः समुदाये वर्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनाम्, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनाम्, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम्, उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । ग्रहेरप सिद्ध एव, इत्वार्यं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्वाति किम् ? ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः, ते घञं प्रत्युदाहरन्ति—ग्लाह इति ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेर्द्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

ह्रः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि, अभि, उप, वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्रयतेर्द्धातोः सम्प्रसारणमप् प्रत्ययश्च भवति । घञोऽपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् ? प्रह्वायः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे ह्रयतेर्द्धातोः सम्प्रसारणमप् प्रत्ययश्च भवति युद्धेऽभिधेये । आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्ध इति किम् ? आह्वायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य ह्रयतेर्द्धातोः सम्प्रसारणमप् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते निपानं चेदभिधेयं भवति । निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः पशूनाम् ।

प्रमद—हर्ष अर्थ में 'प्रमद' तथा 'सम्मद' शब्दों का निपातन है ।

समुदो—सम् तथा उत् उपसर्गों से विशिष्ट 'अज' धातु से पशु-विषय में अप् प्रत्यय होता है ।

अक्षेषु—अक्षविषयक धात्वर्थ होने पर 'ग्रह' धातु से अप् प्रत्यय के साथ-साथ रकार के स्थान में लकारदेश का भी निपातन है ।

प्रजने—प्रजन अर्थ में 'सृ' धातु से अप् प्रत्यय होता है ।

ह्रः—नि, अभि, उप तथा वि के उपपद होने पर 'ह्रञ्' धातु से अप् प्रत्यय तथा वि को सम्प्रसारण भी हो जाता है ।

आङि—आङ्पूर्वक 'ह्रञ्' धातु से भी अप् प्रत्यय तथा व को सम्प्रसारण हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य युद्ध हो ।

निपान—आङ्पूर्वक 'ह्रञ्' धातु से अप् प्रत्यय, प्रकृति को सम्प्रसारण तथा उसे वृद्धि का निपातन किया जाता है ।

कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् ? आह्वायः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्ययतेः सम्प्रसारणमप्यप्रत्ययश्च भवति भावेऽभिधेये । हवः । हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् ? आह्वायः । भावग्रहणम् “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इत्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वर्तते । हन्तेर्धातोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्सन्निधौ च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरणाप्युदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । भाव इत्येव—घातः । अनुपसर्गस्येत्येव—प्रघातः, विघातः । चकारो भिन्नक्रमत्वान्नादेशेन सम्बध्यते, किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति—घातो वर्तते ॥

मूर्तो घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव । मूर्तिः काठिन्यम् । मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप्यभवति घनश्चादेशः । अन्नघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति ? धर्मशब्देन धर्मी भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप्यप्रत्ययो घनादेशश्च भवति देशेऽभिधेये । अन्तर्घनः । संज्ञीभूतो वार्हाकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति—अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव । देश इति किम् ? अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण, प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः, प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम् ? प्रघातोऽन्यः ॥

उद्धनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्धन इति निपात्यतेऽत्याधानं चेद्भवति । उद्धनः, यस्मिन् काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तच्चयन्ते तदभिधीयते । उद्धातोऽन्यः ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते अङ्गं चेत्तद्भवति । अपघनोऽङ्गम् । अवयव

भावे—भाव के वाच्य होने पर अनुपसर्गक ‘हेञ्’ धातु से अप् प्रत्यय तथा प्रकृति को सम्प्रसारण हो जाता है ।

हनश्च—अनुपसर्गक ‘हन्’ धातु से भावार्थ में अप् प्रत्यय और अप् प्रत्यय होने पर हन् को वध आदेश हो जाता है और वह वधादेश अन्तोदात्त भी हो जाता है ।

मूर्तो—‘हन्’ धातु से अप् प्रत्यय तथा प्रकृति को घन आदेश हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य काठिन्य हो ।

अन्त—अन्तःपूर्वक ‘हन्’ धातु से अप् प्रत्यय तथा हन् को घन आदेश हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य देश हो ।

अगारैक—प्रपूर्वक ‘हन्’ धातु से गृहैकदेश के वाच्य होने पर प्रघण तथा प्रघाण शब्दों का निपातन होता है ।

उद्धनो—उत्पूर्वक ‘हन्’ धातु से उद्धन शब्द का अत्याधान अर्थ में निपातन होता है ।

अपघनो—अपपूर्वक ‘हन्’ धातु से अङ्ग अर्थ में अपघन शब्द का निपातन होता है ।

एकदेशो न सर्वः, किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातोऽन्यः ॥

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस्, वि, द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्धातोः करणे कारकेऽप्यप्रत्ययो भवति घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति केचिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् ? अरीहणादिषु पाठात्, “पूर्वपदात्संज्ञायामणः” इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे, हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप्, तत्र घनादेशः । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । स्त्रियां स्तम्बघ्ना, स्तम्बघना इति इष्यतेऽः । करण इत्येव—स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्धातोरप्यप्रत्ययो भवति करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप्यप्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः । आश्रय इति किम् ? पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समदोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोरप्यप्रत्ययो भवति ढिलोपो घत्वं च निपात्यते यथासंख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्धो मनुष्याणाम् । गणप्रशंसयोरिति किम् ? संघातः ॥

निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप्यप्रत्ययः ढिलोपो घत्वं च निपात्यते निमित्तं चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा वृक्षाः । निघाः शालयः । निमित्तमिति किम् ? निघातः ॥

करणे—अयस्, वि एवम् द्रु के उपपद होने पर ‘हन्’ धातु से करण कारक में अप् प्रत्यय होता है और हन् को घन आदेश भी ।

स्तम्बे—स्तम्ब शब्द के उपपद होने पर ‘हन्’ धातु से करणकारक में क प्रत्यय और अप् प्रत्यय होते हैं ।

स्त्रियां—स्त्रीलिङ्ग में ‘स्तम्बघ्ना’ तथा ‘स्तम्बघना’ शब्दों का निपातन होता है ।

परौ—परिपूर्वक ‘हन्’ धातु से करणकारक में अप् प्रत्यय होता है और हन् को घ आदेश हो जाता है ।

उपघ्नः—उपपूर्वक ‘हन्’ धातु से आश्रय अर्थ में अप् प्रत्यय तथा उपधालोप का निपातन किया जाता है ।

सङ्घोद्धौ—गण के अभिधेय होने पर सम्पूर्वक ‘हन्’ धातु से और प्रशंसा के गम्यमान होने पर उत्पूर्वक ‘हन्’ धातु से अप् प्रत्यय, ढिलोप तथा घत्व का निपातन है ।

निघो—निमित्त के अभिधेय होने पर निपूर्वक ‘हन्’ धातु से अप् प्रत्यय, ढिलोप तथा घत्व का निपातन है ।

ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । डु इद्यस्य तस्माद् ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति । “क्त्रेर्मस्मित्यम्” इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । ‘डुपचष् पाके’-पाकेन निर्वृत्तम् पक्वित्रमम् । डुवप्-उप्त्रिमम् । डुकृन्-कृत्रिमम् ॥

ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥

डु इद्यस्य तस्मात् ट्वितो धातोर्अथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । डुवेष्ट-वेष्टुः । डुअंश्चि-श्चयथुः । डुदु-द्वयथुः(१) ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । डकारो गुणप्रतिषेधार्थः । यज्जः । याच्ना । यत्नः । विरनः । रचणः । प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् “प्रश्ने चासन्नकाले” इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्पन्नः ॥

उपसर्गे धोः किः ॥ ९२ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । किङ्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तद्धिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति अधिकरणे कारके । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः । क्तिन्नावादिभ्यश्च वक्तव्यः । आवादयः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्याः । आसिः । राद्धिः । दीसिः । सस्तिः । ध्वस्तिः । आस्तिः । लब्धिः । श्रुयजिस्तुभ्यः करणे । श्रूयतेऽनयेति श्रतिः । इष्टिः । स्तुतिः । ग्लाल्लाज्याहाभ्यो

ड्वितः—डु की इत्संज्ञा होती हो जिस धातु में उससे भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में क्त्रि प्रत्यय होता है ।

ट्वितो—ट्वित धातु से भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में अथुच् प्रत्यय होता है ।

यजयाच—भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में ‘यज’, ‘याच्’, ‘यत्’, ‘विच्छ’, ‘प्रच्छ’ तथा ‘रक्ष’ धातुओं से नङ् प्रत्यय होता है ।

स्वपो—‘स्वप्’ धातु से नङ् प्रत्यय होता है ।

उपसर्गे—भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में सोपसर्गक घुसंज्ञक धातु से कि प्रत्यय होता है ।

कर्म—कर्मकारक के उपपद होने पर घुसंज्ञक धातु से अधिकरण में कि प्रत्यय होता है ।

स्त्रियाम्—भाव तथा कर्तृभिन्न कारक में धातु से स्त्रीलिङ्ग में क्तिन् प्रत्यय होता है ।

क्तिन्—‘आप्’ आदि धातुओं से भी क्तिन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

श्रुयजि—‘श्रु’ तथा ‘यज’ धातुओं से करणकारक में क्तिन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

ग्लाल्ला—‘ग्लै’, ‘म्लै’, ‘ज्या’ तथा ‘हा’ धातुओं से नि प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) डुदु, दवथु इत्यपि क्वचित् ।

निः॥ ग्लानिः । ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । ऋकारत्वादिभ्यः क्तिष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम्॥ कीर्णिणः । गीर्णिणः । जीर्णिणः । शीर्णिणः । लनिः । पूनिः । ऋसंपदादिभ्यः क्तिप्॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् । ऋक्लिप्पीत्येते॥ संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः । संगीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था, संस्थेति ? “व्यवस्थायामसंज्ञायाम्” इति ज्ञापकात् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे, स्त्रियामिति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति उदात्तः । प्रकृतिप्रत्ययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः । दृष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन्, उदात्तार्थं वचनम् । इपेस्तु “इच्छा” इति निपातनं वक्ष्यति, ततः क्तिन्नपि विधीयते, मन्त्रादन्यत्रादि उदात्तः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयथ ॥ ९७ ॥

मन्त्र इति नावर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति वर्त्तते । अवर्त्तते “उत्तरस्वरन्निव्यविमवासुपधायाश्च” इति ऊट् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्ज्वतेश्च दीर्घत्वं निपात्यते । यूतिः । जूतिः । सातिः, स्यतेरित्वाभावो निपात्यते, सनोतेर्वा “जनसनखनाम्” इत्वात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा-हेतिः । कीर्त्तयते-कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या । पितृकरणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुजशीङ्भृजिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वर्यते । पूर्व एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति समज्या । निपद्या । निपत्या ।

ऋकार—ऋकारान्त तथा ‘लृ’ आदि धातुओं से विहित क्तिन् प्रत्यय निष्ठा प्रत्ययों की तरह कार्यभागी होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

सम्पदादिभ्यः—सम् आदि पूर्वक ‘पद’ धातु से क्तिप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

क्तिन्नपि—सम् आदि से विशिष्ट ‘पद’ धातु से क्तिन् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

स्थागा—भाव अर्थ में ‘स्था’, ‘गा’, ‘पा’ तथा ‘पच’ धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में क्तिन् प्रत्यय होता है ।

मन्त्रे—मन्त्रविषय में भाव अर्थ में ‘वृष’, ‘इष’, ‘पच’, ‘मन’, ‘भू’, ‘वी’ तथा ‘रा’ धातुओं से क्तिन् प्रत्यय होता है और वह उदात्त भी हो जाता है ।

ऊतियूति—‘ऊति’, ‘यूति’, ‘जूति’, ‘साति’, ‘हेति’ तथा ‘कीर्त्ति’ शब्दों का निपातन है ।

व्रज—भाव अर्थ में ‘व्रज’ तथा ‘यज’ धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में उदात्त क्यप् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा-विषय में सम्पूर्वक ‘अज’, निपूर्वक ‘सद्’, निपूर्वक ‘पत’, ‘मन’, ‘विद्’, ‘पुज्’, ‘शीङ्’, ‘भृज्’ तथा ‘इज्’ धातुओं से स्त्रीत्वार्थक उदात्त क्यप् प्रत्यय होता है ।

मन्या(१) । विद्या । सुत्या । शय्या । श्रुत्या । इत्या । कथं तदुक्तम्—‘स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति’ इति ? भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितो न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

करातेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः, क्तिन्नपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । ॐपरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्यानमृक् । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाट्या । ॐजागर्तेरकारो वा ॐ । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्त्रीया । पुत्रकाम्या । लोलया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् ? भक्तिः । हल इति किम् ? नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते । जृष्-जरा । त्रृष्-त्रपा । भिदादिभ्यः खल्वपि-भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा । गुहागिर्योषधयोः । श्रद्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । तारा । धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । सृजा । ॐऋपेः सम्प्रसारणं च ॐ । कृपा । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । छिदा द्वेधीकरणे । छित्तिरन्या ॥ आरा शस्त्र्याम् । आत्तिरन्या । धारा प्रपाते । धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

‘चिति स्मृत्याम्’, ‘पूज पूजायाम्’, ‘कथ वाक्यप्रबन्धे’, ‘कुम्बि आच्छादने’, ‘चर्च

कृजः—‘कृज्’ धातु से स्त्रीत्वार्थक क्यप् तथा श प्रत्यय होते हैं ।

इच्छा—‘इष्’ धातु से स्त्रीत्वार्थक श प्रत्यय तथा यक् के अभाव का निपातन है ।

परि—शप्रत्ययान्त ‘परिचर्या’, ‘परिसर्या’, ‘मृगया’ तथा ‘अटाट्या’ शब्दों का भी निपातन करना चाहिए ।

जागर्त्तेः—‘जागृ’ धातु से विकल्प से अ प्रत्यय तथा श प्रत्यय होते हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

अ प्रत्यात्—प्रत्ययान्त धातुओं से स्त्रीत्वार्थक अ प्रत्यय होता है ।

गुरोश्च—हलन्त गुरुमान् धातु से भी स्त्रीलिङ्ग में अ प्रत्यय होता है ।

षिद्—षित् तथा ‘भिद्’ आदि षन्तुओं से स्त्रीलिङ्ग में अङ् प्रत्यय होता है ।

ऋपेः—‘ऋप्’ धातु से अङ् प्रत्यय तथा प्रकृति को सम्प्रसारण हो जाता है ।

चिन्ति—‘चिति’, ‘पूज’, ‘कथ’, ‘कुम्बि’ तथा ‘चर्च’ धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में अङ् प्रत्यय होता है ।

(१) मत्या इति न्याससम्मतः पाठः ।

१६ का०

अध्ययने, चुरादिः, इत्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति—चिन्तना(१) ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा । अश्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः ॥ अद्धा । अन्तर्द्धा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्य आस, श्रन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति । अकार-स्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । कथमास्या ? ऋहलोर्ण्यङ्प्रत्ययति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य । श्रन्थः क्रयादिर्गुह्यते 'श्रन्थ विमोचनप्रतिहरणयोः' इति । न चुरादिः 'श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे' इति, ण्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् । अघट्टिवन्दिदिविभ्य उपसंख्यानम् ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहणम्—'घट्ट चलने' इति । चौरादिकस्य 'घट्ट संवरणे' इत्यस्य न ग्रहणम्, तस्य गेरित्येव सिद्धत्वात् । अङ्घ्रिपरिनिच्छार्थस्य युज् वक्तव्यः ॥ अध्येषणा । अन्वेषणा । अपरेर्वा ॥ पर्येषणा, परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति । क्तिनादीनामपवादः । आख्याग्रहणं रोगस्य चेत् प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छ-र्दिका । प्रवाहिका । (२) विचर्चिका । न च भवति—शिरोचिः । अधात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः ॥ आशिका, शायिका वर्तते । अङ्कशितपौ धातुनिर्देशे इति वक्तव्यम् ॥ भिदिः । छिदिः । पचतिः । पटतिः । अर्णवार्त्कारः ॥ निर्देश इति प्रकृतम् । अकारः । इकारः । अरादिफः ॥ रेफः । मत्वर्थार्त्तः ॥ अकारलोपश्च(३) । मत्वर्थीयः । अङ्गजादिभ्यः ॥

आतः—उपसर्गविशिष्ट आकारान्त धातुओं से भी स्त्रीलिङ्ग में अङ् प्रत्यय होता है ।

अश्रदन्तरोः—अत तथा अन्तर् शब्दों से विशिष्ट धातुओं से भी उपसर्गोपपदक धातु के समान कार्य समझना चाहिए ।

ण्यास—ण्यन्त तथा 'आस' एवं 'श्रन्थ' धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में युच् प्रत्यय होता है ।

घट्टि—'घट्टि', 'वन्दि' तथा 'विदि' धातुओं से भी युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इपेः—अनिच्छार्थक 'इप्' धातु से भी युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

परेर्वा—परिपूर्वक 'इप्' धातु से विकल्प से युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

रोगाख्यायाम्—धातुमात्र से बहुल करके ण्वुल् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त रोगवाचक हो ।

धात्वर्थ—धात्वर्थ निर्देश में धातुओं से ण्वुल् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इक्—धातु के निर्देश के लिए धातु से इक् तथा स्तिप् प्रत्यय अवगन्तव्य हैं ।

वर्णात्—वर्णवाचक शब्दों से कार प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

रादिफः—र शब्द से इफ प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

मत्वर्थार्त्तः—मत्वर्थ शब्द से छ प्रत्यय समझना चाहिए ।

अङ्गजादिभ्यः—'अज' आदि धातुओं से अङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) चकाराद्युजपि भवति—चिन्तना इत्यधिकम्, टीकाविरोधात् ।

(२) प्रचर्चिका इति न्यासपाठः ।

(३) न्यासपदमजरपीर्यालोचनया नायं मूलपाठ इति प्रतीयते ।

आजिः । आतिः । आदिः । ःइक् कृत्यादिभ्यःः । कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्णुल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभक्षिका । वरणपुष्पप्रवा-
हिका(१) । अभ्यूषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्व परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रेऽल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्न आख्याने
च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति चकाराद् ण्वुल्पि । विभाषाग्रहणात् परोऽपि यः
प्राप्नोति सोऽपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः ? कां कारिकामकार्षीः ? कां क्रियाम-
कार्षीः ? कां कृत्यामकार्षीः ? कां कृतिमकार्षीः ? सर्वा कारिमकार्षम् । सर्वा कारिकामका-
र्षम् । सर्वा क्रियामकार्षम् । सर्वा कृत्यामकार्षम् । सर्वा कृतिमकार्षम् । कां गणिमजी-
गणः ? कां गणिकामजीगणः ? कां गणनामजीगणः ? सर्वा गणिमजीगणम् । सर्वा गणि-
काम् । सर्वा गणनाम् । एवम्—कां याजिम्, कां याजिकाम्, कां याचिम्, कां याचिकाम्,
कां पाचिम्, कां पाचिकाम्, कां पक्तिम्, कां पाठिम्, कां पाठिकाम्, कां पठितिम् इति
द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् ? कृतिः, हतिः ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्रमः, अर्हणमर्हः, तयोग्यता, ऋणं तद् यत्परस्य(२)धार्यते, उत्प-
त्तिर्जन्म, इत्येतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । पर्याये तावत्-
भवतः शायिका, भवतोऽग्रप्रासिका(३) । अर्हे-अर्हति भवानिच्छुभक्षिकाम्(४) । ऋणे-
इच्छुभक्षिकां मे धारयसि, ओदनभोजिकाम्, पयः पायिकाम् । उत्पत्तौ-इच्छुभक्षिका मे
उदपादि, ओदनभोजिका, पयः पायिका । विभाषेत्येव—चिकीर्षोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते
प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः
प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ?
अकृतिस्तस्य कटस्य । नञीति किम् ? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽर्त्तरि च कारक इति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु

इक्—‘कृप्’ आदि धातुओं से इक् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा-विषय में धातु से ण्वुल् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—धातु से विकल्प से ण्वुल् तथा इञ् प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त के द्वारा परि-
प्रश्न तथा आख्यान की प्रतीति होती हो ।

पर्याया—पर्याय, योग्यता, ऋण तथा जन्म अर्थों में धातु से ण्वुच् प्रत्यय होता है ।

आक्रोशे—नञ्युपपदक धातु से आक्रोश के गम्यमान होने पर अनि प्रत्यय होता है ।

कृत्य—कृत्यसंज्ञक प्रत्यय तथा ल्युट् प्रत्यय उक्त अर्थ से भिन्न अर्थों में भी होते हैं ।

(१) वरणपुष्पप्रचायिका इति पाठान्तरम् ।

(२) परस्मै इति पाठान्तरम् ।

(३) ग्रामगामिका इति पाठान्तरम् ।

(४) पयः पायिकाम् इति कचिदधिकम् ।

भवन्ति, यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति—स्नानीयं चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट्, अन्यत्रापि भवति—अपसेचनम्, अवस्त्रावणम्, राजभोजनाः शालयः, राजाच्छादनानि वासांसि, प्रस्कन्दनम्, प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति—पादाभ्यां हियते पादहारकः, गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् (१) ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं छात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम्, उपपदसमासो हि नित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् ? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् ? गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् ? पुत्रस्य परिष्वजनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् ? कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाहियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । अधिकरणे—गोदोहनी, सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव । पुल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकार्त्स्न्यार्थम् । दन्तच्छदः (२) । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे खल्वपि—एत्य तस्मिन् कुर्वन्तीत्याकरः, आलयः ।

नपुंसके—भाव अर्थ में धातु से क्त प्रत्यय होता है और वह क्तान्त शब्द नपुंसकलिङ्ग हो जाता है ।

ल्युट्—धातु से भाव अर्थ में ल्युट् प्रत्यय भी होता है और ल्युट्प्रत्यय शब्द का नपुंसकलिङ्गत्व भी ।

कर्मणि—जिस कर्मकारक के संस्पर्श से कर्त्ता के शरीर में सुख की अनुभूति हो उस कर्मकारक के उपपद होने पर धातु से भावार्थ में ल्युट् प्रत्यय होता है और ल्युट्प्रत्यय शब्द का नपुंसकत्व भी ।

करणाधिकरणयोः—करण तथा अधिकरण कारकों के अभिधेय होने पर धातु से ल्युट् प्रत्यय होता है ।

पुंसि—पुंस्त्वविशिष्ट कर्म तथा अधिकरण कारकों के अभिधेय होने पर धातु से घ प्रत्यय होता है यदि समुदाय से संज्ञा की प्रतीति होती हो ।

(१) शयितम्, भुक्तम्, आसितम् इति कचिदधिकम् ।

(२) दन्तच्छदो इति पदमजरी ।

पुंसीति किम् ? प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् ? प्रहरणो दण्डः । घकारः “छादेर्घः” इति विशेषणार्थः ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । “हलश्च” इति घञं वच्यति, तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः । संचरन्तेऽनेनेति संचरः । वहन्ति तेन वहः । व्रजन्ति तेन व्रजः । व्यजन्ति तेन व्यजः । निपातनात् “अजेर्व्यघञपोः” इति वीभावो न भवति । एतस्य तस्मिन्नापणन्त इत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—कषः, निकषः ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अव उपपदे तरतेस्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । जकारो वृद्धयर्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्तारः । कथमवतारो नद्याः ? न हीयं संज्ञा । प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायाम्, करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः । वीमार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ् विधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः । संहियन्तेऽनेनेति संहारः । आधियतेस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—अवहारः ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते अनुदकविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् निपात्यते । ननु च “हलश्च” इति सिद्ध एव घञ् ? उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम्—तैलोदङ्कः । अनुदक इति किम् ? उदकोदश्चनः । घः कस्मान्न प्रत्युदाहियते ? विशेषाभावात् । घञ्यपि याथादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेतद्भवति । आङ्पूर्वाञ्जयतेः करणे घञ् निपात्यते ।

गोचर—पूर्वसूत्रोक्त अर्थ में ही घप्रत्ययान्त ‘गोचर’, ‘सञ्चर’ आदि शब्दों का निपातन होता है ।

अवे—अव के उपपद होने पर ‘तृ’ तथा ‘स्तृ’ धातुओं से पुंस्त्वविशिष्ट करण तथा अधिकरण कारकों के अर्थ में घञ् प्रत्यय होता है यदि घप्रत्ययान्त शब्द से संज्ञा की प्रतीति होती हो ।

हलश्च—पुंस्त्वविशिष्ट करण तथा अधिकरण अर्थों में हलन्त धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतीति होने पर ।

अध्याय—पूर्वोक्त अर्थ में घञ्प्रत्ययान्त ‘अध्याय’ आदि शब्दों का निपातन होता है ।

उदङ्को—उदकभिन्न धात्वर्थ में घञ्प्रत्ययान्त ‘उदङ्क’ शब्द का निपातन होता है ।

जालम्—जाल अर्थ में घञ्प्रत्ययान्त ‘आनाय’ शब्द का निपातन होता है ।

आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम्(१) ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेद्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति, चकाराद् घञ् च । आखनः । आखानः । ङङो वक्तव्यः । आखः । ङङरो वक्तव्यः । आखरः । ङङ्रको वक्तव्यः । आखनिकः । ङङ्रकवको वक्तव्यः । आखनिकवकः(२) ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत्, दुस्, सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम्, तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं सुखम्, तदितरयोर्विशेषणम्, सम्भवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः । ईषद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् ? कृच्छ्रे ण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम् ? ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीषदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाढ्यम्भव भवता । दुराढ्यम्भवम् । स्वाढ्यं करो देवदत्तो भवता । ङङ्रकर्त्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-आढ्येन सुभूयते(३) ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । कर्त्तृकर्मणोरिति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः । सुदानः ॥

खनो—करण तथा अधिकरण अर्थों में 'खन' धातु से घ तथा घच् प्रत्यय होते हैं ।

ङो—'खन' धातु से ङ प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

ङरो—'खन' धातु से ङर प्रत्यय भी अवगन्तव्य है ।

ङ्रको—'खन' धातु से ङ्रक प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

ङ्रकवको—'खन' धातु से ङ्रकवक प्रत्यय भी अवगन्तव्य है ।

ईषद्—ईषत्, दुस् अथवा सु के उपपद होने पर (यथासम्भव) दुःख तथा सुख अर्थों में धातु से खल् प्रत्यय होता है ।

कर्त्तृ—कर्त्ता के उपपद होने पर 'भू' धातु से तथा कर्म के उपपद होने पर 'कृञ्' धातु से और ईषत् आदि के उपपद होने पर 'भू' तथा 'कृञ्' धातुओं से खल् प्रत्यय होता है ।

कर्त्तृकर्मणोः—अभूततद्भावार्थक कर्त्ता तथा कर्म के उपपद होने पर भी क्रमशः 'भू' तथा 'कृञ्' धातुओं से खल् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

आतो—ईषत्, दुस् अथवा सु के उपपद होने पर आदन्त धातु से सुख तथा दुःख अर्थों में युच् प्रत्यय होता है ।

(१) जालमिति किम् ? आनयः इति कचित् ।

(२) खलो भगः पदं चेति वक्तव्यम् इति कुत्रचित्पठ्यते, तन्न युक्तम्, पदमञ्जरीविरोधात् ।

(३) स्वाढ्येन भूयते इति पाठो न योग्यः, पदमञ्जरीविरोधात् ।

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽगत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदोहनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम् । सुवेदनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम् । ऋभाषायां शासियुधिदृशिष्टिष्टिभ्यो युच् वक्तव्यः । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्दर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । प्यजः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थम् । वर्त्तमान-समीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत् प्रत्यया वा भवन्ति । “वर्त्तमाने ऋट्” इत्यारभ्य “उणादयो बहुलम्” इति यावद् वर्त्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्त आगतोऽसि ? अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । एषोऽस्य आगतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि ? एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवान्न भवन्ति । पवमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणं किम् ? विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत्—परुदगच्छत्पाटलिपुत्रम् ? वर्षेण गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरावगतिस्तु वाक्याद्भवति, न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यत इति; तादृशं वाक्यार्थप्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते । तथाच श्वः करिष्यति, वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥

वेत्येव । वर्त्तमानसमीप्य इति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा, अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत्, आगतः, आगच्छति, आगमिष्यति, एते व्याकरणमध्यगीष्महि, एते व्याकरणमधीतवन्तः, अधीमहे, अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लङ्घ्ये न भवतः । आशंसायामिति किम् ? आगमिष्यति ॥

छन्दसि—ईषत् आदि के उपपद होने पर गत्यर्थक धातुओं से दुःख तथा सुख अर्थों में वेद में युच् प्रत्यय होता है ।

अन्येभ्योऽपि—अगत्यर्थक धातुओं से भी वेद में उपर्युक्त अर्थों में युच् प्रत्यय देखा जाता है ।

भाषायाम्—‘शास्’, ‘युष्’, ‘दृश्’, ‘धृष’ तथा ‘मृष’ धातुओं से भाषा में भी युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

वर्त्तमान—वर्त्तमानसमीपवर्त्ती भूत तथा भविष्यत् काल में भी धातुओं से वर्त्तमानकालिक प्रत्ययों की तरह विकल्प से प्रत्यय होते हैं ।

आशंसायाम्—अप्राप्तप्राप्तीच्छा के गम्यमान होने पर भविष्यत् काल में भी धातु से विकल्प से भूतकाल तथा वर्त्तमान काल की तरह प्रत्यय होते हैं ।

क्षिप्रवचने लट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यापादः । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्—श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनम्, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमववादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽधीयीय, अवकल्पये युक्तोऽधीयीय, आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लुङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं प्रतिषेधः । अनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । सामीप्यं कालानां तुल्यजातीयानां व्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात्, भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत्, यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि—येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित, सोमेनायष्ट, गामदित । येयममावास्याऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाध्यास्यते, सोमेन यच्यते, स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनम् । भविष्यति काले मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्त्यामहे, तत्र सक्तून् पास्यामः । भविष्यतीति किम् ? योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि, तत्र द्विरोदनम् अभुञ्जमहि, तत्र सक्तून् पिबाम । मर्यादावचन इति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, सक्तून् पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् ? योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेषं वच्यति ॥

कालविभागं चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति वर्तते । कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्

क्षिप्र—क्षिप्रवाचक शब्द के उपपदत्व में आशंसा के गम्यमान होने पर भविष्यत्काल में धातु से लट् लकार होता है ।

आशंसा—आशंसावाचक शब्द के उपपदत्व में धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

नानद्यतन—क्रियाप्रबन्ध तथा क्रियासामीप्य के गम्यमान होने पर अनद्यतनकालिक प्रत्यय का विधान नहीं होता है ।

भविष्यति—पूर्ववर्ती भाग को लेकर यदि सीमा का अभिधान कर्त्तव्य हो तो भविष्यत् काल में धातु से अनद्यतनवत् प्रत्यय का विधान नहीं होता है ।

काल—कालकृत सीमा से पूर्वभाग का यदि अभिधान करना हो तो भविष्यत् काल में अनद्यतनवत् प्रत्यय नहीं होता है यदि वह कालिक सीमा दिन-रात्रि-सम्बन्धी न हो ।

प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागः, तेषां विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैर्णैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं संवत्सर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । भविष्यतीत्येव-योऽयं वत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि, तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचन इत्येव-योऽयं निरवधिकः काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनं भोक्तास्महे । अव-स्मिन्नित्येव । परस्मिन् विभाषां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् ? त्रिविधमुदाहरणम्-योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽघरो-र्द्धमासः, योऽयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः । सर्वथाऽहोरात्रस्पर्शं प्रतिषेधः ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने, कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्तते । काल मर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्तते । अवरस्मिन् पूर्वैर्ण प्रतिषेध उक्तः, संप्रति परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यती-त्येव-योऽयं वत्सरोऽतीतस्तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि, तत्रौदनम-भुञ्जमहि । मर्यादावचन इत्येव-योऽयं वत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमा-ग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः । कालविभाग इत्येव-योऽय-मध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाभ्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, औदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत् प्रत्यया उदाहर्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्तते । हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तम्, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्गुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलकमा-ह्लास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भवि-ष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुम्, तत्रहे तुभूतं च कमलकाह्ला-नम् । लिङ्गलिङ्गे बुद्ध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते-यदि कमलकमाह्लास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्काल-विषययोरतिपत्तिरतो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते । पूर्वैर्ण भविष्यति विहितः, संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ्प्रत्ययो भवति । “उता-

परस्मिन्—यदि कालकृत सीमा से उत्तरवर्ती भाग का अभिधान करना हो तो भविष्यत् काल में अनद्यतनवत् प्रत्यय विकल्प से नहीं होता है ।

लिङ्—लिङ् के निमित्त हेतुहेतुमद्भाव के वर्तमान होने पर धातु से भविष्यत् काल में लृङ् लकार हो जाता है यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न होनेवाली हो ।

भूते—लिङ् के निमित्त के वर्तमान होने पर धातु से भूतकाल में लृङ् प्रत्यय होता है यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न हुई हो ।

प्योः” इत्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत्, प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया अव-
त्तुत्रोऽन्नार्थं चङ्क्रम्यमाणः, अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थं, यदि स तेनादृष्टोऽभविष्यत्(१)
तदाऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवान्, अन्येन पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः । मर्यादा-
यामयमाङ् नाभिविधौ । “उताप्योः समर्थयोर्लिङ्” इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रावधेय-
दित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येत-
दधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“विभाषा कथमि लिङ् च” । कथं नाम तत्र भवान्
वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च—याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लट् प्रत्ययो
भवति । वर्त्तमाने लङ्कुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेषविहितो-
श्चापि प्रत्ययानयं परत्वादस्मिन् विषये बाधते । अपि तत्र भवान् वृषलं याजयति, जातु
तत्र भवान् वृषलं याजयति ? गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह
क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्द उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति
चकाराद्भट् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र
भवान् वृषलं याजयेत् ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयति ? कथं नाम तत्र भवान्
वृषलं याजयिष्यति ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिता ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं
याजयेत् ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयत् ? कथं नाम तत्र भवात् वृषलं याजयाञ्च-
कार ? अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यद्विवक्षायां
सर्वत्र नित्येनैव लृङ् भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ्लटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्थते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां
धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं लटोऽपरिग्रहा-
थम्—को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत्, यं तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? कतरो

वोताप्योः—“उताप्योः समर्थयोः” सूत्र से पूर्व जितने सूत्रों से लकारों का विधान किया जायगा
उन सूत्रों से विहित लकार-विशेष के साथ-साथ लिङ्निमित्त की वर्तमानता में धातु से भूतकाल
में विकल्प से लट् प्रत्यय भी समझना चाहिए यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न
होती हो ।

गर्हायाम्—‘अपि’ तथा ‘जातु’ के उपपद होने पर धातु से लट् प्रत्यय होता है निन्दा के
गम्यमान होने पर ।

विभाषा—‘कथम्’ शब्द के उपपद होने पर धातु से विकल्प से लिङ् तथा गर्हा के गम्यमान
होने पर लट् प्रत्यय होते हैं ।

किंवृत्ते—किंशब्दनिष्पन्न शब्द के उपपद होने पर धातु से लिङ् तथा गर्हा के गम्यमान
होने पर लट् प्रत्यय होते हैं ।

(१) अत्र तेन दृष्टोऽभविष्यद् इति पाठो युक्तः, पदमञ्जीस्वारस्यात् ।

नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति ? भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ्, भविष्यति तु नित्यम्—को नाम वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदेऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर्द्धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासंख्यं न भवति । अनवक्लृप्तौ तावत्—नावक्लृप्त्यामि, न संभावयामि, न श्रद्धे, तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत् ? तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति ? को नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? को नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? अमर्षे—न मर्षयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति ? को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत्, याजयिष्यति ? भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लृङ् भवति । भविष्यति नित्यम्—नावक्लृप्त्यामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वर्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्था अस्ति—भवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्द्धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? अस्ति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? भवति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? विद्यते नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? न श्रद्धे, न मर्षयामि । लिङ्निमित्तमिह नास्ति, तेन लृङ् न भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येव । जातु, यदित्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्द्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? बन्नाम तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? न श्रद्धे, न मर्षयामि । जातुयदोर्लिङ् विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् ? यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् ? न न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येव । यच्च, यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्द्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

अनव—असंभावना तथा अक्षमा के गम्यमान होने पर किसी भी शब्द के उपपदत्व में धातु से लिङ् तथा लृट् प्रत्यय होते हैं ।

किंकिला—‘कि किल’ तथा ‘अस्ति’, ‘भवति’ एवम् ‘विद्यते’ के उपपद होने पर असंभावना तथा अक्षमा अर्थों में धातु से लृट् प्रत्यय होता है ।

जातु—‘जातु’ तथा ‘यत्’ के उपपद होने पर धातु से असंभावना तथा अक्षमा अर्थों में लिङ् लकार होता है ।

जातुयदोः—‘जातु’ तथा ‘यत्’ के साथ-साथ ‘यदा’ तथा ‘यदि’ शब्दों के उपपदत्व में भी लिङ् प्रत्यय के विधान का प्रतिपादन करना चाहिए ।

यच्च—‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु से असंभावना तथा अक्षमा अर्थों में लिङ् प्रत्यय होता है ।

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृत्प्रत्ययमर्पयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च, तत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोलिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेद्, ऋद्धो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे, अहो अन्यायमेतत् ? क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, आश्चर्यमेतत् ? क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोलृट् प्रत्ययो भवति, यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् अन्धो नाम पर्वतमारोचयति, बधिरो नाम व्याकरणमप्येष्यते ? अयदाविति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत, यदि सोऽधीयीत ? लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न भवति ॥

उताप्योः समर्थयोलिङ् ॥ १५२ ॥

उत, अपि इत्येतयोः समर्थयोरुपपदयोर्धातोलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाढमध्येप्यत इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् ? उत दण्डः पतिष्यति, अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । “वोताप्योः” इति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रमृति भूतेऽपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ्, भविष्यति तु सर्वत्र नित्यः ॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छाऽमिलाप इत्यनर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् ?

गर्हायाम्—‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु से गर्हा (निन्दा) अर्थ में भी लिङ् प्रत्यय होता है ।

चित्रीकरणे—‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु से चित्रीकरण (आश्चर्यजनकता) अर्थ में भी लिङ् प्रत्यय होता है ।

शेषे—‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ से भिन्न शब्दों के उपपदत्व में धातु से चित्रीकरण अर्थ में लृट् लकार होता है ‘यदि’ शब्द का प्रयोग यदि न हुआ हो ।

उताप्योः—समानार्थक ‘उत’ तथा ‘अपि’ शब्दों के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

काम—‘कच्चित्’-शब्द-भिन्न शब्द के उपपद होने पर धातु से स्वेच्छाप्रकाशन अर्थ में लिङ् प्रत्यय होता है ।

कच्चिजीवति ते माता कच्चिजीवति ते पिता ।
माराविद ! त्वां पृच्छामि कच्चिजीवति पार्वति ॥

संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिङित्येव । संभावनम्—क्रियासु योग्यताध्यवसानम्, शक्तिश्रद्धानम्, तदिदानी-
मलमर्थेन विशेष्यते, तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेष-
णम्, सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः । क्व चासौ सिद्धः ? यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते ।
तदीदृशे संभावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
अपि पर्वतं शिरसा भिन्नात् ? अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत ? अलमिति किम् ? विदेशस्थायी
देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अलं देवदत्तो हस्तिनं हनि-
ष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे इति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते येन स संभा-
वनवचनः । संभावनवचने धातुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण
नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान्, संभावयामि भोक्ष्यते
भवान् ? अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान् ? श्रद्धे भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते
भवान् ? अयदीति किम् ? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणम्, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत् । यदि कमलक-
माह्वयेन्न शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः, अपर्याभवनं हेतुमत् । विभाषा
चायमिष्यते, भविष्यति च काले । तेन लृङ्पि भवति—दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्या-
भविष्यति । तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं
कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति—हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावति । क्रियाति-
पत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः ।
इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्तां भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ कामप्रवेदन इति
वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—इच्छन् करोति ॥

संभावने—संभावन अर्थ में धातु से लिङ् लकार होता है यदि 'अलम्' (या तत्समानार्थक
शब्द) के प्रयोग के बिना ही 'अलम्' के अर्थ की प्रतीति होती हो ।

विभाषा—संभावनार्थक धातु के उपपद होने पर संभावना अर्थ में धातु से विकल्प से
लिङ् प्रत्यय होता है यदि 'यत्' शब्द का प्रयोग न हुआ हो और 'अलम्' शब्द के प्रयोग के
बिना ही उसके अर्थ की प्रतीति होती हो ।

हेतु—हेतु-हेतुमद्भावार्थ में धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

इच्छार्थेषु—इच्छार्थक धातुओं के उपपद होने पर धातु से लिङ् तथा लोट् प्रत्यय होते हैं ।

कामप्रवेदने—कामप्रवेदन अर्थ में ही पूर्वसूत्रोक्त लिङ् तथा लोट् प्रत्यय का विधान सम-
झना चाहिए ।

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विव किम् ? देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्मान्न भवति—इच्छन् करोति ? अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भुञ्जीयेतीच्छति अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लुङ् भवति(१) ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति । लटि प्राप्ते व नम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयते । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । अधीष्टः स्तुकारपूर्वको व्यापारः । सम्प्रश्नः सम्प्रधारणम् । प्रार्थनं याच्ना । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ तावत्—कटं कुर्यात्, ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे—इह भवान् भुञ्जीत, इह भवानासीत । आमन्त्रणे—इह भवानासीत, इह भवान् भुञ्जीत । अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानुपनयेत् । सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय ? प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत्—कटं तावद्भवान् करोतु, ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे—अमुत्र भवानास्ताम्, अमुत्र भवान् भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे—इह भवान् भुङ्क्ताम् । अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवान् अध्यापयतु, माणवकं भवानुपनयताम् । सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय ? प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रैषः, कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः, निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्त-

समान—(तुमुन्प्रत्यान्तधातु-) समानकर्तृक इच्छार्थक धातु के उपपद होने पर धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

लिङ्—समानकर्तृक इच्छार्थक धातु के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय भी होता है ।

इच्छार्थेभ्यः—इच्छार्थक धातुओं से वर्तमान काल में विकल्प से लिङ् प्रत्यय होता है ।

विधि—विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण, अधीष्ट, सम्प्रश्न तथा प्रार्थना अर्थों में धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

लोट्—विधि आदि अर्थों में धातु से लोट् लकार भी होता है ।

प्रैषातिसर्ग—प्रैष, अतिसर्ग तथा कारणीभूतकालसम्प्राप्ति अर्थों में धातु से कृत्य प्रत्यय भी होते हैं और लोट् प्रत्यय भी ।

कालता, इत्येतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति, चकाराल्लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खल्वपि—करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवान्-तिसृष्टः, भवतः प्राप्तकालः कटकरणे । किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति ? विशेषविहितेनानेन लोटा बाध्यन्ते, वासरूपविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति—स्थधिकारात्परेण वासरूप-विधिर्नावश्यं भवतीति । विधिप्रैषयोः को विशेषः ? केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः, प्रेषणं प्रैष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैषादयो वर्तन्ते । प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्-प्रत्ययो भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मूहूर्तात् = उपरि मुहूर्तस्य, भवता खलु कटः कर्त्तव्यः, करणीयः, कार्यः । भवान् खलु कटं कुर्यात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवान्तिसृष्टः । भवान् प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रैषादिष्वूर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेष्वूर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताज्ञवान् कटं करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अङ्ग स्म राजन् माणवकमध्यापय । अङ्ग स्म राजन्नग्निहोत्रं जुहुहि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । इह कस्मान्न भवति ? कालः पचति भूतानीति । प्रैषादिग्रहणमिहाभिसम्बध्यते । इह कस्मान्न भवति—कालो भोजनस्येति ? वासरूपेण ल्युडपि भवति । उक्तमिदं स्थधिकारात्परत्र वासरूप-विधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् ॥

लिङ्—प्रैष आदि के गम्यमान होने पर ऊर्ध्वमौहूर्तिक अर्थ में वर्तमान धातुओं से लिङ् प्रत्यय भी होता है और यथाप्राप्त कृत्य प्रत्यय भी ।

स्मे—‘स्म’ शब्द के उपपद होने पर प्रैष आदि अर्थों की गम्यमानता में ऊर्ध्वमौहूर्तिक अर्थ में वर्तमान धातु से लोट् प्रत्यय होता है ।

अधीष्टे—‘स्म’ शब्द के उपपद होने पर अधीष्ट अर्थ में भी धातु से लोट् प्रत्यय होता है ।

कालसमय—काल, समय तथा वेला शब्दों के उपपद होने पर धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

लिङ्—यत् शब्द के साथ-साथ काल, समय अथवा वेला शब्द के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

अहं कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अहंतीत्यहः, तद्योग्यः। अहं कर्तरि वाच्यं गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति चकाराल्लिङ् च। भवता खलु कन्या वोढव्या, वाह्या, वहनीया। भवान् खलु कन्याया वोढा, भवान् खलु कन्यां वहेत्। भवानेतदहं दिति। अथ कस्मादहं कृत्यतृचो विधीयन्ते, यावता सामान्येन विहितत्वादहंऽपि भविष्यन्ति? योऽयमिह लिङ् विधीयते तेन बाधा मा भूदिति। वासरूपविधिश्रान्त्यः।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम्। उपाधिरयं नोपपदम्। अवश्यं भावविशिष्टे आधमर्ण्य-विशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति। अवश्यङ्कारी। मयूष्यंसकादि-त्वात्समासः। आधमर्ण्यं खल्वपि—शतंदायी, सहस्रंदायी, निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति वर्तते। कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोरुपा-धिभूतयोर्धातोर्भवन्ति। भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्तव्यः, अवश्यं करणीयः, अवश्यं कार्यः, अवश्यं कृत्यः। आधमर्ण्यं—भवता शतं दातव्यम्, सहस्रं देयम्। किमर्थमिदम्, यावता सामान्ये विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति? विशेषविहितेन णिनिना बाध्यरन्। कर्तरि णिनिः, भावकर्मणोः कृत्याः—तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः? तत्र केचिदाहुः—भव्यगोयादयः कर्तृवाचिनः कृत्याः, त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥

शकीति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति चका-रात् कृत्याश्च। भवता खलु भारो वोढव्यः, वहनीयः, वाह्यः। भवान् खलु भारं वहेत्। भवानिह शक्तः। सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङा बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः, अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा। प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। आशी-विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। चिरं जीवतु भवान्। आशिषीति क्रिम? चिरं जीवति देवदत्तः ॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव। आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः समुदायेन चेत्संज्ञा

अहं—योग्य कर्ता के वाच्य या गम्यमान होने पर धातु से कृत्य प्रत्यय, तृच् प्रत्यय तथा लिङ् प्रत्यय होते हैं।

आवश्यकार्थ—अवश्यम्भावविशिष्ट तथा आधमर्ण्यविशिष्ट कर्ता के वाच्य होने पर धातु से णिनि प्रत्यय होता है।

कृत्याश्च—पूर्वसूत्रोक्त अर्थ में धातु से कृत्य प्रत्यय भी होते हैं।

शकि—‘शक्’धात्वर्थोपाधिक धात्वर्थ में धातु से लिङ् प्रत्यय भी होता है और कृत्य प्रत्यय भी।

आशिषि—आशीः अर्थ में धातु से लिङ् तथा लोट् प्रत्यय होते हैं।

क्तिच्—आशीः अर्थ में ही धातु से क्तिच् तथा क्त प्रत्यय भी होते हैं यदि प्रत्ययान्त से संज्ञा की प्रतीति होती हो।

गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । कः खल्वपि-देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः कः पुनरुच्यते, किंचा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः-“न किंचि दीर्घश्च” इति ॥

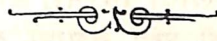
माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं मा भवतु, तस्य पापं मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचिदाहुः-अङि-दपरो माशब्दो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति चकाराल्लङ् च । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

माङि-माङ् शब्द के उपपद होने पर धातु से लुङ् प्रत्यय होता है ।

स्मोत्तरे-‘स्म’-शब्दोत्तरक माङ् शब्द के उपपद होने पर धातु से लुङ् प्रत्यय भी होता है और लङ् प्रत्यय भी ।

तृतीय अध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः। धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः, विशेषणविशेष्यभावः, तस्मिन् सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति। अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता। कृतः कटः श्रो भविता। भावि कृत्यमासीत्। अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः(१), जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति। विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति। प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति—गोमानासीत्, गोमान् भविता। गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमान-विहितो मतुप्, आसीद्, भवितेति संबन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट्, लोट् हिस्वौ, वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते। पौनः पुन्यं शृणुष्व वा क्रियासमभिहारः। प्रकृत्यर्थ-विशेषणं चेतत्। समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति सर्वेषु कालेषु। सर्वलकारागमपवादः। तस्य च लोटो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वंभाविनस्तु(२) वा भवतः। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः—क्रियासमभिहारे लोट्, ततो लोटो हिस्वौ, लोटित्येव—लोड्धर्माणौ(३) हिस्वौ भवत इत्यर्थः। तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनाव-तिष्ठते, तिङ्त्वं च भवति। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, इमौ लुनीतः, इमे लुनन्ति। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वं लुनासि, युवां लुनीथः, यूयं लुनीथ। अथवा लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ। लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लुनामि, आवां लुनीवः, वयं लुनीमः। भूते-लुनीहि लुनीहीत्येवायमलावीत्, अलाविष्टाम्, अलाविषुः। एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम्। भविष्यति-लुनीहि लुनीहीत्येवायं लविष्यति, लविष्यतः, लविष्यन्ति। एवं मध्यमो-त्तमयोरुदाहार्यम्। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते। अधीष्वाधी-ष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे। अथ वा अधीध्वम् अधीध्वमित्येव यूयम-धीध्वे। अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे। एवं सर्वेष्वेव लकारेपूदा-हार्यम्। क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोटपेक्षते-क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति। यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वान्नापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाभ्याहारः समुच्चयः। समुच्चयमानक्रियावचनाद्धातोर्न्यतरस्यां लोट्

धातु—धात्वर्थ का सम्बन्ध होने पर एककालविहित प्रत्यय कालान्तर में भी हो जाते हैं।

क्रिया—क्रिया के पौनःपुन्य के गम्यमान होने पर धातु से धात्वर्थसम्बन्ध में लोट् लकार होता है, उस लोट् के स्थान में 'हि' तथा 'स्व' आदेश हो जाते हैं और 'त' एवम् 'ध्वम्' के स्थानी लोट् के स्थान में विकल्प से 'हि' तथा 'स्व' आदेश होते हैं।

समुच्चये—क्रियासमुच्चय होने पर धातु से धात्वर्थसम्बन्ध में विकल्प से लोट् लकार होता है,

(१) भूतकालः—भूतः कालोऽस्येति बहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि।

(२) तध्वम्भाविन इति—तश्च ध्वञ्च तध्वमौ, तौ भाविनौ यस्य लोटः स तध्वम्भावी, तस्य।

(३) लोट्धर्माणौ—लोट एव धर्मस्तिङ्त्वादिर्ययोस्तौ लोट्धर्माणौ।

प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः, तद्ध्वंभाविनस्तु वा भवतः । आप्मट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । आप्मट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ । अथवा आप्मटन, मठमटत, खदूरमटत, स्थात्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । आप्मट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटासः । अथवा आप्मटति, मठमटति, खदूरमटति, स्थात्यपिधानमटति इत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । आप्मटसि, मठमटसि, खदूरमटसि, स्थात्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ । आप्मटामि, मठमटामि, खदूरमटामि, स्थात्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटासः । छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे । अथवा छन्दोधीध्वम्, व्याकरणमधीध्वम्, निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीध्वे । छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे । अथवा छन्दोऽधीते, व्याकरणमधीते, निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोधीषे, व्याकरणमधीषे, निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे । छन्दोधीये, व्याकरणमधीये, निरुक्तमधीये इत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोटविधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातोर्लोडविहितस्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानाद् अनुप्रयोगः सिद्ध एव । यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तथा चैवोदाहृतम्—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधोत्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोटविधाने, समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदन् भुङ्क्व, सक्तुन् पिब, धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । लावर्णे च लोकिने शब्दव्यवहारे नाद्रियते । आप्मट, मठमट, खदूरमट, स्थात्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसम्बन्ध इत्येव । छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्तते । तेनान्येऽपि लकारा यथायथं भवन्ति ।

उस लोट् के स्थान में 'हि' तथा 'स्व' आदेश हो जाते हैं और 'त' एवम् 'ध्वम्' के स्थानी लोट् के स्थान में विकल्प से 'हि' तथा 'स्व' आदेश होते हैं ।

यथाविध्यनु—‘क्रियासममिहारे’ सूत्र से विहित लोट् की प्रकृति जो धातु होती है उसी धातु का लोटन्त के बाद भी अनुप्रयोग (धात्वर्थसम्बन्ध के बोधन के लिए) किया जाता है ।

समुच्चये—‘समुच्चये’ सूत्र से विहित लोट् की प्रकृति धातुओं से पर लोट्प्रकृतिभूतधातुसमूह के अर्थों का सामान्यतः प्रतिपादन करनेवाली धातु अनुप्रयुक्त होती है ।

छन्दसि—वेद में धातुसम्बन्धप्रतिपादन के लिए सभी कालों में लुङ्, लङ् तथा लिट् प्रत्यय होते हैं ।

लुङ्-शकलाङ्कुष्ठकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकरं नमः । लङ्-अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यज-
मानः । लिट्-अद्या ममार = अद्य म्रियते ॥

लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङर्थे = यत्र लिङ्विधीयते विध्यादिर्हेतुहेतुमतोर्लिङ्-
त्येवमादिस्तत्र, छन्दसि विषयेऽन्तरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दि-
षत् । नेता नेषत् । तक्षिषत् । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणबन्धः-यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवत इदं
दास्यामीति । कारणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्का (१) । उपसंवादे आशङ्कायां च
गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उपसंवादे-अहमेव पशूनामीशै । मदग्रा
एव वो ग्रहा गृहान्तै इति । महेवतान्येव वः पात्राण्युच्यन्तै । आशङ्कायां च-नेजिह्वायन्तो
नरकं पताम । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्कयते । लिङर्थ एवायम्, नित्यार्थं तु वचनम् ।
पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-
शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्कतवेवः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया
भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते ? वचनसामर्थ्यात् तावदयं कर्त्तरपकृत्यते (२),
न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुन्नादिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, स्वार्थश्च धातूनां
भाव एव । से-वक्षे रायः । सेन्-ता वासेषे रथानाम् । असे, असेन्-क्रत्वे दत्ताय जीवसे ।
स्वरे विशेषः । कसे, कसेन्-प्रेषे भगार, श्रियसे । अध्यै, अध्यैन्-कर्मण्युपाचरध्यै ।
स्वरे विशेषः । कध्यै-इन्द्राग्नी आहुवा दै । कध्यैन्-श्रियध्यै । शध्यै, शध्यैन्-पिवध्यै, सह
मादयध्यै । तवै-सोममिन्द्राय पातां । तवेङ्-दशमे मासि सूतवे । तवेन्-स्वर्देवेषु
गन्तवे, कर्त्तवे, हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रयै, रोहिष्यै, अव्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ।
प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः-प्रयै देवेभ्यः, प्रयातुम् । रुहेः इष्यैप्रत्ययः-अपामोषधीनां
रोहिष्यै, रोहणाय । इयथेर्नन्पूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः-अव्यथिष्यै, अव्यथनाय ॥

लिङर्थे-वेद में लिङ्लकारार्थ में विकल्प से लेट् लकार होता है ।

उपसंवादा-पणबन्ध तथा कारणनिमित्तक कार्यावगम अर्थों में वेद में लेट् प्रत्यय होता है ।

तुमर्थे-वेद में तुमुन् प्रत्यय के अर्थ में से, सेन्, असे, असेन्, कसे, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्,
कध्यै, कध्यैन्, शध्यै, शध्यैन्, तवै, तवेङ् तथा तवेन् प्रत्यय होते हैं ।

प्रयै-वेद में तुमुन् के अर्थ में कै आदि प्रत्ययान्त 'प्रयै', 'रोहिष्यै' तथा 'अव्यथिष्यै' शब्दों
का निपातन होता है ।

(१) कारणत इत्यादिनाऽऽशङ्कायाः स्वरूपं प्रदर्शितम् । अनुसरणमिति-अनुगमनमनुमान-
मित्यर्थः । तर्क उत्प्रेक्षेति-आशङ्काया इमौ पर्यायौ ।

(२) अपकृत्यते = अपनीयते, कर्त्तरि न भवतीति यावत् ।

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । दृशे, विख्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः के प्रत्ययः—
दृशे विश्वाय सूर्यम् = द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि = विख्यातुम् ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्धयर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । लकारः स्वार्थः ।
अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अपलुपं नाशक्नुवन् । अपलो-
प्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ
भवतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः ।
ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवै,
केन्, केन्य, त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तवै-अन्वेतवै = अन्वेतव्यम् । परिधातवै = परि-
धातव्यम् । परिस्तरितवै = परिस्तरितव्यम् । केन्-नावगाहे = नावगाहितव्यम् । केन्य-
दिदत्तेभ्यः, शुश्रूषेभ्यः = दिदत्तितव्यम्, शुश्रूषितव्यम् । त्वन्-कर्त्तृ हविः = कर्त्तव्यम् । तुमर्थे
छन्दसि सयादिसूत्रेऽपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चक्षि पृश्प्रत्ययो निपात्यते । नावचक्षे । नावक्ष्या-
तव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृज्वादिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यायं इति निवृत्तम् । तुमर्थ इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् ।
भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे
तोसुन्प्रत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वेषां सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण्—
पुरा सूर्यस्योदेतोरधेयः । कृज्-पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । वदि-पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतः ।

दृशे—वेद में तुमुन्निर्णयक केप्रत्ययान्त 'दृशे' तथा 'विख्ये' शब्दों का निपातन होता है ।

शकि—'शक्' धातु के उपपद होने पर धातु से वेद में तुमुन्निर्णय में णमुल् तथा कमुल् प्रत्यय
होते हैं ।

ईश्वरे—ईश्वर शब्द के उपपद होने पर वेद में धातु से तुमुन्निर्णय में तोसुन् तथा कसुन् प्रत्यय
होते हैं ।

कृत्यार्थे—भाव तथा कर्म में वेद में कृत्य प्रत्यय के स्थान में तवै, केन्, केन्य तथा त्वन्
प्रत्यय होते हैं ।

अवचक्षे—अवपूर्वक 'चक्षि' धातु से भी कृत्यार्थ में वेद में एश् प्रत्यय का निपातन
होता है ।

भावलक्षणे—भावलक्षक अर्थ में वर्त्तमान 'स्था', 'इण्', 'कृज्', 'वद', 'चर', 'हु', 'तम'
तथा 'जन्' धातुओं से तुमुन्निर्णय में वेद में तोसुन् प्रत्यय होता है ।

व्यम् । चरि-पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम् । हु-आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । तमि-आ तमितोरासीत । जनि-आ विजनितोः सम्भवामेति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे छन्दसीति वर्त्तते । सृपितृदोर्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्त्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्तिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

अलङ्कृतोः प्रविषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलङ्कृतोरिति किम् ? मा कार्षीः । प्रतिषेधयोरिति किम् ? अलङ्कारः । प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम्—अलं रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वाऽनुवर्त्तते । माडो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचांमाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकालत्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांग्रहणान्तु यथाप्राप्तमपि भवति—याचित्वाऽपमयते । हत्वाऽपमयते । मेढः कृतात्वस्यायं निर्देशः कृतो ज्ञापनार्थः—नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । तेन “दाधा ध्वदाप्” इति द्वौऽपि प्रतिषेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमान अवरेण च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत्-अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशेप्यते(१) । अवरयोगे-अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशेप्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता । भुक्त्वा व्रजति । पीत्वा व्रजति । द्विवचनमतन्त्रम्—स्नात्वा पीत्वा दत्त्वा व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् ? भुक्त-

सृपि—वेद में भावलक्षक अर्थ में वर्त्तमान ‘सृप्’ तथा ‘तृद्’ धातुओं से तुमुवर्त्तमान में कसुन् प्रत्यय होता है ।

अलङ्कृतोः—प्रतिषेधार्थक अलम् तथा खलु शब्दों के उपपद होने पर धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है प्राचीन आचार्यों के मत में ।

उदीचाम्—व्यतीहारार्थक ‘माड्’ धातु से उदीच्य आचार्यों के अनुसार क्त्वा प्रत्यय होता है ।

परावर—पर से पूर्व के तथा अवर से पर के योग के गम्यमान होने पर भी धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है ।

समान—जिन दो धातुओं का कर्त्ता एक ही हो उन दोनों धातुओं में पूर्वकालिक-क्रियावाचक धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है ।

वति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् ? व्रजति च जल्पति च । ॥ आस्यं व्यादाय (१) स्वपिति, चक्षुः सम्मील्य हसतीत्युपसङ्ख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौनः पुन्यम्, प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टे वर्त्तमानाद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारात् क्त्वा च । द्विर्वचन-सहितौ क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं द्योतयतो न केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतइत्युपसंख्यानान् द्विर्वचनम्-भोजम्भोजं व्रजति, भुक्त्वा व्रजति । पायम्पायं व्रजति, पीत्वा व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकाङ्क्षे वाच्ये । यत्र पूर्वो-त्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्यं न परं किञ्चिदाकाङ्क्षत इति । णमुलनन्तरः, क्त्वा तु पूर्वसुत्र-विहितोऽपि प्रतिषिद्धयते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः शेते । अना-काङ्क्ष इति विम् ? यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीत एव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्त्तते । अग्रे, प्रथम, पूर्व इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणमेताभ्यां भुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः-अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूप इति भविष्यति ? क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूप-विधिनास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो भवन्ति । उपपदसमासः कस्मान्न क्रियते ? उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्-अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तत् समस्यते नाऽन्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरङ्करमा-

आस्यम्—‘आस्यम् व्यादाय स्वपिति’ एवम् ‘चक्षुः सम्मील्य हसति’ इन दोनों प्रयोगों में समानकालिक क्रियावाचक होने पर भी व्याङ्+‘दा’ धातु तथा सम्+‘मील’ धातुओं से क्त्वा प्रत्यय का प्रतिपादन कर्त्तव्य है ।

आभीक्ष्ण्ये—पौनःपुन्यविशिष्ट अर्थ में वर्त्तमान समानकर्तृक धातुओं में पूर्वक्रियावाचक धातु से णमुल् प्रत्यय भी होता है और क्त्वा प्रत्यय भी ।

न यद्यना—अना तांक्ष कर्त्ता के वाच्य होने पर समानकर्तृक धातुओं में पूर्वकालिकक्रियावाचक धातु से यत् शब्द के उपपद होने पर आभीक्ष्ण्य अर्थ में क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय नहीं होते हैं ।

विभाषा—अग्रे, प्रथम तथा पूर्व शब्दों के उपपद होने पर समानकर्तृक धातुओं में पूर्व-कालिकक्रियावाचक धातु से विकल्प से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं ।

कर्मण्याक्रोशे—कर्मकारक के उपपद होने पर समानकर्तृक पूर्वक्रियावाचक ‘कृञ्’ धातु से आक्रोश के गम्यमान होने पर खमुञ् प्रत्यय होता है ।

(१) व्यादानमीलनयोः स्वापहसनसमानकालिकक्रियावचनत्वात्सूत्रेणाऽप्राप्तौ वचनम् । क्रिययोः पूर्वकालिकत्वे तु सूत्रसिद्ध एव प्रत्यय इति बोध्यम् । (श्रीना०)

क्रोशति । चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणम्(१) आक्रोशसम्पादनार्थमेव, न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः, कृज इति चाऽनुवर्तते । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । स्वादुर्थेषूपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थम्(२), च्यन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्थं च । अस्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । वासरूपेण क्त्वापि भवति—स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्व एते भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति ? भुजि(३)प्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता, न चास्मिन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते, समानकर्तृत्वं हि विरुद्ध्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते ॥

अन्यथैवङ्कथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृज इत्येव । अन्यथादिपूपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोते- भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः ? निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावान् अर्थस्तावानेवान्यथाकारं भुङ्क्ते इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवङ्कारं भुङ्क्ते । कथङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अन्यथाकृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृजः, सिद्धाप्रयोग इति वर्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने(४) । यद्यसूयन्(५) पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनम्—यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूयाप्रतिवचने इति किम् ? यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रव्यसि । सिद्धाप्रयोग इत्येव—यथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

स्वादुमि—स्वादु तथा तदर्थक शब्दों के उपपद होने पर पूर्वकालिकक्रियावाचक 'कृज्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

अन्यथैवम्—अन्यथा, एवम्, कथम् तथा इत्थम् शब्दों के उपपद होने पर समानकर्तृक-पूर्वक्रियावाचक 'कृज्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है यदि 'कृज्' धातु का प्रयोग अन्यथासिद्ध हो (अर्थात् 'कृज्' के प्रयोग के बिना भी उतना ही अर्थ निकलता हो जितना 'कृज्' के प्रयोग करने पर निकलता है) ।

यथा—यथा और तथा शब्दों के उपपद होने पर अन्यथासिद्धप्रयोग 'कृज्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है असूया के प्रतिवचन के गम्यमान होने पर ।

(१) चोरकरणमिति—चोरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चोरशब्दस्य यत् करणमुच्चारणं तदाक्रोशस्यैव सम्पादनार्थम् ।

(२) ईकाराभावार्थमिति—वोतो गुणवचनात् इति ङीष्प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । दीर्घाभावार्थञ्चेति—च्यौ चेति दीर्घाभावार्थमित्यर्थः ।

(३) भुजिप्रत्ययेन = लटा ।

(४) असूया अक्षमा इति कचिदधिकम् ।

(५) यद्यसूयन्निति—पृच्छति सति यद्यसूयन्नसूयां कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा तत्र पृच्छति यत् प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थः ।

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादशं वरयति । या याः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्य इति किम् ? ब्राह्मणं ह्येव भोजयति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावद्भुङ्क्ते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरे ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्तरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ऊलोपश्चास्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमित्या गम्यते । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदग्रं वृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः । सीताग्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहणं किमर्थम् ? उपपदे मा भूत्—मृषिकाविलपूरं वृष्टो देवः, मृषिकाविलग्रम् ॥

चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणीत्येव । 'क्नूयी शब्दे उन्द्ने च ।' अस्माण्यन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोरुपपदयोः कषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निमूल-काषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन् यान् वक्ष्यति तत्र कषादिषु "यथाविध्यनुप्रयोगः" इति ॥

कर्मणि—कर्मकारक के उपपद होने पर 'दृश' तथा 'वद' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है यदि कर्मकारक साकल्यविशिष्ट अर्थ में वर्तमान हो ।

यावति—यावत् शब्द के उपपद होने पर 'विन्द्' तथा 'जीव' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

चर्मोदरयोः—कर्मत्वविशिष्ट चर्मन् तथा उदर शब्दों के उपपद होने पर 'पूर' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

वर्ष—कर्मकारक के उपपद होने पर 'पूर' धातु से णमुल् प्रत्यय तथा उसके ऊकार का विकल्प से लोप भी हो जाता है यपि समुदाय से वर्षा की इयत्ता की प्रतीति हो ।

चेले—चेलार्थक (वस्त्रार्थक) कर्म के उपपद होने पर 'क्नोपि' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से वर्षा की इयत्ता की प्रतीति हो ।

निमूल—कर्मत्वविशिष्ट निमूल तथा समूल शब्दों के उपपद होने पर 'कष' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिपः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिपेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शुष्क-
पेपं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेपं पिनष्टि । चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः । रूक्षपेपं पिनष्टि ।
रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीघेषु हन्कृज्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल, अकृत, जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन्, कृज्,
ग्रह इत्येतेभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं
करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति । पादघातं
भूमिं हन्ति । “हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्” इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽ-
यमारम्भः, नित्यसमासाथो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च । ऋपूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हिंसार्थ-
स्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेप्यतेऽऽ । असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करण उपपदे पिपेर्द्धातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । उदपेपं पिनष्टि । तैलपेपं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ण्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयते-
गृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । ग्रहेः
खल्वपि-हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करण उपपदे पुषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति, आत्मपोषम्, गोपोषम्,
पितृपोषम्, मातृपोषम्, धनपोषम्, रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बन्धातेर्द्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति ।

शुष्क—कर्मत्वविशिष्ट शुष्क, चूर्ण तथा रूक्ष शब्दों के उपपद होने पर ‘पिप’ धातु से णमुल्
प्रत्यय होता है ।

समूलाकृत—कर्मत्वविशिष्ट समूल, अकृत तथा जीव शब्दों के उपपद होने पर यथाक्रम ‘हन्’,
‘कृज्’ यथा ‘ग्रह’ धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

करणे—करण कारक के उपपद होने पर ‘हन्’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

पूर्वविप्रति—पूर्वविप्रतिषेध के आधार पर हिंसार्थक ‘हन्’ धातु से भी णमुल् प्रत्यय का
विधान इसी सूत्र से होता है न कि ‘हिंसार्थानाम्’ आदि सूत्र से ।

स्नेहने—स्नेहनार्थक करण के उपपद होने पर ‘पिप्’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

हस्ते—करणत्वविशिष्ट हस्तार्थक शब्द के उपपद होने पर ण्यन्त ‘वृत्’ तथा ‘ग्रह’ धातुओं से
णमुल् प्रत्यय होता है ।

स्वे—स्वार्थककरण के उपपदत्व में ‘पुष’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

अधिकरणे—अधिकरणकारक के उपपद होने पर ‘बन्ध्’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिका-
बन्धम्, अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहती-
त्यर्थः । कर्त्तरीति किम् ? जीवेन नष्टः, पुरुषेणोदः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यत
इत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्त्तरि धातोर्णमुल्
प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः ।
सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खल्वपि—अजकनाशं नष्टः, अजक इव नष्टः, चूडकनाशम्,
दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धा-
तोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः
सिद्ध एव ? यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

‘दंश दशने’, अस्माद्धातोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदं-
शंभुङक्ते, मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपद-
समासः—‘तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्’ इति । मूलकादि चोपदंशोः कर्म, भुजेः करणम् ।
सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे(१) वासरूपविधिना क्त्वापि भवति—मूल-
केनोपदश्य भुङक्ते ॥

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में ‘बन्ध्’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

कर्त्रोः—कर्तृवाची जीव तथा पुरुष शब्दों के उपपद होनेपर क्रमशः ‘नश्’ तथा ‘वह’ धातु
से णमुल् प्रत्यय होता है ।

ऊर्ध्वे—कर्त्तृवाची ऊर्ध्व शब्द के उपपद होने पर ‘शुप्’ तथा ‘पूर’ धातुओं से णमुल् प्रत्यय
होता है ।

उपमाने—उपमानवाचक कर्मकारक तथा कर्त्तृकारक के उपपद होने पर भी धातु से णमुल्
प्रत्यय होता है ।

कषादिषु—‘निमूलसमूलयोः कषः’ सूत्र से लेकर आगे जिन धातुओं से णमुल् का विधान
क्रिया गया है उन्हीं धातुओं का अनुप्रयोग भी समझना चाहिए ।

उपदंशः—तृतीयान्त के उपपद होने पर उपपूर्वक ‘दंश’ धातुसे णमुल् प्रत्यय होता है ।

(१) सति क्रियाभेद इति—क्रियाभेदग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययविषयमुपलक्षयति । यत्र क्रियाणां पौर्वा-
पर्यं समानकर्त्तृक्त्वञ्च स क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः ।

हिसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समान-
कर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोप-
घातम् । दण्डताडम्, दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् ? चोरं दण्डेनोपहत्य
गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे
चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपी-
डम्, पार्श्वभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति, व्रज उपरोधम्, व्रजेनोप-
रोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति, पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं
न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्तते । समासत्तिः सन्निकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां
तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशग्राहं युद्धयन्ते । केशेषु ग्राहम् ।
केशैर्ग्राहम् । हस्तग्राहम् । हस्तेषु ग्राहम् । हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसंरम्भात्(१) अत्यन्तं सन्निकृ-
ष्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामो द्वैर्ध्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपद-
योर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति, द्व्यङ्गुल उत्कर्षम्, द्व्यङ्गु-
लेनोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
शय्योत्थायं धावति, शय्याया उत्थाय । एवं नाम त्वरते यद्वश्यं कर्तव्यमपि नापेक्षते,
शय्योत्थानमात्रमाद्रियते । रन्ध्रापकर्ष(२) पयः पिबति । आष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति ।
परीप्सायामिति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ॥

हिसार्थानाम्—अनुप्रयुक्तधातुसमानकर्मक हिसार्थक धातुओं से तृतीयान्त के उपपद होने-
पर णमुल् प्रत्यय होता है ।

सप्तम्याम्—सप्तम्यन्त तथा तृतीयान्त के उपपद होने पर उप + 'पीड', उप + 'रुध' तथा
उप + 'कर्ष' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

समासत्तौ—सन्निकर्ष की गम्यमानता में सप्तम्यन्त अथवा तृतीयान्त के उपपद होने पर धातु
से णमुल् प्रत्यय होता है ।

प्रमाणे—तृतीयान्त अथवा सप्तम्यन्त के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है लम्बाई
के गम्यमान होने पर ।

अपादाने—अपादानकारक के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है परीप्सा
(शीघ्रता) के गम्यमान होने पर ।

(१) संरम्भः कोपादिना मनःसंश्लेषपूर्वको वाक्कायविकारविशेषः ।

(२) रन्ध्रापकर्षमिति—एवं नाम त्वरते यत् पात्रमपि नापेक्षते, स्तनरन्ध्रादेवापकृष्य मुखेन
पयः पिबति । आष्ट्रापकर्षमिति—एवं नाम त्वरते यद् भाजनमपि दीयमानं नापेक्षते, आष्ट्रादेवापकृष्य
हस्तेन भक्षयति ।

द्वितीयायाञ्च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टिं ग्राहम् । लोष्टग्राहम्, लोष्टं ग्राहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते, लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासनं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनिकाणं जल्पति । अध्रुवक्षेपं कथयति । अध्रुव इति किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तदध्रुवम् । ‘अद्रवं मूर्त्तिम-त्स्वाङ्गम्’ ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे, द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशः सर्वतो विबाधनम्, दुःस्वनम् । उरःपेषं युद्ध्यन्ते । उरः प्रतिषेधं युद्ध्यन्ते । शिरःपेषम् । शिरः प्रतिषेधम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युद्ध्यन्ते । ध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेवयोरुक्तत्वात् “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथाच वच्यति—“सुप्सु धीप्सा, तिङ्ङु नित्यतेति” । गेहंगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवा-याम्-गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति-गेहानुप्रपातमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि-गेहानुप्रपादमास्ते, गेहंगेहमनुप्रपादम्, गेहमनुप्रपा-दमनुप्रपादम् । स्कन्दि-गेहावस्कन्दमास्ते, गेहंगेहमवस्कन्दम्, गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ण्ये णमुल्लि-हित एव, आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव, किमर्थमुनरासेवायां णमुल्लिच्यते ? क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् ? न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्—उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात्, तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

द्वितीयायाञ्च—द्वितीयान्त के उपपदत्व में भी परीप्सा के गम्यमान होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

स्वाङ्गे—अध्रुव (अर्थात् जिस अङ्ग के काट दिए जाने पर भी प्राणी की मृत्यु न हो) स्वाङ्ग के वाचक द्वितीयान्त पद के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

परि—परिक्लिश्यमान-स्वाङ्गवाचक द्वितीयान्त के उपपदत्व में भी धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

विशिपति—द्वितीयान्त के उपपद होने पर ‘विश्’, ‘पत्’, ‘पद’ तथा ‘स्कन्द’ धातुओं से व्याप्यमान तथा आसेव्यमान अर्थों के गम्यमान होने पर णमुल् प्रत्यय होता है ।

अस्यतितृपोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थं वर्त्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्प्रत्ययो भवति । द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासं गाः पाययति । त्र्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासं गाः पाययति । द्व्यहतर्षं गाः पाययति । द्व्यहं तर्षं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्पणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते = विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृषेरिति किम् ? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम् ? अहरत्यस्येपून् (१) गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् ? योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मक्रमत्यसन्नं व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेर्ग्रहेश्च धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

(२) अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः क्त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि—वृषल ! नीचैः कृत्याचक्षे (३), नीचैः कृत्वा, नीचैः कारम् ? उच्चैर्ज्ञानं प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण ! कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्याचक्षे, उच्चैः कृत्वा, उच्चैः कारम् ? नीचैर्ज्ञानाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यान इति किम् ? उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे—पुत्रस्ते जात इति । क्त्वाग्रहणं किम् ? यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण क्त्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् । तथाच “क्त्वा च” इत्यस्मिन् सूत्रे “तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्” इति वर्त्तते । णमुलधिकारे णमुल्ग्रहणं तुल्यकत्त्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्द उपपदे कृजः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक्कृत्वा (४) काष्ठं गतः । तिर्यचीति शब्दानुकरणम्, न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम्, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात्—“एतदोश्”, “अदसो मात्” इति ॥

अस्यति—कालवाचक द्वितीयान्त के उपपद होने पर क्रियाव्यवधायक अर्थ में वर्त्तमान ‘अस्’ तथा ‘तृप्’ धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

नाग्नि—द्वितीयान्त नामम् शब्द के उपपद होने पर आङ्पूर्वक ‘दिश्’ धातु तथा ‘ग्रह्’ धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

अव्यये—अव्यय के उपपद होने पर ‘कृज्’ धातु से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं अयथाभिप्रेत अर्थ के गम्यमान होने पर ।

तिर्यचि—तिर्यक् शब्द के उपपद होने पर ‘कृज्’ धातु से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं क्रिया की समाप्ति के गम्यमान होने पर ।

(१) अहरत्यस्येपून् इति—सर्वमहः इषूनत्यस्य क्षिप्त्वा गतः ।

(२) द्वितीयायामित्येव इति कुत्रचिदधिकमुपलभ्यते ।

(३) आचक्षे=लट्, मध्यमपुरुषः ।

(४) तिर्यक्कृत्वा काष्ठमिति—अनृजु कृत्वा, पार्श्वतः कृत्वेत्यर्थः ।

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्नुपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते, अस्वरितत्वात् । मुखतः कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतः कारंगतः । मुखतो भूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतः कृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतः कारं गतः । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्ग इति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । तस्ग्रहणं किम् ? सुखीकृत्य गतः, सुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नाथौ धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात् स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्यर्थ उपपदे कृभ्वोर्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः नानाकृत्य गतः, नानाकृत्वा गतः, नानाकारं गतः । विनाकृत्य गतः, विनाकृत्वा गतः, विनाकारं गतः । नानाभूय गतः, नानाभूत्वा गतः, नानाभावं गतः । विनाभूय गतः, विना भूत्वा गतः, विनाभावं गतः । द्विधाकृत्य गतः, द्विधाकृत्वा गतः, द्विधाकारं गतः । द्विधाभूय गतः, द्विधा भूत्वा गतः, द्विधाभावं गतः । द्वैधं कृत्य गतः, द्वैधं कृत्वा गतः, द्वैधकारं गतः । द्वैधंभूय गतः, द्वैधं भूत्वा गतः, द्वैधंभावं गतः (१) । प्रत्ययग्रहणं किम् ? हिरूक् (२) कृत्वा, पृथक् कृत्वा । च्यर्थ इति किम् ? नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थग्रहणम्, ना पुनरेक एव “विनञ्भ्यां नानाजौ” इति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीं भूय, तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यमनुलोमता, अनुकूलत्वम् परचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वाऽस्ते, अन्वग्भावमास्ते । आनुलोम्य इति किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति (३) ॥

स्वाङ्गे—तस्प्रत्ययान्त स्वाङ्गवाचक शब्द के उपपद होने पर ‘कृञ्’ तथा ‘भू’ धातुओं से क्त्वा एवम् णमुल् प्रत्यय होते हैं ।

नाधार्थ—च्यर्थ (अभूततद्भाव) के प्रतिपादक ‘ना’ तथा तदर्थक एवम् ‘धा’ और तत्समानार्थक प्रत्ययों से युक्त शब्दों के उपपद होने पर ‘कृञ्’ तथा ‘भू’ धातुओं से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं ।

तूष्णीमि—‘तूष्णीम्’ शब्द के उपपद होने पर ‘भू’ धातु से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं ।

अन्वचि—‘अन्वक्’ शब्द के उपपद होने पर ‘भू’ धातु से आनुलोम्य अर्थ में क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं ।

(१) द्वेधाकृत्य गतः, द्वेधा कृत्वा, द्वेधाकारम् । द्वेधाभूय, द्वेधा भूत्वा द्वेधाभावम् इत्युदाहरणानि न्यासेऽधिकानि ।

(२) हिरूक् कृत्वेति—हिरूक्पृथक्शब्दयोरसहार्थत्वात् नार्थत्वमस्ति ।

(३) अन्वग्भूत्वा तिष्ठति—अनुचरो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ।

शकृषृष्णाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु च धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोप(१)पदार्थो-
ऽयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । घृणोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति
भोक्तुम् । (२)घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् ।
(३)सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि-अस्ति भोक्तुम्, भवति
भोक्तुम्, विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्यासिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्यासिरन्यूनता । पर्यासिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
पर्यासो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्यासिवचनेष्विति किम् ? अलं
कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् ? पर्यासं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम्-शक्यमेव
कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषः ।
तत्र येष्वर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते, अर्थाकाङ्क्षत्वात्, न ख्युनादिवाक्येषु,
साक्षादर्थनिर्देशो सति तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । प्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । “तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः” इति भावकर्मणोः
प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः, भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः
साम्नाम, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य, प्रवचनीयो
गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः ।
जायतेऽसौ जन्यः, जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽसावाप्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा ।
आपतत्यसावापात्यः, आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमाबहुवचनान्तं चतत् । लकाराः कर्मणि

शकृषृष्—‘शक्’, ‘षृष्’, ‘ज्ञा’, ‘ग्ला’, ‘घट’, ‘रभ’, ‘लभ’, ‘क्रम’, ‘सह’, ‘अर्ह’ तथा अस्त्यर्थक
धातुओं के उपपद होने पर धातुमात्र से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

पर्यासि—पर्यासिवाचकअलमर्थक शब्दों के उपपद होने पर धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

कर्त्तरि—कृत्संज्ञक प्रत्यय कर्त्ता कारक में होते हैं (अर्थात् इनका अर्थ कर्त्ता होता है) ।

भव्यगेय—‘भव्य’, ‘गेय’ ‘प्रवचनीय’, ‘उपस्थानीय’, ‘जन्य’, ‘आप्लाव्य’ तथा ‘आपात्य’
शब्द विकल्प से कर्तृवाचकप्रत्ययान्त शब्दों के रूप में निपातित होते हैं ।

लः कर्मणि—सकर्मक धातुओं से कर्म तथा कर्त्ता में और अकर्मक धातुओं से भाव तथा कर्त्ता
में लकार होते हैं ।

(१) अक्रियार्थेति-शक्नोति भोक्तुमित्यादौ क्रियार्थोपपदं न गम्यते, अपि त्वर्थान्तरम् ।
इह तावच्छक्नोति भोक्तुं सहते भोक्तुं जानाति भोक्तुमिति प्रावीण्यम्, ग्लायति भोक्तुमिति
तदशक्ता, घटते भोक्तुमर्हति भोक्तुमिति तदयोग्यतामात्रम्, आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते
भोक्तुमिति भुजरेवाद्यावस्था न क्रियान्तरम्, लभते भोक्तुमिति अप्रत्याख्यानम्, अस्ति भोक्तु-
मित्यादौ सम्भवमात्रं गम्यते ।

(२) घटयति इति न्यासपाठः ।

(३) उत्सहते इति न्यासपाठः ।

कारके भवन्ति कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात् कर्त्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः-आस्यते देवदत्तेन, आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयारेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयारेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः (१) । कृत्याः कर्मणि-कर्त्तव्यः कटो भवता, भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे-आसितव्यं भवता, शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि-कृतः कटो भवता, भुक्त ओदनो भवता । भावे-आसितं भवता, शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि-ईप्त्वरः कटो भवता । सुकरः, दुस्करः । भावे-ईषदाढ्यं भवं भवता, स्वाढ्यम्भवं भवता । “भावे चाकर्मकेभ्यः” इत्यनुवृत्ते-स्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाचण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्द्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतः कटो देवदत्तेन, प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः, प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन, प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकमकशिलषशब्दस्थासवसजनरुहजीयेतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः शिल्पादिभ्यश्च यः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः-गलानो भवान्, गलानं भवता, आसितो भवान्, आसितं भवता । शिल्प-उपश्लिष्टो गुरुं भवान्, उपश्लिष्टो गुरुर्भवता, उपश्लिष्टं भवता । शीङ्-उपशयितो गुरुं भवान्, उपशयितो गुरुर्भवता, उपशयितं भवता । स्था-उपस्थितो गुरुं भवान्, उपस्थितो गुरुर्भवता, उपस्थितं भवता । आस-उपासितो गुरुं भवान्, उपासितो गुरुर्भवता, उपासितं भवता । वस-अनूषितो गुरुं भवान्, अनूषितो गुरुर्भवता, अनूषितं भवता । जन-अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणवकेन माणविका, अनुजातं माणवकेन । रुह-आरूढो वृक्षं भवान्, आरूढो वृक्षो भवता, आरूढं भवता । जीर्यति-अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः, अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तेन, अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति, तदर्थमेषामुपादानम् ॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । ‘दाश् दाने’, ततः पचाद्यच् । स कृत्यसंज्ञकत्वात् कर्त्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मै इति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नोऽतिथिः । ‘टगत्र निपात्यते । निपातनसामर्थ्यादेव

तयारेव—भाव तथा कर्म में ही कृत्यसंज्ञक प्रत्यय, क्तप्रत्यय तथा खल् एवम् तदर्थक प्रत्यय होते हैं ।

आदि—आदिकर्म में विहित क्त प्रत्यय कर्त्ता, भाव एवं कर्म में होता है ।

गत्यर्थकर्मक—गत्यर्थक, अकर्मक, ‘शिल्प’, ‘शीङ्’, ‘स्था’, ‘आस्’, ‘वस’, ‘जन्’, ‘रूह’, एवम् ‘जृ’ धातुओं से भी कर्त्ता, भाव और कर्म में क्त प्रत्यय होता है ।

दाश—सम्प्रदानार्थकप्रत्ययान्न ‘दाश’ तथा ‘गोघ्न’ शब्दों का निपातन होता है ।

(१) अपकर्षणार्थः = निवृत्त्यर्थः ।

गोघ्न ऋत्विगादिरुच्यते, न तु चाण्डालादिः । असत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता(१) एते । “श्याधूसूभ्यो मक्”, “भियप्बुक्च” इत्येवमादयः । “ताभ्यामन्यत्रोणादयः” इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भोमः । भोष्मः । भयानकः । बरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुचः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्वात् कर्तृबन्ध प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थ (२) प्रत्ययवमर्शः । अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितोऽसौ कृषिः । तनित इति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः, प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्थाः इति स्वनिकाय(३) प्रसिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं च । ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत्-आसितो देवदत्तः, आसितं तेन, इदमेषामासितम् । गत्यर्थेभ्यः—यातो देवदत्तो ग्रामम्, यातो देवदत्तेन ग्रामः, यातं देवदत्तेन, इदमेषां यातम् । प्रत्यवसानार्थेभ्यः—भुक्त ओदनो देवदत्तेन, देवदत्तेन भुक्तम्, इदमेषां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति ? अकारो मत्वर्थीयः, भुक्तमेषामस्ति, पीतमेषास्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेदं लस्येति ? दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकरणानुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तद् गृह्यते । षट्ठितः, चत्वारो ङितः । अक्षरसमास्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति-लुनाति चूडाल इति ? धात्वधिकारोऽनुवर्तते, कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

भीमादयः—अपादानार्थकप्रत्ययान्त ‘भीम’ आदि शब्दों का भी निपातन है ।

ताभ्याम्—सम्प्रदान तथा अपादान अर्थों से भिन्न अर्थों में उणादि प्रत्यय होते हैं ।

क्तोऽधिकरणे—ध्रौव्यार्थक, गत्यर्थक तथा भक्षणार्थक धातुओं से विहित क्त प्रत्यय अधिकरण में एवम् भाव और कर्म में भी होता है ।

लस्य—यहाँ से आगे ‘लस्य’ (लकार के स्थान में) का अधिकार है ।

(१) उणादिप्रत्यया इति न्यासपाठः (एष च बहुव्रीहिः) ।

(२) सम्प्रदानप्रत्ययवमर्शार्थम् इति न्यासपाठः ।

(३) स्वनिकायो वैयाकरणसंघः ।

तिसस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥७८॥

लस्य तिबाद्य आदेशा भवन्ति । तिसस्झिमिपां पकारः स्वरार्थः । इट्ठकारः “इटोऽत्” इति विशेषणार्थः, तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । महिङो ङकार-स्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति, पचतः, पचन्ति । पचसि, पचथः, पचथ । पचामि, पचावः, पचामः । पचते, पचेते, पचन्ते । पचसे, पचेथे, पचध्वे । पचे, पचावहे, पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदा-
हतम् । इह कस्माच्च भवति—पचमानो यजमानः ? (१) प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि
विशेष्यन्ते ॥

थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तरस्य सेशब्द आदेशो भवति । पेचिषे । पक्तासे ।
पचयसे ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच ॥ ८१ ॥

लिङादेशयोस्तझयोर्थासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः ।
चकारः स्वरार्थः । पेचे, पेचाते, पेचिरे । लेभे, लेभाते, लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिङादेशानां पदस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयो
नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । पपाच, पेचतुः, पेचुः । पेचिथ,
पपक्थ, पेचथुः, पेच । पपाच, पपच, पेचिव, पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । “विद ज्ञाने” अस्माद्धातोः परेषां लङादेशानां परस्मै-
पदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद, विदतुः, विदुः । वेत्थ, विदथुः,
विद । वेद, विद्व, विद्व । न च भवति—वेत्ति, वित्तः, विदन्ति; वेत्सि, वित्थः वित्थ; वेत्ति,
विद्वः, विद्वः ॥

तिप्-तस्—लकार के स्थान में तिप्, तस्, झि; सिप्, थस्, थ; मिप्, वस्, मस्; त,
आताम्, झ; थास्, आताम्, ध्वम्; तथा इट्, वहि, महिङ् आदेश होते हैं ।

टितः—टित् लकारों (लट्, लिट्, लुट्, लट्, लेट्, लोट्) के स्थान में आत्मनेपदी
लकारादेशों के ‘टि’ को एकारादेश हो जाता है ।

थासस्से—टित्-लकार-स्थानीय थास् आदेश को ‘से’ आदेश हो जाता है ।

लिटः—लिट्-लकार-स्थानीय ‘त’ तथा ‘अ’ को क्रमशः एश् तथा इरेच् आदेश हो जाते हैं ।

परस्मै—लिट् के स्थान में विहित परस्मैपदी आदेशों को क्रमशः णल्, अतुस्, जस्; थल्,
अथुस्, अ; णल्, व तथा म आदेश हो जाते हैं ।

विदो—‘विद ज्ञाने’ धातु के परस्मैपदी लङादेशों के स्थान में उक्त आदेश विकल्प से
होते हैं ।

(१) प्रकृतैरिति—प्रकृतानां तिबादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्येवमिहात्मनेपदानि
विशेष्यन्ते ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामिति, लटो वेति च वर्त्तते । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा वा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह, आहतुः, आहुः । आत्थ, आहथुः । न च भवति—ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रूवन्ति; ब्रवीषि, ब्रूथः इति । पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ; ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूभः । आदित इति किम् ? परेषां मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थम्, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोटो लङ्वत् कार्यं भवति, तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचतम्, पचत । पचाव, पचाम । अडाटो कस्मान्न भवतः, तथा श्नेर्जुसादेशो “लङः शाकटायनस्यैव” इति—वान्तु, यान्तु ? “विदो लटो वा” इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थित-विभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु । छिन्त्यो-रुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थित-विभाषा ॥

सेर्हपिश्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानिवद्भावात् पिप्वं प्राप्तं प्रतिषिद्धयते । लुनीहि । पुनीहि । राध्नुहि । तच्णुहि ॥

वा छुन्तसि ॥ ८८ ॥

अपिप्वं विकल्प्यते । लादेशश्छुन्दस् विषये हिशब्दो वाऽपिङ्गवति । युयोध्यस्म-उद्गुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि(?) ॥

मेनिः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेनिरादेशो भवति । उत्त्वलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥

ब्रुवः—‘ब्रू’ धातु के परस्मैपदी प्रथम पाँच लट्-स्थानीय आदेशों के स्थान में उक्त प्रथम पाँच आदेश विकल्प से होते हैं और आदेश के साथ-साथ ‘ब्रू’ धातु को ब्रुव तथा आह आदेश भी विकल्प से हो जाते हैं ।

लोटो—लोट् लकार के स्थान में लङ् लकार की तरह कार्य होते हैं—तस् आदि के स्थान में ताम् आदि आदेश तथा छित्त्वनिमित्तक स् का लोप हो जाता है ।

एरुः—लोट् के आदेश के इकार को उकारादेश हो जाता है ।

छिन्त्योः—लोडादेश हि तथा नि के इकारों को उकारादेश का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

सेर्हपिश्च—लोडादेश सि के स्थान में हि आदेश होता है और यह हि अपित भी हो जाता है ।

वा छुन्दसि—वेद में लोडादेशस्थानीय हि विकल्प से अपित होता है ।

मेनिः—लोडादेश मि के स्थान में नि आदेश हो जाता है ।

(१) युयुधि । जुहोषि, जुहुषि इति लिखितप्राचीनपुस्तकेऽधिकम् ।

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोट्सम्बन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम्, पचेताम्, पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्सम्बन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः । आमोऽपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोट इत्येव । लोट्सम्बन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति स चोत्तमपुरुषः पिञ्चवति । करवाणि, करवाव, करवाम । करवै, करवावहै, करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ९३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्तते । लोडुत्तमसम्बन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । आमोऽपवादः । करवै, करवावहै, करवामहै । इह कस्मान्न भवति—पचावेदम्, यजावेदम् ? बहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥

लेटोऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ९५ ॥

लेट इत्येव । लेट्सम्बन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति, प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे । आटः कस्मान्न भवति ? विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

लेट इत्येव । लेट्सम्बन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते—“आत ऐ” इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति । सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै । मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यन्तै । न च भवति—यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । अन्यत्रेति किम् ? मन्त्रयैते, मन्त्रयैथे ॥

आमेतः—लोट्सम्बन्धी एकार के स्थान में आम् आदेश हो जाता है ।

सवाभ्याम्—सकार तथा वकार से उत्तरवर्ती लोट्सम्बन्धी एकार को क्रमशः व तथा अम् आदेश हो जाता है ।

आडुत्तमस्य—लोट् के उत्तम पुरुष को आट् का आगम होता है और वह उत्तम पुरुष पिच्च हो जाता है ।

एत ऐ—लोट् के उत्तम पुरुष के एकार को ऐकार आदेश हो जाता है ।

लेटो—लेट् लकार को विकल्प से अट् तथा आट् का आगम हो जाता है ।

आत ऐ—प्रथम, मध्यम तथा उत्तम पुरुषों के आत्मनेपदीय द्विवचन के लेट्सम्बन्धी आकार को ऐकारादेश हो जाता है ।

वैतो—“आत ऐ” सूत्र के क्षेत्र को छोड़कर अन्यत्र लेट्सम्बन्धी आकार को विकल्प से ऐकारादेश होता है ।

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥

लेट् इत्येव । लेट्संबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति । वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति-पताति विद्युत्, उदधिं च्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिड्वहिमहिङां मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

लेट् इति, वेति च वर्तते । लेट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति । करवाव । करवाम । न च भवति-करवावः, करवामः । उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं डितः ॥ ९९ ॥

लेट् इति निवृत्तम् । डितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति । अपचाव, अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

डित् इत्येव । डित्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् । अपाक्षीत् । परस्मैपदेष्वित्येव—अपचावहि, अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥

डित् इत्येव । डित्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां तसादीनां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपचताम्, अपचतम्, अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम्, अपाक्त । अपाक्षम् ॥

लिङस्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । पचेत्, पचेयाताम्, पचेरन् । पक्षीष्ट, पक्षीयास्ताम्, पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डित्च ॥ १०३ ॥

लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, स चोदात्तो भवति, डित्च । सीयुटोऽपवादः । आगमत्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । डित्वं तु लिङ् एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवात्, नागमस्य (१) । कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य डित्वे सिद्धे यासुटो डित्वचनं ज्ञापनार्थम्—लकाराश्रयडित्वमादेशानां न भवतीति—अचिनवम्, अकरवम् ॥

इतश्च—लेट्-सम्बन्धी परस्मैपदी इकार का विकल्प से लोप हो जाता है ।

स उत्तमस्य—लेट्-सम्बन्धी उत्तम पुरुष के सकार का भी विकल्प से लोप हो जाता है ।

नित्यम्—डित् लकारों (लङ्, लिङ्, लुङ्, लृट्) के उत्तम पुरुष के सकार का नित्य लोप हो जाता है ।

इतश्च—डित्-लकार-सम्बन्धी इकार का भी नित्य लोप हो जाता है ।

तस्थस्थमिपाम्—डित्-लकार-सम्बन्धी तस्, थस्, थ एवम् मिप् के स्थान में क्रमशः ताम्, तम्, त एवम् अम् आदेश हो जाते हैं ।

लिङः—लिङादेशों को आत्मनेपद में सीयुट् का आगम हो जाता है ।

यासुट्—परस्मैपद में लिङादेशों को यासुट् का आगम हो जाता है और वह डित् भी हो जाता है ।

(१) डित्वं तु लिङ् एव विधीयते, नागमस्य, तत्र डित्कार्याणामसंभवाद् इति न्यासपाठः ।

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः किद्गद्वति । प्रत्ययस्यै-
वेदं कित्वं नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । ङित्वे प्राप्ते कित्वं विधीयते । गुणवृद्धिप्रति-
षेधस्तुल्यः, संप्रसारणे जागर्तेर्गुणे च विशेषः । इष्यात्, इष्यास्ताम्, इष्यासुः(१);
जागर्यात्, जागर्यास्ताम्, जागर्यासुः । आशिषीति किम् ? वच्यात्, जागृयात् ॥

झस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । झस्य लिङादेशस्य रञ्जित्ययमादेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेरन् ।
यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽदित्ययमादेशो भवति । पक्षेय । यजेय । कृषीय । हृषीय ।
तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति—“न विभक्तौ तुस्माः” इति । नैवायमादेशावयवस्त-
कारः, किं तर्हि मुखमुखार्थ उच्चार्यते । आगमस्येटो ग्रहणं न भवति—अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारावा-
गमिनौ, लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुट्स्तु लिङेवागमी, तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न
भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषाष्ट, कृषीयास्ताम्(२) । कृषीष्ठाः, कृषीयास्थाम् ॥

शेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य शेर्जुस् आदेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेयुः ।
यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्ग्य आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य शेर्जुस् आदेशो
भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । ङित इति चानुवर्तते । सिचस्तावत्-अकार्षुः,
अहार्षुः । अभ्यस्तात्-अविभ्युः, अजिह्वुः, अजागरुः । विदेः-अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिजग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य शेर्जुसादेशो भवति । कथमा-

किदाशिषि—आशीर्वादार्थक लिङ् के आदेशों को यासुट् का आगम हो जाता है और वह
कित् भो हो जाता है ।

झस्य रन्—लिङादेश झ के स्थान में रन् आदेश हो जाता है ।

इटोऽत्—लिङादेश इट् के स्थान में अत् आदेश हो जाता है ।

सुट्—लिङ्-सम्बन्धी तकार एवम् थकार को सुट् का आगम हो जाता है ।

शेर्जुस्—लिङादेश शि को जुस् आदेश हो जाता है ।

सिजभ्यस्त—सिच्, अभ्यस्तसंज्ञक तथा ‘विद्’ धातु से उत्तरवर्ती शि के स्थान में जुस्
आदेश हो जाता है ।

आतः—सिच् तथा आकारान्त धातुओं से परवर्ती शि के स्थान में जुस् आदेश हो जाता है ।

(१) उच्यात्, उच्यास्ताम्, उच्यासुः इति न्यासेऽधिकम् ।

(२) कृषीरन् इत्यधिकमुदाहरणं मुद्रितमूलपुस्तकेषूपलभ्यमानमपि प्रयोजनाभावाशि-
ष्कासितम् ।

भ्यामानन्तर्यम् ? सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः, श्रुत्या चाकारान्तादिति ।
अदुः । अधुः । अस्थुः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्-आत एव
सिज्लुगन्तान्नान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तः प्रतिषिद्धयते, तुल्य-
जातीयापेक्षत्वाच्चियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव-अकार्षुः, अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लडादेशस्य क्षेर्जुसादेशो भवति शाकटायन-
स्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अयुः । अन्येषां मते-अयान्(१) । ननु ङित इत्यनुवर्त्तते,
तत्र लङेवाकाशान्तादनन्तरो ङित्सम्भवति नान्यः, तत्किं लङ्ग्रहणेन ? एवं तर्हि लङेव
यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात्, लङ्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत्-“लोढो लङ्वत्” इति—
चान्तु, वान्तु । “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” इत्ययमपि क्षेर्जुस लोढो न भवति-विभ्यतु,
जाग्रतु, विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लडा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लडादेशस्य क्षेर्जुसादेशो भवति शाकटा-
यनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते-अद्विषन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ् शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति ।
पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः-“सार्वधातुके यक्” इत्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङ् शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन विहित आर्द्धधातुक-
संज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोः इत्येव-वृत्तत्वम्, वृत्तताऽस्ति ।
लभ्याम्, लभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिडादेशस्तिलडार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेचिथ ।
शेकिथ । जगले । मगले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ? सत्यम् । इह
खेवकारोऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिडाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ।

लङः-आकारान्तोत्तरवर्त्ती लडादेश क्षि के स्थान में जुस् आदेश केवल शाकटायन आचार्य
के मत में ही होता है ।

द्विषश्च-‘द्विष’ धातु से विहित लङोदश क्षि के स्थान में भी शाकटायन के मत में ही जुस्
आदेश होता है ।

तिङ्शित्-तिङ् तथा शित् प्रत्ययों की ‘सार्वधातुक’ संज्ञा होती है ।

आर्द्धधातुकम्-तिङ् तथा शित् से भिन्न धात्वधिकारोक्त प्रत्ययों की ‘आर्धधातुक’ संज्ञा
होती है ।

लिट्-लिडादेश तिङ् की भी ‘आर्धधातुक’ संज्ञा हो जाती है ।

लिडाशिषि-आशीरर्थक लिङ् की भी ‘आर्धधातुक’ संज्ञा होती है ।

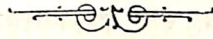
(१) यद्यपि बहुषु मुद्रितमूलपुस्तकेषु अयादिति एकवचनान्तरूपमुपलभ्यते तथाऽपि तस्य
प्रयोजनाभावात् तत् परिवर्त्तितम् ।

समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविषीष्ट(१), पविषीष्ट । आशिषीति किम् ? लुनी-
यात् , पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति, सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं लिङेवानन्तरः
संबद्ध्यते ? नैतदस्ति, सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते—तिङ्शिदादि 'छन्दस्युभयथा भवति ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः—आर्द्धधातुकत्वाणिलोपः, वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम्—
स्वस्तये(२) नावमिवारुहेम । किन्तः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिङ् सार्वधा-
तुकम्—सस्र्वांसो विश्विर्विरे, सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति—उपस्थेयाम
शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वाञ्छिङः सलोपः, आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् । “व्यत्ययो बहुलम्”
इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ । ४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

छन्दस्युभयथा—परन्तु वेद में तिङ्, शित् आदि प्रत्ययों की यथायोग्य 'सार्वधातुक' एवम्
'आर्द्धधातुक' दोनों ही संज्ञाएँ होती हैं ।

तृतीय अध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

तृतीयाध्याय समाप्त हुआ ।

(१) अत्र लविषीष्टा इत्युदाहरणमधिकम् ।

(२) स्वस्तय इति—अस् सुवि इत्यस्मात् स्त्रियां किन् इति किन् । तस्य च सार्वधातुकत्वात्
अस्तेर्भूभावो न भवति । अत्र लिङः सार्वधातुकत्वात् इति सर्वेषु मुद्रितमूलपुस्तकेषु प्राप्तः
पाठोऽपपाठः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेऽर्थाप्प्रातिप-
दिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कपर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । डीव्डीष्वीनां सामा-
न्येन ग्रहणं ङीति, टाव्डाप्चापामाविति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्धितसमासाश्चेति ।
तेषां समाहारनिर्देशो ड्याप्प्रातिपदिकादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव
प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धा(१)वृद्धावर्णस्वरद्वयजलचणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ड्याप्-
प्रातिपदिकग्रहणं कर्त्तव्यम्, इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत् स्यात् । अथ ड्यावग्रहणं, किम्,
न प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् ? नैतदस्ति । स्वरूप-
विधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथाच
“युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः” इति ज्ञापकमस्यास्तादृशमेव । किञ्च तदन्तात्तद्धित-
विधानार्थं ड्यावग्रहणम्—कालितरा, हरिणितरा, खट्वातरा, मालातरा इति । विप्रति-
षेधान्नि तद्धितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्ठष्ठाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया भवन्ति ।
उकारादयोऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । (१) औट्ठकारः “सुट्” इति प्रत्याहार-
ग्रहणार्थः । पकारः “सुप्” इति प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरे
विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता । ड्यन्तात्तावत्—कुमारी, गौरी, शार्ङ्गरवी । डीव्डीष्वीनां
क्रमेणोदाहरणम्—कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः; कुमारीम्, कुमार्यौ, कुमारीः; कुमार्या,
कुमारीभ्याम्, कुमारीभिः; कुमायै, कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः; कुमार्याः, कुमारी-
भ्याम्, कुमारीभ्यः; कुमार्याः, कुमायौ, कुमारीणाम्; कुमार्याम्, कुमार्योः, कुमा-
रीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये । आपः खल्वपि—खट्वा, बहुराजा, कारीपगन्ध्या ।
टाव्डाप्चापां क्रमेणोदाहरणम्—खट्वा, खट्वे, खट्वाः; खट्वाम्, खट्वे, खट्वाः;
खट्वया, खट्वाभ्याम्, खट्वाभिः; खट्वायै, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः; खट्वायाः, खट्-
वाभ्याम्, खट्वाभ्यः; खट्वायाः, खट्वयोः, खट्वानाम्; खट्वायाम्, खट्वयोः, खट्वासु ।
एवं बहुराजाकारीपगन्धे चोदाहार्ये । एवं प्रातिपदिकात्—दृषद्, दृषदौ, दृषदः; दृषदम्,

ड्याप्—यहाँ से पञ्चमाध्यायसमाप्तिपर्यन्त ‘ड्याप्प्रातिपदिकात्’ का अधिकार समझना
चाहिए (अर्थात् ड्यन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक को प्रकृति समझना चाहिए) ।

स्वौजसमौट्—ड्यन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक से (१) सु, औ, जस्; (२) अम्, औट्, शश्;
(३) टा, भ्याम्, भिस्; (४) डे, भ्याम्, भ्यस्; (५) ङसि, भ्याम्, भ्यस्; (६) ङस्, ओस्,
आम्; (७) ङि, ओस्, सुप् प्रत्यय होते हैं ।

(१) वृद्धावृद्धेत्यादि—वृद्धादयो लक्षणं निह्नं कारणं वा यस्य प्रत्ययविधेः स तथोक्तः । प्रत्यय-
विधिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्संप्रत्ययार्थम्—ड्याप्प्रातिपदिकसम्प्रत्ययार्थम् । एतदुक्तं भवति—
वृद्धादीनि ड्याप्प्रातिपदिकविशेषणानीत्येव सम्प्रत्ययां यथा स्यादित्येवमर्थं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं
कर्त्तव्यम् ।

(२) न्याससम्मतोऽयं पाठः पदमञ्जरीसम्मतोऽपि ।

हृषदौ, हृषदः; हृषदा, हृषद्भ्याम्, हृषद्भिः; हृषदे, हृषद्भ्याम्, हृषद्भ्यः; हृषदः, हृषद्भ्याम्, हृषद्भ्यः; हृषदः, हृषदोः, हृषदाम्; हृषदि, हृषदोः, हृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमित्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदितव्यम् । इयाप्रातिपदिकादिति (सर्वाऽधिकारेऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे संबध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते, केयं स्त्री नाम ? सामान्यविशेषाः (१) स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव (२) बहुप्रकारव्यक्तयः । कचिदाश्रयविशेषाभावाद्बुद्धेश्वर्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि युज्यते । स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति, वच्यति—“अजाद्यतष्टाप्”—अजा, देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् ? अजः, देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रतिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । पकारः सामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता । तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभयाः । कीलालपाः ब्राह्मणी । “हल्ङ्याभ्यः” इति सुलोपः स्यात् । अजादिग्रहणं तु कचिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते, कचित्तु पुंयोगलक्षणे, कचित्तु पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे, कचित्तु वयोलक्षणे ङीषि, कचिद्विल्लक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाव विधीयते । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ इति पठ्यते । तस्यायमर्थः—शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेद्वचति । शूद्रा । पुंयोगे ङीषैव भवितव्यम्—भूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः—महाशूद्री । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनः, तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्ते प्रतिषिद्धयते । ग्रहणवता (३) प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नति कथं तदन्तविधिः ? एतदेव ज्ञापकं भवति—अस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेन अतिधीवरी, अतिपीवरी, अतिभवती, अतिमहती इति भवति । अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । वाला, होडा, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः । पूर्वापहाणा, अवरापहाणा । टित्, निपातनाणत्वम् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । त्रिफला—द्विगौ । बहुव्रीहौ—त्रिफली संहतिः । (४) सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः

स्त्रियाम्—यहाँ से ‘स्त्रियाम्’ का अधिकार है ।

अजाद्यतः—अजादि एवम् अदन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में टाप् प्रत्यय होता है ।

शूद्रा—जातिवाचक अमहत्पूर्वक शूद्र शब्द से भी टाप् होता है ।

संभस्त्रा—सम्, भस्त्र, अजिन, शण तथा पिण्ड शब्दों से परवर्ती फल शब्द से टाप् प्रत्यय होता है ।

सत्—सत्, प्राक्, काण्ड, प्रान्त, शत तथा एक शब्दों से परवर्ती पुष्प शब्द से टाप् प्रत्यय होता है ।

(१) सामान्यविशेषा इति—समानानां भावः सामान्यम्, तुल्यजातीयपदार्थसाधारणत्वात् । विशिष्यन्ते—परस्परं विजातीयैभ्यश्च व्यावर्त्यन्ते इति विशेषाः । सामान्यश्च विशेषाश्चेति सामान्यविशेषाः ।

(२) बहुप्रकारव्यक्तय इति—व्यज्यन्त आभिरिति व्यक्तयः, सामान्यविशेषाणामाश्रयाः । बहुप्रकारा व्यक्तयो येषां सामान्यविशेषाणां ते तथोक्ताः ।

(३) एष पाठो न्यासासम्मतः ।

(४) सदक्काण्डेति पदमजरीसम्मतः पाठः ।

पुष्पात्॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा ।
“पाककर्ण” इति डीषोऽपवादः । कृञ्चा, उणिहा, देवविशा—हलन्ताः, ज्येष्ठा, कनिष्ठा,
मध्यमा—पुंयोगः । कोकिला जातिः । ऋमूलान्नजः॥ अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो डीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । डकारः
सामान्यग्रहणार्थः । कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । वृत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग् इत्यत्र संभवति यथाकथञ्चित् तदुगिच्छद्भद्ररूपम्, तदन्तात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो
भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती । ऋधातोरुगितः प्रतिषेधो
वक्तव्यः॥ उखास्यत्, पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्॥ प्राची । प्रतीची ।
उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वञ्जन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति रेफश्चान्तादेशः । धीवरी ।
पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी । “ऋन्नेभ्यः” इत्येव डीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफ-
विधानार्थं वचनम् । ऋवनो न हश्ः॥ प्रासौ डीव्राबुभावपि प्रतिषिद्धयेते । सहयुध्वा
ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदिकादन्य-
तरस्यां स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात्, द्विपदी । त्रिपात्, त्रिपदी । चतुष्पाद्,
चतुष्पदी ॥

टावृचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्रातिपदिकात्
स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । डीपोऽपवादः । द्विषदा ऋक् । त्रिषदा ऋक् । चतुष्पदा ऋक् ।
ऋचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ॥

मूलात्—नञ्पूर्वक मूल शब्द से टाप् प्रत्यय होता है ।

ऋन्नेभ्यः—ऋकारान्त तथा नकारान्त प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविवक्षा में डीप् प्रत्यय होता है ।

उगितश्च—उगितन्त प्रातिपदिक से भी स्त्रीत्वविवक्षा में डीप् प्रत्यय होता है ।

धातोः—उगित् धातु से डीप् का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

अञ्चतेः—‘अञ्चू’ धातु से भी डीप् का विधान समझना चाहिए ।

वनो—वञ्जन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में डीप् प्रत्यय भी होता है और अन्त में रेफादेश भी
हो जाता है ।

वनो न—हश्चन्त धातुओं से विहित वन् (वनिप्) प्रत्यय से विशिष्ट प्रातिपदिक से डीप्
तथा अन्त को रेफादेश नहीं होते हैं ।

पादोन्य—कृतसमासान्तपादशब्दान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में विकल्प से डीप् होता है ।

टावृचि—ऋक् के वाच्य होने पर पादशब्दान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में टाप् प्रत्यय होता है ।

न षट्संज्ञादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यो यः (१) प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्ध्यते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्वस्त्रादिभ्यः—स्वस्त्रा, दुहिता, ननानदा, याता, माता, तिस्रः, चतस्रः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चाप सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्नन्तात्प्रातिपदिकान्डीप् प्रत्ययो न भवति । “ऋन्नेभ्यो डीप्” इति डीप् प्राप्तो “मनः” इति सूत्रेण प्रतिषिद्ध्यते । दामा, दामानौ, दामानः । पामा, पामानौ, पामानः । अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति—सीमा, सीमानौ, सीमानः । अतिमहिमा, अतिमहिमानौ, अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम्, उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा, सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः । सुचर्मा, सुचर्माणौ सुचर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतिक्रान्ता राजानमतिराजी (२) ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्याम्—मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा, पामे, पामाः । सीमा, सीमे, सीमाः । न च भवति—पामानः, सीमानः । बहुव्रीहौ—बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः; बहुतक्षा, बहुतक्षे, बहुतक्षाः । न च भवति—बहुराजानः, बहुतक्षाणः । अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् ? बहुव्रीहौ “वनो र च” इत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात्—बहुधीवा, बहुधीवरी; बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“टिड्डाणञ्” इति डीप्—कुरुचरी, मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुरुचरा, बहुमद्रचरा मधुरा । जातेरिति डीष्—कुक्कुटी, शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुक्कुटा, बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः ? तदन्तविधिना ज्ञापितं चैतत्—अस्त्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति—कुम्भकारी, नगरकारी । न चाणिति कृद्ग्रहणम्, तद्धितोऽप्यणस्ति ॥

न षट्—षट्संज्ञक तथा स्वस्त्र आदि प्रातिपदिकों से स्त्री प्रत्यय नहीं होता है ।

मनः—मन्नन्त (मनिप्प्रत्ययान्त) प्रातिपदिक से डीप् नहीं होता है ।

अनो—अन्नन्त बहुव्रीहि से स्त्रीलिङ्ग में डीप् नहीं होता है ।

डाप्—मन्नन्त प्रातिपदिक तथा अन्नन्त बहुव्रीहि से विकल्प से डाप् प्रत्यय होता है ।

अनुप—यहाँ से आगे ‘अनुपसर्जनात्’ का अधिकार है ।

(१) यत इति पाठः ।

(२) अतिराज्ञीति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः ।

टिड्ढाणञ् द्वयसज्द्वयमात्रचतुष्टयपठकठञ् कञ् करपः ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्तते, तत् सति सम्भवे विशेषणं भवति । टिडादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्तावत्-कुरुचरी, मद्रचरी । इह कस्मान्न भवति—पचमाना, यजमाना ? द्वयानुबन्धकवाह्यतः । ख्युडादिषु कथम् ? टित्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेत्वं फलम् । पठिता विद्येति आगमटित्वमनिमित्तम्, “व्यु व्यु लौ तुट् च” इति लिङ्गात् । ढ-सौपर्णेयी, वेनतेयी । निरनुबन्धको दशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण्-कुम्भकारी, नगरकारी, औपगवी । णेऽपि कचिदणकृतं कार्यं भवति—चौरी, तापसी । दण्डा, मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ्-औत्सी, औदपादी । “शार्ङ्गनिवाद्यजः” इति पुनरजो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीपं बाधितुम् । द्वयसच्-ऊरुद्वयमी, जानुद्वयसी । दधन्च्-उरुदध्नी, जानुदध्नी । मात्रच्-ऊरुमात्री, जानुमात्री । तयप्-पञ्चतयी, दशतयी । ठक्-आक्षिकी, शालाकिकी । ठक्-लावणिकी । ठक्जोभंदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । कञ्-यादशी, तादशी । करप्-इत्तरी, नश्वरी । ञनञञ्जीकवह्यं स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । स्त्रीणी । पौंस्त्री । आणयङ्करणी । सुभगं-करणी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यजश्च ॥ १६ ॥

ङीबित्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी । वात्सी । (१) अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—“द्वीपादनुसमुद्रं यज्”—द्वैप्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यज इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यजन्तात् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसंज्ञः । पकारो ङीपर्यः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते । तद्धितग्रहणं ग्रहिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्गीयणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम्-गार्गी, वात्सी । सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । आवड्याच्चापं वदयति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्मात्-आवड्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यज इत्येव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यजन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तद्वधित्वेन परिगृह्यते-कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुकतेति । कौहत्यायनी । शासित्यायनी । बाञ्जव्यायणी ॥

टिड्ढाणञ्—टित्प्रत्ययान्त आदि प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

नञ्—नञ्प्रत्ययान्त, स्तञ्प्रत्ययान्त, ईकक्प्रत्ययान्त, ख्युन्प्रत्ययान्त, तरुण तथा तलुन शब्दों से भी ङीप् समझना चाहिए ।

यजश्च—यजन्त प्रातिपदिक से भी स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अपत्य—यहाँ अपत्यार्थक यज् प्रत्यय का ग्रहण है ।

प्राचाम्—प्राचीन आचार्यों के मत में यजन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में तद्धितसंज्ञक ष्फ प्रत्यय होता है ।

सर्वत्र—लोहित से लेकर कत-पर्यन्त यजन्त प्रातिपदिक से भी स्त्रीलिङ्ग में ष्फ प्रत्यय होता है ।

(१) आपत्य इति पदमञ्जरीसम्मतः पाठः, न्यासे तु अपत्य इत्येव दृश्यते ।

कण्वात् शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ(१) तदन्तादी ण्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । तथा “कण्वादिभ्यो गोत्रे” इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या सङ्गृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यजन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते—शाकल्यायनी, शाकल्यस्यमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य, माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ण्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते “ढक्च मण्डूकात्” इत्यणि च । यथाक्रमं टावढीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना ? तस्येदं विवचायामपि कृते । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् । आसुरायणी । शैषिकेष्वर्थेषु “इजश्च” इत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते—आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या(२)वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । वर्करी । प्रथम इति किम् ? स्थविरा, वृद्धा । अत इत्येव—शिशुः । वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयवोचनावेतौ । प्राप्तयौवना स्यभिधीयते । कथं कन्या ? “कन्यायाः कनीन च” इति ज्ञापकात् । उत्तानशया, लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूर्ली । दशपूर्ली । कथं त्रिफला ? अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिपिद्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्विस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्ताच्चावत्-पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः, दशाश्वः । कालः संख्या च न परिमाणम्—द्विवर्षा, त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता, त्रिशता । विस्तादिभ्यः—द्विविस्ता, त्रिविस्ता, द्वाचित्ता, त्र्याचित्ता, द्विकम्बल्या, त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् ? द्वाडाकी, त्र्याडाकी । तद्धितलुकीति किम् ? समाहारे—पञ्चाश्वी, दशाश्वी ॥

कौरव्य—कौरव्य तथा माण्डूक शब्दों से खीलिङ्ग में ण्फ प्रत्यय होता है ।

कौरव्यमाण्डूकयोः—कौरव्य तथा माण्डूक के साथ-साथ आसुरि शब्द से भी ण्फ प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

वयसि—प्रथमवयोवाची प्रातिपदिक से खीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

वयस्यचरमे—चरमवयोभिन्नवयोवाचक प्रातिपदिक से ङीप् का विधान समझना चाहिए ।

द्विगोः—द्विगुसंज्ञक प्रातिपदिक से खीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अपरिमाण—अपरिमाणान्त द्विगु से और विस्त, अचित एवम् कम्बल्य शब्दान्त प्रातिपदिकों से तद्धितप्रत्यय के लुक् होने पर ङीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

(१) पूर्वोत्तरावित्यादि—शकलशब्दोऽन्त आदिश्य यथाक्रमम् ययोः पूर्वोत्तरयोर्गणयोस्तौ तथोक्तौ, पूर्वो गणो लोहितादिः शकलशब्दान्तो भवति, उत्तरश्च गणः शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः ।

(२) श्रुत्येत्यादि—श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्यनपेक्ष्येत्यर्थः ।

काण्डान्ताद् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः, “प्रमाणे द्वयसच्” इति विहितस्य तद्धितस्य “प्रमाणे लो द्विगो नित्यम्” इति लुकि कृते-द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः, त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् पूर्वेणैव प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे निधमार्थं वचनम्, इह मा भूत्-द्विकाण्डी रज्जुः, त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखाया द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वान्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाण इति किम् ? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव-समाहारे-द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ॥ २५ ॥

ऊधस्शब्दान्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । “ऊधसोऽनङ्” इति समासान्ते कृते, “अनो बहुव्रीहेः” इति ङीप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते । घटोऽधनी । कुण्डोऽधनी । बहुव्रीहेरिति किम् ? प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । “अन उपधालोपिनः” इत्यस्यापि ङीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्वाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति-महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङापि प्राप्ते ङाङ्विधोयते । संख्यादेर्व्ययादेश्च बहुव्रीहेरुधःशब्दान्तात् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत्-द्वयधनी, त्रयधनी । अव्ययादेः-अत्यधनी, निरुधनी । आदिग्रहणं किम् ? द्विविधोऽधनी, त्रिविधोऽधनीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस् इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्त्तते, नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्दायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात् ङापि प्रतिषेध-विकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम्-द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी । हायनान्तादपि प्राप्ते-द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी । ॥ हायनो वयसि स्मृतः ॥ तेनेह न भवति-द्विहायना शाला, त्रिहायना, चतुर्हायना । णत्वमपि “त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य” इति वयस्येव स्मर्यते ॥

काण्डान्तात्-तद्धितप्रत्यय के लुक् होने पर काण्डशब्दान्त द्विगु से क्षेत्र अर्थ में ङीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

पुरुषात्-प्रमाणार्थकपुरुषशब्दान्त द्विगु से तद्धितलुक् होने पर विकल्प से ङीप् प्रत्यय का प्रतिषेध होता है ।

बहुव्रीहेः-ऊधस्शब्दान्त बहुव्रीहि से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

संख्या-संख्यादि तथा अव्ययादि ऊधस् शब्दान्त बहुव्रीहि से ङीप् प्रत्यय होता है ।

दाम-संख्यादि दामशब्दान्त एवम् संख्यादि हायनशब्दान्त बहुव्रीहि से ङीप् प्रत्यय होता है ।

हायनो-हायनान्त बहुव्रीहि से वयस् अर्थ में ही ङीप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहिरित्येव । अन्नन्तो यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः । ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधङीपः ? अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा, बहुराज्ञी, बहुराजे । बहुतच्चा, बहुतक्षणी, बहुतक्षे । अन इति किम् ? बहुमत्स्या । उपधालोपिन इति किम् ? सुपर्वा, सुपर्वे; सुपर्वा, सुपर्वणी, सुपर्वणः । डाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी, अनिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि-गौः पञ्चदाज्ञी, एकदाज्ञी, द्विदाज्ञा, एकमूद्धनी, समानमूद्धनी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये । अपरेति भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् । आर्यकृती । आर्यकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली । सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी । भेषजेति भाषायाम् ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विपयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दान् ङीप् प्रत्ययो भवति । या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् ? यास्ता रात्रयः । अजसादिष्विति वक्तव्यम् । रात्रिं सहोपित्वा । कथं “तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्रयः” ? ङीषयं बह्वादिलक्षणः, तत्र हि पठ्यते ‘कृदिकारादक्तिनः’, ‘सर्वतोऽक्तिन्नार्थादित्येके’ इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिनिपात्यते, नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति ङीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे । इह तु न भवति-अन्तरस्यां शालायां विद्यते, पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मनुबिनपात्यते, वत्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्वं निपात्यते, मनुप् सिद्धः । अन्तर्वत्नां गभिणी । पतिवत्नी जीवत्पतिः ॥

अनः—उपधालोपी अन्नन्त बहुव्रीहि से विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है ।

नित्यम्—संज्ञा तथा वेद में उपधालोपी अनन्त बहुव्रीहि से नित्य ङीप् प्रत्यय होता है ।

केवल—संज्ञा तथा वेद में केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्य, कृत, सुमङ्गल तथा भेषज शब्दों से ङीप् प्रत्यय होता है ।

रात्रेः—संज्ञा तथा वेद में रात्रि शब्द से जस् विभक्ति के विषय को छोड़कर ङीप् प्रत्यय होता है ।

अजसादिष्विति—जस् आदि विभक्तियों के विषय को छोड़कर रात्रिशब्द से ङीप् का विधान समझना चाहिए ।

अन्तर्वत्—अन्तर्वत् तथा पतिवत् शब्दों से ङीप् प्रत्यय तथा उन्हें नुक् का आगम भी हो जाता है ।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुबुवत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा छन्दसि तु नुगिवधिः ॥

सान्तर्वत्नी देवानुपैत् । सान्तर्वती देवानुपैत् । पतिवत्नी तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते, ङीष् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः, यज्ञसंयोगे । यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः, तत्साधनत्वात्फल(१)ग्रहीतृत्वाद्वा । यजमानस्य पत्नी । पति ! वाचं यच्छ । यज्ञसंयोग इति किम् ? ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृष-
लस्य पत्नी ? उपमानाद्भवति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयम्, अयज्ञसंयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम् ? पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । एकपत्नी । समा-
नादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावात् वचनम् । समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । ऋदासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् च प्रत्ययः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । त्रय एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुमितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः । वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अगनायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुंयोग इत्येव—वृषा-
कपिः स्त्री ॥

पत्युः—यज्ञसंयोग अर्थ में स्त्रीत्वविवक्षा में पतिशब्द को नकारादेश हो जाता है ।

विभाषा—सपूर्वक पतिशब्द को उक्त नकारादेश विकल्प से हो जाता है ।

नित्यम्—सपत्नी आदि शब्दों में पति शब्द को नित्य नकारादेश हो जाता है ।

दासात्—दासशब्दोत्तरवर्ती पतिशब्द हो अन्त में जिसके ऐसे प्रातिपदिक को स्त्रीत्वविवक्षय में नकारादेश हो जाता है छन्दोविषय प्रयोग में ।

पूत—स्त्रीत्व-विवक्षा में पूतक्रतु शब्द से ङीप् प्रत्यय एवम् अन्त में ऐकारादेश हो जाता है ।

वृषाकप्यग्नि—वृषाकपी आदि शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय तथा अन्त में उदात्त ऐकारादेश भी हो जाता है ।

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ, उदात्त इति च वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते, तेन त्रैरूप्यं भवति—मनोः स्त्री मनायी, मनावी, मनुः । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णवाचिनः प्रातिपादिकादनुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता, एनी । श्येता, श्येनी । हरिता, हरिणी । सर्व एते आद्युदात्ताः “वर्णानां तणतिनितान्तानाम्” इति वचनात् । वर्णादिति किम् ? प्रहृता(१), प्रस्ता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदात्तादिति किम् ? श्वेता । घृता-दित्वादन्तोदात्तः । तोपधादिति किम् ? अन्यतो ङीष् वक्ष्यति । अत इत्येव—शितिर्ब्राह्मणी । ऋषिशङ्गादुपसंख्यानम् । पिशङ्गी । असितपलितयोः प्रतिषेधः । असिता । पलिता । छन्दसि क्रमित्येके । असिकी । पलिकी । भाषायामपीष्यते—गतो गणस्तूर्ण-मसिकिकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तम्, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव—खट्वा । अनुदात्तादित्येव—कृष्णा, कपिला ॥

षिद्वौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीषनुवर्त्तते । षिद्वयः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । “शिल्पि नि ष्वुन्”—नर्त्तकी, खनकी, रजकी । गौरादिभ्यः—गौरी, मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सृपाट । सृगेठ । आढक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य्य । पूष । मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तच्च्न् । अनडुही । अनडुवाही । एषणः करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेध । गौतम । आयस्थूण । भौरि । भौलिकि ।

मनोरौ—मनु शब्द से खीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है और अन्त में विकल्प से औकारादेश एनम् उदात्त ऐकारादेश भी हो जाता है ।

वर्णात्—वर्णवाचक अनुदात्तान्त तकारोपध प्रातिपदिक से विकल्प से ङीप् प्रत्यय तथा तकार के स्थान में नकारादेश हो जाता है ।

पिशङ्गात्—पिशङ्ग शब्द से भी ङीप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

असित—असित तथा पलित शब्दों से उपर्युक्त ङीप् तथा नकारादेश का विधान नहीं होता है ।

छन्दसि—कुछ आचार्य वेद में असित तथा पलित शब्दों से ङीप् तथा इनके तकार के स्थान में वनम् आदेश मानते हैं ।

अन्यतो—अन्य वर्णवाची अनुदात्तान्त प्रातिपदिक से खीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

षिद्वौरादि—षिट् तथा गौरादि प्रातिपदिकों से खीलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

भौलिङ्ग । औद्गाहमानि । (१) आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आग्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । ॥ सुमङ्गलात्संज्ञायाम् ॥ सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । कुर्द । गूर्द । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्फल । पुष्कल । ॥ कटाच्छ्रोणिवचने (२) ॥ पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रौञ्ची । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोः “मातरि पिच्च” इति पित्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्—अन्त्यः पिल्लत्तणो ङीपिति; तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

ज्ञानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवराद् वृत्त्यमत्रा-
वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकार-

मैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपादिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत्, ज्ञानपदी अन्या । स्वरे विशेषः । उत्सादि-पाठादङि कृते ङीप्याद्युदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति अमत्रं चेत्, कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत्, गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या । माजी भवति श्राणा चेत्, पक्केत्यर्थः, भाजान्या । नागी भवति स्थौल्यं चेत्, नागाऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीप्मुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जातिवचनात् जातिलक्षणो ङीषेव भवति—नागी । काली भवति वर्णश्चेत्, कालाऽन्या । नीली भवति अनाच्छादनं चेत्, नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादनं इष्यते, किं तर्हि ? ॥ नीलादोषधौ, प्राणिनि च ॥ नीली औषधिः, नीली गौः, नीली वडवा । ॥ संज्ञायां वा ॥ नीली, नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत्, कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत्, कामुकान्या । मैथुने-च्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कवरी भवति केशवेशश्चेत्, कवरान्या ॥

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा वडवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीप्

सुमङ्गलात्—सुमङ्गल शब्द से संज्ञा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

कटात्—श्रोणी अर्थ में कट शब्द से ङीप् प्रत्यय होता है ।

ज्ञानपद—ज्ञानपद आदि ग्यारह प्रातिपदिकों से क्रमशः वृत्ति आदि अर्थों में ङीप् प्रत्यय होता है ।

नीलात्—नील शब्द से ओषधि तथा प्राणी अर्थों में ङीप् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में नील शब्द से विकल्प से ङीप् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

शोणात्—प्राचीन आचार्यों के मत में शोण शब्द से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

वोतो—उकारान्त गुणवचन प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है ।

(१) आलिपि इति पाठान्तरम् ।

(२) कुत्रचित् अधिकाः पञ्च शब्दा ग्रन्थे दरीदृश्यन्ते । ते च यथा—पिङ्गल, भट्ट, दहन, कन्द, काकण इति ।

प्रत्ययो भवति । पटुः, पट्वी । मृदुः, मृद्वी । उत इति किम् ? शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् ? आबुः । वसुशब्दात् गुणवचनाद् डीबाद्युदात्तार्थम् । वस्वी । खरुसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । (१) खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

(२) सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः ॥

बह्नादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा डीष् प्रत्ययो भवति । बहुः, बह्वी । बहु । पद्धति । अङ्कति । अञ्जति । अहति । अंहति । वहति । शकटि । शक्तिः शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नार्थादित्येके । चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । धिकट । विशाल । विशङ्कट । भरुज । ध्वज । चन्द्रभागाज्ज्याम् । कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्नादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम औषधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं डीष् प्रत्ययो भवति । बिम्बी च । प्रम्बी च ।

वसुशब्दात्—परन्तु आधुदात्तत्वं के लिए गुणवचन वसु शब्द से डीष् प्रत्यय ही होता है ।

खरुसंयोगोप—खरु शब्द तथा संयोगोप शब्दों से डीष् नहीं होता है ।

बह्नादि—बहु आदि प्रातिपदिकों से खीलङ्ग में विकल्प से डीष् प्रत्यय होता है ।

इतः—प्राण्यङ्गवाची इकारान्त प्रातिपदिक से विकल्प से डीष् प्रत्यय होता है ।

कृदिकारात्—क्तिभिन्नकृदन्तर्गत इकारान्त प्रातिपदिक से विकल्प से डीष् प्रत्यय होता है ।

सर्वतः—कुछ लोगों को कहना है कि क्तिन्नर्थक प्रत्यय से भिन्न सभी कृत्प्रत्ययों से युक्त प्रातिपदिक से विकल्प से डीष् प्रत्यय होता है ।

चन्द्र—चन्द्रभागा शब्द से नदी अर्थ में विकल्प से डीष् प्रत्यय होता है ।

नित्यम्—वेद में बहु आदि शब्दों से नित्य डीष् प्रत्यय होता है ।

भुवश्च—वेद में 'भु' शब्द से नित्य डीष् प्रत्यय होता है ।

(१) खरुः—कन्या पतिवरेति निघण्टुः ।

(२) अस्यार्थः—सत्त्वे = द्रव्ये, निविशते = समवायेन सम्बध्यते, पुनश्च णकादिवशात् द्रव्यात् अपैति = अपगच्छति, यथा पाकात् पूर्वम् घटे श्यामत्वम् सदपि पाकानन्तरम् तत एव घटादपगच्छति गुणान्तरं च रक्तता तत्र समवैति इति स्थितिः । पृथक् = पृथग्भूतासु, जातिषु = जात्याश्रयेषु घटपटमठादिषु, दृश्यते । एतत्सर्वं कर्मण्यपि समानम्, प्रयत्नादिना एकस्मिन् घटे समुत्पन्नत्वं कर्मणः समवायेन पुनश्च तस्य कर्मणो नाशात्तदपैत्यपि, पृथग्जात्याश्रयेषु घट-पटादिषु दृश्यतेऽपि इत्यतो व्यवच्छेदेकान्तरमाह—आधेयश्चेत्यादि । आधेयः = उत्पाद्यः, एतदपि क्रिया-साधारणमित्यत आह—अक्रियाजश्चेति । क्रियानुत्पाद्य इत्यर्थः । स च जलादिपरमाणूनां रूपादिः । तथा च विशेषणद्वयेन गुणे उत्पाद्यत्वम् अनुत्पाद्यत्वं चेत्युभयं विवक्षितम्, क्रियायां तु उत्पाद्यत्वमेव नानुत्पाद्यत्वम्, तस्या नित्यत्वाभावात् । अक्रियाजश्चेत्यत्र क्रिया प्रयत्नः न तु कर्म, तथा सति कर्मणः कर्मजन्यत्वस्यासम्मततया तावताऽतिव्याप्तिनिवारणासम्भवादिति ध्येयम् । असत्त्वप्रकृतिरिति द्रव्यव्यवच्छेदाय, अक्रियाजश्चेत्यन्तस्य द्रव्यसाधारणत्वात् । अधिक-माकरग्रन्थेभ्यो ज्ञेयमिति । (श्रीना०)

शम्बी च । इह कस्मान्न भवति—स्वयम्भूः ? उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते । ह्रस्वादेवेयं पञ्चमी । “भुव” इति सौत्रो निर्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगाद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्मात् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महामात्री । प्रष्टी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्ति-निमित्तस्य सम्भवात् पुंशब्दा एते, तद्योगास्त्रियां वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् ? देवदत्ता, यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम् ? परिसृष्टा(१), प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते । ॥गोपालिकादीनां प्रतिषेधः॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । ॥सूर्यादेवतायां चाव्यक्तव्यः॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् ? सूरि ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चागमः । येषामत्र पुंयोग एवेत्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते, प्रत्ययस्तु पूर्वैर्णैव सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी । ॥हिमारण्ययो-र्महत्त्वे॥ महद्भिः हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । ॥यवाद्दोषे॥ दुष्टो यवो यवानी । ॥यवनाल्लिप्याम्॥ यवनानां लिपिर्यवनानी । ॥उपाध्यायमातुलाभ्यां वा॥ उपाध्यायी, उपाध्यायानी । मातुली, मातुलानी । ॥आचार्यादणत्वं च॥ आचार्यानी । आचार्या । ॥अर्यक्षत्रियाभ्यां वा॥ अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया । विना पुंयोगेन स्वार्थं एवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीष् एव भवितव्यम्—अर्या, क्षत्रिया । ॥मुद्रलाच्छुन्दसि लिच्च॥ रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टौ ॥

पुंयोगात्—पुंयोग के कारण स्त्रीलिङ्ग में वर्त्तमान पुम्वाचक प्रातिपदिक से ङीष् प्रत्यय होता है ।

गोपालिका—गोपालिका आदि शब्दों में ङीष् नहीं होता है ।

सूर्यात्—सूर्य शब्द से पुंयोग में देवता अर्थ में चाप प्रत्यय होता है ।

इन्द्र—इन्द्र आदि प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीष् प्रत्यय होता है और आनुक् का आगम भी ।

हिमारण्ययोः—हिम तथा अरण्य शब्दों से ङीष् तथा आनुक् महत्त्व अर्थ में ही होते हैं ।

यवाद्दोषे—यव शब्द से दोष अर्थ में ही ङीष् तथा आनुक् का विधान होता है ।

यवनात्—यवन शब्द से लिपि अर्थ में ही ङीष् तथा आनुक् का विधान होता है ।

उपाध्याय—उपाध्याय तथा मातुल शब्दों से विकल्प से ङीष् तथा आनुगागम होते हैं ।

आचार्यात्—आचार्य शब्द से ङीष् एवम् आनुगागम के विधान के साथ-साथ णत्व का प्रतिषेध भी समझना चाहिए ।

अर्य—अर्य तथा क्षत्रिय शब्दों से विकल्प से ङीष् तथा आनुगागम का विधान होता है ।

मुद्रलाच्छुन्दसि—मुद्रल शब्द से छन्द में ङीष् तथा आनुगागम का विधान होता है और ङीष् लिट् भी हो जाता है ।

(१) परिसृष्टा, प्रजाता—प्रसूतेत्यर्थः । एते शब्दा इति बहुवचनम् येऽन्येऽप्येवजातीयाः शब्दास्तानपेक्ष्य वेदितव्यम् ।

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् ? सुक्रीता, दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति—

“सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।” इति ?

टावन्तेन समासः, अत इति चानुवर्तते । ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः’ इति, बहुलं तदुच्यते—“कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अभ्रविलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् ? चन्दनानुलिप्ता(१) ब्राह्मणी ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहयोऽन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वच्यति । शङ्खभिन्नी । ऊरुभिन्नी (२) । गलकोत्कृत्ती । केशलनी । बहुव्रीहेरिति किम् ? पादपतिता । ॐ अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः । दन्तजाता । स्तनजाता । ॐ पाणिगृहीत्यादीनामर्थवशेषे ॐ । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु कथंचित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । ॐ अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॐ । बहुकृता(३) । नञ्-अकृता । सु-सुकृता । काल-मासजाता, संवत्सरजाता । सुखादि-सुखजाता, दुःखजाता । “जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्” इत्येवमादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात्, क्तान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजग्धी, शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभञ्जिती, पलाण्डुभञ्जिता । सुरापीती, सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति

क्रीतात्—करणकारकपूर्वक क्रीतशब्दान्त प्रातिपदिक से खीत्व विवक्षा में ङीष् प्रत्यय होता है ।

क्तादल्पा—करणकारकपूर्वक क्तान्तान्त प्रातिपदिक से ङीष् प्रत्यय होता है ।

बहुव्रीहेः—अन्तोदात्त क्तान्तान्त बहुव्रीहि से खीत्व-विवक्षा में ङीष् प्रत्यय होता है ।

अन्तोदात्तात्—परन्तु अन्तोदात्त क्तान्तान्त बहुव्रीहि में जातशब्दान्त बहुव्रीहि से ङीष् नहीं होता है ।

पाणि—अर्थविशेष में ही पाणिगृहीत आदि शब्दों से ङीष् प्रत्यय होता है ।

अबहु—बहु-आदिपूर्वक क्तान्तान्त बहुव्रीहि से ङीष् नहीं होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

अस्वाङ्ग—अस्वाङ्गपूर्वपदक अन्तोदात्त क्तान्त बहुव्रीहि से खीत्व-विवक्षा में विकल्प से ङीष् प्रत्यय होता है ।

(१) चन्दनानुलिप्ता—बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः ।

(२) गलोत्कृत्तीति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) बहुकृता—बहूनि कृतान्यनयेति विग्रहः ।

किम् ? शङ्खभिन्नी, ऊरुभिन्नी । अन्तोदात्तादित्येव-वस्त्रच्छन्ना, वसनच्छन्ना । ऋबहुलं संज्ञाकुन्दसोरिति वक्तव्यम् । प्रवृद्धविल्ली । प्रवृद्धविल्ली । प्रवृद्धा चासौ विल्ली चेति । नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहिः, कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वाग्रहणमनुवर्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात् प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी, चन्द्र-मुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा माला । स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् ? अशिखा । असंयोगोपधादिति किम् ? सुगुल्फा, सुपार्श्वा । अङ्ग-गात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् । मृदङ्गी, मृदङ्गा । सुगात्री, सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी, स्निग्धकण्ठा ॥

(१) अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्त्वं तत्र दृष्टं चेत्तेन चेत्तथा युतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव । बहुजलद्वारे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकाद्यन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका । तिलोदरी, तिलोदरा । विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णी, चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा । ऋपुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा । कबरमणिविष-शरेभ्यो-नित्यम् । कबरपुच्छी (२) । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी । उपमाना-प्यच्चाच्च पुच्छाच्च । उल्लकपक्षी सेना । उल्लकपुच्छी शाला ॥

बहुलम्—संज्ञा तथा वेद में उक्त ङीष् बहुल करके होता है ।

स्वाङ्गात्—स्वाङ्ग जो असंयोगोपध उपसर्जन तदन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में विकल्प से ङीष् होता है ।

अङ्ग—अङ्ग, गात्र तथा कण्ठ आदि उपसर्जन से ङीष् का विधान समझना चाहिए ।

नासिकोदरौष्ठ—नासिकाशब्दान्त, उदरशब्दान्त, ओष्ठशब्दान्त, जङ्घाशब्दान्त, दन्तशब्दान्त, कर्णशब्दान्त तथा शृङ्गशब्दान्त प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविवक्षा में विकल्प से ङीष् प्रत्यय होता है ।

पुच्छाच्चेति—उपसर्जनपुच्छान्त प्रातिपदिक से भी विकल्प से ङीष् समझना चाहिए ।

कबर—कबर, मणि, विष तथा शर शब्दों से उत्तर आनेवाले उपसर्जन पुच्छ शब्द से नित्य ङीष् प्रत्यय होता है ।

उपमानात्—उपमानपूर्वपदक पक्ष तथा पुच्छ शब्दों से नित्य ङीष् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र पारिभाषिकस्य स्वाङ्गस्य लक्षणत्रयम्—(क) अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गम् प्राणिस्थम-विकारजम्, (ख) अतस्त्वं तत्र दृष्टं च, (ग) तेन चेत् तत् तथा युतम् इति । तत्र द्रवरहितं असर्वगतद्रव्यपरिमाणवत् (= मूर्तिमत्) प्राणिस्थम् विकारजन्यत्वरहितं च प्रथमं स्वाङ्गम् हस्तपादादि । प्राणिषु अवर्त्तमानमपि प्राक् तत्र प्राणिषु वर्त्तमानं वस्तु छिन्नकेशादि द्वितीयविधं स्वाङ्गम् । तृतीयलक्षणे च विशेषः भाष्यकृतैर्वोक्तः—‘स्वाङ्गमप्राणिनोपि’ इति । तथा च तेन = प्राणि-स्थेन स्तनाद्यवयवसन्निवेशविशेषेण, तत् = प्राणरहितं प्रतिमादि द्रव्यम् अपि, चेत् = यदि, तथा = प्राणिवत्, युतम् तर्हि तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । तेन प्रतिमास्तनादेरपि स्वाङ्गत्वमुपपन्नमिति भावः । (श्रीना०)

(२) कबरपुच्छी—कबरं पुच्छमस्याः सा मयूरी । मणिपुच्छी, विषपुच्छी—मणिः पुच्छमस्याः, विषं पुच्छमस्याः सा वृश्चिकी ।

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

“स्वाङ्गात्” इति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च प्रातिपदिका-
स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा(१) । कल्याणखुरा । कल्याणोखा(२) ।
कल्याणवाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोणा । कल्याणनखा । कल्याण-
मुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला । बह्वचः खत्वपि-पृथुजघना, महाललाटा ॥

सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

“स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्” इति “नासिकोदरौष्ठजङ्घा” इति च प्राप्तो ङीष्प्रतिषिद्ध्यते ।
सह, नज्, विद्यमान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । सकेशा ।
अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न भवति ।
शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् ? तान्नखी कन्या,
चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वाद्प्राप्तो ङीष् विधीयते ।
दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट् । चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातनं
नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥

“स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्” इत्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीष्
विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकान् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः ।
प्राङ्मुखी(३), प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका । इह न भवति—प्राग्मुखा,
प्राक्क्रोडा, प्राग्जघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीषेव स्वयंते न ङीप् । वहेरयं ण्विप्रत्ययान्तस्य निर्देशः । सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञा-
नम् । वाहन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । दित्यौही । प्रष्ट्यौही ॥

न क्रोडादि—क्रोडादिशब्दान्त तथा बह्वजन्त प्रातिपदिकों से ङीष् नहीं होता है ।

सहनज्—सहपूर्वक, नज्पूर्वक तथा विद्यमानपूर्वक प्रातिपदिक से भी ङीष् प्रत्यय नहीं
होता है ।

नख—नखशब्दान्त तथा मुखशब्दान्त प्रातिपदिक से संज्ञा में खीत्वविवक्षा में ङीप् प्रत्यय
नहीं होता है ।

दीर्घजिह्वी—वेद में ‘दीर्घजिह्वी’ शब्द का निपातन होता है ।

दिक्—दिक्पूर्वपदक प्रातिपदिक से ङीप् प्रत्यय होता है ।

वाहः—वाहन्त प्रातिपदिक से खीत्वविवक्षा में विकल्प से ङीष् प्रत्यय होता है ।

(१) कल्याणक्रोडेति । अश्वानामुरः क्रोडा, खीलङ्गोऽयम् ।

(२) एतच्च बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

(३) प्राङ्मुखीति—प्राच्यां भवमिति व्युत्पत्तावस्तातिः, तस्यान्वेरिति लुक्, लुक्छितेति
ङीञ्लुक्, इति प्राक् ; प्राङ्मुखं यस्याः सा प्रा मुखी ।

सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी, अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ ङीष्न्तौ भाषायां निपात्येते । सखीयं मे ब्राह्मणी । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् ? सखा सप्तपदी भव । अशिशुमिव सामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपादिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमयकारोपधं च तस्मात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

(१) आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी(२) । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कठी । वह्वृची । जातेरिति किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् ? मक्षिका । अयकारोपधादिति किम् ? चत्त्रिया । ऋयोपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः ॥ हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाजातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदाच्च यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते—‘सत्पाक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्’, ‘संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्’, ‘मूलान्नजः’ इति ॥

सख्यशिश्वीति—भाषा में ङीष् प्रत्ययान्त सखी तथा अशिश्वी शब्दों का निपातन होता है ।

जातेः—स्त्रीलिङ्गमात्र में अनियत जातिवाचक यकारोपधभिन्न प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीष् प्रत्यय होता है ।

योपध—यकारोपध प्रातिपदिकों में हय, गवय, मुकय, मत्स्य तथा मनुष्य शब्दों से ङीष् का प्रतिषेध नहीं होता है ।

• पाक—पाकाद्युत्तरपदक जातिवाची प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीष् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र लक्षणत्रयम्—(क) आकृतिग्रहणा जातिः, (ख) लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् सकृदाख्यात निर्ग्राह्या, (ग) गोत्रं च चरणैः सह इति । तत्र प्रथमलक्षणम् आकृतिग्रहणेति । अनुगतेन अवयवसन्निवेशेन व्यंग्येति तदर्थः । यथा गोत्वघटत्वमनुष्यत्वादयः । असर्वलिङ्गत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनेन व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहेति द्वितीयं लक्षणम् । यथा एकत्र वृषलव्यक्तौ वृषलत्वापदेशानन्तरम् तत्पुत्रादौ उपदेशमन्तरैव वृषलत्वं सुग्रहम्, न पुंसकत्वनियतं चेति । यद्यपि तत्पुत्रादौ तत्पुत्रत्वग्रहणसापेक्षैव प्रमितिः वृषलत्वस्य तथापि तत्पुत्रादौ वृषलत्वग्रहणाय नोपदेशापेक्षेति भावः । पितर्यपि वृषलत्वस्य न प्रत्यक्षत्वम् उपदेशसहकृतम् अपि तु उपनीतभानमेव तस्य, वृषलत्वादेरतीन्द्रियत्वादित्येव तु युक्तम् । आकृतेश्च ब्राह्मणादावपि तुल्यतया न प्रथमलक्षणेन निर्वाहः । अपत्यप्रत्ययान्तत्वं शाखाध्येतृवाचित्वं चेति अन्त्यं लक्षणम् । तत्र कठत्वादिकं जातिः । एतच्च शब्दशास्त्रीयम् अनुशासनम् । दर्शनान्तररीत्या तु कठत्वादिकं न जातिः, साङ्कर्यात् इति अन्यतो ज्ञेयम् । तत्रापि साङ्कर्यस्य जातिबाधकता नेत्यपि नव्यानां मतं समालोचनीयमेव । (श्रीना०)

(२) अत्र मयूरीति न्यासेऽधिकमुदाहरणम् ।

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । अवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम् ? विट्, दरत् । मनुष्यग्रहणं किम् ? तित्तिरिः । जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात्-औदमेयी(१) । ऋज उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥ सौनङ्गमी । मौनचित्ती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरथिक इन् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरुः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः(२) । उकारो “नोङ्धात्वोः” इति विशेषणार्थः । दीर्घोच्चारणं कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदत्रापेक्ष्यते—अध्वर्युर्ब्राह्मणी । अप्राणिजातेश्चरज्जवादीनामिति वक्तव्यम् ॥ अलावूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम् ? कृकवाकुः । अरज्जवादीनामिति किम् ? रज्जुः, हनुः ।

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रबाहुः । जालबाहुः । संज्ञायामिति किम् ? वृत्तो बाहु यस्याः सा वृत्तबाहुः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दास्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गूः । ऋश्चुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यः ॥ श्वश्रूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरुः । नागनासोरुः । करभोरुः । औपम्य इति किम् ? वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित, शफ, लक्षण, वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो

इतो—मनुष्यजातिवाचक इकारान्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीष् प्रत्यय होता है ।

इजः—अजातिवाचक इज्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी ङीष् का विधान समझना चाहिए ।

ऊङुतः—उकारान्त मनुष्यजातिवाची प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में ऊङ् प्रत्यय होता है ।

अप्राणि—रज्जवादिभिन्न अप्राणिजातिवाचक प्रातिपदिक से भी ऊङ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

बाह्वन्तात्—बाहुशब्दान्त प्रातिपदिक से संज्ञा में ऊङ् प्रत्यय होता है ।

पङ्गोश्च—पङ्गु शब्द से स्त्रीत्वविवक्षा में ऊङ् प्रत्यय होता है ।

श्वश्रुरस्य—श्वश्रु शब्द से ऊङ् प्रत्यय तथा इसके इकार और उकार का लोप भी हो जाता है ।

ऊरुत्तर—उपमा के गम्यमान होने पर ऊरुत्तरपदक प्रातिपदिक से स्त्रीलिंग में ऊङ् प्रत्यय होता है ।

संहित—संहित, शफ, लक्षण तथा वाम आदि पूर्वपदवाले ऊरुत्तरपदक प्रातिपदिकों से स्त्रीलिंग में ऊङ् प्रत्यय होता है ।

(१) औदमेयीति—उदकं मेयमस्य इति उदमेयः, तस्यापत्यम् स्त्री औदमेयी । उदकस्योदभावः ।

(२) जीवबन्धूरिति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरुः(१) । शफोरुः । लक्ष्णोरुः । वामोरुः ।
 असहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । संहितोरुः । सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डल्वोऽलुन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कद्रुश्च वै
 सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलुं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् ? कद्रुः, कमण्डलुः । अगुगु-
 लुमधुजतुपतयालुनामिति वक्तव्यम् । गुगुलुः । मधूः । जतूः । पतयालुः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अच्छन्दोर्थं वच-
 नम् । कद्रूः । कमण्डलुः । संज्ञायामिति किम् ? कद्रुः, कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्योऽङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरवी ।
 कापटवी । अजन्तेभ्यः-वैदी, और्वी । जातिग्रहणं चेहानुवर्तते, तेन जातिलक्षणो ङीषनेन
 बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः । वैदस्य स्त्री वैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण ।
 गौतम । एतेऽणन्ताः । कालण्डलेय । ब्राह्मकृतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते
 ङगन्ताः । वात्स्यायन । मौज्जायन । एतौ फगन्तौ जातिः । कैकसेयो ङगन्तः । काव्यज्ञेयौ
 व्यङन्तौ । एहि, पर्येहि । कृदिकारान्तौ । आशमस्थो यजन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः
 शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति । अराल । चण्डाल । वतण्ड । जातिः । भोगवद्गौरिमतोः
 संज्ञायाम् घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् । अनृनरयोर्वृद्धिश्च । अत्र यथायोगं ङीवादिषु प्राप्तेषु
 ङीन् विधीयते ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्ताप्रातिपदिकास्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । व्यङः व्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत् ।
 आम्बुष्या । सौवीर्या । कौसल्या । व्यङ्-कारीषगन्ध्या, वाराह्या, बालाक्या । अपाच्च
 यजः । पात्परो यो यज् तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौत्तिमाण्या । गौकक्ष्या ।
 उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

सहित—सहित तथा शफ पूर्वपदवाले ऊर्हत्तरप्रातिपदिकों से भी स्त्रीलिंग में ऊङ् प्रत्यय
 समझना चाहिए ।

कद्रु—वेद में कद्रु शब्द तथा कमण्डलु शब्द से स्त्रीत्वविवक्षा में ऊङ् प्रत्यय होता है ।

गुगुलु—गुगुलु, मधु, जतु तथा पतयालु शब्दों से भी ऊङ् प्रत्यय का विधान समझना
 चाहिए ।

संज्ञायाम्—संज्ञा में कद्रु तथा कमण्डलु शब्दों से ऊङ् प्रत्यय होता है ।

शार्ङ्ग—शार्ङ्गरव आदि अजन्तप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीन् प्रत्यय होता है ।

भोगवत्—संज्ञा में भोगवत् तथा गौरिमत् शब्दों से नित्य ह्रस्व-विधान के लिए ङीन् प्रत्यय
 होता है ष (तरप्-तमप्), रूपप् आदि प्रत्ययों के परे रहते ।

नृनरयोः—नृ तथा नर शब्दों से ङीन् तथा आदि अच् को वृद्धि का विधान समझना चाहिए ।

यङश्चाप्—यङन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में चाप् प्रत्यय होता है ।

पाच्च—ष से पर यज्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी चाप् प्रत्यय होता है ।

(१) संहितोरुः—संहिलिखितोरुत्तरार्थः । सहोरुः—सहेते इति सद्गौ, तादृशवृत्त यस्याः सा ।

आवद्याच्च ॥ ७५ ॥

अवटशब्दो गगादिः । तस्माद्यञि कृते ङीप् प्राप्ते वचनमेतत् । आवद्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवद्या । प्राचां ष्फ एव, सर्वत्रग्रहणात् । आवद्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानि त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“यूनस्तिः”—युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम्—“पृथिव्या जाजौ”, “अग्रादिपश्चादङिमज्” इत्येवमादि लब्धं भवति । तद्धितप्रदेशाः—“कृतद्धित-समासाश्च” इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसंज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवतिः ॥

अणिजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रतिपदिकयोर्गुरुपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्यणिजोरेव विज्ञायते, न तु समुदास्य । डकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारस्तद्विधातार्थः—“यङश्चाप्” इति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमचरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तम्, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीपस्येव गन्धोऽस्य करीपगान्धः, कुमुदगान्धः, “तस्यापत्यम्” इत्यण्, तस्य ष्यङादेशः—करीपगन्ध्या, कुमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम्, “अत इज्” वाराहिः, तस्य ष्यङादेशः—वाराह्या, बालाक्या । अणिजोरिति किम् ? ऋतभागस्यापत्यम्, विदादित्वादज्, आत्तभागि । गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । “डिङ्ढाणञ्” (१) इति ङीबेव भवति । अनार्षयोरिति किम् ? वाशिष्ठी, वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोरिति किम् ? औप-गर्वा, कापटवी । गोत्र इति किम् ? “तत्र जाताः”—आहिच्छत्री, कान्यकुब्जी ॥

गोत्रायवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रायवा गोत्राभिमताः कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः, ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या । येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते दैवदत्या याज्ञदत्येति ते क्राँड्यादिपु द्रष्टव्याः ॥

आवद्याच्च—आवद्य शब्द से भी स्त्रीलिङ्ग में चाप् प्रत्यय होता है ।

तद्धिताः—यहाँ से तद्धित संज्ञा का अधिकार है ।

यूनस्तिः—युवन् शब्द से स्त्रीत्वविवक्षा में तद्धितसंज्ञक ति प्रत्यय होता है ।

अणिजोः—अनार्ष गोत्रविहित जो अण् तथा इज् प्रत्यय तदन्त गुरुपोत्तम प्रातिपदिकों को स्त्रीत्वविवक्षा में ष्यङ् आदेश हो जाता है ।

गोत्रायवात्—गोत्र में विहित जो अण् तथा इज् प्रत्यय तदन्त कुलवाचक पुणिक, भुणिक, मुखर आदि प्रातिपदिकों से विहित अण् तथा इज् का स्त्रीत्वविवक्षा में ष्यङ् आदेश हो जाता है ।

(१) डिङ्ढाणजित्यादि—प्राप्तिमात्राभिप्रायेणैतदुक्तम्, अत्र हि जानित्वाच्छार्ङ्गवादीति ङाना भाव्यम् ।

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थं आरम्भः, अनणित्यर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत । चैटयत । शैकयत । बैलवयत । वैकल्पयत । सौधातकि । सूत, युवत्याम् । भोज, क्षत्रिये । भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

(१) देवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्रिकाण्ठे विद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

देवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्रि, काण्ठे विद्वि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्त्तते । तेन उभयत्र विभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण ष्यङादेशः प्राप्नो विकल्प्यते । अगोत्रे त्वन्तरेऽपत्ये पक्षे विधीयते । तेन मुक्ते “इतो मनुष्यजातेः” इति ङीप्तेव भवति—देवयज्ञ्या, देवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या, सात्यमुग्री । काण्ठे विद्व्या, काण्ठे विद्वी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते—समर्थानामिति प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्राय-मधिकारः “प्राग्दिशो विभक्तिः” इति यावत् । स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थितः । केचिन्नित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि—“तस्यापत्यम्”, “तेन रक्तं रागात्”, “तत्र भवः” इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमः प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्यं विशेषलक्षणार्थम्, तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायते । उपगोरपत्यम् औपगवः । समर्थानामिति किम् ? कम्बलमुपगोः, अपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ? षष्ठ्यन्ताद्यथा स्यात् प्रथमान्तान्मा भूत् । वेति किम् ? वाक्यमपि यथा स्यात्—उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्यते—उपगवपत्यमिति ? नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तते, तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

“तेन दीव्यति” इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्य-त्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽणप्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिवेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्याण् प्रवर्त्तते । वक्ष्यति—“तस्यापत्यम्”—औपगवः, कापटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्त-

क्रौड्यादिभ्यः—क्रौडि आदि प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविवक्षा में ष्यङ् प्रत्यय होता है ।

देवयज्ञि—देवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्रि तथा काण्ठे विद्वि शब्दों से स्त्रीत्वविवक्षा में ष्यङ् प्रत्यय होता है ।

समर्थानाम्—अब ‘समर्थानाम्’, ‘प्रथमात्’ तथा ‘वा’ का अधिकार है ।

प्राग्—यहाँ से उत्तर ‘दीव्यत्’ शब्द से पूर्व अण् प्रत्यय होता है—यह समझना चाहिए ।

अश्व—अश्वपति आदि शब्दों से प्राग्दीव्यतीये अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) देवा यज्ञा यष्टव्या अस्य देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षोऽस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रमस्य सत्यमुग्रः । कण्ठे विद्वमस्य कण्ठे वा विद्वः कण्ठे विद्वः ।

रपदाण्यं वक्ष्यति, तस्यापवादः । आश्वपतिम् । शतपतिम् । अश्वपति । शतपति । धन-
पति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभा-
पति । प्राणपति । क्षेत्रपति (१) ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति, अदिति, आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिका-
त्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । पत्युत्तरपदात्-प्राणापत्यम्,
सैनापत्यम् । ऋयमाच्चेति वक्तव्यम् । याम्यम् । ऋवाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसङ्घा-
नम् । वाच्यम् । मात्यम् । पैतृमत्यम् । पृथिव्या जाजौ । पार्थिवा । पार्थिवी ।
देवाद्यजौ । दैव्यम् । दैवम् । बहिषष्टिलोपश्च । बाह्यः । ईकक्च । दाहीकः ।
ईकञ् छन्दसि । बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोपस्या-
नित्यत्वज्ञापनार्थम्—आरातीयः । स्थान्नोऽकारः । अश्वत्थामः । लोप्योपत्येषु बहुषु ।
उड्डलोमाः । शरलोमाः बहुष्विति किम् ? औड्डलोमिः, शारलोमिः । सर्वत्र गोरजादिप्रत्यय-
प्रसङ्गे यत् । गव्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम्,
गोमयम् । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणापवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन । दितेरपत्यं दैत्यः ।
वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः ? दितिशब्दात् ‘कृदिकारादक्तिनः,’
‘सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके’ इति डीपं कृत्वा “स्त्रीभ्यो ढक्” क्रियते, (२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा
चानित्या ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति । अणस्त-
दपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान । विकर । विनोद ।
महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वक्ष्याऽसे । धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति ।

दित्यदित्या—दिति, अदिति, आदित्य तथा पत्युत्तरपदक प्रातिपदिकों से प्राग्दीव्यतीय अर्थों
में ण्य प्रत्यय होता है ।

यमाच्चेति—यम शब्द से भी ण्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

वाङ्मति—वेद में वाक्, मति तथा पितृमत् शब्दों से भी ण्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

पृथिव्याः—पृथिवी शब्द से अ तथा अञ् प्रत्यय होते हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

देवात्—देव शब्द से यञ् तथा अञ् प्रत्ययों का विधान समझना चाहिए ।

बहिषः—बहिस् शब्द से अञ् प्रत्यय तथा टिलोप समझना चाहिए ।

ईकक् च—बहिस् शब्द से ईकक् प्रत्यय भी अवगन्तव्य है ।

ईकञ्—वेद में ईकञ् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

स्थान्नः—स्थामन् शब्दान्त प्रातिपदिक से अ प्रत्यय समझना चाहिए ।

लोमनः—लोमन् शब्द से बहुवचनविशिष्ट अपत्य अर्थ में अ प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है ।

सर्वत्र—अञ् आदि प्रत्ययों के प्रसंग में गो शब्द से अपत्य तथा अनपत्य अर्थों में यत् प्रत्यय
होता है ।

ण्यादयः—अर्थविशेषनिमित्तक प्रत्ययों के प्रसंग में पूर्वविप्रतिषेध के कारण ण्य आदि प्रत्यय
ही होते हैं ।

उत्सादिभ्यः—उत्स आदि शब्दों से प्राग्दीव्यतीय अर्थों में अञ् प्रत्यय होता है ।

(१) स्थानपति, यज्ञपति, धन्वपति, अधिपति, बन्धुपति, एते शब्दाः कचिधिकाः ।

(२) विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । उदस्थान, देशे । पृष, दंशे । भल्लकीये । रथन्तर । मध्यंदिन । बृहत् । महत् । सत्त्वन्तु । सच्छृङ्गो मतुवन्त आगतनुङ्को गृह्यते—सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव । ॐ ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—ग्रीष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते, न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नजौ भवनात् ॥ ८७ ॥

“धान्यानां भवने” इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव सम्बन्धः । प्राग्भवनसंशब्दना-
द्येऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्नजौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषु भवं स्त्रैणम् ।
पौंसनम् । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । पौंसनम् । स्त्रीभ्य आगतं स्त्रैणम् । पौंसनम् । स्त्रीभ्यो हितं
स्त्रैणम् । पौंसनम् “स्त्रियाः पुंवत्” इति ज्ञापकाद्व्यर्थे न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति
स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोलुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते न भवनादिति । द्विगोरिति पृष्टी । द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्त-
त्वेन तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीयते द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इति
किम् ? द्वेदेवदत्तिः, त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव—द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञाना-
दिह न भवति—पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथवा द्विगोरेवायं लुग्वधीयते, द्विगो-
रिति स्थानपृष्टी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा ? सत्यमेतत् । उपचारेण तु लक्षणया
द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणकल्पनया
कस्मान्न द्विगुरुच्यते—पाञ्चकपालमिति ? न तस्य द्विगुत्वे निमित्तम्, इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव
निमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथम्—पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपालः इति ?
नैवात्र तद्धित उत्पद्यते, वाक्यमेव भवति, त्रैशब्दं हि साध्यम्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः,
पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः,
अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अथैह कस्मान्न भवति—पञ्चभ्यो गर्गभ्य आगतं पञ्चगर्ग-
रूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति ? वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । “यस्कादिभ्यो गोत्रे” इत्यादिना तेषां गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तेषा-
मजादां प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः ।
आत्रेयायाः । खारवायणीयाः । गोत्र इति किम् ? कौवलम्, वादरम् । अर्चीति किम् ?
गर्गभ्य आगतम् गर्गरूप्यम्, गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव—गर्गभ्यो हितम् गार्गीयम् ।
गोत्रस्य बहुषुलोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् । विद्वानामपत्यं युवा युवानौ
वैदः, वैदौ । वेदशब्दात् अत इजि कृते तस्य च इजः “व्यत्त्रियार्पणितः” इति लुकि
रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि । वैदस्य वैदयोर्वाऽपत्यं वहवो
माणवकाः विदाः । नह्यत्रा बहुषूपपन्नः ॥

ग्रीष्मात्—ग्रीष्म शब्द से छन्दाभिन्न विषय में अञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

स्त्रीपुंसाभ्याम्—स्त्री तथा पुंशब्दों से ‘धान्यानां भवने’ से पूर्व निदिष्ट अर्थों में क्रमशः
नञ् तथा स्नञ् प्रत्यय होते हैं ।

द्विगोः—अपत्यप्रत्यय से भिन्न द्विगुनिमित्तक तद्धित प्रत्ययों का लुक् हो जाता है ।

गोत्रे—‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’ सूत्र से जिन गोत्रप्रत्ययों का लुक् विहित है उन प्रत्ययों का
अजादि प्राग्दीव्यतीये प्रत्यय के विधान के बुद्धिस्थ होने पर लुक् नहीं होता है ।

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वृत्ते, अचीति च । प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थे-
ऽनुत्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्नवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो
भवति । फाण्टाहतस्यापत्यं फाण्टाहतिः, तस्यापत्यं युवा, “फाण्टाहतिमिमताभ्यां
णफिजौ”—फाण्टाहतः, तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुग्भवति,
तस्मिन्नवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नम्, तस्मात् “इजश्च” इत्यण् भवति—फाण्टाहताः ।
भागवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवा, “वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्” इति ठक्—
भागवित्तिकः, तस्य छात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते “इजश्च” इत्यञ्—भागवित्ताः । तिक-
स्यापत्यम् “तिकादिभ्यः फिज्”—तैकायनिः, तस्यापत्यं युवा, “फेरछ च” इति छः—तैका-
यनीयः, तस्य छात्राः, युवप्रत्यये निवृत्ते, “वृद्धाच्छः”—तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादिः, तस्यापत्यं युवा, “कुर्वादिभ्यो ण्यः”—कापिञ्जलाद्यः, तस्य छात्राः, ण्ये
निवृत्ते, “इजश्च” इत्यण्—कापिञ्जलादाः । ग्लुचुकस्यापत्यम्, “प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्”
इति ग्लुचुकायनिः तस्यापत्यं युवा, “प्राग्दीव्यतोऽण्”—ग्लौचुकायनिः, तस्य छात्राः,
युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्—ग्लौचुकायनाः । अचीत्येव—फाण्टाहततत्प्यम्, फाण्टाहत-
मयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव—भागवित्तिकाय हितं भागवित्तिकीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दी-
व्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरस्यां लुग्भवति । गार्गादिभ्यो यजि कृते “यजिजोश्च”
इति फक्—गार्गार्याणः, तस्य छात्राः गार्गीयाः, गार्गार्याणीयाः । वात्सीयाः, वात्स्याच-
नीयाः । फिजः खल्वपि—यास्कस्यापत्यम्—“शिवादिभ्योण्”—यास्कः, तस्यापत्यं युवा
“अणो द्वयचः” इति फिज्—यास्कायनिः, तस्य छात्राः यास्कीयाः, यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्देशोऽयम् पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्ध्यते । तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्यमित्येत-
स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्थविशिष्टषष्ठ्यर्थोऽपत्यमात्रञ्चेह गृह्यते । लिङ्ग-
वचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः ।
ह्येणः । पौंसः ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनाथ कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः
क्रियते—गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यम्, योऽपि

यूनि—प्राग्दीव्यतीयार्थक अजादि प्रत्यय के विधान के बुद्धिस्थ होने पर युव प्रत्यय का लुक्
हो जाता है ।

फक्—प्राग्दीव्यतीयार्थक अजादि प्रत्यय के विधान के बुद्धिस्थ होने पर फक् तथा फिन् इन
दोनों युवप्रत्ययों का विकल्प से लुक् होता है ।

तस्यापत्यम्—षष्ठीसमर्थ से अपत्यार्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

एको—गोत्र में एक ही अपत्यप्रत्यय होता है ।

व्यवहितेन जनितः सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गार्गस्यापत्यं गार्गिः । गार्गेरपत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गार्गशब्दाद् यजेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयतीति प्रकृतिर्नियम्यते—गार्ग्यः, नाढायनः ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्गस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । औपगविः । नाढायनिः । अस्त्रियामिति किम् ? दाक्षी, प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिषिद्धयते ? यदि नियमः, स्त्रियाम् अनियमः प्राप्नोति । अथ युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वात् । तस्माद्योगविभागः कर्तव्यः—“गोत्राद्यनि प्रत्ययो भवति”, ततः “अस्त्रियाम्” । यूनि यदुक्तं तत् स्त्रियां न भवति, युवसंज्ञैव प्रतिषिद्धयते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रातिपदिकादिज् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । वृक्षस्यापत्यं दाक्षिः । तपकरणं किम् ? शुभंशाः, कीलालपाः—इत्यतो मा भूत् । कथं ‘प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली’ ? शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । बाहविः । औपबाहविः । अनकारार्थ आरम्भः । कचिद्बाधकबाधनार्थः । बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । बटाकु । उपविन्दु । वृक । चूडाला । मृषिका । बलाका । भगला । झगला । ध्रुवका । ध्रुवका । सुमित्रा । दुर्मित्रा । पुष्करत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् । अमिताजसः सलोपश्च ॥ उद्वम्बु । शिरस् । शराविन् । क्षेमवृद्धिन् । शृङ्खलातोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्त । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम(१) । उद्वङ्कः संज्ञायाम् ॥ असंभूयोऽम्भसोः सलोपश्च ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शने गोत्रभावे लौकिके तत्रोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ बाहुनाम् कश्चित्तस्यापत्यं बाहवः ।

गोत्रात्—युवार्थक अपत्य प्रत्यय के विवक्षित होने पर गोत्रप्रत्ययान्त से ही प्रत्यय होता है ।

अत इज्—अकारान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय होता है ।

बाह्वादिभ्यः—बाहु आदि शब्दों से भी अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय होता है ।

अमिताजसः—अमिताजस् शब्द से इज् प्रत्यय तथा इसके अन्त्य सकार का लोप भी हो जाता है ।

उद्वङ्कः—संज्ञा में उद्वङ्क शब्द से अपत्यार्थक इज् प्रत्यय होता है ।

संभूयो—संभूयस् तथा अम्भस् शब्दों से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय तथा इनके सकार का लोप भी हो जाता है ।

बाह्वादि—लौकिक गोत्र में बाहु आदि शब्दों से जिन प्रत्ययों की प्रसिद्धि है उन प्रत्ययों से भिन्न प्रत्ययों का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

(१) निवाकु । अवाकु । विन्दु । चूडा । वृकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन् । माष । एते शब्दाः कचिदुपलब्धा अत्र ।

सम्बन्धिशब्दानां च तत्सदृशात् प्रतिषेधः॥ संज्ञाश्चसुरस्यापत्यं श्वाशुरिः(१)। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः आकृतिगणतामस्य बोधयति—जाम्बिः, ऐन्द्रशमिः, आजधेनविः, आजवन्धविः, औडुलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातृशब्दादपत्ये इज् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याऽकङादेशो भवति। सुधातुरपत्यं सौधातकिः। व्यासवरुडनिषादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम्॥ वैयासकिः। वारुडकिः। नैषादकिः। चाण्डालकिः। वैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव। गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो भवति। इजोऽपवादः। चकारो विशेषणार्थः “व्रातचफनोरस्त्रियाम्” इति। जकारो वृद्धयर्थः। कौञ्जायन्यः, कौञ्जयन्यौ, कौञ्जायनाः। व्राध्नायन्यः, व्राध्नायन्यौ, व्राध्नायनाः। गोत्र इति किम्? कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः। एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्टत्वाद् जित्स्वरैर्णैव भवितव्यम्। बहुवचने तु कौञ्जायना इति परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्ट्यते। गोत्राधिकारश्च “शिवादिभ्योऽण्” इति यावत्। कुञ्ज। व्रध्न। शङ्ख। भस्मन्। गण। लोमन्। शठ। शाक। शाकट। शुण्डा। शुभ। विपाश। स्कन्द। स्कम्भ(२) ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति। नाढायनः। चारायणः। गोत्र इत्येव—नाडिः। शलङ्कु शलङ्कं चेत्यत्र पठ्यते—शालङ्कायनाः, पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते—शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्रः। तत्कथम्? गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति। इजेवान्यत्र—शालङ्किरिति। अथवा पैलादिपाठ एक ज्ञापक इजो भावस्य। नड। चर। बक। मुञ्च। इतिक। इतिश। उपक। लमक। शलङ्कु शलङ्कं च॥ सप्तल। वाजप्य। तिक। अग्निशर्मन्। वृषगणे। प्राण। नर। सायक। दास। मित्र। द्वीप। पिङ्गर। पिङ्गल। किङ्कर। किङ्कल। कातर। कानल। काश्यप। काश्यप। काव्य। अज। अमुष्य। कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः॥ अमित्र। लिगु। चित्र। कुमार। क्रोष्टु क्रोष्टव्य॥ लोह। दुर्ग। स्तम्भ। शिशपा। अग्र। तृण। शकट।

सम्बन्धि—श्चसुर आदि सम्बन्धिशब्दों से जिन प्रत्ययों का विधान किया गया है उन प्रत्ययों का विधान श्वसुर आदि संज्ञा-शब्दों से नहीं होता है।

सुधातुः—सुधातु शब्द से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय होता है और उसके सन्नियोग में अकङ् आदेश भी हो जाता है।

व्यास—व्यास वरुड, निषाद, चण्डाल तथा विम्ब शब्दों से भी इज् तथा अकङ् आदेश का विधान समझना चाहिए।

गोत्रे—गोत्र अर्थ में कुञ्ज आदि शब्दों से चफञ् प्रत्यय हो जाता है।

नडादि—नड आदि शब्दों से फक् प्रत्यय होता है।

शलङ्कु—शलङ्कु शब्द के स्थान में शलङ्क आदेश तथा फक् प्रत्यय भी होते हैं।

कृष्ण—ब्राह्मण तथा वाशिष्ठ अर्थों में कृष्ण तथा रण शब्दों से फक् प्रत्यय होता है।

क्रोष्टु—क्रोष्टु शब्द से फक् प्रत्यय तथा उसके स्थान में क्रोष्ट आदेश भी हो जाता है।

(१) श्वाशुरिः इत्यस्यानन्तरं राजश्वशुरात् इति यत् न भवति इत्यधिकः पाठः कश्चिदिति।

(२) शुम्भा, शिव, शुभंया इति कचित् पाठोऽधिकः।

सुमनस । सुमत । मितत । ऋक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
चमसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । वदर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्म-
दत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञः ॥ १०० ॥

हरितादिर्विदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्योऽजन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इजोऽप-
वादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र इति वर्तते, न च गोत्राद-
परो गोत्रप्रत्ययो भवति, “एको गोत्रे” इति वचनात् ? सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिका-
रेऽपि सामर्थ्याद्यनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तत्तत्तार्थः ॥

यजिजाश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्या-
यनः । इजन्तात्-दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । “द्वोपादनुसमुद्रं यज्”, “सुतङ्गमादिभ्य इज्”
इत्यतो न भवति, गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते । तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः,
“गोत्राद्यनि” इति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साम्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वत्, शुनक, दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथा-
संख्यं भृगुवत्साम्रायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शरद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत्, शारद्व-
तोऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति आग्रायण-
श्चेत्, दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ विदादी, ताभ्यामजोऽपवादः फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति ।
इजोऽपवादः । द्रौणायनः, द्रौणिः । पार्वतायनः, पार्वतिः । जैवन्तायनः, जैवन्तिः ।
कथमनन्तरोऽष्टाथामा द्रौणायन इत्युच्यते ? नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते, किं तर्ह्य-
नादिः । तत् इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं
भवति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽप्रत्ययो भवति । वेदः । और्वः । ये पुनरन्नानृषि-
शब्दाः पुत्रादयस्तेभ्योऽनन्तरापत्ये एव भवति—पौत्रः, दौहित्रः । अनृष्यानन्तर्ये इत्यस्या-
यमर्थः—अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थः, ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः

हरितादिभ्यः—अज्प्रत्ययान्त हरित आदि शब्दों से अपत्यार्थ में फक् प्रत्यय होता है ।

यजिजोश्च—यजन्त तथा इजन्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में फक् प्रत्यय होता है ।

शरद्वत्—भृगु, वत्स तथा आग्रायण इन अर्थों में क्रमशः वर्तमान शरद्वत्, शुनक तथा दर्भ
शब्दों से गोत्रापत्य में फक् प्रत्यय होता है ।

द्रोण—द्रोण, पर्वत तथा जीवन्त शब्दों से गोत्रापत्य में विकल्प से फक् प्रत्यय होता है ।

अनृष्यानन्तर्यं—विदादि से गोत्रापत्य में अज् प्रत्यय होता है और इनमें जो अनृषि शब्द
हैं उनसे आनन्तर्य अर्थ में ही प्रत्यय होता है ।

(१) एक, वानव्य, शावक, नाव्य, अन्वजत्, अन्तजन, इत्वरा, अशक, अश्वला,
अध्वरा, दण्ड्य—एते कचिदधिका उपलभ्यन्ते ।

स्यात्, तत्रेदं न सिद्ध्यति—‘(१) इन्द्रभूः ससमः काश्यपानाम्’ ? अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिकः, विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्र इत्येव—वैदिः । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् ? बाह्यादिराकृतिगणः, तेनेजैव भवति । विद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदर्भ । विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्च । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्ववतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वह्यस्क । अर्कलूष । वध्योप । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्टिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द । ऋपरस्त्री परशुञ्ज(२) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनु-
शब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र कथं माववी प्रजा ? गोत्रे इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथ-
मनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति ? गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अन-
न्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यम्—जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ।
ऋवाजाऽसे(३) ॥ संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति ।
पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस । धनञ्जय । मनस । वृक्ष ।
विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । वभ्रु । मण्डु । मत्तु । अलिगु । शङ्कु । लिगु ।
गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनाथी । भूत । कथक । कष । तण्ड । वतण्ड ।
कपि । कत । कुरुकत । अनडुह । कण्व । शकल । गोकत्त । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क ।
उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । मुद्गल ।
मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित । अश्वरथ । शर्करात्त । पूतिमाष । स्थूण ।
अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितित्त । भिषज् । भडित । भण्डित । दहम ।
चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्त्य ।
कुटीगु ॥(४)

मधुवभ्रवो ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् वभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च
वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत्, माधव एवान्यः । ब्राह्मण्यो भवति कौशिकश्चेत्,
वाभ्रव एवान्यः । वभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यजि कौशिके नियमार्थं

परस्त्री—परस्त्री शब्द से अञ् प्रत्यय होता है तथा परस्त्री शब्द के स्थान में परशु आदेश भी हो जाता है ।

गर्गादिभ्यः—गर्ग आदि शब्दों से गोत्रापत्यार्थ में यञ् प्रत्यय होता है ।

वाजाऽसे—असमास में वाजशब्द से यञ् प्रत्यय होता है ।

मधु—ब्राह्मण तथा कौशिक अर्थ में क्रमशः मधु एवम् वभ्रु शब्दों से यञ् प्रत्यय होता है ।

(१) इन्द्रहूः इति पदमञ्जर्याम्, मित्रहूः इति च न्यासे पाठः ।

(२) किलात, शम्बक, शाबली, श्यायक, अलस—इत्यधिकः पाठः ।

(३) असे इत्यस्याग्रे—असमासे । असे इति किम् ? सौवाजिः इति पाठोऽधिकः ।

(४) पथ, कन्धु, श्रुव, सुनु, कर्कटक, रुक्ष, तरुक्ष, तलुक्ष, प्रचुल, विलम्ब, विष्णुज—एते अत्रा-
धिकाः पुस्तकान्तरे ।

वचनम् । गर्गादिषु पाठोऽप्यन्तर्गणकार्यार्थः—“सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः” इति—
बाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽप्रत्ययविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्यः ।
बौध्यः । आङ्गिरस इति किम् ? कापेयः, बौधिः । कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, तस्य
नियमार्थं वचनम्—आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थं गणे पाठः—काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽप्रत्ययविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति ।
वातण्ड्यः । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्डः । किमर्थमिदम्, यावता गर्गादिष्वयं पठ्यते ?
शिवादिष्वप्ययं पठ्यते, तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभ-
यत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययद्वयमपि भवति—वातण्ड्यः, वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति । लुकि-
कृते शार्ङ्गरवादिपाठान्डीन् भवति—वतण्डी । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड्यायनी ।
शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अश्वदिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वदिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः ।
आश्रमायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्युनि प्रत्ययो चिज्ञायते । अश्व ।
अरमन् । शङ्ख । विद । पुट । रोहिण । खर्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल ।
मण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहत । रामोद । क्षत्र । ग्रीवा । काश । गो-
लाङ्क्य । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम ।
धूत्र । वागिमन् । विश्वानर । कुट । वेश । (१) आत्रेय । नत्त । तड । नड । ग्रीष्म ।
अहं । विशम्य । विशाला । गिरि । चपल । चुनम् । दासक । वैत्य । धर्म । आनहुह्य ।
पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प ।
अविष्टा । वीचय । पविन्दा । ॐ आत्रेय भारद्वाजे ॐ । कुत्स । आतव । कितव । शिव ।
खदिर । ॐ (२) भारद्वाज आत्रेये (३) ॐ ॥

कपि—कपि तथा बोध शब्दों से आङ्गिरस अर्थ में गोत्रापत्यार्थक यञ् प्रत्यय होता है ।

वतण्डाच्च—आङ्गिरस अर्थ में वतण्ड शब्द से गोत्रापत्यार्थक यञ् प्रत्यय होता है ।

लुक्—वतण्ड शब्द से विहित यञ् प्रत्यय का स्त्रीलिङ्ग में लुक् हो जाता है ।

अश्वदिभ्यः—अश्व आदि शब्दों से गोत्रापत्य के फञ् प्रत्यय होता है ।

आत्रेय—भारद्वाज अर्थ में आत्रेय शब्द से भी फञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

भारद्वाज—आत्रेयविशेष के अपत्यार्थ में भारद्वाज शब्द से भी फञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

(१) अस्य स्थाने पदमञ्जर्यां शय आत्रेये इति, न्यासे च शप आत्रेये इति गणसूत्रं दृश्यते ।

(२) यदा भारद्वाजगोत्रजेन जनेन अत्रिगोत्रोत्पन्नस्य पुत्रत्वेन स्वीकारः तदा प्रत्ययो विधीयते
इति बोध्यम् । (श्रीना०)

(३) जन, वह, खड, खेड, जड, ओजस्—पुस्तकान्तरे अधिका पठे शब्दाः ।

भर्गात् त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्यविशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो भवति त्रैगर्तश्चेत्, भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिजादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । तच्चन्शब्दोऽप्यप्यते कारिलक्षणमुदीचामिजं बाधितुम् । ण्यप्रत्ययस्य तु बाधो नेप्यते-ताक्षणः, ताक्षण्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिजा शुभादिदका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति-गाङ्गः, गाङ्गायनिः, गाङ्गेयः । विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन चफजा समावेशार्थम्-वैपाशः, वैपाशायन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ(१) । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार । अन(२)भिग्लान् । ककुत्स्थ । कहोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय । खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहुष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरहृद् । जलहृद् । परिषिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । रवण । वर्त्तनाक्ष । पिटक । पिटाक । तुच्चाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कारु । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यश्वेत । सुपिष्ट । खज्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तृणकर्ण । मयूरकर्ण । खड्गक । तच्चन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाश । यस्क । लह्य । दुष । अयस्थूण । भलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी । द्व्यचो नद्याः॥ । त्रिवेणी त्रिवणं च(३)॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

“वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्” । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः, नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्मः, तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम् ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खस्वपि-क्षित्तिताया अपत्यं शैक्षितः, चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धाभ्य किम् इति ? चान्द्राभाष्याया अपत्यं चान्द्रभागेयः, वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् ? सौपर्णेयः, वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् ? शौभनायाः शौभनेयः ॥

भर्गात्—भर्ग शब्द से गोत्रापत्य-विशेष त्रैगर्त अर्थ में फञ् प्रत्यय होता है ।

शिवादि—शिव आदि शब्दों से अपत्यार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

द्व्यचो—नदीवाचक द्व्यच् प्रातिपदिक से अण् प्रत्यय होता है ।

त्रिवेणी—त्रिवेणी शब्द से अण् प्रत्यय तथा त्रिवेणी के स्थान में त्रिवण आदेश भी हो जाता है ।

अवृद्धाभ्यः—वृद्धसंज्ञकभिन्न नदीनाम तथा मनुष्यनाम के वाचक शब्दों से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) जम्भ इत्यस्य स्थाने मण्ड इति पाठान्तरम् ।

(२) अनभिग्लान इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिवेणी रेवाप्रभृतेस्तन्नामिकाणोपवादस्य द्व्यच इति ढकोऽपवाद इति कचिदधिकमुपलभ्यते । तथा अत्रान्येधिकाः शब्दा उपलभ्यन्ते, ते च यथा—कहय, कवोध, परल, ग्रीवाक्ष, गोमिलिक, राजल, तडाक, वडाक इति ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धकाः, वृष्णयः, कुरव इति वंशाख्याः । ऋष्यादि-
कुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । अन्यादिभ्यस्तु पर-
त्वाङ्ढगादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत्-वासिष्ठः, वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः-
धाफलकः, रान्धसः । वृष्णिभ्यः-वासुदेवः, आनिरुद्धः । कुरुभ्यः-नाकुलः, साहदेवः ।
कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते ? केचिदाहुः-
कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः
संकलिताः, तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनिबद्धेति । अथवाऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा
अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयस्तत्रेदं प्रत्ययविधान-
मित्यदोषः ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति उकारश्चान्तादेशः ।
द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनम्,
प्रत्ययः पुनस्तत्संगेणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्ग्रहणं न भवति ।
संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् ? सौमात्रः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । ढको-
ऽपवादः । कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति ।
वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत्, वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत्, शौङ्गिरन्यः ।
छागलो भवत्यात्रेयश्चेत्, छागलिरन्यः । शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ते ढकं प्रत्यु-
दाहरन्ति-शौङ्गेय इति । द्वयमपि चेतत्प्रमाणम्, उभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो बाधके “द्वयचः” इति ढकि प्राप्तेऽण्प्रत्ययः पक्षे विधीयते । पीलाया
अपत्ये बाणप्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं पैलः, पैलेवः ॥

ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, चकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति—
माण्डूकेयः, माण्डूकः, माण्डूकिः ॥

ऋष्यन्धक—ऋषि, अन्धक, वृष्णि तथा कुरु शब्दों से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

मातुः—संख्यापूर्वक, सम्पूर्वक तथा भद्रपूर्वक मातृशब्द से अण् प्रत्यय तथा उकार अन्तादेश
भी हो जाता है ।

कन्यायाः—कन्या शब्द से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय होता है और कन्या शब्द को कनीन
आदेश भी हो जाता है ।

विकर्ण—विकर्ण, शुङ्ग तथा शकल शब्दों से यथासंख्य वत्स, भरद्वाज तथा अत्रि—इन तीन
अपत्यविशेष अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

पीलायाः—पीला शब्द से अपत्यार्थ में विकल्प से अण् प्रत्यय होता है ।

ढक्—मण्डूक शब्द से अपत्यार्थ में पाक्षिक ढक् तथा अण् प्रत्यय होते हैं ।

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टावादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति-इडबिडोऽपत्यम्, दरदोऽपत्यम्, ऐडबिडः, दारदः इति । ॐवडवाया वृषे वाच्ये ॐ । वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति । ॐअण् क्रुञ्चाकोकिला-स्मृतः ॐ । क्रुञ्चाया अपत्यं क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्व्यचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तन्नामिकाणोऽप-वादः । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः । गौपेयः । द्व्यच इति किम् ? यासुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारो “द्व्यचः” इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तात्प्रातिपदि-कादनिजन्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत इति किम् ? दाक्षिः, प्लाक्षिः । अनिज इति किम् ? दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । द्व्यच इत्येव—मरीचैरपत्यं मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिजादीनामप-वादः । शौभ्र यः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति । तेन गाङ्गेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ्र । विष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शता-वर । शलाका । शलाचल । शलाकाभ्र । लेखाभ्र । विमातृ । विधवा । कृकसा । रोहिणी । रुक्मिणी । दिशा । शालूक । अजवस्ति । शकन्धि । लक्ष्णश्यामयोर्वसिष्ठे । गोधा । कृक-लास । अणीव । प्रवाहण । भरत । भारम(१) । मृकण्डु । मघण्डु । मकण्डु । कर्पूर । इतर । अन्यतर । आलीढ । सुदत्त । सुचक्षस् । सुनामन् । कद्रु । तुद । अकशाप । कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्वाशिन । परिधि । वायुदत्त । ककल । खट्वा । अरिक्का । अशोका । शुद्धपिङ्गला । खण्डोन्मत्ता । अनुदृष्टि । जरतिन् । बलिवर्दिन् । विग्रज । बीज । श्वन् । अशमन् । अश्व । अजिर(२) ॥

विकर्णकुशीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुशीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति । वैकर्ण्यः । कौषीतकेयः । काश्यप इति किम् ? वैकर्णिः, कौषीतकिः ॥

स्त्रीभ्यो—स्त्रीप्रत्ययान्त प्रातिपदिकों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

वडवायाः—वृषभ अर्थ में बडवा शब्द से अपत्यार्थक ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

अण्—क्रुञ्चा तथा कोकिल शब्दों से अपत्यार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

द्व्यचः—द्व्यच् स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

इतः—इत्प्रत्ययान्तभिन्न इकारान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

शुभ्रादिभ्यः—शुभ्र आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

विकर्ण—काश्यपात्मक अपत्यविशेषार्थ में विकर्ण तथा कुशीतक शब्दों से ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

(१) भारतेति पाठः ।

(२) स्थूल । सकण्डु । मकथु । यम्ण्डु । कण्डु । सकण्ड । मृकण्ड । गुद । रुद । कुशेरिका । शकल । शबल । उग्र । अजिन । इत्यधिकं कचित् ।

भ्रुवो बुक् च ॥ १२५ ॥

अशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च बुगागमः । औवेयः ॥

कल्याण्यादीनामिन्ड् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनडादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणम्, प्रत्ययस्य सिद्धत्वाद्, अन्येषामुभयार्थम् । कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । “हृद्भगसिन्ध्वन्ते” इत्युभयार्थम् । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदष्टि । अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा, पररूपं (१) निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनडादेशो भवति । आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययः पूर्वणैव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्ति ततः “बुद्भाभ्यो वा” इति परत्वाद्ढका भवितव्यम्—कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः । छचटकाच्चेति वक्तव्यम् । चटक-स्यापत्यं चाटकैरः । छत्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका(२) ॥

गोधाया ढूक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढूक् प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभ्रादिष्वयं पठ्यते, तेन गौधेयोऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति । गौधारः । आचार्य-ग्रहणं पूजार्थम्, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति । आरग्वचनमनर्थकम्, रका सिद्धत्वात् । (३) ज्ञापकं त्वयमन्येभ्योऽपि भवतीति—जाडारः, पाण्डारः ॥

भ्रुवो—भ्रू शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय होता है और बुक् का आगम भी ।

कल्याण्यादीनाम्—कल्याणी आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय तथा इनड् अन्तादेश भी हो जाता है ।

कुलटायाः—कुलटा शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय तथा विकल्प से इनड् अन्तादेश भी हो जाता है ।

चटकायाः—चटका शब्द से अपत्यार्थ में ऐरक् प्रत्यय हो जाता है ।

चटकाच्च—चटक शब्द से भी ऐरक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

स्त्रियाम्—चटका शब्द से स्त्रीत्वविशिष्ट अपत्यार्थ में ऐरक् प्रत्यय का लुक् समझना चाहिए ।

गोधायाः—गोधा शब्द से अपत्यार्थ में ढूक् प्रत्यय हो जाता है ।

आरक्—गोधा शब्द से अपत्यार्थ में उदीच्य आचार्यों के अनुसार आरक् प्रत्यय भी होता है ।

(१) शकन्धादित्वादिति भावः । (श्रीना०)

(२) चटकेत्यस्याग्रे अजादित्वाद्ढात्वित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(३) ज्ञापकार्थं ज्ञापनार्थमिति वा पदमञ्जरीपाठः ।

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

दगनुवर्तते, न आरक् । क्षुद्राः—अङ्गहीना धर्महीनाश्च(१) । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः
खीलङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वाऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः ।
काणेरः, काणैयः । दासेरः, दासेयः ॥

पितृष्वसुछण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं पुनरिह ढक्
प्रत्ययः ? एतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति—छण्प्रत्ययो ढकि
लोपश्च । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढज् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढन्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढन्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गार्ष्ट्यः । हार्ष्ट्यः ।
गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टि । हृष्टि ।
हलि । वलि । विश्रि । कुद्रि । अजवस्ति । मित्रयु(२) ॥

राजश्चशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्श्चशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजोरपवादः । राजन्यः ।
श्वशुर्यः । क्षराज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । राजन्यो भवति चत्त्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । चत्त्रियः । अयमपि जातिशब्द एव ।
क्षत्रिरन्यः ॥

क्षुद्राभ्यो—क्षुद्रा शब्द से अपत्यार्थ में विकल्प से ढक् प्रत्यय होता है ।

पितृष्वसुः—पितृष्वसु शब्द से अपत्यार्थ में छण् प्रत्यय होता है ।

ढकि—पितृष्वसु शब्द से विहित छण् प्रत्यय का ढक् प्रत्यय के परे रहते लोप हो जाता है ।

मातृ—मातृष्वसु शब्द से भी अपत्यार्थ में छण् प्रत्यय तथा ढक् प्रत्यय के परे उसका लोप भी
हो जाता है ।

चतुष्पाद्भ्यो—चतुष्पादाची शब्दों से अपत्यार्थ में ढज् प्रत्यय होता है ।

गृष्ट्यादि—गृष्टि आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ढज् प्रत्यय हो जाता है ।

राज—राजन् तथा श्वसुर शब्दों से अपत्यार्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

राज्ञो—राजन् शब्द से अपत्यार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

क्षत्राद्—क्षत्र शब्द से अपत्यार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

(१) शीलहीनाश्चेति पाठः ॥

(२) फलि, अलि, वृष्टि—इत्यधिकं कचिद् ॥

कुलात् खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रतिपदिकात्केव-
लाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ठकजौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदम्, समाससंबन्धिनः पूर्वपदस्या-
भावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ढकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोऽपि भवति । कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः । पदग्रहणं किम् ?
बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात्-बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः, बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्खजौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः(१) । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाद्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः खश्च । दौष्कुलेयः,
दुष्कुलीनः ॥

स्वसुरछः ॥ १४३ ॥

स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः ॥

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्रच । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः,
भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवार्थे
निपातयन्ति-सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमित्रः
सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव-पाप्मना भ्रातृव्येण, भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामपवादः । रैव-
तिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृक-
ग्राह । कर्णग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष(२) ॥

कुलात्—कुल शब्द तथा कुलशब्दान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में ख प्रत्यय होता है ।

अपूर्व—पूर्वपदरहित कुल शब्द से विकल्प से यत् तथा ढकञ् प्रत्यय होते हैं ।

महा—महाकुल शब्द से विकल्प से अपत्यार्थ में अञ् तथा खञ् प्रत्यय होते हैं ।

दुष्कुलात्—दुष्कुल शब्द से अपत्यार्थ में विकल्प से ढक् तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

स्वसुरछः—स्वसृशब्द से अपत्यार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

भ्रातुः—अपत्यार्थ में भ्रातृ शब्द से व्यत् तथा छ प्रत्यय होते हैं ।

व्यन्—भ्रातृशब्द से व्यन् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से सपत्न का अभिधान होता हो ।

रेवत्यादिभ्यः—रेवती आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) कचिदयं पाठ उपलभ्यते—महाकुलशब्दादञ्खजौ प्रत्ययौ भवतः । अन्यतरस्यां ग्रह-
णानुवृत्तेः खश्च इति ।

(२) शब्दा एतेऽधिकाः कचित्—वृकवन्धु, चामरग्राह, ककुदाक्ष इति ।

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं गार्गो जातमः । गार्गिकः । ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिकः । “गोत्राद्युनि” इति यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् ? कारिकेयो जातमः । स्त्रिया इति किम् ? औपगविजातमः । कुत्सन इति किम् ? गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सन इत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । तार्णबिन्दस्य तार्णबिन्दविकः । पक्षे-यथाप्राप्तं फक्-भागवित्तायनः । पक्षे-तार्णबिन्दविकः । अकशापः शुभ्रादिः-आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे-आकशापेयिकः ॥

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठक्बहुलं ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् ? औपगविजातमः । कुत्सन इत्येव-भागवित्तायनो माणवकः । बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । “गोत्रस्त्रियाः” इत्यादिभ्यश्चत्वारो योगाः, तेषु प्रथमः कुत्सन एव, अन्त्यः सौवीरगोत्र एव, मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद् बहुलग्रहणात्प्रत्ययम् ॥

फेश्च च ॥ १४९ ॥

कुत्सन इत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो ग्रहणम् न फिनः, वृद्धाधिकारात् । फिजन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यम्, “तिकादिभ्यः फिज्”, तस्यापत्यम्-यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः । कुत्सन इत्येव-यामुन्दायनिकः । फिजन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य “ण्यक्ष-स्त्रियार्णजितः” इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव-तैकायनिकः ॥

यमुन्दश्च सुयामा च वार्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सन इति निवृत्तम् । फाण्टाहतिमिमतशब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोऽपवादः । अल्पाक्षरस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति-फाण्टाहतः, फाण्टाहतायनिकः । मैमतः, मैमतायनिकः । सौवीरेष्वित्येव-फाण्टाहतायनिकः, मैमतायनिकः । फाण्टाहतेः “यजिजोश्च” इति फक् । मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

गोत्र-स्त्रीत्वविशिष्ट गोत्रवाचक शब्द से कुत्सन (निन्दा) अर्थ में विकल्प से ण प्रत्यय तथा ठच् प्रत्यय होते हैं ।

वृद्धात्-सौवीरगोत्राभिधायी वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में कुत्सनार्थ के गम्यमान होने पर बहुल करके ठक् प्रत्यय होता है ।

फेश्छ च-सौवीरगोत्राभिधायी फिज्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से कुत्सा के गम्यमान होने पर अपत्यार्थ में छ प्रत्यय तथा पाक्षिक ठक् प्रत्यय होता है ।

फाण्टा-फाण्टाहति तथा मिमत शब्दों से सौवीरगोत्राभिधानार्थ में ण तथा फिज् प्रत्यय होते हैं ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु, बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । “कुरुनादिभ्यो ण्यः” इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति, स तु क्षत्रियात्तद्वाजसंज्ञकः, तस्य बहुषु लुका भवितव्यम् । अयं तु श्रूयत एव—कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात् फिजपि भवति—कौरव्यायणिः । रथकारशब्दोत्र पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना(१) रथकारजातिः । (२) कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः । पुंवद्भावो न भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषायां वैश्यो राजेति ? छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु—वामरथाः । स्त्री—वामरथी, वामरथ्यायनी । युवा—वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः, वामरथानि संवाङ्मल्लक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति, नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वावधूक । सत्राजः क्षत्रिये । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोष्णीषि । गणकारि । केशोरि । कापिञ्जलादि । कुट । शालाका । मुर । एरक । अन्न । दर्भ । केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यङ्कार । वडभीकार । शङ्कु । शाक । पथिकारिन् । मूढ । शकन्धु । कर्त्त । हर्त । शाकिन् । इनपिण्डी(३) । वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकात्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः—तान्तुवाय्यः, कौम्भकार्यः, नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

ण्ये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः(४) । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । तच्चन्शब्दः शिवादिः, तेनाणायमिञ् बाध्यते, न तु ण्यः । तच्चणोऽपत्यं ताक्षणः, ताक्षण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः ।

कुर्वादिभ्यो—कुरु आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

सेनान्त—सेनान्तप्रातिपदिक, लक्षण शब्द तथा शिल्पिवाचक शब्दों से अपत्यार्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

उदीचाम्—उदीच्य आचार्य के मत में सेनान्त प्रातिपदिक आदि से इज् प्रत्यय होता है ।

तिकादिभ्यः—तिक आदि शब्दों से अपत्यार्थ में फिञ् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र बाणवल्क्यः—‘माहिष्येण करणान्तु रथकारः प्रजायते’ (१।९५) इति । तत्र वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः, शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना स्त्री तु करणीति ज्ञेयम् । (श्रीना०)

(२) कारी = रथनिर्माणकर्त्ता शिल्पी च । (श्रीना०)

(३) विस्फोटक, काक, स्फाण्टक, शाकिन्, घातकि, धेनुजि, बुद्धिकार—इत्यधिकं कचित् ।

(४) तौन्नवायिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

वृषशब्दोऽत्र षट्यते, तस्य प्रत्ययसन्निधौ यकारान्तत्वमिष्यते । वार्षायणिः । कौरव्य-
शब्दः षट्यते, स च क्षत्रियवचनः, औरशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु
कुर्वादिभ्यो ण्यस्तदन्ताद् इजैव भवितव्यम् । तथाच “ण्यक्षत्रियार्षजितः” इत्यत्रोदाहृतम्-
कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिखा । उरस् ।
शाढ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । ग्रास्य । नील । अमित्र । गौकक्ष्य । करु । देवरथ ।
तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । शैतयत ।
ध्वजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरद्ध । वल्लका । खल्या । वृष ।
लोमक । उदन्य । यज्ञ(१) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कौसल्यायनिः ।
कार्मार्यायणिः । परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते-कौसलस्यापत्यम्, कर्मारस्यापत्यमिति ।
प्रत्ययसन्निधौ तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम्-‘दगुकोसलकर्मारिच्छाग-
वृषाणां युद्धादिष्टस्य’ इति । दागव्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः ।
वार्षायणिः ॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कार्त्रा-
यणिः । हात्रायणिः(२) । अण इति किम् ? दाक्षायणः । द्व्यच इति किम् ? औपगविः ।
क्षत्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः । त्यादायनिः । त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः ।
तादः । अणत्र प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ।
आम्रगुप्तायनिः । ग्रामरक्षायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम्-
नापितायनिः । उदीचामिति किम् ? आम्रगुप्तिः । वृद्धादिति किम् ? याज्ञदत्तिः । अगोत्रा-
दिति किम् ? औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्निधौ चैषां
कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्याऽऽगमार्थमेव ग्रहणम्, अन्येषामुभयार्थम् ।
वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इजाद्यपवादो योगः । उदीचामित्यधिकारात्पदे

कौशल्य—कौशल्य तथा कार्मार्य शब्दों से अपत्यार्थ में फिञ् प्रत्यय होता है ।

अणो—अणप्रत्ययान्त द्व्यच् प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में फिञ् प्रत्यय होता है ।

त्यदादीनाम्—त्यद आदि अणन्त द्व्यच् प्रातिपदिक से फिञ् प्रत्यय होता है ।

उदीचाम्—गोत्रवाचकभिन्न वृद्धसंज्ञक शब्द से अपत्यार्थ में फिञ् प्रत्यय होता है उदीच्य
आचार्यों के मत में ।

वाकिनादीनाम्—वाकिन आदि शब्दों से अपत्यार्थ में फिञ् प्रत्यय तथा प्रकृति को कुक् का
आगम भी हो जाता है ।

(१) ऋष्य । भीत । जाजल । रस । लावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । अबन्धका । सुयामन् ।
एते शब्दाः कचित् अधिकाः ।

(२) वाक् इति शिवादिभ्योऽण् । याक्स्यापत्यं याक्कायनिः इत्यधिकं कचित् ।

तेऽपि भविन्त—वाकिनिः, गारेधिः । वाकिन । गारेध । कार्यव्य । काक । लङ्का । छचर्मि-
वर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वैर्णैव प्रत्ययः सिद्धः, तस्मिन्ननेन
कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्ताप्रातिपदिकाद्यः फञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्य-
तरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्यं संप्रत्यते—गार्गापुत्रकायणिः, गार्गापुत्रा-
यणिः, गार्गापुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः, वात्सीपुत्रायणिः, वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । ग्लुचुकायनिः ।
अहिचुस्वकायनिः । प्राचामिति किम् ? ग्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् ? राजदन्तिः ।
उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्व एते विकल्पार्थाः, तेषामेकेनैव सिद्ध्यति, तत्रा-
चार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । कचिन्न भवत्येव—दाक्षिः, प्लाक्षिः ॥

मनोर्जातावज्यतौ पुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादन् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगेन पुगागमः, समुदायेन चेजाति-
र्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव । तथाच मानुषा
इति बहुषु न लुगभवति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम्—मानवी प्रजा ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संवन्धिशब्दत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपे-
क्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्य-
मिति व्यपदेशाय संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् ? अनन्तरस्य मा भूत्—कौञ्जिः,
गार्गिः । गोत्रप्रदेशाः—“एको गोत्रे” इत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः पित्रादिस्तस्मिंजीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं
युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि पृष्ठया
विपरिणम्यते—पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति, तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः ।
वात्स्यायनः । तुशब्दोऽवधारणार्थो युवैव, न गोत्रमिति ॥

चमि—चर्मिन् तथा वर्मिन् शब्दों से फिज् प्रत्यय, कुगागम तथा इनके नकार का लोप
समझना चाहिए ।

पुत्रान्तादन्य—पुत्रान्तप्रातिपदिक से विहित फिज्प्रत्यय के परे रहते पुत्रान्त शब्द को
विकल्प से कुक् का आगम हो जाता है ।

प्राचाम्—अवृद्ध शब्दों से अपत्यार्थ में प्राच्य आचार्यों के मत में बहुल करके फिन् प्रत्यय
होता है ।

मनोः—मनु शब्द से विकल्प से अन् तथा यत् प्रत्यय एवम् कुक् का आगम होता है यदि
प्रत्ययान्त शब्द से जाति की प्रतीति होती हो ।

अपत्यम्—पौत्र से लेकर आगे के अपत्य को ‘गोत्र’ कहा जाता है ।

जीवति—पिता आदि के जीवित रहने पर पौत्रप्रभृति अपत्य युवसंज्ञक होते हैं ।

आतरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

आतरि ज्यायसि जीवति कनीयान् आता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ, तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये आतरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवंशयार्थोऽयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते, आता तु न वंश्यः, अकारणत्वात् । गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान् आता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः ॥

गान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तम(१)पुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्—

(२)उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । आतुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणम्, इदं तु संज्ञिनः । तरब्निर्देश उभयोत्कर्षार्थः, स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे आतरि वयसाधिके जीवति—गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । दाक्षायणः, दाक्षिर्वा । स्थविरतरेति किम् ? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः, दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् ? गार्ग्यः, वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानो विकल्पो युवसंज्ञायां

आतरि—ज्येष्ठ आता के जीवित रहने पर कनिष्ठ आता की युवसंज्ञा होती है ।

गान्यस्मिन्—आतुभिन्न वृद्धतर सपिण्ड के जीवित रहने पर पौत्रप्रभृति जीवित अपत्यों की विकल्प से युवसंज्ञा होती है ।

वृद्धस्य—पूजा के गम्यमान होने पर विकल्प से वृद्ध की युवसंज्ञा होती है ।

यूनश्च—कुत्सा के गम्यमान होने पर युवक की विकल्प से युवसंज्ञा होती है ।

(१) तदाह मनु :-

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते’ (५।६०) इति । अत्र स्पष्टमुक्तं याज्ञवल्क्येन—

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृतस्तथा’ (१।५३) इति । तत्र सपिण्डता निवर्त्तते इति वाक्य-शेषः । तथा चायं सपिण्डशब्दः पङ्कजादिवद् योगरूढ इति सिद्धम् । तत्रैवं व्यवस्था—पित्रादयः षट् पुत्रादयः षट् स्वयं च सप्तम इति पितृतः सप्तमत्वे स्वस्य । तथा च पूर्वजान् षट्पुरुषानपेक्ष्य स्वस्य प्रतियोगितया, पुत्रादीन् षट् पुरुषानपेक्ष्य च अनुयोगितया स्वस्य सापिण्ड्यम् इति स्थितिः । तदेवं विधेः सापिण्ड्यम् समानजातीयानान् । असमानजातीयानां तु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति विशेषः । यदाह शङ्खः—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्क्षौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु ॥’ इति । अधिकं धर्मशास्त्रनिबन्धे द्रष्टव्यम् ॥ (श्रीना०)

(२) उभयत्र—जनने मरणे चेत्यर्थः ।

२१ का०

प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपक्षाभावात् । गार्ग्यो जाल्मः, गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः, वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्जाल्मः, दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् ? गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐक्षवाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् ? द्रुह्योरपत्यं द्रौह्येवः, पौरवः । क्षत्रियादिति किम् ? ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः, वैदेहिः । ॥ क्षत्रिय(१)समानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । “अवृद्धात्” अपीति प्राप्तस्य वुजोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दादेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ, ताभ्यामञ्जपवादे “वृद्धात्” इति व्यङ्गि प्राप्ते पुनरञ् विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव—साल्वेयो राजा, गान्धारो राजा ॥

द्वयञ् मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्वयच्, मगध, कलिङ्ग, सूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । आङ्गः । बाङ्गः । पौण्ड्रः । सौह्यः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजनीत्येव—आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिरान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये व्यङ् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । वृद्धात्तावत्—आम्बष्ठ्यः, सौवीर्यः । इकारान्तात्—आवन्त्यः, कौन्त्यः । कोसलाजादयोरवृद्धार्थं वचनम्—कौसल्यः, आजाद्यः । तपरकरणं किम् ? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियः, तस्यापत्यं कौमारः । ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियाद्व्यण् वक्तव्यः ॥ पाण्ड्यः । अन्यस्मात् पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव—आम्बष्ठ्यो राजा, आवन्त्यः, कौन्त्यः, कौसल्यः, आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दान्नादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो

जनपद—क्षत्रियवाची जनपदार्थप्रयुज्यमान शब्दों से अपत्यार्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

क्षत्रिय—क्षत्रियवाचकशब्दसमान जनपदवाचक शब्द से राजा अर्थ में अपत्यवत् प्रत्यय समझना चाहिए ।

साल्वेय—साल्वेय तथा गान्धारि शब्दों से अपत्यार्थ में अञ् प्रत्यय हो जाता है ।

द्वयच्—क्षत्रियाभिधायक जनपदार्थप्रयुज्यमान द्वयच्, मगध, कलिङ्ग तथा सूरमस शब्दों से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

वृद्धेत्—वृद्ध प्रातिपदिक, इकारान्त शब्द, कोशल तथा अजाद शब्दों से अपत्यार्थ में व्यङ् प्रत्यय होता है ।

पाण्डोः—क्षत्रियाभिधायी जनपदप्रसिद्ध पाण्डुशब्द से व्यण् प्रत्यय होता है ।

कुरु—कुरु शब्द तथा नकारादि शब्दों से ण्य प्रत्यय होता है ।

(१) क्षत्रियेति—समानः शब्दो यस्य स समानशब्दः, क्षत्रियेण समानशब्दः क्षत्रियसमानशब्दः, तस्माज्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजन्यभिधेये अपत्यवत् प्रत्ययो भवति ।

भवति । अणजोरवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः—नैषध्यः, नैपध्यः । तस्य राजनीत्येव—
कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिङ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका, तस्या अपत्यम्
“द्वयचः” इति ढक्-साल्वेयः । अणपीष्यते-साल्वः । तस्य निवासः साल्वो जनपदः,
तदवयवा उदुम्बरादयः, तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवेभ्यः
प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इज् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । औदुम्बरीः ।
तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः ।
आश्मकिः । तस्य राजनीत्येव—औदुम्बरी राजा ॥

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शारदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

“जनपदशब्दात् क्षत्रियादज्” इत्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्ययमृश्यन्ते, न तु
पूर्वं, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदा-
हृतम् । तद्राजप्रदेशाः—“तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” इत्येवमादयः ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥

“जनपदशब्दात् क्षत्रियात्” इत्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बोजात्प्रत्ययस्य लुगु
भवति । कम्बोजः । कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् ॥ कम्बोजः । चोलः । केरळः ।
शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव—कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुगभवति । अवन्ति-
कुन्तिभ्यां ण्यङः, कुरोर्ण्यस्य । अवन्ती(१) । कुन्ती । कुरुः । स्त्रियामिति किम् ? आद्यन्त्यः,
कौन्त्यः, कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुगभवति । तकारो
विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मद्रा । द्रत् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति,
तेनेह न भवति—आम्बष्ठया, सौवीर्या ॥

साल्वावयव—साल्वावयव, प्रत्यग्र, कलकूट तथा अश्मक शब्दों से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय
होता है ।

ते तद्राजाः—अजादि प्रत्ययों की ‘तद्राज’ संज्ञा होती है ।

कम्बोजात्—कम्बोज शब्द से विहित प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

कम्बोजादिभ्यः—कम्बोज आदि शब्दों से विहित प्रत्यय का लुक् समझना चाहिए जिससे
चोल आदि शब्दों की भी सिद्धि हो सके ।

स्त्रियाम्—अवन्ति, कुन्ति तथा कुरु शब्दों से विहित तद्राज-प्रत्ययों का स्त्रीत्वविवक्षा में लुक्
हो जाता है ।

अतश्च—तद्राजसंज्ञक अकार प्रत्यय का स्त्रीत्वविवक्षा में लुक् हो जाता है ।

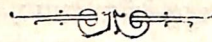
(१) अवन्ति, कुन्ति इत्यत्र व्यङ्ग्ये लुकि कृते इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्, कुरुरिति—जडुतः
इत्यूह ।

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुक् न भवति । “अतश्च” इत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत्-पाञ्चाली, वैदेही, आङ्गी, वाङ्गी, मागधी । भर्गादिभ्यः-भार्गी, कारुषी, कैकेयी । यौधेयादिभ्यः-यौधेयी, शौभ्रेयी, शौक्रेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते ? पाञ्चमिकस्याजः “पश्वादि-यौधेयादिभ्यामणौ” इत्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति ? एतदेव ज्ञापयति-पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्य “अतश्च” इत्यनेन लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? पश्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पशूः । रत्ताः । असुरी । तथा-चोक्तम्-“यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वाद्यणो लुक्” इति । भर्ग । करूप । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश(१) कौरव्य । भर्गादिः ॥ यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । ज्यावानेय(२) । वार्त्तय । घार्त्तय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ । १ ॥

न प्राच्य—प्राच्य क्षत्रियवाचक, भर्गादि तथा यौधेयादि शब्दों से विहित तद्राज-प्रत्ययों का लुक् नहीं होता है ।

चतुर्थाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

(१) उरस इति पाठः ।

(२) अत्र ज्यावानेय इति केषाञ्चित्पाठः । तत्र ज्यावानो यस्या इति मत्वर्थीयेऽकारप्रत्यये ज्यावानशब्दः, तस्माज्ज्यावानेयः इति पदमञ्जरीकारमतम् । (श्रीना० ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जित्यर्थः । रज्यतेऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयासमर्था-
द्रागविशेषवाचिनः शब्दात्(१) रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कषायेण
रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । कौसुम्भम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।
कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति ? उपमानाद्भवित्यति-काषाया-
विव काषायौ, हारिद्राविव हारिद्रौ । “द्वैपवैयाघ्रादन्” इति यावत्तृतीया समर्थविभक्ति-
नुरवर्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्टक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाकलिकम् । कार्दमिकम् ।
शकलकर्दमाभ्यामणपीप्यतेऽः । शाकलम् । कार्दमम् । नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या
रक्तं नीलं वस्त्रम् । पीतात् कन् वक्तव्यः । पीतेन रक्तं पीतकम् । हरिद्रामहारजना-
भ्यामण् वक्तव्यः । हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुरवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थात् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद्
युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ युक्तः कालश्चेत्स भवति । कथं
पुनर्नक्षत्रेण पुण्यादिना कालो युज्यते ? पुण्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुण्यादि-
शब्दाः प्रत्ययबुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तः कालः, पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः,
पौषी रात्रिः पौषमहः । माघी रात्रिः माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ।
काल इति किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे, न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य

तेन—तृतीयासमर्थ रागविशेषवाचक शब्द से (उससे) ‘रक्त’ इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय
होते हैं ।

लाक्षा—रागवाचक तृतीया समर्थ लाक्षा, रोचना, शकल तथा कर्दम शब्दों से ‘रक्त’ अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

शकल—शकल तथा कर्दम शब्दों से ‘रक्त’ अर्थ में अण् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

नील्याः—नीली शब्द से ‘रक्त’ अर्थ में अन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पीतात्—पीत शब्द से ‘रक्त’ अर्थ में कन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

हरिद्रा—हरिद्रा तथा महारजन शब्दों से ‘रक्त’ अर्थ में अड् प्रत्यय समझना चाहिए ।

नक्षत्रेण—तृतीयासमर्थ नक्षत्रविशेषवाचक शब्द से ‘युक्त’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं
यदि वह युक्त पदार्थ काल हो ।

लुबविशेषे—यदि नक्षत्रविशेषयुक्त काल के रात्रि आदि विशेष का अभिपान न होता हो
तो उक्त प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

(१) प्रातिपदिकादिति न्यासे पाठः ।

राभ्यादिविशेषोऽभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अथ पुण्यः । अथ कृत्तिकाः । अविशेष इति किम् ? पौषी रात्रिः, चौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थारभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्बिहितः पूर्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्चोत्पन्नस्य श्रव्यस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति ? निपातनात्—“विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी” इति । संज्ञायामिति किम् ? श्रावणी, आश्वत्थी रात्रिः ॥

द्वन्द्वच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्ततीयासमर्थाद्येके काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे—अथ राधानुराधीयम्, अथ तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् दृष्टं साम चेत्तन्नवति । कुञ्जेन दृष्टं कौञ्जं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेढक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दान्ततीयासमर्थाद् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कलिना दृष्टं सामं कालेयम् । ऋसर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वत्र ढगेव भवति—आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् । ऋदृष्टे सामानि अण् वा ङिङ्भवतीति वक्तव्यम् । उशनसा दृष्टं साम औशनसम्, औशनम् । ऋजाते चार्थे योऽन्येन बाधितः पुनरण् विधीयते स वा ङिङ्भवतीति वक्तव्यम् । प्राग्दीव्यतोऽण् प्राप्तः कालठजा बाधितः “सन्धिबेलाष्टतुनत्रनेभ्यः” इति पुनर्विधीयते स वा ङिङ्भवतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः, शतभिषजः । ऋतीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः । द्वैतीयिकम् । तार्तीयिकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । ऋन विद्यायाः (१) । द्वितीया, तृतीया विद्या । ऋगोत्रादङ्कवदिष्यते । दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे ।

संज्ञायाम्—श्रवण शब्द तथा अश्वत्थ शब्दों से संज्ञाविषय में विहित प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

द्वन्द्वान्—तृतीयासमर्थं नक्षत्रद्वन्द्व से ‘युक्त काल’ अर्थ में छ प्रत्यय होता है चाहे वह काल-विशेष हो या कालसामान्य ।

दृष्टम्—तृतीयासमर्थं शब्द से ‘दृष्ट’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं, यदि वह दृष्ट पदार्थ ‘साम’ हो ।

कलेः—तृतीयासमर्थं कलिशब्द से ‘दृष्ट’ अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

सर्वत्र—अग्नि तथा कलि शब्दों से सभी अर्थों में ढक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

दृष्टे—दृष्टसामार्थिक अण् प्रत्यय विकल्प से डित् होता है ।

जाते—जात अर्थ में प्राप्त अण् प्रत्यय के बाध के पश्चात् पुनः प्राप्त अण् विकल्प से डित् हो जाता है ।

तीयात्—तीयप्रत्ययान्त शब्दों से स्वार्थ में विकल्प से ईकक् प्रत्यय अवगमनीय है ।

न विद्यायाः—विद्याविशेषणीभूत तीयप्रत्ययान्त शब्द से ईकक् प्रत्यय नहीं होता है ।

गोत्रादङ्क—जिस प्रकार ‘तस्य अङ्कः’ इस अर्थ में गोत्रप्रत्यय का विधान किया गया है उसी प्रकार ‘दृष्टं साम’ अर्थ में भी प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

(१) विद्याया अभिधाने तीयादीकङ् न भवतीत्यर्थः ।

औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद् बुञ् भवति ॥

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् द्विद्वा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

वामदेवाङ्ङ्यङ्ङ्यौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नङ्ङ्यत् ङ्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम । तित्करणं स्वार्थम् । डित्करणं किमर्थम् ? “ययतोश्चातदर्थे” इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भूद्वावामदेव्यस्य नञ्स्वरे (१) ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे ययाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वक्षेण परिवृतो रथः वाह्यो रथः । काम्बलः । चार्मणः । रथ इति किम् ? वक्षेण परिवृतः कायः । समन्ताद्द्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो यस्मादिभिवंष्टितः तत्र न भवति, तेनेह न-छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बल-शब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थयिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादम् ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदण्प्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रियाम् अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ॥

वाम—तृतीयासमर्थं वामदेव शब्द से ‘दृष्टं साम’ अर्थ में ङ्यत् तथा ङ्य प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

परिवृतोः—तृतीयासमर्थं शब्द से ‘परिवृत’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह परिवृत पदार्थ रथ होता हो ।

पाण्डु—तृतीयासमर्थं पाण्डुकम्बल शब्द से ‘परिवृतो रथः’ अर्थ में इनि प्रत्यय होता है ।

द्वैप—तृतीयासमर्थं द्वैप तथा वैयाघ्र शब्दों से ‘परिवृतो रथः’ अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

कौमारा—अपूर्ववचन अर्थ में कौमार शब्द का निपातन किया जाता है ।

(१) नञ्स्वर इति—नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः—उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, तस्मिन्विधीयमाने इत्यर्थः ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्वधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥
कुमार्या भवः कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति (१) प्रसिद्धिः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषुद्धृतः शाराव ओदनः । माश्लिकः । कार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाणाबुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः “क्षीराब् ढञ्” इति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति सशु-
दायेन चेद् व्रतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रत-
स्य स्थण्डिलो भिक्षुः । स्थण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रत इति किम् ? स्थण्डिले शोते
ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं
भक्षाश्चेते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्षमित्युच्यते (२) । सत् उत्कर्षाधानं संस्कारः ।
आष्ट्रे संस्कृतो भक्षा आष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौग्भाः । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे
संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखा (३) शब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उच्यम् ॥

दध्नष्टक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि
संस्कृतं दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्टकं वक्ष्यति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्धमिति,
दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतम्, द्रव्या-
न्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

तत्रोद्धृतम्—सप्तमीसमर्थ पात्रवाचक शब्द से ‘उद्धृत’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

स्थण्डिलात्—सप्तमीसमर्थ स्थण्डिल शब्द से ‘शयितृ’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि
समुदाय से व्रत की प्रतीति होती हो ।

संस्कृतम्—सप्तमीसमर्थ शब्द से ‘संस्कृत’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह संस्कृत
पदार्थ भक्ष (कठिन तथा विशद भोज्य पदार्थ) होता हो ।

शूलोखात्—सप्तमीसमर्थ शूल शब्द तथा उखा शब्दों से ‘संस्कृतं भक्षाः’ अर्थ में यत् प्रत्यय
होता है ।

दध्नः—सप्तमीसमर्थ दधि शब्द से ‘संस्कृतं भक्षाः’ अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्रोद्धरतिरुद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमीसमर्थादिभक्तिर्नोपपद्यते ।

(२) भक्षशब्देनोच्यते इति पदमञ्जरी पाठः ।

(३) उखा पात्रविशेषः ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम्, औदश्वित्कम् ॥

क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयीयवागुः ॥

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, सप्तम्यर्थ-मासमर्थं पौर्णमासी चेद्व्यवति, इतिकरणस्तत्तच्चैद्विवक्षा । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासाद्धमाससंवत्सराणामेषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः, पौषोऽर्द्धमासः, पौषः संवत्सरः । इह न भवति-पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्र इति । भृतकमासे च(१) न भवति । इतिकरणस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणम्, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? संज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुम्, न ह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे(२) तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्तत्तच्चैद्विवक्षेति तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः ? पूर्णमासादण् पौर्णमासी । अथवा, पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । सा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्वश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको मासः, अर्द्धमासः, संवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन् विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते ।

उदश्वितः—सप्तमीसमर्थं उदश्वित शब्द से 'संस्कृतं भक्षाः' अर्थ में विकल्प से ठक् प्रत्यय होता है ।

क्षीरात्—सप्तमीसमर्थं क्षीर शब्द से 'संस्कृतं भक्षाः' अर्थ में ङञ् प्रत्यय होता है ।

सास्मिन्—प्रथमासमर्थं शब्द से सप्तम्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह सप्तम्यर्थं पौर्णमासीस्वरूप हो ।

आग्र—प्रथमासमर्थं पौर्णमासी-प्रतिपादक आग्रहायणी तथा अश्वत्थ शब्दों से सप्तम्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—प्रथमासमर्थं पौर्णमासीवाचक फाल्गुनी, श्रवणा, कार्तिकी तथा चैत्री शब्दों से विकल्प से ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) भृतकमासे चेति—भृता एव भृतकाः कर्मकराः, तेषां यो मासः कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्दरात्रलक्षणः स यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्द्वान् भवति वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेशभाक् तत्रेत्यर्थः ।

(२) संज्ञार्थत्वं इति—संज्ञया तुल्यार्थो यस्य स संज्ञार्थः । तस्य भावः संज्ञार्थत्वम्, तस्मिन् संज्ञार्थत्वे इति ।

फाल्गुनो मासः, फाल्गुनिकः। श्रावणः, श्रावणिकः। कार्तिकः, कार्तिकिकः। चैत्रः, चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत् सा भवति। यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः। इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः। आदित्यम्। बार्हस्पत्यम्। प्राजापत्यम्। देवतेति किम्? कन्या देवताऽस्य। कथमैन्द्रो मन्त्रः? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति। कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेति? उपमानान्नविष्यति। “महाराजप्रोष्ठपदाटठञ्” इति यावत् “सास्य देवता” इत्यधिकारः। सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकः, ततः पूर्वणैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम्। कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसंज्ञियोगेन। कायं हविः। कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। शुक्रियं हविः। शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनप्त्रपान्नप्त्रभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्त्, अपान्नप्त् इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रियं हविः। अपान्नप्त्रियम्। अपोनपात्, अपान्नपादिति देवताया नामधेये एते। तयोस्तु प्रत्ययसंज्ञियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्त्, अपान्नप्त् इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रीयं हविः। अपान्नप्त्रीयम्। योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः। छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्॥ पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्। तार्णोबिन्दवीयम्। शतरुद्राच्छ च॥ शतरुद्रीयम्, शतरुद्रीयम् ॥

सास्य—प्रथमासमर्थं शब्द से षष्ठ्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह षष्ठ्यर्थ देवता हो।

कस्येत्—प्रजापतिवाचक ‘क’ शब्द के स्थान में, देवतार्थक प्रत्यय के साथ-साथ, इकार आदेश भी हो जाता है।

शुक्रात्—शुक्र शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में घन् प्रत्यय होता है।

अपो—‘सास्य देवता’ अर्थ में अपोनप्त् तथा अपान्नप्त् शब्दों से घ प्रत्यय होता है।

छ च—उपर्युक्त शब्दों से छ प्रत्यय भी होता है।

छप्रकरणे—छ प्रत्यय के प्रकरण में पैङ्गाक्षीपुत्र आदि शब्दों का भी प्रकृति के रूप में समावेश समझना चाहिए।

शत—शतरुद्र शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में छ तथा घ प्रत्यय होते हैं विकल्प से।

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छ्रच, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्र्यं हविः, माहेन्द्रम्, महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् व्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । णकारो वृद्धर्थः । टकारो ङीवर्यः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

वायवृत्पित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वायवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वायुदेवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम्(१) । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चराराद् यत् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणो ण्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम्, अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दात् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोपवादः । अग्निदेवतास्य अग्नेयोऽष्टाकपालः । ऋग्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढवक्तव्यः ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । “कालाट्ठञ्” इति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते, ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेत्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्ध-मासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा—मासो देवतास्य मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

महेन्द्रात्—महेन्द्र शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में विकल्प से घ प्रत्यय तथा अण् प्रत्यय होते हैं ।

सोमात्—सोम शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में व्यण् प्रत्यय होता है ।

वायवृत्—वायु, ऋतु, पितृ तथा उषस् शब्दों से ‘सास्य देवता’ अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

द्यावा—द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्व, अग्नीषोम, वास्तोष्पति तथा गृहमेध शब्दों से ‘सास्य देवता’ अर्थ में विकल्प से छ प्रत्यय तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।

अग्नेः—अग्नि शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

प्राग्दीव्य—प्राग्दीव्यतीये तद्धित प्रत्ययों के अर्थों में अग्नि तथा कलि शब्दों से ढक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

कालेभ्यो—कालविशेषवाचक शब्दों से भवार्थ में जिस प्रकार प्रत्ययों का विधान किया गया है उसी प्रकार देवतार्थ में भी समझना चाहिए ।

(१) पित्र्यमिति—रीड् ऋत इति रीड्, यस्येति लोपः ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विपद्ये । महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् । ऋञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । ऋपूर्णमासादण् । पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः, प्रत्ययः, प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां आतर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्यन्ते । पितुर्भाता पितृव्यः । मातुर्भाता मातुलः । ऋताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि पिञ्च । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता पितामहः । मातुः पिता मातामहः । मातरि पिञ्च । पितामही । मातामही । ऋर्वेदुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः । अवेदुग्धमविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । ऋतिलानिष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ । निष्फलस्तिलस्तिलपिञ्जः । तिलपेजः । ऋपिञ्जरङ्गन्दसि डिञ्च । तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमिहोदाहरणम् ? चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यप्रतिपदं ग्रहणम् । अचित्ताट्टकं वक्ष्यति—“अनुदात्तादेरञ्”, “गोत्राद् णञ्”, प्रतिपदं च—“केदाराद्यञ्” इत्येवमादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम्—काकानां समूहः काकम् । शौकम् (१) । वाकम् । “इति-त्रकव्यचश्च” इति यावत्समूहाधिकारः । ऋगुणादिभ्यो ग्रामज्वक्तव्यः । गुणग्रामः । करणग्रामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः (२) ॥

महाराज—महाराज तथा प्रोष्ठपद शब्दों से ‘सास्य देवता’ अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

ठञ्प्रकरणे—ठञ् के प्रकरण में ‘अस्मिन् वर्तते’ (इसमें वर्तमान है) अर्थ में नवयज्ञादि शब्दों का भी समावेश अवगन्तव्य है ।

पूर्ण—पूर्णमास शब्द से वर्त्तनार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

पितृव्य—भाता के अभिधान के लिए प्रयुक्त पितृ तथा मातृ शब्दों से क्रमशः व्यत् तथा डुलच् प्रत्यय होते हैं ।

ताभ्याम्—पिता के अर्थ में प्रयुक्त पितृ तथा मातृ शब्दों से डामहच् प्रत्यय होता है और मातृशब्द से विहित प्रत्यय पितृ भी हो जाता है ।

अवे—अवि शब्द से दुग्ध अर्थ में सोढ, इस तथा मरीस प्रत्यय होते हैं ।

तिलात्—निष्फल तिल से पिञ्ज तथा पेज प्रत्यय अवगन्तव्य हैं ।

पिञ्ज—वेद में विहित तिलप्रकृतिक पिञ्ज प्रत्यय डित् भी हो जाता है ।

तस्य—षष्ठीसमर्थ शब्द से समूह अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

गुणादिभ्यः—गुण आदि शब्दों से समूह अर्थ में ग्रामच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) वस्तुतस्तु खण्डिकादिगणे शुक्रशब्दस्य पाठात् नेदमुदाहरणामिति बोध्यम् । एवमेव पदमजरीकारोपि प्राह । (श्रीना०)

(२) कचिन्नास्त्ययं पाठः ।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् पुंवद्भावो न भवति—“भस्यादे तद्धिते” इति । युवतीनां समूहो यौवतम् । भिक्षा । गार्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मन् । धर्मन् (१) । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अथर्वन् (२) । दक्षिणा । भूत (३) ॥

गौत्रोक्षोष्टोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गौत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकारा-दन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवानां समूहः औप-गवकम् । कापटवकम् । उच्चन्-औचकम् । उष्ट्र-औष्ट्रकम् । उरभ्र-औरभ्रकम् । राजन्-राजकम् । राजन्य-राजन्यकम् । राजपुत्र-राजपुत्रकम् । वत्स-वात्सकम् । मनुष्य-मानुष्यकम् । अज-आजकम् । “प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः” इति यलोपो न भवति—“आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” इति । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः । केदाराणां समूहः कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकायाञ्च यञ् वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गणिक्यम् ॥

ठञ् क्वचिन्श्च ॥ ४१ ॥

क्वचिन्शब्दाहुञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । क्वचिनां समूहः क्वाचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । केदाराणां समूहः कैदा-रिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । ऋयन्प्रकरणे पृष्ठादुप-

भिक्षादिभ्योऽण्—भिक्षा आदि शब्दों से समूह अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।
गौत्रोक्षोष्टोरभ्र—गौत्र आदि शब्दों से समूह अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।
वृद्धाच्चेति—वृद्ध शब्द से भी समूहार्थक वुञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।
केदारात्—केदार शब्द से भी समूह अर्थ में विकल्प से यञ् तथा वुञ् प्रत्यय होते हैं ।
गणिकायाश्च—गणिका शब्द से भी समूह अर्थ में यञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।
ठञ्—क्वचिन् तथा केदार शब्दों से समूह अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।
ब्राह्मण—ब्राह्मण, मानव तथा वाडव शब्दों से समूह अर्थ में यन् प्रत्यय होता है ।
यन्प्रकरणे—पृष्ठ शब्द से भी यन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) चर्मन् , धर्मन् इति पाठः ।

(२) अर्वन् इति पाठः ।

(३) विषय । श्रोत्र । वृक्षादिभ्यः खण्डः । वृक्षखण्डः । तरुखण्डः । वृक्ष, तरु, पादप, इत्यधिकं क्वचित् । क्वचित्—वृक्षादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति । वृक्षषण्डः । तरुषण्डः ।

संख्यानमङ्ग । पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः । अङ्गः खः क्रतौङ्ग । अङ्गां समूहोऽङ्गीनः क्रतुः । क्रताविति किम् ? आङ्गः । खण्डिकादिषु दर्शनादङ्गभवति । अर्थां णस्वक्तव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति । अवातादूलः । वातानां समूहो वातूलः (१) ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । अङ्गाञ्चेति वक्तव्यम् । गजानां समूहो गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कपोतानां समूहः कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालवशब्दोऽञ् पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वणैवाजि सिद्धे वचनं गोत्रबुज्बाधनार्थम् । ननु च परत्वादञ् वा बुज् बाधित्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रम्, न च तदन्तविधिरत्रास्ति ? एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति-बुजि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति बुज् भवति; वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता योगविभागेन पूर्वप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते—सेनासंज्ञायामिति । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाङ्भवति । क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् (२) ।

अजसिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्बुज् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा वाध्येत चाञ् बुजा ॥

खण्डिका । वडवा । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् । भिज्जुक । शुक । उल्लूक । श्वन् युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

अङ्गः—अङ्गन् शब्द से, क्रतु के अभिधेय होने पर, समूह अर्थ में ख प्रत्यय होता है ।

पर्शुः—पर्शु शब्द में समूह अर्थ में णस् प्रत्यय समझना चाहिए ।

वातात्—वात शब्द से समूह अर्थ में ऊल प्रत्यय समझना चाहिए ।

ग्राम—ग्राम, जन, बन्धु तथा सहाय शब्दों से समूह अर्थ में तल् प्रत्यय होता है ।

गजाञ्चेति—गज शब्द से भी समूहार्थ में तल् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अनुदात्तादेः—अनुदात्तादि शब्दों से समूहार्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

खण्डिकादिभ्यश्च—खण्डिका आदि शब्दों से भी समूह अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

(१) कचित्रास्त्ययं पाठः ।

(२) अत्राधिकं कचिद्—गोत्रलक्षणो बुजेव भवति इति ।

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । “गोत्रचरणाद्वुञ्” इत्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते—चरणाद्धर्माज्ञाययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । कठानां धर्मः काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि—काठकम्, कालापकम्, छान्दोग्यम्, औक्थिक्यम्, आथर्वणम् ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूहः आपूपिकम् । शाण्डुलिकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । ऋधेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश, अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ्, छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतोऽन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः कैश्यम्, कैशिकम् । अश्वानां समूहः आश्वम्, अश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । पाशानां समूहः पाश्या । तृथा(१) । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । तड । वन(२) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलानां समूहः खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः(३) ।

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि, त्र, कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । ॥खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी । ॥कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति॥ कमलखण्डम् । अभोज-

चरणेभ्यो—षष्ठीसमर्थं चरणवाचक शब्दों से समूह अर्थ में धर्मार्थक प्रत्ययों की तरह प्रत्यय होते हैं ।

अचित्त—अचित्तार्थक, हस्ति तथा धेनु शब्दों से समूहार्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

धेनोः—अनञ्पूर्वक धेनु शब्द से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

केशाश्वभ्याम्—केश तथा अश्व शब्दों से समूहार्थ में क्रमशः यञ् तथा छ प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

पाशादिभ्यो—पाश आदि शब्दों से समूहार्थ में य प्रत्यय होता है ।

खल—खल, गो तथा रथ शब्दों से समूहार्थ में य प्रत्यय होता है ।

इनित्र—खल, गो तथा रथ शब्दों से समूहार्थ में क्रमशः इनि, त्र तथा कट्यच् प्रत्यय होते हैं ।

खलादिभ्यः—खल आदि शब्दों से इनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

कमलादिभ्यः—कमल आदि शब्दों से खण्डच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अत्र खीलिङ्गत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(२) पाटलका, गल इति कचिदधिकम् ।

(३) योगविभाग उत्तरार्थः इति पाठान्तरम् ।

खण्डम् । कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादिराकृतिगणः । छनरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः॥ नरस्कन्धः । करिस्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः । छपूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति॥ पूर्वकाण्डम् । नृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम्(१) ।

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

सन्तु इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषय-शब्दो बहुवचनं—कचिद् ग्रामसमुदाये वर्तते—विषयो लब्ध इति; कचिदिन्द्रियग्राह्ये—चक्षुर्विषयो रूपमिति; कचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये—देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति; कचिदन्वयाभावे—मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः शैवः । औष्ट्रः । देश इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवादः । राजन्यानां विषयो देशः राजन्यकः । देवयानकः । आकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो देशः मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्तकः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकासेय । अम्बरीषपुत्र । वसाति । वैत्ववन । शैलूष । उदुम्बर । वैत्वल । आर्जुनायन । सग्मिष । दाक्षि । ऊर्णनाभ(२) ॥

भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐपुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल्, भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देश इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैपेयविधः । ऐपुकार्यादिभ्यः—ऐपुकारिभ्यः, सारस्यायनभक्तः । भौरिकि । वैपेय । भौलिकि । चैटयत । काणेय । वाणिजक । वालिज । वालिज्यक । शैकयत । वैकयत । इति भौरिक्यादिः ॥ ऐपुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्वाद्यायण । त्र्यायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । सौवीर । दासमित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण(३) । दाक्षायण । शगण्ड । ताक्ष्यायण । शौभ्रायण । सायण्डि । शौण्डि । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव(४) ॥

नरकरि—नर, करि तथा तुरङ्ग शब्दों से स्कन्धच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पूर्वादिभ्यः—पूर्व आदि शब्दों से काण्ड प्रत्यय समझना चाहिए ।

विषयो—षष्ठीसमर्थ शब्दों से विषय अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह विषय देशात्मक हो ।

राजन्यादिभ्यः—राजन्य आदि शब्दों से 'विषयो देशः' अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।

भौरि—भौरिक्य आदि शब्दों तथा ऐपुकारो आदि शब्दों से यथाक्रम विधल् तथा भक्तल् प्रत्यय होते हैं 'विषयो देशः' अर्थ में ।

(१) कमलादिभ्य इत्यादिभ्य कर्मकाण्डमित्यन्तः कचिन्नास्ति पाठः ।

(२) अत्राधिकमिदम्—अप्रीत, अत्रीड, वीतल, वात्रक इति ।

(३) शौद्राण इति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके ।

(४) अधिकमत्रेदम् कचित्—अलायत, औलालायत, शौण्ड, शयाण्ड, वैददेव इति ।

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इति-करणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः(१) । आदिरिति किम् ? अनुष्टुभमध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् ? उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कचिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रथनेन तिस्रः क्रियन्ते स (२)प्रग्रथनात्प्रकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थं उपसंख्यानम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ॥

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः । सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्धृभ्यः-अहिमाला योद्धारोऽस्य संग्रामस्य आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्राम इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किम् ? सुभद्रा प्रेतिकाऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति, यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् ? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्ताक्रियावाचिनः प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः प्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्ग्रहणम्, तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता । तैलम्पाता । घञ इति किम् ?

सोऽस्यादिः—प्रथमासमर्थ आदिगत छन्दोवाचक शब्द से प्रगाथात्मक षष्ठ्यर्थ की विवक्षा में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

छन्दसः—नपुंसक लिङ्ग में स्वार्थ में ही छन्दोवाचक शब्दों से प्रत्यय समझना चाहिए ।

संग्रामे—प्रथमासमर्थ प्रयोजनवाचक तथा योद्धृवाचक शब्दों से संग्रामात्मक षष्ठ्यर्थ के वाच्य होने पर यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

तदस्याम्—प्रथमासमर्थ प्रहरणार्थक शब्दों से क्रीडात्मक सप्तम्यर्थ की वाच्यता की विवक्षा में ण प्रत्यय होता है ।

घञः—प्रथमासमर्थ घञ्प्रत्ययान्त क्रियावाचक शब्दों से स्त्रीलिङ्ग सप्तम्यर्थ की वाच्यता की विवक्षा में ज प्रत्यय होता है ।

(१) जगत इति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) प्रगाणादिति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः । प्रग्रथनेनेति, प्रकर्षगायनादिति न्यासे पाठः ।

श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियेति किम् ? प्राकारोस्यां वर्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते, यावता द्वयमपि प्रकृतमेव ? क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धम्, अस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भाव्येत । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोधीते छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रतूकथादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्यः—औक्थिकः, लौकायतिकः । सूत्रान्तात्—वार्तिकसूत्रिकः, सांग्रहसूत्रिकः । सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते । कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः, अणव भवति । उक्थशब्दः केषुचिदेव सामसु रूढः, यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि ? सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति—उक्थमधीते औक्थिकः । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् । विद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् । वायसविद्यिकः । सार्वविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिः । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः । विद्या च नाङ्गलक्षणधर्मसंसर्गान्निपूर्वा । अङ्गविद्यामधीते आङ्गविद्यः । चात्रविद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेऽष्टयवक्तव्यः । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणमितिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावत्क्रतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सवसादेद्विगोश्च लः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः—सवार्तिकः, ससंग्रहः । द्विगोः—द्विवेदः, पञ्चव्याकरणः । अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च । अनुसूर्नाम ग्रन्थस्तमधीते आनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः । इहकल्प-

तदधीते—द्वितीयासमर्थ शब्द से 'अधीते' (पढ़ रहा है) तथा 'वेद' (जानता है) अर्थों में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

क्रतूकथादि—द्वितीयासमर्थ क्रतुविशेषवाचक, उक्थ आदि तथा सूत्रशब्दान्त शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

सूत्रान्तात्—सूत्रशब्दान्त शब्दों में कल्पादिशब्दभिन्न शब्दों से ही उक्त ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विद्या—विद्यान्त, लक्षणान्त तथा कल्पान्त शब्दों से भी ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विद्या च—अङ्गपूर्वक, क्षत्रपूर्वक, धर्मपूर्वक, संसर्गपूर्वक तथा त्रिपूर्वक विद्याशब्दान्त शब्दों से ठक् प्रत्यय की अनुत्पत्ति समझनी चाहिए ।

आख्या—आख्यानार्थक, आख्यायिकार्थक, इतिहास तथा पुराण शब्दों से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

सर्व—सर्वादि, सादि तथा द्विगु से उत्पन्न ठक् प्रत्यय का ल (= लोप) समझना चाहिए ।

अनुसू—अनुसू, लक्ष्य तथा लक्षण शब्दों से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इहकन्—पद-शब्दोत्तरपदक शब्द से इहकन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

दोत्तरपदात् ॥ पूर्वपदिकः (१) । शतषष्ठः षिकन् पथो बहुलम् ॥ शतपथिकः, शतपथिकी । षष्टिपथिकः, षष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादपि भवति—शतपथः, षष्टिपथः । उक्थ । लोकायत । न्यायः । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संघात । वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद । सूत्रान्तादकल्पादेः । विद्यालक्षणकल्पान्तात् । विद्या चानङ्गत्रयधर्मसंसर्गात्रिपूर्वा । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्टक् । सर्वसादेर्द्विगोश्च लः । अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च । द्विपदी ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । इकन्पदोत्तरपदात् । शतषष्टेः पथः षिकन् बहुलम् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्, तदधीतेऽनुब्राह्मणी, अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राह्मणिनः । मत्त्वर्थे “अत इनिठनौ” इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्मादृन्नपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति ? अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वसन्तसहचरितोयं ग्रन्थो वसन्तः, तमधीते वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्तः । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रम्, तदधीते अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः

शत—शतपूर्वक तथा षष्टिपूर्वक पथिन् शब्द से बहुल करके षिकन् प्रत्यय होता है ।

क्रमादिभ्यः—क्रम आदि शब्दों से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ (जानता है) अर्थों में वुन् प्रत्यय होता है ।

अनु—अनुब्राह्मण शब्द से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ अर्थों में इनि प्रत्यय होता है ।

वसन्तादि—वसन्त आदि शब्दों से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।

प्रोक्तात्—प्रोक्तार्थप्रत्ययान्त शब्दों से विहित अध्येत्रर्थक तथा वेदित्रर्थक प्रत्ययों का लुक् हो जाता है ।

सूत्राच्च—ककारोपध सूत्रवाचक शब्द से विहित अध्येत्रर्थक तथा वेदित्रर्थक प्रत्यय का भी लुक् हो जाता है ।

(१) इकन् बहुलं पदोत्तरपदात्, पदोत्तरपदिः । अन्ये तु पदोत्तरपदादिति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिस्यर्थ इति व्याचक्षते, तन्मते पूर्वपदिकः, उत्तरपदिकः । इति कचित् पाठोपेक्षः ।

काशकृत्स्नाः । असंख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—महावाक्तिकं सूत्रमधीते, माहावाक्तिकः, कालापकमधीते कालापकः । कोपधादिति किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरीयोगो वाक्यं च निवर्त्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । मौदाः । पेंपलादाः । आर्चाभिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि—ताण्डिनः, भास्त्रविनः, शाठ्यायनिनः, ऐतरेयिनः । ब्राह्मणग्रहणं किम्, यावता छन्द एव तत् ? ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत्—याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि, सौलभानि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कल्पे—काश्यापिनः, कौशिकिनः । सूत्रे—पाराशरिणो भित्तवः, शैलालिनो नटाः, कर्मन्दिनः, कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ? पाणिनीयं व्याकरणम्, पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमा समर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत् स तन्नामा भवति—प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्तत्तर्चेद्विवक्षा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरः । बालवजः । पार्वतः । मत्त्वर्थ्यापापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । कुशाश्वेन निर्वृत्ता कौशाश्वी नगरी । हेतौ कर्त्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावान्निवासो देशः आर्जुनावो देशः । शैवः । औदिष्टः ॥

संख्या—संख्यावाचकशब्दप्रकृतिक ककारोपधविहित प्रत्यय का ही लुक् समझना चाहिए ।

छन्दो—प्रोक्तप्रत्ययान्त छन्दोवाचक तथा ब्राह्मणवाचक शब्द अध्येत्रर्थक तथा वेदित्रर्थक प्रत्ययों को ही विषय बनाते हैं ।

तदस्मिन्—अस्त्युपाधिक प्रथमान्त शब्द से सप्तम्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश-नाम हो ।

तेन—तृतीयान्त शब्द से निर्वृत्त (= सम्पन्न) अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश-नाम हो ।

तस्य—षष्ठयन्त शब्द से निवास अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश-नाम हो ।

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाददूरभव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणा-
मर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बद्ध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरड्—आरडवम् । कक्षतु—काक्षतवम् । कर्कटेलु—कार्कटेलवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुभवति—इच्छुमती । अञधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्योऽणः ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बह्वज् अङ्गं यस्यासौ बह्वजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अणोऽपवादः । ऐषुकावतम् (१) । सैध्रकावतम् । बह्वजङ्गादिति किम् ? आहि-
मतम् । यावमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायेत, मत्त्वन्तविशेषणं मा
विज्ञायीति—मालावतां निवासो मालावतम् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः ।
यथासम्भवमर्थाः सम्बद्ध्यन्ते । दौर्ध्ववरत्रेण निर्वृत्तः कूपः दैर्ध्ववरत्रः । कापिलवरत्रः ॥

उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणो-
ऽपवादः । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दातः । गौसः । उदगिति किम् ?
दक्षिणतो विपाशः कूपेषु—अणोव—दातः, गौसः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका
वर्तते सूत्रकारस्य ॥

सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽप-
वादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सङ्गतः कलः सङ्कलः । संकलेन निर्वृत्तः सांकलः ।
पौष्कलः । सङ्कल । पुष्कल । उद्गप । उड्गप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त ।
सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलास । निवेश ।

अदूर—पष्ठयन्त शब्द से अदूरभव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

ओरञ्—उवर्णान्त समर्थविभक्तियुक्त प्रातिपदिक से उपयुक्त सप्तम्यर्थ आदि चार अर्थों में
अञ् प्रत्यय होता है ।

मतोश्च—अनेकस्वराङ्गक मतुबन्त प्रातिपदिक से भी उक्त अर्थ-चतुष्टय में अञ् प्रत्यय
होता है ।

बह्वचः—अनेकाच् प्रातिपदिक से कूप के गम्यमान होने पर चातुरर्थिक अञ् प्रत्यय होता है ।

उदक्—विपाट् नदी के उत्तर तट पर वर्तमान कूपों के अभिधेय होने पर भी चातुरर्थिक अञ्
प्रत्यय होता है ।

सङ्कलादि—सङ्कल आदि शब्दों से चातुरर्थिक अञ् प्रत्यय होता है ।

(१) ऐकटावतम् इति पाठान्तरम् ।

गवेष । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज । अभि-
विक्त । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । डयाप्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो
भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे
तावत्-दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तामित्रा । साल्वे-विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी ।
प्राचि खल्वपि-ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी, माकन्दी, माणिचरी, जारुषी ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । (१) अज उवर्णान्तलक्षणस्य
कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं सौवास्तवम् । वार्णवम् । अणग्रहणं नद्यां
मतुपो वाधनार्थम्—सौवास्तवी नदी । सुवास्तु । वर्णु । भण्डु । (२) खण्डु । सेचालिन् ।
कर्पूरिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोह्य(३) ।
अहिसक्थ । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्याजो-
ऽपवादः । रोणीति कोऽयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता । सर्वावस्थाप्रतिपत्त्यर्थ-
मेवमुच्यते—रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽण्प्रत्ययमुत्पादयति केवलस्तदन्तश्च । रौणः, आजक-
रोणः, सैहिकरोणः ॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रादिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः ।
कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाजोऽपवादः । कार्णच्छिद्रिकः । कूपः । कार्णवेष्टकः । कृकवाकुना
विवृत्तं कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

बुञ्छण्कठजिलसेनिरटञ्जययफक्फिजिञ्ज्यककूठकोऽरीहण-

कृशाश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्ष-

कर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदि-
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश

स्त्रीषु—स्त्रीलिङ्ग सौवीर, साल्व तथा प्राचीन देशों के वाच्य होने पर चातुरर्थिक अण् प्रत्यय
होता है ।

सुवास्त्वादि—सुवास्तु आदि शब्दों से चातुरर्थिक अण् प्रत्यय होता है ।

रोणी—रोणी शब्द से चातुरर्थिक अण् प्रत्यय होता है ।

कोपधाच्च—ककारोपध शब्द से चातुरर्थिक अण् प्रत्यय होता है ।

बुञ्छण्—अरीहण आदि १८ प्रातिपदिकों से क्रमशः बुञ् आदि १८ प्रत्यय उक्त अर्थ-चतुष्टय
में होते हैं ।

(१) यथासम्भवमर्थसम्बन्ध इत्यधिकं कुत्रचित् ।

(२) कण्डु इति पाठान्तरम् ।

(३) गाहि इति पाठान्तरम् ।

प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । अरीहणा-
दिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौघणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर ।
सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रौष्टायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्तायण ।
रायस्पोष । विपथ । उदण्ड । उदञ्चन । खाडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्न ।
जाम्बवन्त । शिशपा । किरण । रैवत । वैत्व । (१) नैमतायन । सौसायन । शाण्डि-
ल्यायन । शिरीष । वधिर(२) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छुण्प्रत्ययो भवति । काशा-
श्चीयः । आरिष्टीयः । कृशाश्च । अरिष्ट । अरीश्व । वेशमन् । विशाल । रोमक । शबल ।
कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदश । पुरग । सुख । धूम । अजिन ।
विनता(३) । अवनत । विकुवास । अरुस । अवयास(४) । मौद्गल्य । कृशाश्वादिः ॥
ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः । ऋश्य । न्यग्रोध । शिरा ।
निलीन । निवास । निधान । निवात । निबद्ध । विबद्ध । परिगूढ । उपगूढ । उत्तराशमन् ।
स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनड्डुह । परिवंश । वेणु । वीरण(५) । ऋश्यादिः ॥ कुमुदा-
दिभ्यश्छुण्प्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् । कुमुद । शर्करा । न्यग्रोध ।
इत्कट(६) । गर्त । बीज । अश्वत्थ । बलवज । परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विक-
ङ्कत(७) । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश ।
वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश(८) । तृण । नर । चरण । कर्दम । कर्पूर ।
कण्टक । गृह । (९) काशादिः ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण ।
नड । बुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य
इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका(१०) । बन्धुका । ध्रुवका । क्षिपका ।
न्यग्रोध । इर्कुट (११) । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मरः । अश्मन् ।
यूष । रूप । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा(१२) । अश्मादिः ॥ सख्या-
दिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त ।
गोहित(१३) । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । छगल । अशोक । करवीर । सीकर ।
सकर । सरस । समल(१४) । सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् ।
काम्पिल्यम् । संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थच ।
यूप । अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार । विरह ।

(१) नैमतायण इति पाठान्तरम् ।

(२) वैगर्तायण । गोमतायण । सौमतायण । खाण्डायण । विपाश । सुयज्ञ । जम्बु । सुमर्श
एते शब्दाः क्वचिदधिका दृश्यन्ते ।

(३) विनता इति पाठान्तरम् ।

(४) अयासस् इति पाठान्तरम् ।

(५) भण्ड । परिवृत्त । कर्दम । अंशु । अधिका एते कुत्रचित् ।

(६) उत्कटेति इति पाठान्तरम् ।

(७) कण्टक । कङ्कट । सङ्कट । पलाश । त्रिक । कत । दशग्राम । अधिका एते कचित् ।

(८) विस इति पाठान्तरम् ।

(९) आवास । नड । वन । वधूल । वर्वर । एतेऽधिकाः कचित् ।

(१०) फलका इति पाठान्तरम् ।

(११) बुधका । सङ्कट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । सुक । महा । एते अधिकाः कचित् ।

(१२) यूथ । रष । नद । नख । काट । पाम । एते अधिकाः क्वचित् ।

(१३) गोहिल इति पाठान्तरम् ।

(१४) चर्क । वक्रपाल । उशीर । सुरस । रोह । तमाल । कदल । सप्तल । एतेऽधिकाः क्वचित् ।

नासिका । संकाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः । कुल्यम् । बल । तुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥ पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पाचायणः । तौषायनः । पक्ष । तुष । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिपन्थ च(१) । पक्षादिः ॥ कर्णादिभ्यः फिन्प्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठा-
यनिः । कर्ण । वसिष्ठ । अलुश । शल । हुपद । अनडुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश ।
कुम्भी । जिवन्ती । जित्व । आण्डीवत्(२) । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इण्प्रत्ययो भवति ।
सौतङ्गमिः । मौनचित्तिः । सुतङ्गम् । मुनिचित्ति । विप्रचित्ति । महापुत्र । श्वेत । गडिक ।
शुक । विग्र । क्षोजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादिः ॥ प्रगदिन्ना-
दिभ्यो न्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव ।
गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार । प्रगद्यादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति ।
वाराहकम् । पालाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनद्ध । स्थूण । वदग्ध । विजग्ध ।
विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा(३) । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति ।
कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशग्राम । अश्वत्थ । शाल्मली । कुण्डल ।
मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण(४) । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु कुमुदादिषु
वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत् इष्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनात्लु-
ब्भवति । तथाचोक्तम्—शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषः, तस्य वनं शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये
लुब्भवति । ग्रामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः ।
मत्स्याः । अङ्गाः । बङ्गाः । मगधाः । सुह्याः । पुण्ड्राः । इह कस्मान्न भवति—उदुम्बरा
अस्मिन् सन्ति औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो(५) जनपदः इति ? तन्नाम्नीति वर्तते, न
चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब्भवति । अजनपदार्थं
आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । शृङ्गी । शाल्मलयः । चकारोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति । (६) कटुकवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकवदरी ।
शिरीषाः काञ्ची । वरणाः । पूर्वो गोदौ(७) । आलिङ्गयायन । पर्णा । शृङ्गी । शाल्म-
लयः । सदाण्वी । वणिकि । वणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तच्चशिला ।
उरशा । आकृत्या ॥

जनपदे—यदि जनपद वाच्य हो तो उक्त चातुरर्थिक प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

वरणादिभ्यश्च—वरण आदि शब्दों से उत्पन्न चातुरर्थिक प्रत्यय का भी लुप् हो जाता है ।

(१) कुम्भ । सीरज । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् । हंसका ।
लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंहक । इति अधिकम् कचित् ।

(२) अर्क, लूष, स्फिक, श्यावत्—एते शब्दा गणेशाधिकाः ।

(३) विनद्ध, निबद्ध, विरुद्ध, मूल इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

(४) कुन्द, मधुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष एतेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

(५) वैतस इति पाठान्तरम् ।

(६) कन्दुक इति पाठान्तरम् ।

(७) पूर्वण गोदौ अपरेण गोदौ इति पाठान्तरम् ।

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुभ त। वाग्रहणं किम्, यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति ? एवं तद्धेतुज्ञापयति-शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुबिति। शर्करा, शार्करम्। गणपाठाच्च श्रवणम्, उत्तरसूत्रे विहितो च द्वौ प्रत्ययौ। तदेवं षड् रूपाणि भवन्ति-शक्करा, शार्करम्, शर्करिकम्, शार्करकम्, शार्करिकम्, शर्करीयमिति ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। शार्करिकम्, शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। तन्नान्नो देशस्य विशेषणं नदी। उदुम्बरा यस्यां सन्ति उदुम्बरावती। मशकावती। वीरणावती। पुष्करावती। इक्षुमती। द्रुमती। इह कस्मान्न भवति-भागीरथी, भैरथी ? मतुवन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अनद्यर्थ आरम्भः। मधुमान्। विसवान्। मधु। विस। स्थाणु। मुष्ट(१)। इक्षु। वेणु। रम्य। ऋक्ष। कर्कन्धु। शमी। किरीर। हिम। किशरा। शर्पर्णा। मरुत्। मरुव। दार्वाघाट। शर। इष्टका। तक्षशिला। शक्ति। आसन्दी। आमुति। शलाका। आमिधी। खडा। वेटा। मध्वादिः ॥

कुमुदनड्वेतसेभ्यो डमतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद, नड, वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो डमतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्। ममहिषाच्चेति वक्तव्यम्॥ महिष्मान्नाम देशः ॥

नडशादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। नड्वलम्। शाद्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। शिखावलं

शर्करायाः—शर्करा शब्द से विहित चातुरर्थिक प्रत्यय का विकल्प से लुप् होता है।

ठक्—शर्करा शब्द से चातुरर्थिक ठक् तथा छ प्रत्यय होते हैं।

नद्याम्—नदी के वाच्य होने पर प्रातिपदिक से चातुरर्थिक मतुप् प्रत्यय होता है।

मध्वादि—मधु आदि शब्दों से चातुरर्थिक मतुप् प्रत्यय होता है।

कुमुद—कुमुद, नड, वेतस शब्दों से चातुरर्थिक डमतुप् प्रत्यय होता है।

महिषाच्चेति—महिष शब्द से भी चातुरर्थिक डमतुप् प्रत्यय समझना चाहिए।

नड—नड तथा शाद शब्दों से चातुरर्थिक ड्वलच् प्रत्यय होता है।

शिखाया—शिखा शब्द से चातुरर्थिक वलच् प्रत्यय होता है।

नाम नगरम् । मतुप्प्रकरणेऽपि शिखाया वलचं वक्ष्यति, तददेशार्थं वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । (१) संफल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकाचुद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन । मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष । अर्जुनवृक्ष । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । बिल्व । वेणु । वेत्र । वेतस । तृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत । कुक्छाया ह्रस्वत्वं च । छतञ्जलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेष इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः । उक्तादन्यः शेषः—अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेषः, तस्येदंविशेषो ह्यपत्यसमूहादयः तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किञ्च सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्तुरनन्तरेणैवार्थादेशेन सम्बन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति—“राष्ट्रावारपाराद् घखौ”—राष्ट्रियः, अवारपारीणः । शेष इति लक्षणं चाधिका-
रश्च । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । (२) श्रावणः शब्दः । दृषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः । उलूखले लुणः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ९३ ॥

राष्ट्र, अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घखावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । छविगृहीतादपीष्यते । अवारिणः । पारीणः । छविपरीताच्च । पारा-
वारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

उत्करादिभ्यः—उत्कर आदि शब्दों से चातुरर्थिक छ प्रत्यय होता है ।

नडादीनाम्—नड आदि शब्दों से चातुरर्थिक छ प्रत्यय तथा प्रकृति भाग को कुक् का आगम भी हो जाता है ।

कुक्छायाः—कुक्छा शब्द को कुक् का आगम तथा ह्रस्व भी हो जाता है ।

तक्षन्—तक्षन् शब्द को कुक् का आगम तथा उसके नकार का लोप भी हो जाता है ।

शेषे—अब यहाँ से आगे जिन प्रत्ययों का विधान किया जायगा वे शेष, अर्थात् अपत्यादि चातुरर्थिक प्रत्ययार्थभिन्न, अर्थ में विहित हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

राष्ट्रावार—राष्ट्र तथा अवारपार शब्दों से क्रमशः घ तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

विगृहीताद्—अवार तथा पार शब्दों से भो पृथक्-पृथक् ख प्रत्यय होता है ।

विपरीताच्च—पारावार शब्द से भी ख प्रत्यय होता है ।

(१) संकर इति पाठान्तरम् ।

(२) रासनो रसः, स्पर्शनः स्पर्श इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

ग्रामशब्दाद्य खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढक्ञ् ॥ ९५ ॥

कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ढक्ञ् प्रत्ययो भवति । कात्त्रेयकः । औम्मेयकः । कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वञ्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्म-
प्वती(१) । ग्राम । उरूया । ऋकुल्याया यलोपश्च ॥ कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथास्त्वं श्वन् , अस्ति, अलङ्कार इत्येतेषु जातादिष्वर्थे ढक्
प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् , कौलोऽन्यः । कौत्सेयको भवत्यसिश्चेत् ,
कौत्तोऽन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत् , ग्रैवोऽन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दोऽत्र
पठ्यते-पौर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति-पौरेयम्,
वानेयम्, गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती ।
कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा ।
दार्वा । दाल्वा । वासेनकी । वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा, पश्चात् , पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दाक्षिणात्यः ।
पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥

कापिशीशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । षकारो ङीष्ार्थः । कापिशायनं मधु ।
कापिशायनी द्राक्षा । बाह्व्युर्दिपदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ बाह्वायनी । और्हायनी ।
पार्हायनी ॥

रङ्गोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति चकारात्ष्वक्च शैषिकोऽमनुष्येऽभिधेये । राङ्गवो

ग्रामात्—ग्राम शब्द से य तथा खञ् प्रत्यय होते हैं ।

कत्त्र्यादिभ्यः—कत्त्रि आदि शब्दों से ढक्ञ् प्रत्यय होता है ।

कुल्यायाः—कुल्या शब्द से ढक्ञ् प्रत्यय तथा प्रकृति के यकार का लोप भी समझना चाहिए ।

कुलकुक्षि—जात अर्थ में कुल, कुक्षि तथा ग्रीवा शब्दों से क्रमशः श्वा, अस्ति तथा अलङ्कार के वाच्य होने पर ढक्ञ् प्रत्यय होता है ।

नद्यादिभ्यः—नदी आदि शब्दों से जात अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

दक्षिणा—दक्षिणा, पश्चात् तथा पुरस् शब्दों से जातार्थ में त्यक् प्रत्यय होता है ।

कापिश्याः—कापिशी शब्द से शैषिक ष्फक् प्रत्यय होता है ।

बाह्व्युर्दि—बाह्वि, उर्दि तथा पदि शब्दों से भी शैषिक ष्फक् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

रङ्गोः—रङ्गु शब्द से अमनुष्य अर्थ में शैषिक अण् तथा ष्फक् प्रत्यय होते हैं ।

(१) वमती इति पाठान्तरम् ।

गौः । राङ्गवायणो गौः ॥ अमनुष्य इति किम् ? राङ्गवको मनुष्यः । ननु च रङ्गशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च “मनुयतस्थयोर्वुञ्” इति मनुष्ये परत्वाद् वुञ् भवितव्यम्, कच्छादिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाणग्रहणेन च ? तदुच्यते— नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः, किं तर्हि ? नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते—तेन राङ्गवः कम्बल इति ष्फण् न भवति । विशेषविहितेन च ष्फकाऽणो बाधाऽमा भूदित्यणग्रहणमपि क्रियते ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात् कालवाचिनः परत्वात् द्युट्युलौ भवतः—प्राक्तनम् ॥

कन्थायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्थाशब्दाष्टक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्थिकः ॥

वर्णो वुक् ॥ १०३ ॥

कन्थाया इत्येव । वर्णो या कन्था तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोऽपवादः । वर्णुर्नाम नदः, तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्थाशब्दादयं प्रत्ययः— तथाहि जातं हिमवतस्तु कान्थकम् ॥

अव्ययात्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहकतसिन्नेभ्यस्त्यवविधिर्योऽव्ययात् स्मृतः ।

निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥ (१)

अमात्यः । इहत्यः । कत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं किम् ? औपरिष्टः । पौरस्तः । पारस्तः (२) । वृद्धात् छो भवति—आरातीयः । छत्यब्नेध्रुवेः । नियतं ध्रुवमनित्यम् । छनिसो गतेः । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयश्चण्डालादिः । आविसश्छन्दसि । आविस् शब्दाच्छन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्यो वर्द्धते । अरण्याणो वक्तव्यः । अरण्याः सुमनसः । दूरादेत्यः । दूरत्यः पथिकः । उत्तरादाहज् । औत्तराहः ॥

द्युप्राग—दिव, प्राच्, अपाच्, उदच् तथा प्रत्यच् शब्दों से शेषार्थक यत् प्रत्यय होता है ।

कन्थायाः—कन्था शब्द से शेषार्थक ठक् प्रत्यय होता है ।

वर्णो—वर्णदेशविषयक कन्था शब्द से वुक् प्रत्यय होता है ।

अव्ययात्—अव्यय से शेषार्थक त्यप् प्रत्यय होता है ।

त्यब्नेः—‘नि’ से ध्रुव अर्थ में त्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

निसो—‘निस’ से गत अर्थ में त्यप् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

आविसः—आविस् शब्द से वेद में त्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अरण्यात्—अरण्य शब्द से ण्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

दूरात्—दूर शब्द से त्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

उत्तरात्—उत्तर शब्द से आहज् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) इदं पदार्थं कचिन्नास्ति ।

(२) अत्र पारस्त इत्यनन्तरम्—अव्ययानां भ्रमात्रे टिलोपः—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस्, ह्यस्, श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । “श्वस्तुट् च” इति ठञ्पि तृतीयो भवति — शौवस्तिकम् ॥

तीरूप्योत्तरपदादञ्जो ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासंख्यमञ्ज् ज इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । अणोऽपवादौ । काकतीरम् । पात्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात्-वार्करूप्यम्, शैवरूप्यम् । तीरूप्यान्तादिति नोक्तम्, बहुच्प्रत्ययपूर्वान् मा भूदिति-बाहुरूप्यम् । अणेव भवति(१) ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयात् जः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् ? पूर्वेषु कामशमः, अपरैषु कामशमः । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः, “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । “दिशो मद्राणाम्” इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् ? माथुरम्(२) । बह्वच इति किम् ? ध्वजी, ध्वाजम् । अन्तोदात्तदिति किम् ? शार्करीधानम् । शर्करीधानशब्दे लिट्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोऽपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः-पालदः, पारिपदः । ककारोपधात्-नैलीनकः, चैयातकः(३) । पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्ततश्च-

ऐषमो—ऐषमस्, ह्यस् तथा श्वस् शब्दों से विकल्प से शेषार्थक त्यप् प्रत्यय होता है ।

तीर—तीरोत्तरपदक तथा रूप्योत्तरपदक प्रातिपदिक से क्रमशः शेषार्थक अञ् तथा ज प्रत्यय होते हैं ।

दिक्पूर्व—दिक्पूर्वपदक प्रातिपदिक से असंज्ञार्थ में शैषिक ज प्रत्यय समझना चाहिए ।

मद्रेभ्यः—दिक्पूर्वपदक मद्र शब्द से शेषार्थक अञ् प्रत्यय होता है ।

उदीच्य—उदीच्यग्रामवाचक बह्वच् अन्तोदात्त प्रातिपदिक से शेषार्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

प्रस्थोत्तर—प्रस्थोत्तरपदक, पलद्य आदि तथा ककारोपध प्रातिपदिकों से शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

(१) स्वरे विशेषः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(२) माथुरम् इति पाठान्तरम् ।

(३) चैयातक इति पाठान्तरम् ।

ज्जिठयोरपवादः । यथा-गौष्ठी, नैतकीति(१) । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो “रोपधेतोः प्राचाम्” इति वुजोऽपवादः । वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पुनः पठ्यते, परं छं बाधितुम् । अणग्रहणं बाधकवाधनार्थम् । पलदी । परिषत् । यकृल्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर । वाहीक । कलकट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोमती । उदयान(२) । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणम् । तद्ध्रैवं संवध्यते-कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । काण्वाश्छात्राः । गौकक्षाः(३) ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तात्प्रातिपादिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः । गोत्र इत्येव-सौतङ्गमेरिदं सौतङ्ग-मीयम् ॥

न द्वयचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वयचः प्रातिपदिकान्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वैण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । पैङ्गीयाः । प्रौष्ठीयाः । चैदीयाः(४) । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वयच इति किम् ? पात्रागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? दाक्षाः । काशीया इति कथमुदाहृतम्, यावता काश्यादिभ्यष्टज्जिठाभ्यां भवितव्यम् ? नैतदस्ति । देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणम्, (५) चैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात् वृद्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । अव्ययतीररूप्योत्तर-पदोदीच्यग्रामकोपधविधौस्तु परत्वाद् बाधते ॥

भवतष्ट्छसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्छसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । छस्यापवादौ ।

कण्वादिभ्यः—गोत्रप्रत्ययान्त कण्व आदि शब्दो से शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

इजश्च—गोत्रार्थक इज्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

न द्वयचः—प्राच्यभरतगोत्रार्थकइज्प्रत्ययान्त द्वयच् प्रातिपदिक से शैषिक अण् प्रत्यय नहीं होता है ।

वृद्धाच्छः—वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिक से शेषार्थक छ प्रत्यय होता है ।

भवतः—वृद्धसंज्ञक भवत् शब्द से शेषार्थ में ठक् तथा छस् प्रत्यय होते हैं ।

(१) नैकेतीति, नैषिकीति च पाठान्तरम् ।

(२) पक्ष, कलकट, कललकीकटा, गोष्ठी, नैषिकी, नैकेती, सकृल्लोमन् इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

(३) गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्वः, तस्येदं काण्वीयम् । कण्वादिर्गोर्गाधन्तर्गण इत्यधिकं कचित् ।

(४) वैदीया इति पाठान्तरम् ।

(५) वैदि इति पाठान्तरम् ।

सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद्बृद्धसंज्ञा । भावकः । भवदीयः । अवृद्धात् भवतः शतुरणेव भवति—भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टञ्जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार उच्चारणार्थः । अकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी, काशिका । वैदिकी, वैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्तते, ये त्ववृद्धाः पठ्यन्ते वचनग्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्यय-विधिः । देवदत्तशब्दः पठ्यते, तस्य “एङ् प्राचां देशे” इति वृद्धसंज्ञा-दैवदत्तिकः । वाहीक-ग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा-दैवदत्तः । कथं भाष्य उदाहृतम् “वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वे दत्तव्या, देवदत्तीया दैवदत्ता” इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाद्बृद्धञ्जिठाभ्यां भवितव्यम् ? तत्रैवं वर्णयन्ति ‘वा नामधेयस्य’ इति व्यवस्थितविभाषेयम्, सा छे कर्त्तव्ये भवति ठञ्जिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि । संज्ञा । संवाह । अच्युत । मोहमान । शकुलाद् । हस्तिकपू । कुदामन्(१) । हिरण्य । करण । गोधाशन । भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्र । दासग्राम । सौधा-वतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज । आपदादिपूर्वपदात्कालान्छ । आपत्कालिकी, आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी, और्ध्वकालिका । तात्कालिकी, तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । छस्या-पवादौ । शाकलिकी, शाकलिका । मान्थविकी, मान्थविका ॥

विभाषोऽशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः । आह्वजालिकी, आह्वजालिका, आह्वजालीया । सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका, सौदर्शनीया ॥

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्तते, उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् । उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्पुकः । शाबरजम्बुकः(२) । देश इति किम् ? पटोश्छात्राः पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ठञ्ग्रहणं कृतम् ॥

काश्यादिभ्यः—काशि आदि शब्दों से शेषार्थक ठञ् तथा जिठ् प्रत्यय होते हैं ।

आपदादि—आपत् आदि पूर्वपदक तथा कालशब्दोत्तरपदक प्रातिपदिक से ठञ् तथा जिठ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

वाहीक—वाहीकग्रामवाचक वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिक से भी शेषार्थक ठञ् तथा जिठ् प्रत्यय होते हैं ।

विभाषा—उशीनरवृत्ति वाहीकग्रामवाचक प्रातिपदिक से विकल्प से ठञ् तथा जिठ् प्रत्यय होते हैं ।

ओर्देशे—देशवाचक उवर्णान्त प्रातिपदिक से शैषिक ठञ् प्रत्यय होता है ।

(१) कुनामन् इति पाठान्तरम् ।

(२) केऽण इति ह्रस्व इति पाठान्तरम् ।

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देश इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात् प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः (१) । नापितवास्तुकः । पूर्वणव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचनम्—वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति—मल्लवास्तु, माल्ल-वास्तवः ॥

धन्वयोषधाद् वुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात् प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेशवचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात्—सांकाश्यकः, काश्यपत्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादिति, वर्तते, देश इति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धश्च । प्रस्थ पुर, वह इत्येवमन्तात् देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पल्लवहकः । फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपधः, तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । पाटलिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खल्वपि—काकन्दी, काकन्दकः; माकन्दी, माकन्दकः । प्राचामिति किम् ? दात्ता-मित्रीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वधी । वृद्धाजनपदवाचिनस्तद्वधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । आभिसारकः । आदशकः । जनपदावधेः खल्वपि—औपुष्टकः, श्यामायनकः । तद्वधिरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणम् ? बाधकबाधनार्थम् । गत्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुजेव जनपदावधेर्भवति—त्रैगर्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वध्योरित्येव । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तद्वधिवाचिनश्च बहुवचनविष-

वृद्धात्—वृद्धसंज्ञक प्राग्देशार्थक उवर्णान्त प्रातिपदिक से शैषिक ठञ् प्रत्यय होता है ।

धन्व—मरुदेशवाचक तथा वृद्धसंज्ञक यकारोपध देशवाचक प्रातिपदिकों से शेषार्थक वुञ् प्रत्यय होता है ।

प्रस्थ—प्रस्थशब्दान्त, पुरशब्दान्त तथा वहशब्दान्त देशवाचक वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिकों से भी शैषिक वुञ् प्रत्यय होता है ।

रोपधेतोः—रकारोपध तथा ईकारान्त प्राग्देशवाचक वृद्ध-संज्ञक प्रातिपदिकों से शैषिक वुञ् प्रत्यय होता है ।

जनपद—वृद्धसंज्ञक जनपदवाचक तथा जनपदसीमावाचक प्रातिपदिकों से शैषिक वुञ् प्रत्यय होता है ।

अवृद्धादपि—वृद्धसंज्ञकभिन्न जनपदवाचक तथा जनपदसीमावाचक शब्दों से भी वुञ् प्रत्यय होता है यदि प्रकृति बहुवचनान्त हो ।

(१) शालजम्बुक इति पाठान्तरम् ।

यात्प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्छयोरपवादः । अवृद्धाज्जनपदात्तावत्-
अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः, आङ्गकः, वाङ्गकः, कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः—
अजमीढाः, अजक्रन्दाः, अजमीढकः, अजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात्—दार्वाः, जाम्बवाः,
दार्वकः, जाम्बकः । वृद्धाज्जनपदावधेः—कालञ्जराः, वैकुलिशाः, कालञ्जरकः, वैकु-
लिशकः । विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम्, जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत्-वर्त्तन्यः,
वार्त्तनः(१) । अपिग्रहणं किम्, यावता वृद्धात्पूर्वेणैव सिद्धम् ? तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन
बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंवद्ध्यते । कच्छाद्युत्तरपदाद् देशवाचिनः
प्रातिपदिकाच्चावृद्धाद्वृद्धाच्च बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छाणोरपवादः । दारुकच्छकः ।
पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वभुजाग्नकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहु-
गर्त्तकः । चाक्रगर्त्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणादेर-
पवादः । धूमकः । खाण्डकः(२) । पाथेयशब्दः पठ्यते, तस्य योषधत्वादेव बुञ् सिद्धे
सामर्थ्यादिदेशार्थं ग्रहणम्, तथा विदेहानर्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे बुञ् सिद्धेऽदेशार्थः पाठः ।
विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं वैदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते, तस्य नावि मनुष्ये
च बुञ् पठ्यते—सामुद्रिका नौः, सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति—सामुद्रं जलमिति ।
धूम । (३) खण्ड । शशादन । आर्जुनाद् । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली ।
माषस्थली । राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । भक्षास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल ।
आर्जुकूल । द्रयाहाव । व्याहाव । संह्रीय । वर्वर । वर्चगर्त्त । विदेह । आनर्त्त । माठर ।
पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । बल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अवयात । तीर्थ । कूलात्
सौवीरेषु ॥ ॥ समुद्राज्ञावि मनुष्ये च ॥ कुत्ति । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी ।
दक्षिणापथ । भाकेत(४) ॥

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । पत्ययार्थ-
विशेषणं चैतत्—कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सनं निन्दनम् । प्रावीण्यं
नैपुण्यम् ।

कच्छाग्नि—कच्छोत्तरपदक, अग्न्युत्तरपदक, वक्त्रोत्तरपदक तथा गर्त्तोत्तरपदक देशवाची
प्रातिपदिको से शैषिक बुञ् प्रत्यय होता है ।

धूमादिभ्यश्च—धूम आदि देशवाचक शब्दों से शैषिक बुञ् प्रत्यय होता है ।

कूलात्—सौवीर अर्थ में कूल शब्द से शैषिक बुञ् प्रत्यय होता है ।

समुद्रात्—समुद्र शब्द से नौकार्थ में तथा मनुष्यार्थ में भी शैषिक बुञ् प्रत्यय होता है ।

नगरात्—कुत्सन तथा प्रावीण्यता के गम्यमान होने पर नगर शब्द से शैषिक बुञ् प्रत्यय
होता है ।

(१) वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी चेति वर्त्तन्यः, वर्त्तनीषु भव इति बुञ् न भवति, सह-
विवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्त्तन्यः । वर्त्तनः । इति कचित्पाठः ।

(२) खाण्डक इति पाठान्तरम् ।

(३) खण्ड इति पाठान्तरम् ।

(४) मानवल्ली, वल्ली, सुराज्ञी—एतेऽत्र गणेऽधिकाः कुत्रचित् ।

केनायं मुषितः पन्था गात्रे पक्ष्यालिषूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यत एतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सन-
प्रावीण्ययौगिति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः । कत्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात् संज्ञा-
नगरं पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यशब्दाद् बुज् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये । औपसंख्यानिकस्य णस्या-
पवादः । आरण्यको मनुष्यः । ऋष्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् ।
आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको
मनुष्यः । आरण्यको हस्ती । ऋवा गोमयेषु । आरण्यकाः, आरण्या गोमयाः । एतेष्विति
किम् ? आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु, युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवकः । कौरवः ।
यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ, ताभ्याम् “अवृद्धात्” अपीति नित्ये बुजि प्राप्ते
विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादणपि भविष्यति । पारि-
शेष्याद्युगन्धरार्थां(१) विभाषा; मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुरुशब्दान्नित्य एव बुज् प्रत्ययो
भवति—कौरवको मनुष्यः, कौरवकस्य हस्तिमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातः
मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव । ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोऽप-
वादः । अन्यत्र जनपदं सुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादण् सिद्धम् । ऋषिकेषु जात आर्षिकः ।
माहिषिकः । अण्ग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्—इच्चाकुषु जातः ऐच्चाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
बुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । तार्णवः । कच्छशब्दो न बहुवचनविषयः, तस्य

अरण्यात्—मनुष्य के वाच्य होने पर अरण्यशब्द से शैषिक बुज् प्रत्यय होता है ।

पथ्यध्याय—मार्ग, अध्याय, न्याय, विहार, मनुष्य तथा हस्ति अर्थों में अरण्य शब्द से बुज्
प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

वा गोमयेषु—गोमय के वाच्य होने पर अरण्य शब्द से शैषिक बुज् प्रत्यय विकल्प से
होता है ।

विभाषा—कुरु तथा युगन्धर शब्दों से शैषिक बुज् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

मद्र—मद्र तथा वृजि शब्दों से शैषिक कन् प्रत्यय होता है ।

कोपधादण्—ककारोपध शब्द से देश के गम्यमान होने पर शैषिक अण् प्रत्यय होता है ।

कच्छादिभ्यश्च—देशवाचक कच्छ आदि शब्दों से शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

(१) सैवा युगन्धरार्था विभाषा इति पाठान्तरम् ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणलुप्तस्यार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्गु । अणु(१) । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्ज ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुज्ज् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । काच्छुको मनुष्यः । काच्छुकमस्य हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् ? काच्छो गौः, सैन्धवो वार्षवः ॥

अपदातो साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, ततः पूर्वैर्नैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जि सिद्धे नियमार्थं वचनम्-अपदातावेव । मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद् वुज्ज् प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति किम् ? साल्वः पदातिर्वजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद् वुज्ज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्वका यवागूः । साल्वमन्यत् ।

गर्तोत्तरपदाच्छ ॥ १३७ ॥

देश इत्येव । गर्तोत्तरपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । वाहीकग्रामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद् बाधते । वृकगर्तीयम् । शृगालगर्तीयम् । श्वविद्गर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुपूर्वनिरासार्थम्-बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोरपवादः (२) । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्षं विशेषणम्, न सर्वेषाम् । मध्यमध्यमं चाण चरण इति पठ्यते, तस्यायमर्थः-मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते-मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽणु भवति-माध्यमा इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते, पृथिवी-मध्यस्य मध्यमभावः, चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽङ्गिति च । ॐमुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥

मनुष्य—मनुष्य तथा मनुष्यस्थ पदार्थ की उत्पत्ति आदि अर्थों में कच्छ आदि शब्दों से वुज्ज् प्रत्यय होता है ।

अपदातो—मनुष्य तथा मनुष्यस्थ पदार्थ की उत्पत्ति आदि अर्थों में साल्व शब्द से यदि वुज्ज् प्रत्यय होता है तो अपदाति अर्थ में ही ।

गो—गो तथा यवागू की उत्पत्ति आदि अर्थों में साल्व शब्द से वुज्ज् प्रत्यय होता है ।

गर्तोत्तर—गर्तोत्तरपदक देशवाचक प्रातिपदिक से शैषिक छ प्रत्यय होता है ।

गहादिभ्यश्च—गह आदि प्रातिपदिकों से शैषिक छ प्रत्यय होता है ।

मुख—तस्यप्रत्ययान्त मुख तथा पार्श्व शब्दों से छ प्रत्यय के साथ-साथ प्रकृति के सकार का लोप भी समझना चाहिए ।

(१) अण्ड इति पाठान्तरम् ।

(२) अणादेरपवाद इति पाठान्तरम् ।

मुखतीयम् । पार्वतीयम् । ॥ कुञ्जनस्य परस्य च ॥ जनकीयम् । परकीयम् । ॥ देवस्य
चेति वक्तव्यम् ॥ देवकीयम् । ॥ वेणुकादिभ्यश्छण्वक्तव्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् । वैणुकी-
यम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् (१) । माध्यमकीयम् । गह । अन्तःस्थ । सम ।
विषम । मध्यमध्यमं चाण्चरणे । उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधम-
शाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वय । इष्वन्दी (२)
अवस्यन्दी (३) । कामप्रस्थ । खाण्डायनी (४) । कावेरिणी (५) । शैशिरि । शैङ्गि । आसुरि ।
आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आद्ध्यधि । आनृशंसि । सौवि ।
पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । क्षेमवृद्धिन् । उत्तर ।
अन्तर । मुखपार्वतसोर्लोपः । जनपरयोः कुक् च । देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्छण् ।
गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्रहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो
भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटवोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असम्भवाद्देशाधिकारः, न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः ।
राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयम्, प्रत्ययस्तु “वृद्धाच्छः” इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तस्त्रोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । वृद्धाद्देशवाचिनोऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदि-
काच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वार्हाक्यामलक्षणस्य च
प्रत्ययस्य “रोपधेतोः”, “प्राचाम्” इति च । अकान्तात्तावत्-आरीहणकीयम्, द्रौघण-
कीयम् । इकान्तात्-आश्वपथिकीयम्, शाल्मलिकीयम् । स्त्रोपधात्-कौटिशिखीयम्, आयो-
मुखीयम् । ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ सौसुकीयम् । मौसुकीयम् ।
ऐन्द्रवैणुकीयम् ॥

कुक्—जन तथा पर शब्दों से छ प्रत्यय के विधान होने पर दोनों शब्दों को कुक् का आगम
भी हो जाता है ।

देवस्य—देव शब्द को भी छ प्रत्यय के सन्नियोग में कुक् का आगम समझना चाहिए ।

वेणुकादिभ्यः—वेणुका आदि शब्दों से छण् प्रत्यय समझना चाहिए ।

प्राचाम्—प्राग्देशवाचक कट आदि प्रातिपदिकों से शेषार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

राज्ञः—राजन् शब्द से छ प्रत्यय तथा उसे ककारान्तादेश भी हो जाता है ।

वृद्धात्—वृद्धसंज्ञक देशार्थक अकान्त, इकान्त तथा खकारोपध प्रातिपदिकों से शेषार्थक
छ प्रत्यय होता है ।

अनेकान्त—अकान्त तथा इकान्त के साथ-साथ ककारोपध शब्द का भी ग्रहण समझना
चाहिए जिससे सौसुक आदि शब्दों से भी छ प्रत्यय उपपन्न हो सके ।

(१) प्रास्थीयमिति पाठान्तरम् ।

(२) इष्वनीक इति पाठान्तरम् ।

(३) अवस्कन्द इति पाठान्तरम् ।

(४) खाण्डायनी इति पाठान्तरम् ।

(५) कामवेरिणी इति पाठान्तरम् ।

कन्थापलदनगरग्रामहदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इति वर्तते, वृद्धादिति च । कन्थाद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छुः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । दाक्षिकन्थी-यम् । माहिकिकन्थीयम्(१) । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् । दाक्षिनगरी-यम् । माहकिनगरीयम्(२) । दाक्षिग्रामीयम् । माहकिग्रामीयम् । दाक्षिहदीयम् । माहकिहदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्छुः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । पर्वतीयो राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्छुः प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्य इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येव । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छुः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कृकणी-यम् । पर्णीयम् । भारद्वाज इति किम् ? कर्कणम्, पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १४२ ॥

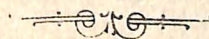
कन्था—देशार्थक वृद्धसंज्ञक कन्थोत्तरपदक, पलदोत्तरपदक, नगरोत्तरपदक, ग्रामोत्तरपदक तथा हदोत्तरपदक प्रातिपदिकों से शेषार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

पर्वताच्च—पर्वत शब्द से भी शैषिक छ प्रत्यय होता है ।

विभाषा—अमनुष्य के वाच्य होने पर पर्वत शब्द से विकल्प से छ प्रत्यय होता है ।

कृकण—भारद्वाजदेशवाचक कृकण तथा पर्ण शब्दों से शैषिक छ प्रत्यय होता है ।

चतुर्थाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

(१) माहिकिकन्थीयम् इति पण्डितपत्रे पाठः ।

(२) माहिकिनगरीयम् इति पण्डितपत्रे पाठः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः, चकाराच्छञ् । अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तमञ्, तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । तदादित्वाद्बृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्चे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकृष्टश्च । तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक, अस्माक इत्येतावादेशौ भवतः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? योगविभागः करिष्यते—‘तस्मिन्’ इति । खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततः ‘अणि च’ इति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम् ? युष्मदीयः, अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक, ममक इत्येतावादेशौ भवतौ यथासंख्यं तस्मिन् खञि, अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति । ननु च “न लुमताङ्गस्य” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवति ? वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति । अथवा नैवेदं प्रत्ययलक्षणम्, किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । एकवचने(१) युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिषेधेते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः । तस्मिन्नणि चेत्येव—त्वदीयः, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्धशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । अर्द्धयम् । ऋसपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्यः ॥ बालेयाद्विकम् । गौतमाद्विकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर, अवर, अधम, उत्तम इत्येवंपूर्वाच्चाध्याद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । परार्द्धयम् ।

युष्मदस्मदोः—युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों से शैषिक खञ्, छ तथा अण् प्रत्यय होते हैं ।

तस्मिन्नणि—खञ् तथा अण् प्रत्ययों के परे रहते युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों को क्रमशः युष्माक तथा अस्माक आदेश हो जाते हैं ।

तवक—खञ् तथा अण् प्रत्ययों के परे रहते एकवचन में युष्मत् तथा अस्मत् शब्दों को क्रमशः तवक तथा ममक आदेश हो जाते हैं ।

अर्धाद्यत्—अर्ध शब्द से शैषिक यत् प्रत्यय होता है ।

सपूर्व—पूर्वपदविशिष्ट अर्ध शब्द से ठञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

परावरा—परपूर्वक, अवरपूर्वक, अधमपूर्वक एवम् उत्तमपूर्वक अर्ध शब्द से शैषिक यत् प्रत्यय होता है ।

(१) एकवचने इति—अत्र पक्षे एकवचने इति प्रथमाद्विवचनान्तम्, न सप्तम्यन्तम् ।

अवराद्धर्मम् । अधमाद्धर्मम् । उत्तमाद्धर्मम् । पूर्वग्रहणं किम्, परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वर्तते, तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते ? परावरशब्दावदिग्रहणावपि स्तः—परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छब्दपक्षे परेण ठञ्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यप्रत्ययो भवति—पराद्धर्मम्, अवराद्धर्ममिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदाद्धान्तात्प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च शैषिकः । अणोऽपवादः । पूर्वार्द्धर्मम्, पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणाद्धर्मम्, दक्षिणाद्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादिक्पूर्वपदाद्धान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोऽपवादौ । इमे खत्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाद्धाः, पौर्वाद्धिकाः । दक्षिणाद्धाः, दक्षिणाद्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । आदेशेति वक्तव्यम् । आदिमः । अवोऽधसोलोपश्च । अवमम् । अधमम् ॥

अ साम्प्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्साम्प्रतिके जातादौ प्रत्ययाऽर्थे । मस्यापवादः । साम्प्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैषाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठात् अणो मनुष्यबुञ्चापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् ? द्वैपकम्, द्वैपमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । वृद्धात्तु छं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । यथाकथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात् प्रत्यय इष्यते—कादम्बपुष्पिकम्, ब्रैह्मपलालिकम् । “तत्र जातः” इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

दिक्पूर्व—दिक्पूर्वपदक अर्थशब्दान्त प्रातिपदिक से शैषिक ठञ् और यत् प्रत्यय होते हैं ।

ग्राम—दिक्पूर्वपदक ग्रामैकदेशवाची तथा जनपदैकदेशवाची शब्दों से शेषार्थक अञ् तथा ठञ् प्रत्यय होते हैं ।

मध्यान्मः—मध्य शब्द से शेषार्थक म प्रत्यय होता है ।

आदेशेति—आदि शब्द से भी म प्रत्यय समझना चाहिए ।

अवो—अवस् तथा अधस् शब्दों से म प्रत्यय तथा प्रकृति का अन्त्यलोप भी समझना चाहिए ।

अ साम्प्रतिके—साम्प्रतिक अर्थ में मध्य शब्द से अ प्रत्यय होता है ।

द्वीपात्—समुद्रसमीपस्थद्वीपार्थक द्वीप शब्द से शेषार्थक यञ् प्रत्यय होता है ।

कालात्—कालविशेषवाचक प्रातिपदिक से शैषिक ठञ् प्रत्यय होता है ।

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान् पुरुषः, अनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम्, शारदमन्यत् ।

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दादृञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् ? शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । “कालादृञ्” इति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम्, नैशिकम् । प्रादोषम्, प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । व्यप्-प्रत्ययोऽप्यतो विहितः—“ऐषमोहःश्वसोन्यतरस्याम्” इति । एताभ्यां मुक्ते व्युद्गुलावपि भवतः—शौवस्तिकः, श्वस्त्यः, श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव । संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोऽपवादः । अणग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत्—सांधि-वेल्, सांध्यम् । ऋतुभ्यः—ग्रैष्मम्, शिशिरम् । नक्षत्रेभ्यः—(सौवातम्) तैषम्, पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् । संवत्सरात् फलपर्वणोः । (१) सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दादृक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकम-बुलेपनम् ॥

श्राद्धे—श्राद्धार्थं में शरत् शब्द से ठञ् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—रोग तथा आतप के अभिधेय होने पर शरत् शब्द से विकल्प से ठञ् प्रत्यय होता है ।

निशा—निशा तथा प्रदोष शब्दों से शैषिक ठञ् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

श्वसः—श्वस् शब्द से विकल्प से शैषिक ठञ् प्रत्यय तथा उसे तुट् का आगम भी हो जाता है ।

सन्धि—कालविशेषवाचक सन्धिवेला आदि, ऋतुवाचक तथा नक्षत्रवाचक प्रातिपदिकों में शैषिक अण् प्रत्यय होता है ।

प्रावृषः—प्रावृष शब्द से शैषिक एण्य प्रत्यय होता है ।

वर्षाभ्यः—वर्षा शब्द से शैषिक ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) गणसूत्रोदाहरणद्वयमपि न्यासपदमंजरीसम्वादात् मूले प्रक्षिप्तं भाति ।

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोऽपवादः । स्वरं भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृतू । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः । हेमनं वासः । हेमनमुपलेपनम् । सर्वत्रग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्—छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्वति । ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते ? सन्वाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयन्ताधिक्येन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम्—हेमन्तिकमिति हि भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाण्वेति चकारः किमर्थः ? अण्, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति । कः पुनरनयोरणोर्विशेषः ? ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति—हेमन्ती पङ्क्तिरिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति—हेमन्तिकम्, हेमन्तम्, हेमनमिति ॥

सायश्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालावित्येव । सायश्चिरम्प्राह्णेप्रग इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्युट्युलौ प्रत्ययो भवतः, तयोश्चादिष्टयोरुडागमो भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णन्तनम् । प्रगेतनम् । अव्ययेभ्यः—दोषातनम्, दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययम्, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु इत्येतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते, प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वम् । छिचिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः । चिरन्तम् । परुन्तम् । परारितम् । छिप्रगस्य छन्दसि गलोपश्च । प्रतनम् । छिअग्रपञ्चाङ्गिमिच्छ । अग्रिमम् । पश्चिमम् । छिअन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तिमम् ॥

छन्दसि—वेद में वर्षा शब्द से ठञ् प्रत्यय होता है ।

वसन्ताच्च—वसन्त शब्द से भी वेद में ठञ् प्रत्यय होता है ।

हेमन्ताच्च—हेमन्त शब्द से भी वेद में ठञ् प्रत्यय होता है ।

सर्वत्राण्—हेमन्त शब्द से लोक तथा वेद में अण् प्रत्यय तथा प्रकृति के तकार का लोप हो जाता है ।

सायम्—सायम्, चिरम्, प्राह्णे तथा प्रगे—इन अव्ययों से ट्यु तथा ट्युल् प्रत्यय होते हैं तथा प्रत्ययों को तुट् का आगम भी हो जाता है ।

चिर—चिर, परुत् तथा परारि शब्दों से त्नु प्रत्यय समझना चाहिए ।

प्रगस्य—प्रग शब्द से वेद में त्न प्रत्यय तथा गकार का लोप भी समझना चाहिए ।

अग्र—अग्र तथा पश्चात् शब्दों से डिमच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अन्ताच्चेति—अन्त शब्द से भी डिमच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा व्युत्प्लव्यौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । “काला-
दृज्” इति ठञि प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णितनम् । अपराह्णितनम् । पूर्वाह्णि-
कम् । आपराह्णिकम् । “यकालतनेषु कालान्नाः” इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु(१)न
सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णितन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अजादयो वादयश्च प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामतः प्रभृति अर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दि-
श्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सूघ्ने
जातः सौघ्नः । साधुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः(२)
प्राभ्यः । प्रासीणः । कात्रेयकः । औम्भेयकः ॥

प्रावृषपृष्ठप् ॥ २६ ॥

प्रावृषशब्दात् सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थं ठप् प्रत्ययो भवति । एण्यस्यापवादः ।
पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थं वुञ् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा
गम्यते । शरत्वणोऽपवादः(३) । शरदका दर्भाः, शरदका मुद्गाः—दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य
चेयं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् ? शरदं सस्यम् । संज्ञाधिकारं केचित् “कृतलब्धक्रीत-
कुशलाः” इति यावदनुवर्त्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये संज्ञायां
गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । “विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्” इत्यस्याप-
वादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदोषकः । “निशाप्रदोषाभ्यां च”
इत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठजादय
एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । प्रत्ययसन्नियोगेन च

विभाषा—पूर्वाह्ण तथा अपराह्ण शब्दो से विकल्प से द्यु तथा द्युल् प्रत्यय होते हैं तथा
प्रत्ययों को तुट् का आगम भी हो जाता है ।

तत्र—सप्तम्यन्त से जातार्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

प्रावृषः—सप्तम्यन्त प्रावृष शब्द से जातार्थक ठप् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—सप्तम्यन्त शरद् शब्द से संज्ञाविषय में जात अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।

पूर्वाह्णापराह्णा—संज्ञा के गम्यमान होने पर सप्तम्यन्त पूर्वाह्ण, अपराह्ण, आर्द्रा, मूल, प्रदोष
तथा अवस्कर शब्दों से जातार्थक वुन् प्रत्यय होता है ।

पथः—सप्तम्यन्त पथिन् शब्द से जात अर्थ में वुन् प्रत्यय होता है ।

(१) यदा न सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः इति न्यासे पाठान्तरम् ।

(२) माकलिक इत्यधिकं न्यासे ।

(३) सर्वत्र—...भवति । अणोपवादः समुदायेन—...इत्येवं पाठ उपलभ्यमानोऽपि असौष्ठ-
वादरमभिः परिवर्त्तितः । (श्रीना०)

पथः 'पन्थ' इत्ययमादेशो भवति । अणोऽपवादः (१) पथि जातः पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । संधिवेला-
दिषु पाठादणोऽपवादः, आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि
भवति-अमावस्यकः, आमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण वृक्षणोः
प्रासयोरथ तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः । अमा-
वस्यः । अमावस्यकः । आमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । सिन्धु-
शब्दः कच्छादिः, ततोऽणि मनुष्यबुञ्जि च प्राप्ते विधानम्, अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिकेऽणि
प्राप्ते । सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।
पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-

खाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति । तस्मिन्स्त्रीप्रत्ययस्यापि
“लुक्छित्तलुकि” इति लुग् भवति । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः ।
स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः । ऋलुक्प्रकरणे चित्रा-
रेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् । चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी ।
स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीप् । ऋफल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । फल्गुनी ।
अषाढा । ऋश्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यः । श्रविष्ठीयः । अषाढीयः ॥

अमावास्यायाः—सप्तम्यन्त अमावास्या शब्द से जात अर्थ में विकल्प से वुन् प्रत्यय
होता है ।

अ च—अमावास्या शब्द से जात अर्थ में 'अ' प्रत्यय भी होता है ।

सिन्ध्वप—सिन्धु तथा अपकर शब्दों से जात अर्थ में कन् प्रत्यय होता है ।

अणञौ—सिन्धु शब्द तथा अपकर शब्द से जात अर्थ में क्रमशः अण् तथा अञ् प्रत्यय
होता है ।

श्रविष्ठा—नक्षत्रार्थक श्रविष्ठा, फल्गुनी, अनुराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाख,
अषाढ तथा बहुल शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

लुक्—चित्रा, रेवती तथा रोहिणी शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में ही जातार्थक प्रत्यय का लुक् समझना
चाहिए ।

फल्गुन्यषाढाभ्याम्—फल्गुनी तथा अषाढ शब्दों से ट तथा अन् प्रत्यय समझने चाहिए ।

श्रविष्ठा—श्रविष्ठा तथा अषाढ शब्दों से छण् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

(१) सर्वत्र—...विषये । अणोपवादः प्रत्यय...इति दृश्यमानोऽप पाठो योग्यतयाऽ-
स्माभिः स्थाने स्थापितः । (श्रीना०)

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् भवति । गोस्थाने जातः गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्साशालायां जातः वत्सशालः, वात्सशालः । अभिजित्, अभिजितः । अश्वयुक्, आश्वयुजः । शतभिषक्, शातभिषजः । बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः, रोहिणः । मृगशिराः, मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्कृतादिपदेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । लब्धे कृतो वा लब्धो वा क्रीता वा कुशलो वा सौध्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । ननु च यत् यत्र कृतं जातमपि तत्रैव भवति, यत्र यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्वस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिन्नत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्कृत्याप्रातिपदिकात् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्त्यूनतामाह । लब्धे प्रायेण बाहुल्येन भवति सौध्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थकम्, तत्रभवेन कृतत्वात्(१) । अनित्यभवः प्रायभव इति चेत् ? सुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति । अगोऽपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात् कृत्याप्रातिपदिकात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो

स्थानान्त—स्थानशब्दान्त, गोशाल तथा खरशाल शब्दों से भी जात अर्थ में विहित प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

वत्स—वत्सशाल आदि शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्ययों का विकल्प से लुक् होता है ।

नक्षत्रेभ्यो—नक्षत्रवाचक शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्यय का बहुल करके लुक् होता है ।

कृत—सप्तम्यन्त प्रातिपदिक से कृत, लब्ध, क्रीत तथा कुशल अर्थों में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

प्रायभवः—सप्तमीसमर्थं ल्यन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक से प्रायभव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

उपजानूप—सप्तम्यन्त उपजानु, उपकर्ण तथा उपनीवि शब्दों से प्रायभव अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

संभूते—सप्तमीसमर्थं ल्यन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक से सम्भूत अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

भवति । अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च सम्भवत्यर्थ इह गृह्यते, नोत्पत्तिः सत्ता वा, जात-
अवाभ्यां गतत्वात् । खुप्ने संभवति सौध्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

कोशाड्डञ् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दात् ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूत इत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कोशे
संभूतं कौशेयं वस्त्रम् । रुद्धिरेषा । तेन क्रिमौ न अवति, खड्गकोशाच्च (१) ॥

कालात् साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेयेव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुण्यन्ति
वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । ग्रैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्पन्ते हैमन्ता यवाः । ग्रैष्मा व्रीहयः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या बुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । ढञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुसा
आश्वयुजका माषाः । अश्विनीभ्यां (२) युक्ता पूर्णमासी आश्वयुजी । अश्विनीपर्यायः (३)
अश्वयुक्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां बुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । ऋत्विणोऽपवादः ।
ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मं सस्यम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येत-
स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्देयमृणं चेतद्भवति । मासे देयमृणं मासिकम् ।
आर्द्धमासिकम् । मांस्तरिकम् । ऋण इति किम् ? मासे देया भिक्षा ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् बुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि, अश्वत्थ, यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो

कोशात्—सप्तम्यन्त कोश शब्द से सम्भूत अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है ।

कालात्—सप्तमीसमर्थ कालविशेषवाचक शब्दों से साधु, पुण्यत् तथा पच्यमान अर्थों में
यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

उप्ते—सप्तमीसमर्थ कालविशेषवाचक प्रातिपदिकों से उप्त अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

आश्वयुज्याः—आश्वयुजी शब्द से उप्त अर्थ में बुञ् प्रत्यय होता है ।

ग्रीष्म—ग्रीष्म तथा वसन्त शब्दों से उप्त-अर्थ में विकल्प से बुञ् प्रत्यय होता है ।

देयम्—सप्तमीसमर्थ कालवाचक शब्दों से देय ऋण-अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

कलाप्यश्वत्थ—कलापि, अश्वत्थ तथा यवबुस इन कालवाचक सप्तम्यन्त शब्दों से देय ऋण
अर्थ में बुन् प्रत्यय होता है ।

(१) न भवतीत्यर्थः सम्बद्धः । (श्रीना०)

(२) अश्वयुज्यामिति पण्डितपत्रमुद्रिते पाठः ।

(३) अश्विनीयेति पाठान्तरम् ।

देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुञ् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात् काले वर्तन्ते । यस्मिन् काले मधूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोऽश्वत्थः । यस्मिन् यवबुल्यं संपद्यते स यवबुल्यशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थकम् । यवबुल्यकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् बुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां बुञ् प्रत्ययो भवति देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । अणुद्वयोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धयर्थम् । समाशब्दो वर्णपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् बुञ् देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये उज्ज्वलम् संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ज्ञानेन निवृत्तिरेव वाञ्छित्वा ठञेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेति, कालादिति च वर्तते । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थादिकाद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः नैशः, नैशिकः । प्रादोषः, प्रादोषिकः । मृग इति किम् ? निशायां व्याहरत्यलुकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति । सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य छात्रस्य नैशः, नैशिकः । प्रादोषः, प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् व्याप्प्रातिपदिकाद् इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, “तत्र जातः” इति गतार्थत्वात् । सुप्ते भवः सौध्नः । माधुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं “तदस्य” इति निवृत्त्यर्थम् ॥

ग्रीष्मावर—सप्तम्यन्त ग्रीष्म तथा अवरसम शब्दों से देय ऋण अर्थ में बुञ् प्रत्यय होता है ।

संवत्सरा—सप्तम्यन्त संवत्सर तथा आग्रहायणी शब्दों से देय ऋण अर्थ में ठञ् तथा बुञ् प्रत्यय होते हैं ।

व्याहरति—सप्तमीसमर्थ कालवाचक प्रातिपदिक से मृगव्याहरण अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

तदस्य—प्रथमासमर्थ कालवाचक शब्दों से ‘इसका सखा है’ इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होता है ।

तत्र—सप्तमीसमर्थ ड्यन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक से भव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं दिश्यम् । वर्ग्यम् । मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः—सेनामुख्यम्, सेनाजघन्यमिति (१) । दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धारया । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ । छउदकात्संज्ञायाम् (२) न्याय । वंश । अनुवंश । विष । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेठज् ॥ ५६ ॥

इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । दतौ भवं दातंयम् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादण् प्रत्ययो भवति चकारात् ढञ् तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भवं ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचनः, तासां बहुत्वाद् बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दात् व्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बाह्यम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् (३) ॥

दिगादिभ्यः—दिश् आदि शब्दों से भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

उदकात्—उदक शब्द से संज्ञाविषय में यत् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

शरीरा—शरीरावयववाचक शब्दों से भी भवार्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

दतिकुक्षि—दृति आदि प्रातिपदिकों से भय अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है ।

ग्रीवाभ्यः—भव अर्थ में ग्रीवाशब्द से अण् तथा ढञ् प्रत्यय होते हैं ।

गम्भीरात्—गम्भीर शब्द से भव अर्थ में व्य प्रत्यय होता है ।

बहिर्देव—बहिस्, देव तथा पञ्चजन शब्दों से भी भव अर्थ में व्य प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

(१) मुखजघनाभ्यां सेनायाः अग्रभागपश्चाद्भागानुच्येते इत्यधिकं क्वचित् ।

(२) अत्रायं पाठः क्वचित्—उदक्या । रजस्वला । संज्ञायामिति किम् ? औदको मत्स्य इति । तदेतन्न्यासे दृष्टमिति मौलिकत्वं व्याहृतमिव प्रतीयते । (श्रीना०)

(३) चतुर्मासाद्ये व्यो वक्तव्यः, चातुर्मास्यानि व्रतानि, चतुर्मास्यो यज्ञः । चतुर्मासोऽन्यत्र इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिसुखादीनां च गण-पाठस्येतदेव प्रयोजनम्—तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिसुखं भवं पारिसुख्यम् । पारिहृणव्यम् । परिसुखादेरन्यत्र न भवति—औपकूलम् । परिसुख । परिहनु । पर्योष्ठ । पर्यूल । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखड्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश(१) ॥

अन्तःपूर्वपदाट् ठञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्वेशिकम् । आन्तर्गोहिकम्(२) । समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः । समाने भवं सामानिकम् । अतदादेशः । सामानग्रासिकम् । सामानदेशिकम् । अद्ध्यात्मादिभ्यश्च । आद्ध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम्(३) । अध्यात्मादिराकृतिगणः । ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः । और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वन्दमशब्दः । ऊर्ध्वदेहाच्च । और्ध्वदेहिकम् । लोकोत्तरपदाच्च । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । जनपरयोः कुक्च । जनकीयम् । परकीयम् । मध्यशब्दादीयः । मधीयः । मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माध्यमम् । मद्ध्यमीयम् । मध्यो मध्यं दिनं चास्मात् । मद्ध्ये भवं माद्ध्यदिनम् । स्थाम्नो लुक् वक्तव्यः । अश्वत्थामा । अजिनान्ताच्च । वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

अव्ययी—अव्ययीभावसंज्ञक शब्दों से भव अर्थ में ज्य प्रत्यय होता है ।

अन्तः—अन्तःपूर्वपदक अव्ययीभाव से भवार्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

समान—समान शब्द से भी भवार्थ में ठञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

तदादेश—समानपूर्वपदक शब्दों से भी भवार्थक ठञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अध्यात्मा—अध्यात्म आदि शब्दों से भी भवार्थक ठञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

ऊर्ध्वदमात्—ऊर्ध्वदम शब्द से भी भवार्थक ठञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

ऊर्ध्व—ऊर्ध्वदेह शब्द से भी भवार्थक ठञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

लोकोत्तर—लोकशब्दोत्तरपदक शब्द से भी भवार्थक ठञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

मुख—तसन्त मुख तथा पार्श्व शब्दों से ईय प्रत्यय समझना चाहिए ।

जनपरयोः—जन तथा पर शब्दों से भवार्थ में ईय प्रत्यय तथा उसे कुक् आ आ.म भी अवगन्तव्य है ।

मध्य—मध्य शब्द से भवार्थ में ईय प्रत्यय समझना चाहिए ।

मण्मीयौ—मध्य शब्द से भवार्थ में मण् तथा मीय प्रत्यय भी अवगन्तव्य हैं ।

मद्ध्यो—मध्य शब्द से भवार्थ में दिनं प्रत्यय तथा मध्य को मद्ध्यम आदेश हो जाता है ।

स्थाम्नः—स्थामन् शब्द से विहित भवार्थक प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

अजिनान्ताच्च—अजिनशब्दान्त शब्द से विहित भवार्थक प्रत्यय का भी लुक् हो जाता है ।

(१) अनुस्वङ्ग इति शब्दः पुस्तकान्तरेधिकोऽत्र गणे ।

(२) आन्तरगारिकम् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(३) अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्रचित् ।

समानस्य तदादेश्च अद्ध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।
उर्ध्वन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
सुखपार्ष्वतसोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।
ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥
मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् स्थान्नो लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अव्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि अनु इत्येवंपूर्वात् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पारिग्रामिकः । आनु-ग्रामिकः ॥

जिह्वामूलज्जुलेश्छः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादज्जुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । जिह्वामूलीयम् । अज्जुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्स्वावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन् प्रत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां यत्स्वौ प्रत्ययौ भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छे प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः (१) । युधिष्ठिरवर्ग्यः । युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्द इति किम् ? कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात् कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽलंकारेऽभिधेये । यतोऽपवादः । कणिका । ललाटिका । अलंकार इति किम् ? कर्णम्, ललाटम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद् व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुचिनोति-

ग्रामात्—परिपूर्वक तथा अनुपूर्वक ग्रामशब्दान्त अव्ययीभाव से भवार्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

जिह्वा—भव अर्थ में जिह्वामूल तथा अज्जुलि शब्दों से छ प्रत्यय होता है ।

वर्गान्ताच्च—वर्गशब्दान्त प्रातिपदिक से भी भवार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

अशब्दे—वर्गान्त प्रातिपदिक से भवार्थक यत् तथा ख प्रत्यय विकल्प से होते हैं यदि प्रत्ययार्थ शब्दभिन्न हो ।

कर्ण—कर्ण तथा ललाट शब्दों से भवार्थ में कन् प्रत्यय होता है यदि अलङ्कार अभिधेय हो ।

तस्य—व्याख्यातव्यनाम्नभूत षष्ठ्यन्त शब्द से भवार्थ में तथा व्याख्यान के अभिधेय होने पर यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

(१) अर्जुनवर्ग्यः, अर्जुनवर्गीणः, अर्जुनवर्गीयः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । तैडम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रं सुकोशलया व्याख्यायते—एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद्भवव्याख्यानयोश्च प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बह्वच इति किम् ? द्व्यचष्टकं वक्ष्यति । एकाच् प्रत्युदाह्रियते—सौपम्, तैडम्, कार्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायाः साहितम् । संहितशब्दो हि गतिस्वरेणाद्यदात्तः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोश्च प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्रतुभ्यस्तावत्—अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः, वाजपेयिकः, राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः—पाकयज्ञिकः, नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागेभ्योऽपि यथा स्यात्—पाञ्चोदिकः, दाशौदनिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि, तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोश्च प्रत्ययो भवति अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु । अणोऽपवादः (१) । व्याख्यातव्यनाम्न इत्यनुवर्तते, तत्साहचर्यादृषिशब्दैर्ग्रन्थ उच्यते । वसिष्ठस्य व्याख्यानः, तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्विति किम् ? वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् छन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः छन् प्रत्ययो भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डाः, तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः, पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशिस्तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वा पुरोडाशिकः, पुरोडाशिकी । पकारो ङीर्षथः ॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्दः शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययौ भवतः । “द्व्यचः” इति ठकि प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

बह्वचः—व्याख्यातव्यनाम्नभूत षष्ठ्यन्त अनेकाच् अन्तोदात्त प्रातिपदिक से भवार्थ में तथा व्याख्यान अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

क्रतु—व्याख्यातव्यनाम्नभूत क्रतुवाचक तथा यज्ञवाचक षष्ठ्यन्त प्रातिपदिक से भवार्थ तथा व्याख्यानार्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

अध्यायेषु—ग्रन्थपरक ऋषिवाचक शब्दों से भव तथा व्याख्यान अर्थों में ठञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययार्थ के विशेषण अध्याय हों

पौरोडाश—पौरोडाश तथा पुरोडाश शब्दों से भव एवम् व्याख्यान अर्थों में छन् प्रत्यय होता है ।

छन्दसो—छन्दस् शब्द से भव तथा व्याख्यान अर्थों में यत् और अण् प्रत्यय होते हैं ।

(१) ‘प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अध्यायेष्वेव’ इति मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यमानः पाठोऽस्माभिरौचित्यमनुसृत्य परिवर्तितः । (श्रीना०)

द्वयजृद्ब्राह्मणर्क् प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७२ ॥

द्वयजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्टक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्वयचस्तावत्-ऐष्टिकः, पाशुकः । ऋकारान्तात्-चातुर्हो-
तृकः, पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण-ब्राह्मणिकः । ऋक्-आर्चिकः । प्रथम-प्राथमिकः । अध्वर-
आध्वरिकः । पुरश्चरण-पौरश्चरणिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्-नामिकः,
आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ॥

अण्गयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

ऋगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । ठजा-
देरपवादः । आर्गयनः । पादव्याख्यानः । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । वास्तुविषयः ।
ऋगयन । पदव्याख्यान । छन्दोनाम । छन्दोभाषा । छन्दोविचिन्ति । न्याय । पुन-
रुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । क्षत्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संव-
त्सर । मुहूर्त । निमित्त । उपनिषत् । शिक्षा(६) । ऋगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सूचनादा-
गतः सौधनः । माधुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादानं विवक्षितं यत्तदिह गृह्यते, न
नान्तरीयकम्—सूचनादागच्छन् वृत्तमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थान-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वादः । छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः । आकरिकम्(२) ।
बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । अण्ग्रहणं बाधक-
बाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि ।
तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

द्वयजृद्—द्वयच्, ऋकारान्त, ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नाम, आख्यात तथा
नामाख्यात शब्दों से भव तथा व्याख्यान अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।

अण्—ऋगयन आदि प्रातिपदिकों से भव तथा व्याख्यान अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

ततः—पञ्चम्यन्त से आगत अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

ठगाय—पञ्चम्यन्त आयस्थानवाचक शब्दों से आगत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

शुण्डिकादिभ्योण्—पञ्चम्यन्त शुण्डिक आदि प्रातिपदिकों से आगत अर्थ में अण् प्रत्यय
होता है ।

(१) छन्दोविजिनी, व्याय, निरुक्त, विद्या, उद्याव, भिक्षा । एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्त-
रेऽधिकाः ।

(२) नागरिकम्, आपणिकम् इत्यपि कुत्रचित् ।

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यो बुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिःकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिःसंबन्धाः, तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । विद्या-संबन्धेभ्यस्तावत्-उपाध्यायादगतम् औपाध्यायकम्, शैष्यकम्, आचार्यकम् । योनि-संबन्धेभ्यः-मातामहकः, पैतामहकः, मातुलकः(१) ॥

ऋतष्टुञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिःसंबन्धवाचि-भ्यष्टुञ् प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । बुञोऽपवादः । विद्यासंबन्धवाचि-भ्यस्तावत्-होतुरागतं हौतृकम्, पौतृकम् । योनिःसंबन्धवाचिभ्यः-भ्रातृकम्, स्वासृकम्, मातृकम् । तत्परकरणं मुखसुखार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र-सावित्रम् ॥

पितृयञ् ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्छ तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितृ-रागतं पितृयम्, पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्-ङ्गवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्गग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते, तस्माद्बुञ्जतिदिश्यते(२), नाणेव-“संघाङ्गलक्षणेऽव्यभिचामण” इति । औपगवा-नामङ्ग औपगवकः । कापटवकः । नाडायनकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगत-मौपगवकम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत्-समादागतं सम-रूप्यम्, समीयम् ; विपमरूप्यम्, विपमीयम् । गहादित्वाच्छः । मनुष्येभ्यः-देव-दत्तरूप्यम्, यज्ञदत्तरूप्यम्, दैवदत्तम्, याज्ञदत्तम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । सम-

विद्या—विद्याप्रयुक्तसम्बन्धवाचक पञ्चम्यन्त तथा योनिःकृत सम्बन्धवाचक पञ्चम्यन्त शब्दों से आगत अर्थ में बुञ् प्रत्यय होता है ।

ऋतः—विद्यायोनिःसम्बन्धवाचक ऋकारान्त पञ्चमी-समर्थ प्रातिपदिक से आगत अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

पितुः—पितृ शब्द से आगत अर्थ में ठञ् तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।

गोत्राद्—गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों से अङ्गार्थक प्रत्ययों की तरह आगत अर्थ में भी प्रत्यय होते हैं ।

हेतु—हेतु तथा मनुष्य शब्दों से आगत अर्थ में विकल्प से रूप्य प्रत्यय होता है ।

मयट्—हेतु तथा मनुष्य शब्दों से आगत अर्थ में मयट् प्रत्यय भी होता है ।

(१) मातुलक इत्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

(२) गोत्रचरणात् बुञ् इतीति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

मयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः—देवदत्तमयम्, यज्ञदत्तमयम् । टकारो ङीवर्थः—सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमर्थात् ङयापप्रातिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये यथा-विहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति—प्रकाशते, प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति हिमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

विदूराञ्ज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दात् ङ्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । विदूरात् प्रभवति वेदूय्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु संस्क्रियते ? एवं तर्हि—

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद् द्रूयाज्जिवरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । सुध्नं गच्छति सौमः पन्था दूतो वा । माथुरः (१) । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथवा सुध्नप्राप्तिः पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् ? सुध्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत्तद्वति । आभिमुख्येन निष्क्रामति—अभिनिष्क्रामति, सुध्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौमम् । माथुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धम्, तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा—साध्वसिश्छिनत्तीति । द्वारमिति किम् ? सुध्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव, अधिकृत्येत्येतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्येत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । गौरिमित्रः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् ?

प्रभवति—पञ्चमीसमर्थं ङ्यन्त, आवन्त तथा प्रातिपदिक से प्रभवन अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

विदूरात्—पञ्चम्यन्त विदूर शब्द से प्रभवन अर्थ में ङ्य प्रत्यय होता है ।

तद्गच्छति—द्वितीयासमर्थ शब्दों से जानेवाले मार्ग तथा जानेवाले दूत अर्थों में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

अभिनिष्क्रामति—द्वितीयासमर्थ शब्दों से निष्क्रामक द्वार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

अधिकृत्य—द्वितीयासमर्थ शब्दों से 'विषय में निर्मित ग्रन्थ' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । ऋलुवाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम् । वासव-
दत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति—
भैरवरी ॥

शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदिति वर्तते, अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः
प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशुनां कन्दनं शिशुकन्दः, तमधि-
कृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसमम्, यमसभीयः । द्वन्द्वात्-अग्नि-
काश्यपीयः, श्येनकपोतीयः, शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम्, वाक्यपदीयम् । इन्द्रजनना-
दिभ्यः-इन्द्रजननीयम्, प्रद्युम्नागमनीयम् (१) । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतो-
ऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते । ऋद्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् ।
राक्षोऽसुरम् । गौणमुख्यम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुकन्दादयोऽपि तत्रैव
द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः, ततश्छ-
प्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं
निवासश्चेत्स भवति । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते । सन्नो निवासोऽस्य
सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमा-
समर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः, तत्सम्बन्धाद्देशोऽप्यभिजन
इत्युच्यते । यस्मिन् पूर्वबान्धवैरुषितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययः न बन्धुभ्यः,
निवासप्रत्यासत्तेः । सन्नोऽभिजनोऽस्य सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः
को विशेषः ? यत्र सम्प्रत्युप्यते स निवासः, यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । पर्वत इति प्रकृति-
विशेषणम्, पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजननादस्येति षष्ठ्यर्थे छः प्रत्ययो भवति । आयुध-

लुप्—आख्यायिकार्थक प्रत्ययों का लुक् हो जाता है बहुल करके ।

शिशु—द्वितीयासमर्थ शिशु आदि शब्दों से 'विषय में निर्मित ग्रंथ' अर्थ में छ प्रत्यय
होता है ।

द्वन्द्वे—द्वन्द्वसमासयुक्त शब्दों में देवासुर आदि शब्दों से छ प्रत्यय का प्रतिषेध समझना
चाहिए ।

सोऽस्य—प्रथमासमर्थ शब्दों से 'इसका निवास है' इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

अभिजनश्च—प्रथमासमर्थ शब्दों से 'इसका अभिजन (पूर्वजननिवासस्थान) है' इस अर्थ
में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

आयुध—पर्वतवाचक प्रथमासमर्थ शब्द से आयुधजीवी के अभिधान के निमित्त षष्ठ्यर्थ में
छ प्रत्यय होता है ।

(१) सौतान्वेषणीयः इति पाठान्तरम् ।

जीविभ्यः—आयुधजीव्यर्थात् आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ह्रोलः पर्वतो-
ऽभिजन एषामायुधजीविनां ह्रोलीयाः । अन्धकवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुध-
जीविभ्य इति किम् ? ऋत्तोदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम् आर्त्तोदा ब्राह्मणाः । पर्वत
इति किम् ? सांकाश्यका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येत-
स्मिन् विषये । अणादेरपवादः । शण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन ।
शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ ॥ ९३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च
यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्धवः । वार्णवः ।
सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा । गब्दिका ।
उरस । दरत् (?) । ये तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत् एवाऽणि सिद्धे
मनुष्यबुजो बाधनार्थं वचनम् । तक्षशिलादिभ्यः खल्वपि—ताक्षशिलः, वात्सोद्धरणः । तक्ष-
शिला । वत्सोद्धरण । कौमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकु-
चित । सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्वर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्डज्यकः ॥ ९४ ॥

तूद्यादिभ्यश्चतुभ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक्, छण्, ढज्, यक् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । तौदेयः । शाला-
तुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्था-
दस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्भवति । भज्यते
सेव्यत इति भक्तिः । सुष्ठो भक्तिरस्य सौष्ठवः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्ति-
रित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद् बाधते । अपूपा भक्तिरस्य

शण्डिकादिभ्यः—शण्डिक आदि शब्दों से 'इसका अभिजन है' इस अर्थ में न्य प्रत्यय
होता है ।

सिन्धु—सिन्धु आदि तथा तक्षशिला आदि प्रातिपदिकों से 'इसका अभिजन है' इस अर्थ में
क्रमशः अण् तथा अज् प्रत्यय होते हैं ।

तूदी—तूदी, शलातुर, बर्मवती तथा कूचवार शब्दों से 'इसका अभिजन है' इस अर्थ में
क्रमशः ढक्, छण्, ढज् तथा यक् प्रत्यय होते हैं ।

भक्तिः—प्रथमासमर्थ शब्द से 'इसकी भक्ति है' इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

अचित्तात्—देशकालभिन्न अचित्तावाचक प्रातिपदिक से 'इसकी भक्ति है' इस अर्थ में ठक्
प्रत्यय होता है ।

(१) कुलन, दिरसा—एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरेऽत्र गणेशिकौ ।

आपूपिकः । शाकुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशादिति किम् ? खौघ्नः । अकालादिति किम् ? ग्रैष्मः ॥

महाराजाट्ठञ् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । छाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दात् “गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यः” इति वुजस्त्येव, न चात्र वुन्वुजोर्विशेषो विद्यते, किमर्थं वासुदेवग्रहणम् ? संज्ञेषा देवताविशेषस्य, न क्षत्रियाख्या । “अल्पाक्षतरम्”, “अजाद्यदन्तम्” इति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति—अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद् बाधते । ग्लुचुयायनि-भक्तिरस्य ग्लोचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः—नाकुलकः, साहदेवकः, साम्बकः । आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थम्, यथाकथञ्चित् क्षत्रिय-वृत्तिभ्यो । मा भूत् । बहुलग्रहणात् कचिदप्रवृत्तिरेव—पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः, पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । “जनपदतदवद्ध्योश्च” इत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । बाङ्गकः । सौहकः । पौण्डकः । तद्वदङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । बाङ्गकः । सौहकः । पौण्डकः । जनपदिनामिति किम् ? पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम्, स च द्व्येकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धिनिमित्तेषु च वुजादिषु विशेषो नास्तीति । मद्रवृजयोः कनि विशेषः । मद्रस्यापत्यम् “द्व्यब्जमगधकलिङ्गसूरमसादण्” इत्यण्—माद्रः । वृजिशब्दादपि “वृद्धेत्कोस-लाजादाब्ज्यङ्” इति व्यङ्—वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे कृते—मद्रकः, वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् ? अनुषण्डो जनपदः; पौरवो राजा, स भक्तिरस्य पौरवीयः । बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि

महा—महाराज शब्द से ‘इसकी भक्ति है’ इस अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

वासु—वासुदेव तथा अर्जुन शब्दों से ‘इसकी भक्ति है’ इस अर्थ में वुन् प्रत्यय होता है ।

गोत्र—गोत्रवाचक तथा क्षत्रियवाचक शब्दों से ‘इसकी भक्ति है’ इस अर्थ में बहुल करके वुञ् प्रत्यय होता है ।

जनपदिनाम्—जनपदस्वामिवाचक जो शब्द बहुवचन में जनपदवाचक शब्द के साथ समान-वृत्ति होते हैं उनसे ‘इसकी भक्ति है’ इस अर्थ में जनपदवाचक शब्दों के समान ही प्रकृति-प्रत्यय होते हैं ।

यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात्—वाङ्मौ वाङ्मौ वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु, बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्स्वपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति—वाङ्मौ वाङ्मौ वा भक्तिरस्य वाङ्मौ ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकर्षणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, “कृते ग्रन्थे” इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नम् ॥

तित्तिरिवरततन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छृणु प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । छन्दसि वायमिष्यते, तेन तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । “शौनकादिभ्यश्छन्दसि” इत्यत्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते(१) ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्धयर्थः कल्प्यः । ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । “शौनकादिभ्यश्छन्दसि” इत्यत्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । ऋषिभ्यामिति किम् ? इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः—हरिद्रुः, छगली, तुम्बुरुः, उलप इति । वैशम्पायनान्तेवासिनो नव—आलग्नि, पलङ्ग, कमल, ऋचाभ, अरुणि, ताण्ड्य, श्यामायन, कठ, कलापी इति । प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः ? कलापिखाडायग्रहणात् । तथाहि—वैशम्पायनान्तेवासी कालापी, तदन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति, किं कलापिग्रहणणेन ? तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन ? तदेतत् प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत्—हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः, तौम्बुरविणः, औलपिनः । छगलिनो दिनुकं वचयति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—आलग्निः,

तेन—तृतीयासमर्थ शब्दों से प्रोक्त अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

तित्तिरि—तृतीयासमर्थ तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक तथा उख शब्दों से प्रोक्त अर्थ में छृणु प्रत्यय होता है ।

काश्यप—तृतीयासमर्थ ऋषिवाचक काश्यप तथा कौशिक शब्दों से प्रोक्त अर्थ में णिनि प्रत्यय होता है ।

कलापि—कलाप्यन्तेवासिवाचक तथा वैशम्पायनान्तेवासिवाचक तृतीयासमर्थ शब्दों से भी प्रोक्त अर्थ में णिनि प्रत्यय होता है ।

(१) शौनकेत्यादीष्यत इत्यन्तग्रन्थस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसि इत्यत्रेदमनुवर्तयितव्यम् इत्याहुः इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

पालङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः, श्यामायनिनः । कठाखलुकं वक्ष्यति, कलापिनश्चाणम् ।

हरिद्वरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

आलग्नश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मद्धयगीयास्त्रयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या, तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्, तृतीयासमर्थात् प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराण-
प्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन = चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु
तावत्-भ्राह्मविनः, शाट्यायनिनः, ऐतरेयिणः । कल्पेषु-पैङ्गी कल्पः, आरुणपराजी ।
पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि, आश्वमेधः कल्पः । याज्ञवल्काद-
योऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ता, तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्मान्न
भवति ? प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः, अयं तु याज्ञ-
वल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पे-
ष्वपि न भवति । पुराण इति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, तेन पुरातन-
मित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये छन्दस्य-
भिधेये । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसीति
किम् ? शौनकीया शिक्षा । कठशाठ इति अत्र पठ्यते, तत्सङ्घातार्थम्, केवलाद्धि लुकं
वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गरव । शाङ्ग-
रव । साम्पेय । शाखेय । खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार ।
कठशाठ । कशाय । तलवकार । पुरुषांस । अश्वपेय । (१) शौनकादिः ॥

कठचरकालुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्भवति । कठशब्दात् “वैशम्पायनानान्ते-
वासिभ्यः” इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसी-
त्येव—काठाः, चारकाः (२) ॥

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्यययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्ते-

पुराण—तृतीयासमर्थ शब्द से प्रोक्तार्थ में णिनि प्रत्यय होता है यदि प्रोक्त पदार्थ पुराणमुनि-
प्रोक्त ब्राह्मण अथवा कल्प हों ।

शौनकादिभ्यः—शौनक आदि शब्दों से प्रोक्तार्थ में णिनि प्रत्यय होता है यदि छन्दस् उसक
अभिधेय हो ।

कठ—कठ तथा चरक शब्दों से विहित प्रोक्तार्थक प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

कलापिनोऽण्—कलापिन् शब्द से प्रोक्त अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) स्कम्भ इति पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकः ।

(२) श्लोका इत्यधिकं कुत्रचित् ।

वासित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । “इनण्यनपत्ये” इति प्रकृति-
भावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे—‘सब्रह्मचारिपीठसपिकलापिकुथुमि(१)तैतलिजाललि-
(२)जाङ्गलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसञ्चसुपर्वणामुपसंख्यानम्’ इति टिलोपः ।
अथाणग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ? अधिकविधानार्थम् । तेन माधुरी वृत्तिः,
शैलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

छगलिनो दिनुक् ॥ १०९ ॥

छगलिन्शब्दात् दिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्ते-
वासित्वाणिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न दिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणम्, सूत्रशब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते । तद्विषयता चान्नेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम्, गुणकल्पनया
च भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैला-
लिनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम् ? पाराशरम्, शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्त-
मित्येतस्मिन् विषये यथासंख्यं भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अणोऽपवादः । अत्रापि तद्वि-
षयतार्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो
नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव—कर्मन्दम्, काशाश्वम् ॥

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकदिक्-
तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदामना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । हैमवती । त्रैकुदी ।
पैलुमूली । तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि
छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण घादिषु अणादिषु
च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते । स्वरादिपाठादध्यम् । सुदामतः । हिमवत्तः ।
पीलुमूलतः ॥

छगलिनः—छगलिन् शब्द से प्रोक्तार्थ में दिनुक् प्रत्यय होता है ।

पाराशर्य—पाराशर्य तथा शिलालि शब्दों से प्रोक्तार्थ में णिनि प्रत्यय होता है यदि क्रमशः
भिक्षुसूत्र तथा नटसूत्र अभिधेय हों ।

कर्मन्द—कर्मन्द तथा कृशाश्व शब्दों से क्रमशः भिक्षुसूत्र तथा नटसूत्र के अभिधेय होने पर
णिनि प्रत्यय होता है ।

तेनैक—तृतीयासमर्थ से एकदिक् अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

तसिश्च—तृतीयासमर्थ से एकदिक् अर्थ में तसि प्रत्यय होता है ।

(१) कौथुमीति पाठः ।

(२) जाङ्गलीति बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । अणो-
ऽपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातम्, स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम्
अकालकं व्याकरणम् । काशकृत्स्नम् गुरुलाघवम् । आपिशलम् दुष्करणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं
ग्रन्थश्चेत् स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लोकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैकुराटो
ग्रन्थः । जालुकः । ग्रन्थ इति किम् ? तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतम्, विद्यमानमेव
ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोविशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा
ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्(१) । सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः
संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो बुञ् ॥ ११८ ॥

तेन, कृते, संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तेन
कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड ।
चण्डाल । निपाद । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुरु ।
ध्रुव । रुद्र । अनडुह । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादि ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन, कृते, संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्ये-
तस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृतं
क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादकम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः पञ्च

उरसः—तृतीयासमर्थ उरस् शब्द से एकदिक् अर्थ में यत् तथा तसि प्रत्यय होते हैं ।

उपज्ञाते—तृतीयासमर्थ शब्द से उपज्ञात अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

कृते—तृतीयासमर्थ से कृत ग्रन्थ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

संज्ञायाम्—तृतीयासमर्थ से कृत अर्थ से यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त से संज्ञा
की प्रतीति हो ।

कुलालादिभ्यः—तृतीयासमर्थ कुलाल आदि शब्दों से संज्ञा के गम्यमान होने पर कृत अर्थ में
बुञ् प्रत्यय होता है ।

क्षुद्रा—तृतीयासमर्थ क्षुद्रा, भ्रमर तथा पादप शब्दों से संज्ञा में गम्यमान होने पर कृत
अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

तस्येदम्—षष्ठीसमर्थ शब्द से 'इदम्' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

(१) कार्मुकम् इति पाठान्तरम् ।

महोत्सर्गाः, घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितम् यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राट्टियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानान्न भवति-देवदत्तस्यानन्तरमिति । ऋसंवहेस्तुरणिट् च० । संवोदुः स्वं सांवहितम् । सिद्ध एवात्राण् इडर्थमुपसंख्यानम् । ऋअग्नीधः शरणे रण् भं च० । आग्नीध्रम् । ऋसमिधा-माधाने षेण्यण्० । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथस्येदं रथ्यम्, चक्रं वा युगं वा । रथाङ्ग एवेष्यते, नान्यत्र, अनभिधानात् । ऋरथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते० । परमरथ्यम् । उत्तरमरथ्यम् ॥

पत्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति येनेति पत्रमश्वदिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्व्यशब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथं चक्रम् । औष्ट्रथम् । गार्दभरथम्(१) ॥

पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्रं वाहनम्, तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चान्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । ऋपत्राद्वाह्ये० । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् वुन् वरैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञाकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये वरैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थ-

वहेः—सम्पूर्वक 'वह' धातु से विहित वुन् तथा वृच् प्रत्ययों से पर अण् प्रत्यय को इडागम होता है ।

अग्नीधः—अग्नीध्र शब्द से 'शरण गृह' अर्थ में इण् प्रत्यय तथा उसकी भसंज्ञा समझनी चाहिए ।

समिधाम्—आधानविशेष अर्थ में समित् शब्द से षेण्यण् प्रत्यय होता है ।

रथात्—षष्ठीसमर्थ रथ शब्द से इदमर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

रथ—रथ, सीता तथा हल शब्द से यत् प्रत्यय के विधान में तदन्तविधि समझनी चाहिए ।

पत्र—वाहनवाचकशब्दपूर्वक रथ शब्द से अञ् प्रत्यय होता है ।

पत्राध्वर्यु—षष्ठीसमर्थ वाहनवाचक शब्द तथा अध्वर्यु एवं परिषद शब्दों से इदमर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

पत्रात्—वाहनवाचक शब्दों से वाह्य (वहनीय) अर्थ में भी अञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

हल्—षष्ठीसमर्थ हल् तथा सीर शब्दों से इदमर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

द्वन्द्वात्—द्वन्द्वसंज्ञक से इदमर्थ में वुन् प्रत्यय होता है वरै तथा मैथुनिक के प्रत्ययार्थ-विशेषण होने पर ।

(१) गार्दभरथमित्येतस्वाग्रे रासभरथम् । छं परत्वाद् बाधते इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

विशेषणयोः । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । वैरे तावत्-(१) बाभ्रव्यशालङ्काय-
निका, काकोलूकिका । मेथुनिकायाम्—अत्रिभरद्वाजिका, कुसकुशिकिका, विवहनमथु-
निका । वरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः-(२) । छवैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ देवासुरम् । राक्षोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्
विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । गोत्रात्तावत्-ग्लौचुकायनकम्, औपगव-
कम् । चरणाद्धर्माग्नाययोरिष्यते-काठकम्, कालापकम्, मौदकम्, पेंपलादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वाज्यजिजामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वाज्यजिजामण् इज्यन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य वुजोऽपवादः । ऋषोषग्रहणमत्र कर्तव्यम् ॥
तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । अज्यन्तात्-वैदः संघः, वैदोऽङ्कः, वैदं लक्षणम्,
वैदो घोषः । यज्यन्तात्-गार्गः संघः, गार्गोऽङ्कः, गार्गं लक्षणम्, गार्गो घोषः । इज्यन्तात्-
दाक्षः संघः, दाक्षोऽङ्कः, दाक्षं लक्षणम्, दाक्षो घोषः । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः ? लक्षणं
लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वम्, यथा—विद्या विदानाम् । अङ्गस्तु गवादिस्थोऽपि गवादीनां
स्वं न भवति । गित्करणं ङीवर्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । वैदी विद्यास्य वैदीविद्यः ॥

शाकलाद् वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्
विषये । वुजोऽपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः । तेषां संघः शाकलाः,
शाकलकः । शाकलोऽङ्कः, शाकलकोऽङ्कः । शाकलं लक्षणम्, शाकलकं लक्षणम् ।
शाकलो घोषः, शाकलको घोषः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो व्यः प्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । वुजणोरपवादः । चरणाद्धर्माग्नाययोः, तत्साह-
चर्यान्तशब्दादपि धर्माग्नाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽग्नायो वा
छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । वाहवृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र छान्दोगं
कुलमित्यादि ॥

वैरे—परन्तु वैर के प्रत्ययार्थविशेषण होने पर भी देवासुर आदि शब्दों से वुञ् प्रत्यय का
प्रतिषेध समझना चाहिए ।

गोत्र—गोत्रवाचक तथा चरणावाचक शब्दों से इदमर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।

सङ्घाङ्क—सङ्घ, अङ्क तथा लक्षण के प्रत्ययार्थविशेषण होने पर यज्यन्त तथा इज्यन्त प्रातिपदिक
से इदमर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

घोष—यहाँ घोष शब्द का भी ग्रहण करना चाहिए ।

शाकलाद्वा—सङ्घ आदि के प्रत्ययार्थविशेषण होने पर शाकल शब्द से इदमर्थ में विकल्प से
अण् प्रत्यय होता है ।

छन्दो—छन्दोग आदि शब्दों से इदमर्थ में व्य प्रत्यय होता है ।

(१) बाभ्रवेति पाठान्तरम् ।

(२) वैरस्येत्यारम्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं कचिन्न दृश्यते ।

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्याः, तेष्वभिधेयेषु बुज् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते, तेन बुज्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकक्षाः दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता एते, ततः पूर्वेण बुजि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः । स्वापिशीयः । रैवतिक । स्वापिशि । क्षेमवृद्धि । गौरग्रीवि । औदमेयि । औदवाहि । बैजवापि । रैवतिकादिः ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रबुजोऽपवादः, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । चरणबुजोपवादः । अथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आन्नायो वा । चरणाद्धर्माभ्यायोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृ-
तेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम् ? अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र
प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनः । अश्मनो विकार इति टिलोपः
पाक्षिकः । भाश्मनः । मार्त्तिकः । नित्स्वरेणाद्युदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं
शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति—हालः, सैरः ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्योऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति,
चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽञ् वचयति—कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतः ।
मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः—मौर्व काण्डम्, मौर्व भस्म । वृक्षेभ्यः—कारीरं काण्डम्,
कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति(१), अन्ये-

न दण्ड—दण्डप्रधान माणव तथा शिष्यों के अभिधेय होने पर गोत्रप्रत्ययान्त से बुज् प्रत्यय नहीं होता है ।

रैवतिकादिभ्यः—रैवतिक आदि शब्दों से इदमर्थ में छ प्रत्यय होता है ।

कौपिञ्जल—कौपिञ्जल तथा हस्तिपद शब्दों से इदमर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

आथर्वणिक—आथर्वणिक शब्द से इदमर्थ में अण् प्रत्यय तथा इक का लोप भी हो जाता है ।

तस्य—षष्ठीसमर्थ से विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

अवयवे—षष्ठीसमर्थ प्राणिवाचक, ओषधिवाचक तथा वृक्षवाचक शब्दों से अवयवार्थ में तथा विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

(१) भवन्ति इत्यस्याग्रे वृक्षशब्देन वनस्पतयोऽपि गृह्यन्ते । न्यग्रोधस्य विकारोऽवयवो वा नैयग्रोधः । पैपलः । औद्गरः । ओषधिशब्दाल्लतादयोऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूल्याः विकारोऽवयवो वा ताम्बूलः । गान्दूचः । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

भ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते “तस्य विकारः,” “अवयवे च प्राण्यौषधि-
वृत्तेभ्यः” इति ? विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

वित्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

वित्त्व इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमज्-
मयटोरपवादः । वित्त्वस्यावयवो विकारो वा वैत्वः । गवेषुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततः
कोपधादेव सिद्धे मयङ्वाधनार्थं ग्रहणम् । वित्त्व । व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम ।
इक्षु । वेणु । गवेषुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । वित्त्वादिः ॥

कोपधाच्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः ;
अजोऽपवादः । तर्कु-तावर्कवम् । तित्तिडीक-तैत्तिडीकम् । माण्डूकम् । दार्दुरूकम् ।
माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्नियोगेन तयोः पुगागमो भवति ।
ओरजोऽपवादः । त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जातुषम् । अप्राण्यादित्वाच्चावयवे ॥

ओरज् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः ।
अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । द्वैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः ।
दाधित्थम् । कापित्थम् । माहित्थम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वाऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पाला-
शम् । खादिरम् । यावसम् । उभयत्र विभाषेयम्-पलाशखदिरशिशपास्यन्दनानामनु-
दात्तादित्वात् प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर । शिशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष ।
यवास । विकङ्कत । पलाशादिः ॥

शम्याष्टलज् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् टलज् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोऽपवादः । शामीलं
भस्म । शामीली स्त्रुक् ॥

वित्त्वादिभ्यः—वित्त्व आदि शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

कोपधाच्च—ककारोपध शब्दों से भी विकार तथा अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

त्रपु—त्रपु तथा जतु शब्दों से विकारार्थ में अञ् प्रत्यय तथा उसे षुक् का आगम हो जाता है ।

ओरज्—विकार तथा अवयव अर्थों में उवर्णान्तप्रातिपदिक से अञ् प्रत्यय होता है ।

अनु—अनुदात्तादि प्रातिपदिक से भी विकार तथा अवयव अर्थों में अङ् प्रत्यय होता है ।

पलाशादिभ्यः—पलाश आदि प्रातिपदिकों से उक्त अर्थों में विकल्प से अञ् प्रत्यय होता है ।

शम्याः—शमी शब्द से उक्त दोनों अर्थों में टलज् प्रत्यय होता है ।

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयो-
र्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्चामयम् । मौर्वम् ।
भाषायामिति किम् ? वैत्वः खादिरो वा यूपः स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् ?
मौद्गः सूपः, कार्पासमाच्छादनम् । एतयोरिति किमर्थम्, यावता विकारावयवौ प्रकृता-
वेव ? ये विशेषप्रत्ययाः “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” इत्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यात्-
कपोतमयम्, कापोतम् ; लोहमयम्, लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्या-
च्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्तावत्-
आन्नमयम् । नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति ? एकावो
नित्यं मयट्मिच्छन्ति, तदनेन क्रियते-त्वङ्मयम्, स्निग्धम्, बाहुमयमिति । शर ।
दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । बल्वज । शरादिः ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष इति किम् ? गन्धं
पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येदं विषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसो-
र्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाज्जित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोऽपवादः । पिष्टकः ॥

ब्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

ब्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिल्ववाद्यणोऽपवादः । ब्रीयिमयः
पुरोडाशः, ब्रैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । तिल-

मयड् वा—भाषाविषय में भक्ष्य तथा आच्छादन से भिन्न विकार तथा अवयव अर्थों में प्रकृति-
मात्र से मयट् प्रत्यय होता है विकल्प से ।

नित्यम्—भक्ष्याच्छादनभिन्न विकारावयवयव अर्थद्वय में वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिक से नित्य मयट्
प्रत्यय होता है ।

गोश्च—गोशब्द से पुरीष (विष्टा) अर्थ में मयट् प्रत्यय होता है ।

पिष्टाच्च—पिष्ट शब्द से भी विकारार्थ में मयट् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में पिष्ट शब्द से कन् प्रत्यय होता है ।

ब्रीहेः—ब्रीहि शब्द से पुरोडाशात्मक विकारार्थ में मयट् प्रत्यय होता है ।

असंज्ञायाम्—असंज्ञाविषय में तिल तथा यव शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में मयट्
प्रत्यय होता है ।

मयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् ? तैलम्, यावकः । “यावादिभ्यः कन्” ॥

द्वयचश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्वयचः प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । भाषायां मयडुक्करश्छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति । दुर्भमयं वासो भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नोत्वद्वद्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वतः प्रातिपदिकाद् वद्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति । “द्वयचश्छन्दसि” इति प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । मौञ्जं शिष्यम् । गार्मुतं चक्रम् । वार्धी बालप्रश्रिता भवति । वैश्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तत्परकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यग्नाणि । मनुमुनिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात्—वैणवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् ॥ तालाद्वनुषि(१) । बार्हिण । इन्द्रालिश । इन्द्रादश । इन्द्रायुष । चाप(२) । श्यामाक । पीयूषा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम्, बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् ? यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत्—कापोतम्, मायूरम्, तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः—राजतम्, सैसम्, लौहम् । रजतादिषु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे पुनर्वचनं मयड्वाधनार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच(३) । दारु । रोहितक । बिभीतक । पीतदारु । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । रजतादिः ॥

द्वयचः—द्वयच् प्रातिपदिक से वेद में विकारावयव अर्थों में मयट् प्रत्यय होता है ।

नोत्वत्—उकारवान् प्रातिपदिक तथा वर्ध एवं बिल्व शब्दों से मयट् नहीं होता है ।

तालादिभ्यः—ताल आदि शब्दों से विकार एवम् अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

जात—सुवर्णवाचक शब्दों से परिमाणात्मक विकार अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

प्राणि—प्राणिवाचक तथा रजत आदि शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में अञ् प्रत्यय होता है ।

(१) तालाद्वनुषि इत्यस्याग्रे—तालमयमन्यत्, नित्यं वृद्धेति मयट्—इत्यधिकं कचित् ।

(२) ञेति पाठान्तरम् ।

(३) नीलेति पाठान्तरम् ।

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्शः । जिघो विकारावयवप्रत्यय-
स्तदन्तात्प्राप्तिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव(१) । मयटोऽपवादः ।
'ओरञ्' । 'अनुदात्तादेश्च' । 'पलाशादिभ्यो वा' । 'शब्द्याष्टलण्' । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ।
'उष्ठाद्वुञ्' । 'एण्या ढञ्' । 'कंसीयपरशब्दयोर्यञौ' इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य
विकारोऽवयवो वा दैवदारवम् । दाक्षित्यस्य दाक्षित्यम् । पालाशस्य पालाशम् । शामी-
लस्य शामीलम् । कापोतस्य कापोतम् । औष्ट्रकस्य औष्ट्रकम् । ऐणेयस्य ऐणेयम् । कांस्य-
स्य कांस्यम् । पारशवस्य पारशवम् । जित इति किम् ? बैदमयम् । तत्प्रत्ययादिति
किम् ? बैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

"प्राग्वतेष्टञ्" इत्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिदि-
श्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये ।
अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण
क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो नैष्किकः । शतेन क्रीतं शत्यम्, शतिकम् ।
शतस्य विकारः शत्यः, शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसाहस्यार्थः । "अद्धथर्द्धपूर्वाद्
द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्" इत्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः, द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः,
द्विनैष्किकः ॥

उष्ठाद् वुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोपवादः । उष्ट्रस्य
विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमकम् ।
औमम् । और्णकम् । और्णम् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोऽपवादः । ऐणेयं
मांसम् । पुंसस्त्वजेव भवति-एणस्य मांसमैणम्(२) ॥

जितश्च—जितविकारावयवार्थकप्रत्ययान्त शब्द से विकारावयव अर्थों में ही पुनः अञ् प्रत्यय
होता है ।

क्रीत—परिमाणवाचक शब्दों से क्रीतार्थक प्रत्ययों की तरह विकारार्थक प्रत्यय भी होते हैं ।

उष्ट्रात्—उष्ट्र शब्द से विकार तथा अवयव अर्थों में वुञ् प्रत्यय होता है ।

उमोर्णयोर्वा—उमा तथा ऊर्णा शब्दों से विकार और अवयव अर्थों में विकल्प से वुञ् प्रत्यय
होता है ।

एण्याः—एणी शब्द से विकार तथा अवयव अर्थों में ढञ् प्रत्यय होता है ।

(१) विकारावयवयोरित्येवेति पाठान्तरम् ।

(२) एणस्य मांसम् ऐणमित्यस्याग्ने-कोशाद्दृढञ् वक्तव्यः, कौशेयं वासः सूत्रं च इत्यधिकं
कचित् ।

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यप्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरजोऽपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्याः फल-
मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च, पल्ल-
वितस्येव पल्लवः ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फल इत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण् प्रत्ययो
भवति । अजोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्लाक्षम् । नैयग्रोधम् ।
पल्लवः । न्यग्रोधः । अश्वत्थः । इड्ढुदी । शिग्रुः । कर्कन्धु(१) । बृहती(२) । प्लक्षादिः ॥

जम्बवा वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्बूशब्दात् फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः ।
अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुङ्गं भवति, अजस्तु भवत्येव-जाम्बवानि फलानि
जम्बुनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वैत्येव । जम्बवाः फलेऽभिधेये प्रत्यस्य वा लुग्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः ।
जम्बवाः फलं जम्बू फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा । ऋलुप्प्रकरणे फल-
पाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गाः । तिलाः । ऋपुष्पमूलेषु

गो—गो तथा पयस् शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

द्रोश्च—द्रु शब्द से भी विकार और अवयव अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

माने—द्रु शब्द से मानात्मक विकारार्थ में वय प्रत्यय होता है ।

फले—विकारार्थक तथा अवयवार्थक प्रत्ययों का फलात्मक विकार की विवक्षा में लुक् हो जाता है ।

प्लक्षादिभ्योऽण्—प्लक्ष आदि शब्दों से फलात्मक विकार और तदात्मक अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

जम्बवा वा—जम्बू शब्द से फलात्मक अवयवादि अर्थों में विकल्प से अण् प्रत्यय होता है ।

लुप्—जम्बू शब्द से विहित फलावयवार्थक प्रत्यय का विकल्प से लुप् हो जाता है ।

लुप्प्रकरणे—लुप् के प्रकरण में फल के पाक से सूखने वाले पदार्थों के वाचक शब्दों का भी परिग्रहण समझना चाहिए ।

पुष्प—पुष्पमूल के अभिधेय होने पर बहुल करके फलात्मकविकारार्थक प्रत्ययों का लुप् समझना चाहिए ।

(१) ऋक्रतु इति पाठान्तरम् । अन्यत्र-ककन्तु इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) काक्ष, तुरुह इत्यधिकं कुत्रचित् ।

बहुलम् । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । नवमल्लिका(१) जातिः । विदार्या मूलं विदारी । अंशुमती । बृहती । न च भवति-पाटलानि पुष्पाणि, शाखानि मूलानि, बैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

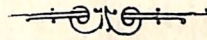
हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशा-
तकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति ।
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी(२) । शष्कण्डी(३) ।
दाढी । दीढी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षा । गर्गरिका । कण्ट-
कारिका । शेफालिका । (४) हरीतक्यादिः ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञौ लुक् च ॥ १६८ ॥

‘प्राक्क्रीताञ्छः’-कंसीयः । ‘उपगवादिभ्यो यत्’-परशव्यः । कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां
यथासंख्यं यञौ प्रत्ययौ भवतस्तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये, तत्संनियोगेन च
कंसीयपरशव्ययोर्यञ्भवति । कंसीयस्य विकारः कांस्यः । परशव्यस्य विकारः पारशवः ।
प्रादिपदिकाधिकाराद्धातुप्रत्ययस्य न लुक् भवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादिस्वादेवाजि सिद्धे
लुगर्थं वचनम् । ननु च “यस्येति” लोपे कृते “हलस्तद्धिते” इति यलोपो भविष्यति ?
नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

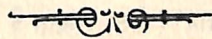
इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

हरीतक्यादिभ्यः—हरीतकी आदि शब्दों से विहित फलार्थक प्रत्यय का भी लुप् हो जाता है ।
कंसीय—कंसीय तथा परशव्य शब्दों से विकारार्थ में क्रमशः यञ् एवम् अञ् प्रत्यय तथा
प्रकृति का अन्त्यलोप भी हो जाता है ।

चतुर्थाध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

(१) नवमालिका इति पाठान्तरम् ।

(२) नखररजनी इति पाठान्तरम् ।

(३) शाकण्डी इति पाठान्तरम् ।

(४) शेफालिकेत्यस्याग्रे येषां च फलपाकनिमित्तः शेषः पुष्पमूलेषु बहुलम् इत्यधिकम् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टकम् ॥ १ ॥

“तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वहतिसंशब्दनाद्यान् अर्थाननु-
क्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—“तेन दीव्यति खनति
जयति जितम्” इति—अचैर्दीव्यति आक्षिकः । ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसंख्यानम् । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । वाक्या-
देतत्प्रत्ययविधानम् । आहौ प्रभूतादिभ्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ।
क्रियाविशेषणात् प्रत्ययः । पृच्छतौ सुजातादिभ्यः । सुजातं पृच्छति सौस्नातिकः ।
सौख्यराजिकः । सौख्यशायतिकः । गच्छतौ परदारादिभ्यः । परदारान् गच्छति
पारदारिकः । गौरुतस्विकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो
भवति । अचैर्दीव्यति आक्षिकः । शालाकिकः । अत्रया खनति आक्षिकः । क्रीडालिकः ।
अचैर्जयति आक्षिकः । अचैर्जितमाक्षिकम् । शालाकिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थ-
विभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात्, अङ्गुल्या खनतीति
च । प्रत्ययार्थं संख्याकालयोरेव विवक्षा क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य । तद्धितः
स्वभावात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षा-
धानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचिकम् । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात् ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्ये-

प्राग्—‘तद्वहति’ अर्थ से पूर्व जिन अर्थों का उल्लेख किया जायगा उन अर्थों में ठक् प्रत्यय
होता है ।

ठक्प्रकरणे—ठक्-प्रकरण में ‘तदाह’ (ऐसा कहता है) अर्थ में माशब्द आदि से भी ठक्
प्रत्यय समझना चाहिए ।

आहौ—‘आह’ (कहता है) अर्थ में प्रभूत आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पृच्छतौ—‘पृच्छति’ (पूछता है) अर्थ में सुस्नात आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

गच्छतौ—‘गच्छति’ (जाता है) अर्थ में परदारा आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

तेन—तृतीयासमर्थ शब्दों से ‘दीव्यति’ (क्रीड़ा करता है), ‘खनति’ (खोदता है),
‘जयति’ (जीतता है) तथा ‘जितम्’ (जीता गया) अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।

संस्कृतम्—तृतीयासमर्थ शब्द से संस्कृत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

कुलत्थ—कुलत्थ तथा ककारोपध शब्दों से संस्कृत अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

तस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलस्थम् । ककारोपधात्-तैत्ति-
डीकम्(१), दार्दभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते
इत्यर्थः । कांडप्लवेन तरिति कांडप्लविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे विशेषः ।
गौपुच्छिकः ॥

नौद्वयचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वयचश्च प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽ-
पवादः । नावा तरति नाविकः । द्वयचः खत्त्वपि-घटिकः, प्लविकः, बाहुकः ।
षकारः सांहितिकः, नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात् पर्पादेर्भञ्जादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसयात् किसरादेः धितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्भक्षणे गतौ च
वर्तते । दध्ना चरति दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षात् छल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् छलप्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वरार्थः ।
षकारो ङीष्ार्थः । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्थो
निकषोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः छन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः ।
नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्ार्थः । पर्पिकः । पर्पिकी । अभिकः । अभिकी । पर्प । अश्च ।
अश्चत्थ । रथ । जाल । न्यास । न्याल । पादः पञ्च । पदिकः । पर्पादिः ।

तरति—तृतीयासमर्थ शब्दों से 'तरति' (पार करता है, या तैरता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय
होता है ।

गो—गोपुच्छ शब्द से 'तरति' अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

नौ—नौ तथा द्वयच् प्रातिपदिक से 'तरति' अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

चरति—तृतीयासमर्थ प्रातिपदिक से 'चरति' (खाता है तथा जाता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय
होता है ।

आकर्षात्—आकर्ष शब्द से 'चरति' अर्थ में छल् प्रत्यय होता है ।

पर्पादिभ्यः—पर्प आदि शब्दों से 'चरति' अर्थ में छन् प्रत्यय होता है ।

(१) तैत्तिरीकम् इति पाठान्तरम् ।

श्वगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् छन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । श्वगणेन चरति श्वगणिकः, श्वगणिकी । ठन्-श्वगणिकः, श्वगणिका । श्वादेरिजोन्यत्र वक्ष्यति, इकारादिग्रहणं च कर्त्तव्यं श्वगणिकाद्यर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र संघातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह । अर्द्धवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । स्रक् । पाद । उपस्थान । वेतनादिः ॥

वस्तक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्तक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । वस्नेन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्—क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्टञ् जीवतीत्येतस्मिन् विषये । आयुधेन जीवति आयुधीयः, आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः (१) ॥

भस्त्रादिभ्यः छन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे छन्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरण (२) । शीर्षभार । शीर्ष-भार । अंसभार । अंसेभार । भस्त्रादिः ।

श्वगणात्—श्वगण शब्द से 'चरति' अर्थ में ठञ् तथा छन् प्रत्यय होते हैं ।

वेतनादिभ्यः—तृतीयासमर्थ वेतन आदि शब्दों से 'जीवति' (जीता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

वस्न—तृतीयासमर्थ वस्न, क्रय, विक्रय तथा क्रयविक्रय शब्दों से जीवति अर्थ में ठन् प्रत्यय होता है ।

आयुधात्—तृतीयासमर्थ आयुध शब्द से 'जीवति' अर्थ में छ तथा ठन् प्रत्यय होते हैं ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः—तृतीयासमर्थ उत्सङ्ग आदि शब्दों से 'हरति' (हरण करता है या ले जाता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

भस्त्रा—भस्त्रा आदि शब्दों से 'हरति' अर्थ में छन् प्रत्यय होता है ।

(१) उडप, पिटक एतौ शब्दौ अत्र पुस्तकान्तरेऽधिकौ ।

(२) भारण इति पाठान्तरम् ।

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा ष्टन् प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते प्रकृतेष्टक् भवति । विवधेन हरति विवधिकः । विवधिकी । वीवधिकः । वीव-
धिकी । ठक् खल्वपि-वैवधिकः, वैवधिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे
च वर्तन्ते ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान् कौटिलिकः
कर्मारः । कुटिलिका = वक्रगतिः, कर्मराणामायुधकर्षणी लोहमयी यष्टिश्रोच्यते ॥

निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षयूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अक्षयूतेन निर्वृत्तम् आक्षयूतिकं वैरम् । जानुग्रहतिकम् । अक्षयूत । जानुग्रहत । जङ्घा-
ग्रहत । पादस्वेदन । कण्टकमर्दन । गतागत । यातोपयात । अनुगत । अक्षयूतादिः ॥

क्त्रेर्मन् नित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्त इत्येव । “ड्वितः क्त्रः” इत्ययं क्त्रशब्दो गृह्यते । क्यन्तान्नित्यं मन्प्रत्ययो
भवति तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । ड्रुपचप् पाके-पक्त्रिमम् । ड्रुवप्-उप्त्रिमम् । ड्रुकृज्-
कृत्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम्, तेन क्यन्तं नित्यं मन्प्रत्ययान्तमेव भवति,
विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति । ऋभावप्रत्ययान्तादिमन्वक्तव्यः । पाकेन निर्वृत्तं पाकि-
मम् । त्यागिमम् । सेकिमम् । कुट्टिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्त इत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक्, कन् इत्येतौ प्रत्ययो
भवतो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टमेकी-
भूतमभिन्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । पैपलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोऽपवादः । चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ।
चूर्णिनो धानाः ॥

विभाषा—विवध तथा वीवध शब्दों से विकल्प से ‘हरति’ अर्थ में ष्टन् प्रत्यय होता है ।

अण्—तृतीयासमर्थ कुटिलिका शब्द से ‘हरति’ अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

निर्वृत्ते—तृतीयासमर्थ अक्षयूत आदि शब्दों से निर्वृत्त (सम्पन्न) अर्थ में ठक् प्रत्यय
होता है ।

क्त्रेर्मन्—तृतीयासमर्थ क्त्रप्रत्ययान्त शब्द से निर्वृत्त अर्थ में नित्य मन् प्रत्यय होता है ।

भाव—भावप्रत्ययान्त शब्दों से इमम् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

अप—अपमिति तथा अयाचित शब्दों से यथाक्रम निर्वृत्त अर्थ में कक् तथा कन् प्रत्यय
होते हैं ।

संसृष्टे—तृतीयासमर्थ शब्द से संसृष्ट अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

चूर्णादिनिः—चूर्ण शब्द से संसृष्ट अर्थ में इनि प्रत्यय होता है ।

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संसृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुक् भवति । लवणः सूपः । लवणं शाकम् । लवणा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्ट इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना 'उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् । खारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस्, सहस्, अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति, अनु इत्येवंपूर्वभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च वृत्तिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा सम्बन्धः ? क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थार्थद्वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—पारिपार्थिकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थार्थप्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्द्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चेत्तद्वति । द्विगुणार्थं द्विगुणं तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । ऋद्धेर्बुधुषिभावो वक्तव्यः । वाद्धुषिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृधुषिशब्दः । गर्ह्यमिति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्णः ॥

लवणात्—लवण शब्द से उत्पन्न संसृष्टार्थक ठक् का लुक् हो जाता है ।

मुद्गादण्—मुद्ग शब्द से संसृष्ट अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

व्यञ्जनैः—तृतीयासमर्थ व्यञ्जनवाचक प्रातिपदिक से 'उपसिक्त' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

ओजः—तृतीयासमर्थ ओजस्, सहस् तथा अम्भस् शब्दों से वर्तन अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तत्—प्रतिपूर्वक तथा अनुपूर्वक ईप, लोम तथा कूल शब्दों से वर्तन अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

परिमुखम्—द्वितीयासमर्थ परिमुख शब्द से वर्तन अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

प्रयच्छति—निन्यार्थप्रतिपादक द्वितीयासमर्थ शब्दों से 'प्रयच्छति' (देता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

वृद्धे—वृद्धि शब्द से ठक् प्रत्यय तथा वृद्धि को वृधुषि आदेश होते हैं ।

कुसीददशैकादशात् षष्ठ्यचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गार्हमित्येव । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैका-
दशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं षट् , षच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः
प्रयच्छति गार्हमित्यस्मिन् विषये । ठकोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।
दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । बदराण्युञ्छति
बादरिकः । रयामाफिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानमुञ्छः । कणाजुञ्छति
काणिकः (१) ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति सामा-
जिकः । सांनिवेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददुर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
शब्दं करोति शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकु-
निकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य-मात्स्यिकः, मैनिकः, शाफरिकः, शाकुलिकः ।
मृग-मार्गिकः, हारिणिकः, सौकरिकः, सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
परिपन्थं तिष्ठति परिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परि-
पन्थं हन्ति परिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रद-
र्शनार्थम्-परिपन्थशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयाऽन्तरेऽपि
प्रयोक्तव्यः ॥

कुसीद—निन्वार्थक कुसीद तथा दशैकादश शब्दों से 'प्रयच्छति' अर्थ में क्रमशः षट् तथा षच्
प्रत्यय होते हैं ।

उञ्छति—द्वितीयासमर्थ शब्दों से 'उञ्छति' (जमीन पर गिरे दानों को चुनता है) अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

रक्षति—द्वितीयासमर्थ शब्दों से 'रक्षति' (रक्षा करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

शब्द—द्वितीयासमर्थ शब्द तथा दुर्दुर शब्दों से 'करोति' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

पक्षि—द्वितीयासमर्थ पक्षिन् , मत्स्य तथा मृग शब्दों से 'हन्ति' (मारता है) अर्थ में ठक्
प्रत्यय होता है ।

परिपन्थम्—द्वितीयासमर्थ परिपन्थ शब्द से 'तिष्ठति' (ठहरता है) तथा 'हन्ति' अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) भूमावित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात् पदवी, अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति दण्डमाथिकः । शौक्कमाथिकः । पादविकः । अनुपदिकः । माथशब्दः पथिन्पर्यायः ।

आक्रन्दाट्टश्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दत्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वाऽऽक्रन्द्यत इत्याक्रन्दः, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, चकाराट्टक्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिक् । आक्रन्दिक् ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तम्—बहुच्पूर्वान्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराट्टक् च । प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

माथोत्तर—माथशब्दोत्तरपदक प्रातिपदिकों से, पदवी तथा अनुपद शब्दों से 'धावति' (दौड़ता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

आक्रन्दात्—द्वितीयासमर्थ आक्रन्द शब्द से 'धावति' अर्थ में ठञ् तथा ठक् प्रत्यय होते हैं ।

पदोत्तर—पदशब्दोत्तरपदक द्वितीयासमर्थ प्रातिपदिक से 'गृह्णाति' (ग्रहण करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

प्रति—द्वितीयासमर्थ प्रतिकण्ठ, अर्थ तथा ललाम शब्दों से 'गृह्णाति' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

धर्मम्—द्वितीयासमर्थ धर्म शब्द से 'चरति' (अनुष्ठान करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अधर्माच्चेति—अधर्मशब्द से उक्त अर्थ में ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

प्रतिपथम्—द्वितीयासमर्थ प्रतिपथ शब्द से 'एति' (आता है) अर्थ में ठञ् तथा ठक् प्रत्यय होते हैं ।

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते, न संप्रधारणा । समवायानिति बहुवचनं स्वरूप-विधिनिरासार्थम् । समवैति=आगत्य तदेकदेशो भवतीत्यर्थः । समवायान् समवैति साम-वायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । सान्निवेशिकः ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥

परिषदो(१) ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद्वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति सैन्यः, सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यां पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम्, न तु रूढ्यर्थम् । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कौक्कुटिको भिक्षुः । सर्वावयवभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः-कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः, स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया हि भिक्षुरविच्छिन्नदृष्टिः पादविच्छेपदेशे चक्षुः संयम्य गच्छति, स उच्यते कौक्कुटिक इति(२) ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यमाचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः । ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । महिष्या धर्म्यं माहिषम् । प्राजाधतम् । महिषी । प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनु-लेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ । यजमान । महिष्यादिः ॥

समवायान्—द्वितीयासमर्थं समवायवाचक शब्दों से 'समवैति' (एकत्र होता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

परिषदः—द्वितीयासमर्थं परिषत् शब्द से 'समवैति' अर्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

सेनाया वा—द्वितीयासमर्थं सेना शब्द से 'समवैति' अर्थ में विकल्प से ण्य प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में द्वितीयासमर्थं ललाट तथा कुक्कुटी शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है 'पश्यति' (देखता है) अर्थ में ।

तस्य—षष्ठीसमर्थं शब्द से 'धर्म्यं' (न्याय्य) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अण्—षष्ठीसमर्थं महिषी आदि शब्दों से धर्म्य अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) परिषदो ण्य इत्यस्याग्रे परिषीदन्यत्यस्मिन्नित्यधिकरणे क्तिप् इत्यधिकं कचित् ।

(२) कौक्कुटिक इत्यस्याग्रे-तदयमभिधेये नियमः संज्ञाग्रहणेन क्रियते, कुक्कुटी दाम्भिकचेष्टा इति कचित् ।

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्ताप्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गान्नम् । नराच्चेति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्या नारी । विशसितुरिडलोपश्च । विशसितुर्धर्म्यं वैशखम् । विभाजयितुर्णिलोपश्च । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्रोणीतेऽनेनेत्येवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशालिकः । आकरिकः (१) आपणिकः । गौलिमकः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव ? नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्वति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । शाकुलिकः । मौदकिकः । पण्यमिति विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तभूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । स्वरं विशेषः । लवणं पण्यमस्य लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः छन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य किशरिकः, किशरिकी । नरदिकः, नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुल । उशीर । हरिद्रा । हरिद्राशणी । किशरादिः ॥

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां छन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु पण्यमस्य शलालुकः, शलालुकी, शालालुकः, शालालुकी ॥

ऋतोऽञ्—षष्ठीसमर्थं ऋकारान्त प्रातिपदिक से धर्म्यं अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

नराच्चेति—नर शब्द से मी अञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विशसितुः—विशसितु शब्द से अञ् प्रत्यय तथा आगमीभूत इट् का लोप भी समझना चाहिए ।

विभाजयितुः—विभाजयितु शब्द से अञ् प्रत्यय तथा णिलोप भी समझना चाहिए ।

अवक्रयः—षष्ठीसमर्थ प्रातिपदिक से अवक्रय अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तदस्य—पण्यप्रतिपादक प्रथमासमर्थ शब्द से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

लवणाट्ठञ्—पण्य-स्थानीय लवण शब्द से षष्ठ्यर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

किशरादिभ्यः—पण्य-स्थानीय किशर आदि शब्दों से षष्ठ्यर्थ में छन् प्रत्यय होता है ।

शलालुनः—पण्य-स्थानीय शलालु शब्द से षष्ठ्यर्थ में विकल्प से छन् प्रत्यय होता है ।

(१) आन्तरगारिक इति पाठान्तरम् ।

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्वति । शिल्पं कौशलम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

मड्डुकझझरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकझझरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिः । झझरः । झझरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वति । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य नास्तिकः । दैष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाद्भाष्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पम्—प्रथमासमर्थं शिल्प-स्थानीय शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

मड्डुक—शिल्पस्थानीय पदार्थवाचक मड्डुक तथा झझर शब्दों से विकल्प से षष्ठ्यर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

प्रहरणम्—प्रहरणस्थानीय पदार्थवाचक प्रथमासमर्थ शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

परश्वधात्—प्रहरणस्थानीयपदार्थवाचक परश्वध शब्द से ठञ् तथा ठक् प्रत्यय होते हैं ।

शक्ति—प्रहरणस्थानीय पदार्थवाचक शक्ति तथा यष्टि शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ईकक् प्रत्यय होता है ।

अस्ति—प्रथमासमर्थ मतिप्रतिपादक अस्ति, नास्ति तथा दिष्ट शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

शीलम्—स्वभावप्रतिपादक प्रथमासमर्थ शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

मासमर्थं शीलं चेत्तद्भवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । शाण्डुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । छत्रं शीलमस्य छत्रः । छादनादावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्व-
वहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्छत्रशीलः शिष्यश्छात्रः । स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते, स उपसर्ग-
पूर्वाऽत्र गृह्यते—आस्था, संस्था, अवस्थेति । छत्र । बुभुक्षा । शिक्षा । पुरोह । स्था । चुरा ।
उपस्थान । ऋषि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिबिका । छत्रादिः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य ऐका-
न्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य “तद्धितार्थ” इति समासः ।
ततश्च ठक् प्रत्ययः । अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्या-
ध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक
इति । एवं द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वचपूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बह्वच् पूर्वपदं यस्य तस्माद् बह्वचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य
कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्ता-
न्यस्य द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य
जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं हितं चेत्तद्भवति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम्, तत्र कथं
षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते ? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । अपूप-
भक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । शाण्डुलिकः । मौदकिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्ता-
वन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
तच्चेदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अव्यभिचारो नियोगः ।

छत्रादिभ्यः—शीलप्रतिपादक छत्र आदि शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

कर्माध्ययने—प्रथमासमर्थ शब्दों से ‘अस्य अध्ययने कर्म वृत्तम्’ (अध्ययन के विषय में इसका कार्य सम्पन्न हुआ) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

बह्वच्—अनेकाच्-पूर्वपदक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से ‘अस्य अध्ययने कर्म वृत्तम्’ अर्थ में ठच् प्रत्यय होता है ।

हितम्—हितभक्षणीयपदार्थप्रतिपादक प्रथमासमर्थ शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तदस्मै—नियतदीयमानपदार्थप्रतिपादक शब्दों से चतुर्थ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आप्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाण्डुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनशब्दाभ्यां ट्टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो ङीवर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकः, श्राणिकी । मांसौदनिकः, मांसौदनिकी । ननु च ठञेव कस्माच्चोच्यते, नञ्च त्र ठञ्छिठनो वा विशेषोऽस्ति ? मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति, तत्र वृद्ध्यभावो विशेषः—ओदनिकः, आदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । पने सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं भक्तः, भक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः । आथरिकः (१) । आपणिकः । गौलिमकः । दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्टठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्टन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते, तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । जातुष्पथिकः । अकालात्—चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः, आमावास्याकः । अदेशकालादिति किम् ? स्वप्नेऽधीते, पूर्वाह्णेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् ; यथा लौकिकव्यवहार इति ।

श्राणा—नियतदोषमानपदार्थप्रतिपादक श्राणा तथा मांसौदन शब्दों से चतुर्थ्यर्थ में ट्टिठन् प्रत्यय होता है ।

भक्तात्—नियतदोषमानार्थक भक्त शब्द से चतुर्थ्यर्थ में विकल्प से अण् प्रत्यय होता है ।

तत्र—सप्तमीसमर्थ शब्दों से नियुक्त अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

अगारान्तात्—सप्तमीसमर्थ अगारशब्दान्त प्रातिपदिक से नियुक्त अर्थ में ठन् प्रत्यय होता है ।

अध्यायिनि—अध्ययनप्रतिषिद्ध सप्तमीसमर्थ देश तथा काल के अभिधायक शब्दों से अध्यायी (पढ़नेवाला) के अभिधेय होने पर ठक् प्रत्यय होता है ।

कठिनान्त—सप्तमीसमर्थ कठिनशब्दान्त, प्रस्तार तथा संस्थान शब्दों से 'व्यवहरति' (व्यवहार करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) आन्तरिक इति पाठान्तरम् ।

२६ का०

वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वाध्रकठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्कोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् षल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे षल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । आवसथे वसति आवसथिकः, आवसथिकी । ठकः पूर्णोऽवधिः, अतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

“तस्मै हितम्” इति वचयति । प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वचयति—“तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्”—रथ्यः, युग्यः, प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । “रथसीताहलेभ्यौ यद्विधौ” इति तदन्तविध्युपसंख्यानानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यडढकौ ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर् इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति धुर्यः, धौरेयः ।

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंग्रहार्थः—उत्तरधुरीणः, दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति, तस्य च लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते । एकधुरां वहति एकधुरीणः, एकधुरः ॥

निकटे—सप्तमीसमर्थ निकट शब्द से ‘वसति’ (निवास करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

आवसथात्—सप्तमीसमर्थ आवसथ शब्द से ‘वसति’ अर्थ में षल् प्रत्यय होता है ।

प्राग्—‘हितम्’ इस अर्थ के निर्देश से पूर्व यत् प्रत्यय का अधिकार है ।

तद्वहति—द्वितीयासमर्थ रथ, युग तथा प्रासङ्ग शब्दों से ‘वहति’ (वहन करता है) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

धुरो—द्वितीयासमर्थ धुर् शब्द से ‘वहति’ अर्थ में यत् तथा ढक् प्रत्यय होते हैं ।

खः—द्वितीयासमर्थ सर्वधुरा शब्द से ‘वहति’ अर्थ में ख प्रत्यय होता है ।

एक—द्वितीयासमर्थ एकधुरा शब्द से ‘वहति’ अर्थ में ख प्रत्यय भी होता है और उसका लुक् भी हो जाता है ।

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति शाकटो गौः ॥

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति जन्या = जामातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिषु(१) जामातृसमीपं प्रापयति । जनी वधूरुच्यते ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेद्धनुष्करणं भवति । पादौ विद्धयन्ति पद्याः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः । अधनुषेति किम् ? पादौ विध्यति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति, नहि धनुषा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते ? एवं तर्हि धनुःप्रतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते-यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति-चौरं विध्यति, शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति तृन्नन्तम्, तेन द्वितीया समर्था विभक्त्युच्यते ॥

अन्नाणः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थादलब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा आन्नः ॥

वशं गतम् ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः वश्यः । कामप्राप्तौ विधेय इत्यर्थः ॥

शकटादण्—द्वितीयासमर्थ शकट शब्द से 'वहति' अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

हल—द्वितीयासमर्थ हल तथा सीर शब्दों से 'वहति' अर्थ ठक् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—द्वितीयासमर्थ जनी शब्द से 'वहति' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से संज्ञा की प्रतीति हो ।

विध्यति—द्वितीयासमर्थ शब्द से 'विध्यति' (वेधन करता है) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है यदि धनुष् वेधन का करण न हो ।

धनगणम्—द्वितीयासमर्थ धन तथा गण शब्दों से लाभकर्त्ता अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

अन्नाणः—द्वितीयासमर्थ अन्न शब्द से लाभकर्त्ता अर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

वशम्—द्वितीयासमर्थ वश शब्द से गत (प्राप्त) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

(१) विहारादिष्विति पाठान्तरम् ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्याथोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्दमः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थं कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्यः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते—नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावहि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादावर्हीत्येवं(१)गुणकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूल-मेषामावहिं मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । 'बृह उद्यमे', येषां मूलमावृह्यते उत्पाद्यते ते मूल्याः = सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः पुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोऽपि ह्ययमिष्यते । या धेनुरुत्तमर्णां ऋणप्रदानाद्दोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते व्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे व्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो-ऽस्ति, तत्र संज्ञाऽधिकारादनिष्टसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्तुल्यप्राप्य-

वद्धयानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टभ्यः शब्देभ्योऽष्टष्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थं कृत्यः । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः । तेव वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । ननु च 'धर्मादनपेते' इति वच्यमाणेनैव सिद्धम् ? नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपैत्येव, कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण वद्धयो विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषी-क्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । "पोरदुपधात्" इति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनात् ण्यत् । मूलेन समो मह्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं सीत्यं चेन्नम् । समितं संगतमित्यर्थः । "रथस्त्रीताहलेभ्यो यद्विधौ" इति तदन्त-

पदमस्मिन्—दृश्याथोपाधिक प्रथमासमर्थ पद शब्द से सप्तम्यर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

मूलम्—'आवहि' है उपाधि जिसकी ऐसे मूल के वाचक शब्द (उत्पादनयोग्य मूलवाचक शब्द) से षष्ठ्यर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में 'धेनुष्या' यह निपातन है ।

गृहपतिना—तृतीयासमर्थ गृहपति शब्द से संयुक्त अर्थ में व्य प्रत्यय होता है ।

नौवयो—तृतीयासमर्थ नौ आदि आठ शब्दों से क्रमशः तार्य आदि आठ अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

विधिरपीत्यते—परमसीत्यम्, उत्तमसीत्यम्, द्विसीत्यम्, त्रिसीत्यम् । तुल्या संमितं तुल्यम् । संमितं समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेते इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दःशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जिर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितश्छन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापार्यायश्छन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥

उरःशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जिर्मित इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । उरसा निमित्त औरसः पुत्रः, उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति—हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षो ॥ ९६ ॥

हृदयस्येयव । बन्धन इति प्रत्ययार्थः, तद्विशेषणमृषिग्रहणम्, बद्धयते येन तद् बन्धनम् । हृदयशब्दात् षष्ठीसमर्थाद् बन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । ऋषिवेदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः हृद्यः । परहृदयं येन बद्धयते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणकल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानम्, तस्य करणं मत्यम्, भावः साधनं वा । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हृत्यः, द्विहृत्यः, त्रिहृत्यः । कर्षणं कर्षः, भावः साधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधुः

धर्म—पञ्चमीसमर्थं धर्म, पथिन्, अर्थ तथा न्याय शब्दों से अनपेत अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

छन्दसो—तृतीयासमर्थं छन्दस् शब्द से निर्मित अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

उरसोऽण्—तृतीयासमर्थं उरस् शब्द से निर्मित अर्थ में अण् तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।

हृदयस्य—षष्ठीसमर्थं हृदय शब्द से प्रिय अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

बन्धने—षष्ठीसमर्थं हृदय शब्द से वशीकारक वेद अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

मतजन—षष्ठीसमर्थं मत, जन तथा हल शब्दों से क्रमशः करण, जल्प तथा कर्ष (जोतना)

अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

तत्र—सप्तमीसमर्थं शब्दों से साधु अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकारकः । तत्र हि परत्वात् “तस्मै हितम्” इत्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्यर्थे । यतोऽपवादः । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । प्रतिजनादिः । यत्र हितार्थ एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्-क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्ताण्यः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दात् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । भक्ते साधुः भाक्तः शालिः, भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषच्छब्दात् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । परिषदि साधुः पारिषद्यः । णप्रत्ययोऽप्यत्रेप्यते । तदर्थं योगविभागः क्रियते—‘परिषदः’ परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः पारिषदः । ततो ‘ण्यः’ परिषद इत्येव ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । विकथा । वितण्डा । कुष्टचित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सदगृह । गुण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । गुडे साधुः गौडिक इच्छुः । कीर्त्तमाषिको मुद्रः । साक्नुको यवः । गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मांसौदन । इच्छु । वेणु । संग्राम । संघात । प्रवास । निवास । उपवास । गुडादिः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ठञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । सभायां साधुः सभ्यः ॥

प्रतिजनादिभ्यः—सप्तमीसमर्थ प्रतिजन आदि शब्दों से साधु अर्थ में खञ् प्रत्यय होता है ।

भक्ताण्यः—सप्तमीसमर्थ भक्त शब्द से साधु अर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

परिषदो—सप्तमीसमर्थ परिषत् शब्द से साधु अर्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

कथादिभ्यः—सप्तमीसमर्थ कथा आदि शब्दों से साधु अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

गुडादिभ्यः—सप्तमीसमर्थ गुड आदि शब्दों से साधु अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

पथ्यतिथि—सप्तमीसमर्थ पथिन्, अतिथि, वसति तथा स्वपति शब्दों से साधु अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

सभायाः—सप्तमीसमर्थ सभा शब्द से साधु अर्थ में य प्रत्यय होता है ।

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्धः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये छन्दसि । यस्यापवादः ।
‘सभेयोऽस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम्’ ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद्
वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्थः । समानोपाध्याय(१)
इत्यर्थः ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चो-
दात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः समानोदर्यो आता ॥

सोदराद् यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । “विभा-
षोदरे” इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः । समानोदरे
शयितः सोदर्यो आता । “ओ चोदात्तः” इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति । अणा-
दीनां घादीनां चापवादः । सति दर्शने तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात् ।
वेध्याय च विद्युत्याय च नमः । आपादपरिसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारो भवाधिकारश्च,
‘समुद्राभ्राद् घः’ इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥

पाथःशब्दान्नदीशब्दाच्च ड्यण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः ।
पाथसि भवः पाथ्यो वृषा । नाद्या गिरो मे प्रयच्छति । पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽप-
वादः । वेशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा ड्यड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतःशब्दाद्विभाषा ड्यत् ड्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये ।

ढश्छन्दसि—सप्तमीसमर्थ सभा शब्द से वेद में साधु अर्थ में ढ प्रत्यय होता है ।

समान—सप्तमीसमर्थ समानतीर्थ शब्द से वासी अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

समानोदरे—सप्तमीसमर्थ समानोदर शब्द से शयित अर्थ में यत् प्रत्यय तथा प्रकृतिगत
ओकार उदात्त हो जाता है ।

सोदराद् यः—सप्तमीसमर्थ सोदर शब्द से शयित अर्थ में य प्रत्यय होता है ।

भवे—सप्तमीसमर्थ शब्दों से भवार्थ में भी य प्रत्यय होता है ।

पाथो—सप्तमीसमर्थ पाथस् शब्द तथा नदी शब्दों से भव अर्थ में ड्यण् प्रत्यय होता है ।

वेशन्त—सप्तमीसमर्थ वेशन्त तथा हिमवत् शब्दों से भव अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

स्रोतसो—सप्तमीसमर्थ स्रोतस् शब्द से भव अर्थ में विकल्प से ड्यत् तथा ड्य प्रत्यय
हैं ।

(१) तीर्थशब्देनेह गुरुरुच्यते । सामानस्य सभावस्तीर्थं य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

यतोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । स्रोतसि भवः स्रोत्यः, स्रोतस्यः । ड्यड्ढ्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद् यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । सर्वत्र “समानस्य छन्दसि” इति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । त्वमग्ने वृषभस्तुग्रियाणाम् । अन्नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः ॥

अग्राद् यत् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्रे भवमग्रथम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव ? “घच्छौ च” इति वक्ष्यति, ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घच्छौ च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दाद्यत् घच्छौ च प्रत्ययो भवन्ति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्र्यम् । अग्रियम् । अप्रीयम् । चकारः “तुग्राद्धन्” इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभ्रियस्येव घोषः । अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातः, तस्य लक्षणस्य (१) व्यभिचारिस्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात् सप्तमीसमर्थादत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादत्र समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । भागोऽशः । कर्म क्रिया । यत्ते अग्ने दूत्यम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

सगर्भ—सप्तमीसमर्थं सगर्भं, सयूथ तथा सनुत शब्दों से भव अर्थ में यन् प्रत्यय होता है ।

तुग्राद्—सप्तमीसमर्थं तुग्र शब्द से भव अर्थ में घन् प्रत्यय होता है ।

अग्राद्—सप्तमीसमर्थं अग्र शब्द से भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

घच्छौ—तप्तमीसमर्थं अग्र शब्द से भव अर्थ में घ तथा छ प्रत्यय भी होते हैं ।

समुद्राभ्राद्—सप्तमीसमर्थं समुद्र तथा अभ्र शब्दों से भव अर्थ में घ प्रत्यय होता है ।

बर्हिषि—सप्तमीसमर्थं बर्हिस् शब्द से दत्त अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

दूतस्य—षष्ठीसमर्थं दूत शब्द से भाग तथा कर्म (क्रिया) अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

(१) पूर्वनिपातविधायकस्य अल्पाक्षरम् , अजायदन्तम् इत्यादेः, व्यभिचारात्=अनित्यत्वात् इत्यर्थः । (श्रीना०)

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाहननीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । याते अग्ने रक्षस्या तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूः स्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययः । यद्वो रेवति रेवत्यम् । यद्वो जगति जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्याः, तासां प्रशंसनं हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते “हलो यमां यमि” इति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । असुर्यं वा पुतत्पात्रं यच्चक्रष्टं कुलालकृतम् ।

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् षष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषेऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतसि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मतुवन्तात्प्रातिपदिकात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक् च मतोऽरिति प्रकृतिनिर्हासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानोमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोर्लुकि कृते वर्चस्या उपदधाति । तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् ? वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्विति किम् ? वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः - अनेकपदसम्भवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण्प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य

रक्षो—षष्ठीसमर्थ रक्षस् तथा यातु शब्दों से स्त्रीत्वविशिष्ट हननकरण अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

रेवती—षष्ठीसमर्थ रेवती, जगती तथा हविष्या शब्दों से प्रशस्य अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

असुरस्य—षष्ठीसमर्थ असुर शब्द से स्व (आत्मीय) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

माया—षष्ठीसमर्थ असुर शब्द से मायात्मक स्व (आत्मीय) अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

तद्वान्—मनुवन्त प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविशिष्ट षष्ठ्यर्थ में यत् प्रत्यय होता है यदि प्रथमासमर्थ उपधान मन्त्रात्मक हो और षष्ठ्यर्थ इष्टकात्मक हो तथा प्रकृतिभाग के मतुप् का लुक् भी हो जाता है ।

अश्विमानण्—अश्विमत् शब्द से उपर्युक्त परिस्थिति में अण् प्रत्यय होता है ।

यतोऽपवादः । अश्विमानुपधानो यन्त्र आसामिष्टकानामिति विगुह्याण्विधीयते, तत्र मतुपो लुकि कृते “इनण्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावः—आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्याः, तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयःशब्दो मूर्धन्शब्दश्च विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्धन्वानपि । यथा—मूर्द्धा वयः प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्वच्छन्दादिव मूर्धन्वच्छन्दादपि यति प्राप्ते मतुप् विधीयते । मूर्धन्वतीरुपदधाति, वयस्या एव मूर्धन्वत्यः । वयस्यास्विति किम् ? यत्र मूर्धन्शब्द एव केवलो न वयःशब्दः, तत्र मा भूत् । मूर्ध्वत इति वक्तव्ये मूर्ध्न इत्युक्तं मतुपो लुक् भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्मन्त्रे मतुर्विहितस्तस्मिन्शब्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्पष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थायानामपवादः नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दोऽश्रेषु वर्त्तते । तन्वां खल्वपि—ओजोऽस्यां विद्यते ओजस्या तनूः, रक्षस्या । मासतन्वोरिति किम् ? मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वो-रनन्तरार्थे वा—मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मध्व्यो मासः । छलुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः छ । लुक् तावत्—तपश्च तपस्यश्च, नभश्च नभस्यश्च, सहश्च सहस्यश्च । नपुसकलिङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः—इपो मासः, ऊर्जो मासः । इकारः—शुचिर्मासः । रेफः—शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे जः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, उपसंख्यानल्लुक् च । माधवः । मध्व्यः । मधुः । तन्वां खल्वपि—माधवा, मध्व्या, मधुः, तनूः ॥

ओजसोऽहनि यत्त्वौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थ इत्येव । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्त्वौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये । ओजस्य-महः, ओजसीनमहः ॥

वेशोयश आदेर्भगाद्यल ॥ १३१ ॥

मत्वर्थ इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगान्तात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । वेशोभगो विद्यते यस्य स

वयस्यासु—वयस्या के अभिधेय होने पर मूर्धन् शब्द से मतुप् प्रत्यय होता है ।

मत्वर्थे—जिस अर्थ में मतुप् का विधान किया गया है उसी अर्थ में वैदिक-विषय में मास तथा तनु के अभिधेय होने पर यत् प्रत्यय होता है ।

लुगकारेकार—उक्त यत् प्रत्यय का लुक् भी हो जाता है और यत् के स्थान में मत्वर्थ में अकार, इकार तथा रेफ भी यथार्थल हो जाते हैं—यह समझना चाहिए ।

मधोर्ज—मधु शब्द से मत्वर्थ में अ तथा यत् प्रत्यय भी होते हैं और उपसंख्यान के कारण प्रत्ययों का लुक् भी हो जाता है ।

ओजसो—दिन के अभिधेय होने पर ओजस् शब्द से मतुर्वर्थ में यत् तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

वेशो—वेशःपूर्वक तथा यशःपूर्वक भगशब्दान्त प्रातिपदिकों से मत्वर्थ में यल् प्रत्यय होते हैं ।

वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भग-
शब्दः । वेशश्चासौ भगश्च वेशोबलं श्रीप्रभृति भगः, सोस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशआदेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथा-
संख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभगीनः । वेशोभग्यः । यशोभगीनः ।
यशोभग्यः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थ इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीयासमर्थात्कृतमित्ये-
तस्मिन्नर्थे इति य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चकारात् ख च । पथिभिः पूर्वैः । पूर्वैः ।
पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति
पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप् शब्दात्तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो
भवति । यस्येदमप्यं हविः, अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् सस्मितावित्येतस्मिन्नर्थे घः
प्रत्ययो भवति । सस्मितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः । सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः ।
केचित्तु समिताविति पठन्ति । तत्रापि समित्या सस्मित एव लक्षयितव्यः, तत्र छन्दसि
प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते सहस्रियः । “तपः
सहस्राभ्यां विनीनी”, “अण् च” इत्यनयोरपवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो
भवति । सोममर्हन्ति सोम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः । यति प्रकृते यग्रहणम् स्वरे
विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयड्यो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयड्ये यः प्रत्ययो
भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयड्याः । ‘हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः’, ‘मयट्
च’, ‘मयड्वैतयोर्भाषायामभच्याच्छादनयोः’, ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ इति । तत्र यथायोगं
समर्थविभक्तिः । सोम्यं मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

ख च—वेशःपूर्वक तथा यशःपूर्वक भगशब्दान्त प्रातिपदिको से ख प्रत्यय भी मत्वर्थ में होता है ।

पूर्वैः—तृतीयासमर्थ पूर्व शब्द से कृत अर्थ में इन् तथा य प्रत्यय होते हैं ।

अद्भिः—तृतीयासमर्थ अप् शब्द से संस्कृत अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

सहस्रेण—तृतीयासमर्थ सहस्र शब्द से तुल्य अर्थ में घ प्रत्यय होता है ।

मतौ च—मत्वर्थ में भी तृतीयासमर्थ सहस्र शब्द से घ प्रत्यय होता है ।

सोमम्—द्वितीयासमर्थ सोम शब्द से ‘अर्हति’ (योग्य हैं) अर्थ में य प्रत्यय होता है ।

मये च—सोम शब्द से मयट् के अर्थ में भी य प्रत्यय होता है ।

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत् प्रत्ययो भवति । मधव्यान् स्तोकान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत् प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च । यथायोगं समर्थ-
विभक्तिः । वसव्यः समूहः, मयडर्थो वा । अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थ उपसंख्यानमृक् ।
ओआवयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति
पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे
विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात् स्वार्थे
यत् प्रत्ययः । वसुशब्दादपि बहुवचनः । हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः ।
अग्निरीशो यस्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूह इति नानुवर्तते । नक्षत्रिभ्यः
स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्वतातिः ।
देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या पृष्ठी समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः
शब्देभ्यः पृष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति
शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः
शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णोऽवधिः, अतः परमन्यः प्रत्ययोऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च चतुर्थाऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

मधोः—मधु शब्द से मयड् के अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

वसोः—वसु शब्द से समूह तथा मयडर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

अक्षर—अक्षरसमूह के वाच्य होने पर स्वार्थ में छन्दस् शब्द से यत् प्रत्यय का विधान
समझना चाहिए ।

नक्षत्रात्—नक्षत्र शब्द से स्वार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

सर्व—सर्व तथा देव शब्दों से स्वार्थ में तातिल् प्रत्यय होता है वेद में ।

शिव—पृष्ठीसमर्थ शिव, शम् तथा अरिष्ट शब्दों से करने के अर्थ में तातिल् प्रत्यय होता है ।

भावे च—भाव अर्थ में भी शिव आदि शब्दों से वेद-विषय में तातिल् प्रत्यय होता है ।

चतुर्थाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

चतुर्थाध्याय समाप्त ॥

काशिका

पूर्वार्धसूत्रानुक्रमणिका

पृ०

- ७५ अकथितं च १।४।५१
 २२६ अकर्तरि च कारके० ३।३।१९
 १२३ अकर्तृणं पञ्चमी २।३।२४
 ५३ अकर्मकाच्च १।३।३५
 ५१ अकर्मकाच्च १।३।२६
 ५५ अकर्मकाच्च १।३।४५
 १३५ अकेनोर्भव्यदाधम० २।३।७०
 ९० अक्षशाकासंख्याः २।१।१०
 २३६ अक्षेषु गृहः ३।३।७०
 १७२ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५
 १५३ अगस्त्यकौण्डिन्ययो० २।४।७०
 ४०१ अगारान्ताट्टन् ४।४।७०
 २३७ अगारैकदेशे प्रघणः० ३।३।७९
 ३३१ अग्नेर्हृक् ४।२।३३
 २०५ अग्नौ चः ३।२।९१
 १८३ अग्नौ परिचारयो० ३।१।१३१
 ४०८ अग्राद्यत ४।४।११६
 ३६३ अ च ४।३।३१
 १७० अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२
 २० अचः परस्मिन्पूर्ववि० १।१।५७
 ३३ अचश्च १।२।२८
 ३३५ अचित्तहस्तिधेनो० ४।२।४७
 ३७५ अचित्ताद्देशका० ४।३।९६
 २४ अचोऽन्यादिटि १।१।६४
 १७७ अचो यत् ३।१।९७
 ८० अचक्षुर्गार्थवद्देशु १।४।६९
 १७८ अजर्य संगतम् ३।१।१०५
 २८३ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४
 ११५ अजाद्यदन्तम् २।२।३३
 १४९ अजेर्गघञयोः २।४।५६
 ३६३ अग्नौ च ४।३।३३
 ६३ अणावकर्मकाच्चित् १।३।८८
 ३१९ अणो द्वयचः ४।१।१५६

२७ का० पू०

पृ०

- २२५ अपकर्मणि च ३।३।१२
 ३९२ अपकुटिलिकायाः ४।४।१८
 ३०१ अण्जोरनार्थयोगुरु० ४।१।७८
 २५ अणुद्विसवर्णस्य चा० १।१।६९
 ३७१ अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३
 ३९७ अणमहिव्यादिभ्यः ४।४।४८
 ३०६ अत इञ ४।१।९५
 ३२३ अतश्च ४।१।१७७
 ८४ अतिरतिक्रमणे च १।४।९५
 ९४ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९
 १५२ अत्रिभृपुङ्गुसकसिष्ठ० २।४।६५
 २३ अदर्शनं लोपः १।१।६०
 १० अदसो मात् १।१।१२
 १५४ अदिप्रभृतिभ्यः ञपः २।४।७२
 ३४१ अदूरमवश्च ४।२।७०
 ७ अदेङ् गुणः १।१।२
 १४६ अद्योजिघृक्ष्यसिक्कि० २।४।३६
 २०१ अद्योऽनन्ते ३।२।६८
 ८० अबोऽनुपदेशो १।४।७०
 ४११ अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४
 १३४ अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८
 १०९ अधिकरणवाचिना च २।२।१३
 २६६ अधिकरणे बन्धः ३।४।४१
 १९१ अधिकरणे दोतेः ३।२।१५
 १४० अधिकरणैतावत्वे च २।४।१५
 ३७३ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७
 ८४ अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३
 ८५ अधिरीश्वरे १।४।९७
 ७४ अधिशीङ्स्थासां कर्म १।४।४६
 १३० अधोगार्थद्वयेनां कर्मणि २।३।५६
 २५५ अधीष्टे च ३।३।१६६
 ५३ अधेः प्रसहने १।३।३३
 १३८ अध्वयनतोऽविप्रकृष्टा० २।४।५

पृ०

- २४५ अध्यायन्यायोद्याव० ३३११२२
 ४०१ अध्यायिष्यदेशका० ४११७१
 ३७० अद्यायेष्वेवर्षेः ४३१६९
 १३७ अध्वर्यक्तुरनपुंसकम् २११४४
 २८९ अन उपधालोपिनो० ४११२८
 ८१ अनत्याधान उरसि० १११७५
 २०८ अनद्यतने लङ् ३३११११
 २२६ अनद्यतने लुट् ३३११५
 ११८ अनभिहितं २३११
 २५१ अनवकृतसमर्पयो० ३३११४५
 ७९ अनुकरणं चानितिप० १११६२
 ४७ अनुदात्तङित आत्म० ११११२
 ३३३ अनुदात्तादेशञ्च ४२१४४
 ३८४ अनुदात्तादेशश्च ४३११४०
 २१५ अनुदात्तेश्च हलादेः ३२११४९
 १५७ अनुदात्तौ सुप्तिता ३११४
 ६२ अनुपराभ्यां कृजः १३१७९
 ६१ अनुपसर्गाञ्जः १३१७६
 ५५ अनुपसर्गाद्वा १३१४३
 १८५ अनुपसर्गास्त्रिप० ३१११३८
 २८५ अनुपसर्जनात् ४१११४
 ७३ अनुप्रतिगृणञ्च १११४१
 ३३९ अनुब्राह्मणादिनिः ४११६२
 ९१ अनुर्णस्तमया २१११५
 ८२ अनुर्लङ्घने १११४७
 १३७ अनुवादे चरणानाम् २११४३
 ३०८ अनुव्याजन्तर्यं वि० ४१११०४
 ११२ अनेकमन्य० २२१२४
 २० अनेकादिशस्त्वस्य १११५५
 २८५ अनो बहुब्रीहेः ४१११२
 ५६ अनोरकर्मकात् १३१४९
 २०६ अनौ कर्मणि ३२११००
 ३६८ अन्तः पूर्वपदाट्टञ् ४३१६०
 १५ अन्तरं बहिर्योगोप० १११३६
 ७९ अन्तरपरिग्रहे १११६५
 ११८ अन्तरान्तरेण युक्ते २३१४
 २३७ अन्तर्बनो देशे ३३१७८

पृ०

- ७१ अन्तर्धौ येनादर्शन० १११२८
 २८९ अन्तर्वर्पतिवतोर्नुक् ४११३२
 १९६ अन्ताप्यन्ताध्वदूर० ३२१४८
 ४०३ अन्ताणः ४११८५
 ९६ अन्नेन वयञ्जनम् २११३४
 २९१ अन्यतो ङीष् ४११४०
 २६४ अन्यर्थवकथमित्यसु० ३३१२७
 ९३ अन्यपदार्थे च संज्ञा० २११२१
 १२५ अन्यारादितरतं दि० २३१२९
 २२० अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३२११७८
 २४७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३३१३०
 २०२ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३२१७५
 २०७ अन्येष्वपि दृश्यते ३२११०१
 २७१ अम्बव्यानुलोम्ये ३३१६४
 २३७ अपघनोऽङ्गम् ३३१८१
 ३२० अपत्यं पौत्रप्रभृति ४१११६२
 १४४ अपथं नपुंसकम् २११३०
 ३५५ अपधातौ सास्वात् ४२११३५
 ९१ अपपरिवहिरिच्छवः० २१११२
 ८३ अपपरी वजने १११८८
 ३९३ अपमित्ययाचिताः ४११२१
 २८७ अपरिमाणविस्ताचि० ४११२२
 २१० अपरोक्षे च ३२११९
 ११९ अपवर्गे तुनीया २३१५
 ५५ अपह्वे ज्ञः १३१४४
 १२४ अपादाने पञ्चमी २३१२८
 २६८ अपादाने परीप्लायाम् ३११५२
 ६१ अपाद्धवः १३१७३
 ८४ अपिः पदार्थसंभाव० १११९६
 ३१६ अपूर्वपदादन्यतर० ४१११४०
 ३६ अपृक्त एकस्मिन्प्रत्ययः १२१४१
 १९७ अपे वलेधतमसोः ३२१५०
 २१२ अपे च लघः ३२११४४
 ९७ अपेतापीठभुक्तपति० २११३८
 ३३० अपोनप्राज्ञपृथ्वा चः ४२१२७
 २४१ अ प्रत्ययात् ३३११०२
 ३७४ अभिजनञ्च ४३१९०

पृ०

- २०८ अभिज्ञावचने लट् ३।२।११२
 ७४ अभिनिर्दिष्टश्च १।४।४७
 ३७३ अभिनिष्क्रामतिङ्गा० ४।३।८६
 ६२ अभिप्रत्यतिभ्यः छिपः १।३।८०
 ८३ अभिरभागे १।४।९१
 २३१ अभिनिधौ भाव हनुण् ३।३।४४
 १६७ अभ्युत्साह्यांप्रजन० ३।१।४२
 १९८ अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३
 १८१ अमावस्यद्वयतर० ३।१।१२२
 ३६३ अमावास्याया वा ४।३।३०
 १११ अमैवाव्ययेन २।२।२०
 ६९ अयस्मयादीनि षष्ठ्य० १।४।२०
 ३५४ अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९
 २२१ अनिलधूसूत्रनस्य० ३।२।१८४
 ३७ अर्थवदधातुरप्रत्ययः० १।१।४५
 १०६ अर्धं नपुंसकम् २।२।२
 १४४ अर्द्धर्चाः पुंमि च २।४।३१
 ३५९ अर्द्धाद्यत् ४।३।४
 १७८ अर्थः स्वामिवेश्ययोः ३।१।१०३
 १९० अर्हः ३।२।१२
 २१२ अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३
 २५६ अर्ह कृत्यतृचक्ष ३।३।६९
 २१३ अलंकृष्णिराकृ० ३।२।१३६
 २६२ अलंस्ववोः प्रतिषे० ३।४।१८
 १९ अलोऽन्त्यस्य १।१।५२
 २४ अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५
 ११५ अहपात्तरम् २।२।३४
 ३९८ अवक्रयः ४।४।५०
 २६१ अवचचे च ३।४।१५
 १७८ अन्धपण्यवर्गागर्ह्य० ३।१।१०१
 ६८३ अवयवे च प्राण्यौ० ४।३।३५
 ५६ अवाद्ग्रः १।३।५१
 ३५२ अवृद्धादपि बहु० ४।२।१२५
 ३११ अवृद्धाभ्यो नक्षी० ४।१।११३
 २३३ अवे ग्रहो वर्षप्रतिष० ३।३।५१
 २४५ अवे तृषोर्ध्वम् ३।३।१२०
 २०२ अवे यजः ३।२।७२

पृ०

- २२८ अबोद्धोर्नियः ३।३।२६
 ८९ अव्ययं विभक्तिसमीप० २।१।६
 ३४८ अव्ययात्पु ४।२।१०४
 १५५ अव्ययादाप्सुपः २।४।८२
 ८९ अव्ययीभावः २।१।५
 १७ अव्ययीभावश्च १।१।४१
 १७ अव्ययीभावश्च २।४।१८
 ३६८ अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
 २७० अव्ययेऽव्ययाभिप्रेता० ३।४।५९
 ३६९ अशब्दे यस्त्वावन्धत० ४।३।६४
 १४२ अशाला च २।४।२४
 ३०२ अक्षपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४
 ३१० अक्षादिभ्यः कञ् ४।१।११०
 ४०९ अश्विमानण् ४।४।१२६
 २८ असंयोगाद्धि क्त् १।२।५
 ३८५ असंज्ञायां तिल० ४।३।१४९
 ३५९ अ सांप्रतिके ४।३।९
 ४०९ असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
 १९४ असूर्यललाटबोर्ह० २।२।३६
 १५३ अस्तं च १।४।६८
 ३९९ अस्तिनास्तिविष्टं० ४।४।६०
 १४८ अस्तेभूः २।४।५२
 ४१ अस्कदो द्वयोश्च १।२।५९
 ८६ अस्मद्यत्तमः १।४।१०७
 २७० अस्यतितृषोः क्रिया० ३।४।७७
 १६९ अस्यतिवक्तव्ययाति० ३।१।५२
 २९५ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा २।१।५३
 ६९ आकटारादेका संज्ञा १।४।१
 ३९१ आकर्षात् इल् ४।४।९
 ३९६ आक्रान्दाट्ठञ्च ४।४।३८
 २४३ आक्रोशे नञ्यभिः ३।३।११२
 २३२ आक्रोशे लङ्योर्ग्रहः ३।३।४५
 २१२ आ कवेस्तच्छील० ३।२।१३४
 ७१ आख्यातोपयोगे १।४।३९
 १५३ आगस्त्यकौण्डिन्य० २।४।७०
 ३२९ आग्रहायण्यस्याट्टक् ४।२।२२
 ५४ आह उद्गमने १।३।७०

पृ०

- १९० आङ्गि तावङ्गीक्ये ३।२।११
 २३६ आङ्गि युद्धे ३।३।७३
 ४९ आङ्गो दोऽनास्यविह० १।३।२०
 ५१ आङ्गो यमहनः १।३।२८
 ९१ आङ्गमर्यादाभिविध्योः २।१।१३
 ८३ आङ्गमर्यादावचने १।४।८९
 २७७ आङ्गुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२
 १९८ आङ्ग्यसुभगस्थूल० ३।२।५६
 २७७ आत पे ३।४।९५
 २७९ आतः ३।४।११०
 १८५ आतश्चोपसग ३।१।१३६
 २४२ आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६
 १८८ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
 २०२ आतो मनिनूकनि० ३।२।७४
 २४६ आतो युच्च ३।३।१२८
 १४७ आरमनेपदेष्वन्यत० २।४।४४
 १६९ आरमनेपदेष्वन्यतर० ३।१।५४
 १०४ आरममाने खञ्ज ३।२।८३
 २८३ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ४।३।१३३
 ७९ आक्षरानाक्षरयोः स० १।४।६३
 २७३ आदिकर्मणि कः क० ३।४।७१
 २६ आदिहस्येन संहिता १।१।७१
 ४६ आदिमिदुहवः १।३।५
 २१९ आहगमहनजनः ३।२।१७१
 १९ आदेः परस्य १।१।५४
 १२ आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१
 १८ आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६
 १५७ आद्यदात्तश्च ३।१।३
 ७४ आषारोऽधिकरणम् १।४।४५
 १८३ आनाययोऽनित्ये ३।१।२७
 १६० आपो लुषाणो वृ० १।१।१८
 २६३ आभीषण्ये णमुल च ३।४।२२
 १५५ आमः २।४।८१
 २७७ आमेतः ३।४।९०
 ५८ आभ्रप्रत्ययवत्कुजोऽनु० १।३।६३
 १६४ आथादय आर्धधातु० ३।१।३१
 १२७ आयुक्तकुशलाभ्या० २।३।४०

पृ०

- ३७४ आयुषजीविभ्यश्चुः ४।३।९१
 ३९२ आयुषाश्चु च ४।४।१४
 ३१४ आरगुदीचाम् ४।१।१३०
 २८० आर्द्धधातुकं शेषः ३।४।११४
 १४६ आर्द्धधातुकं २।४।३५
 ३०१ आवटयाश्च ४।१।७५
 ५२६ आवश्यकाश्चमर्थ० ३।३।१७०
 ४०२ आवसथात् छल् ४।४।७४
 २४६ आशंसायां भूतवच्च ३।३।१३२
 २४८ आशंसावचने छिङ् ३।३।१३४
 १९६ आशिते भुवः करण० ३।२।४५
 १८७ आशिषि च ३।१।१५०
 १३१ आशिषि नाथः २।३।५४
 २५६ आशिषि लिङ्लोटौ ३।२।१७३
 १९७ आशिषि हनः ३।२।४९
 ३६५ आश्वयुज्या वुञ् ४।३।४५
 १८२ आसुयुर्वपिरपि० ३।१।२६
 ७ इको गुणवृद्धौ १।१।३
 २९ इको झल् १।२।९
 १८५ इगुपधज्ञाप्रीकिरः० ३।१।१३५
 १७ इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४५
 १४८ इहश्च २।४।४८
 २२७ इहश्च ३।३।२१
 २१२ इङ्कार्योः शन्नकृ० ३।२।१३०
 २४१ इङ्क्षा ३।३।१०१
 २५४ इङ्क्षार्थभ्यो विभा० ३।३।१६०
 २५३ इङ्क्षार्थेषु लिङ्लोट० ३।३।१५७
 १६५ इजादेश्च गुरुमतोऽनु० ३।१।३६
 १५० इजः प्राचाम् २।४।६०
 ३५० इजश्च ४।२।११२
 २७९ इटोऽन् ३।४।१०६
 १४७ इणो गा लुङि २।४।४५
 २१७ इणनज्ञिसतिभ्यः ३।२।१६३
 ४८ इतरेतराऽन्योऽन्योप० १।३।१६
 २७८ इतश्च ३।४।१००
 २७८ इतश्च लोपः परस्मैप० ३।४।९७
 ३१३ इतश्चानिजः ४।१।१२२

पृ०

- २९९ हतो मनुष्यजातेः ४।१।६५
 १२३ इत्थंभूतलक्षणे २।३।२१
 १४५ हृदमोन्वादेशोऽज्ञानु० २।४।३२
 ३८ हृद्गोण्याः १।२।५०
 ३३५ हृन्निष्कट्यचक्ष ४।१।५१
 २९४ हृन्मूत्रवर्णमवर्णवर्णं ४।१।४९
 ५६ हृन्निष्कट्यचक्ष ४।१।५१
 २९ हृन्निष्कट्यचक्ष ४।१।५१
 १६९ हरितो वा ३।१।५७
 २०९ हृस्मन्त्रन्निष्कट्य च ६।४।९४
 १७९ ईच स्वनः ३।१।१११
 ११ ईदूतो च समर्थार्थे १।१।१९
 १० ईदूदेदुःखवचनं प्रगृह्यम् १।१।११
 १२९ ईयस्य ५।४।१५६
 २६१ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ३।४।१३
 १९७ ईश्वरकृता २।२।७
 २४६ ईश्वरदुःखं कृच्छ्रां ३।३।१२६
 २८४ उगितश्च ४।१।६
 १९४ उग्रपश्येरमवर्णान्धं ३।२।३७
 ३३ उच्चैश्चक्षः १।२।२९
 ३५ उच्चैश्चक्षः वा वषट्कारः १।२।३५
 ११ उच्चः १।१।१७
 ३९५ उच्छ्रति ४।४।३२
 २२३ उणादयो बहुलम् ३।३।१
 २५१ उताप्योः समर्थार्थो ३।३।१५२
 ३४६ उक्तरादिभ्यश्चक्षः ४।२।९०
 ३४१ उदङ्ग विपाशाः ४।२।७४
 २४५ उदङ्गोऽनुदकं ३।३।१२३
 ५७ उदङ्गः सकर्मकात् १।३।५३
 ३२९ उदङ्गितोऽन्यतरस्यां ४।२।१९
 ३६ उदात्तस्वरितपरस्मै १।२।४०
 १९४ उदि कूले कृत्तवहोः ३।२।३१
 २२९ उदि ग्रहः ३।३।३५
 २३२ उदि श्रयतिथौ निपूतः ३।३।४९
 ३१९ उदीक्षां वृद्धाङ्गां ४।१।१५७
 ३१८ उदीक्षामिष ४।१।१५३
 २६२ उदीक्षां माहो व्यती ३।४।१९

पृ०

- ३४९ उदीक्षामाह वृद्धं ४।२।१०९
 ३१ उदुपधाङ्गावादिर्मन्त्रं १।२।२१
 ५० उदोऽनुपूर्वकर्मणि १।३।२४
 २२७ उदोनोऽस्याधानम् ३।३।८०
 ५१ उद्विभ्यां तपः १।३।२७
 २२८ उन्मोघः ३।३।२९
 १५३ उपकादिभ्योऽन्यतरं २।४।६९
 २३८ उपघ्न आश्रये ३।३।८५
 ३६४ उपजानूपकर्णो ४।३।४०
 ३८० उपज्ञाते ४।३।११५
 १४२ उपज्ञोपक्रमं तद्व्या० २।४।२१
 २६७ उपदेशस्तृतीयायाम् ३।४।४७
 ४५ उपदेशोऽज्ञानुनासिकं १।३।२
 १११ उपपदमतिङ् २।२।१९
 ५४ उपपराभ्याम् १।३।३९
 १५९ उपमानादाचारे ३।१।१०
 १०१ उपमानानि सामान्यं २।१।५१
 २६७ उपमाने कर्मणि च ३।४।४५
 १०१ उपमितं व्याघ्रादिभिः २।१।५६
 २६० उपसंवादाङ्गयोश्च ३।४।८
 ७८ उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५९
 २३९ उपसर्गं घोः किः ३।३।९२
 २०६ उपसर्गं च संज्ञायाम् ३।२।९९
 २३४ उपसर्गोऽङ् ३।३।५९
 २२७ उपसर्गं रुवः ३।३।२२
 ११४ उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०
 १७८ उपसर्गाकाङ्क्षा प्र० ३।१।१०४
 ६३ उपाह १।३।८४
 ८१ उपाजेऽन्वाजे १।४।७३
 ५७ उपाहमः स्वकरणे १।३।५६
 ५० उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५
 ७५ उपान्वयाङ्कवसः १।४।४८
 २०८ उपेयिवाननामानं ३।२।१०९
 ८३ उपोऽधिके च १।४।८७
 ३६५ उपते च ४।३।४४
 १३३ उभयप्राप्तौ कर्मणि २।३।६६
 ३८७ उभोर्णयोर्वा ४।३।१५८

पृ०

- १९ उरण रपरः १११५१
 ४०५ उरसोऽण च ४१४९४
 ३८० उरसो यच्च ४३११४
 ३० उश्च ११२१२
 १६६ उषविदजागृभ्यो ३११४०
 ३८७ उष्ट्राद् वुञ् ४३१५७
 ११ ऊ ११११८
 ३३ ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घं ११२२७
 २९९ ऊङतः ४११६६
 २४० ऊतियूतिजुतिसाति० ३३१९७
 २९९ ऊरुत्तरपदादौपश्ये ४११६९
 २६७ ऊर्वे शुबिपूरोः १११४४
 ७८ ऊर्यादिष्विहाचश्च १११६१
 ३७२ ऋतष्ठण ३३१७८
 १६४ ऋतेरीयङ् ३११२९
 २९८ ऋतोऽञ् ४११४९
 १९९ ऋत्विग्वष्टवर्त्ताग्वुगु० ३१२५९
 १७९ ऋदुपधाच्चावलृपि० ३११११०
 २८४ ऋन्नेभ्यो ङीप् ४११५
 ३१२ ऋग्यन्धकवृष्णिङ्कु० ४११११२
 १८२ ऋहलोण्यत् ३१११२४
 २३४ ऋदोरप् ३३१५७
 ४०२ एकधुरावल्गुच ४११७९
 १२९ एकवचनं संबुद्धिः २३३४९
 ३७ एकविभक्ति चापूर्वं ११२४४
 ३४ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ११२३३
 ३०५ एको गोत्रे ४११९३
 २७ एङ् प्राचां देशे १११७५
 १८ एच ह्यप्रवादेशे १११४८
 १९३ एजेः खङ् ३१२२८
 १५९ एण्या ढञ् ४३१५९
 २७७ एत पे ३१४९३
 १४५ एतद्व्यतसोऽतसौ २१४३३
 १७९ एतिस्तुकाश्चृङ् ३१११०९
 १२५ एनपा द्वितीया २३३३१
 २३४ एरच् ३३१५६
 २७६ एङः ३११८६

पृ०

- ३४९ ऐषमोह्याःश्वसोऽन्य० ४११०५
 ३९४ ओजः सहोऽभसा० ४१४२७
 ४१४ ओजसोऽहनि यस्त्वौ ४११३०
 ११ ओत् ११११५
 ३४१ ओरञ् ४१२७१
 ३८४ ओरञ् ४३१३९
 १८२ ओहावश्यके ३११२५
 ३५१ ओर्वे ढञ् ४१२१९
 ११८ औत् ७३१२८
 ३८९ कंसीयपरकाष्टयो० ४३१६८
 ३८२ कच्छाग्निरववन्न० ४३१२६
 ३५४ कच्छादिभ्यश्च ४१२३३
 ३७८ कठचरकावल्गुक् ४३१०७
 ४०१ कठिनान्तप्रस्तारस० ४१४७२
 ११७ कढाराः कर्मधारये २१२३८
 ८० कणेमनसीश्चद्धाप्रती० १११६६
 १६४ कण्डवादिभ्यो यक् ३११२७
 ३५० कण्वादिभ्यो गोत्रे ४१२१२
 १०३ कतरकतमौ जातिप० २११६३
 ३२८ कस्यादिभ्यो ढकञ् ४१२१५
 ४०६ कथादिभ्यष्टक् ४१११०२
 ३०० कद्रुकमण्डलवोद्ध० ४११७१
 ३५७ कन्थापलङ्घनगरमा० ४१२१४२
 ३४८ कन्थायाष्टक् ४१२१०२
 ३१२ कन्थायाः कनीन च ४११११६
 ३१० कपिबोधादाङ्गिरसे ४१११०७
 १६४ कमेणिङ् ३११३०
 ३२३ कम्बोजावल्गुक् ४१११७५
 २४४ करणाधिकरणयोश्च ३३११७
 १२६ करणे च स्तोकात्प० २३३३३
 २०४ करणे यजः ३२१८५
 २३८ करणेऽथोविद्वेषु ३३३८२
 २६६ करणे हनः ३१४३७
 ३६९ कर्णललाटाःकनलं० ४३३६५
 ४८ कर्त्तरि कर्मण्यतिहारे १३३१४
 २७२ कर्त्तरि कृत ३१४६७
 ११० कर्त्तरि च २१२१६

पृ०

- २२२ कर्तरि चषिदेवतयोः ३।२।१८६
 १९९ कर्तरि भुवः खिण्णच् ३।२।५७
 १७१ कर्तरि शप ३।१।६८
 २०३ कर्त्तर्युपमाने ३।२।७९
 १५९ कर्तुः वयङ् सलोपश्च २।१।११
 ७५ कर्तुरीप्सिततमं कर्म १।४।४९
 १२२ कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८
 १९५ कर्तृकरणे कृता बहु० २।१।३२
 १३३ कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
 २४६ कर्तृकर्मणोश्च भूकृ० ३।३।१२७
 ५४ कर्तृस्थे चाशरीरे क० १।३।३७
 २६७ कर्त्रोर्जीबपुष्पयोर्न० ३।४।४३
 ७२ कर्मणा यमभिप्रैति १।४।३२
 १०९ कर्मणि च १।२।१४
 २४४ कर्मणि च येन सं० ३।३।११६
 २६५ कर्मणि वृत्तिनिर्दोः ३।४।२९
 ११८ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 १९२ कर्मणि भृतौ ३।२।२२
 २०४ कर्मणि हनः ३।२।८६
 २०६ कर्मणीनिविध्यः ३।२।९३
 १६० कर्मणो रोमन्थतपो० ३।१।१५
 २०५ कर्मण्यन्याख्यायाम् ३।२।९२
 १८८ कर्मण्यण ३।२।१
 २३९ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३
 २६३ कर्मण्याक्रोशो कृ० ३।४।२५
 ३७८ कर्मन्दकृशाश्चादि० ४।३।१११
 ११९ कर्मप्रवचनीययुक्ते २।३।८
 ८२ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
 १७४ कर्मवत्कर्मणा तुल्य० ३।१।८७
 २३१ कर्मव्यतिहारे ण० ३।३।४३
 ४०० कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३
 ३७८ कलापिनोऽण् ४।३।१०८
 ३७७ कलापिवैज्ञाप्य० ४।३।१०४
 ३६५ कलाप्यश्वत्थयव० ४।३।४८
 ३२६ कलेर्ढक् ४।२।८
 ३१४ कल्याण्यादीनामि० ४।१।१२६
 २०१ कथ्यपुरीषपुरीष्येषु० ३।२।६५

पृ०

- २६७ कषादिषु यथाविध्य० ३।४।४६
 १६० कष्टाय क्रमणे ३।१।१४
 ३३० कस्येत् ४।२।२५
 २८८ काण्डान्ताख्ये ४।१।२३
 ३४७ कापिश्याः षक् ४।२।९९
 २५२ कामप्रवेदनेऽक० ३।२।१५३
 १५८ काम्यच्च ३।१।९
 ७० कारके १।४।२३
 २४८ कालविभागो चान० ३।३।१३७
 २५५ कालसमयवेलासु० ३।३।१६७
 ९४ कालाः २।१।२८
 १०७ कालाः परिमाणिना २।२।५
 ३५९ कालाट्ठञ् ४।३।११
 ३६५ कालासाधुपुण्यस्य० ४।३।४३
 ११९ कालाध्वनोरत्यन्त० २।३।५
 ३३१ कालेभ्यो भववत् ७।२।३४
 ४० कालोपसर्जने च० १।२।५७
 ३७७ काश्यपकौशिका० ४।३।१०२
 ३५१ काश्यादिभ्यश्च० ४।२।११६
 १६५ काश्यप्यादाममन्त्रे० ३।१।३५
 २५१ किं किलास्त्यर्च्यु० ३।३।१४६
 १०३ किं क्षेपे २।१।६४
 २५० किंवृत्ते लिङ्लुटौ ३।३।१४४
 २२४ किंवृत्ते लिप्तायाम् ३।३।६
 २७९ किदाशिषि ३।४।१०४
 ३९८ किशरादिभ्यः छन् ४।४।५३
 ११० कुगतिप्रादयः २।२।१८
 १०० कुत्सितानि कुत्सनैः २।१।५३
 १०४ कुमारश्मणादिभिः २।१।७०
 १९७ कुमारशीर्षयोगिनिः ३।२।५१
 ३४५ कुमुदनद्वेतेसेभ्यो० ४।२।८७
 ३२२ कुहनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२
 ३२२ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१
 ३४७ कुलकृत्तिमीवाभ्यः० ४।४।९६
 ३१४ कुलटाया च ४।१।१२७
 ३९० कुलथकोपधादण् ४।४।४
 ३१६ कुलारखः ४।१।१३९

पृ०

- २८० कुलालादिभ्यो वुञ् ४।३।१।८
 १७५ कुषिरजोः प्राचां श्य० ३।१।२०
 ३५५ कुसाब्दसौकादशात् छ० ४।४।३।१
 ३५७ कृकणपर्णाङ्गार० ४।२।१४५
 १३० कृजः प्रतियस्ने २।३।५३
 २४१ कृजः वा च ३।३।१००
 १६६ कृञ्चाप्प्रयुज्यते० ३।१।४०
 १९१ कृजो हंतु० ३।२।२०
 ३६४ कृतलब्धक्रीतकुश० ४।३।३८
 ३८० कृते ग्रन्थे ४।३।११६
 ३८ कृतद्वितसमासाश्च १।२।४६
 १०४ कृत्यतुल्याख्या भजा० २।१।६८
 २४३ कृत्यव्युटो बहुलम् ३।३।११३
 १७६ कृत्याः प्राङ्णुलः ३।१।९५
 १३५ कृत्यानां कर्तरि वा २।३।७१
 २६१ कृत्यार्थं तत्वेकैके० ३।४।१४
 २५६ कृत्याश्च ३।३।१७१
 ९५ कृत्यैरधिकार्थवचने २।१।३३
 ९८ कृत्यैर्कृते २।१।४३
 १३३ कृत्योऽर्थप्रयोगे का० २।३।६४
 १७६ कृदतिङ् ३।१।९३
 १६ कृन्मेजन्तः १।१।३९
 १०० कृष्टदृढिभ्यश्छन्दसि ३।१।५९
 २२९ कृ धान्ये ३।३।३०
 ३३३ कंदाराण्यञ् ४।२।४०
 २८९ केवलमामकभागधेय० ४।१।३०
 ३३५ केनात्माभ्यां य० ४।२।४८
 ३४२ कोपधाश्च ४।२।७९
 ३८४ कोपधाश्च ४।३।१३७
 ३५४ कोपधाङ् ४।२।१३२
 ३६५ कोशाद् ढञ् ४।३।४२
 ३२७ कौमारापूर्ववचने ४।२।१३
 ३८७ कौर्भ्यमाण्डूकाभ्यां च ४।१।१९
 ३१९ कौसल्यकार्मायां ४।१।१५५
 ८ कृति च १।१।५
 १३ कृत्वत् निष्ठा १।२।२६
 १३३ कृत्य च वर्तमाने २।३।६७

पृ०

- २९५ क्वावल्पाख्यायाम् ४।१।५१
 २५६ क्त्विक्तौ च सं० ३।३।१७४
 १०९ के च पूजायाम् २।२।१२
 १०२ केन नञ्विशिष्टे० २।१।६०
 ९८ कतेनाहोरात्रावयवाः २।१।४५
 २७४ कर्वाधिकरणे च ध्रौ० ३।४।७६
 ३९३ कर्त्रेर्मन्त्रित्यम् ४।४।२०
 ११२ कश्वा च २।२।२२
 १६ कश्वातोसुक्कसुनः १।१।४०
 २१८ कथाश्छन्दसि ३।२।१७०
 ३७० कृत्यज्ञेभ्यश्च ४।३।६८
 ३३८ कृत्ययादिसूत्रान्ता० ४।२।६०
 १८३ कर्तौ कुण्डपाट्यसं० ३।१।१३०
 ३३९ कर्मादिभ्यो वुञ् ४।२।६१
 २०१ क्रब्धे च ३।२।६९
 १२२ क्रियार्थोपपदस्य च क० २।३।१४
 २५८ क्रियासमभिहारे लोट् ३।४।२
 ४९ क्रीडाऽनुसंपरिभ्य० १।३।२१
 ३८७ क्रातवर्परिमाणात् ४।३।१५६
 २९५ क्राताकरणपूर्वात् ४।१।५०
 ७३ क्रद्धद्रुहेर्ण्यसूयायां १।४।३७
 ७३ क्रद्धद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १।४।३८
 २१६ क्रुचमण्डार्थेभ्यश्च ३।२।१५१
 ३०२ क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८०
 १७३ क्रवादिभ्यः शना ३।१।८१
 २३५ क्रणो बीणायां च ३।३।६५
 २०७ कसुश्च ३।२।१०७
 २०३ क्षिप् च ३।२।७६
 ३१५ क्षत्राद् ४।१।१३८
 २४८ क्षिप्रवचने लृट् ३।३।१३३
 ३२९ क्षीराद्धञ् ४।२।२०
 १३९ क्षुद्रजन्तवः २।४।८
 ३१५ क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१
 ३८० क्षुद्राभ्रमरवटपा० ४।३।११९
 ९९ क्षेपे २।१।४७
 १९६ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ३।२।४४
 ४०२ खः सर्वधुरात् ४।४।७८

पृ०

- ४११ ख च ४११३२
 ९४ खट्वा क्षेपे २११२६
 ३४५ खण्डिकादिभ्यश्च ४२१४५
 २४६ खनो च च ३३१२५
 ३३५ खलगोरथात् ४२१५०
 ७५ गतिबुद्धिप्रत्ययसामानां १११५२
 ७८ गतिश्च १११६०
 १२० गत्यर्थकर्मणि द्वितीयां २३११२
 २७३ गत्यर्थकर्मकश्लेषं ३११७२
 २१८ गत्वरश्च ३२११६४
 १७७ गद्यद्वन्द्वसमस्यां ३१११००
 ५२ गन्धनातक्षेपणसेवनं १३३३२
 १९६ गमश्च ३२१४७
 ३६७ गम्भीराब्जः ४३१५८
 ३०९ गगादिभ्यो ण् ४१११०५
 ३५५ गर्तोत्तरपादच्छः ४२१३७
 २५० गर्हायां लङि ३३११४२
 २५२ गर्हायां च ३२११४२
 १३९ गवाश्वप्रभृतीति च २११११
 २५१ गः स्थक् ३२११४६
 ३५५ गहादिभ्यश्च ४२१३८
 २८ गाङ्गादिभ्योऽङि १२११
 १४८ गाङ् लिटि २११४९
 १५४ गातिस्थापुषाभूभ्यः २११७७
 २२४ गापोष्ठक् ३२१८
 ४०६ गुहादिभ्यष्टञ् ४१११०३
 १६४ गुपूषविच्छपणिं ३११२८
 १६८ गुपेष्टञ् ३११५०
 १५७ गुप्तिञ्छ्रयः सन् ३११५
 २४१ गुरोश्च हलः ३३११०३
 १९० गृध्रिवच्च्योः प्रलम्बने १३३६९
 ३५५ गृष्टादिभ्यश्च ४१११३६
 ४०४ गृहपतिना संयुक्ते व्यः ४११९०
 १८६ गेह कः ३१११४४
 २४५ गोचरसंचरवहमजं ३३१११९
 ३७६ गोत्रस्त्रियास्त्र्यभ्यो ४३१९९
 ३८२ गोत्रचरणाद्वुञ् ४३११२६

पृ०

- ३१७ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ४१११४७
 ३७२ गोत्रादङ्गवत् ४३१८०
 ३०६ गोत्राद्यन्गस्त्रियाम् ४११९४
 ३०१ गोत्रावयवात् ४११७९
 ३०७ गोत्रे कुञ्जादिभ्यः ४१११८
 ३०४ गोत्रेऽलुगच्चि ४११८९
 ३३३ गोत्रोद्योष्टोरभराजं ४२३३९
 ३८२ गोधाया ढक् ४१११२९
 ३८८ गोपयसोर्यत् ४३११६०
 ३९१ गोपुष्कटञ् ४११६
 ३५५ गोयवाग्वोश्च ४२१३६
 ३८५ गोश्च पुरीषे ४३११४५
 ३८ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १२१४८
 २३४ ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च ३३१५८
 ३५९ ग्रामजनपदकदेशादं ४३३७
 ३३४ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ४२१४३
 ६६९ ग्रामारपयनुपूर्वात् ४३३६१
 ३४७ ग्रामाद्यखञी ४२९४
 ४४ ग्राम्यपशुसङ्गवत् १२१७३
 ३६७ ग्रीवाभ्योऽण् च ४३१५७
 ३६५ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरं ४३३४६
 ३६६ ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ४३३४९
 २१३ ग्लानिस्थश्च गन्तुः ३२१३९
 ४०८ घञ्चो च ४१११७
 ३३७ घञः साऽस्यां क्रिये ४२१५८
 १४६ घञपोश्च २११३८
 १९ छिच्च १११५३
 ६७ छिति ह्रस्वश्च १११६
 २८२ छयाप्रातिपदिकात् ४१११
 १४९ चक्षिडः क्यञ् २११४४
 ३१४ चटकाया ऐक् ४१११२८
 १३५ चतुर्थी चाशिष्यायुं २३३७३
 ९६ चतुर्थी तदर्थवत् २११३६
 १२१ चतुर्थी सम्प्रदाने २३११३
 १३२ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छुं २३३६२
 १०४ चतुष्पादो गोमित्र्याः २११७१
 ३१५ चतुष्पादभ्यो ढञ् ४१११३५

पृ०

- ३३५ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
 ३९१ चरति ४।४।८
 १९१ चरेष्टः ३।२।१६
 २६५ चर्मोदरयोः घृतेः ३।४।३१
 २१५ चलनशब्दार्थावकं ३।२।१४८
 ७७ चाद्योऽसत्त्वे १।४।५७
 ११४ चार्थे ह्यन्तः २।२।२९
 १७० चिपते पदः ३।१।६०
 १७१ चिपभावकर्मणोः ३।१।६६
 १८४ चित्याग्निचित्ये च ३।१।१३२
 २५२ चित्रीकरणे च ३।३।१५०
 १४१ चिन्तिपूजिकथि० ३।३।१०५
 ४६ चुट्ट १।३।७
 ३९३ चूर्णादिभिः ४।४।२३
 २६५ चेले कनापेः ३।४।३३
 १६७ चिल्लुडि ३।१।४३
 १६७ चलेः सिच ३।१।४४
 ३७९ छगलिनो डिनुक ४।३।१०९
 ३३० छ च ४।२।२८
 ४०० छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२
 २४७ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३।३।१२९
 ३६१ छन्दसि ठञ् ४।३।१९
 १८२ छन्दसि निष्ठकथं० ३।१।१२३
 ८२ छन्दसि परेऽपि १।४।८१
 ४१ छन्दसि पुनर्वस्वोरे० १।२।६१
 २०७ छन्दसि लिट् ३।२।१०५
 २५९ छन्दसि लुङ्लङ् ३।४।६
 १९३ छन्दसि वा प्राप्ते० ८।३।४९
 १७३ छन्दसि शायजपि ३।१।८४
 २०० छन्दसि सहः ३।२।६३
 ४०५ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 ३७० छन्दसोयद्वौ ४।३।७१
 २८१ छन्दस्युभयथा ३।४।११७
 ३८२ छन्दोनीम्बिकया० ४।३।१२९
 २२९ छन्दोनाग्नि च ३।३।३४
 ३४० छन्दोवाङ्मणानि च त० ४।२।६६
 १४२ छायाबाहुल्ये २।४।२२

पृ०

- ३५२ जनपदतद्वध्योश्च ४।२।१२४
 ३२२ जनपदशब्दात्तु० ४।१।१६८
 ३७६ जनपदिनां जनपदं० ४।३।१००
 ३४४ जनपदे लुप् ४।२।८१
 २०१ जनसनखतक्रमगमो० ३।२।६७
 ७१ जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३०
 ३८८ जम्बा वा ४।३।१६५
 २१६ जषपभिन्नकुट्टलुण्टं ३।२।१५१
 २१८ जागरूकः ३।२।१६५
 ३८६ जातरूपेभ्यः प० ४।३।१५३
 १३८ जातिरप्राणिनाम् २।४।६
 २५१ जातुयदोर्लङ् ३।३।१४७
 २९८ जातेरस्त्रीविषयाद० ४।१।६३
 ४१ जात्याख्ययामेकं० १।२।५८
 २९२ जानपदकुण्डं० ४।१।४२
 २४५ जालमानायः ३।३।१२४
 १३१ जामिनिग्रहणं० ३।३।५३
 २१६ जिह्मिद्विभ्रं० ३।२।१५७
 ३६९ जिह्मामूलाङ्गुलेरङ्गः ४।३।६२
 २०७ जीयतेरतृत् ३।२।१०४
 ३२० जीवति तु वश्ये० ४।१।१६३
 ८२ जीविकोपनिषदावौ० १।४।७९
 २१५ जुचङ्क्रम्यदन्त्रम्यं० ३।२।१५०
 १५४ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २।४।७५
 १६९ जृस्तम्भुम्भुलुलु० ३।१।५८
 ५७ ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः १।३।५७
 १३० ज्ञोऽविदर्थस्य करणे २।३।५१
 १८६ ज्वलितिक्रमन्ते० ३।१।१४०
 २७९ झस्य रन् ३।४।१०५
 २७९ झेजुस् ३।४।१०८
 ३८७ जितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५
 २२२ जीतः क्तः ३।२।१८७
 २८४ टावृचि ४।१।९
 २८६ टिड्ढाण्ड्वयसज्जं० ४।१।१५
 २७५ टित आत्मनेपदानां० ३।४।७९
 २३९ टिवतोऽथुश्च ३।३।८६
 ३४५ ठक्छौ च ४।२।८४

पृ०

- ३१२ ताच्छीत्यवयोवच० ३।२।१२९
 ८५ तान्येकवचनद्विव० १।४।१०२
 २७४ ताम्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५
 ३८६ तालादिभ्योऽण ४।३।१५२
 १५३ तिक्रित्वादिभ्यो० २।४।६८
 ३१८ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५३
 ८५ तिङ्छीणित्रीणि० १।४।१०१
 २८० तिङ्शिप्मासंधातु० ३।४।११३
 ३७७ तित्तिरिवरत्तु० ४।३।१०२
 २७५ तिस्रिद्विस्थित्यमि० ३।४।७८
 ८० तिरोऽन्त्यो १।४।७१
 २७० तिव्ययप्रवर्ग ३।४।६०
 ९२ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१७
 ४२ तिप्पुनर्द्वान्चक्र० १।२।६३
 ३४९ तीव्रह्योस्तरपदा० ४।२।१०६
 ४०८ तुमाद्धन् ४।४।११५
 १७२ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७
 १८२ तुन्दशोकयोः परिसृ० ३।२।५
 १२१ तुमर्थाच्च भाववचनात् २।३।१५
 ३६० तुमर्थसेसेनसेभ्यो० ३।४।९
 २२५ तुमुन्तुलौ क्रियायां ३।३।१०
 १३५ तुव्यार्थरत्नलोपमा० २।३।७२
 ९ तुव्यारम्भप्रयत्नं च० १।१।९
 ३७५ तृदाशलातुरवर्मनी० ४।३।९४
 २७१ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३
 ११० तृजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५
 ११८ तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३
 ९५ तृतीया लङ्कृतार्थन० २।१।३०
 १११ तृतीयाऽष्टुहीन्य० २।२।२१
 ८२ तृतीयाथे १।४।८५
 १५६ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २।४।८४
 १४ तृतीयासमासे १।१।३०
 २१२ तुन् २।२।१३५
 ३२ तृप्तिमृषकृशोः क्कार्थ० १।२।२५
 ३२३ ते तद्भाजाः ४।१।१७४
 ३९० तेन दास्यति खनति० ४।४।२
 ३४० तेन निवृत्तम् ४।२।६८

पृ०

- ३७७ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
 ३२५ तेन रक्तं रागात् ४।२।१
 ११४ तेन सहति मुख्य० २।२।२८
 ३७९ तेनैकदिक् ४।३।११२
 ८२ ते प्राग्धानोः १।४।८०
 २११ तौ सत् ३।२।१२७
 १९९ त्यदादिषु दृशोऽना० ३।२।६०
 २७ त्यदादीनि च १।१।७४
 ४४ त्यदादीनि सर्वेति० १।२।७२
 ३८४ त्रयुजकुनोः पुच ४।३।१३८
 २१४ त्रसिगृधिर्षाचि० ३।२।१४०
 २७५ थासः से ३।४।८०
 ३४७ दक्षिमापश्चात्पुन० ४।२।९८
 १८६ द्वातिदधात्वावि० ३।१।३९
 ३२८ दध्मष्टक् ४।२।१८
 १६६ दयायासश्च ३।१।३७
 ५७ द्राणश्च सा चेच्चतु० १।३।५५
 ११ दाधा ध्वद्वाप् १।१।२०
 २१७ द्वाधेट्सिक्कद्व० ३।२।१५९
 २८८ द्वाभहायनान्ताच्च ४।१।२७
 २२१ दाशनीशसद्युज० ३।२।१८२
 २७३ दाशगोघ्नौ सप्रदाने ३।४।७६
 ३५९ दिक्पूर्वपदाटश्च ४।३।६
 ३४९ दिक्पूर्वपदादसंज्ञा० ४।२।१०७
 २९७ दिक्पूर्वपदान्डीप् ४।१।६०
 १०० दिक्संख्य संज्ञायाश्च २।१।१०
 ३६७ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४
 ११३ दिङ्नामान्यन्तराले २।२।२६
 ३०३ दिव्यदिव्यादिव्य० ४।१।८५
 ७४ दिवः कर्म च १।४।४३
 १३१ दिवस्तदर्थस्य २।३।५८
 १७१ दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९
 १९१ दिवाविभानिशाप्रभा० ३।२।२१
 ८ दीधीद्वीटास १।१।६
 १७० दीपजनकुषपूरि० ३।१।६१
 २९७ दीर्घजिह्वा च च्छन्द० ४।१।५९
 ६८ दीर्घं च १।४।१२

पृ०

- १८६ दुग्धोरुपसर्गे ३।१।१४२
 १८६ दुग्धकुण्डलक ४।१।१४२
 २०१ दुहः कवचश्च ३।२।७०
 १७० दुहश्च ३।१।६३
 ४०८ दूतस्य भागकं ४।१।१२०
 १२६ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वि० २।३।३५
 १२६ दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यं २।३।३४
 ३६७ दतिकुक्षिकलनावं ४।३।५६
 २०६ दशोः कनिष् ३।२।९४
 २६१ दशो विषये च ३।४।११
 ३२६ दष्टं साम ४।२।७
 ३६५ देयमृगे ४।३।४
 ३७६ देवपद्यादिभ्यश्च ४।३।१००
 ३६ देवव्रह्मणोरनु० १।२।३८
 २१५ देविक्रशोश्चोप० ३।२।१४७
 ३०२ देवयज्ञिशौचिवृ० ४।१।८१
 ३३१ द्यावापृथिवीशुना० ४।२।३२
 ६४ द्युद्भ्यो लुङि १।३।९१
 ३४८ द्युप्रागपागुष्कप्र० ४।२।१०१
 ३०८ द्रोणपर्वतजीवन्ता० ४।१।१०३
 ३८८ द्रोश्च ४।३।१६१
 १३७ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यं २।४।२
 ३२६ द्वन्द्वच्छः ४।२।६
 ३८१ द्वन्द्वद्वयुन् वैरमैथु० ४।३।१२५
 ११५ द्वन्द्वे चि० २।२।३२
 १४ द्वन्द्वे च १।१।३१
 ३३७ द्विगुरेकवचनम् २।४।१
 ९३ द्विगुश्च २।१।२३
 २८७ द्विगोः ४।१।२१
 ३०४ द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८
 १०६ द्वितीयतृतीयच० २।२।३
 १४५ द्वितीयाटोस्त्वेनः २।४।३४
 १३२ द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०
 २६९ द्वितीयायाञ्च ३।४।५३
 ९३ द्वितीयाश्रितातीत० २।१।२४
 २२ द्विर्वचनेऽपि २।१।५९
 १९५ द्विषत्परयोस्तापेः ३।२।३९

पृ०

- २८० द्विषश्च ३।४।११२
 २१२ द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१
 ३५९ द्वीपादनुपसमुद्र यञ् ४।३।१०
 ३२७ द्वैपवैयामादञ् ४।२।१२
 ३१३ द्वयचः ४।१।१२१
 ३८६ द्वयचश्छन्दमि ४।३।१५०
 ३७१ द्वयजुद्ब्राह्मणकर्मप्रथमा० ४।३।७२
 ३२२ द्वयम्मगधकलि० ४।१।१७०
 ७० द्वयेकयोर्द्विवचनं क० १।४।२२
 २२१ धः कर्मणि घृन् ३।२।१८१
 ४०३ धनगणं लब्धा ४।४।८४
 ३५२ धनव्योपधादुबुञ् ४।२।१२१
 ३९६ धर्मं चरति ४।४।४१
 ४०५ धर्मपर्यर्थन्याया० ४।४।९२
 २५८ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।४।१
 १७६ धातोः ३।१।९१
 १५८ धातोः कर्मणः स० ३।१।७
 १६२ धातोरेकाचो हला० ३।१।२२
 ७२ धारेरुत्तमर्णः १।४।३५
 १७३ धिन्विकृण्वोर च ३।१।८०
 ४०२ धुरो यङ्ङकौ ४।४।७७
 ३५३ धूमादिभ्यश्च ४।१।१२७
 ७० ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४
 ९८ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २।१।४२
 ६८ नः ष्ये १।४।१५
 ३१ न क्त्वा सेट् १।२।१८
 २९७ न क्रोडादिबह्वचः ४।१।५६
 ४१२ नक्षत्राद्वचः ४।४।१४१
 १२८ नक्षत्रे च लुपि २।३।४५
 ३२५ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३
 ३६४ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७
 २९७ नक्षत्रसंज्ञायां ४।१।५८
 ४८ न गतिहिंसार्थेभ्यः १।३।१५
 ३५३ नगरात्कुत्सनप्राची० ४।२।१२८
 १५२ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७
 १०७ नञ् २।२।६
 ३४५ नङ्ङादिङ्ङलच् ४।२।८८

पृ०

- ३०७ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९
 ३४६ नडादीनां कुक्च ४।३।९१
 १५१ न तौवलिभ्यः २।४।६१
 ३८३ न दण्डमाणवान्ते० ४।३।१३०
 १४० न दक्षिण्य आदीनि २।४।१४
 ९३ नदीभिश्च २।१।२०
 १७५ न दुहस्नुनमां य० ३।१।८९
 १६८ न दृशः ३।१।४७
 ३४७ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७
 ३४५ नद्यां मनुप् ४।२।८५
 ३५० न द्वादचः प्राच्य० ४।२।११३
 ८ न धातुलोप आर्थ० १।१।४
 १०८ न निर्धारणे २।२।१०
 २१० ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२०
 १८४ नन्दिग्रहिपचादि० ३।१।१३४
 २१० नन्वोविभाषा ३।२।१२१
 २१ न पदान्तद्विर्वचन० १।१।५८
 ६४ न पादस्याङ्यमाङ्य० १।३।८९
 ४३ नपुंसकमनपुंसके० १।२।६९
 २४४ नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४
 ३२४ न प्राच्यभर्गादि० ४।१।१७८
 १४ न बहुव्रीहौ १।१।२९
 १२१ नमः स्वस्तिश्वाहास्व० २।३।१६
 २१८ नमिकग्निपश्यजस० ३।२।१६७
 १६१ नमोवरिविश्विन्नदः ३।१।१९
 २१६ न यः ३।२।१५२
 २०९ न यदि ३।२।११३
 २६३ न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३
 १७१ न रुचः ३।१।६४
 २३ न लुप्तताङ्गस्य १।१।६३
 १३४ नलोकाव्ययनिष्ठा० २।३।६९
 ४५ न विभक्तौ तुस्माः १।३।४
 १७ न वेत विभाषा १।१।४४
 १९२ न शब्दश्लोककलह० ३।२।२३
 २८५ न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ४।१।१०
 ३५ न सुब्रह्मण्यायां स्व० १।२।३७
 १० नाज्जलौ १।१।१०

पृ०

- १९३ नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०
 २७१ नाधार्थप्रत्यये० ३।४।६२
 २४८ नानद्यतनवत्त० ३।३।१३५
 ५८ नानोर्ज्ञः १।३।५८
 २७० नाभ्यादिशिग्रहोः ३।४।५८
 १५५ नाव्ययीभावाद्गतो० २।४।८३
 १९३ नासिकास्तनयो० ३।२।२९
 २९६ नासिकोद्गरोष्ठ० ४।१।५५
 ४०२ निकटे वमति ४।४।७३
 ६३ निगरणचलनार्थ० १।३।८७
 २६८ निघो निमित्तम् ३।३।८७
 ३८५ नित्यं बुद्धशरी० ४।३।१४४
 २८९ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४।१।२९
 २९० नित्यं सपत्न्यादिषु ४।१।३५
 ८१ नित्यं हस्ते पाणा० १।४।७७
 १६२ नित्यङ्कौटिल्ये गतौ ३।१।२३
 ११० नित्यङ्क्रीडाजीविकयोः २।२।१७
 २७८ नित्यङ्कितः ३।४।९९
 २९३ नित्यं छन्दसि ४।१।४६
 २३५ नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६
 २१५ निन्दहिंसकिलशस्त्रा० ३।२।१४६
 १० निपात एकाजनाङ् १।१।१४
 २३६ निपानमाहावः ३।३।७४
 २६५ निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४
 २२८ निरभ्योः पूरयोः ३।३।२८
 ३९३ निर्वृत्तेऽक्षयतादिभ्यः ४।४।१९
 २३१ निवासचिनिशरी० ३।३।४१
 ३६० निशाप्रदोषाभ्यां च ४।३।१४
 ११६ निष्ठा २।२।२६
 २०७ निष्ठा ३।२।१०२
 ३१ निष्ठाशीङ्स्विदि० १।२।१९
 ५२ निसमुपविभ्यो ह्रः १।३।३०
 ३३ नीचैरनुदात्तः १।२।३०
 ६६ नेयङ्वङ्ग्यानावङ्गी १।४।४
 ४८ नेविशः १।३।१७
 ३८६ नेत्यङ्गवर्धनस्वात् ४।३।१५१
 १६८ नोनयतिस्वनवत्ये० ३।१।५१

पृ०

- ३२ नोपखर्यफान्ताह्वा १।२।२३
 ३३५ नौ गदनवपठस्वनः ३।३।६४
 ३३४ नौ ण च ३।३।६०
 ३९१ नौ द्वयचष्टन ४।४।७
 ४०४ नौवयोधमविषमूल० ४।४।९१
 ३३२ नौ वृ धान्ये ३।३।४८
 ३९५ पश्चिमस्यमृगानहन्ति ४।४।३५
 २९९ पङ्कोश्च ४।१।६८
 १२८ पञ्चमी विभक्ते २।३।४२
 ९६ पञ्चमी भयेन २।१।३७
 १२० पञ्चम्यपाङ्कश्रिभः २।३।१०
 २०६ पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८
 ६७ पतिः समाप्त एव १।४।८
 २९० पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ४।१।३३
 ३८१ पत्रपूर्वाद्भू ४।३।१२२
 ३८१ पञ्चाध्वर्यपरिषदश्च ४।३।१२३
 ३६२ पथः पन्थ च ४।३।२९
 ४०६ पथ्यतिथिवसति० ४।४।१०४
 ४०४ पदमस्मिन्हरयम् ३।५।८७
 २२६ पदद्वयविशष्टशो० ३।३।१६
 १८१ पदास्वैरिवाह्याप० ३।१।११९
 ३९६ पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।२९
 ८७ परः सन्निकर्षः सं० १।४।१०९
 १४३ परवर्द्धिर्द्धन्वत्तत्पु० २।४।२६
 १५७ परश्च ३।१।२
 ३९९ परम्भघाट्टश्च ४।४।५८
 २४९ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
 २७५ परस्मैपदानां णल० ३।४।८२
 ७१ पराजैरसाढः १।४।२६
 २३० परावन्नुपास्यय ह्णः ३।३।३८
 २६२ परावरयोगे च ३।४।२०
 ३५८ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४।३।५
 ७४ परिक्रयणे सम्प्रदानम० १।४।४४
 २६९ परिक्रियमाने च ३।४।५५
 २३० परिन्धोर्नीजोर्धूता० ३।३।३७
 ३९५ परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६
 २२७ परिमाणायथायां सं० ३।३।२०

पृ०

- १९४ परिमाणे पचः ३।२।३३
 ३९४ परिमुखं च ४।४।२९
 ३२७ परिवृत्तो रथः ४।२।१०
 ४८ परिष्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८
 ३९७ परिषदो ण्यः ४।४।४४
 ४०६ परिषदो ण्यः ४।४।१०१
 ६२ परेर्मुचः १।३।८२
 २०९ पराचे लिट् ३।२।११५
 २३८ परौ घ ३।३।८४
 २३३ परौ भुवाऽवज्ञाने ३।३।५५
 २३२ परौ यज्ञे ३।३।४७
 ३९१ पर्यादिभ्यः छन् ४।४।१०
 २७२ पर्याप्तिवचनेऽवलम० ३।४।६६
 २४३ पर्यायार्हणोऽपत्तिषु ३।३।१११
 ३५७ पर्वताश्च ४।२।१४३
 ३८४ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१
 २९८ पाककर्णपणपुष्पक० ४।१।६४
 १९८ पाणिघनाद्वौ शि० ३।२।५५
 १८५ पात्राभ्यामधेट्टहः शः ३।१।१३७
 ३२७ पाण्डुकम्बलादिनिः ४।२।११
 ९९ पात्रैरसमितादयश्च २।१।४८
 ४०७ पाथोनदीभ्यां छ्यण् ४।४।१११
 २८४ पादोऽन्यतरस्याम् ४।१।८
 १०१ पापाणके कुस्मितैः २।१।५४
 १८३ पाठ्यसंज्ञाटयनि० ३।१।१२९
 ३७९ पाराशर्यशिलालि० ४।३।११०
 ९२ पारेमध्ये खल्ला वा २।१।१८
 ३३५ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९
 ४३ पिता मात्रा १।२।७०
 ३७२ पितुर्यच्च ४।३।७९
 ३३२ पितृव्यमातुलमाता० ४।२।३६
 ३१५ पितृव्यसुरक्ष्ण् ४।१।१३२
 ३८५ पिष्टाच्च ४।३।१४६
 ३१२ पीलाया वा ४।१।११८
 २९४ पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८
 २४४ पुंसि संज्ञायां घः ३।३।११८
 १६१ पुण्ड्रमाण्डकीवरा० ३।१।२०

पृ०

- ३२० पुष्पान्तादन्यतः ४।१।१५९
 ४३ पुष्पान्तिष्य १।२।६७
 ३७८ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणं ४।३।१०५
 ३५२ पुरि लुङ् चारुमे ३।२।१२२
 २८८ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यः ४।१।२४
 १९१ पुरोऽग्रतोऽग्नेषु सर्तः ३।२।१८
 ८० पुरोऽव्ययम् १।४।६७
 २२१ पुत्रः संज्ञायाम् ३।२।१८५
 १६९ पुष्पादिघृतम् ३।१।५५
 १८० पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे ३।१।११६
 १९५ पूः सर्वयोर्द्वारिसङ्घोः ३।२।४१
 ३२ पूढः कृत्वा च १।२।२२
 २११ पूङ्गुजोः नानन् ३।२।१२८
 २९० पूतकृतोरै च ४।१।३६
 १०९ पूरणगुणसुहितार्थः २।२।११
 ९९ पूर्वकालैकसर्वजरूपः २।१।४९
 १४ पूर्वपरावरदाक्षिणोः १।१।३४
 ५८ पूर्ववत्सनः १।३।६२
 १४३ पूर्ववदश्ववधौ २।४।२७
 ९५ पूर्वसदृशसमोनार्थः २।१।३१
 १०१ पूर्वापरप्रथमचरमः २।१।५८
 १०६ पूर्वापराधरोत्तरमेकः २।२।१
 ३६२ पूर्वह्नापराह्नार्द्रामूः ४।३।२८
 १९१ पूर्व कर्तरि ३।२।१९
 ४११ पूर्वं कृतमिनयौ च ४।४।१३३
 १२५ पृथग्विनानामिः २।३।३२
 १५० पैलादिभ्यश्च २।४।५९
 १०३ पीटायुवतिस्तोकः २।१।६५
 १७७ पीरदुपधाद् ३।१।९८
 ३७० पीरोडाकापुरोडाशाः ४।३।७०
 ५० प्रकाशनस्थेयाख्यः १।३।२३
 २३६ प्रजने सर्तः ३।३।७१
 २१६ प्रजोरिनिः ३।२।१५६
 १८३ प्रणायोऽसंमतौ ३।१।१२८
 ८४ प्रतिः प्रतिनिः १।४।९२
 ३९६ प्रतिकण्ठार्थल्लामं ४।४।४०
 ४०६ प्रतिजनान्तिभ्यः ४।४।९९

पृ०

- १२० प्रतिनिधिप्रतिदाने च २।३।११
 १९६ प्रतिपथमेति ठङ् ४।४।४२
 १८१ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८
 १५७ प्रत्ययः ३।१।१
 २३ प्रत्ययलोपे प्रत्ययः १।१।६२
 २३ प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः १।१।६१
 ५८ प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः १।३।५९
 ७३ प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः पूः १।४।४०
 २२९ प्रथने वावशब्दे ३।३।३३
 १४ प्रथमचरमतयाक्षपाः १।१।३३
 ३७ प्रथमानिदिष्टं समाः १।२।४३
 ४० प्रधानप्रत्ययार्थः १।२।५६
 ३७३ प्रभवति ४।३।८३
 २३३ प्रमदसंमदौ हर्षे ३।३।६८
 २६८ प्रमाणे च ३।४।५१
 ३९४ प्रयच्छति गद्यम् ४।४।३०
 २६० प्रयै रोहिष्यै अथः ३।४।१०
 १०३ प्रशंसावचनैश्च २।१।६६
 २०९ प्रने चासन्नकाले ३।२।११७
 १२८ प्रसितोऽमुकाभ्यां १।३।४४
 ३५२ प्रस्थपुरवहान्ताश्च ४।२।१२२
 ३४९ प्रस्थोत्तरपदपलः ४।२।११०
 ३९९ प्रहरणम् ४।४।५७
 ८६ प्रहासे च मन्योपपः १।४।१०६
 ८९ प्राक् कदारारसमासः २।१।३
 ४०२ प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५
 ३०२ प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८१
 ७७ प्राग्दीश्वराक्षिपाताः १।४।५६
 ३९० प्राग्वहतेष्टक् ४।४।१
 २८६ प्राचां फ्र तद्धितः ४।१।१७
 ३५६ प्राचां कटादेः ४।२।१३९
 ३२० प्राचामवृद्धात्फिन् ४।१।१६०
 ३८६ प्राणिरजतादिभ्योः ४।३।५४
 १२९ प्रातिपदिकार्थलिङ्गः २।३।४६
 ७८ प्रादयः १।४।५८
 ६२ प्राद्वहः १।३।८१
 ८१ प्राध्वं बन्धने १।४।७८

पृ०

- १०७ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २।२।४
 ३६४ प्रायभवः ४।३।३९
 ३६० प्रावृष ण्यः ४।३।१७
 २६२ प्रावृषष्टप ४।३।२६
 १९४ प्रियवशे वदः खच्च ३।२।३८
 १८७ प्रसृष्टवः समभि० ३।१।१४९
 १८९ प्रे दाज्ञः ३।२।६
 २२८ प्रे द्रुन्तुस्रवः ३।३।२७
 २३३ प्रे वणिजाम् ३।३।५२
 २।५ प्रे लपसद्रुमयवज्जलः ३।२।१४५
 २३२ प्रे लिप्सायाम् ३।३।४६
 १३२ प्रेत्तुद्रुनोर्हविषो दे० २।३।६१
 २२९ प्रे सोऽयज्ञे ३।३।३२
 २५४ प्रेषातिगर्गप्राप्तकां ३।३।१६३
 ३३९ प्रोक्तावलुक् ४।२।६४
 ५९ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपां १।३।६४
 ५५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् १।३।४२
 ३८८ प्लक्ष्मादिभ्योन् ४।३।१६४
 ३०५ फर्काकिजोरन्यत० ४।१।९१
 १९२ फलेग्रहिरामंभरिश्च ३।२।२६
 ३८८ फले लुक् ४।३।१६३
 ४१ फल्गुनीप्रोष्ठपदां १।२।६०
 ३१७ फाण्टाहतिमिमतां ४।१।१५०
 ३१७ फेरछ च ४।१।१४९
 ४०५ बन्धने वर्षौ ४।४।९६
 ४०८ बर्हिष वत्तम् ४।४।११९
 १२ बहुगणवतुडति संख्या १।१।२३
 १४६ बहुलं छन्दसि २।४।३९
 १५४ बहुलं छन्दसि २।४।७३
 १५४ बहुलं छन्दसि २।४।७६
 २०५ बहुलं छन्दसि ३।२।८८
 २०३ बहुलमाभीषण्ये ३।२।८१
 २८८ बहुव्रीहेरुचसो ङीष ४।१।२५
 २९५ बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ४।१।५२
 ७० बहुषु बहुवचनम् १।४।२१
 १५२ बहुच हजः प्राग्यभ० २।४।६६
 ३४१ बहुचः कृपेषु ४।२।७३

२८ का० पू०

पृ०

- १३७ बहुचोऽन्तोदान्ताट्ट ४।३।६७
 ४०० बहुष्वपूर्वपदां ४।४।६४
 २५३ बहुशिम्भश्च ४।१।४५
 १६० बाष्पोऽभ्यामुद्ध० ३।१।१६
 २९९ बाह्वन्तारसंशयाम् ४।१।६७
 ३०६ बाह्वादिभ्योश्च ४।१।९६
 १८४ बिस्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६
 ६३ बुधयुधनशजनेह् १।३।८६
 २०४ ब्रह्मभृणवृत्रेषु क्तिप् ३।२।८७
 ३३३ ब्राह्मणमाणववाहवां ४।२।४२
 २७६ ब्रुवः पञ्चानामां ३।४।८४
 १४९ ब्रुवो वन्तिः २।४।५३
 ४०६ भक्ताणः ४।४।१००
 ४०१ भक्तादणन्यतरभ्याम् ४।४।६८
 ३७५ भक्तिः ४।३।९५
 ९६ भक्षणे मिश्रीकरणम् २।१।३५
 २०० भजो णिवः ३।२।६२
 २१७ भज्जमासमिदो घु० ३।२।१६१
 ३११ भर्गात्प्रैगतं ४।१।१११
 ३५० भवतष्टवृत्तौ ४।२।११५
 २२३ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३
 २४८ भविष्यमर्थादां ३।३।१३६
 ४०७ भवे छन्दसि ४।४।११०
 २७२ भव्यगोयप्रवचनीयो० ३।४।६८
 ३९२ भस्मादिभ्यः छन् ४।४।१६
 ४७ भावकर्मणोः १।३।१३
 २६१ भवत्तल्लणे स्थेक्क० ३।४।१६
 २२५ भाववचनाश्च ३।३।११
 २२६ भावे ३।३।१८
 ४१२ भावे च ४।४।१४४
 २३७ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
 २०८ भाषायां सववसञ्चुवः ३।२।१०८
 ५५ भासजोपसंभाषा १।३।४७
 ३३३ भिषादिभ्योऽण् ४।२।३८
 १९१ भिषासेनादायेषु च ३।२।१७
 १८० भिषोद्धवौ नदे २।१।११५
 २१९ भिषः क्वलुकनौ ३।२।१७४

पृ०

- ७० मीत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५
 २७४ मीमादयोऽपादाने ३।४।७४
 ६० मीरुग्योहेतुभये १।३।६८
 १६६ मीहीमृदुवां रलुवच ३।१।३९
 ५९ मुजोऽनवने १।३।६६
 ७१ मुचः प्रभवः १।४।३१
 २२० मुचः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९
 २१३ मुवश्च ३।२।१३८
 २९३ मुवश्च ४।१।४७
 १७९ मुवो भावे ३।१।१०७
 २०४ भूते ३।२।८४
 २४९ भूते च ३।३।१४०
 २२३ भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२
 ४५ भूवादयो धानवः १।३।१
 ७९ भूषणेऽऽप्त १।४।६४
 १८० मृजोऽसंज्ञायाम् ३।१।११२
 १५९ मृक्षादिभ्यो भुष्यच्चे० ३।१।१२
 ३३६ मौरिक्याद्येषुकार्या० ४।२।५४
 २२० म्राजभासधुविधु० ३।२।१७७
 ३२१ म्रातरि च उयायसि ४।१।१६४
 ३१६ म्रातुर्यश्च ४।१।१४४
 ४३ म्रातृपुत्री स्वसुदुहि० १।२।६८
 ३१४ भ्रुवो वुक्च ४।१।१२५
 ३९९ मडहुकक्षर्ग्रादण्य० ४।४।५६
 २२२ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ३।२।१८८
 ३४१ मतोश्च बहुजज्ञाव ४।२।७२
 ४११ मतौ च ४।४।१३६
 ३५३ मरुवर्थं मासतन्वोः ४।४।१२८
 २३५ मद्रोऽनुपसर्गे ३।३।६७
 ३५४ मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३१
 ३४९ मद्रेभ्योऽन् ४।२।१०८
 ३०९ मधुबभ्रवोर्भाक्षण० ४।१।१०६
 ४१२ मघोः ४।४।१३९
 ४१० मघोर्जं च ४।४।१२९
 ३५९ मघ्याभ्यः ४।३।८
 ८१ मध्येपदे निवचने च १।४।७६
 ३४५ मन्वादिभ्यश्च ४।२।८६

पृ०

- २८५ मनः ४।१।११
 २०४ मनः ३।२।८२
 ३५५ मनुष्यतरुभ्यो० ४।२।१३४
 २९१ मनोरौ वा ४।१।३८
 ३२० मनोजाताऽन्य० ४।१।१६१
 १५५ मन्त्रे घमह्वरणज्ञ० २।४।८०
 २४० मन्त्रे वृषेषपचम० ३।३।९६
 २०२ मन्त्रे श्वेतवहोवथज० ३।२।७१
 १२२ मन्यकर्मण्यनादरे त्रि० २।३।१७
 ३७२ मयट् च ४।३।८२
 ३८५ मण्ड्यैतयोर्भाषा० ४।३।१४३
 १०५ मयूरव्यसकाद्यश्च २।१।७२
 ४११ मये च ४।४।१३८
 ३१६ महाकुलादन्वजो ४।१।१४१
 ३३२ महाराजप्राष्ठपदा० ४।२।३५
 ३७६ महाराजाट्टाज ४।३।९७
 ३३१ महेन्द्राद्वाणौ च ४।२।२९
 २५७ माङ्गि लुङ् ३।३।१७५
 ३१२ मातुलसंख्यासंभ० ४।१।११५
 ३१५ मातृत्वसुश्च ४।१।१३४
 ३९६ माथोत्तरपद्म० ४।४।३७
 ३८८ माने जयः ४।३।१६२
 १५७ मान्बधदानज्ञान० ३।१।६
 ४०९ मायायान् ४।४।१२४
 १९४ मितनखे च ३।२।३४
 ६० मिथ्योपपत्ताकृ० १।३।७१
 १८ मिदचोऽन्त्या० १।१।४७
 ९ मुखनाशिकावच० १।१।८
 १६२ मुषडिमिश्रलक्षण० ३।१।२१
 ३९४ मुद्रादण् ४।४।२५
 २३७ मूर्तौ घनः ३।३।७७
 ४०४ मूलमस्यावहि ४।४।८८
 १८० मृजेर्विभाषा ३।१।१३३
 २९ मृदमृदगुध० १।२।७
 ३१ मृषस्तित्तिचायाम् १।२।२०
 १९६ मेघर्तिभयेषु कृजः ३।२।४३
 २७६ मेनिः ३।४।८९

पृ०

- ५८ त्रिधतेर्लुङ्लि० १।३।६१
 ३०० यङश्चाप् ४।१।७४
 १५४ यङोऽचि च २।४।७४
 ६९ यचि भम् १।४।१८
 २५१ यङ्यन्नयोः ३।३।१४८
 २१८ यजजपद्शां यङः ३।२।१६६
 २३९ यजयाचयविष्णु० ३।३।९०
 १३२ यजेश्व करणे २।३।६३
 ३४ यज्ञकर्मण्यजप० १।२।३४
 २२९ यज्ञे समि स्तुतः ३।३।३१
 १५२ यज्ञजोश्च २।४।६४
 २८६ यज्ञश्च ४।१।१६
 ३०८ यज्ञिजोश्च ४।१।१०१
 १२८ यत्तश्च निर्धारणम् २।३।४१
 २६४ यथातथयोर० ३।४।२८
 २५९ यथाविध्यनुप्र० ३।४।४
 ४७ यथासंख्यमनु० १।३।१०
 ९० यथासादृश्य २।१।७
 २३५ यमः समुपनिविषु० ३।३।६३
 ३० यमो गन्धने १।२।१५
 २२० यश्च यङः ३।२।१७६
 १७२ यतोऽनुपलर्गात् ३।१।७१
 १५१ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 २ यस्मात्प्रत्ययविधि० १।३।१३
 १२० यस्मादधिकं यस्य चे० २।३।९
 १२७ यस्य च भावेन० २।३।३७
 ९२ यस्य चायामः २।१।१६
 १०८ याजकादिभिश्च २।२।९
 २६५ यावति विन्दजीयोः ३।४।३०
 २२३ यावत्पुरानिपात० ३।३।४
 ९० यावद्वधारणे २।१।८
 २७८ यासुट् परस्मैपदे० ३।४।१०३
 १८१ युग्यं च पत्रे ३।१।१२१
 १०४ युवा खलतिप० २।१।६७
 ३५८ युष्मदस्मदोरन्य० ४।३।१
 ८६ युष्मद्यपपदे स० १।४।१०५
 ३२१ यून्श्चकुसायाम् ४।१।१६७

पृ०

- ३०१ यून्ग्निः ४।१।७७
 ३०५ यूनि लुक् ४।१।९०
 ६६ यू स्याद्यौ नदी १।४।३
 २६ येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२
 १२३ येनाङ्गविकारः २।३।२०
 १३९ येषां च विशेषः शा० २।४।९
 ४० योगप्रमाणे च० १।२।५५
 ३९५ रक्षति ४।४।३३
 ४०९ रक्षोयातूनां ह० ४।४।१२१
 ३४७ रङ्गोरमनुष्ये० ४।२।१००
 ३८१ रथाद्यत् ४।३।१२१
 ३२ रलोव्युपधाद्ध० १।२।२६
 २३३ रश्मौ च ३।३।५३
 ११५ राजयन्तादिषु० २।२।३१
 २०६ राजनि युधि० ३।२।९५
 ३३६ राजन्यादिभ्यो लु० ४।२।५३
 ३१५ राजस्युराद्यत् ४।१।१३७
 १८० राजसूर्य० ३।१।११४
 ३५६ राज्ञः क च ४।२।१४०
 १४३ रात्राद्वाहाः पुंसि २।४।२९
 २८९ रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१
 ७३ राधीचगोर्यस्य० १।४।३९
 ३४६ राष्ट्रावारपारा० ४।२।९३
 ७२ रक्षार्थानां प्रीयमाणः १।४।३३
 १३० रजार्थानां भावव० २।३।५४
 २९ रक्षविदमुषग्रहि० १।२।८
 १७३ रक्ष्यादिभ्यः रन्म ३।१।७८
 ४०९ रेवतीजगती० ४।४।१२२
 ३१६ रेवत्यादिभ्यश्च ४।१।१४६
 ३१६ रेवतिकादिभ्यश्च ४।१।१४६
 २४२ रोगाख्यायां ण्वु० ३।३।१०८
 ३४२ रोणी ४।२।७८
 ३५२ रोपधेतोः प्रा० ४।२।१२३
 २७२ लः कर्मणि च भावे० ३।४।६९
 ८५ लः परस्मैपदम् १।४।९९
 २११ लङ्गणहेत्वोः० ३।२।१२६
 १९८ लङ्गणे जायापत्योक्त ३।२।५२

पृ०

- ९३ लक्षणेध्वृतावधान० १।४।९०
 ९० लक्षणेनामिप्रती० २।१।१३
 २८० लङः शाकटायन० ३।४।१११
 २११ लटः आनुशानचा० ३।२।१२४
 २१० लट् रमे ३।२।११८
 ३९८ लवणादुज ४।४।५२
 ३९४ लवणावलक ४।४।२४
 ४६ लशक्तद्विने १।३।८
 २१६ लषपतपदम्या० ३।२।१५४
 २७४ लस्य ३।४।०७
 ३२५ लाक्षासेधनः टुक ४।२।२
 २७८ लिङ् सीयुट् ३।४।१०२
 २६० लिङ्गर्थे लेट् ३।४।७
 २८० लिङ्गशिषि ३।४।११६
 २५४ लिङ् च ३।३।१५९
 २५५ लिङ् चोर्ध्वमौट् ३।३।१६४
 २४९ लिङ्निमित्ते लृ० ३।३।१२९
 २२४ लिङ् चोर्ध्वमौट् ३।३।९
 २५५ लिङ् यदि ३।३।१६८
 १७४ लिङ्ग्याङिभ्यश्च ३।१।८६
 ३० लिङ्गिन्त्यात्ताम० १।२।११
 २०७ लिटः कानउक्ता ३।२।१०६
 २७५ लिटस्तक्षयोरेणि० ३।४।८१
 २८० लिट् च ३।४।११५
 १४७ लिटवन्ततरस्याम् २।४।४०
 १६९ लिपिसिचिह्नश्च ३।१।५३
 १२४ लिप्स्यमानमि० ३।३।७
 ६० लियः संमानन० १।३।७०
 ३८ लुक् द्वितलुकि १।२।४९
 ३१० लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९
 २०८ लुक् ३।२।११०
 १४७ लुङि च २।४।४३
 १४६ लुङ्स्त्वोर्ध्वम् २।४।३७
 १५६ लुङः प्रथमस्य० २।४।८५
 ६५ लुटि च वलुपः १।३।९३
 १६२ लुपसदृशरजप० ३।१।२४
 ३९ लुपि युक्तबद्धय १।२।५१

पृ०

- ३८८ लुप च ४।३।१६६
 ३२५ लुवविशेषे ४।२।४
 ४० लुयोगाप्रक्या० १।२।५४
 २२५ लृटः सद्वा ३।३।१४
 २२५ लृट् तोषे च ३।३।१३
 २७७ लोटोऽङ्गमौ ३।४।९४
 २७६ लोटो लङ् वत् ३।४।८५
 २५४ लोट च ३।३।१६२
 २२४ लोटथलक्षणे च ३।३।८
 १६० लोहितदिहाज्ज्यः० ३।१।१३
 २४४ ल्युट् च ३।३।११५
 ३२ चञ्जिलुङ्ग्युत्तल १।२।२४
 ३१० वतण्डाच्च ४।१।१०८
 ३६४ वत्सयालामिजिङ् ४।३।३६
 १७८ वदः सुपि ऋप च ३।१।१०६
 २८४ वनो र च ४।१।७
 १९० वयसि च ३।२।१०
 २८७ वयसि प्रथमे ४।१।२०
 ४१० वयस्यातु मूर्ध्नो म० ४।४।१२७
 ३४४ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
 ३६९ वर्गान्ताच्च ४।३।६३
 २९१ वर्गादनुदात्तात्तोप० ४।१।३९
 १०४ वर्णो वर्णेन २।१।६९
 ३४८ वर्णो वुक् ४।२।१०३
 २४७ वर्तमानसामीप्ये व० ३।३।१३१
 २१० वर्तमाने लट् ३।२।१२३
 २६५ वर्षप्रमाण ऊलोपश्च० ३।४।३२
 ३६० वर्षाभ्यष्टक् ४।३।१८
 ४०३ वशं गतः ४।४।८६
 ३६१ वसन्ताच्च ४।३।२०
 ३३९ वसन्तादिभ्यश्च ४।२।६३
 ४१२ वसोः सन्ने च ४।४।४०
 ३९२ वसनकयनिकपाठन् प्रा४।३२
 २०१ वहश्च ३।२।६४
 १९४ वहश्चे लिङः ३।२।३२
 १७८ वह्यं करणम् ३।१।१०२
 ३१९ वाकिनादीनां कुक्च ४।१।१५८

पृ०

- ६४ वा कवचः १३१९०
 ३० वा गमः १३१९३
 १९५ वाचि यमो व्रते ३२१४०
 २७६ वा छन्दसि ३१४८८
 ३२१ वाच्यस्मिन्सपि० ४१११६५
 १७१ वा आशमलाश्रमु० ३११७०
 ३२७ वामदेनाह्वयबुद्धौ ४२१९
 ६७ वाऽऽमि ११४५
 १५० वा यौ राधापठ
 ३३१ वाच्यवृत्तपित्रुषमो यत् ४२१२१
 ७१ वाच्यार्थानामीक्षितः ११४२७
 १४९ वा लिटि २४५५
 १७६ वाऽसुरूपोऽस्त्रियाम् ३११९४
 ३७६ वाच्यदेवाङ्गनाभ्यां वुन् ४३१९८
 २९७ वाहः ४११६१
 ११७ वाहितान्यादिषु २२२३७
 ३५१ वाहीकप्रामेयश्च ४२१११७
 ३१३ विकर्णकुषातका० ४१११२४
 २८ विज इट् १२२२
 २०२ विजुपे छन्दसि ३२१७३
 १६६ विदां कुर्वन्निवत्य० ३११४१
 २१७ विद्धिभिद्विच्छिद्धेः ३२११६२
 ३७३ विदूराब्जः ४३१८४
 २७५ विद्वो लिटो वा ३१४८३
 ३५२ विद्यालोनिर्मलम् ४३१७७
 २५४ विधिमिन्नत्रा० ३३११६१
 ४०३ विध्यत्यधनुषा ४१४८३
 १९४ विध्वरुषोक्तुः ३२१३५
 २१८ विन्दुरिच्छुः ३२११६९
 ४९ विषराभ्यां जेः १३११९
 १८० विपुत्रविनोपजि० २११११७
 १४० विप्रतिपिद्धं चान्वि० २०११३
 ६६ विप्रतिपेधे वरं कार्यम् ११४२
 २२१ विप्रमंभ्याह्वलज्जा ३२११८०
 ८६ विभक्तिश्च ११४१०४
 ९१ विभाषा २११११
 २५० विभाषा कथमि० ३३११४३

पृ०

- २२३ विभाषा कदाकर्णोः ३३१५
 ६३ विभाषाऽकर्मकात् १३१८५
 ३५४ विभाषा कुरुयुग० ४२११३०
 ८५ विभाषा कृजि ११४१८
 ८० विभाषा कृजि ११४७२
 १८१ विभाषा कृवृषोः ३१११२०
 २४३ विभाषाऽऽख्यानपरि० ३३१११०
 १२४ विभाषा गुणोऽस्मि० २३१२५
 १८६ विभाषा ग्रहः ३१११४३
 २६३ विभाषाऽग्नेप्रथमपूर्वेषु ३१४२४
 १५५ विभाषा प्राधेदशा० २४१७८
 २३३ विभाषाङि क्लृप्ते गेः ३३१५०
 ३५ विभाषा छन्दसि १२२३६
 १४ विभाषा जपि १११३२
 १३ विभाषा दिक्कमाने ३११२८
 २५३ विभाषा घातौ सं० ३३११५५
 १६८ विभाषा घेदृश्योः ३११४९
 ३६२ विभाषा पूर्वाह्नापरा० ४३१२४
 ३२९ विभाषा फाल्गुनीश्च० ४२१२३
 ३५७ विभाषाऽमनुष्मे ४२११४४
 ३६० विभाषा रोगातपयोः ४३११३
 १४८ विभाषा लुङ्क्लृङोः २४१५०
 ५६ विभाषा विप्रलापे १३१५०
 ३९३ विभाषा विविधात् ४४११७
 १३९ विभाषा वृषमृगत् २४११२
 २९० विभाषा सप्तवस्य ४११३४
 १४० विभाषा समीपे २४११६
 २०९ विभाषा साकाङ्क्षे ३२१११४
 १४३ विभाषा सेनासुरा० २४१२५
 ६१ विभाषाऽपदेन प्रती० १३१७७
 ३१ विभाषाऽपयमने १२११६
 १३२ विभाषाऽपसर्ग २३१५९
 २८ विभाषाऽर्णोः १२१३
 ३५१ विभाषाऽधीनरेषु ४२१११८
 ८७ विभाषाऽऽख्यानम् ११४११०
 ४१ विशाखयोश्च १२१६२
 २६९ विनिपत्तिपदिक० ३३१५६

पृ०

- १३८ विनिष्टलिङ्गो नदीदे० २।४।७
 १०१ विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७
 ३२ विशेषणानां चाजातेः १।२।५२
 ३३६ विषयो देशे ४।२।५२
 ३४२ वृद्धकठजिलसे० ४।२।८०
 २३३ वृणोतेराष्ट्रादने ३।३।५४
 ५४ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः १।३।३८
 ३२१ वृद्धस्य च पूजायाम् ४।१।१६६
 ३५० वृद्धाच्छुः ४।२।११४
 ३१७ वृद्धाट्टकसौवीरेषु० ४।१।१४८
 ३५२ वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०
 ३५६ वृद्धादकेकान्तलो० ४।२।१४१
 ७ वृद्धिरादेश्च १।१।१
 २६ वृद्धिर्यस्याचामादि० १।१।७३
 ३२२ वृद्धेत्कोसलाजादौ० ४।१।१७१
 ४२ वृद्धो यूना तल्लक्षण० १।२।६५
 ६४ वृद्धयः स्यसन्तोः १।३।९२
 १०३ वृन्दारकनागकुञ्ज० २।१।६२
 २९० वृषाकप्यग्निकुसि० ४।१।३७
 ५४ वेः पादविहरणे १।३।४१
 ५३ वेः शब्दकर्मणः १।६।३४
 १४७ वेजो वयिः २।४।४१
 ३९२ वेतनादिभ्यो जीवनि ४।४।१२
 ४०७ वेशन्तहिमवद्भ्या० ४।४।११२
 ४१० वेशोबनभादेर्भागा० ४।४।१३१
 २७७ वेतोऽन्यत्र ३।४।९६
 २५० वोताप्योः ३।३।१४१
 २९२ वोतो गुणवचनात् ४।१।४४
 २१४ वौ कषलसकथ० ३।२।१४३
 २२८ वौ क्षुप्रवः ३।३।२५
 ५६ व्याकृवाचां समुच्चारणे १।३।४८
 २९४ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६
 १७४ व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
 २३५ व्यधजपोरनुपसर्गं ३।३।६१
 ३१६ व्यग्रसपत्ने ४।१।१४५
 ८२ व्यवहिताश्च १।४।८२
 १३१ व्यवहृपणोः समर्थयोः २।३।५७

पृ०

- ६२ व्याकृपग्निभ्यो रमः १।३।८३
 ३६६ व्याहरति मृगः ४।३।५१
 २३० व्युपयोः शोतेः पर्याये ३।३।३९
 २४० व्यजयजोभावे व्यप ३।३।९८
 २०३ व्यते ३।२।८०
 ३८५ व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८
 ४०३ शकटादण ४।४।८०
 २७२ शकृच्चज्ञागलाघट० ३।४।६५
 २६१ शक्ति गमुष्कमुलौ ३।४।१२
 २५६ शक्ति लिङ् च ३।३।१७२
 १७७ शक्ति सहोश्च ३।१।९९
 ३९९ शक्तियव्योरीकक् ४।४।५९
 १९८ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ३।२।५४
 ३७१ शण्डिकादिभ्यो व्यः ४।३।९२
 ५८ शदेः शितः १।३।६०
 ३९५ शब्ददुर्ं करोति ४।४।३४
 १६१ शब्दध्वरकलहाञ्च० ३।१।१७
 २१४ शमित्यष्टाभ्यो घि० ३।२।१४१
 १९० शमिधातोः संज्ञायाम् ३।२।१४
 ३८४ शम्याः प्लब् ४।३।१४२
 ३०८ शरद्वल्गुनकदर्भा० ४।१।१०२
 ३६७ शरीरावयवाच्च ४।३।५५
 ३४५ शर्कराया वा ४।२।८३
 १६७ शल इगुपधादनिटः० ३।१।४५
 ३९८ शलालुनोऽन्यतर० ४।४।५४
 ३८२ शालकाद्वा ४।३।१२८
 ३०० शार्ङ्गरेबाद्यजो ङीन् ४।१।७३
 ३४५ शिखाया वलच् ४।२।८९
 ३९९ शिखपम् ४।४।५५
 १८६ शिखिग्निं च्चुन् ३।१।१४५
 ४१२ शिवकमरिष्ठस्य करे ४।४।१४३
 ३११ शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२
 ३७४ शिशुकन्द्यमसभ० ४।३।८८
 १७ शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२
 ३९९ शीलम् ४।४।६१
 ३३० शुक्रादघ्न ४।२।२६
 ३७१ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६

पृ०

- ३१३ शुभादिभ्यश्च ४११२३
 २६६ शुक्लचूर्णरूक्षेषु पिबः ३१४३५
 १३९ शूद्राणामनिरवसि० २१४१०
 ३२८ शूलोखाद्यत् ४२११७
 २१९ श्वन्द्योराहः ३२११७३
 १० शो ११११३
 ६२ शोषात्कर्त्तरिपर० १३१७८
 ३४६ शोषे ४२१९२
 ८६ शोषे प्रथमः ११४१०८
 २५२ शोषे लुब्धयदौ ३३११५१
 ६७ शोषो व्यसखि ११४१७
 ११२ शोषो बहुव्रीहिः २२१२३
 २९२ शोणात्प्राचाम् ४११४३
 ३७८ शौनकादिभ्यश्च ४३११०६
 १८६ श्याद्धवधाम्बुसं० ३१११४१
 ३६३ श्रविष्ठाफलगुण्यनु० ४३३३४
 ४०१ श्रानामांमोदनाद्विदुन् ४१४६७
 ३६० श्राद्धे शरदः ४३११२
 २२८ श्रिणीभुवोऽनु० ३३३२४
 १७२ श्रवः शृ च ३११७४
 १०२ श्रेण्यादयः कृता० २११५९
 ७२ श्लाघन्तुङ्गस्थानं ११४३४
 १६७ शिल्प आलिङ्गने ३११४६
 ३९२ श्वगणादृष्ट ४१४११
 ४४ श्वशुरः श्वश्र्वा ११२७१
 ३६० श्वसस्तुट् च ४३११५
 ४६ षः प्रत्यस्य १३३६
 १०७ षष्ठी २२२८
 १२७ षष्ठी चानादरे २३३३८
 ६७ षष्ठीयुक्तरश्मन्दसि वा ११४१९
 १२९ षष्ठी शोषे २३३५०
 १८ षष्ठी स्थानेयोगा १११४९
 १२४ षष्ठी हेतुप्रयोगे २३३२६
 १२५ षष्ठ्यन्तेसर्धप्र० २३३३०
 २३० षष्ठ्या आक्रोशे ६३३२१
 २९१ षड्वीरादिभ्यश्च ४११४१
 २४१ विद्भिदादिभ्योऽङ् ३३३१०४
 १२ षणान्ताः षट् १११२४

पृ०

- २७८ स उत्तमस्य ३१४९८
 १७२ संयसश्च ३११७२
 ६८ संयोगे गुरु ११४११
 ३६६ संवरसराग्रहा० ४३३५०
 ३९३ संसृष्टे ४१४२२
 ३९० संस्कृतम् ४१४३
 ३२८ संस्कृतम्भवाः ४२११६
 २९९ संहितशफल० ४११७०
 २९८ सख्यशिरवीति० ४११६२
 ४०८ सगर्भस्यूयसं० ४१११४
 ३४१ सङ्कलादिभ्यश्च ४२१७५
 ११३ सङ्ख्ययाव्ययालला० २२२२५
 १०० सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः २११५२
 ९२ सङ्ख्या वंशयेन २१११९
 २८८ सङ्ख्याऽव्ययादेर्डीप् ४११२६
 ३३७ सङ्ग्रामे प्रयोजन० ४२१५६
 ३८२ सङ्गाङ्कलक्षणं० ४३१२७
 २३१ सङ्गे चानौत्तरा० ३३३४२
 २३८ सङ्गोद्धौ गणप्र० ३३३८६
 ३९७ सङ्ज्ञायां लला० ४१४३६
 ३६२ सङ्ज्ञायां शरदो० ४३३२७
 ३२६ सङ्ज्ञायां श्रवणा० ४२१५
 २४० सङ्ज्ञायां समजनि० ३३३९९
 ३८५ सङ्ज्ञायाङ्कन् ४३११४७
 १४१ सङ्ज्ञायाङ्कन्थोशीनरेषु २४३२०
 ४०३ सङ्ज्ञाञ्ज्याः ४१४८२
 ३७४ सङ्ज्ञायाऽन्धेनुप्या ३३३८९
 ३०० सङ्ज्ञायाम् ४११७२
 ९८ सङ्ज्ञायाम् २११४४
 ३८० सङ्ज्ञायाम् ४३११७
 २४३ सङ्ज्ञायाम् ३३३१०९
 २३१ सङ्ज्ञायाम् ३३३४२
 १६७ सङ्ज्ञायामनाचित्० ३१११४६
 १९६ सङ्ज्ञायाम्भृतवृजिघा० ३२१४६
 १२३ सङ्ज्ञाऽन्यतरस्या० २३३२२
 १६३ सत्यापपाररूपवी० ३११२५
 २०० ससूद्विषनुहं ३२१६१

पृ०

- १४१ स नपुंसकम् २।४।१७
 १६५ सनायन्ता घातवः ३।१।३२
 २१८ सनाशांसभिश्च उः ३।२।१६८
 १४८ सनि च २।४।४७
 ३६० सन्धिबेलाद्युत्तुनक्षत्रे ४।३।१६
 १०२ सन्महत्परमोत्तमो २।१।६१
 ११९ सप्तमीपञ्चम्यौ कार० २।३।७
 ११६ सप्तमीविशेषणे बहु० २।२।३५
 ९७ सप्तमी शौण्डैः २।१।४०
 १२६ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
 २६८ सप्तम्यधोपरीढं ३।४।४९
 २०६ सप्तम्याज्ञनेहः ३।२।९७
 ४०६ सप्तम्याः यः ४।४।१०५
 १४२ सभा राजामनुष्यपूर्वा २।४।२३
 ५९ सप्तमः षण्णवः १।३।६५
 ५७ सप्तमः प्रतिज्ञाने १।२।५२
 ८८ सप्तम्यः पदविधिः २।१।१
 ३०२ सप्तम्यर्थां प्रथ० ४।१।८२
 ५० सप्तम्यवधिभ्यः स्थः १।३।२२
 ३९७ सप्तम्यान्सप्तम्येति ४।४।४३
 ५७ सप्तम्युत्तीयायुक्ता १।३।५४
 २६२ सप्तम्यकर्तृक्याः पूर्वो ३।४।२१
 २५४ सप्तम्यकर्तृकेषु तृमुन् ३।३।१५८
 ४०७ सप्तम्यतीर्थेवामी ४।४।१०७
 ४०७ सप्तम्यतीर्थेवामी ४।४।१०८
 २६८ सप्तम्यसत्तौ ३।४।५०
 ३४ सप्तम्यद्वारः स्वयितः १।२।३१
 १८९ सप्तम्यः ३।२।७
 २३० सप्तम्य सुष्टौ ३।३।३६
 २२८ सप्तम्य युद्धुवः ३।३।२३
 २५० सप्तम्येऽन्यतरस्याम् ३।३।३
 २५९ सप्तम्ये सामान्यतः ३।४।५
 ६१ सप्तम्यद्वारः १।३।७५
 २३६ सप्तम्योत्तः पशुषु ३।३।६९
 ४०८ सप्तम्यद्वारः ४।२।११८
 २६६ सप्तम्यकृतजीवो ३।४।३६
 ५२ सप्तम्यो गद्यच्छि० १।३।२९

पृ०

- २१४ सप्तम्यचानुबन्धो ३।२।१४२
 ५५ सप्तम्यप्रतिभ्यामना० १।३।४६
 ११ सप्तम्यद्वौ शाक० १।१।१६
 १२९ सप्तम्योत्तने च २।३।४७
 २११ सप्तम्योत्तने च ३।२।१२५
 २५३ सप्तम्योत्तनेऽलमिति० ३।३।१५४
 ३६४ सप्तम्योत्ते ४।३।४१
 ५३ सप्तम्योत्तनेऽलमिति० १।३।३६
 ४२ सप्तम्योत्तनेऽलमिति० १।२।६४
 १६९ सप्तम्योत्तनेऽलमिति० ३।१।५६
 १९५ सर्वकृत्वाभ्युत्तरीषेण० ३।२।४२
 २८६ सर्वत्र लोहितदि० ४।१।१८
 ३६१ सर्वत्राण च त० ४।३।२२
 ४१२ सर्वदेवात्तात्तिल् ४।४।१४२
 १२४ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० २।३।२७
 १३ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० १।१।२७
 २७७ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ३।४।९१
 २९७ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।१।५७
 १२२ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० २।३।१९
 ८९ सर्व सुषा २।१।४
 ४११ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।१।१३५
 २०६ सर्वे च ३।२।१६
 ८१ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० १।४।७४
 ७४ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० १।४।४२
 १२८ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० २।३।४३
 १२९ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० २।३।४८
 ९४ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० २।१।२७
 ३६१ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।३।२३
 २८ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० १।२।४
 १७१ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ३।१।६७
 ३२३ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।१।१७३
 ३२२ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।१।१६९
 ३२९ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।२।२१
 ३३० सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।२।२४
 ४०७ सर्वदेवात्तस्त्वृतीया० ४।४।१०९
 ६९ सप्तम्य च १।४।१६
 ९७ सिद्धशुक्लपक्षवन्धे २।१।४१

पृ०

- ३७५ सिन्धुतक्षशिलादि० ४३१९३
 ३६३ सिन्धुवपकराभ्यां कन् ४३३३२
 १६५ सिन्धुहुलं लेटि ३११३४
 ८४ सुः पूजायाम् ११४१४
 २०५ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु० ३१२८९
 १६१ सुखादिभ्यः कर्तृवे० ३११५८
 २१२ सुजो यज्ञसंयोगे ३१२१३२
 २७९ सुट् तिथोः ३१४१०७
 १७ सुडनपुंसकस्य १११४३
 ३०७ सुधाद्वरकङ्क च ४११९७
 १५८ सुप आत्मनः क्यच् ३११८
 ८६ सुपः ११४१०३
 १८८ सुपि स्थः ३१२४
 १५४ सुपो धातुप्रातिप० २१४७१
 ६८ सुसिद्धन्तं पदम् ११४१४
 ९० सुष्ठतिना माभ्यां २११९
 २०३ सुप्यजानौ णिनिस्ता० ३१२७८
 ८८ सुवामन्त्रिते पराङ्गव० २११२
 २०७ सुयजोर्द्वीनिप् ३१२१०३
 ३४२ सुवास्त्रादिभ्योऽण् ४१२३७
 ३३९ सूत्राच्च कोपधातु ४१२६५
 २१६ सूदक्षीपदीचश्च ३१२१५३
 २१७ सृष्ट्यदः कर्मरच् ३१२१६०
 ३६२ सृष्टिदोः कसुन् ३१४१७
 २२६ सुस्थिरं ३१३१७
 ३१८ सेनान्तलक्षणका० ४१११५२
 ३९७ सेनाया वा ४१४४५
 २७६ सेर्ह्यपिच्च ३१४८७
 ४०७ सेवराया ४१४१०९
 ४११ सेममर्हति यः ४१४१३७
 ३३१ सामाद्वयण ४१२३०
 २०५ सोमे सुजः ३१२९०
 ३७४ सोऽस्य तिवाभ्यः ४३१८९
 ३३७ सोऽस्यादिरिति छं० ४१२५५
 १९० स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ३१२१३
 २०१ स्तम्बशकृतोरिन् ३१२६४
 २३८ स्तम्बे क च ३१३८३

पृ०

- १७३ स्तम्भस्तम्भस्तम्भस्तम्भ ३११८२
 ९७ स्तोकात्तिकदूरार्थं० २११३९
 २३९ स्त्रियां क्तिन् ३१३९४
 २८३ स्त्रियाम् ४११३
 ३२३ स्त्रियामवन्तिकु० ४१११७६
 ४३ स्त्रीपुंवच्च ११२६६
 ३०४ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्छ० ४११८७
 ३१३ स्त्रीभ्यो ङक् ४१११२०
 ३४२ स्त्रीषु सौवीरसात्व० ४१२७६
 २०३ स्थः क च ३१२७७
 ३२८ स्थण्डिलाच्छ्रियि० ४१२१५
 २४० स्थागापापचो भावे ३१३९५
 ३१ स्थाध्वोरिच्च ११२१७
 ३६४ स्थानान्तर्गाशात् ४३३३५
 २० स्थानिवदादेशोऽन० १११५६
 १८ स्थानेऽन्तरतमः ११११०
 २२० स्थेशभासपिप्तक० ३१२१७५
 २६६ स्नेहने द्विषः ३१३३८
 ५२ स्पर्शायामाहः ११३३६
 १९९ स्पृष्टोऽनुदके क्तिन् ३१२५८
 २१७ स्पृष्टिगृहपतिद० ३१२१५८
 ७२ स्पृष्टेरीपित्तः ११४३६
 २५५ स्मे लोट् ३१३१६५
 २५७ स्मोत्तरे लङ् च ३१३१७६
 १६५ स्यतासी लुलुटोः ३१३३३
 ४०७ स्रोतसो विभाषा० ४१४११३
 २४ स्वं रूपं ङङ्वस्यशा० १११६८
 ७६ स्वतन्त्रः कर्ता ११४५४
 २३५ स्वनहसोर्वा ३१३६२
 २१९ स्वपितृषोर्नञिञ् ३१२१०२
 २३९ स्वपो नन् ३१३१९
 १५ स्वमज्ञातिधनाक्या० १११३५
 ९४ स्वयं वतेन २११२५
 १५ स्वरादिनिपातमध्ययम् १११३७
 ६१ स्वरितजितः क० ११३७२
 ३६ स्वरितास्संहितायाम० ११३३९
 ४७ स्वरितेनाधिकारः ११३११

पृ०

- ११६ स्वसुखः ४।१।१४३
 २९६ स्वाङ्गावधोपसर्जनाद० ४।१।५४
 २७१ स्वाङ्गे तस्मात्प्रत्यये कृत्वोः ३।४।६१
 २६९ स्वाङ्गेऽध्वं ३।४।५४
 १७२ स्वादिभ्यः श्रुः ३।१।७३
 ६९ स्वादिष्वसर्वनाम० १।४।१७
 २६४ स्वादुमि णमुल् ३।४।२६
 १२७ स्वामीश्वराधिपति० २।३।३९
 २६६ स्वे पुषः ३।४।४०
 २८२ स्वौजसमौढ्छटाभ्यां० ४।१।२
 ३० हनः सिच् १।२।१४
 २३७ हनश्च वचः ३।३।७६
 १७९ हनस्त च ३।१।१०८
 १४७ इनो वध लिङि २।४।४२
 १८९ हरतेरनुद्यमनेऽच् ३।२।९
 १९२ हरतेर्दनिनाथयोः० ३।२।२५
 ३९२ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५
 ३०८ हरितादिभ्योऽजः ४।१।१००
 ३८९ हरितक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७
 १७३ हलः रनः स्नानज्ज्ञौ ३।१।८३
 २९ हलन्ताश्च १।२।१०
 ४५ हलन्त्यम् १।३।३
 २४५ हलश्च ३।३।१२१
 ३८१ हलसीराट्ठक् ४।३।१२४

पृ०

- ४०३ हलसीराट्ठक् ४।४।८१
 २२१ हलसुकरयोः पुवः ३।२।१८३
 ९ हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७
 २०१ हव्येऽनन्तःपादश्च ३।२।६६
 २०९ हशश्वतोलिङ् च ३।२।११६
 १८७ हश्च ब्राह्मिकालयोः ३।१।१४८
 २३० हस्तादाने खरस्तेये ३।३।४०
 २६६ हस्ते व्रतिग्रहोः ३।४।३९
 २६८ हिसार्थानां च समा० ३।४।४८
 ४०० हितं भक्षाः ४।४।६५
 ८३ हीने १।४।८६
 ७६ ह्रकोरभ्यतरस्याम् १।४।५३
 ४०५ हृदयस्य प्रियः ४।४।९५
 १६३ हेतुमति च ३।१।२६
 ३७२ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यत० ४।३।८१
 २५३ हेतुहेतुमतोलिङ् ३।३।१५६
 १२३ हेतौ २।३।२३
 १४३ हेमन्तगिरिराव० २।४।२८
 ३६१ हेमन्ताश्च ४।३।२१
 ६७ ह्रस्वं लघु १।४।१०
 ३८ ह्रस्वो नपुंसके० १।३।४७
 २३६ ह्रः सम्प्रसारणं च न्य० ३।३।७२
 १८८ ह्रावामश्च ३।२।२

काशिका
उत्तरार्द्धम्

विश्वविद्यालय

मुंबई

